

PRI
LO
ZI

institut
za istoriju
sarajevo

YU ISSN 0350-1159

prilozi

institut
za istoriju
sarajevo

godina X/II * sarajevo 1974. * broj 10/2

Redakcioni odbor

Dr ZDRAVKO ANTONIĆ
Dr NIKOLA BABIĆ
Dr AHMED HADŽIROVIĆ
Dr RASIM HUREM
Dr NUSRET SEHIĆ

Glavni i odgovorni urednik

Dr NIKOLA BABIĆ

2767

Slu. PRILOGI
1974/10/2

Sekretar redakcije
PAVO ŽIVKOVIĆ

Izdavač: Institut za istoriju — Sarajevo
Adresa: Prilozi, Sarajevo, Đure Đakovića 9, telefon 38-899
Žiro račun 1010-603-175, poštanski fak. 310
Izlazi povremeno.

S A D R Ž A J

	Strana
ČLANCI I STUDIJE:	
1. Dr Branislav Đurđev, Značaj istorije u našem savremenom društvu	11—30
2. Mr Pavo Živković, Diplomatska aktivnost Braila Težalovića	31—53
3. Dr Muhamed Hadžijahić, O jednom monje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske	54—109
4. Dr Adem Handžić, Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću	111—133
5. Dr Avdo Sućeska, Novi podaci o nastonku i visini taksita u Bosni	135—154
6. Dr Adem Handžić, Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni	155—162
7. Dr Enver Redžić, Nacionalno pitanje u političkoj aktivnosti SDP BiH od II Kongresa do Kongresa ujedinjenja	163—214
8. Budimir Miličić, Političko organizovanje grafičkih radnika BiH 1903—1941. g.	215—234
9. Dr Ahmed Hadžirović, Prilog proučavanje položaja radnika u Bosni i Her- cegovini između dva rata	235—266
10. Mr Ibrahim Karabegović, Konstituisanje reformističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. i početkom 1922. godine	267—317
11. Dr Nedim Šarac, Promjena naziva i podjelo na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine	319—330
 PRILOZI:	
1. Mr Pavo Živković, Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju sred- njovjekovne Bosne	333—340
2. Behija Zlatar, Neki podaci o sandžak-begu Mehmed-begu Obrenoviću	341—346
3. Dr Ahmed Hadžirović — Mr Ibrahim Karabegović, Odjek ustanka austrijskih radnika u socijalističkoj i komunističkoj štampi Jugoslavije	347—353
4. Miloš Hamović, O socijalnoj, polnoj i starosnoj strukturi poginulih boraca NOVJ u bitci na Sutjesci 1943. godine	355—372
 PRIKAZI:	
1. Boris Nilević, Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Radovi III, izdanja građa Zenice 1973. godine (str. 536)	375—330
2. Mr Pavo Živković, Dinić-Knežević dr Dušanka, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Posebna izdanja knjiga CDLXIX, odjeljenje istorijskih nauka, Beograd 1974. godine (str. 223)	381—384
3. Behija Zlatar, Toma Popović, Turska i Dubrovnik u XVI veku, Beograd 1973. godine (str. 506)	385—389
4. Enes Pelidija, Ešref Kovačević, Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira, »Svjetlost« Sara- jeva 1973. godine (str. 325)	391—393

5. Dušan Berić, Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, serija Monografije, knj. IV, Zagreb 1973. godine (str. 453) 395—400
6. Dr Zdrovko Antonić, Prilozi za istoriju socijalizma, 1—9, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1964—1974. godine (str. 5360) 401—407
7. Mr Dubravka Škarica, Voprosi istorii, br. 1—12, 1974. godine 409—411
8. Mr Uroš Nedimović, Internacinal Review of Social History, Volume XVIII — 1973, Parts 1—3, izdavač Internacinal Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam 413—419
9. Dr Dušan Lukač, Dr Najdan Pašić, Nacionalno pitanje u savremenoj Evropi Beograd 1973. godine (str.231) 421—425
10. Katica Tadić, Radmila Buzaljko, Bibliografija o SKJ, Marksističke sveske Sarajevo 1973. godine III, br. 1—4, (str. 229—465) 427—429

OSVRTI:

1. Fuad Slipičević, Osvrt na knjigu: Dr Muhamed Hadžijohić, Od tradicije do identiteta 433—445

IZ INSTITUTA:

1. Drago Borovčanin, Djelatnost Instituta u 1974. godini 449—457
2. Željka Vrdoljak, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju u Sarajevu 459—461
3. Željka Vrdoljak, Bibliografija »Priloga« 1965—1974. godine 463—480

CONTENS

ARTICLES AND STUDIES:

1. Dr Branislav Đurđev, The Importance of History in Our Contemporary Society 11—30
2. Mr Pavo Živković, The Diplomatic Activity of Brailo Tezalović 31—53
3. Dr Muhamed Hadžijahić, On a Less Known Local Source for Investigation of the Church of Bosnia 54—109
4. Dr Adem Handžić, The Origin and the Developtent of Derventa in the Sixteenth Century 111—133
5. Dr Avdo Sućeska, Some New Data about the Origin and Height of Taxit in Bosnia 135—154
6. Dr Adem Handžić, Two Earliest Turkish Sources about Mines and Markets in Bosnia 155—162
7. Dr Enver Redžić, National Question in the Political Activity of Sociodemocratic Party of Bosnia and Herzegovina from the Second Congress to the Union Congress 163—214
8. Budimir Miličić, The Political Organizing of the Graphic Workers of Bosnia and Herzegovina 1903—1941. 215—234
9. Dr Ahmed Hadžirović, The Position of Workers in Bosnja and Herzegovina Between the two Wars 235—266
10. Mr Ibrahim Karabegović, The Constituting of Reformist Working class Movement in Yugoslavia at the End of 1921 and the Beginning of 1922 267—317
11. Dr Nedim Šarac, The Change of the Name and the Division into Ban's Daminions of the Yugoslav Monarchy 1929. 319—330

CONTRIBUTIONS:

1. Mr Pavo Živković, Some Data on Slavery as Sounrce for Historical Geography of Bosnia in the Middle Ages 333—340
2. Behija Zlatar, Some Data about Sandžak-Bey Obrenović 341—346
3. Dr Ahmed Hadžirović-Mr Ibrahim Karabegović, Echo in Socialist and Communist Press of the Austrian Workers Uprising 347—353
4. Miloš Hamović, About Social, Sexual and Age Structure of the Deads in N. L. A. of Yugoslavia in the Battle of Sutjeska in 1943. 355—372

PRESENTATIONS:

1. Boris Nilević, Medieval Bosnia and the European Culture, Radovi III, Publication of Zenica, 1973. (p. 563) 375—380
2. Mr Pavo Živković, Dinić-Knežević dr Dušanka, Position of the Women in Dubrovnik of the XIII and XIV Centuries, Posebna izdanja, vol CLDXXIX Department of Historical Science, Beograd 1974, (p. 223) 381—384

3. Behija Zlatar, Toma Popović, Turkey and Dubrovnik in XVI Century, Beograd 1973. (p. 506)	385—389
4. Enes Pelidija, Ešref Kovačević, The Basnian Pashalik Frontiers with Austria and the Republic of Venice According to the Peace of Karlovci, »Svjetlost«, Sarajevo 1973, (p. 325)	391—393
5. Dušan Beriđ, Mirjana Gross, The History of Ideology of the Pravaš's Party, University of Zagreb, Institut for Croacian History, serial Monographie, volume IV, Zagreb 1973, (p. 453)	395—400
6. Dr Zdrovko Antoniđ, A Contribution to the History of Socialism, 1—9, Institut za Savremenu istoriju, Beograd 1964—1974, (p. 5360)	401—407
7. Mr Dubravka Škarica, Vaprasii istorii, 1—12, 1974.	409—411
8. Mr Uraš Nedimaviđ, International Review of Sociol History, volume XVIII — 1973, Parts 1—3, Edician: International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam	413—419
9. Dr Dušan Lukač, Dr Najdan Pašić, National Question in Contemporary Europe, Beograd 1973, (p. 231)	421—425
10. Katica Tadić, Rodmila Buzaljka, The Bibliography of the Yugoslav Communist Party, Marksističke sveske, Sarajevo 1973, III, No 1—4, (229—465)	427—429

REVIEWS:

1. Fuad Slipičević, Camments on the Book: Dr Muhamed Hodžijahiđ, From Tradition to identity	433—445
---	---------

FROM THE INSTITUT:

1. Drago Borovčoin, Activities of the Institute in the year 1974.	449—457
2. Željko Vrdoljak, Review of the Domestic and Foreign Magisines sent to the Library of the Institute for History in Sarajevo	459—461
3. Bibliography of »Prilozi« 1965—1975.	463—480

članci i studije

BRANISLAV ĐURĐEV

Značaj istorije u našem savremenom društvu

(Predavanje održano 20. septembra 1974. na skupštini Društva istoričara Bosne i Hercegovine u Zenici)*

Motto: Wer nicht, von dreitausend Jahren
Sich weiss Rechenschaft zu geben,
Bleib in Dunkel unerfahren,
Mag von Tag zu Tage leben.
W. Goethe, **West-östlicher Diwan**, Sämtliche
Werke in vierzig Bänden, Bd. IV, Stutt-
gard und Tübingen 1840,60.
(S tri hiljade ko godina
Sebi račun ne zna svesti,
Neuk mora u sred tmina
Dan na dan život provesti)

»Istorija nas ničemu ne uči i nikome nije učiteljica života, ali daje mogućnost da se saznamo, da sagledamo svoje pravo lice, da u duhu vidimo poražavajuću dramu bezbrojnih smrti i jednog dugog života« — veli vrlo istaknuti književnik Meša Selimović u svome eseju **Roman i istorija**¹⁾. Smisao čitavog tog eseja sastoji se u tvrdnji da istorija daje mogućnost da sebe saznamo u punoj mjeri tek preko književnosti. Nove- den je Alfred de Vigni (1797—1863), romantičarski pjesnik usamljenosti genija, ravnodušnosti prirode i stojičkog pomirenja sa sudbinom. »Alfred de Vigni — ističe se u pomenutom eseju — govori o nadmoćnosti umjet- ničke činjenice nad istorijskom, što ne znači da je istorijska činjenica

*) Referat je na skupštini pročitao u nešto kraćoj verziji i, razumije se, bez primjedaba.

1) Meša Selimović, **Roman i istorija**, Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića, Sarajevo 1972, 93.

negirana ili falsifikovana nego je organizovana tako da živo korespondira sa savremenim duhom, da bude odgovor na aktuelna pitanja, u kontekstu ukazivanja na trajnost ljudskog dobra i zla²⁾.

U tom eseju se priznaje da se razvila tehnika i nauka uopšte, dospjeli smo do Mjeseca, usavršena su sredstva informisanja i sve razdaljine su skraćene, pa su i sve suprotnosti produbljene. Ali je »sve drugo isto kao u dalekim periodima istorije. U suštini, u egzistencijalnim društvenim i ljudskim odnosima ništa se nije izmijenilo, osim što su možda ljudi postali organizovanije surovi«. I dalje: »Otkako čovjek postoji ista je ljubav, mržnja, zavist, želja za moći, sujeta, česta surovost, rijetka plemenitost«... itd. »Smiješno je — kaže se s tim u vezi — smatrati to neutješnim. To je sudbina ljudska«.

Za razliku od književnosti kad zahvata samo savremeni život, istorijski roman, koji obuhvata duži vremenski period i time omogućava »šire sagledanje ljudskih suština i odnosa«,... »upozorava da praistorija čovječanstva još traje«. Koliko će trajati, nije predvidljivo, a ni dosadašnji napredak nije ohrabrujući³⁾. Tako kaže naš vrlo poznati književnik.

Povodom ovih riječi, treba ukazati na dva momenta.

Kad čovjek posmatra čitavu istoriju ljudskog roda sa stanovišta nekoliko trajnih crta čovjekove prirode, pa kad i sve druge osobine čovjekove prirode svede na jednu ravan i bez stvarnog istorijskog prilaza oglasi vječnim, a naročito kad proglasi shvatanja malograđanina za sva vremena i sve meridijane važećim, onda zaista može da dobije rezultat da se od preistorije do danas ništa nije promijenilo u »egzistencijalnim društvenim i ljudskim odnosima«. Međutim, kad se uporede činjenice stvarne istorije, onda se vidi da su se ti odnosi u toku istorije mijenjali, a stalne odlike ljudske prirode vremenom promjenama saobražavale i u drugim odnosima drukčije izražavale, a naročito se vidi da danas postoje **in statu nascendi** i kod nas i u svijetu sasvim drugi odnosi nego što su u istoriji ikad ranije bili.

A što se tiče književnosti kao tumača istorije, književnosti koja daje istorijske činjenice tako organizovane da korespondiraju sa savremenim duhom, to je vrlo stari intelektualni postupak baš u historiografiji. Više od dva milenija, sve do druge polovine XVIII vijeka, historiografija je vrsta literature. Na svom početku razlikuje se od epa što ne dopušta sebi da nosi »ispjevano stvarnosti slično«, kao što to, po riječima prastarog grčkog pjesnika Hesioda (oko 770. prije naše ere), donosi ep,⁴⁾ nego samo istintno događanje u prozi. U staroj Grčkoj i započinje na neposrednu tradiciju i na doživljeno oslonjena iskonska historiografija. Kao mit i ondašnji ep, ona tumači bit događanja djelovanjem bogova. Na starom istoku iskonska historiografija izrasta uglavnom iz ljetopisa, razvija se kao ljetopisna i dobija dinastički karakter. Iskonska historiografija, naročito u izvjesnim dijelovima Istoka, »ukazuje na trajnost dobra i zla« u borbi božanskih i demonskih sila oko čovjeka.

2) Ibidem 94.

3) Ibidem 94—95.

4) Citirano po F. Wagner, *Geschichtswissenschaft*, Freiburg in Breisgau 1951, 8.

Epu slična iskonska historiografija u staroj Grčkoj, ne gubeći svojstvo jedne vrste lijepe književnosti, prerasta u pragmatičku historiografiju koja je sebi stavila u zadatak da u prikazivanju događanja činjenice budu »organizovane tako da živo korespondiraju sa savremenim duhom, da budu odgovor na aktualna pitanja«. Takva historiografija se pozivala na vječnu prirodu ljudi. I ona je »ukazivala na trajnost ljudskog dobra i zla«. Tumačila je rast i propast društva i državnih tvorevina moralnim stanjem građana. Sebi je stavljala u zadatak da osposobi građanina da može s uspjehom učestvovati u javnom životu, da mu u tom pogledu bude učiteljica života, pozivajući se baš na to da je istorijsko zbivanje određeno ljudskom prirodom i da se zbog toga ponavlja.

I rimsku historiografiju je odlikovao taj pragmatički pravac, iako se u poznijim vijekovima rimske istorije ponegdje izrodio u retoričku istoriografiju. Propašću starog grčko-rimskog građanskog svijeta, nastupa i u Evropi i u Sredozemlju era historiografije narativnog, religioznog i dinastičkog pravca. Tada je u čitavom civilizovanom svijetu, kako na Zapadu, tako i na Istoku, vladalo religiozno gledište da je istorijsko događanje određeno voljom božjom. Samo izuzetno, kao na primjer, u arapskoj istorijskoj misli kod Ibn-Halduna (1332—1406), koji je formulisao svojevrstnu teoriju cikličnog kretanja istorije, objašnjenje istorijskog zbivanja se traži u ljudskim odnosima kao takvim.

Uzdizanjem građanstva u srednjovjekovnoj Evropi oživljavaju elementi pragmatičke historiografije, a humanizam obnovom antičkog duha uspostavlja ponovo pragmatičku historiografiju. Pored sveg uticaja reformacije i kasnije katoličke reakcije poznohumanistička historiografija vlada sve do XVIII vijeka, a u građanskoj historiografiji neke odlike pragmatičke historiografije održavaju se sve do preovlađivanja pozitivizma.

U drugoj polovini XVIII i prvih decenija XIX vijeka prvo racionalistička i apsolutnoidealistička filozofija istorije zatim probile su okvire pragmatičke historiografije, unoseći evolucionizam, ideju o razvitku, u shvatanje istorije, istina samo u oblasti duhovnog života. Filozofija istorije pokušava da nađe zakone razvitka ljudskog duha i da njima tumači istoriju. Unoseći evolucionizam u shvatanje istorije, ta filozofija istorije je ugradilo u sebe revolucionarne težnje evropske buržoazije XVIII i prvih decenija XIX vijeka, ali nije sobom obuhvatila stvarnu istoriju. Između takve idealističke filozofije istorije i stvarne historiografije stvorio se jaz. U sasvim apstraktnu filozofiju istorije pretočene težnje evropske buržoazije XVIII i prvih decenija XIX vijeka nisu mogle uticati odlučnije na karakter historiografije niti sobom povezati stvarnu istoriju i tadašnji život. Filozofija istorije je ostala idealistička konstrukcija⁵⁾, a historiografija je samo djelimično izašla iz pragmatičkih okvira.

⁵⁾ Voltaire traži da istoričar piše kao filozof, pa je za opštu istoriju koja se podvrgava filozofskom gledištu, u kojoj se daje opšti filozofski pogled, našao izraz »philosophie de l'histoire«. Takav pojam je kasnije još izrazitije našao svoje mjesto u klasičnoj njemačkoj idealističkoj filozofiji. Tu spada Hegelova Filozofija istorije. — Romantičar W. J. Schelling (1775—1854) već odvaja religioznu i filozofsku konstrukciju istorije od historiografije. On ne poriče te konstrukcije, kao takve, ali prva spada teologiji, druga filozofiji (*Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums, X Über das Studium der Historie und Jurisprudenz*, cit. po Wagner, *Geschichtswissenschaft*, 157).

U opoziciji prema revolucionarnim težnjama rani romantizam je napao apstraktnu teoriju racionalizma pozivajući se na humanitet, na vječne osobine ljudi. Tim osobinama je, prema njihovom mišljenju, odgovarao srednji vijek, odnosno stanje prije građanskih revolucija. To je prirodno stanje. S tim u vezi rani romantizam brani religiozna shvatanja srednjeg vijeka. Istoriju je shvatio kao razvitak narodnog duha, ali toj razvitak je proglašen kao stihijan proces; nije vođen razumom, nego prirodnim manifestacijama ljudskog duha, strastima, voljom, djelovanjem subjektivnih faktora. U vezi sa razvitkom narodnog duha i pravo, odnosno država, razvija se kao organizam. Istorija se može shvatiti jednostavnim istorizmom za koji — prema riječima Fr. Schlegela (1772—1829) — »niko nema potrebe da se priprema«.6) Stoga su romantičari istoriju smatrali umjetnošću.7) Na taj način su se humanitet romantičara i njihovo hvatanje istorijskog saznanja i poznohumanistička istoriografija uzajamno našli.

Racionalizam i rani romantizam izražavaju oprečne društvene težnje svoga vremena, pa ih, kao takve, unose u svoje apstrakcije kojima tumače istoriju. Racionalisti su idealizovali istorijsku promjenljivost, romantičari su apsolutizovali prirodnu postojanost u istoriji. To razmimoilaženje u neku ruku i danas postoji. Istina, razvitkom napredne ljudske misli racionalizma je prevaziđen (aufgehoben) nedosljedno pozitivizmu, a dosljedno marksizmom, Marksovim učenjem, ali ne postmarksizmom koji u svojoj vladajućoj formi naginje pozitivizmu. Ali, dok je na jednoj strani racionalizam prevaziđen, na drugoj strani nisu prevaziđena gledišta ranog romantizma. Ona su životarila u buržoaskoj istorijskoj misli i u vrijeme prevlasti pozitivizma, a oživjela su u njoj poslije oktobarske revolucije i još više poslije drugog svjetskog rata. Zar je to čudno! Revolucionarna, napredna misao hrli naprijed, a konzervativna tapka u mjestu!

Marks je svojim materijalističkim metodom u istoriji, saglasnim sa prirodno-istorijskim procesom razvitka ljudskog roda, prevazišao i racionalističku i idealističku apstraktnu konstrukciju istorijskog i romantičarsku apsolutizaciju prirodnog u shvatanju istorije. Međutim, pozitivizam, gledište ojačalo na ideologiji liberalne buržoazije druge polovine XIX i prvih decenija XX vijeka, i postmarksizma, gledište povezano sa revolucionarnim proleterijatom, koje se razvilo u isto vrijeme kad jača pozitivizam, a ojačalo poslije oktobarske revolucije, stvaraju svaki svoje apstraktno apsolutnosociološko shvatanje istorije. Slijedeći svaki svoju ideologiju oni su ugradili u svoje teorije apstraktno konstituisano primjenljivo, istorijsko, svaki na svoj način, pozitivizam uz idealizaciju evolucije, a postmarksizam revolucije.8)

6) F. Schlegel, *Philosophische Vorlesungen*, herausg. von Windischmann, Bd II. Bonn 1846, 214, cit. po Wagner, *Geschichtswissenschaft*, 159.

7) Schelling veli: »Auch die wahre Historie beruht auf einer Synthesis des Gegebenen und Wirklichen mit dem Idealen, aber nicht durch Philosophie, da diese die Wirklichkeit vielmehr aufhebt und ganz ideal ist: Historie aber ganz in jener und doch zugleich ideal sein soll. Dieses ist nirgend als in der Kunst möglich«... (*Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums*, cit. po Wagner, *Geschichtswissenschaft*, 158).

8) Postmarksizam je ranije insistirao na tvrdnji kako su sve smjene društveno-ekonomskih formacija nastojale socijalnim revolucijama. Staljin je, čak jednom rekao da je revolucija robova donijela feudalizam. O tome da prije buržoaskih revolucija nije

Apsolutnosociološko shvatanje istorije, kako pozivitičički tako i postmarksističko, njegovu naučnu stranu, toliko sam puta podvrgao kritici u svojim radovima i javnim istupanjima, da ovdje ne treba da o tome opširno govorim. Ali sam u tim istim radovima i istupanjima ukazao na velika dostignuća u konkretnim istorijskim istraživanjima koja su postale pristalice pozitivističkog pravca, kao i oni koji su dalje razvijali nasljeđe pozitivista, a još više sam ukazao na izvanrednu ulogu postmarksističke historiografije u razvitku istorijske nauke. Zahvaljujući tim pravcima, historiografija se stvarno počela razvijati u istorijsku nauku. Nema potrebe da to ovdje ponavljam.⁹⁾

Samo ću se pozvati na dvije svoje formulacije, prvu koju sam izrekao na Kongresu istoričara u Moskvi 1970. godine i drugu na svom predavanju na Londonskom univerzitetu iste godine.

»Život ljudi — rekao sam u Moskvi — organizovan društvom mnogo je obuhvatniji od društva samog za sebe. Stoga istorija ne može biti čista društvena nauka nego mora postati prirodno-istorijska nauka.«¹⁰⁾

Zaključni stav moga predavanja u Londonu glasi: »Ako govorimo o prošlosti gdje su procesi završeni, nema potrebe da se naše shvatanje razvitka čovječanstva svede na jednostranu sliku, bilo da je ona apsolutnosociološka, bilo da je jednostavno kulturnoistorijska. Ako smo, kad govorimo o sadašnjosti u njenom odnosu prema budućnosti, prisiljeni da proces svedemo na njegovu bazičnu komponentu, nije potrebno da se u našem prilazu prošlosti svodi svestranost istorije na sumorno sivilo sociologije.«¹¹⁾

Pozivitizam i postmarksizam su opštom apsolutnosociološkom teorijom, koja treba da priđe jednakim osnovnim postupkom i prošlosti i sadašnjosti sa njenim tendencijama ka budućnosti, sveli historiografiju na sociologiju u prošlosti. Pri tome su proces pojednostavili, iskrivili pojam slučenosti prirodnog i istorijskog, slučenosti koja je u razvтку uvijek istorijski određena i ograničena, iako istorijsko u osnovi proizlazi iz prirodnog. U pojmu globalnog društva smanjili su značaj uvijek istorijski određene slučenosti raznih strana života ljudi organizovanog društvom sa suprotnostima koje se pojavljuju među njima. Umanjili su značaj slučajnog, pojedinačnog i subjektivnog u istoriji.

Ta jednostranost i iz toga proizašla dogmatičnost apsolutnosociološkog shvatanja istorije jeste strana na koju najviše upiru prstom sadašnji neoromantičari, pristalice njemačke buržoaske kulturnoistorijske škole, koji sociološkoj historiografiji suprostavljaju subjektivističko shvatanje istorije i istoriju kao »Geisteswissenschaft«¹²⁾ Za njih je to danas

bilo socijalnih revolucija u pravom smislu riječi pokazao sam u referatu na Međunarodnom kongresu istoričara u Beču 1965. godine (vidi: *Staleži, klase i revolucija u istoriji*, JIČ 3/1965, 3—12).

9) Vidi moju raspravu *Stupnjevi razvitka historiografije u istorijsku nauku*, Radovi Naučnog društva BiH XX, Sarajevo 1963, 5—55.

10) Историје и социологија, Radovi Ak. nauka i umj. BiH XLI, Sarajevo 1971, 11.

11) *The Science of History is broader than Social Science*, Radovi Ak. nauka i umj. BiH XLIX, Sarajevo 1973, 11—12, 15.

12) Zapadnonjemački istoričar Th. Schieder u referatu na Kongresu istoričara u Moskvi izložio je tvrdnju da su se istorija i sociologija toliko približile da se postavlja

društveno preživio »Geschichtsbild« koji je bio karakterističan za XIX vijek. Tu, razumije se, uključuju i Marksa i savremeni marksizam, koji je kao i pozitivizam, zastario pogled na svijet, ali jedna trećina čovječanstva je prožeta tim učenjem dogmatiziranim od Lenjina i Staljina.¹³⁾ Društveno je preživjelo i interesovanje publike za istoriju.

Kao preteču toga pohoda protiv »načina mišljenja XIX vijeka« stavljaju njemačkog filozofa Fr. Nietzschea (1844—1900), tvorca ideje o natčovjeku. Navodi se njegov traktat *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (O koristi i štetnosti istorije za život).¹⁴⁾

Nietzsche kaže da istorija konstituisana kao čista nauka znač propast za čovječanstvo. Istorija mora da služi životu, a onda služi jedno neistorijskoj sili. Ljudi i narodi treba da poznaju istoriju, ali u određeno mjeri, kao i određene vrste historiografije za različite momente u svojoj istoriji. Ako postoji previše istorijskog znanja ili ako se pojavljuje za taj momenat u istoriji naroda neodgovarajuća vrsta historiografije, to nanosi štete. Sa tri stajališta istorija pripada živom čovjeku: prvo, kao onome koji radi i koji se trsi, drugo, kao onome koji čuva i poštuje, treće, kao onome koji pati i treba oslobođenje. Tome odgovaraju tri vrste historiografije: monumentalna, antikvarna i kritička. Na kraju zagovara »pravo obrazovanje« protiv postojećeg, obrazovanje koje će povratiti historiografijom iskvareno zdravlje naroda, da bi narod povratio svoje instinkte i time svoju čestitost.¹⁵⁾

Nije potrebno ovdje podvlačiti da je Nietzscheovu filozofiju iskoristio nacionalsocijalizam. Nije takođe potrebno ovdje razglabati na koje pravce u shvatanju istorije uticala ta filozofija. Ali treba podvući krajnje subjektivistički stav u shvatanju šta treba da bude historiografija, iskazan u vrijeme kad se historiografija počela zaista razvijati u nauku. Međutim, pored sveg dosadašnjeg razvitka istorijske nauke, i danas se postavlja pitanje da li historiografija može i treba da bude nauka ili se prilagođava svome vremenu, izražava težnje svoga vremena i proširuje ih i na prošlost, da li treba da pragmatički služi potrebama svoga vremena, odnosno potrebama određene ideologije. Na tom planu postavljaju se izvjesni za istorijsku nauku važni konkretni problemi. Takođe je važno pitanje da li je štetno previše »istorizma«. Kao što je poznato, danas je aktuelna parola kako je kod nas u obrazovanju, naročito u visokoškolskom obrazovanju, mnogo »istorizma«.

Interesantno je, inače šta se navodi od strane njemačkih buržoaskih mislilaca o istoriji kao razlog za gubljenje interesa publike za

pitanje da li treba istorija da prekine svoju tradicionalnu akademsku i sadržajnu vezu sa *Gelsteswissenschaft*. Zapravo, on postavlja pitanje samostalnosti istorije s obzirom na tu tijesnu vezu. kaže da istorija nema potrebe da se odrekne svoje samostalnosti, odnosno da prestane da bude *Gelsteswissenschaft*, da se istorija i socijologija uzajamno dopunjavaju (Th. Schieder, *Unterschiede zwischen historischer und sozialwissenschaftlicher Methode*, Доклады Конгресса, т. I, част первая 1973, Москва 15).

13) *Das Fischer Lexikon*, Geschichte, Frankfurt am Main 1961, 98, 116—119.

14) *Ibidem*, 10—11, 94.

15) Fr. Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, Fr. Nietzsche Werke in zwei Bänden I, Leipzig 1930, 31—40.

istoriju koje se manifestuje u današnje vrijeme. Prvi je razlog — navodi se — razbijanje ranijeg vodećeg buržoaskog sloja razvitkom modernog industrijskog društva. Izgubio je svoju poziciju taj bogat, društveno nezavisan, obrazovan društveni sloj. Moderno industrijsko društvo zahtijeva usko stručno angažovanje. S druge strane — kaže se — radništvo koje je ranije pod uticajem marksističkog učenja imalo interesa za istoriju danas gubljenjem interesa za revoluciju izgubilo je interes i za istoriju. Gubljenje interesa za istoriju kod publike nije posljedica demokratizacije kulture nego je socijalnostrukturnog karaktera zbog razvitka novog industrijskog društva i birokratije. To je pojava otuđenja čovjeka. Ali se ono ne može prevazići naivno-pozitivističkim načinom mišljenja koji u istoriji vidi progresivni razvitak ljudskog roda, iako takav način mišljenja živi još uvijek kao većine stručnih historičara. Jer danas »svijest o kontinuitetu istorijskog života kao sveze stvaralačkog djelovanja mnogih generacija isčezava naočigled predstave da je istorijska bit prirodno događanje puno vulkanskih erupcija i slijepog razaranja.« Poslije toga se navodi Nietzscheova u njegovo vrijeme neuspjela borba da oživi antičko grčko-rimsko shvatanje koje je smatralo istoriju kao prirodno narastanje, propadanje i ponovo narastanje istog.¹⁶⁾

Njemački filozof W. Windelband (1848—1915) podijelio je nauke na nomotetske koje mogu konstatovati zakone u procesu, i ideografske, »Geisteswissenschaften«, koje mogu samo ustanoviti pojedinačno, individualno. Slično gledište je zastupao H. Rickert (1863—1936) koji je naglašavao individualnost kulturnoistorijske pojave. Njemački neoromantičari uzimaju tu podjelu, oglašavaju istoriju kao »Geisteswissenschaft«. Ona može samo da prikaže »Kultursynthese«, narastanje kulturnih tekovina u istorijsku cjelinu i da dà ocjenu vrijednosti tih tekovina. Time oni stvarno odriču istoriji karakter nauke i potvrđuju ono što je rekao A. Schopenhauer (1788—1860) da istorija nije nauka nego samo znanje.

Ipak se jedan buržoaski mislilac i historičar suprostavio drukčije apsolutnosociološkom shvatanju istorije, ne odričući naučni karakter istorije. Bio je to H. Berr (1863—1954). U svom djelu **La Synthèse en histoire** i u nekim drugim djelima pokušao je formulisati naučnu istorijsku sintezu kao tri vrste kauzalnosti: tekuće istorijske kauzalnosti, socijalne nužnosti i unutrašnje logike razvitka koja se kod njega stvarno svodi na intelektualni razvitak. Apstraktna priroda toga pokušaja nije mogla dati rezultate u primjeni, u prikazu svjetske istorije, a Berr je svoju teoriju i formulisao kao prolegomena za taj prikaz. Moderna francuska historiografija, koja započinje Berrom, okrenula je sintezu u istoriji ka antropogeografiji u prošlosti. Dobro poznati francuski historičar F. Braudel konstruiše na toj osnovi istoriju u spratove: U osnovi prirodna postojanost, iznad toga dugotrajna strukturalna uslovljenost i na vrhu događajnost.¹⁷⁾ Mehanički i statički karakter te teoretske konstrukcije je očevidan. Ta moderna francuska historiografija ne može da izađe na

16) **Das Fischer Lexikon, Geschichte, 99.**

17) F. Braudel, **La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II**, t. I², Paris 1966, 16—17.

kraj sa istorijskim tokom, sa događajnom istorijom.¹⁸⁾ Međutim, svojom upućenošću na svestranu sintezu u istoriji, makar i ograničenu statičnošću, dala je zamašne doprinose istorijskoj nauci.

U savremenoj istorijskoj nauci zastupljena shvatanja mogu se svesti na dva osnovna pravca:

1) Gledište koje istoriju izjednačava sa inelektualnim, duhovnim životom u prošlosti, njime tumači razvitak čovječanstva. To se gledište izražava u raznim jednostranim kulturnoistorijskim školama. Kulturni razvitak je, prema tom gledištu, uslovljen ljudskom prirodom, pa kulturnoistorijskim problemima to gledište u izvjesnim svojim varijantama prilazi jednostranim »antropološkim« objašnjenjem.

2) Gledište koje izjednačava istoriju sa razvitkom društva. Predstavljeno je pravcima apsolutnosociološkog shvatanja istorije. Tu spada i postmarksističko shvatanje istorije. Ono je danas najizrazitiji zastupnik apsolutnosociološkog pravca.

Nijedan od tih pravaca ne može u historiografiju unijeti tako isključivo svoje shvatanje da ne vodi računa o drugim momentima u razvitku, ali ta gledišta svojom usmjerenošću ka jednostranom objašnjenju istorijskog procesa dolaze u roskorok sa stvarnim karakterom procesa.

Tu jednostranost u svom poloznom položaju pokušavaju da prevaziđu neki predstavnici savremene francuske istorijske škole. Ukoliko zastupaju Berrovu »naučnu istorijsku sintezu«, mogu se smatrati kao shvatanje koje se tim izdvaja. Ali u stvarnom prilazu to gledište naginje jednostranom antropogeografskom objašnjenju istorije.

Ipak treba naglasiti da se postmarksističko shvatanje istorije odvajaju od gledišta građanske istorijske nauke. Postmarksizam je, istina, Marxov ekonomizam u objašnjenju društvenih odnosa pretvorio u apsolutnu teoriju^{18a)} i time odstupio od Marxovog metoda saobraženog prirodnoistorijskom karakteru osnovnog procesa u razvitku ljudskog roda, ali se dosljednim ekonomističkim objašnjenjem društvenih pojava razlikuje od ostalih apsolutnosocioloških shvatanja istorije. S te strane, ne samo ideološki nego i naučno posmatrano, postoji velika razlika između buržoaskih pravaca u istorijskoj nauci i postmarksističke istorijske nauke.

Marx i Engesl su smatrali istoriju samostalnom naukom, čak i jedinom naukom. U **Njemačkoj ideologiji** oni vele:

»Mi znamo samo za jednu nauku, nauku istorije. Istorija može da se posmotra sa dvije strane, može biti izvedena u istoriju prirode i istoriju

¹⁸⁾ Ta francuska istorijska škola istupa protiv »događajne istorije« (l'histoire événementielle), koju još zove tradicionalnom, u ime »strukturalne istorije« (l'histoire structurale). Kritiku shvatanja te škole dao sam u ranije citiranoj raspravi **Stupnjevi razvika historiografije u istorijsku nauku** i u raspravi **Sinteza kao metod u istoriji** (Radovi Ak. nauka i umj. BiH XXXII, Sarajevo 1967, 5—51).

^{18a)} Marx je pokazao da su svi društveni odnosi uslovljeni ekonomskim odnosima, da iz njih proizlaze, ali je nastanak društvenih odnosa tumačio promjenama u načinu proizvodnje, a ne razvitkom društvenih odnosa iz društvenih odnosa kao cjelina, kao društva. Marx se, šta više, izjasnio protiv objašnjenja nastanka kapitalizma iz sljedovanja društvenih oblika kako su se oni istorijski javljali.

ljudi. Te dvije strane se ne mogu rastaviti, istorija prirode i istorija ljudi uslovljavaće jedna drugu dok ljudii postoje.«¹⁹⁾

Marx i Engels su inače toliko podvlačili svoj istorijski prilaz društvenim problemima i toliko su naglašavali da naučni pristup problemima razvitka ljudi mora odgovarati prirodno-istorijskom karakteru procesa, da nema potrebe da se o tome ovdje naširoko i nadugačko raspreda.

S tim u vezi mora se naglasiti da pitanje karaktera istorije kao nauke nije jednostavno.

U predgovoru za **Prilog kritici političke ekonomije** Marx kaže da u posmatranju prevrata koji nastaje socijalnom revolucijom treba praviti razliku između prevrata u materijalnim odnosima koji se daju konstatovati sa tačnošću prirodnih nauka i između pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih, jednom riječi, ideoloških oblika, u kojima ljudi postaju svjesni sukoba i bore se za rješenje.²⁰⁾ Marx i Engels su na mnogo mjesta rekli da ideologija proizlazi iz materijalnih društvenih odnosa, da je njima određena. Ali su u isto vrijeme rekli da je ideologija, tako nastala i određena, jedna strana razvitka.²¹⁾

Ideološke pojave, iako nastale iz materijalnih odnosa, imaju svoju povezanost, pa mogu biti posmatrane kao tekovine ljudskog roda u sklopu opšteg razvitka. Još više ima svoju logiku izrastanja jednih tekovina iz drugih razvitak nauke i tehnike, iako je uklopljen u proces opšteg razvitka i njime prožet. S te strane kulturna istorija, kao tekovinska istorija, ima opravdanja kao samostalna istorijska disciplina. Ali nije opravdana naučna pozicija koja apsolutizuje kulturni razvitak i istorijski proces posmatra samo kao narastanje kulturnih tekovina u kulturnu cjelinu jedne epohe i njihovo prenošenje iz epohe u epohu. Ta naučna pozicija oduzima tekovinskoj strani istorijskog procesa životnu osnovu na kojoj počiva, onu osnovu u kojoj se mogu konstatovati zakoni razvitka.

Izvjese istorijske discipline, izvjesne istorijske nauke, bave se pojavama u materijalnoj oblasti života, gdje se može konstatovati zakonitost u razvitku, a izvjesne istorijske nauke zbilja spadaju u »Geisteswissenschaften«, ali ne po tome što će se konstituisati kao idiografske nauke bez veze sa nomotetskim, nego po tome što će pojave u duhovnoj oblasti razvitka proučavati kao njihovo narastanje u istorijski stvorenu kulturnu cjelinu, ali razvitak u toj oblasti naučno objašnjavati uslovljenošću sa materijalnom i društvenom osnovom razvitka.

Savremenoj istorijskoj nauci je vrhunski zadatak da prikaže i objasni dosadašnji svestrani razvitak ljudskog roda i njegovih dijelova, naroda i nacija. Taj razvitak se ne može objasniti bez shvatanja o prožimanju materijalnog, društvenog i idelanog u istoriji, kao i bez shvatanja da je; uz opštu određenost idealnog materijalnim, sticaj tih strana u razvitku uvijek istorijski dat i određen, što će reći da u pojedinim periodima razvitka ne ostaje uvijek isti. Još se mora uzeti u obzir da se u svjetskim i

19) Marx—Engels, **Die Deutsche Ideologie**, Werke 3, Berlin 1962, 18.

20) K. Marx, **Zur Kritik der Politischen Ökonomie**, Werke 13, Berlin 1964. 9.

21) **Die Deutsche Ideologie**, 18.

međunarodnim razmjerama u istoriji pojavljuje sticaj različitih stupnjeva u razvitu i različitih tendencija, često suprotstavljenih. Iz toga proizilaze suprotnosti koje nekad mogu biti od ogromne važnosti. I druge istorijske komplikacije mogu da budu od presudnog značaja za razvitak. Stoga dosadašnji razvitak čovječanstva ne može biti objašnjen nikakvom jednostranom filozofsko-istorijskom teorijom nego koncepcijom opšte istorije²²⁾ koja će biti saobražena stvarnom procesu razvitka u preistoriji, praistoriji, istoriji izrastanja epoha ekonomske formacije društva sa njihovim istorijski složenim krizama u razvitku i na kraju u pravoj svjetskoj i revolucionarnoj istoriji u novom vijeku.²³⁾

Ali se istorija kao nauka ne bavi samo objašnjenjem procesa razvitka ljudskog roda i njegovih dijelova, naroda i nacija, nego i rezultatima toga razvitka, objašnjava narastanje tekovina ljudskog rada, naroda i nacija. Tekovine moraju biti ocijenjene ne samo sa stanovišta datog momenta u razvitku nego i sa stanovišta opšteg razvitka ljudi, opštečovječanskog stanovišta. Moraju biti ocijenjene sa stanovišta filozofije, aksiologije. Međutim, aksiologija sa svoje strane, ako ne želi biti apstraktna filozofska disciplina, koja će sadašnju društvenu prirodu ljudi i njojzi svojstvena shvatanja i na tome zasnovane vrednosne sudove oglasiti vječnim, nezavisnim od vremena i uslova, mora se osloniti na rezultate istorije kao pozitivne nauke u pitanju procesa očovječavanja čovjeka. Ali u isto vrijeme mora uzeti u obzir tendencije daljeg razvitka savremene društvene stvarnosti, njenu okrenutost u razvitku prema budućnosti. Tu mora da se osloni na pozitivna istraživanja materijalne osnove društva u kojoj se i mogu konstatovati tendencije razvitka, na onaj dio u istorijskoj cjelini pojava povezanih društvom koji pokazuje tendencije kretanja naprijed, a ne na onaj dio koji zaostaje u razvitku i svojom prirodom se naknadno saobražava razvitku. Ali mora imati takođe stav prema tom dijelu koji zaostaje. Mora se odgovoriti na pitanje kakve će kvalitetne promjene u svijesti ljudi izazvati materijalna osnova, zahtijevajući svojim razvitkom društvene promjene, i to u svijesti ljudi koji su društveno podijeljeni. Takođe se mora odgovoriti kako će promjene koje se najavljuju u materijalnoj osnovi, kad se ostvare, djelovati na svijest ljudi. Na to se ne može odgovoriti bez filozofije istorije, bez discipline koja govori o odnosu materijalnog, društvenog i svjesnog u istoriji uopšte.²⁴⁾ Pri tom postupku kojim treba da se dobije opšta teorija razvitka nije ni najmanje lako prijeći sa

²²⁾ Marx se stalno izjašnjavao protiv opštih filozofsko-istorijskih teorija kad treba da se objasne istorijske pojave (vidi Marxovo pismo ruskoj javnosti od nov. 1877. — Marx-Engels, *Ausgewählte Briefe*, Berlin 1953, 219).

²³⁾ Niti je bilo prije uspostavljanja svjetskog tržišta prave svjetske istorije niti je prije buržoaskih revolucija bilo pravih socijalnih revolucija.

²⁴⁾ Znam da je Engels rekao da je »filozofiji istorije odzvonilo«, ali isto tako znam da je rekao da će na njeno mjesto doći uopšteni izvod iz pozitivnog istorijskog znanja. Engels je mislio na značenje koje je imao termin filozofija istorije u njegovu vrijeme. Samo Engels nije mogao ni u snu sanjati da će Marxove pristalice utvrditi baš filozofiju istorije protiv koje su se Marx i on stalno izjašnjavali. Ali bez obzira na to kako će se protumačiti Engelsove riječi protiv filozofije istorije, ja znam dobro što ovdje tvrdim i zašto tvrdim, čak i ako se Engelsove riječi imaju shvatiti tako da nema ni govora o bilo kakvoj filozofiji istorije. Samo mislim da ja ovdje ništa originalno nisam rekao, da je ovo saglasno sa izvornim marksizmom.

pune istorijske sinteze koja obuhvata sve strane društvom povezanog života, kad je riječ o izrazitoj prošlosti, gdje se dinamika razvitka kao ostvarena istorijski konstatuje, na odvajanje društvene osnove od društvenog nadgrađa da bi se dobila dinamika daljeg kretanja i njegovog djelovanja na nadgrađe u procesu koji se ostvaruje u savremenosti. To nije lako shvatiti čak ni u opštoj formi. Da je lako, ne bi u savremenom marksizmu bilo toliko zbrke oko istorije, sociologije i filozofije istorije.²⁵⁾ Ali se ja ovdje ne mogu upuštati u probleme i teškoće toga metodološkog postupka.

Ni istorija prema aksiologiji ne može biti zatvorena u svoje okvire. Ona se ne može oglušiti o zahtjev da ocijeni vrijednost pojedinih stadija, perioda i faza u razvitku ljudskog roda sa opštečovječanskih pozicija. S tog stanovišta prirodna istorija ljudskog roda ima svoje stadije razvitka: preistoriju, praistoriju, istoriju i pravu istoriju ljudskog roda (ili: divljaštvo, varvarstvo, istoriju ranijih civilizacija i istoriju savremene civilizacije). Posljednji stadij kao prava istorija ljudskog roda se nalazi **in statu nascendi**. To se sve ne može shvatiti bez aksiologije, bez ocjene šta ti stadiji vrijede za razvitak čovjeka u pravog čovjeka. Ali ta ocjena mora biti zasnovana na upoređenju materijala koji daje istorija kao pozitivna nauka, kad je riječ o ostvarenom procesu razvitka. Filozofija ne smije iz glave konstruisati razvitak, tako se proces ne može objasniti. Ali aksiologija mora biti primijenjena u prilazu pojedinim stadijima, periodima i fazama razvitka. Realna aksiologija, međutim, u svojim najširim istorijskim ocjenama omogućena je samo upoređenjem sa materijalom stvarne istorije i filozofijom istorije koja je zasnovana na stvarnoj istoriji.

Marksistička filozofija istorije, istorijski materijalizam, filozofski pogled na odnos materijalnog života ljudi, društvene biti i svijesti uopšte, za ispitivanje prošlosti, ukoliko je riječ o postignutom razvitku, samo je putokaz za stvarno istorijsko ispitivanje. Ukoliko je riječ o ostvarenom procesu, svestrani razvitak ljudskog roda, odnosno njegovih dijelova, naroda i nacija, moguće je u misli obuhvatiti samo istorijskom koncepcijom koja će biti saobražena prožimanju prirodnog i istorijskog u procesu razvitka, koji obuhvata, prvo, razvitak društvom organizovanog materijalnog života ljudi, razvitak koji proces i karakter samog društva određuje, drugo, izrastanje, razvitak i smjenu društava, kojima su razne strane života organizovane u jednu istorijsku cjelinu, i treće, izrastanje i prerastanje kulturnih i civilizacijskih u procesu izraslih cjelina u kojima se razvitak kao napredak izražava.

²⁵⁾ Na Kongresu istoričara u Moskvi 1970. bila je prva tema odnos istorije i društvenih nauka. Ni referenti ni diskutanti pristalice apsolutnosociološkog shvatanja (najviše postmarksisti) nisu mogli izaći na kraj sa pitanjem šta je predmet izučavanja istorije, a šta sociologije. Na idućem Kongresu u San Francisku stavljena je kao prva velika tema odnos istorije i društva, a referent je iz Sovjetskog Saveza. U **Sovjetskoj istorijskoj enciklopediji** se kaže da je istorija nauka o razvitku društva i da je njen predmet izučavanja konkretni i svestrani život društva, ali da formulacija opštih zakona razvitka društva kao predmet pripada opštoj teoretskoj sociologiji, a naučna marksistička sociologija je istorijski materijalizam, koji je marksistička filozofija istorije (vidi članak o istoriji i o istorijskom materijalizmu u 6. svesci Enciklopedije, Moskva 1965).

Koncepcija mora biti usaglašena sa konkretnom istorijskom slučajnošću tih momenata, kao što mora staviti na svoje mjesto krize i prelomne momente u razvitku koji proizlaze iz istorijske slučajnosti konkretnih za taj momenat odlučujućih pojava u razvitku. Ali treba naglasiti da je istorija u izgradnji opšteg pogleda na razvitak ljudskog roda ograničena na ostvareni proces. Za savremeni život opšta teorija o razvitku ljudskog roda, okrenuta prema prošlosti, mora biti sama na bitno za razvitak svedena istorija. Okrenuta prema budućnosti, opšta teorija o razvitku ljudskog roda mora se osnivati na ispitivanju društvene i kulturne stvarnosti u osnovi, u kojoj se mogu sa tačnošću konstatovati stvarne tendencije razvitka, i na procjeni na osnovu opšte logike o ljudskim stvarima i odnosima, logike zasnovane na stvarnom poznavanju istorije, odnosno na osnovu istorijskog materijalizma, kakvo će djelovanje imati nastupajuće promjene, koje kao tendencije možemo egzaktno konstatovati u materijalnoj osnovi, na one strane života ljudi koje su, po prirodi svojoj, posljedice razvitka i nužno u razvitku zaostaju, odnosno kakve će modifikacije nastati u prirodnim odlikama ljudi.

Jasno je da shvatanje o razvitku mora sadržati i finalitet, jer razvitak i u svom procesu sadrži tendencije ka završetku u kojem će nastati drugo stanje, viši nivo u razvijenosti. Ali finalitet u shvatanju procesa mora biti saobražen stvarnom procesu, što će reći, kad je riječ o razvitku ljudi, da mora biti istorijski u punom smislu riječi. Tendencija razvitka sadašnje industrijske civilizacije,²⁶⁾ čija je logična posljedica socijalizam i rađanje svjetske zajednice naroda, nisu uvijek postojale. Čitav razvitak čovječanstva do industrijske civilizacije ne može se — kao što hoće postmarksisti — podvrgnuti finalitetu koji se u industrijskoj civilizaciji izražava.²⁷⁾ Može se, međutim, konstatovati u vrijeme starovjekovnih i srednjovjekovnih istorijskih situacija poslije narastanja novčanog kapitala tendencija ka razvitku kapitalizma, koji je poslije nastanka u novom vijeku razvio krupnu industriju. Ali se ne može čitav dokapitalistički razvitak podvrgnuti jednom osnovnom cilju, razvitku »industrijskog društva« — kao što su to htjeli neki buržoaski stvaraoci teorija o razvitku društva. U toku razvitka čovječanstva može se konstatovati jedna konstanta, proces očovječavanja čovjeka, ali ne kao komponenta koja razvitak određuje, nego kao opšta posljedica razvitka. Postignuti nivo u tome razvitku postaje sastavni dio razvitka. Mi i ne možemo odrediti pojedine stadije u razvitku, pa i ovaj naš industrijski stadij, po vrijednosti za razvitak čovjeka, ako ne uzmemo taj momenat u obzir, proces očovječavanja čovjeka. Samo taj momenat naučno ne objašnjava proces razvitka čovječanstva, jer se ne može opšta posljedica procesa oglasiti kao osnovni uzrok procesa.

²⁶⁾ Nema smisla govoriti o industrijskom društvu kad u industrijskoj epohi postoji kapitalističko društvo, koje je začelo industrijsku epohu, i socijalističko društvo koje je posljedica razvitka industrijske epohe. Ali se može govoriti o industrijskoj civilizaciji. Svi će lako zapaziti da našoj savremenoj civilizaciji daje pečat razvitka industrije i nauke.

²⁷⁾ U industrijskoj civilizaciji se izražava tendencija nestanka podloge za postojanje kapitalizma i tendencija za razvitak socijalizma, kao i tendencija za jačanje svjetske zajednice naroda. To je ujedno epoha socijalnih revolucija.

Neću na široko i nadugačko dokazivati u opštoj formi da je upoznavanje čovječanstva sa svojim dosadašnjim razvitkom prijeka potreba. A naročito nemam namjeru da opširno dokazujem da je to prijeka potreba za napredne snage u današnjem društvu. Bez toga ne mogu imati orijentaciju u svojoj borbi za dalji razvitak. Bolje će biti da vidimo šta nam nude neke danas vladajuće teorije u pogledu orijentacije za budućnost, pozivajući se na dosadašnji razvitak.

Kratkovida pozitivistička futurologija statističkim metodama i nekim uporednim metodama prati kvantitativni porast pojedinih pojava u materijalnom i društvenom životu ljudi, jednostavno ga produžuje u budućnost i iz toga izvodi zaključke kao da se u uslovima neće ništa kvalitetno promijeniti. Ona se služi istorijskim prilazom kratkog daha. Vrijednost toga postupka, kao i istog postupka u konstatovanju opadanja nekih pojava, ne treba potcjenjivati. On je vrlo koristan za vremenski određeno privredno i društveno planiranje. Takođe ima vrijednosti da ukaže ljudima na posljedice koje će nastupiti ako se porast pojedinih pojava nesmetano produži. U tom pogledu daje orijentaciju o nekim egzistencijalnim pitanjima današnjice, jednostranu kao predviđanje budućnosti, pa stoga za duži period nepodesnu, ali egzakutnu u svojoj jednostranosti i ograničenosti.

Više nas, međutim, interesuju one teorije koje pretenduju da imaju odgovor, orijentaciju za budućnost, no osnovu šireg zahvatanja u istoriju, koje stvaraju opšte zakone istorijskog razvitka i na osnovu njih pružaju orijentaciju za budućnost.

Na osnovu toga što se napredak sastoji u kulturnim tekovinama i što u istoriji ljudskog roda postoje kulture i civilizacije kao istorijski stvorene cjeline, nastala su jednostrana kulturnoistorijska shvatanja istorije. Propast nekih ranijih civilizacija, a naročito propast grčko-rimske civilizacije krajem starog vijeka i nastajanje srednjovjekovne hrišćanske evropske civilizacije u srednjem vijeku, kao činjenice, služile su za podlogu shvatanju da istorija čovječanstva predstavlja rađanje, razvitak i propast civilizacije, da je to vječni zakon istorijskog kretanja. Danas je vrlo popularna teorija engleskog istoričara A. Toynbee-a koji je pesimističkoj teoriji O. Spenglera (1880—1936) o nadolazećoj propasti zapadnoevropske civilizacije dodao spasonosnu ideju da religije podižu civilizacije koje propadaju na viši stepen, pa da je spas danas u tome što će nova svjetska religija podići savremenu civilizaciju na viši stepen.²⁸⁾ Lako je zapaziti da je ta teorija izvan svakih realnih odnosa sa savremenom stvarnošću, iako je u obrazloženju vrlo krata istorijskim znanjem. Međutim, zapadnonjemački neoromantičari, pristalice takođe jednog kulturnoistorijskog shvatanja istorije, drukčije, u opštoj filozofskoistorijskoj formi, postavljaju tvrdnju o pretnji propašću sadašnjoj civilizaciji: istorijska bit nije sveza stvaralačkog djelovanja generacija već je prirodni proces pun vulkanskih erupcija i silijepog razaranja.

Tome se protivi postmarksistička istorijska misao koja s pravom društveni razvitak i revoluciju u društvenim odnosima suprotstavlja toj od neoromantičara podvučenoj strani razvitka. Ali ona apsolutizuje društveni

²⁸⁾ Teynbee je izložio opširno svoju teoriju u mnogo knjiga svoga djela **A Study of History** (u izvodima prevedene i kod nas), kratko je izložio osnove svoje teorije u djelu **Civilization on Trial**.

razvitak. S tim u vezi je pitanje da li postoje opšti zakoni razvitka društva, opšti društveni zakoni, koji su ujedno zakoni progresivnog razvitka ljudskog roda. Postmarksizam upravo tu odstupa od izvornog Marksovog učenja svojom teorijom o razvitku i smjeni pet društveno-ekonomskih formacija. Pokazao sam u nekoliko svojih radova i ukazao sam ranije kratko ovdje da je ta teorija, koja finalitet savremenog razvitka ugrađuje u čitav razvitak ljudskog roda, nesaglasna sa Marxovom teorijom. Prije kapitalizma ne može se govoriti o tome da postoji stvarna svjetska istorija i da se u materijalnim odnosima ljudi pojavljuju tendencije koje stvarno vode u socijalizam. Zapravo, socijalizam kao realni i istorijski ostvariv cilj nastaje tek razvitkom krupne mašinske industrije, načina proizvodnje sa sasvim novim karakteristikama prema dotadašnjim načinima proizvodnje. Danas čovjekova sredstva za vladavinu nad prirodnim silama i moderni način proizvodnje zahtijevaju jačanje svjetske zajednice naroda i izmiču kapitalizmu sve više podlogu za postojanje.

Zbog toga problemima sadašnjice nije moguće prići jednom opštem filozofskoistorijskom teorijom nego se savremeni procesi moraju izučavati u svome toku. Tako se mora prići i najegzistencijalnijim pitanjima današnjice. Ali savremenost ima svoju istoriju bez koje se njeno kretanje ne može razumjeti, pa se čak iz samog modernog procesa, kao takvog, ne može ni ocljeniti dokle je čovječanstvo u razvitku došlo i šta moderni razvitak za čovječanstvo znači.

Najegzistencijalnije teoretsko pitanje današnjice se povezuje sa osnovnim problemom filozofije istorije, sa pitanjem šta je istorijski proces?

Da li je istorijski proces »prirodno događanje puno vulkanskih erupcija i slijepog razaranja«, kao što tvrde neoromantičarski filozofi istorije, ili je »sveza stvaralačkog djelovanja mnogih generacija«, što je, po tim neoromantičarima, zastarjelo mišljenje iz XIX vijeka? S tim u vezi je pitanje da li se čovjekova shvatanja mijenjaju, shodno njegovoj novoj poziciji u prirodi i u društvu, ili čovjekova društvena priroda ostaje uvijek ista, odnosno da li toliko zaostaje u odnosu na razvitak materijalnog života ljudi da onemogućava dalji razvitak i čak vodi propasti?

To su egzistencijalna pitanja za čovjeka danas. Na to se može odgovoriti samo ozbiljnim proučavanjem stvarne istorije i savremene stvarnosti, a ne površnim posmatranjem koje bira na brzinu činjenice prema onome što je posmatrač navikao da misli, odnosno prema predrasudama koje čovjek ima shodno svojoj poziciji u društvu i s tim u vezi shodno svome obrazovanju.

A proučavanje stvarne istorije pokazuje da je istorija ljudi prirodno-istorijski proces koji se naprijed kreće kao »sveza stvaralačke djelatnosti mnogih generacija«. Ali se ta djelatnost istorijski organizuje u načine proizvodnje koji svojom zakonitošću razvitka uslovljavaju ostale strane života ljudi u društvenoj zajednici i dalji napredak ljudskog života. Pored svih kriza u razvitku, od kojih su neke bile vrlo duboke, stvaralačkom djelatnošću generacija progresivni razvitak je doveo do načina proizvodnje koji stvara revolucionarno vrijeme u kojem se rađaju stvarni uslovi u kojima može da počne proces ovladavanja čovjeka svojom sudbinom.

To je sagledao Marx, a svako iole ozbiljno proučavanje savremene stvarnosti pokazuje da je moderni razvitak postavio kao imperativ, čak kao ultimatum, čovječanstvu da mora ovladati nekim stranama razvitka i da mora saobraziti odnose u svijetu novom stanju, novoj poziciji čovjeka prema prirodi.

Ὁ θεὸς Διὸς θεῶν (Poznaj samog sebe) pisalo je na Apolonovom hramu To je vrhovno geslo starogrčkog humanističkog duha koje je i danas u važnosti. Ali je čovjek i društveno biće koje za puno poznavanje samog sebe mora imati odnos prema društvu. U izgrađivanju čovjekove društvene svijesti, kao što svako zna, istorija čiji je vrhunski naučni zadatak da objasni svestrani razvitak ljudskog roda i njegovih dijelova naroda i nacija, faktor je od ogromne važnosti. Uostalom, mislim, ovdje je dovoljno ukazano da je naučno tačna istorija ljudskog roda prijeka potreba za izgrađivanje samosvijesti čovječanstva da se snađe u egzistencijalnim pitanjima sadašnjice.

Ali istorija kao nauka ima svoj specifičan zadatak. Ona treba da rekonstruiše društvom organizovan i nivoom kulturnog razvitka ispunjen život ljudi u prošlosti, da dâ rekonstrukciju, sliku stanja i kretanja u toj oblasti u prošlosti. Ta rekonstrukcija mora dati sažetu naučnu sliku svedenu na bitno. To je **eruditska sinteza**, kako je naziva Berr, **istorijska sinteza na stručnom nivou**.²⁹⁾ Istina, teorije koje u istorijskoj nauci vladaju utiču na karakter te slike. Ali sve širim i dubljim proučavanjem istorijskih izvora primjenom sve boljih metoda u istorijskom ispitivanju i realnom istorijskom sintezom dobijaju se sve tačniji rezultati ispitivanja i time sve više objektivna slika o stanju i događanju u prošlosti.

Ta strana u radu istoričara je najviše izložena kritici. Zapravo, mnogi kritičari ne uzimaju u obzir da je istoriji vrhunski zadatak da prikaže i objasni dosadašnji svestrani razvitak ljudskog roda, smatrajući da je to dao istorijski materijalizam. Na taj način se u predavanjima pretače uglavnom postmarksistička »teorija o razvitku društva«, filozofija istorije, »opšta sociologija«, nesaglasna sa stvarnom istorijom ljudskog roda i sa Marxovim izvornim učenjem. Kritika, razumije se, ima pravo kad uzima na nišan istorizam bez sadržajne istorijske perspektive, bez konkretnog evolucionizma. Takav je istorizam besplodan. Ali bez tačne slike prošlosti ne može biti ni istorijska nauka kad prilazi svojim naučnim zadacima. Ta slika je potrebna za sve intelektualne djelatnosti koje moraju, svaka na svoj način, imati odnos prema prošlosti. Drugo je pitanje u kom je obimu potrebna istorija za pojedine struke kao nastavni predmet.

Istorijska nauka opisuje i subjektivnu stranu u borbi čovjeka za bolje uslove života i za slobodu. U životu i djelatnosti ljudi u prošlosti čovjek jednostavnim postupkom nalazi uzore i rješenja za mnoga životna pitanja. Poricati da je u tom pogledu istorija učiteljica života, što je kao saznanje dala starogrčka misao, nije saglasno sa čovječijim iskustvom. Drugo je pitanje kako čovjek treba da uklopi uzore iz istorije u svoje vrijeme.

²⁹⁾ H. Berr, *La Synthèse en histoire*, Paris 1953², 14; B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, 22, 33—34, 37.

Bez svijesti o svojoj istoriji, narodi i nacije ne bi mogli postojati. Može se neko ljutiti što narodi i nacije postoje, pa isticati potrebu jedinstva ljudskog roda ili jedinstva jugoslovenskih naroda bez nacionalnih suprotnosti, ali je fakat da narodi i nacije postoje, da među njima postoje prirodne i istorijski stvorene razlike, pa se narodi i nacije, zemlje i države nalaze na raznim stupnjevima razvitka. U tim uslovima jača svjetska i naša zajednica naroda. Svjetska civilizacija takođe se razvija, ali u uslovima nacionalnih kultura i regionalnih civilizacija koje su istorijski nastale. Neke su pojave u kulturi postale svjetske, a neke su pretežno u okvirima narodne kulture. Jasno je da to tako mora biti kad znamo istorijske pretpostavke i nasljeđa u kojima se proces odigrava.

Nacionalni i društveni ideološki uticaji teže da u određenom pravcu usmjere istorijsku nauku, pa čak češće da iskrive sliku koju bi istorijska nauka, sama po sebi, objektivnije mogla da da nego pod tim uticajima. Tu je pritisak države i birokratskih elemenata nekad i u nekim pitanjima vrlo jak.

Istorijska nauka, postavljena kao objektivna nauka, krči put sporazumijevanju među narodima. Jasno je da neki nacionalni mitovi škode odnosima među narodima. Drugo je kad se u suprotnostima, pa i u sukobima, kaže čak i neprijatna istina, a drugo je kad se na interes obuče laž kao odjeća. A što se tiče radničke klase, ona kad nas mora da se uhvati u koštac sa vrlo realnim istorijskim problemima i ne treba joj ideologija koja iskrivljava stvarnost. Opšte je poznato da su Marx i Engels pridavali veliku ulogu nauci u preobražaju svijeta. U svoje poglede su ugradili njen napredak i njenu objektivnost. Od toga vremena situacija se kod nekih prirodnih nauka promijenila. Neke od njih, ako bezobzirno budu išle logikom svoga razvitka, naročito u primjeni rezultata, mogu biti vrlo štetne za opstanak ljudskog roda. Međutim, za takozvane društvene nauke nema opasnosti, ako idu logikom svoga razvitka, da mogu da nanesu štetu. Naprotiv, razvijajući se i dobijajući na značaju, one mogu dati nauci uopšte, pa i prirodnim, a naročito tehničkim naukama, humanističku komponentu, prijeko potrebnu u današnjoj situaciji.

Ali naš poznati književnik Meša Selimović ima u jednoj tački pravo. »Istorijska činjenica«, odnosno historiografski dobijena slika prošlosti, ima vrijednosti »kad živo korespondira« sa sadašnošću. Uzori iz prošlosti moraju izražavati opštečovječanske odlike važne i za sadašnjost. A istorija ima punog smisla u izgrađivanju istorijske misli ljudi koja će omogućiti naprednim snagama da se u problemima sadašnje stvarnosti snađu.

Takođe imaju pravo njemački buržoaski neoromantičari kad u današnje vrijeme ističu opasnost od stihijnog toka istorije koji prijeti slijepim razaranjem.

Povodom toga treba nešto citirati:

»Stoga postavlja čovječanstvo samo zadatke koje može riješiti, jer kad se tačno posmatra uvijek se dođe do rezultata da zadatak samo ondje iskrsava gdje materijalni uslovi već sadrže rješenje ili je proces u najmanju ruku u nastajanju« — veli Marx u predgovoru **Priloga kritici političke ekonomije**.³⁰⁾

³⁰⁾ K. Marx, Zur Kritik der Pol. Ökonomie, Werke 13, 9.

Danas je razvitak proizvodnih snaga (možda još više razaračkih snaga) u svijesti naprednih snaga u svijetu stvorio predstavu šta je danas uloga svjetske zajednice naroda i njenog organa, čija je gotovo puna univerzalnost sasvim novi kvalitet u istoriji čovječanstva. Čak taj razvitak prisiljava i svjetske supersile na dogovaranje. Ne može se reći da čovječanstvo ne postaje svjesno i drugih opasnosti savremenog razvitka: zagađivanja sredine u kojoj čovjek živi, produbljena jaza između razvijenih i nerazvijenih itd. Sistem dogovaranja nailazi na mnoge prepreke u vrlo složenim međunarodnim odnosima, ali je očigledno jedini put da čovečanstvo ne pođe u katastrofu.

U našem društvu počinje da se ostvaruje viši oblik demokratije, samoupravljanje i društveni dogovor, a ne društveno nadmetanje što je karakteristika buržoaske demokratije.

Sadašnja situacija u svijetu traži da razum pobijedi, a stara je maksima:

Quidquid agas, prudenter aga et respice finem!

(Štogaod radiš, pametno radi i pazi na kraj)

U latinskom riječ **finis**, više nego kod nas riječ **kraj**, ima značenje i kraj posla, svrha, cilj. Upravo to drugo značenje ima riječ **finis** u gore navedenoj maksimi. Opravdana je nada da će čovječanstvo i da ćemo mi postići drugo značenje riječi **finis**, a ne doživjeti prvo. Postoje stvarni uslovi i stvarne snage da to bude ostvareno.

Civilizovani svijet je, istina, dospijevao u toku svoje istorije u krize koje su vodile do stagnacije i do opadanja. Jednom je dospio u veiku krizu u onom dijelu svijeta koji je najviše otišao u razvitku. To je bilo na prelazu iz starog u srednji vijek, propast Rimske Imperije. Ali tada ljudi nisu imali ključ za otvaranje istorijske brave. U Rimskoj Imperiji nije proces pretvaranja novčanog kapitala u kapitalističke odnose u proizvodnji bio u nastajanju, pa nisu materijalni uslovi sadržavali rješenje. Zemlje Istoka ni u starom vijeku ni kasnije nisu u razvijanju ekonomske formacije društva mogli izaći iz uskosti svoje društvene organizacije. Nije to još bio stadij u razvitku ljudskog roda u kojem materijalni uslovi sadržavaju rješenje i postoje društvene snage koje nose promjenu svijeta.

Danas, međutim, napredne snage u čovječanstvu su u stanju ne samo da sagledaju put nego i da se bore za njegovo ostvarenje. A da se to ostvari, treba voditi borbu za nova rješenja, a ne miriti se sa navodnom vječnom sudbinom ljudi. Istorija je i u tom pogledu, u pogledu da se za nova rješenja treba uhvatiti u koštac sa starim navikama koje vuku natrag, učiteljica života.

S U M M A R Y

The Importance of History in Our Contemporary Society

by Branislav Đurđev

The article is the author's lecture given on the 20th of September 1974 at the assembly of the Society of Historians of Bosnia and Herzegovina in Zenica.

Đurđev quotes as a motto a passage from Goethe's WESTÖSTLICHER DIWAN, where the idea is expressed that a man has to know history, and that he remains ignorant and inexperienced if he does not know it. After that Đurđev quotes a very famous Yugoslav writer, Meša Selimović, who in his essay »Novel and Literature«, claims that history does not teach anybody anything. The meaning of the whole essay is in the claim that history allows us to understand ourselves through literature.

Artistic truth has an advantage over historical truth because it corresponds with the present. Man always remains, according to the author of the essay, in the same existential relationships in which the bad sides of human nature are expressed rather than the good side. It is the way it has to be. It is man's destiny. A historical novel can cover a longer period of time than a contemporary and thus makes possible a wider comprehension of human essences and relationships. Here Đurđev is against such claims, pointing out that one can claim that relationships among people do not change in the course of history if the history of men is viewed from a point of view which takes only certain features of human nature which are constantly in consideration. But when facts of real history are compared, then it can be seen that relationships among people, even those that are existential, have been changing, and that constant characteristics of human nature have through these changes been coming into accord, and in some other relationships have been manifesting themselves differently, so that today there exist certain relationships among people which are different from all previous relationships.

Đurđev points out that history, as a kind of literature, was a pragmatic history, beginning with the history of ancient Greece, where history was understood as events conditioned by human nature. It is this characteristic of history which gives it the possibility of being the teacher of life.

The philosophy of the history of rationalism and absolute-idealistic understanding of history have brought the idea of man's development into historical conception which was limited to the area of the spiritual life only. Through such understandings the revolutionary aspirations of the bourgeoisie of the eighteenth century and of the first decades of the nineteenth century were built, but in a very abstract form.

By opposing the rationalist ideas from a conservative standpoint, early romantics exposed the rationalist abstract philosophy of history to criticism, and introduced the concept of history as an irrational development of the national mind and their historicism, turning towards the past. They also took the eternal nature of man for the basis of history.

Rationalism and early Romanticism express opposed social tendencies of their time. Rationalists idealized historical changeability, while the early Romantics considered the natural constancy of history absolute. These divergencies exist even today. It is true that by the development of progressive human concepts Rationalism has been inconsistently superseded by Positivism, and consistently by Marx's doctrine, but it has not been superseded by Postmarxism which leans towards Positivism. However, early Romanticism is in its outlines revived in today's Neoromantic historical school, the German cultural-historical school. Đurđev emphasizes that Marx and Engels considered history a science, the only science. He discusses the importance of the philosophy of history, according to the Marxian understanding of history. He accepts as correct the claim that for a scientific approach to real history in which processes are completed, a philosophy which would be independent of real history is unnecessary. But the philosophy of history which is the generalization, content, the summary of real history which gives the real history a concrete view to the world, is unavoidably necessary. Without it judgement could not be made on the value of certain epochs and phenomena in the development of men with respect their meaning to men, to the process of »humanization of man«. Owing to the fact that it is possible to find actual, concrete tendencies of development only in the material side of the development, the explorer of contemporary history has to extract the material side from the universal development in order to establish the actual, concrete, tendencies in the development. The viewable future can be firmly established by this point only. The sides of the development which are the result of material development, and which fall behind in the development must, on the basis of general logic of human affairs i. e. the history of philosophy, be based on the exactly established tendencies of the development. Out of this a conclusion can not be drawn about their future destiny. Here the philosophy of history is of decisive importance, but in order to be real, it has to be based on real history and be in accord with it.

Đurđev shows how the most existential theoretical question of the present is connected with the fundamental problem of the philosophy of history.

He does it with the question of what a historical process is, whether it is »natural happening ful of volcanic eruptions and blind destructions« as neoromantics claim, or it is »an accumulation of creative activities of many a generation« which, according to neoromantics, is an obsolete idea in the understanding of history. Closely connected also is the question of whether man's social nature changes with progress or remains always the same; namely, whether it falls behind in relation to the progress of material life of men so much that it prevents further progress or even leads to destruction. To these questions answers can be given only by a serious investigation of real history and contemporary reality.

History's most important task is to present the many-sided development of mankind, i. e. its parts, peoples and nations. This knowledge belongs to man's self-consciousness. In order to fulfill the task it has to state the picture of the past. The picture is necessary for all human activities which have, each in its own way, to be related to the past.

History describes also the subjective side of man's struggle for better conditions of life and for freedom. To deny that in the past today's man does not find models is not in accord with man's experience, which is thousands years old.

Without being conscious of their history, peoples and nations could not exist. The historical science, as an objective science, gives the way to understanding between nations.

Durdev finally states that the world's progressive forces today are not only able to view the way to the future but are also able to struggle for its fulfillment. But one has also to fight for new solutions and not try to reconcile with supposed eternal destiny of men. History is in this point, that in order to find some new solutions one has to cope with all the old habits which draw back, the teacher of life.

Mr. PAVO ŽIVKOVIĆ

Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića

Svoju diplomatsku aktivnost Brailo Tezalović započeo je posljednje godine 14. vijeka na dvoru kneza Pavla Radenovića. Njegova diplomatska aktivnost trajala je gotovo pune četiri decenije, a za tako relativno dugo vrijeme svoje aktivnosti Brailo je promijenio tri gospodara, od pomenutog kneza Pavla Radenovića pa preko njegovih sinova vojvode Petra i vojvode Radosava Pavlovića. Kulminaciju u diplomatskoj aktivnosti predstavlja njegovo uspješno posredovanje u pregovorima oko Konavala, koje je vojvoda Radosav Pavlović prodao Dubrovčanima. U svojoj dugogodišnjoj diplomatskoj aktivnosti Brailo je stekao veliki ugled i povjerenje, ne samo porodice Pavlovića, nego i Dubrovačke Republike. Uspješnim posredovanjem prvo između kneza Pavla Radenovića, a zatim njegovih sinova vojvode Petra i Radosava Pavlovića na jednoj strani, i Dubrovčana na drugoj strani, Brailo je vrlo brzo krčio sebi put u daljnjoj karijeri na dvoru jednog od oblasnih gospodara srednjovjekovne Bosne. Svoju aktivnost započeo je kao carinik kneza Pavla Radenovića u Ledenicama, da bi prvih godina petnaestog vijeka dospio do poslanika prvo kneza Pavla, a zatim njegovih sinova Petra i Radosava. U službi kneza Pavla postao je protovestrijar 1411. godine.

Prvi pomeni Brailove političke aktivnosti datiraju još iz 1399. godine, kada je zajedno sa dvojicom ljudi: comes Rauph seruitor voyuode Cheruoe et magister Stephanus seruitor regis Hostove regis Bosnae ambassiatores et nuntius predicti domini regis Hostoye,¹⁾ primio svetodmitarski dohodak

1) K. Jireček, Spomenici srpski (Spomenik XI), SKA, Beograd 1892 (103) A. Babić, Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni, Rad XIII, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1960. 63. A. Babić, O. odnosima vazallteta u srednjovjekovnoj Bosni, Godišnjak istorijskog društva BiH, Sarajevo 1954, 43.

u iznosu od 2000 perpera za 1398. godinu. U vrijeme preuzimanja ovog novca Brailo se nalazio na položaju carinika u Ledenicama. Samo nekoliko mjeseci kasnije Brailo je spomenut kao svjedok u preuzimanju zaloga kraljice Grube: »duodecim argenti magnas et unam zonam super uno zincto negro cum capitibus duobus et stampis XXII auratis«. ²⁾ Prilikom preuzimanja pomenutog zaloga kraljice Grube, Brailo je bio u pratnji Petra Pervanovića, glasnika kraljice Grube. Tom prilikom spomenut je Brailo kao: »doanarius comitis Pauli« ³⁾ Prema Čermošnikovom mišljenju, uz Miroslava, vazala kneza Jurja Radivojevića, kraljica Gruba za podizanje svojih poklada, uzima i Braila Tezalovića, carinika kneza Pavla Radenovića, zbog toga što su i knez Juraj i knez Pavle bili u srodstvu Grube—Kujave, pa je ona imala puno povjerenje u njihove vazale. ⁴⁾ Jedno vrijeme o Brailu nema podataka vezanih za njegovu diplomatsku aktivnost. S tim u vezi vrlo je teško utvrditi koliko je vremena proveo na položaju carinika u Ledenicama u službi kneza Pavla Radenovića. Prvih godina petnaestog vijeka održavao je trgovačke veze sa dubrovačkim podanicima bilo u posredničkoj službi za kneza Pavla bilo u vlastitoj režiji. U okviru te svoje trgovačke aktivnosti obavljao je i diplomatsku aktivnost, i to u vrijeme rata bosanskog kralja Ostoje i Dubrovačke Republike 1403/1404. godine. S obzirom na to da je kralj Ostoja, septembra mjeseca 1403. godine, tražio primirje sa Dubrovčanima nije isključeno da je to učinio posredovanjem Braila Tezalovića, koji je u to vrijeme boravio u Dubrovniku kao izaslanik kneza Pavla Radenovića, obavljajući tom prilikom i neke trgovačke poslove sa dubrovačkim podanicima. U Vijeću umoljenih septembra pomenute godine raspravlja se o njegovim zahtjevima za odobrenje ulaska u Dubrovnik sa svojom robom. Tom prilikom Vijeće je donijelo odluku da se odgovori Brailu da će o svemu biti govora kad dođe u Dubrovnik. ⁵⁾ S obzirom na to da je kralj Ostoja tražio posredovanje kneza Pavla Radovanovića kod Dubrovčana po svemu sudeći Brailo je imao zadatak da u ime kneza Pavla posreduje za izmirenje zaraćenih strana. Dubrovačka vlada je odredila i termin dolaska Braila Tezalovića, a taj je bio 13. dan u mjesecu oktobru 1403. godine, koji je pao u subotu. ⁶⁾ Kako se završila ova diplomatska misija Braila Tezalovića, teško je ustanoviti. Kako je rat nastavljen i u toku 1404. godine, čini se da ova Brailova misija nije imala vidnijeg rezultata. I u daljnjem nastavku rata kralja Ostoje i Dubrovčana Brailo je obavljao trgovačke poslove sa dubrovačkim podanicima, obavljajući istovremeno i posredničke poslove između svoga gospodara kneza Pavla i Dubrovačke Republike.

U nemirnim godinama prve decenije petnaestog vijeka Brailo se nije baš najbolje snašao. Naročito je to karakteristično za drugu polovinu

²⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku: Diversa Cancellariae XXXII, 234, 18—II—1399 (nadalje: Div. canc.) Čermošnik u svom radu: Bosanska kraljica Gruba, navodi da je Brailo Tezalović bio u pratnji kralja Ostoje i u službi kraljice Grube. G. Čermošnik, Bosanska kraljica Gruba, Godišnjak historijskog društva BiH, Sarajevo 1952. A. Babić, Diplomatska služba, 63.

³⁾ K. Jireček, Spomenici srpski (Spomenik XI) 103.

⁴⁾ G. Čermošnik, Bosanska kraljica Gruba, 157.

⁵⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku: Refarmaciones XXXII, 171, 254X-1403. (nadalje: Ref.).

⁶⁾ Ref. XXXI, 172, 5—X—1403.

prve decenije kad je Bosnu, osim unutrašnjih sukoba, potresala opasnost od spoljnih neprijatelja. Veza Dubrovnika i kneza Pavla se i dalje mogla održavati posredstvom Braila Tezalovića, koji se ne pominje sve do početka druge decenije 15. vijeka u posredničkoj misiji svoga gospodara. Već avgusta 1411. godine spominje se kao protovestijar kneza Pavla Radenovića.⁷⁾ Tu titulu nosili su u četrnaestom vijeku samo ministri bosanskih kraljeva, a slabljenjem centralne vlasti, taj se resor prenosi i na dvor oblasnih gospodara koji su se ponašali kao krunisane glave. Brailo je na dvoru kneza Pavla bio ministar finansija, što je bila najveća titula koju su nosili dvorski ljudi. Ovu titulu stekao je najviše zahvaljujući svojim izuzetnim sposobnostima i dobrim vezama sa dubrovačkim podanicima sa kojima je bio u trgovačkim odnosima posredujući u trgovini svoga gospodara i dubrovačkih podanika. Titula protovestijara otvorila mu je nove mogućnosti u poslovima na diplomatskom polju i u trgovačkim poslovima sa Dubrovčanima. Brailo je držao svu kontrolu u oblasti finansija kneza Pavla Radenovića. U vrijeme unutrašnjih sukoba kojima je Bosna bila zahvaćena početkom druge decenije knez Pavle je svu diplomatsku aktivnost povjerio svome poslaniku Brailu Tezaloviću kad su bili u pitanju odnosi sa Dubrovačkom Republikom.

Ugarska ratovanja u Bosni okončana su sklapanjem mira oktobra 1410. godine, koji nije dugo trajao. Novi sukobi sa Žigmundom započeli su u toku 1411. godine. U eri ovih sukoba između Ugarske i Bosne Dubrovčani su pokušali da se domognu Konavala i Dračevice posredstvom ugarskog kralja. Konavli su bili svojina oblasnih gospodara: vojvode Sandalja i kneza Pavla. Taj teritorij su pomenuti vlasnici preoteli od porodice Sankovića 1391. god. Pokušaj Dubrovčana da se posredovanjem Žigmunda dočepaju Konavala nije bio uspješan. Oni će ovaj teritorij otkupiti tek kad stupe u direktne pregovore sa vlasnicima. U akcijama Dubrovčana oko kupovine Konavala istakao se Brailo Tezalović posredujući između vojvode Petra, a kasnije i vojvode Radosava Pavlovića i Dubrovačke Republike. Ovi pregovori uslijedili su nešto kasnije (1419. godine kad su započeli, pa do 1427. godine kad su okončani sa vojvodom Radosavom Pavlovićem.)

Početkom druge decenije 15. vijeka Bosna je zahvaćena novim građanskim ratom. Zauzetost vojvode Sandalja u ratu sa Turcima na strani despota Stefana Lazarevića, iskoristio je vojvoda Hrvoje i napao na teritorij vojvode Sandalja Hrabića, što će omogućiti miješanje Turske, koju je u pomoć pozvao vojvoda Hrvoje. U Bosni se zajedno sa Turcima pojavio i protukralj Tvrtko II, koga je između ostalih podržavao i knez Pavle Radenović. No i pored podrške i vojvode Hrvoja i kneza Pavla Radenovića, Tvrtko II se nije mogao održati u Bosni na mjestu kralja. To se vidi iz priznanica o plaćanju tributa Dubrovčana bosanskim kraljevima. U toku 1415. godine oni taj tribut plaćaju i dalje kralju Ostoji. U toku svih ovih burnih događaja, koji su potresali Bosnu u drugoj deceniji 15. vijeka, Brailo je i dalje bio glavni posrednik u odnosima kneza Pavla i Dubrovačke Republike. U svojstvu poslanika kneza Pavla upućen je u

⁷⁾ M. Pucić, Spomenici srpski I, (Primedbe XVI), Beograd 1858. 196. S. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964. 221.

Dubrovnik decembra 1413. godine, kada se u Vijeću umoljenih raspravlja o njegovim prijedlozima. Dubrovačka vlada je donijela odluku da se odgovori na njegove prijedloge. U pismima koji se upućuju Brailu od strane Dubrovčana spominje se on kao nuncius comiti Pauli Radinovich.⁸⁾ I pored velikih previranja koja su zahvatila Bosnu, Brailo nije obustavio vrlo živu trgovačku aktivnost sa dubrovačkim podanicima.

Nesredene unutrašnje prilike u Bosni pokušala je da iskoristi i Ugarska, koja je organizovala pohod u Bosnu u toku 1415. godine. Taj pohod ugarske vojske završio je ne slavno porazom kod Doboja jula 1415. godine. To je ujedno bio i uspjeh vojvode Hrvoja, sa kim su morali da se mire vojvoda Sandalj i kralj Ostoja. Ovo izmirenje vojvode Hrvoja i vojvode Sandalja nije označilo i prestanak građanskog rata u Bosni. U novim unutrašnjim sukobima žrtva je bio knez Pavle, koji je priznao novog kralja Tvrtka II, zbog čega su vojvoda Sandalj i kralj Ostoja spremali zaveru sa namjerom da ubiju kneza Pavla. U novim previranjima u Bosni stradao je i sam Brailo Tezalović. On se nalazio u pratnji kneza Pavla, koji je išao u Sutjesku na poziv kralja Ostoje i vojvode Sandalja. U zavjeri zajedno sa knezom Pavlom Radenovićem stradao je njegov sin Petar Pavlović kao i Brailo Tezalović, koga su zarobili ljudi vojvode Sandalja. Knez Pavle je bio ubijen nakon pokušaja bjekstva, a sin mu Petar bio je uhvaćen i odveden u Bobovac, gdje je postojala namjera da ga oslijepe.⁹⁾ Brailo je bio zarobljen od Sandaljeva brata Vuka Hranića.¹⁰⁾ Nema podataka o tome koliko se Brailo zadržao u zarobljeništvu porodice Hranića. To je izazvalo posljedice na njegovu daljnju karijeru na diplomatskom polju. Prvo njegovo javljanje nakon ovog događaja datira iz 1418. godine, kad se on javlja u posredovanju oko olova koje je bilo vlasništvo vojvode Petra Pavlovića.¹¹⁾ Vrlo je teško utvrditi vrijeme provedeno u zarobljeništvu, ali u svakom slučaju Brailo se u njemu nije dugo zadržao.

Nakon što se stanje u Bosni barem, donekle, normalizovalo, počele su akcije Dubrovčana oko pregovora za zadobijanje Konavala, koji su jednim dijelom pripadali porodici Pavlovića, a drugim dijelom vojvodi Sandalju. Sandaljev dio Konavala Dubrovčani su otkupili bez većih poteškoća u pregovorima, ali su oko dijela porodice Pavlovića imali mnogo većih poteškoća. Vojvoda Sandalj je već 24. juna 1419. godine izdao Dubrovčanima povelju, kojom im potvrđuje vlasništvo na svoj dio Konavala.¹²⁾ Za ustupljeni dio Konavala vojvoda Sandalj je dobio dvanaest hiljada dukata, kuću u Dubrovniku godišnji tribut u iznosu od 500 perpera, posjed u Konavlima i dubrovačko građanstvo. Dubrovčani su sve ovo

⁸⁾ Ref. XXXIV, 211, 9—XII—1413.

⁹⁾ M. Pucić, Spomenici srpski I, (Primedbe XVI) P. K. Kosović, Župa Konavli u istoriji grada Dubrovnika, Godišnjica Nikole Čupića XXVIII, Beograd 1909. 185.

¹⁰⁾ V. Klajić, Povijest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882. 254. M. Pucić, Spomenici srpski I, (Primjedbe XVI), Brailo e prexon de Voch Cragnich et Príbisaja Mursich e prexon de altri.

¹¹⁾ Div. canc. XLI, 207, 3—1—1418.

¹²⁾ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I, Beograd — Srem. Karlovci 1929. 314 (dalje: Lj. Stojanović, Povelje i pisma I).

potvrdili poveljom koju su darovali vojvodi Sandalju, kojega su zajedno sa braćom Vukcem i Vukom, te Stjepanom, sinom Vukovim, primili kao svoju vlastelu darujući im kuću u Dubrovniku.¹³⁾

Nakon uspješno okončanih pregovora sa vojvodom Sandaljem Dubrovčani stupaju u pregovore sa vojvodom Petrom Pavlovićem i obraćaju se njegovom poslaniku Brailu Tezaloviću radi posredovanja. Početkom januara 1419. godine odlazi u Dubrovnik sa namjerom da pregovara sa Dubrovčanima¹⁴⁾, koji su mu nadoknađivali sve troškove boravka u Dubrovniku. U Vijeću umoljenih je odlučeno da se Brailu isplati 60 perpera na ime troškova boravka u Dubrovniku.¹⁵⁾ Boraveći u Dubrovniku, iznio je prijedloge svoga gospodara oko Konavala, postavio je u ime vojvode Petra Pavlovića određene uslove. Među ostalim uslovima tražio je da Dubrovčani vojvodi Petru daju plemstvo i kuću u Dubrovniku koja je ranije pripadala protovestijaru Žoretu Bogšiću.¹⁶⁾ Iznoseni prijedlozi razmatrani su u Vijeću januara 1419. godine.¹⁷⁾ Samo nekoliko dana kasnije odlučeno je da se odgovori vojvodi Petru posredstvom njegova poslanika Braila. Odgovor su sačinili sam knez i Malo vijeće.¹⁸⁾ U ovim pregovorima Dubrovčani se obraćaju Brailu imajući u njega puno povjerenja smatrajući ga svojim velikim prijateljem. S obzirom na to da je uživao veliki ugled i povjerenje svoga gospodara, to su Dubrovčani s pravom očekivali uspjeh u ovim pregovorima. U toku januara mjeseca 1419. godine vrlo često se u Vijeću raspravlja o Brailovim prijedlozima, što potkrepljuje činjenicu da su Dubrovčani bili živo zainteresovani za kupovinu i druge polovine Konavala. S novim prijedlozima Brailo je pred Vijeće umoljenih istupio u drugoj polovini januara 1419. godine.¹⁹⁾ Nakon nekoliko razmatranja ovih prijedloga, Vijeće je, konačno krajem januara 1419. g. prihvatilo zahtjeve koje je postavljao vojvoda Petar. Pored zahtjeva vojvode Petra i Brailo je iznosio pred Vijeće svoje zahtjeve kao naknadu za posredovanje u pregovorima. Dubrovačka vlada mu je obećala njihovo građanstvo i hiljadu dukata u slučaju da se pregovori uspješno okončaju.²⁰⁾ Pored pomenutih utanačenja, Dubrovačka vlada je donijela odluku da se izdvoji novih 1500 dukata kao nagrada: Vukašinu Obradoviću i njegovom bratu Radosavu,

¹³⁾ Lj. Stojanović, Povelje i pisma I, 315.

¹⁴⁾ N. Jorga, Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades II, Paris 1899. 137 napomena 4.

¹⁵⁾ Historijski orhiv u Dubrovniku: Acta Consillii Rogatorum II, 9', 10—1—1419, (dalje: Cons. rog.).

¹⁶⁾ J. Mijušković, Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku, Glas SANU CCXLVI, odeljenje društvenih nauka, Beograd 1961. 100. J. Rastić, Cronica Ragusina II, Zagrabiae 1893. 319.

¹⁷⁾ Cons. rog. II, 9', 12—1—1419... de conferendo cum Braillo ambaxiatores vojvode Petar super factis Canalis.

¹⁸⁾ Cons. rog. II, 10, 14—1—1419.

¹⁹⁾ 1421. godine. V. Ćorović, Kako je vojvoda Radosav Pavlović prodao Dubrovčanima Konavle.

²⁰⁾ Cons. rog. II, 10, 14—1—1419. V. Ćorović smatra da je Brailo dobio titulu kneza još 1421. godine. V. Ćorović, Kako je vojvoda Radosav Pavlović prodao Dubrovčanima Konavle (1423—1427). Godišnjica Nikole Čupića XXXVI, Beograd 1927. 82—83. (dalje: V. Ćorović, kako je Radosav prodao Konavle).

²⁰⁾ Cons. rog. II, 10, 14—1—1419... et ipse Brailus habeat ducata auri mille et civiltatem Ragusii.

Vukašinu Zbisaliću i Vukašinu Bratiljeviću za posredovanje u pregovorima u slučaju da budu uspješno krunisani.²¹⁾ Ova trojica pomenutih ljudi vojvode Petra Pavlovića zajedno sa Brailom trebalo je da utiču na vojvodu da ustupi svoj dio Konavala pod ranije pomenutim uslovima.

I pored prihvatanja svih traženih zahtjeva, pregovori ovom prilikom nisu uspješno krunisani. U novim pokušajima Dubrovčani, su željeli da iskoriste posredovanje vojvode Sandalja. Pokušaj Sandalja u ovom posredovanju u korist Dubrovčana imao je izvjesnog uspjeha samo u toliko što su se u Dubrovniku našli zajedno poslanik vojvode Sandalja, Pribislav Pohvalić i poslanik vojvode Petra Pavlovića, Brailo Tezalović u cilju dovršenja započetih pregovora oko Konavala.²²⁾

Pregovore je prekinuo novi sukob oblasnih gospodara koji je počeo 1420. godine. U nove sukobe vojvode Petra i brata mu Radosava Pavlovića na jednoj strani, i vojvode Sandalja na drugoj, umiješali su se i Turci. Turska vojska pod vodstvom skopskog namjesnika Isak-bega napala je posjede vojvode Petra i Radosava Pavlovića. Žrtva ovih turskih prodora u Bosnu bio je i kralj Stjepan Ostojić, koji je svrgnut s vlasti, na njegovo mjesto doveden je Tvrtko II. Prilikom pohoda Isak-bega u Bosnu našao je smrt i vojvoda Petar Pavlović. U ovo nemirno doba bosanske istorije sudbina Braila Tezalovića bila je neizvjesna. Ovi događaji za kratko vrijeme izbacili su Braila iz diplomatske aktivnosti, ali samo do dolaska vojvode Radosava Pavlovića na čelo ove istaknute bosanske porodice. Sve do konačnog dolaska vojvode Radosava Pavlovića na mjesto poginulog brata Petra i smirivanja odnosa u Bosni, Brailova daljnja diplomatska aktivnost je bila onemogućena. Čini se da se on vrlo dobro snašao u vrtlogu rata njegovih gospodara i drugih bosanskih velikaša u Bosni. Na dvoru porodice Pavlovića Brailo je ostao i nakon smrti vojvode Petra Pavlovića. I u vrijeme pregovora vojvode Radosava sa Dubrovčanima oko Konavala on je bio glavni posrednik. Stečeni ugled kod vojvode Petra zadržao je i kod vojvode Radosava Pavlovića. Pregovori sa vojvodom Radosavom oko Konavala prekinuti su i zbog zaposjedanja tog teritorija od strane vojvode Sandalja. Na taj način je i Brailu bilo uskraćeno posredovanje u pregovorima sve do vraćanja tog teritorija u posjed Radosava Pavlovića. Osim dijela Konavala, vojvoda Sandalj je zauzeo i tvrđavu Sokol, koja je također pripadala porodici Pavlovića. Dubrovčani su smatrali da je pregovore sa Braila Tezalovića korisno prenijeti na vojvodu Sandalja, te da na taj način mogu lakše ostvariti svoje planove. Ovakve zamisli Dubrovčani nisu mogle ostvariti, s obzirom na to da je vrlo brzo došlo do izmirenja vojvode Sandalja i vojvode Radosava Pavlovića, pa je pomenuti dio Konavala vojvoda Radosav vratio pod svoju vlast. Dubrovčani su bili prisiljeni da se vrate prvobitnim pregovorima sa Pavlovićima uz korištenje posredničke uloge Braila Tezalovića. Novi kontakti sa Brailom otpočeli su ponovo pod kraj oktobra 1420. godine, nakon što su okončani

²¹⁾ Cons. rog. II, 11', 24—1—1419. V. Čorović pored ove ponude spominje i kuću koju su Dubrovčani obećali Brailu Tezaloviću iako o tome nema nikakvih podataka. V. Čorović. *Kako je Radosav prodao Konavlje*, 82—83.

²²⁾ J. Radonjić. *Der Grosswaiwode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača*, *Archiw für slawische Philologie* XIX, Berlin 1897. 437.

sukobi oblasnih gospodara. Dubrovčani su i pored zaobilaženja Braila u pregovorima sa vojvodom Sandaljem u njegova posredovanja imali puno nade računajući na njega kao na starog prijatelja Dubrovačke Republike. U novim pregovorima, Dubrovčani su vojvodi Radosavu ponudili ranije uslove koje su nudili njegovu bratu vojvodi Petru Pavloviću. Isto tako su Dubrovčani obnovili ranije obećanje dato Brailu za njegovo posredovanje u pregovorima.²³⁾ U vijeću umoljenih odlučivalo se i o budućim poveljama koje bi trebale biti međusobno darovane.²⁴⁾ U odlukama vijeća umoljenih spominje se i novi dolazak Braila u Dubrovnik, o čemu su Dubrovčani obavijestili svoje poslanike kod Sandalja Hranića.²⁵⁾ Nova Brailova posjeta Dubrovniku vezana je za pregovore oko kupovine Radosavljeva dijela Konavala. Brailu je i u toku naredne 1421. godine potvrđeno ranije obećanje, u slučaju uspješnog okončanja ovih pregovora. U ovim pregovorima 1420. i naredne 1421. godine Brailo je dostigao vrhunac karijere i dobio titulu kneza.²⁶⁾ Pregovori sa vojvodom Radosavom postaju naročito učestali u toku 1421. godine, u njih je bio uključen i Brailo Tezalović. Pregovori se odvijaju uglavnom putem pisama. O jednom takvom Brailovom pismu raspravlja vijeće umoljenih i donosi odluku da se pošalje odgovor Brailu — poslaniku vojvode Radosava Pavlovića koji će sačiniti knez i Malo vijeće ili izabrana trojica nobila koji će pregovarati sa poslanicima vojvode Radosava Pavlovića.²⁷⁾ U ponudama koje su dostavili Dubrovčani, navode se isti uslovi koji su ponudeni i realizovani sa vojvodom Sandaljem Hranićem.²⁸⁾ U novim pregovorima koji se vode sa poslanicima vojvode Radosava, među kojima je glavni pregovarač knez Brailo Tezalović, pominje se i tvrđava Sokol zajedno sa Radosavljevim dijelom Konavala.²⁹⁾ Pregovori su tekli vrlo teško, jer Radosav nije prihvatio uslove kao vojvoda Sandalj, a nije ni želio prodavati naslijeđeni dio posjeda. Zbog otezanja pregovora Dubrovčani se žale prijatelju Brailu. Sve to potvrđuje da njegova politička karijera promjenom na dvoru porodice Pavlovića nije uzdrmana, nego naprotiv da je pošla naglo uzlaznom linijom. U toku 1421. godine Brailo je za Dubrovčane ostao najvažniji posrednik u pregovorima o kupovini Radosavljeva dijela Konavala, tvrđave Sokol, te Oboda i Cavtata. Tvrđavu Sokol koju je vojvoda Sandalj, nakon pogibije vojvode Petra Pavlovića prisvojio zajedno sa dijelom Konavala, koji su držali Pavlovići, morao je povratiti po naređenju Turske, nakon što ga je ustupio Dubrovčanima. Sumu koju su Dubrovčani nudili vojvodi Radosavu Pavloviću nije on prihvatio zato što je zajedno sa njegovim dijelom Konavala ulazila tvrđava Sokol i dva grada Obod i Cavtat. Obod i Cavtat nalaze se izvan sastava Konavala,³⁰⁾ kako su smatrali Dubrovčani. Ovim ponudama Dubrovčani su nastojali da se ne zamjere vojvodi Sandalju, pa su na svaki način izbje-

²³⁾ Cons. rog. III, 3, 21—X—1420.

²⁴⁾ Cons. rog. III, 4, 23—X—1420.

²⁵⁾ Cons. rog. III, 13', 27—XII—1420.

²⁶⁾ V. Čorović. Kako je Radosav prodao Konavljje, 83.

²⁷⁾ Cons. rog. III, 59, 16—X—1421. 58, 14—X—1421.

²⁸⁾ Cons. rog. III, 59', 17—X—1421.

²⁹⁾ Cons. rog. 58', 14—X—1421.

³⁰⁾ Cons. rog III 59, 16—X—1421. 58, 14—X—1421.

gavali povećavati cijenu. S druge strane, vojvoda Radosav Pavlović je stalno tražio veći iznos, i na taj način odugovlačio pregovore, što Dubrovčanima nije odgovaralo, pa su se žalili zbog troškova koje su imali u pregovorima. Najviše novca u plaćanju troškova Dubrovčani su utrošili na Braila Tezalovića, koji je i bio glavni posrednik u ovim pregovorima. Dubrovčani se žale Brailu Tezaloviću,³¹⁾ zbog otezanja pregovora, što još više potvrđuje koliko je Brailo Tezalović imao uticaja u čitavoj ovoj stvari. Nakon ovih žalbi, Radosav se odlučio da uputi kneza Braila u Dubrovnik.³²⁾ Dubrovčani se obraćaju Brailu i prilikom upućivanja svojih poslanika na dvor vojvode Radosava Pavlovića. Tako se u jednom pismu Dubrovčani obraćaju Brailu s molbom: »da bude na ruci njihovim poklissarima kod vojvode Radosava da i sam poradi za njihovu stvar, kako ga Bog najbolje uči jer u njega imaju nadu, kao u koga od svojih građana.«³³⁾ Dubrovčani ga podsjećaju da ostaju i dalje na ranijim ponudama i obećavaju da se ponuda neće smanjiti, a istovremeno izražavaju želju da Brailo dođe u Dubrovnik,³⁴⁾ da bi se sa njim mogli detaljnije dogovoriti oko okončanja pregovora. Brailo je vjerovatno i išao u Dubrovnik, jer je 1421. godine sklopljen i mir između vojvode Radosava i Dubrovačke Republike. Po ugovoru, obje strane se obavezuju da će živjeti u miru. Vojvoda Radosav daje slobodu trgovanja dubrovačkim trgovcima po njegovim zemljama, a ovi mu obećavaju slobodu kretanja njegovim ljudima po Dubrovačkoj republici. Istovremeno, obje strane prihvataju da se sva dotadašnja neprijateljstva u potpunosti zaborave.³⁵⁾ Ni ovom prilikom pitanje Konavala nije riješeno, već je odgođeno, a Dubrovčani nisu uspjeli da dobiju ni grad Sokol što je još ranije odobrio vojvoda Radosav Pavlović. Ovi neuspjeli pregovori u toku 1421. godine vođeni preko Braila Tezalovića motivisali su vojvodu Radosava da u daljim pregovorima sa Dubrovčanima zaobiđe Braila Tezalovića, gnjevan na njega što je bio naklonjen Republici, Svetog Vlaša. Dubrovčani stupaju u kontakt sa vojvodom Radosavom, obraćaju mu se direktno u pregovorima obećavaju mu za njegov dio Konavala, polovinu tvrđave Sokol i za Obod toliko koliko je ranije dato vojvodi Sandalju.³⁶⁾ Pokušaj direktnih pregovora Dubrovačke Republike sa vojvodom Radosavom nije dao željene rezultate.

Dobrosusjedski odnosi Dubrovnika sa vojvodom Radosavom nisu dugo potrajali. U proljeće 1422. godine odnosi su poremećeni nakon što je kastelan Sokola napao dubrovačkog kneza u Konavlima i opljačkao mu kuću sa svojim ljudima. Zbog ovog slučaja Dubrovčani su se bez uspjeha žalili kod vojvode Radosava. Nezadovoljni ovakvim stavom vojvode Radosava, obratili su se vojvodi Sandalju da posreduje u ovom slučaju. Sandalj je ponovno došao u sukob sa vojvodom Radosavom. Novom sukobu bio je povod tvrđava Sokol, koju vojvoda Radosav nije želio

³¹⁾ Cons. rog. III, 59', 17—X—1421.

³²⁾ Cons. rog. III, 64, 1—XII—1421.

³³⁾ P. Kosović, Župa Konavli, 199. A. Babić, Diplomatska služba, 64.

³⁴⁾ M. Pucić, Spomenici I, 267.

³⁵⁾ F. Miklošić, Monumenta serbica, Vienn 1858. 309. (dolje: F. Miklošić, Monumenta serbica)

³⁶⁾ Cons. rog. III, 77', 5—III—1422.

ustupiti Dubrovčanima, iako ju je Sandalj kao vlasnik njima ustupio. Novi sukob, ipak, nije dugo potrajao, pa su u toku 1422. godine odnosi normalizovani. Sandalj je kao posrednik uspio da za Dubrovčane izdejstvuje i naknadu štete koju su načinili kastelan grada Sokola i njegovi ljudi dubrovačkom knezu u Konavlima. Dubrovčani su bili zainteresovani za sklapanje mira između zavađenih porodica Hranića i Pavlovića, nadajući se, konačno, da će na taj način dobiti grad Sokol, koji je osporavao vojvoda Radoslav Pavlović. Na sklapanju mira između vojvode Radoslava i vojvode Sandalja, osim Dubrovčana, radio je i Vukac Hranić, Sandaljev brat, a tast vojvode Radoslava Pavlovića. Mir je bio već sklopljen prvog februara 1423. godine. Tim mirom grad Sokol je pripao Sandalju, a iz njega su povučeni i Radosavljevi i Sandaljevi ljudi. Pomenuti grad je vojvoda Sandalj predao Dubrovčanima. Nije isključeno da je do sukoba između ova dva oblasna gospodara došlo baš zbog ovog grada.³⁷⁾ Kakva je uloga Braila u svim ovim previranjima ne zna se tačno, ali se zbog njegova zaobilaženja koja čini vojvoda Radoslav u pregovorima sa Dubrovčanima, da zaključiti da ga je vojvoda smatrao velikim prijateljem Dubrovačke Republike. V. Ćorović smatra da su Braila Dubrovčani izbjegavali ovoga puta kao posrednika u pregovorima, te da im je on zbog takvog stava vraćao neprijateljskim ponašanjem, huškajući ne samo svoga gospodara protiv Dubrovčana nego i ljude vojvode Radoslava. Time se po mišljenju Ćorovića Brailo želio osvetiti Dubrovčanima za njihovo nekorektno držanje prema njemu. Nakon što su normalizovani odnosi između Dubrovčana i vojvode Radoslava smatrali su da nije više potrebno Brailovo posredovanje u pregovorima. Samim zaobilaženjem njega u pregovorima, Dubrovčani su smatrali da sva ranija obećanja data njemu nisu više važeća. Jedno izvjesno vrijeme pregovori oko Konavala između vojvode Radoslava i Dubrovčana odvijali su se bez Brailove posredničke uloge. Obnovljeni pregovori sa vojvodom Radoslavom tekli su na opšte zadovoljstvo Dubrovčana što se da zaključiti i na osnovu podataka koji govore da se u Vijeću umoljenih odlučuje o budućim poveljama koje su trebale biti razmijenjene između pregovorača.³⁸⁾ Vojvoda Radoslav je tražio od Dubrovčana da u povelji o Konavlima bude izuzeto Trebinje.³⁹⁾ O pregovorima koje su sa Radoslavom Pavlovićem vodili Dubrovčani izvijestili su vojvodu Sandalja posredstvom njegovih poklisara, to isto učinili su i sa vojvodom Radoslavom.⁴⁰⁾ Među poklisarima vojvode Radoslava ne susrećemo ni ovoga puta Braila Tezalovića. Vojvoda Radoslav je predložio Dubrovčanima nacrt svoje povelje posredstvom poklisara među kojima nema Braila. Nacrt povelje vojvode Radoslava bio je prihvaćen u Vijeću.⁴¹⁾ Radoslav je tražio da ga Dubrovčani ponovno prime za svoga građanina, što su oni iako nerado prihvatili.⁴²⁾ Po mišljenju VI. Ćorovića, na sve ovo Brailo je reagirao osvetnički, želeći se osvetiti Dubrovčanima zbog njihova nekorektnog

³⁷⁾ V. Ćorović, *Historija Bosne I*, SKA, Beograd 1940, 429.

³⁸⁾ Cons. rog. III, 140, 12—II—1423.

³⁹⁾ Cons. rog. III, 140, 13—II—1423.

⁴⁰⁾ Cons. rog. III, 140, 13—II—1423.

⁴¹⁾ Cons. rog. III, 140, 13—II—1423.

⁴²⁾ Cons. rog. III, 141, 14—II—1423.

držanja prema njemu. Vojvoda Radosav je odugovlačio sa pregovorima, ucjenjujući Dubrovčane, kojima je bilo i te kako stalo da se domognu i drugog dijela Konavala. Ucjenjujući Dubrovčane, vojvoda Radosav je nastojao da od njih izvuče što više novca za svoj dio Konavala. Dubrovčani su bili prisiljeni da se i dalje odriču Brailovih usluga pošto je na tome insistirao sam vojvoda Radosav. Dubrovačka vlada je upozoravala svoje poklisare da prihvate prijedloge vojvode Radosava da Brailo bude isključen iz pregovora. Istovremeno su dubrovački poklisari upozoravali vojvodu Radosava da o pregovorima vrlo malo ljudi zna u Dubrovniku⁴³). Iz ovoga se da zaključiti da vojvoda nije bio zainteresiran da proda svoj dio Konavala i time što je iz pregovora bio isključen Brailo, koga je u poslanstva vezana za odnose sa Dubrovnikom uzimao samo u slučajevima kada je želio okončati neku stvar. Sa svim ovim okolnostima bio je upoznat i Brailo Tezalović, koga su i sami Dubrovčani upoznali sa stavom vojvode Radosava. Dubrovačkim poslanicima koji su bili upućeni vojvodi Radosavu u Borač 1423. godine dato je uputstvo da po potrebi mogu govoriti i sa Brailom i sa Radojem Ljubišićem. Ovoga posljednjeg trebalo je da uvjere u prijateljstvo Dubrovčana, a u to isto trebalo je da uvjere i vojvodu Radosava⁴⁴).

U međuvremenu došlo je do novog spora među pregovaračima, koji je po ko zna koji put prekinuo daljnji tok pregovora. Taj novi spor nastao je zbog zarobljavanja Paladina Gundulića od strane vojvode Radosava. Na strani Dubrovčana su jedino bili Vukac Hranić i dvoranin vojvode Radosava kojima su Dubrovčani obećali po 500 dukata za posredovanje u slučaju da stvar uspije.⁴⁵ Veliki protivnik pregovora bio je Radoje Ljubušić čovjek vojvode Radosava Pavlovića, koji je uz to bio i prvi susjed Republike Sv. Vlaha. Republici je stoga bilo stalo do dobrosusjednih odnosa, s njime. Uz sve to Brailo je uvijek iznalazio nove razloge kako bi onemogućio pregovore, kako bi prisilio Dubrovčane da mu bar obnove ranije ponude.

Učestali su bili ponovno napadi na Dubrovačke trgovce. Tako je u to vrijeme napadnut dubrovački karavan na putu Trebinje — Bileća. Dubrovčani su smatrali prijeko potrebnim da umire ljude vojvode Radosava, među kojima najviše Braila Tezalovića. Željeli su da sa samini vojvodom sklope mir, i mislili da tek onda mogu računati na bolju budućnost u pregovorima oko Konavala. Dubrovčani su bili obaviješteni da pregovori o miru i o zadobijanju Konavala neće biti okončani ukoliko ne obećaju nagrade ljudima najbližim vojvodi Radosavu. Poduzimajući druge mjere, Dubrovačka vlada je svojim poklisarima dala uputstva da pregovaraju sa Brailom oko kupovine Konavala. Preko svojih poklisara obećali su mu hiljadu dukata koje su mu i ranije bili obećali u slučaju da se pregovori uspješno okončaju. Pored ove sume, njihovi poslanici bili su ovlašteni da za podmićivanje pregovarača mogu utrošiti još 5000 perpera.⁴⁶) Iz ove sume od pet hiljada perpera trebalo je najprije obećati

⁴³) Historijski arhiv u Dubrovniku: Lettere e comitione di Levante IX, 6', 10—VII—1423. (dalje: Lett. di Lev.)

⁴⁴) Lett. di Lev. IX, 8—8', 17—VII—1423.

⁴⁵) V. Čorović. Kako je Radosav prodao Konavljje, 86.

⁴⁶) Lett. di Lev. IX, 13', 25—IX—1423.

Brailu 500 perpera,⁴⁷⁾ jer su Dubrovčani shvatili da on drži sve konce u ovim pregovorima i da od njega zavisi uspjeh svih akcija. Ovu sumu dubrovački poklisari obećali su Brailu pod uslovom da ubrza okončanje pregovora.

Ova obećanja prema preporuci Dubrovačke vlade poslanicima je rečeno da daju u najvećoj tajnosti bez znanja vojvode Radosava Pavlovića. Nakon duže pauze, Dubrovačka Republika ponovo daje isto obećanje knezu Brailu Tezaloviću. Saznavši za smetnje koje je činio Brailo, Dubrovčani su krenuli starim putevima na pregovore. Obratili su se prvo vojvodi Sandalju, koji ih je izvijestio da će u Dubrovnik biti upućena dva njegova čovjeka Brailo Tezalović i Vlatko Krstjanin, čim se ovaj drugi vrati od kralja⁴⁸⁾. Upravo njih dvojica su prema kazivanju najbližih ljudi vojvode Radosava: Bogdana Muržića, Vuka Rogatića i dijaka Pavla, najuticajniji na ovim pregovorima. I novi pokušaj Dubrovčana da pridobiju vojvodu Radosava za kupovinu njegova dijela Konavala završio je bezuspješno. Vojvoda je od Republike Sv. Vlaha tražio da mu Đive Gundulić i Đive Lampre Crijević isprate dug.

Zbog ovakvog držanja vojvode Dubrovčani se obraćaju vojvodi Sandalju da posreduje kod Radosava. U tu svrhu vojvoda Sandalj šalje svoga čovjeka kod vojvode Radosava, s druge strane vojvoda predlaže gradu pod Srđem da odstupi od ranijeg plana za zadobijanje Oboda i Cavtata. S ovim prijedlozima su vjerovatno Radosava upoznali poklisari vojvode Sandalja, koji su bili kod njega. Radosav je tom prilikom izrazio raspoloženje da se ne želi odreći cijelog svog zemljišta u Konavlima. Iako je Republika prihvatila ovaj Sandaljev prijedlog, pregovori nisu krenuli na bolje. Dubrovački poklisari imali su dužnost da vojvodi Radosavu izlože kako su tekli pregovori za zaključenje ugovora oko Konavala sa Obodom i Cavtatom, zatim tok pregovora bez ova dva grada, te pritužbe na zlodjela koja čine vojvodini ljudi Republici Sv. Vlaha. Poklisarima je bila dužnost da se zauzmu i za oslobađanje Paladina Gundulića, koji je još uvijek bio zatočen od vojvode Radosava Pavlovića. Poklisarima je dat rok od deset dana kad su bili obavezni da se vrate u Dubrovnik. Ukoliko ova misija ne bude uspješna, poklisarima je naređeno da svrate kod vojvode Sandalja. U slučaju neuspjeha u pregovorima sa Radosavom, rečeno im je da izazovu nepovjerenje i mržnju kod vojvode Sandalja prema Radosavu Pavloviću.

Kako su pregovori bili prekinuti, vojvoda Radosav je zauzeo gotovo neprijateljski stav prema gradu pod Srđem. Njegovi ljudi su prema Dubrovčanima ponašali neprijateljski. Kulminaciju ovih odnosa stvorilo je presretanje dubrovačkih kurira, od strane ljudi vojvode Radosava, koji su ih tukli, opljačkali, a poštu koju su nosili oduzeli. Na ovakve represalije Republika Sv. Vlaha odgovorila je istom mjerom, pa je počela goniti pljačkaše i po dijelu Konavala koji je pripadao vojvodi Radosavu.

47) V. Čorović, Kako je Radosav prodao Konavlje, 88.

48) R. Grujić, Konavli pod raznim gospodarima od 12—15 veka, Spomenik SKA LXVI, Zemun 1926. 28. Petar Kosović u radu Župa Konavli navodi da je kod kralja bio Brailo Tezalović, vjerovatno greškom nabranjanja. Kod kralja je inače bio Vlatko Krstjanin, P. Kosović, Župa Konavli, 202.

Stanje ni rata ni mira, iscrpljivalo je i jednu i drugu stranu, stoga se ubrzo javlja obostrana želja za nastavkom pregovora. Ovoga puta inicijativu je dao sam vojvoda Radosav. S obzirom da prema Brailu nisu ispunjena data obećanja, nije isključeno da je on stvarao ovakvu atmosferu.

Novi pregovori počeli su sredinom 1424. godine, ali i ovoga puta bez Brailova prisustva. Dubrovčani su uporno nudili raniju cijenu. Kao i prethodni, i ovi pregovori po preporuci vojvode Radosava trebalo je da budu vođeni u tajnosti. Iz ovog se može zaključiti da je u pregovorima vojvoda Radosav želio da zaobiđe Braila Tezalovića, koga je smatrao dubrovačkim prijateljem. Radosav još nije mogao da se odrekne svog dijela Konavala, pa je opet odugovlačio pregovore. U tome ga je podsticao lično Brailo Tezalović, po mišljenju Vladimira Čorovića. Uz to je Brailo putem svojih pristalica podsticao napadanje dubrovačkih karavana.

Ovi napadi naročito su učestali krajem 1424. i početkom naredne godine. O učestalosti govori podatak da je lično vojvoda Radosav smatrao da su njegovi ljudi pretjerali i zato je pokušao da ih spriječi izvinjavajući se istovremeno Republici Sv. Vlaha. U Dubrovniku je vladalo veliko raspoloženje za kupovinu i drugog dijela Konavala. Smatralo se, da sve dok se ne kupi i taj dio, ne može se računati na mir u graničnom dijelu teritorije prema vojvodi Radosavu. Preko poklisara vojvode Radosava, koji je početkom 1425. godine bio u Dubrovniku, Dubrovčani su ponudili čak 20.000 dukata za dio Konavala vojvode Radosava. Kasnije su oni to demantovali tvrdeći da ostaju pri ranije ponudenoj cijini, ne želeći se na taj način zamjeriti vojvodi Sandalju. U toku februara 1425. godine u Dubrovnik su došli Brailo Tezalović i knez Vukac da ponovo pokrenu pregovore. Tom prilikom u Vijeću umoljenih je odlučeno da se Brailu obeća do hiljadu dukata, kao nagrada u slučaju da pregovori uspiju⁴⁹⁾. Nakon duže vremena, Dubrovčani se ponovo obraćaju knezu Brailu, ali mu ni ovoga puta nisu obnovili ponudu iz 1419. godine. Zbog uskraćeni obećanja, Brailo očigledno, nije bio raspoložen da utiče na svoga gospodara da se pregovori okončaju. Sa dubrovačke strane u pregovorima učestvuje i Ivan Gundulić.

U novim smetnjama u pregovorima, najviše udjela imali su upadi Turaka 1424. godine, od kojih su se uplašili i vojvoda Radosav i vojvoda Sandalj, kao sam Brailo Tezalović. S obzirom na nove prilike u kojima se našao vojvoda Radosav, bilo mu je potrebno i dosta novaca i sigurno sklonište zbog nove opasnosti koja se nadvila nad Bosnom. Od 1425. godine zbog toga vojvoda Radosav sa svojim ljudima pristupa ozbiljnije pregovorima. I Brailo Tezalović, početkom 1425. godine, postaje aktivniji u pregovorima. Prvo se kod svojih prijatelja u Dubrovniku, naročito kod Mateja Gradića interesovao da li Dubrovačka vlada i dalje ostaje na ranijim ponudama. Očigledno je da se od najezde Turaka uplašio i Brailo. Pod svaku cijenu Dubrovačka republika nastojala je da pridobije nak-

⁴⁹⁾ Cons. rog. III, 239, 17—II—423. ... pro praticandi et perficiendi negotium supradictum partis Canalis vojvode Radossavi predicti cum Brailo Texalovich si dominu Brailus foret in dicta pratica et possendi promittendi psi Brailo usque od sumam duca-torum auri mille et ab inde infro.

lonost Braila i zato uspostavlja kontakt sa njim putem pisama koja se upućuju u toku »februara, marta, aprila, i maja mjeseca«. ⁵⁰⁾ Za pregovore sa Brailom najpogodnija ličnost u Dubrovniku bio je Matej Gradić, koji je bio s njim u trgovačkim odnosima. U Brailovom pismu Mateju Gradiću saopštavaju se uslovi pod kojima vojvoda Radosav želi prodati svoj dio Konavala. Vijeće umoljenih je ovlastilo Mateja Gradića da sačini odgovor u kojem su potvrđene ranije ponude Dubrovčana. ⁵¹⁾ Zahvaljujući svojim sposobnostima kao i zainteresovanosti obiju strana da se okončaju pregovori, uspio je Brailo u drugoj polovini 1425. godine izdejsstvovati ranija obećanja koja su mu data prilikom započinjanja pregovora s vojvodom Petrom Pavlovićem. Dubrovačka vlada je ponovo Brailu obećala 1000 dukata i dubrovačko građanstvo ⁵²⁾. Obnovljena ponuda od strane Dubrovčana uticala je na Brailovo daljnje držanje u pregovorima. Opasnost koja je prijetila od Turaka i obnovljena ponuda podstakla ga je da se ponovo maksimalno angažuje za okončanje pregovora. Zato je savjetovao Dubrovačku vladu kako da se pregovori uspješno okončaju. U pismu koje upućuje Matiji Gradiću i Tomi Buniću savjetuje da za posredovanje u pregovorima angažuju i Radosavljevu ženu Teodoru, te da i nju nagrade za posredovanje u ovim poslovima. Matiju Gradića i Tomu Bunića Vijeće umoljeni je ovlastilo da Teodori, ženi vojvode Radosava mogu obećati hiljadu dukata za njeno posredovanje ⁵³⁾. U ovom svom pismu Mateju Gradiću naveo je još neke pojedinosti o pregovorima za prodaju Konavala, pa se i o tim pojedinostima raspravlja u Vijeću umoljenih, kao i donošenju odluke na traženje vojvode Radosava Pavlovića koje on dostavlja posredstvom svoga poslanika Braila Tezalovića. ⁵⁴⁾ Dubrovčani su izašli u susret traženjima vojvode Radosava, među kojima je i vlasništvo nad kućom Žoreta Bogšića bivšeg protovestijara kralja Tvrtka I. Vijeće je odlučilo da se vojvodi Radosavu, pored kuće bivšeg protovestijara Žoreta, dâ još i suma od 10.000 dukata i pet sto perpera godišnjeg tributa ili pak ukupna suma od 40.000 dukata bez godišnjeg tributa, ali sa Obodom i Cavtatom ⁵⁵⁾. Brailo je uspio da kod Dubrovačke Republike iznudi nagradu i za kneza Vukasa Pribilović-Raspudić u visini od hiljadu perpera. Dubrovčani su i ovoga puta morali računati na to da sa svim nagradama mora biti upoznat knez Brailo Tezalović ⁵⁶⁾. O svim ovim ponudama republika Sv. Vlaha je izvijestila kneza Braila, koji je

⁵⁰⁾ A. Ivić, Radosav Pavlović veliki vojvoda bosanski, Letopis Matice Srpske 245. Novi Sad 1907. 30. N. Jorga, Notes II, 227 nap. 2.

⁵¹⁾ Cons. rog. III, 259', 18—VIII—1425. N. Jorga, Notes II, 227, nap. 2. A. Babić, Diplomatska služba, 64.

⁵²⁾ Cons. rog. III, 262, 20—IX—1425... responsionem literis Brailli Texalovich nuper lectirs in presenti consilio et oferendi sibi ducatos auri mille, et civilitatem Ragusii. N. Jorga, Notes II, 227, nap. 2. Čorović čak spominje cifru od 500 dukata koju su Dubrovčani obećali. V. Čorović, Kako je Radosav prodao Konavle 100.

⁵³⁾ Cons. rog. III, 265', 14—X—1425.

⁵⁴⁾ Cons. rog. III, 265', 14—X—1425. Tom prilikom u Vijeću umoljenih je donesena odluka da se ženi vojvode Radosava Pavlovića, Teodori, odobri suma od 1000 dukata za posredovanje oko Konavala.

⁵⁵⁾ Cons. rog. III, 265', 14—X—1425.

⁵⁶⁾ Cons. rog. III, 265', 14—X—1425. N. Jorga, Notes II, 227, nap. 2. V. Čorović, Kako je Radosav prodao Konavle, 101.

vrlo brzo reagovao, pospješavajući pregovore za dovršenje započetih akcija oko kupovine Radosavova dijela Konavala. Brailo je bio obazriv u nagovoru vojvode Radosava da prihvati prijedloge Dubrovčana. Koristio se i prijetnjama koje dolaze od Turaka. Ukazivao je vojvodi na opasnost da dio Konavala bude izgubljen bez ikakve naknade. O raspoloženju vojvode Radosava i o svim promjenama i akcijama Brailo je izvještavao Dubrovačku vladu putem pisama. Vijeće umoljenih raspravlja početkom novembra o Brailovim pismima i donosi odluku da mu se uputi odgovor.⁵⁷⁾ U pregovore oko prodaje Konavala vojvode Radosava Brailo je uključio svoga nećaka Radića, koji je zajedno sa njim bio na dvoru vojvode Radosava Pavlovića, obavljajući različite službe počev od carinika do pisara u vojvodinoj kancelariji. Za upućivanje odgovora na pisma Vijeće umoljenih je odredilo Mateja Gradića i Tomu Bunića,⁵⁸⁾ ljude čijim posredovanjem su se u poslije vrijeme obavljali svi poslovi u pregovorima oko kupovine i drugog dijela Konavala. Posljednja cijena koju su dubrovački poklisari Matej Gradić i Toma Bunić ponudili vojvodi Radosavu bila je suma od 14.000 dukata, s tim da u ugovor pored dijela Konavala uđu i gradovi Obod i Cavtat. Poslanici su se na dvoru vojvode Radosava prvo obratili Brailu Tezaloviću. Od momenta kad su pregovori ušli u ozbiljnu fazu, odnosi između Republike i vojvode Radosava vidno se poboljšavaju. U cilju stvaranja što boljih odnosa s Dubrovačkom Republikom, vojvoda Radosav šalje svog čovjeka Radoju Ljubišića da povede istragu o ispadima na granici prema Dubrovniku. Uspjeh pregovora očigledno je zavisio od kneza Braila, što potvrđuju i podaci da su akcije Dubrovčana da kupe taj dio Konavala bile uvijek dobre i realne kada je u njima učestvovao Brailo Tezalović.

Vojvoda Radosav je svojim držanjem još uvijek nastojao da iznudi koju hiljadu dukata više, ali to u suštini nije remetilo pregovore, jer na to više ni sami Dubrovčani nisu obraćali veliku pažnju. U Vijeću umoljenih raspravlja se o povelji vojvode Radosava Pavlovića i o njenom ispravljanju⁵⁹⁾. O svemu ovome obaviješteni su vojvoda Radosav i Brailo, kojima se upućuju pisma⁶⁰⁾. U ime Dubrovačke vlade to su učinili Matej Gradić i Toma Bunić. Male nesuglasice među pregovaračima nastale su oko sadržaja povelje. U Vijeću je konačno nakon svega zauzet stav da se potvrdi koncept povelje vojvode Radosava⁶¹⁾. Među glavnim zagovaračima te povelje bio je Brailo Tezalović, što upućuje na zaključan da je i sam Radosav poklanjao izuzetnu pažnju savjetima koje je dobijao od njega.

S obzirom na to da su turske trupe bile prisutne u Bosni i u toku 1426. godine, i s obzirom na to da su gospodarili najvažnijim klanovima u Bosni, to će uticati na izmirenje vojvode Radosava i vojvode Sandalja koje će usloviti još veće zbližavanje i sklapanje mira između dvaju vojvoda. I ovaj momenat uticao je na raspoloženje vojvode Radosava oko okončanja pregovora. U pospješivanju toka pregovora na vojvodu Radosava

57) Cons. rog. III, 267, 7—XI—1425. N. Jorga, Notes II, 228, nap. 2.

58) Cons. rog. III, 269, 12—XI—1425. N. Jorga, Notes II, 228, nap. 2.

59) Cons. rog. III, 273, 19—XII—1425.

60) Cons. rog. III, 273', 20—XII—1425.

61) Cons. rog. III, 273', 20—XII—1425.

imali su uticaj članovi porodice, kao i njegovi najbliži saradnici. Brailo je gotovo svakog mjeseca do okončanja pregovora obavještavao Dubrovačku vladu o držanju vojvode Radosava. Novi pregovori nastavljani su putem pisama koja su razmijenivana u toku februara 1426. godine. Za upućivanje odgovora na pisma vojvode Radosava i kneza Braila u Višnju ulicu uolmljenih određeni su Matej Gradić i Toma Bunić⁶²). Još u toku januara 1426. godine Dubrovčani su odgovorili na prijedloge oko budućih povelja koje su iznijeli, vojvoda Radosav i knez Brailo u svojim pismima. Prema odluci dubrovačke vlade Matej Gradić i Toma Bunić trebalo je da sačinie odgovore na dobijena pisma⁶³). U prvoj polovini 1426. godine vrlo često su upućivana pisma, a naročito u toku: februara, marta, aprila i maja mjeseca⁶⁴). Prilikom svakog sastavljanja odgovora od strane dubrovačkih nobila Mateja Gradića i Tome Bunića odgovori se upućuju i vojvodi Radosavu i knezu Brailu Tezaloviću.

Stalna podmićivanja Turaka, u nastojanju da na taj način bude pošteđen od pljačke i napadanja, presušila su blagajnu vojvode Radosava, pa se sve više osjećala potreba za novcem. S druge strane, u drugoj polovini 1426. godine posjeta budućeg srpskog despota Đurađa sa ženom Jerinom Dubrovniku, kao i ranije posjeta vojvode Sandalja podigli su ugled Dubrovačke Republike. Ovi momenti išli su na ruku i Dubrovčana i knezu Brailu, a uticali su i na vojvodu Radosava Pavlovića. Krajem novembra upućen je Brailo u Dubrovnik sa ovlašćenjem od vojvode Radosava da može sklopiti pogodbu sa Dubrovačkom Republikom o ustupanju dijela Konavala. Pregovori se prenose u grad pod Srđem. Ni ovoga puta Republika Svtođ Vlaha nije bila pošteđena troškova zbog plaćanja obroka vojvodinim poslanicima. U izdacima koje su Dubrovčani imali na pregovorima oko Konavala najveći dio otpada na kneza Braila Tezalovića, koji je najviše i posredovao u tim poslovima. Daljnji ishod pregovora, nije više zavisio od vojvode Radosava, nego od kneza Braila Tezalovića, koji je pokušao da se osigura po svaku cijnu u realizovanju datih obećanja u slučaju povoljnog ishoda ovih pregovora. Boravak kneza Braila u Dubrovniku produžio se i na početak naredne 1427. godine. Brailo je bio smješten u samostanu na Lokrumu zajedno sa Vukasom Pribilovićem, koji je takođe bio poslanik i glasnik vojvode Radosava. Početkom januara 1427. godine ova dva poslanika primila su 2.000 dukata kao nagradu Brailu Tezaloviću i Radosavovoj ženi Teodori za uspješno okončane pregovore. Novac su primili od Mateja Gradića i Tome Bunića. Od ukupne sume od 2000 dukata, posredstvom Braila i Radosava polovinu je dobila Teodora. Preostali dio novca pripao je Brailu na osnovu obećanja Dubrovčana. Prilikom primanja gore pomenute sume dukata oba poslanika su se obavezala da će štitiiti Mateja Gradića i Tomu Bunića, ako ikad budu uznemireni od rečene cijenjene gospođe ili bilo kog lica u njeno ime povodom rečenih 2.000 dukata.⁶⁵) Ovim je Brailo realizirao jedno od obećanja, ali nije bio sasvim zadovoljan jer mu je mnogo bilo stalo do ponude dubrovačkog građanstva.

⁶²) Cons. rog. III, 268', 7—II—1426.

⁶³) Cons. rog. III, 266', 9—I—1426. N. Jorga, Notes II, 229.

⁶⁴) Cons. rog. III, 294', 3—IV—1426. 297, 4—V—1426. N. Jorga, Notes II, 229.

⁶⁵) Historijski arhiv u Dubrovniku: Debita notariae XV, 63, 12—I—1427. (dalje: Deb. Not.)

Uslov za sticanje ove časti bio je, da novoprimiti dubrovački građanin živi u Dubrovniku. Zbog toga su novoprimiti građani morali da pruže novčanu garanciju ili da kupe nepokretno imanje.⁶⁶⁾ Vrijednost novčane garancije ili kupljenog imanja nije smjela biti manja od 1.000 perpera. Rok za kupovinu imanja bio je određen vremenski i kretao se od dvije do pet godina. Kupljena imovina se najčešće nije mogla otuđivati. Brailo Tezalović je tu čast stekao nakon što je od dobijene sume koja je iznosila 1.000 dukata založio 500 dukata. O ranijim obećanjima Dubrovčana knezu Brailu o dodjeljivanju dubrovačkog građanstva, raspravljalo je Vijeće umoljenih 12. januara 1427. godine. Tom prilikom donesena je odluka da se vojvodi Radosavu knezu Vukasu Pribiloviću i Brailu Tezaloviću da jedan dio u kupljenom Radosavljevom dijelu Konavala. Dio Konavala koji su dobili mogli su založiti, darovati i drugom otuđiti za života i poslije smrti po slobodnoj volji. Komadom dobijene zemlje raspolagano je tako što ju je mogao založiti, prodati i otuđiti građaninu rođenom u Dubrovniku.⁶⁷⁾ Od obećane sume kao nagradu za uspješno okončanje pregovora Brailo je polovinu morao ostaviti u Dubrovačkoj komuni. Iznos od 500 dukata prema odluci vlade trebalo je dati Brailu Tezaloviću, i taj iznos nije se mogao uskratiti niti uzurpirati zbog bilo kojeg duga nego je trebalo da ostane na slobodno raspolaganje Brailu.⁶⁸⁾ O ovoj odluci trebalo je obavijestiti samog Braila, koji je boravio u to vrijeme u Dubrovniku. O tome Braila je trebalo obavijestiti knez i vlada, koji su uz to o svemu ovome trebalo da upoznaju još i Mateja Gradića i Tomu Bunića.⁶⁹⁾ Ovu odluku Brailo je prihvatio i odmah izvršio, što se vidi iz odluke Vijeća prema kojoj su dubrovački provizori koji su bili upućeni u Konavle poslije povratka, nakon što se okonča stvar oko Konavala, trebalo da pismom ili kartom izvijeste Braila da su petsto dukata upućeni na čuvanje uz kamatu pristigli u Komunu.⁷⁰⁾ S obzirom na njegov boravak u Dubrovniku, zbog troškova koje je tom prilikom napravio, Brailo se obratio Dubrovačkoj vladi da mu se nadoknade troškovi oko pregovora. Od dva prijedloga jedan od 200 dukata, a drugi od 150, prihvaćen je prvi prijedlog, i njemu su isplaćeni troškovi oko pregovora u visini od ugovorene sume.^{71-a)} Ranije obećana suma Brailovu nećaku koga je on uključio u pregovore u visini od 100 dukata nije isplaćena, već je Radić nagrađen sa 150 perpera.^{71-b)} Iako je pogodba sklopljena pod kraj 1420. godine, prilikom Brailova boravka u Dubrovniku, ona nije realizirana još punu godinu dana. Vjerovatno je jedan od razloga bio i taj što je odluku Vijeća umoljenih o dodjeljivanju dijela zemlje Brailu, knezu Vukasu i vojvodi Radosavu, i primanje Radosava za dubrovačkog građanina, trebalo da potvrdi Veliko vijeće. Ovo potvrđivanje se otešlo kroz cijelu prvu polovinu 1427. godine,

⁶⁶⁾ J. Mijušković, Dodeljivanje dubrovačkog građanstva, 120.

⁶⁷⁾ Cons. rog. IV, 6', 12—1—1427.

⁶⁸⁾ Cons. rog. IV, 1, 1—1—1427.

⁶⁹⁾ Cons. rog. IV, 2', 5—1—1427.

⁷⁰⁾ Cons. rog. IV, 3, 8—1—1427.

^{71a)} Cons. rog. IV, 4, 11—4—1427.

^{71b)} Cons. rog. IV, 6', 12—1—1427. Čorović spominje da je Radić bio nagrađen sa 100 dukata, što nije tačno. V. Čorović, Kako je Radosav prodao Konavle, 106.

da bi, konačno, velikom većinom bila potvrđena odluka Vijeća umoljenih uz izvjesnu dopunu da dio zemljišta dobiju Brailo Tezalović, Radosav Obradović i Vukas Pribilović, u deceni vojvode Radosava Pavlovića.⁷²⁾

Konavli su bili podijeljeni na decene ili desetine. Cijelo Konavle koje je obuhvatalo obradivu zemlju, osim zemlje u Lugu i okoline Oboda i same planine, bilo je podijeljeno na 75 takvih desetina ili decena.⁷³⁾ Desetine su dalje bile podijeljene na četvrtine, kojih je ukupno bilo 3.000. Više od dvije decene, od sveukupnog dijela Konavala, dobile su istaknute ličnosti iz Bosne, bilo kralj ili oblasni gospodari. Tako je bosanski kralj Tvrtko II dobio deset četvrtina, vojvoda Sandalj sa svoja dva brata i sinovcem Stefanom Vukčićem Kosačom 33 četvrtine, vojvoda Radosav sa sinom Ivanišom 19 četvrtina, a njegova vlastela: Brailo Tezalović, Radosav Obradović, zvani Ban, Vukas Raspudić-Pribilović, svaki po četiri četvrtine.⁷⁴⁾ Brailo Tezalović je zajedno sa pomenutom vlastelom vojvode Radosava dobio posjed u visini od četiri četvrtine u deceni vojvode Radosava, kako je odlučilo Veliko vijeće. Prema rasporedu, desetina Radosava Pavlovića, u koju je bio uključen i Brailo, bila je dvadeset peta po redu. Ova desetina se prostirala na teritoriju Donje Gore, a uključivala je gotovo cijelo selo Dinište, na pomenutoj teritoriji. Vojvoda Radosav je Vijeću umoljenih morao podnijeti zahtjev za dobijanje 25. decene koji je na Radosavljevo zadovoljstvo riješen jula 1427. godine, tako što je posredstvom njegova nuncijusa Sanka Bogavčića bio obaviješten da je prihvaćena njegova molba.⁷⁵⁾ O svemu ovome obaviješteni su Brailo Tezalović i Vukas Pribilović od ovlaštenih službenika Dubrovačke Republike.⁷⁶⁾ Osim ovih nagrada, koje je Brailo Tezalović kao posrednik u dovršenju pregovora, oko Konavala i njihovom prelasku u svojinu Republike Sv. Vlaha. Brailo Tezalović je od nje dobio još 1.500 dukata da može podijeliti: inter quator nobiles, koji su obećani još prilikom pregovora sa Brailom dok je još bio živ vojvoda Petar Pavlović. Ta četiri nobila su: Vukašin i njegov brat Radosav Obradović, Vukašić Zbisalić i Vučihna Bratiljević.⁷⁷⁾ Novac dobijen od Komune Brailo je razdijelio pomenutim ljudima, koji su posredovali u pregovorima oko Konavala.

Pošto su, konačno, sva obećanja bila ispunjena i vojvodi i knezu Brailu i knezu Vukas, pristupilo se darivanju povelje i sa jedne i sa druge strane Radosav Pavlović izdao je Dubrovčanima povelju kojom ustupa svoj dio Konavala zajedno sa Obodom i Cavtatom i Donjom Gorom i Vitaljinom. U pisanju ove povelje koja je darovana Dubrovčanima, 31. decembra 1427. godine, učestvovao je i sam knez Brailo Tezalović, koji se zajedno sa vojvodom Radosavom i ostalim prisutnim na svetom

⁷²⁾ Historijski arhiv u Dubravniku: Consilium Maius III, 170', 4—VI—1427. (dalje Cons. Mai.) Prima pars est de ponendo in deceno Radossavo Paulovich, Radossavus Vucas et Braillo qui sic Ragusanorum fieri si possibile est.

⁷³⁾ R. Grujić, Konavli pod raznim gospodarima, 58.

⁷⁴⁾ R. Grujić, Konavli pod raznim gospodarima, 58—59.

⁷⁵⁾ Cons. rog. IV, 29, 18—VII—1427.

⁷⁶⁾ Cons. rog. IV, 39', 3—XI—1427.

⁷⁷⁾ Cons. rog. II, 11', 24—I—1419. M. Dinić, Humsko-Trebinjska vlastela, SANU, odjeljenje društvenih nauka LIV, Beograd 1967, 93.

evanđelju morao zakleti da će ispunjavati i održavati sve odluke.⁷⁸⁾ I prilikom darivanja ove povelje među svjedocima bio je Brailo Tezalović. Istoga dana Dubrovačka Republika je izdala povelju vojvodi Radosavu iznoseći svoje obaveze u toj povelji. Između ostalog oni se obavezuju da će vojvodu i sina mu primiti kao svoju vlastelu. Dali su mu kuću bivšeg protovestijara Žoreta pod uslovom da se preuredi i ukrasi. Kuću koju je dobio vojvoda Radosav mogu nasljeđivati samo muški potomci porodice Pavlovića. Dubrovčani su primili i novčane obaveze, među kojima: plaćanje godišnjeg tributa vojvodi u visini od 600 perpera i u gotovom 13.000 dukata, od čega sedam hiljada daju njegovim poslanicima, među kojima je Brailo Tezalović, a 6.000 ostavljaju u Komunu uz kamatu od 5%.⁷⁹⁾ I napokon su se obavezali dati Brailu dio zemlje u Konavlima.⁸⁰⁾ Kod primanja novca za svoj dio Konavla kao i kod darivanja povelje Dubrovčanima, te preuzimanja povelje za vojvodu Radosava, bio je prisutan knez Brailo, krunišući na taj način ove iscrpljujuće pregovore iz kojih je on izvukao velike koristi. Nakon što su konačno ljudi vojvode Radosava Pavlovića Dubrovčanima predali povelju o ustupanju prodatog Radosavljevog dijela Konavla, i Radosav Obradović dobio je dio zemlje u Konavlima, kao što je to bilo i sa Brailom i Vukasom.⁸¹⁾ Time su se ispunila sva obećanja Brailu i on je postao dubrovački građanin,⁸²⁾ iako se o sudbini dobijenog posjeda u Konavlima, kao i njegovom statusu dubrovačkog građanina poslije ništa ne zna. Nakon obavljenog posla. oko izdavanja povelje, Dubrovčani su molili Radoja Ljubišića da ih uvede u taj posjed i da objelodani tu odluku narodu, s obzirom da je on bio omiljen kod naroda, a i sam je dobio komad zemlje u Konavlima. Kupovinu je trebalo samo još da potvrdi kralj Tvrtko II, koji je to učinio bez odbijanja i odugovlačenja.⁸³⁾ Prema tajnim dubrovačkim zapisima, sveukupni troškovi pri kupovini Radosavljeva dijela Konavala koštali su Dubrovačku Republiku 20.000 dukata, a prema Ranjini dvadeset šest hiljada dukata.⁸⁴⁾ Ovako visoko plaćenim iznosom za Radosavljev dio Konavala najviše je bio nezadovoljan vojvoda Sandalj, iako je dio zemlje vojvode Rado-

⁷⁸⁾ Lj. Stojanović, Povelja i pisma I, 601, 602, Miklošić, Monumenta serbica, 296. Rastić. Cronica Ragusina II, 230. P. Kosović, Župa Konavli, 211. A. Babić u svom radu: Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni navodi da je Brailo tek sada prvi put pomenut sa titulom kneza. A. Babić, Diplomatska služba, 64.

⁷⁹⁾ Lj. Stojanović, Povelje i pisma I, 603.

⁸⁰⁾ P. Kosović, Župa Konavli, 212.

⁸¹⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku: Consillium Minus IV, 59', 31—XII—1427. (dalje: Cons. Min) Captum fuit de dando Radosavo Obradovich unam partem in Canal pro ut debitor voivoda Volchassio et Brailo. M. Dinić, Humsko-Trebinjska vlastela, 50.

⁸²⁾ J. Kalić u svom radu: Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku, iznosi mišljenja da Brailo Tezalović nikada nije dobio dubrovačko građanstvo. Ovakvo tumačenje nije prihvatljivo. U ovom radu arhivski podaci potkrepljuju tvrdnju da je Brailo ipak dobio dubrovačko građanstvo. Dinić u knjizi pod naslovom: Humsko-Trebinjska vlastela također iznosi mišljenje da je Brailo dobio dubrovačko građanstvo. M. Dinić, Humsko-Trebinjska vlastela.

⁸³⁾ J. Rastić, Cronica di Ragusa II, 230—231.

⁸⁴⁾ P. Kosović, Župa Konavli, 213.

sava bio mnogo vredniji s obzirom na to da je u njegovom dijelu Konavala bio i grad Cavtat. Pored ove činjenice, Dubrovčani su morali vojvodi Sandalju podmićvanjem isplatiti naknadno još 2.000 dukata.

U početku su odnosi između Republike i vojvode Radosava bili dosta dobri i prijateljski. Međutim, novi kontakti održavani su putem pisama, bilo direktno ili posredstvom poslanika kneza Braila Tezalovića. Tako Dubrovčani obavještavaju vojvodu Radosava o ubistvu Baljina Stajčića i njegovih sinova. O ovom slučaju su obaviješteni Brailo i Vukas.⁸⁵⁾ Ova činjenica ukazuje na podatak da je Brailo i dalje ostao glavni posrednik u njihovim odnosima, čiji ugled u Dubrovačkoj Republici je sigurno još više porastao. Svako pismo upućeno vojvodi Radosavu, bilo kao odgovor ili kao obavještenje, nije mimoišlo ni samog Braila. Tako je on na neki način bio upoznat sa čitavim tokom odnosa između Dubrovčana i vojvode Radosava. Čini se da se odnosi između Dubrovačke Republike i vojvode Radosava počinju pogoršavati već poslije pomenutog ubistva, a vojvodi Radosavu je i mali razlog bio dovoljan da sve ugovore poništi i dobre odnose pokvari, jer je bio sumnjičave i prevrtljive prirode. O Radosavljevom raspoloženju i njegovom držanju Dubrovčane je izvještavao knez Brailo putem pisama.⁸⁶⁾ U vrijeme pogoršavanja odnosa sa vojvodom Radosavom, Dubrovčani su tražili Braila da im pomogne. Tako je njihovim poslanicima koji su upućeni na dvor vojvode Radosava savjetovano da govore sa Brailom i da mu predoče sve podatke.⁸⁷⁾ Nema nikakvih podataka šta je postiglo ovo poslanstvo kod vojvode Radosava. Protesti vojvode Radosava su nastavljeni i dalje, što se vidi iz novih pisama koja on upućuje u grad pod Srđem. Na ta pisma Komuna odgovara i vojvodi i knezu Brailu Tezaloviću.⁸⁸⁾

Odnosi se naglo pogoršavaju pod kraj 1429. godine kada su u Dubrovnik upućeni poslanici vojvode Radosava da pred Vijećem umoljenih iznesu pritužbu o bježanju ljudi vojvode Radosava Pavlovića na teritorij Dubrovačke Republike. Među ovim izaslanicima vojvode Radosava nije bilo kneza Braila Tezalovića, koji nije želio da se upliće u ovakve odnose. Dubrovačka Republika je na ove pritužbe vojvode reagovala tako što je zabranila prelazak ljudi vojvode Radosava na svoj teritorij. I njima je bilo stalo da odnosi sa vojvodom budu dobri i prijateljski.

U nastojanju da izazove rat sa Dubrovčanima vojvoda Radosav je posredstvom svojih poklisara postavljao neprihvatljive zahtjeve. U ovim poslanstvima nije bilo Braila Tezalovića. Sukob je započeo u proljeće 1430. godine napadom Radoja Ljubišića na dubrovački teritorij. Ratna sreća se vrlo često mijenjala. U toku rata vođeni su i pregovori o miru. U ime vojvode Radosava pregovore je vodio Brailo Tezalović. On je u Dubrovniku boravio dva mjeseca u toku 1431. godine (maj i juni). Ovaj pokušaj izmirenja zaraćenih strana nije uspio, pa su se neprijateljstva nastavila sve do pod kraj 1432. godine. Brailo je ostao u kontaktu sa

⁸⁵⁾ Cons. rog. IV, 54', 3—V—1426.

⁸⁶⁾ Cons. rog. IV, 60', 16—IV—1429.

⁸⁷⁾ Cons. rog. IV, 99', 29—VI—1429.

⁸⁸⁾ Cons. rog. IV, 112', 9—VII—1429.

Matejom Gradićem i u toku 1432. godine. Ova veza će biti iskorišćena za nove pregovore u toku 1432. godine koji su ovoga puta urodili plodom. Mir je zaključen na obostrano zadovoljstvo 25. oktobra 1432. godine. U teritorijalnom pogledu sklopljeni mir predviđa status quo. Za izmirenje zaraćenih strana veliku zaslugu imao je Brailo Tezalović. On je bio i jedan od potpisnika mirovne povelje darovane Dubrovčanima.

Sklapanjem mira Dubrovačka Republika nije mogla biti sigurna da će biti mir na njenim granicama s obzirom na to da je vojvoda Radosav bio nestalan u odlukama. Zbog svega toga Dubrovčani su željeli da se osiguraju na granicama prema vojvodi Radosavu. U tim njihovim nastojanjima za nova proširenja, kao i ranije i ovoga puta mogao je poslužiti samo Brailo Tezalović. Nova proširenja na koje su Dubrovčani računali je kraj Površi, koji su pokušali iznuditi još sa Konavlima, zatim u vrijeme konavaoskog rata i 1436. preko Braila Tezalovića koji je trebao posredovati kod vojvode Radosava da proda taj kraj Dubrovčanima. Sukob vojvode Radosava sa Stefanom Vukčićem—Kosačom pod kraj 1435. god. i dolazak Turaka u Bosnu, kojima se vojvoda Radosav bio zamjerio zbog izmirenja sa kraljem Tvrtkom II, davao je donekle optimizam i Brailu i Dubrovčanima da bi ta stvar mogla biti uspješno okončana. Želeći da iskoristi smrt vojvode Sandalja, početkom 1435. godine i u nastojanju da se domogne nekih njegovih posjeda, vojvoda Radosav je zaratio sa Stefanom Vučićem-Kosačom. Stefan Vučić-Kosača se izmirio sa kraljem Tvrtkom II, koji se vratio u Bosnu iz Ugarske, i potisnuo svog protukandidata Radivoja. Tako je protiv vojvode Radosava stvoren savez Stefana Vukčića—Kosače i kralja Tvrtka II. Voivoda Radosav je bio u finansijskim problemima, što je išlo u prilog akcijama koje je vodila Dubrovačka Republika i knez Brailo oko ustupanja kraja Površi. Prve kontakte sa Dubrovčanima oko ustupanja graničnog kraja Površi vodio je knez Brailo početkom novembra 1436. godine, bez znanja i ovlašćenja svoa gospodara.⁸⁹⁾ Ovaj samostalni Brailov istup mimo znanja njegova gospodara u pregovaranju sa Republikom Sv. Vlaha govori o velikom ugledu kneza Braila na dvoru vojvode Radosava, kao i o velikom povjerenju koje je vojvoda imao u svoja vlastelina Braila Tezalovića. Pregovore oko ustupanja Površi (graničnog kraja) vodio je Brailo sa Tomom Bunićem, kojem je u Dubrovniku porastao ugled naročito u posredovanju oko zaključenja mira i okončanju konavaoskog rata. Toma Bunić je bio u izuzetno dobrim i prijateljskim odnosima i sa Brailom i sa vojvodom Radosavom, zbog toga je bio najpogodnija ličnost u ovim pregovorima. Razgovarao je Toma Bunić sa Brailom oko graničnog kraja Površi, a upoznao je i vladu o tim razgovorima.⁹⁰⁾ Brailo je ove ponude učinio vjerovatno zbog teške materijalne situacije u koju je i sam dospio, jer je prilikom boravka u Dubrovniku tražio sto dukata od sume od 500 dukata, koju je držao u Komuni.⁹¹⁾ S obzirom na to da je Brailo Tezalović vodio ove pregovore tajno i bez znanja svoga gospodara, Dubrovčani su se plašili da to ne pokvari odnose sa vojvodom Radosavom. Zbog bojazni pogoršanja odnosa sa vojvodom Radosavom, Repu-

⁸⁹⁾ A. Babić, *Diplomatska služba*, 65 .F. Miklošić, *Monumenti serbica*, 376.

⁹⁰⁾ *Cons. rog. VI, 91', 7—XI—1436.*

⁹¹⁾ *Cons. rog. VI, 91', 5—XI—1436. 91', 5—XI—1436.*

blika Sv. Vlaha je izdala naređenje Tomi Buniću da obustavi dalje pregovore sa Brailom Tezalovićem.⁹²⁾ Na intervenciju Dubrovačke vlade daljnji pregovori vođeni između Tome Bunića i Braila Tezalovića su prekinuti na izvjesno vrijeme. Dubrovčani su željeli utvrditi i provjeriti raspoloženje vojvode Radosava, pa tek onda da poduzmu akcije oko kupovine Površi. Istovremeno htjeli su upoznati samog vojvodu o akcijama, koje vodi njegov vlastelin. Očigledno je da je vojvoda Radosav bio za realizovanje ove akcije, koju su počeli voditi knez Brailo i dubrovački podanik Toma Bunić. Vojvoda je ovakvim akcijama svoga komornika davao podršku opet zbog financijskih potreba. Podstican od svoga gospodara pod kraj novembra 1436. god., Brailo je ponovo istupao sa prijedlozima, putem pisma, koje je uputio Tomi i Zupanu Buniću. O odgovoru braće Bunića, na Brailova pisma odlučuje Vijeće umoljenih.⁹³⁾ S obzirom na sadržaj odgovora, da se zaključiti da je Brailo bio nezadovoljan i ljut na Dubrovačku vladu što je izrazila nepovjerenje u njega, provjeravajući sve stvari kod njegova gospodara. Zbog takvog njegovog držanja Dubrovčani su preko braće Bunića (Tome i Zupana) željeli da ga razuvjere u sumnju o nepovjerenju. Poslije ovog odgovora Brailu, uslijedili su novi pregovori oko Površi u toku decembra 1436. godine, što se da zaključiti na osnovu odluke Dubrovačke vlade da se Brailu na njegovo pismo odgovori, »u toku sutrašnjeg dana — subote«. ⁹⁴⁾ U isto vrijeme dok je vodio pregovore pod kraj decembra i početkom januara 1437. godine, Brailo je po ovlaštenju svoga gospodara želio u Dubrovniku da podigne: tribut i kamate na 6.000 dukata.⁹⁵⁾ Prilikom njegova boravka u Dubrovniku u vezi s pregovorima oko Površi odlučeno je da Brailo bude nagrađen. Odlučeno je da dobije dar u suknu u vrijednosti od 40 perpera.⁹⁶⁾ Ovu odluku je sutradan potvrdilo i Veliko vijeće.⁹⁷⁾ Osim odluke o darivanju Braila, raspravlja se i o visini nagrade koja će mu se dati za posredovanje oko Površi. U Malom vijeću usvojen je prijedlog povelje za kraj Površi, koji je nudio vojvoda Radosav posredstvom Zupana Bunića, o kojoj se odlučuje u Malom Vijeću 30. decembra 1436. g. Malo vijeće je odlučilo da se Brailo daruje sa 300 perpera za ovo posredovanje kao i da mu se isplati i dvjesto perpera koji patiču od uloženih 400 dukata u iznosu od 25 dukata. Ukoliko do realizacije ne dođe, određena je i kazna za Braila u visini od 200 perpera.⁹⁸⁾ Odluku Malog vijeća dan kasnije potvrdilo je i Vijeće umoljenih, uz dopunu da se pored toga donese još i odluka o uvođenju kraja Površi u teritorij Dubrovačke Republike⁹⁹⁾. Nakon kraćih pregovora određena je i cijena za teritoriju koja se kupuje od vojvode Radosava. Dubrovčani su za tri sela u kraju Površi koje su

⁹²⁾ Cons. rog. VI, 91', 8—XI—1436.

⁹³⁾ Cons. rog. VI, 96', 27—XI—1436. Odgovor je bio upućen tek sutra dan poslije ručka.
Cons. rog. VI, 97', 98', 29—XI—1436.

⁹⁴⁾ Cons. rog. VI, 100', 5—XII—1436.

⁹⁵⁾ Cons. rog. VI, 102', 17—XII—1436.

⁹⁶⁾ Cons. rog. VI, 104', 30—XII—1436.

⁹⁷⁾ N. Jorga, Notes II, 338, nap. 2.

⁹⁸⁾ Cons. Min. VII, 118, 11-I-1437.

⁹⁹⁾ Cons. rog. VI, 106, 13—I—1437.

željeli kupiti nudili 3.000 perpera¹⁰⁰). Zhtijevali su sledeća tri sela: Glavsku, Bijelu i Supošticu¹⁰¹). Nakon što je Braillo upoznao vojvodu Radosava s ovim ponudama, pregovori su zapali u malu krizu, jer se samo dan kasnije u Vijeću umoljenih izdaje naređenje da se ponovo prekinu pregovori. Ovu odluku vlada je donijela nakon što je saslušala Braillove odgovore¹⁰²). Po ovakvom stavu može se pretpostaviti da su obje strane bile nezadovoljne držanjem jedne i druge strane, te se iz toga vidi da Braillo nije uspješno okončao pitanje prodaje Površi Dubrovčanima. Prilikom svog poslednjeg boravka u Dubrovniku Braillo je obolio. Teško je utvrditi kakve je prirode bila ta Braillova bolest. U izvještajima vijeća bila je samo spomenuta visoka temperatura¹⁰³). S obzirom na to da je Dubrovačku Republiku u toku 1437. godine zahvatila kuga, nije isključeno da je i on bio žrtva ove opake bolesti. U Dubrovniku Braillo je sačinio testament pod kraj 1436. godine, kojim je odredio korisnike njegove zaostavštine, koja je iznosila 400 dukata¹⁰⁴). Braillov pokušaj u posredovanju oko prodaje Površi bila je ujedno i posljednja njegova diplomatska akcija u bogatoj dugogodišnjoj karijeri.

Na dvoru porodice Pavlovića Braillo je proveo gotovo pune četiri decenije, promijenivši trojicu gospodara: prvo kneza Pavla Radenovića, a zatim dvojicu njegovih sinova: vojvodu Petra I i Radosava Pavlovića. Braillo je karijeru započeo kod kneza Pavla Radenovića, kao carinik u Ledenicama, da bi najveći svoj uspjeh postigao u uspješnom posredovanju oko prodaje Radosavljeva dijela Konavala Dubrovčanima. Posredničku ulogu u ovim poslovima započeo je u vrijeme vojvode Petra Pavlovića. Velika njegova zasluga bila je i u posredovanju oko okončanja konavaoskog rata i zaključenja mira. U toku svoje dugogodišnje diplomatske aktivnosti Braillo je imao i teških momenata. Naročito u vrijeme kad je bio zarobljen 1415. godine od strane ljudi vojvode Sandalja Hranića prilikom pogibije kneza Pavla Radenovića. U toku gotovo četrdesetogodišnjeg uspješnog diplomatskog djelovanja Braillo Tezalović je imao i izvjesnih prekida, naročito u vrijeme pregovora oko Konavala kad je zbog njegovih blagonaklonih stavova prema Dubrovačkoj Republici bio isključen iz pregovora. Vojvoda Radosav ga je smatrao za velikog prijatelja Dubrovčana.

U diplomatske akcije uključuje ga vojvoda Radosav samo u momentu kad mu je potreban da uspješno okonča neke poslove sa Dubrovčanima. Braillo je kao istaknuti diplomata uživao veliki ugled kod Dubrovčana. Zahvaljujući svojim izuzetnim sposobnostima i vezama u Dubrovniku, koje je stvarao putem trgovačkih veza, Braillo je stekao dubrovačko građanstvo uspješnim posredovanjem u dovršenju pregovora oko Konavala. Bio je jedan od rijetkih diplomata srednjovjekovne Bosne koji je poznavao Dubrovačku kancelariju i kojem su Dubrovčani upućivali pisma i na latinskom i na staro slavenskom jeziku. Zahvaljujući svojim sposobnostima

¹⁰⁰) Cons. rog. VI, 106', 13—1—1437. ... proemtionē suprascriptorum trium villarum oferent possint et debeant dicto Braillo ambaxiatori usque ad yperperos tres mille ...

¹⁰¹) Cons. rog. VI, 106', 13—1—1437.

¹⁰²) Cons. rog. VI, 106', 14—1—1437.

¹⁰³) N. Jorga, Notes II, 417.

¹⁰⁴) Historijski orhiv u Dubrovniku: Testamenta de notaria XIV, 24—24', 20—1—1446. (Test. Not).

ispoljenim prilikama diplomatskih posredovanja porodice Pavlovića i Dubrovačke Republike Brailo je dospio i do kneza, kako se spominje u poveljama vojvode Radosava, a kako su ga i Dubrovčani oslovljavali. Ništa manje rezultate Brailo nije postigao u svojoj bogatoj trgovačkoj aktivnosti, što je predmet druge rasprave o Brailu Tezaloviću.

S U M M A R U

THE DIPLOMATIC ACTIVITY OF BRAILO TEZALOVIĆ

by Mr. Pavo Živković

By the strengthening of authority masters in the first decade of XV century, some diplomats of the authority masters became to excel. Among them was Brailo Tezalović, first head-man Pavle Radenović's customs house officer and then the viceroy of the mentioned master. His diplomatic activity begins in the last years of XIV century and lasts till the end of the fourth decade of XV century. He was a Bosnian tradesman and towards the end of his life he was among Bosnian estate owners owing to his particular abilities during his diplomatic activity of the Pavlović at whose court he was one of the most influential persons. Although in the period of nearly four decades he changed three masters, this had no negative effects to his great political and economic activity.

When he was keeping company to his master the head-man Pavle Radenović to Sutjeska, where his master was killed, Brailo was captured by duke Sandalja people. The most fruitful part of Brailo's diplomatic activity was the period of the third decade of XV century when he, in the name of his master, mediated the sale of Radosav's part of Konavlje to the people of Dubrovnik. In the course of negotiations he was from time to time excluded because of his benignant and kind attitude towards the people of Dubrovnik whose friend he remained till the end of his life. He knew perfectly well how to use the mediation about Konavlje for his personal purposes. He was richly donated for the mediation in the negotiations, after they were successfully finished. The people of Dubrovnik gave him a piece of land in Konavlje, a hundred ducats and Dubrovnik citizenship.

Soon after the successfully finished negotiations about Konavlje, he again had to mediate between the people of Dubrovnik and his duke Radosav Pavlović, this time in making peace between the two sides at war (Konavlje War). With the intention to reconcile them Brailo came to Dubrovnik in 1431. The mission was not quite successful. The last Brailo's Radosav — Dubrovnik mediations was towards the end of his life 1436/7 when he, on behalf of his master, mediated the sale of the Površni district. His death interrupted the deal so that it remained unfinished.

Brailo Tezalović was one of the rare diplomats of the medieval Bosnia who knew the Dubrovnik office perfectly well, and also the Latin language. This was possible because of his longer stay in Dubrovnik, where he learned Latin and the skills of the Dubrovnik office. That was perhaps the reason why he remained a faithful and true friend of Dubrovnik and its people.

DR MUHAMED HADŽIJAHIĆ

O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske

U vrlo obimnoj literaturi o bogumilstvu, tzv. Kunovski zapis ostao je gotovo potpuno nezapažen.

Ovaj zapis otkrili su u selu Ječmište, (općina Foča) u šumi Homorine, u Vrelima poviše sela Kunova, u jesen 1905. seljaci prilikom kopanja zemljišta za izgradnju mlina, oko 2 metra duboko u zemlji i kamenju. Naišavši na jednu borovu kladu, koja je dijelom već bila natrula, našli su u njoj, u jednoj udubini, zatvorenoj drvenim čepom, zapis, koji je bio uslijed vlage u početnim recima oštećen. Tekst zapisa ispisan je od vrha do dna na papiru, širokom 8 cm, a dugom 130 cm, sastavljenom iz tri međusobno zašivena i voskom slijepljena komada po 44 cm. Zapis, po širini presavijen, bio je čvrsto namotan na jedan klip obavijen voštanim platnom, no prilikom namatanja smrskali su se zadnji reci, pa su tako djelimično ostali nečitljivi. Do oštećenja teksta došlo je i na desnom rubu prilikom obrezivanja zapisa jednom dosta vijugavom linijom.

Dr Truhelka, dajući ovaj opis, rekonstruirao stvar da je zapis bio usađen u stablo jednog bora i začepljen jednim posebnim čepom. Vremenom se stablo oborilo, pa ga zatrpala zemlja slojem, debelim dva metra.

Nalaz je predao Zemaljskom muzeju u Sarajevu oružnički stražmeštar u Vikoču Kasum Poljaković. Danas se čuva u etnografskom odjeljenju Muzeja u postakljenom okviru.

Dr Truhelka (Dr T.), objavljujući zapis, dao je i kraći komentar¹⁾ a onda se na njega opširnije osvrnuo u radu »Bosanska narodna (patarska) crkva«²⁾. U tome svome radu dr Truhelka je iznio mišljenje da

1) Dr T., Jedan zanimljiv zapis, pisan bosančicom. Glasnik Zemaljskog muzeja 1906, str. 349—354.

2) Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1942, str. 787—790.

Kunovski zapis sadrži podatke iz apokalipse i apokrifa. Za razliku od mišljenja, koje je zastupao 1906. prema kojem je, sudeći po djelomičnom latinskom tekstu, Kunovski zapis pisao jamačno katolički svećenik, zapravo fratar koji je prošao škole, najprije u Slavoniji ili Ugarskoj, a onda u Italiji, u ovome drugom radu Truhelka zaključuje da je pisac zapisa »jamačno svećenik ili redovnik bosanske crkve«; »ako je ovaj pisao zapis za muslimane, učinio je to iz osobite sklonosti, jer su ovi nekoć bili vjerovjatno njegovi suseljeni i suvjernici .a možda i osobni prijatelji, koji su prešli na islam, ne kidajući time bivše prijateljske veze te su sačuvali pouzdanje u hasnovitost zapisa svoga bivšeg duhovnog oca«. Truhelka nije u Kunovskom zapisu nalazio bilo šta da bi »odavalo manihejske ili bogumilske dojmove ili bi inače pobijalo dogme i kanone Katoličke crkve. Jedino što i tu ima apokrifa i izvadaka iz apokalipse, ali ni apokalipsa ni apokrifi nisu heretični...«. Truhelka je, raspravljajući o patarenskoj redovničkoj literaturi, skrenuo pažnju na zapise kao posebnu vrstu literature, koji su u srednjem vijeku, kao mjestimice i do nedavna, upotrebljavani kao apotropaia ili zaštita protiv nedaća, uroka i bolesti³⁾.

Koliko mi je poznato, još je u bogumiloškoj literaturi jedini Aleksandar Solovjev samo najopćenitije spomenuo Kunovski zapis kao primjer bogumilsko-islamskog sinkretizma⁴⁾.

Radi bibliografske potpunosti treba napomenuti da se 1907. na Kunovski zapis osvrnuo neki Mladen (Čutić ?) u »Serafinskom perivoju«⁵⁾. U jednom tonu koji pokazuje osobno neraspoloženje prema dru Truhelki, ovaj autor, iznosi tezu da Kunovski zapis potječe od »grčko-istočnog svećenika«; pri tome mu služi kao argumentacija

— okolnost da je Kunovski zapis navodno pisan »crkvenom slovenštinom«,

— to što Kunovski zapis pokazuje veliku srodnost sa apokrifnim molitvama i zapisima, koje je objavio Stojan Novaković u svojoj zbirci »Primeri književnosti iz jezika staroga i srpsko-slovenskoga« (Beograd 1904),

— što ima »ime Jovan koje samo hrišćani rabe, a ne katolici«,

— što je nađen u kotaru fočanskom »neposrednoj dakle blizini Srbije«.

Autor ovog članka i ne spominje mogućnost da bi Kunovski zapis mogao biti bogumilskog postanka, iznoseći ove neke dosta uvjerljive argumente protiv prvobitne Truhelkine teze da je autor Kunovskog zapisa bosanski fratar.

Jezične pojave na koje ukazuje anonimni autor jesu zapravo takve, koje se inače sreću u svim staroslavenskim jezičnim spomenicima, pa tako

³⁾ Kunovski zapis objavio je u literarno dotjeranoj verziji Mak Dizdar u knjizi »Stari bosanski tekstovi«, Svjetlost, Sarajevo, 1969., držeći se Truhelkina prikaza njegova sa-držaja, str. 296—298.

⁴⁾ Aleksandar Solovjev, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. God I, Sarajevo 1949., str. 58.

⁵⁾ Mladen, Iz rada naših starih »školnika«. Serafinski perivoj, Visoko, 15. studeni 1907. god. XXI, str. 161—166; Dodatak, str. 167.

je u bosanskim evanđeljima (upotreba staroslavenskog poluglasa »jer«, instrumental od broja »sedam« »sedmi«, particip prezenta na »šti«⁹⁾), oblici »vasemi«, »vasa«, »vasem«, »vasakem«, upotreba riječi »brenije« od staroslavenskog glagola »bero«, »bereši«, genitiv u obliku »svetago« i »zлаго«, oblik lične zamjenice u akuzativu plurala »vi« i oblik »zapreštaju« s obzirom na dočetak »aju«). U primjerima koje navodi radi se očito o jezičnim pojavama u tradicionalnom jeziku, pa je to najmanje signifikantno za utvrđivanje uže pripadnosti Kunovskog zapisa. Isto to važi i u pogledu argumenta o srodnosti Kunovskog zapisa s drugim apokrifnim molitvama i zapisima, koji se javljaju kod pripadnika svih južnoslavenskih crkava. Nema bilo kakvu dokaznu snagu ni upotrebu oblika Jovan (loan, zbog hijata lovan, Jovan); s tim oblikom se srećemo i u bogumilskim tekstovima, a okolnost o blizini Srbije jedva da je ikakav argument.

Pokušavajući da objasni odakle da se jedan pravoslavni pop mogao služiti latinskim jezikom, »Mladen« to povezuje s pojavom tzv. »sholastičkih škola« u Rusiji, u kojima se predavao i latinski jezik; prvu takvu školu osnovao je godine 1580. knez Ostrožiskij u Ostrogu. Dosljedno tome, posredstvom učenka ovih škola, došlo bi i do latinskog teksta u Kunovskom zapisu.

Ovdje je, međutim, od osnovne važnosti da je Kunovski zapis nastao, kao što će se vidjeti, ranije od vremena kada se počinju osnivati sholastičke škole u Rusiji, pa dakle otpada i »Mladenovo« domišljanje o porijeklu latinskog teksta. Nadalje, vrijedno je napomenuti da se, počevši od Levakovića (1597 ? — 1649) i u našim zapadnim krajevima pojavljuju rusko-slavenski tekstovi, no oni u Kunovskom zapisu ne dolaze u obzir, jer u ovom tekstu nijedna riječ ili oblik nije ruskoslavenske redakcije slavenskog jezika.

Prema onome, dakle, što je Truhelka iznio 1906, a »Mladen« 1907, autor Kunovskog zapisa nije ni pravoslavni pop ni fratar. Da je pravoslavni pop, sigurno bi Kunovski zapis bio napisan crkvenom ćirilicom; što je najbitnije, sadržaj Kunovskog zapisa, koji »Mladen« nije ni pokušao analizirati, pokazuje ne samo da je apokrifan već i heretičan.

Kunovski zapis, kako će se to ovdje obrazložiti, uklapa se u učenje crkve bosanske što je naknadno spoznao i dr Truhelka, iako u njemu nije nalazio tragove krivovjerja.

Kunovski zapis pisan je bosančicom, uključivo i dio teksta na latinskom jeziku. Ovo bi bio rijedak primjer pisanja latinskog teksta bosančicom. Unošenje ovog dijela teksta u zapis valjda je imalo da pojača njegovo simpatetičko djelovanje.

Truhelka je u članku u Glasniku Zemaljskog muzeja donio naštampani prijepis Kunovskog zapisa bosančicom i njegovu ćiriličku transliteraciju. Primjećuje da su slova zapisa dosta jasna. Osim malih nepravilnosti, pismo je posve korektno pisano a to — kako kaže — znači od vješta pera, a duga, uska kolumna zarubljena je sa oba kraja vertikalnom lini-

⁹⁾ U dva stara jezična spomenika fočanskog kraja, i to u popisu tzv. fočanskog hasa od 1465—1469. i u fočanskom putopisu na Meku iz 1733. imamo oblik Tehotina, mjesto Čehotina, primjer, dakle, kako se staroslovensko t' i u živom narodnom govoru fočanskog kraja dugo održalo.

jom. Sudeći po nekim osobinama u transkripciji latinskog dijela, Truhelka je zaključivao da je pisac svoju latinštinu naučio u Italiji, jer piše »unidjenite« ($\text{XNHKHNHTM}\epsilon$) i u Ugarskoj, jer često transkribira »s« ш, a »st« са ш.

II

Kunovski zapis mogao bi se podijeliti u tri cjeline, i to:

- a) uvodni dio, koji sadrži početne formule, naslov, popis domaćina, kojima je namijenjen zapis, ponovljeni naslov, dio na latinskom jeziku u kojem se nalazi pismo Krista kralju Abgaru, eksklamacije Kristu i domovini, dio iz Logosa, te eksklamacije Isusu i Mariji;
- b) devet egzorcizama;
- c) završna molitva.

Čitav tekst je vrlo značajan i interesantan, pa ga u cjelosti donosim prema revidiranom čitanju, koje je za ovu priliku izvršio Ljubinko Popović, viši bibliotekar Narodne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu u p. Ovo novo čitanje dijelom se razlikuje od Truhelkina (u Truhelke, koji je donio štampane tekstove bosančicom i ćirilicom na nekoliko mjesta štaviše, štampani ćirilički tekst odstupa od štampanog teksta bosančicom). Napominjem da je sve što se ovdje dodaje stavljeno u zagrade, da su, gdje je to bilo potrebno radi bolje preglednosti i razumijevanja, rastavljene pojedine sastavljene riječi, stavljen novi red i velika slova.

Uvodni dio zapisa glasi:

Po(moz)i Gospod(e) (B)o(ž)e! Suju (siju) zap(ret)' o(t) (tre)ska i ot di(ja)vo(la) (i) ot zlogo gra(da) i gro(ma) (i) suhago vet(ra) (i) da(žda) (stude) nag(o) (e)že besa (i) pozivaju u vlaš... (me)teh d... i... skom... i me... omu... o ravn... ske... b... k...

I... i Hasanov('), i Pajazitov, i B (može i P.)... Durmišev, i Mustapin', i Mezetov', Mehmedov', i Dautov', i Kasumov', i Hasanov', i Perhatov', i Čepričin', i Pajazitov', i Hamzin', Huseinov', Ramadanov', Alin', Jagupov', Aličuzov', Hasanov', Čat .v',... Čića', i Muratov', i Perhatov', Kasomov', Velin', Jahin'.

Molitva ot treska i ot groma i ot besa i ot grada.

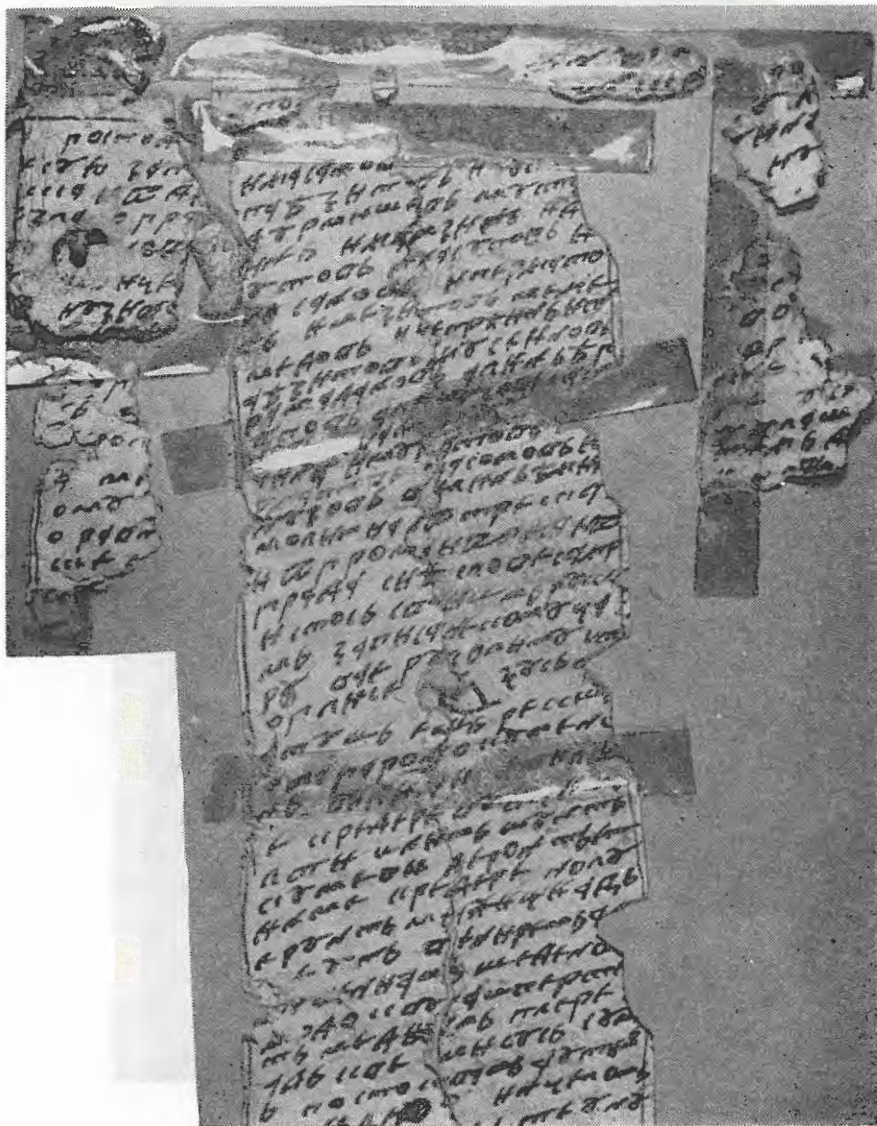
Sija slovesa Hristos svojom' rukom' zapisa nekomu caru va Jerusolimu čto glise (glase):

Ezus beatus' es rex Abagarono qui me non vidisti... et in me cređere vuisti: multi enim sunt qui me videront et in me credere noluerunt. Misisti ad me ut venirem ad communiam seden (sedam) quomodo quia oportet me implere, od que missus sum' post(o)quam' antem' as(c)endio (ascendo) in c(o)elum mi(n)tam' od' te unum de dis(c)ipulis meis nomine Tadeum qui curabit te ab omni in 'firmitate tua. Semper sit super te (u orig. skraćenica: spersi supрте) benedictio mea! Christus vincit, Christus regnat, Christus inferat (imeprat). Ave Christe, Tetragrammaton, Alfa et' (O)me(ga), sanctam contateam! Am (ad) (h)onorem deo te patrie liberacionem!

Dixit Dominus ex Bazan: Convertam in profundum maris. Verbum caro factum est et (h)abitavit in (no)bis et vidimus gloriam Jesus, gloriam quasi unigenite (unigeniti) a patre plenum gracie d(ei) et veritatis et (h)abitavit in nobis.

Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Maria, Maria, Maria, Maria, mati Hristova.

Početni (kao i zadnji) reci zapisa su se prilikom otvaranja odmah raspali i smrvili, tako da se očuvalo samo nekoliko pokidanih komadića. Ljubinko Popović je uspio ove neke komadiće sastaviti, pa se sa punom sigurnošću može rekonstruirati početna formula kao i (prvi) naslov.

Faksimil Kunovskog zapisa (Zemaljski muzej, Sarajevo)

Handwritten text in a cursive script, possibly a historical document or manuscript. The text is written on a piece of paper that is heavily stained and discolored, particularly with a large brownish stain in the center. The script is dense and difficult to decipher due to the ink bleed-through and the condition of the paper. The text appears to be organized into several lines, with some lines starting with capital letters or specific symbols. The overall appearance is that of an old, well-used document.

Handwritten text in a cursive script, possibly a form or ledger, with a vertical crease down the center. The text is mostly illegible due to the angle and handwriting style, but appears to contain several columns of entries. Some legible fragments include:

... 1900 ...
... 1901 ...
... 1902 ...
... 1903 ...
... 1904 ...
... 1905 ...
... 1906 ...
... 1907 ...
... 1908 ...
... 1909 ...
... 1910 ...
... 1911 ...
... 1912 ...
... 1913 ...
... 1914 ...
... 1915 ...
... 1916 ...
... 1917 ...
... 1918 ...
... 1919 ...
... 1920 ...

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is written on a dark, textured surface and is heavily obscured by a large, irregular tear or shadow that runs vertically down the center of the page. The visible portions of the text are difficult to decipher due to the cursive style and the damage to the document.

Fragment of a document with handwritten text in a cursive script, possibly a historical record or account. The text is written on a dark, textured surface and is partially obscured by a vertical crease or fold. The handwriting is dense and difficult to decipher, but appears to be organized into several lines of text. The script is likely a historical form of a European language, possibly Latin or Italian, given the use of letters like 'A', 'B', 'C', 'D', 'E', 'F', 'G', 'H', 'I', 'K', 'L', 'M', 'N', 'O', 'P', 'Q', 'R', 'S', 'T', 'U', 'V', 'X', 'Y', 'Z' and the presence of some recognizable words like 'Año' (Year) and 'Día' (Day). The text is written in a dark ink on a light-colored background, and the overall appearance is that of an old, weathered document.

[The page contains dense, handwritten text in a cursive script, which is extremely faded and difficult to decipher. The text appears to be organized into several paragraphs or sections, but the individual words and sentences are illegible due to the low contrast and blurring of the ink.]

Početnu formulu pročitao je Popović »Pomozi, gospode Bože«, ali se može čitati i »Pomiluj gospode, Bože«. Opredijelili smo se za ovo prvo čitanje iz razloga, jer tzv. hodbinski zapis, također pisan bosančicom, započinje formulom da Bog pomogne polju: Sveti, polju tom pomozi, i jedan kasniji zapis, pisan također bosančicom, pod naslovom »Razgovor o rođenju ljudi i žena« ima početnu formulu koja glasi: Pomozi, Bože 1760.⁷⁾ U glagoljskim rukopisima ove vrste ova formula obično glasi: »Pomolimo se«⁸⁾, pa ni jedno takvo čitanje nije isključeno.

Sam ovaj zapis nosio bi naslov: Zapret (?) od treska i ot dijavola i ot zlagog grada i groma i suhago vetra i dažda studenago eže besa odnosno, kako se sigurnije može čitati nešto naniže: Molitva od treska i ot groma i ot besa i ot grada.

Zapis je, dakle, instruiran u pravcu zaštite od prirodnih nepogoda. Riječ **tresak** objašnjava se u Rječniku JA kao trijesak, grom, munja, udarac groma, grmljavina a moglo bi se pomišljati i na potres; trijesak je i ime boža u starih Rusa; ovakva inkarnacija duhovnih bića u prirodnim silama obična je pojava u religioznoj mitologiji. Kako zapis osim treska odmah uporedo spominje i grom, to bi imali sinonim, ako ne bismo po smislu riječ shvatili na pr. kao oluju odnosno tresak kao potres. Riječ bes objašnjava se, kako to čini Jagić, »što bi se reklo grčki, *δαίμων* *δαίμων*«⁹⁾, a i riječnik JA riječ bijes tumači kao daemon, vrag, bolest, bjesnoća, ludilo, bjesnilo, plahost; po svoj prilici, i ovdje bi se moglo raditi o istoj pojavi kao i kod trijesa, naime o inkarniranom duhovnom biću u prirodnoj pojavi. »**Suhi vetar**« vjerovano se ne mora uvijek shvatiti kao vjetar u fizičkom smislu, budući da vjetar donosi i bolesti ljudima. U jednoj staroj pjesmici od 1069. po Hidžri ili 1658/1659. stoji i ovo:

Bajanja ima mnogo

što liječe od vjetrova;

njima ti se, brate služi,

jer bolesti riječ l'ječi.¹⁰⁾

Uvodni dio po tome navodi dvadeset i devet muslimanskih imena (moguće i više), od kojih je sada čitljivo dvadeset i šest.

O ovim muslimanskim imenima još će biti govora. Sada skrećem pažnju na to da pojava gubljenja zvučnosti kod nekih od ovih imena (Pajazit, Perhat, Jagub) svjedoči da se ni islamizirani Kunovljani još nisu bili prilagodili izgovaranju njima tada stranih muslimanskih imena. Karakteristično je i dodavanje protetičnog e kod imena Mehmed (Mehemed), što je neregularna jezična pojava; međutim, oblik Mehmed javlja se ne samo u narodnim pjesmama (da bi se zadovoljilo potrebama pjesničke

7) Ivo Franić, Bosanska narodna proricanja. Zanimljiva proricanja vremena i budućnosti iz jednog starog bosanskog rukopisa iz polovine XVIII stoljeća. Narodne novine 23. septembra 1933., str. 7.

8) R. Strohal, Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XV, sv. 1, str. 134, 135, 137, 148, 150, 151, 152 i 156.

9) V. Jagić, Starine X, U Zagrebu 1878, str. 88.

10) Dr Karlo Steiner, Bosanska narodna medicina. Glasnik Zemaljskog muzeja XV, Sarajevo 1903, str. 579. — Upor. Bernhard Stern, Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei, Berlin 1903, str. 339—340.

metrike) već daskora i u živoj onomastici. Između ovih imena jedini je hipokoristik Jaho (od Jahja), dok se, osim imena Jahe, barem prema Kunovskom zapisu ne srećemo sa Hasama (mj. Hasan), Mujama, (mj. Mustafa) i sl., pojavom naime slaviziranih imena, koju je već sredinom XVII stoljeća putujući Bosnom zapazio Evlija Čelebija.

Priča o Abgaru, koja zatim slijedi, nadaleko je poznati srednjovjekovni apokrif. Odnosi se na Abgara iz Edese u Siriji. Postoje dvije verzije priče, jedna od crkvenog historičara Euzebija Cezarejskog (oko 270, umro 339) i druga navedena u apokrifnoj knjizi »Nauka Adejeva« (Doctrina Addei), koja je nastala oko 400. godine. Glavna razlika među ovim verzijama jeste u tome što je prema Doctrina Addei poslanik kralja Abgara Hannan od Isusa prenio usmenu poruku Abgaru i naročito u tome što Doctrina Addei navodi kako je Hannan naslikao Isusov portet i odnio ga kralju. Verzija iz Kunovskog zapisa, temeljeći se na Euzebiju, ne zna za bilo kakvu Isusovu sliku. Navodi kako je Isus svojom rukom napisao pismo, koje počinje riječima »Blažen si kralju Abagarone«, koji me nisi vidio, a htio si u me vjerovati: naime mnogo ih je koji su me vidjeli a nisu htjeli u me vjerovati.« Radi se o jednoj, iako ne vjerno interpretiranoj parafrazi iz Ivanova Evanđelja (VI, 36). Isus u pismu spominje da će, pošto izade na nebo, poslati kralju jednoga od svojih učenika, po imenu Tadeja, koji će ga izbaviti od svake bolesti. Tadej je jedan od sedamdesetorice Kristovih učenika, odnosno »sedamdeset izabranih« iz povelja izdatih pred bosanskim djetom.¹¹⁾

Na ovaj apokrif o Kristu, koji blagosivlje Abgara, nadovezuje se dobro poznata formula Christus vincit, Christus regnat, Christus imperavit, uobičajena i u glagoljskim zapisima ovakvog žanra (prevodi se riječima: »Isukrst dobiva, Isukrst kraljuje, Isukrst cesarastvuje« ili »Hristos odolijet, Hristos cesarstvujet, Karst kraljuje« ili »Karst kraljuje, Karst cesarastvuje i ozdravljuje«).¹²⁾ Na to se pozdravlja Krist, »Tetragrammaton« (očito iz Ivanova Evanđelja: Isus Nazarenus rex Judeorum, INRI, Ivan XIX, 10—22 a možda i JESU)¹³⁾, koji je Alfa i Omega (Apokalipsa I, 8, 17, XXI 6 i XXII, 13). To je sve »u čast Boga i za oslobođenje domovine« (ove posljednje riječi kao da odaju izvjesnu renesansnu obrazovanost autora Kunovskog zapisa; prvi dio formule je iz Poslanice Rimljanima XV, 7).

¹¹⁾ A. Solovjev, Vlasteoske povelje bosanskih vladara. Istorisko-pravni zbornik 1, Sarajevo 1949, str. 102. — Navod o »sedamdeset izabranih« (odnosno u nekim bosanskim poveljama sedamdeset i sedam izabranih) temelji se na Evandelju (Luka X, 1).

¹²⁾ R. Strohal, Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XV, sv. 1 i 2. U Zagrebu 1910, str. 139, 148, 309 i dr. — U Grčkoj su žene nosile srebrene trokute sa imenom IOXON (Ἰοχὼν χριστός νικᾷ) Isus Krist pobjeđuje. Upor. Dr O. von Hovarka, Geist der Medizin. Wien und Leipzig 1915, str. 298.

¹³⁾ Hilferding je objavio doslovan latinski tekst triju franjevačkih zapisa, vlasništvo »nekih turkinja«, koje je od njih otkupio za skupe pare; sva tri počinju tetragrammatonom: INRI — Upor. A. F. Giljferding, Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji. Sarajevo 1972., str. 364. — Jedan stari bosanski molitvenik, štampan 1512. odnosno 1571. u Veneciji sadrži među ostalim i ova zazivanja: ... Agios, Teos, Tetragrammaton, Mesias, Panton (Pandokrator), Sabaot, Adonai, Emanuel, oslobadi me od čume — Upor. Mario Roques, Deux livres d'heures au XV siècle en cyrillique, bosnioque. Revue des études slaves Sv. XII, fasc. 1—2, Paris 1932., str. 61.

Da bi se pojačao efekat citata koji slijedi, uzimaju se riječi iz Psalmi (LXVIII—LXVII, 23), a onda dio iz Logosa (Slova), glavnog doktrinarnog oslonca bogumila, gdje se za božju riječ kaže da je postala tijelom i stanovala u nama (Ivan I, 14). Da bi se dao jači naglasak riječima da je Isus »stanovao u nama«, one se dva puta citiraju, što svakako nije slučajno.

Uvodni dio Kunovskog zapisa završava se time što se pet puta ponavlja ime Isusa i četiri puta Marija i dodaje na našem jeziku: mati Hristova.

Ovdje prestaje latinski, a onda se sasvim upotrebljava slavenski tekst kojim su zapisani svi egzorcizmi i završna molitva.

Svaki egzorcizam sadrži formulu »zapreštaju vam (ti) dijavole i studeni grade i suhi vetre«. Mislim da riječ »zapreštaju« treba shvatiti u smislu »prijetim ti se«, »grozim ti se«, »zabranjujem ti«, »zapovijedam ti« i sl.¹⁴) (jedino egzorcizam pod 5 počinje riječima »zaklinjem vas«). Ne isključenjem ni interpretaciju da riječ »zapreštaju« znači »zaklinjem«.

Ove eksklamacije smatram da nisu isto što i litanije u punom smislu riječi; ovdje se, naime, tajanstvenim silama prijeti, dok su litanije moljenja, preklinjanja.

Prijetnje počinju zazivanjem arhangelu Mihaila sa svim nebeskim silama i anđelima (egz. 1):

Zapreštaju vam' dijavole i studeni grade i suhi vetre arhangelom' Mihailom' sa vasemi silami nebeskiemi, i Gavrilom', i Urilom', i Rapailom', i Arapatilom', i Epimilom', i Putosem', i Rumilom', i Panahranotom', i Paonom da ne prihodate ka siemu metehu kunovskomu!

Ovdje se, mislim, radi o jednoj konkretiziranoj interpretaciji borbe na jednoj strani božanskih sila protiv đavolskih, čini se po svemu u svijetlu gledanja crkve bosanske: đavo je taj koji donosi munje, gromove, oluju, studeni, odnosno zli grad, suhi vjetar, dakle sve zla koja ugrožavaju ljudsku egzistenciju. Kunovski zapis đavolskim silama suprostavlja božanske sile koje poziva u pomoć.

Među »silama nebeskim« spominju se osim anđela Mihaela, Gabrijela, Urijela (Uril), Rafaela (Rapail), koje poznaje i priznaje ortodoksna crkva, još i anđeli imenom Arapatil, Epimil, Putos, Rumil, Panahranot i Paon.

Većinu ovih anđeoskih imena nalazim spomenute u rukopisu XVI stoljeća pod naslovom »ω Δεσετεχъ зггелехи«, koji je objavio St. Novaković, navodeći da se rukopis čuva u Narodnoj biblioteci u Beogradu pod br. 273¹⁵)

Kao i u Kunovskom zapisu, i u rukopisu koji je objavio Novaković navodi se deset imena anđela, ali ovim redom: Polutos, Efimil, Grom, Mihail, Gavril, Rafail, Sihail, Rumnel, Parahaoil i Finda-faraon. Kunovski zapis, ne pozna anđele pod imenom Grom, Sihail, Parahail i Finda-faraon.

¹⁴) I Rešetar riječ заприешта (ili заприешћа) prevodi sa befiehit, odnosno verbietet (Archiv für slav. Philologie, XVII, Berlin 1905, str. 261).

¹⁵) St. Novaković, Primjeri književnosti i jezika staroga i srpska-slovenskoga. Drugo izdanje. U Beogradu 1889., str. 521.

Nije mi poznata idejna pripadnost teksta koji je objavio Novaković; inače se vjerojatno radi o prijevodu s grčkog.

Zanimljiva su objašnjenja za funkcije koje imaju pojedini anđeli, a prije svega za Plutos, koji je, jamačno, identičan sa Putosom iz Kunovskog zapisa. Za toga anđela se kaže:

НАПШИ НМЕ ЕГО НА КРСТЕ И ПОСТАВИ ПО
СРЕДЕ ВИНОГРАДЪ ННВЪ - Н ШТЖЕНЕТЬ
ШТЬ ТХДХ ТВОЕГО ВСАКИ МЕНУСТН ДОУХЪ;
Н УМНОЖИТЬ БОГЪ Х ДОМЪ ТВОЕМЪ ВСА-
КОГО БЛАГА

Ime Polutoosovo, napisano na krstu, postavljalo se, dakle, na njive i vinograde, da bi se od njih otklonili zli duhovi i da bi se umnožilo blagostanje u domu. To nas i odveć podsjeća na postavljanje Kunovskog zapisa u jedan dub, da bi se zaštitio kunovski metoh od elementarnih nepogoda, s tom razlikom što se prema Novakovićevu rukopisu to činilo na (vjerojatno drvenom) krstu, usađenom u polju ili vinogradu. Da li je onda Polutoos, odnosno Putos slavizirani i kristijanizirani grčki bog Plutos, Plutus, koji se smatra personifikacijom bogatstva; Zeus ga je oslijepio da bi svoje darove dijelio slijepo, neovisno od zasluga.

Ovdje se otvara jedno pitanje, a to je da li je Putos (Polutos) identičan sa zapadnoslavenskim bogom Pluto¹⁰⁾, koji je možda i u slavenskoj mitologiji od boga pakla postao personifikacija snaga skrivenih pod zemljom čineći da raste žetva i raspodjeljujući poljska bogatstva. Okolnost da ga Kunovski zapis smatra anđelom, i to prema Novakovićevu rukopisu onim koji na njivi umnožava svako blago, dopušta pretpostavku da ovdje nismo odveć daleko od stare slavenske mitologije.

I za anđela Efimila (Epimila) dosta je značajno obavještenje u Novakovićevom rukopisu. Tu se kaže:

НЖЕ ДОМН ОБАДАКЕТЬ ВСАКОГО УЛОВКА
Н НАПШИ НМЕ ЕГО Н ПОСТАВИ П СРЕДА
ДОМА СВОЕГО Н ШТЖЕНЕТЬ ВСАКА ВЪДА
НЕПРАВДИОУ

Skrećem pažnju na to da je slatnički zapis, o kojemu će kasnije biti riječ, nađen u temeljima neke kuće.

Ako Putos izvodi svoje porijeklo iz antičke religije, onda bi to mogli biti i anđel Rumil i Paon. Vrhovni bog Jupiter imao je i epitet Ruminus, a Rumina je staroitalska pastirska boginja. Paon bi, pak, mogao potjecati od rimskog boga Faunusa, koji je svoj narod naučio zemljoradnji, a možda i od Paiana, Paiona, Paeana, boga koji daje ozdravljenje.

Sljedeći egzorcizam glasi (egzorcizam 2):

Zapreštaju vam' dijavole i grade sedmi rieči, koe reče Hristos' na krstu vise(ći) Bogu: Oče, prosti onim' koi me muče za ljubav' tvoju. I ja prostim za ljubav' tvoju!

Pod »sedmi rieči« valja razumjeti jednu od posljednjih rečenica (ovdje se, jamačno, uzima da ih je — prema evanđeljima — bilo sedam),

10) Upor. Alois Schmaus, Zur altslawischen Religionsgeschichte. Saeculum 4, Heft 2, str. 212, 213, 217, 221, 224.

koje je Isus izgovorio u posljednjim časovima viseći na krstu bogu. Jedna od tih zadnjih rečenica bila je ona koju donos Luka (XXIII, 34): I Isus govoraše: »Oče, oprosti im, ne znaju što čine«. Kunovski zapis donosi ovo mjesto u nešto izmijenjenom tekstu, ali ta izmjena neće biti doktrinarnog karaktera.

Po tome dolazi kratak egzorcizam (egzorcizam 3), koji glasi:

Zapraštau vam dijavole slavnem prestolom Božijem' i heruvimom' i sarapimom' da ne prihodite dijavole i studeni grade ka tomu metehu.

Sljedeći po redu egzorcizam (egzorcizam 4) glasi:

Zapraštau vam dijavole i studeni grade trema pat(r)ijarsi, Avramom, Isakom i Jakovom, eže počivaju po(d) dubom Amorskiem' i vasa imena tvoja zaklinaju: ime Ancilijaš', Bel', Vratauh', Baršan', Ankibaš', Angluš', Cernicaš, Papiluš, Kozodorac', Dominuš, Rek', Ciper', Lambor', Anmiš', Cernica (moguće se ponavlja ime Cernicaš; nalazeći se naime na kraju retka krajnje »š« u ovoj riječi moglo bi biti uništeno), Akromiraš', Apomiri..., Araklija, Sotonail, i Luciper'.

Prijetnja trojicom starozavjetnih patrijarha, Abrahamom, Izakom i Jakovom pokazuje da ovoj trojici pripada poseban tretman. U Kunovskom zapisu smatra se potrebnim navesti i to kako oni »počivaju pod dubom Amorskiem« (Mambra kod Hebrona, gdje bi se u pećini Makpeli nalazilo groblje Abrahamova roda).

Ovi »Božiji ljudi«, kako se oni označavaju u glosama Srećkovičeva evanđelja, proklinju sva đavolska »imena«, pa nam u ovoj prilici Kunovski zapis daje jedan mali katalog od ništa manje nego dvadeset tih imena. Svega tri od njih poznaje ortodoksna crkva (Bel — Belijar, Belzebub, Sotonael, Lucifer).

U ovoj prilici od neobične je važnosti da se ukaže da jedan dio đavolskih imena iz Kunovskog zapisa nalazi do danas traga u toponomastičkoj nomenklaturi Kunova. Na to me upozorio službenik iz Vitkovića Alija Delić, rodom iz Kunova iz porodice koja je poznata i pod nazivom Čat (pod kojim se imenom javlja i jedan od destinata Kunovskog zapisa). O tome mi je Delić dao podatke nakon što sam mu pokazao tekst Kunovskog zapisa, a sva ova obavještenja konfrontirana su s izjavama drugih Kunovljana, u prvom redu Abdurahmana Trake, koji sada živi kao penzioner u Foči.

Na lokalnu nomenklaturu podsjeća više đavola iz Kunovskog zapisa.

Tako đavoli Cernicaš i Cernica mogli bi se, istina, dovesti i u vezu sa patronimikom gosta Milutina, na čijem je grobu na Humskom označeno da je rodom »Crničan«¹⁷⁾; ovo »Crničanin« moglo bi biti izvedeno od mjesta Crnica, 12,5 km od Humskog, odnosno oko 30 km daleko od

17) Vi. Skarić, Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu. Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI (1944); Maja Miletić, I »kristjani« di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra. Roma 1957., str. 125; Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. Knj. III. Sarajevo 1964., str. 52—53.

Kunova, ali i od lokaliteta kod kunovskog zaseoka Gradovića, gdje postoji lokalitet **Cerova ravan**; ta je ravan obrasla hrastovom šumom; nasred šume je provalija (»džomba« — kako narod kaže). Kome đavoli oduzmu pamet, otišao bi tamo i stradao. Pamti se za tri takve osobe: jedna djevojka je pomahnitala i skočila u tu provaliju (džombu), tako da je od nje ostalo samo nešto odjeće; nešto slično se desilo s jednim pastirrom, a prepričava se još jedan takav slučaj. Ako i stoka upadne u tu provaliju, izgubi joj se svaki trag.

Đavo Kozodorac kao da nosi ime po opasnim pećinama i stijena-
ma u samome Kunovu. Ovdje se nalazi **Kozlograd**, pećina **Kozlodolac** i **Kozji potok**, koji utječe u rijeku Šklopotnicu sa mlinovima. Ljudima, kada bi išli u mlin, pričinjavalo se kao da stotine đavola idu i vuku lance za sobom. Od straha ljudi bi padali onesviješteni, pa bi ih i sutradan nalazili onesviještene. Pripovijeda se za nekog čovjeka da je, vodeći natovarena konja iz mlina, pao na Kozjem potoku onesviješten od straha, a konj se, natovaren, vratio kući (o asocijaciji koze na đavola osvrćem se na drugom mjestu u ovom radu).

Zanimljivo je da je u kozlodolačkim pećinama arheolog Đuro Basler pronašao neke zagonetne slikarije, koje je teško datirati; mogle bi pripadati i bogumilskom vremenu.

I đavo Bel mogao bi biti lokaliziran u kunovskom kraju. Na njega bi mogao podsjećati lokalitet **Beli-do**, iza Gradine, a ispod Cerove ravni kod zaseoka Gradovića. Nije bez značaja napomenuti da se ovaj lokalitet nikada ne izgovara tako da bi ono »beli« podsjećalo na pridjev, jer se, naime, nikada ne kaže »Bijeli do«, iako se danas u Kunovu govori ljevakvski. U Beli-dolu svijetu se također pričinjavalo. Žene bi plašile djecu: Ako budeš plakao, odnijeću te u Beli-do i tamo će te đavoli rastrgati.

Đavo Vratauh iz Kunovskog zapisa moguće također ima svoj lokalitet na području kojemu je bio namijenjen Kunovski zapis. Riječ je o lokalitetu Gradevska Vrata. Pridjev »gradevska« je izveden po zaseoku Gradovu, pa je, dakle, osnovni naziv **Vrata**; nalaze se na putu za Tatarevine i dalje za Čajniče; put ide jednim brijegom, pa se nailazi na kameni vijenac u obliku vrata. Čim bi pao prvi mrak, ljudi se nisu usuđivali da idu kroz ta vrata: stvarala se grmljavina i kamenje bi padalo. Govorilo se da šejtani (đavoli) otiskuju kamenje. Ko nije dobre duše, tuda, čim padne prvi mrak, ne bi mogao proći.

Lokalitet **Barin do** nalazi se nedaleko od Cerove ravni. Možda podsjeća na đavola Baršana iz Kunovskog zapisa. To je također provalija, zarasla u šiblje, kroz koju je teško proći. Ljudi su strahovali od Barin dola, jer se tamo svaki vragovi kriju; posebno su na to upozoravali pastire, naročito ako su bila djeca, jer im se može zlo dogoditi. Tamo su se, inače, rado koze zavlčile.

Nije dalje isključeno da lokalitet **Gluški brijeg** stoji u vezi sa demonologijom Kunovskog zapisa. Moglo bi se pomišljati na đavola Angluša. Gluški brijeg čine stijene i pećine na kojima su se pojavljivala svjetlost; kada bi ljudi tamo došli, onda bi im ta svjetla izmicala na drugi kraj.

U ovom kontekstu potrebno je još spomenuti i **Domanov potok** (od Dominuša u Kunovskom zapisu?). Taj potok teče od Kunova, a na njemu je od vajkada postojao kunovski mlin. Ljudi se nisu usuđivali prenoćiti u tom mlinu. Dešavalo se da su dolazili đavoli i zaustavljali vodu, pa mlin ne bi mogao da radi.¹⁸⁾

Prema svemu ovome, jasno je da đavoli, spomenuti u Kunovskom zapisu kao Kozodorac, Cernicaš, Vratauh, Baršan, nisu samo izazvali grad, munje, gromove i druge prirodne nepogode već su i inače zadavali strah generacijama i generacijama islamiziranih bogumila.

Od preostalih đavola iz Kunovskog zapisa vjerovatno je moguće još identificirati na osnovu drugih izvora Papiluša kao Papiliuš («Lucifer, Belzebub, Papiliuš, šantavi vrag, makraj malik».¹⁹⁾ Izraz apomirizma (απομιριζισμα) — a ovaj jedva da bi se mogao dovesti u vezu sa Apomiri(jem?) — Rječnik JA objašnjava u smislu lenimenja, pozivajući se pri tome na recept za sastavljanje molitve »ot' groznice« iz jedne knjige XV stoljeća.²⁰⁾

U nastavku zapisan je egzorcizam (pod 5), koji glasi:

Zaklinaju vas dijavole i studeni grade gospodom' Bogom' i 4 evangeli i 318 svetiemi oci i 40 mučenici i Hristom' i svetiem' Jovanom' da ne prihodate dijavole i studeni grade ka siemu metehu.

Hodbinski zapis, o kome će posebno biti govora, također spominje četiri evanđelista: Marka, Matiju, Luku i Ivana te trista deset (trista osamnaest?) svetih otaca.

Treba napomenuti da je dr Truhelka, čitajući brojku od 310 svetih otaca u tekstu Kunovskog zapisa, po svoj prilici pogriješio. Riječ je o svetim ocima — biskupima, koji su sudjelovali na Prvom nicejskom saboru od 325. godine, pa se obično uzimalo da ih je 318 proglašeno za svece. Ovaj broj je, istina, u literaturi varirao. Tako je poznati crkveni historičar Euzebije Cezarejski navodio da je na saboru bilo više od 200 biskupa. Počevši, međutim, od kraja IV stoljeća, uzima se — prema sv. Athanasu — da je na ovom nicejskom saboru bilo 318 biskupa. Taj se broj svetih otaca spominje i u ispravama bosanske, humske kao i dubrovačke kancelarije. Ima i odstupanja, pa se napr., u povelji kneginje Jelene, majke bana Tvrtka, od 1354. spominje »trista svetih otaca«. Dosljedno tome nije isključeno da je Truhelkino čitanje ispravno, ali će biti vjerovatnije — kako je to na odnosnom mjestu zbir brojčane vrijednosti slova shvatio Ljubinko Popović — da je ovdje riječ o ligaturi, pa je odgovarajuća brojka 318 (300+8+10).

¹⁸⁾ Potrebno je skrenuti pažnju da se na području svih navedenih lokaliteta, osim Barin dola, nalaze nekropole stećaka; Barin do ima takvu konfiguraciju da tu i ne dolazi u obzir situiranje stećaka. Postavlja se s ovim u vezi pitanje da li su slučajno nekropole stećaka situirane tamo gdje su i stjecišta demona? Da li, možda, sve ovo ne stoji u vezi sa shvaćanjem o tijelu, pogotovo lešini, kao đavolskoj tvorevini?

U kunovskom kraju postoje još dva lokaliteta — Cogolj i Šupljak — za koja se pričalo da su nastaništa zlih duhova.

¹⁹⁾ VI. Mažuranić, Prinosi, U Zagrebu 1922, str. 1599, s. v. vrag.

²⁰⁾ Dr V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslavenskih rukopisa. Srednjovječni Ilekovi, gatanja i vraćanja. Starine X. U Zagrebu 1878., str. 101.

Što se tiče četrdeset mučenika (kod Truhelke također pogrešno: 60), očito je da je riječ o mučenicima iz Sebastije. Kult o četrdesetorici mučenika-vojnika, ubijenih u Sebastiji 320. godine, raširen je i u istočnoj i u zapadnoj crkvi.²¹⁾

Polazeći od toga da je Kunovski zapis bogumilski, saznajemo u ovoj prilici da je crkva bosanska, kao i ortodoksne crkve, priznavala četiri kanonska evanđelja, tristo osamnaest svetih otaca i četrdeset mučenika.

Od posebne je važnosti da je evanđelisti Ivanu dodan epiteton »sveti«, dok se u egzorcizmu pod 9 evanđelista Luka navodi jednostavno kao Luka. Sve ovo sigurno nije slučajno, pogotovu kada se ima pred očima da je i A. Solovjev skrenuo pažnju na jedno bosansko evanđelje, Nikoljsko, koje, za razliku od drugih evanđelista, evanđelisti Ivanu daje epitet »sveti«²²⁾ Uostalom i Kunovski zapis, citirajući ponajviše Ivana, posredno svjedoči o uvažavanju ovog evanđeliste kod bosanskih bogumila.

U egzorcizmu koji slijedi stoji ovo (egzorcizam 6):

Zaprešaju vam' dijavole i s(t)udeni grade i suhi vetre sedmi hlebi, eže se u evanđeliju pomenuju i otročetom eže prija Isus' i postavi pred' učenike i slavnijem prišastijem Hristov(i)em' i svetiemi kniž(e)vnici i nožem' i mačem', eže ureza Petar' uho rabu Pilatovu i angeli, eže otvalista kamen' ot groba Hristova i strahom' ot neložeće straže (Truhelka je pročitao »ot nedužne straže«; u originalu stoji »neložeće«, od riječi log, postelja, dakle od straže koja je budna, koja ne spava) kra(l)eve i mrtvi i sedmi zviezd(a)mi i mačem' boduštiem', da ne prihodite dijavole i studeni grade ka siemu metehu kunov(s)komu.

Aluziju o »sedam hljebova« iz evanđelja (Matej XV, 34—37, Marko VIII, 5—8) kao jedno od Kristovih čuda treba alegorički tumačiti. To se vidi iz glosa Srečkovičeva evanđelja: tu su »tri hljeba« (Luka XI, 5—7) tumače kao »otac i sin i sveti duh«²³⁾, a »pet hljebova« (Ivan VI, 9—13) »četiri evanđelja i vjera jedina«²⁴⁾ (prema Kozmi četiri evanđelja i Djela apostolska)²⁵⁾.

Aluzija o djetetu koje Isus postavi pred učenike vjerojatno je također podrazumijevala neku alegorijsku predstavu. Odnosi se na raspravljanje među Isusovim učenicima »Ko je najveći«, o kojem pripovijeda Matej (XVIII, 1—6), Marko (IX, 33—37) i Luka (IX, 46—48).

U daljem tekstu apostrofira se dolazak Kristov na svršetku svijeta, nagoviješten u Apokalipsi (XIX, 11—21), kao i u Ivanovu evanđelju (XIV, 16 i 26, XV, 26).

²¹⁾ Upor. H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*. Bruxelles 1933., str. 61, 85, 127.

²²⁾ A. Solovjev, *Vjersko učenje Bosanske crkve*. Zagreb 1948., str. 17 i 20.

²³⁾ A. Solovjev, *ibidem*, str. 21.

²⁴⁾ Upor. J. Šidak, *Današnje stanje pitanja »bosanske crkve« u historijskoj nauci*. Historijski zbornik VII, 1954., str. 136.

²⁵⁾ H. C. Puech et A. Vaillant, *Le traité contre les bogomiles de Cosmas le prêtre*. Paris 1945., str. 83.

Pod »svetim književnicima« u nastavku teksta valja razumijevati svete pisce, tj. evanđeliste, koji su pisali svete knjige. Epitet »sveti« pokazuje da je u ovom slučaju isključeno da bi se radilo o »književnicima«, prikazanim u Matijinu kao i Lukinu evanđelju (Matija IX, 3, XII, 38, XV, 1, XXII, 35; Luka V. 22, VI, 7 i 8) kao velikim Kristovim neprijateljima. Bugarski bogumili su pod »književnicima« razumijevali pravoslavne svećenike i redovnike, leglo zmijino,²⁶⁾ pa se u tom sigurno nisu odvajali ni bosanski bogumili. Pisци svetih knjiga, da bi se razlikovali od »književnika«, označavali su se »sveti književnici«.

Dalji navod, prema kojem je Petar nožem i mačem urezao uho Pilatovu robu temelji se na Ivanovu evanđelju (XXVIII, 10), s tom razlikom što je prema kanonskom tekstu Petar mačem udario slugu velikog svećenika i odsjekao mu desno uho.

Po tome slijedi aluzija o odvaljivanju kamena sa Kristova groba (Uskrsnuće), o čemu se govori u sva četiri evanđelja (Matej XXVIII, 2—3, Marko XVI, 3—4, Luka XXIV, 2 i Ivan XX, 1), a onda aluzija na scenu o strahu stražara kada su vidjeli anđela koji je otkotrljao kamen (Matej XXVIII, 4).

Ovaj egzorcizam završava se spomenom sedam zvijezda i mačem ubojitim, sigurno iz Apokalipse (I, 16).

Po tome slijedi egzorcizam (red br. 7), koji glasi:

Zapreštaju vam' dijavole i studeni grade i suhi vetre 24 starci sedešti na prestolu i munj(a)mi i gromi i glasi sedešti ot prestola i otroki, eže pojahu pesen' gospod(i)nu vapešti hadeski i vienci svetieh', eže položiše preda prestolom i knjigami napisaniemi srede iz(i)de (?), eže vide na prestolu va desnice sedišč(a)go, 4 angeli sedešt(i) na četireh' uglih' zemle držešti četiri vetre zemalne i sedmi pečatmi, da ne prihodiš dijavole i studeni grade i suhi vetre ka metehu kunovskomu.

Ovaj egzorcizam bazira se na Apokalipsi (IV—VII), ali ima i određenih odstupanja.

Prema Apokalipsi, nebeski hor sačinjavala su dvadeset i četiri Starca i anđeli. Kunovski zapis, naprotiv, spominje djecu koja su pjevala pjesmu, vapeći užasno (ili na sličan način; riječ je nejasna). Donekle se s ovim slaže pričanje bogumilske Tajne knjige, gdje se, kod opisa Sudnjeg dana na početku navodi kako će Satana biti oslobođen svog zatvora i zaratovati na pravedne, koji će »vikati na sav glas Gospodinu Bogu«. U daljem pripovijedanju Pravedni, koji će blistati kao sunce u Kraljevstvu svog oca izjednačuju se s djecom: I Božiji sin će ih dovesti pred tron nevidljivog Oca i reći će mu: Evo me s djecom koju si mi dao.²⁷⁾

Treba obratiti pažnju i na »vijence svete«. U Apokalipsi, po kojoj je sastavljen cijeli ovaj egzorcizam, govori se (IV, 4) o zlatnim vijencima, a u II poslanici Timoteju (IV, 7—8) Pavle kaže da je »plemenitu borbu izvojevao, trku dovršio, vjeru sačuvao«, pa onda odmah nastavlja: »Već

²⁶⁾ Rački, Bogumili i patareni. II izdanje. Beograd 1931., str. 511.

²⁷⁾ René Nelli, Ecriture cathares. Paris 1968., str. 44—47.

mi je pripravljen **vijenac pravednosti** koji će mi u onaj Dan dati Gospodin pravedni sudac, i ne samo meni nego i svima koji budu željeli njegov dolazak.« I prema Tajnoj knjizi, vijenac će nositi izabrani, koji će biti smješteni u koru anđela.²⁸⁾ Na ranokršćanskim i srednjovjekovnim sarkofazima sreće se vijenac na glavi apostola ili ga nose mučenici u rukama. Na osnovu svega ovoga kao i drugih momenata Georg Wild je upozorio na značenje simboličke vijenca na stećcima kao »vijenca pravednosti« koji je pripadao Savršenim.²⁹⁾ Kunovski zapis spominje »svete« vijence, čime se očito naglašava dublje ezoterično značenje vijenca.

U ovom egzorcizmu ima još jedno mjesto od izvjesne važnosti. To je spomen »na desnice sedešćago«. Ne kaže se ko je to koji sjedi na desnici, pošto se polazi od toga da se to zna. »Na desnici sedešći« je Krist, odnosno Sin.

U evanđeljima po Mateju (XXII, 44), Marku (XII, 36) i Luki (XX, 43) navode se stihovi iz psalmi (CX, odnosno CIX, 1—2):

Riječ Jehvina Gospodinu mojemu »Sjedi mi zdesna
dok ne položim dušmane za podnožje tvojim nogama«.

Po apostolskom vjerovanju, Isus sjedi o desno Boga (upor. i Marko XVI, 19).

Učenje o Sinu kao desnoprijestolnom Ocu našlo je posebno mjesto u bugarskih bogumila. Oni su imali za Boga tri naziva: Otac, Sin i Duh. Božanstvo čini, prije svega, jedinstvenu osobu, ono je »nerazdjelimo« — kako to stoji u testamentu gosta Radina — ali obdareno sa tri imena i tri viđenja; tom su biću davali ljudsko poimanje Oca, okruženog sa svake strane zrakama koje proizilaze iz njegovih očiju, Sin zdesna, a Duh slijeva.³⁰⁾

I Tajna knjiga kod opisa Sudnjeg dana navodi citirani psalm, pa dalje kaže da će Sin sjesti zdesna od Oca i Sin će vladati sa svojim Ocem vijekom vijekova i njihovo vladanje neće imati kraja.³¹⁾

Da je ovako shvaćeni koncept Trojstva nalazio uporišta i u južnoslavenskim zemljama svjedoči okolnost što je sv. Sava, propovijedaajući po Srbiji, našao za potrebno da ističe da je Otac »jednosaprestolan Ocu i Sinu«, očito pobijajući bogumilski koncept.³²⁾

Na »desno sedešći« u Kunovskom zapisu bio bi, dakle Sin.

Na kraju, predodžba o Zemlji, na čija četiri ugla sjede po jedan anđeo i drži četiri zemaljska vjetra (Apokalipsa VII, 1) interpretira se u hodbinskom zapisu u smislu da svu Zemlju ophode četiri rijeke.³³⁾

²⁸⁾ René Nelli, *ibidem*, str. 48.

²⁹⁾ Georg Wild, *Symbol und Dogma im Bogumilentum. Das Problem der Darstellungen auf dem mittelalterlichen Grabsteinen Bosniens und der Herzegowina*. Saeculum XXI, 1970., 4, str. 387—389.

³⁰⁾ Puech — Villant, *ibidem*, str. 179.

³¹⁾ René Nelli, *ibidem*, str. 47—48.

³²⁾ Upor. A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*. Godišnjak Istorijeskog društva BiH. V. Sarajevo 1953, str. 30.

³³⁾ U jednoj marginalnoj glosi koja potječe od katara, četiri vjetra se simbolički tumače kao kraljevi, koji će, kada do toga dođe, progoniti crkvu i ratovati, ubijajući ljude bez milosrđa. — Nelli, 59.

Od posebne je važnosti sljedeći egzorcizam (egzorcizam 8):

Zapreštaju ti dijavole i studeni grade trstiju, ež(e) izmehna bi crkov' B(o)žija i breniem', eže izbra Mihaila arhangela sa zmijami i 12 apos(t)oli i 12 kamenoma, da ne prihodi grad' ka sjemu metehu.

Ovdje je prilično nejasno što se podrazumijeva pod »breniem eže izbra Mihaila arhangela«. Pojam »brenije« (pljuvačka) jedan je od bogumilskih simbola iz Ivanova evanđelja (IX, 6—7), gdje se govori da je Isus pljuvačkom izliječio slijepa od rođenja. Brenije je prema glosi Srećkovičeva evanđelja milost božija, kojom se iskupljuju grijehovi; do očišćenja (katarze) dolazi se božijom milošću, a ne, kako to čine katolički svećenici (zakonici), koji, u smislu 2. i 9. glose Srećkovičeva evanđelja, kako je to prokomentirao A. Solovjev, »svakog dana otpuštaju ljudske grijehe i time gube čovječije duše.«³⁴) »Brenije« u Kunovskom zapisu u ovakvoj jednoj vezi kao da ne dolazi u obzir.

Međutim, mora privući našu pažnju to što je u ovoj prilici autor Kunovskog zapisa inspiriran partijom iz Apokalipse, gdje je riječ o nebeskom Jeruzalemu kao (po glosi Srećkovičeva evanđelja) »žilišću svetih«, pa u toj vezi spominje »crkvu Božiju«, »dvanaest apustola« te borbu Mihaela arkandela sa Zmajem. Solovjev je, analizirajući glose Srećkovičeva evanđelja iznio kao mogućnost da Jeruzalem u Lukinu evanđelju u priči o milosrdnom Samarićaninu (X, 30—35) kao »žilišće svetih« »označava ovdje bogomisku opštinu 'savršenih'«, pa bi se pogotovu takav smisao mogao dati ovom egzorcizmu, kojemu je izvor u interpretaciji novog Jeruzalema prema Apokalipsi, za izričitom aluzijom na »crkvu Božju« i njenih dvanaest apustola. A pripadnici »crkve Božje« uživaće blagodati neba, kako je to zapisao Kozma, interpretirajući ono što su o sebi govorili bogumili.³⁵)

Navod o trski kojom je izmjerena »crkva Božja« (prema Apokalipsi »zlatna trska kojom je izmjeren grad, njegova vrata i njegove zidine« XXI, 15) asocira također na crkvu, pogotovu kada se odmah iza toga spominje i dvanaest apustola. Crkva bosanska smatrala se jedinom »crkvom Božjom« apostolskog porijekla. Po 12. glosi iz Srećkovičeva evanđelja ona je »vjera jedina« (Šidak), odnosno prema jednoj povelji od oko 1370. »C' rqua Božja«.³⁶) Nadalje, Solovjev, a onda D. Kniewald³⁷), Anto Babić³⁸) i Dominik Mandić³⁹) smatraju da je i crkva bosanska, poput Manesa, carigradskog Vasilija i francuskih patarena bila ustrojena tako da je imala svojih dvanaest apustola (u Kunovskom zapisu: 12 apustoli i 12 kamenoma).

³⁴) A. Solovjev, Vjersko učenje Bosanske crkve, str. 21—25.

³⁵) Puech — Vaillant, ibidem, str. 213.

³⁶) Upor. J. Šidak, O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću. Zbornik radova Filozofskog fakulteta. U Zagrebu II, (1954) str. 41.

³⁷) D. Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima. Rad 270, Zagreb 1949, str. 252—254.

³⁸) Anto Babić, Iz istorije srednjovjekovne Bosne. »Svjetlost«, Sarajevo 1972, str.263.

³⁹) D. Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Chicago 1962, str. 216—220 i dr.

Borba arkandela Mihaela sa Zmajem, odnosno Sotonom (Apokalipsa XII, 7—9) omiljeni je motiv bogumilskih apokrifa.⁴⁰⁾ »Dvanaest kamenoma« asocira također na nebeski Jeruzalem (Apokalipsa XXI, 14, gdje se spominje dvanaest temelja i na njima dvanaest imena, dvanaest Janjetovih apostola). A i bogumilska općina sagrađena je na kamenu, a ne na prhlosti, klizavosti i kratkotrajnosti.⁴¹⁾

Posljednji (broj 9) egzorcizam glasi:

Zapreštaju vam' dijavole i studeni grade 20 čudesi (u Truhelke: 40 čudesi), eže apustoli satvoriše, koja čudesa i zlamenija piše Luka u evangeliju i slavnijem' prišastiem' svetago duha sa n(ebes) den (n)a pe(dese) ti s(ve)ti, i velicijem svetlom, i Saja gredijaše u D(a)masak, obrati ga ot tei crkve i angelom' eže se javi Kornilu i sidie svetago Petra u Čerasiju i duhov' eže porazi Iroda cara i molitvami Pavloviemi, eže za(p)reti s(ve)ti Pavao ime vuhovi va tamnice u polunošti va nužde Pavao i Sila i ras-trgoše se uzim da ne prihodite siemu metehu.

Povodom ovog egzorcizma zanimljivo je pitanje da li bi se u kanonskom Lukinu evanđelju moglo nabrojati dvadeset čudesa koje »apostoli satvoriše.« Da li je, možda, u pitanju kakvo apokrifno Lukino evanđelje? Mislim da nije. Po svoj prilici riječ je o pojavi, uočenoj i za stare srpske pisce koji su »često pogrešno navodili delo iz koga je uzet citat koji navode ili su uopšte činili u citatima razne pogreške.«⁴²⁾

U produžetku teksta riječ je o »prišastiju svetago duha« na pedeseti dan po uskrснуću (Djela apostolska II, 1—4). »Prišastije svetog duha« zauzimalo je važno mjesto u bogumilskoj doktrini, a prema Ricautu jednim tumačenjem toga »prišastija« opravdavala se i islamizacija u Bosni. Ono se u Kunovskom zapisu štaviše, označava kao »slavno«.

Od izvanredne je važnosti s aspekta učenja crkve bosanske i spomen »velicijeg svjetla« u daljem tekstu.

U tekstu koji onda slijedi srećemo se s nejasnoćom u čitanju. Truhelka je pročitao »isaja gredijaše u Damask«, pa bi se moglo pomišljati na nekakav put starozavjetnog proroka Izaije u Damask. Za takvu jednu interpretaciju nema oslonja u kanonskim tekstovima (Izaija je samo izrekao proroštvo o Damasku, ali nije nikada dolazio u Damask), pa ni u apokrifnom »Videnju Izaije«, navodno cijenjenom u bogumila⁴³⁾, mada prema Vaillant u nije bogumilskog postanka.⁴⁴⁾ Mislim da ovo mjesto treba čitati »i Saja gredijaše u Damask, obrati ga ot tei crkve«. Saja mogao bi biti hipokoristik od Saul, Savle iz Tarza, kako se zvao apostol Pavle

40) Jedan ovakav apokrif objavio je J. Ivanov (Starob'lgarski razkazi. Sofija 1935, str. 18—25); Prema Ivanovu ovaj apokrif, iako nije u cijelosti strogo bogumilski, odražava gledište umjerenih bogumila o suparništvu između boga i satane i porazu potonjeg.

41) Puech — Vaillant, ibidem, str. 215.

42) St. Stanojević i D. Glumac, Sv. Pismo u našim starim spomenicima. SKA. Posebna izdanja. Beograd 1932, str. XXVII.

43) Upor. Rački, Bogumili i Patareni, II izd., str. 576—580.

44) Revue des études slaves 42, 1963.

prije svog obraćenja, a obratio se na kršćanstvo na putu za Damask; tamo je bio pošao da bi progonio kršćane, ali mu se javio Krist, pa je, time impresioniran, primio kršćanstvo (Djela apostolska IX, 1—9),

Citati koji slijede također su iz Djela apostolskih. O anđelu koji se javio Kornilu govori se u glavi o krštenju stotnika Kornelija (X, 3, 22, 30), u kojoj je riječ o tome kako je Petar došao Korneliju u Cezareju. Djela apostolska spominju i Herodovu smrt (XII, 23). I posljednji stav u ovom egzorcizmu temelji se na Djelima apostolskim; Kunovski zapis aludira na epizodu bacanja u tamnicu u Filipima Pavla i Sile, koji su oko ponoći molili, pa je najedanput nastao potres i svima spadoše okovi (XVI, 23—26).

U ovom egzorcizmu spomenuti su apostoli i Petar i Pavle, a Petar još i u egzorcizmu pod 6. Ne bi se moglo iz teksta Kunovskog zapisa zaključiti da bi bio preferiran bilo Petar bilo Pavle. Obadvojici se daje epiteton »sveti« (Truhelka, istina, kod Pavla nije zapazio da se kratica »sti« ima čitati kao sveti). Crkva bosanska smatrala se, inače, nasljednicom apostola Petra. To je izričito rečeno u tač. 17 i 19 Torquemadina apologetskog spisa o zabludama bosanskih manihejaca.⁴⁵⁾ (tač. 17: »Oni su nasljednici apostola, a njihov herezijas je biskup crkve i zamjenik i nasljednik Petrov«; tač. 19: »Sve pape od blaženog Petra sve do blaženog Silvestra bile su njihove vjere, a blaženi Silvestar bio je prvi koji se od njih odmetnuo«). Prema 5. glosi Srećkovićeve evanđelja Petar je »gostnik« (a crkva »gostinica«)⁴⁶⁾, pa navođenje u Kunovskom zapisu simbolike u Djelima apostolskim, gdje je Petar prikazan kao gost Šimuna kožara u Jopu te Kornelija u Cezareji uklapa se u koncept o Petru kao gostniku, koji je, prema Hvalovu rukopisu »vrhovni apostol«⁴⁷⁾. Za razliku od bogumilskih tekstova, pravoslavni najveće počasti čine apostolu Pavlu. U pravoslavnim tekstovima apostolu Pavlu »se daje najviše i naj: lepših epiteta.«⁴⁸⁾

Završni dio zapisa također je zanimljiv:

Stanem dobre, stanem dobre, stanem sa strahom' Božiem'
da stane grad, da ne ide u si(i) (m)eteh. Vođaše maika svoi rod'
po planini, biše ih grad i gla(go)laemu gospod' reče. Gl(agol)i
siju molitvu: Ot (g)radasta vi gospodi pomiluista vi, gospodi pomiluj!
Arhangele Mihaile, i Gavriile, i Urile, i Rapaile, i Arapatile,
i Epimile, i Putoš(e), i Rumile, i Panahront(e), i Paone, sabludete
siega meteha kunovskoga ot zlago dažda i ot dijavola i ot učina i ot bogate te (?) bogactvom' bogatoga Simeona Stlupnika.
Umnožete vasakem' blagom' za ljubav' vasemogoga Boga Savaota
vasem' metehu. . . sveta Marija g. . . či si meteh' (sinom) svojim' i Mihailo arhangel' brani . . .

Našu pažnju, prije svega, privlači formula »Stanem dobre, stanem dobre, stanem sa strahom Božiem da stane grad«. Identičan tekst nalazim u bugarsko-bogumilskom apokrifu »Borba među Satanaelom i arhande-

⁴⁵⁾ D. Kamber, Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila. Croatia sacra III, 1932. str. 60—61.

⁴⁶⁾ Solavjev, Vjersko učenje, str. 21—23.

⁴⁷⁾ Đ. Daničić, Hvalov rukopis. Starine JA III, U Zagrebu 1871, str. 9.

⁴⁸⁾ St. Stanojević i D. Glumac, ibidem, str. XX.

lom Mihaelom.« Tu se opisuje kako je bog poslao arhandela Mihaela da se bori sa Satanaelom. Spuštajući se na zemlju s nebeskih visina, arhangel je zatrubio tako da se stresla sva zemlja, pa se Satanael sa svojim slugama pripremio da ga gađa strijelama. Videći to, arhangel se poslužio lukavstvom, pa reče (dalje doslovan tekst):

»Idem k vama na Zemlju da budem vaš, a vi protiv mene pripremate strijele. Što nisi pomislio, Antikriste, što je rekao Gospod: Stanem dobre, stanem so strahom (da zastanem kako treba i da stojimo sa strahom). Arhangel izgovori te riječi lažno...«⁴⁹⁾

Ova ista formula ponavlja se u tri molitve nežitu, koje je objavio V. Kačanovskij,⁵⁰⁾ a također i u »molitvi ot g'gric«, koju je objavio Jagić.⁵¹⁾

Nije poznato porijeklo priče o majci koja je vodila preko planine svoje dijete dok je padao grad i molila da grad stane.

Nešto više se može reći o molitvi za sačuvanje metoha »ot učina i vo bogate te (?) bogactvom' bogatoga Simeona Stlupnika«. Ovaj Simeon sigurno je identičan s vračem Simeonom, poznatim pod nadimkom Mag, o kome se govori u Djelima apostolskim (VIII, 9—24). Nije, međutim, jasno zašto ga Kunovski zapis naziva Stlupnikom. Moglo bi se, istina, pomišljati da se pod imenom Simeona Stlupnika ima podrazumijevati bilo Simeon stilita (stilos=stup) mlađi, svetac iz Antiohije (umro 592), bilo Simeon Stilita stariji, svetac sa Sicilije (390—459). Kontekst Kunovskog zapisa ne daje bilo kakve sumnje da je riječ o Simeonu Magu, ako se uzme u obzir da je i prema Djelima apostolskim i prema Kunovskom zapisu ovaj Simeon bio vrlo bogat i da je bio čarobnjak. Simeon Stilita mlađi bio je dobro poznat u ranokršćanskoj hagiografskoj literaturi,⁵²⁾ pa nije isključeno da je i pisac Kunovskog zapisa jednom kontaminacijom ličnosti mogao Simeona Maga nazvati Stlupnikom (Stilita) (postoje i južnoslavenski stlupnici-monasi, napr., Jovan Rilski (676—946), koji je oponašajući »stlupnike«, izabrao pustu planinu Rilo, gdje je na nekoj visokoj stijeni kao na stubu proveo preko sedam godina).

Molitva pri samom kraju teksta u kojoj se pojavljuje trijeda bog Sabaot, sveta Marija i Mihael arkandel, možda u ovakvoj vezi nije slučajna. Inače je u bogumila uobičajena trijada Isus-Krist-Ivan evanđelist i Marija (De haeresi Catharorum in Lambordia od 1214. godine).

Bližim upoređivanjem tekstova iz Kunovskog zapisa sa odgovarajućim kanonskim tekstovima konstatirano je da na pojedinim mjestima postoji neslaganje, bilo da citati nisu doslovce navedeni, bilo da su izmiješani iz različitih novozavjetnih knjiga, bilo da su iskrivljeni, bilo da

⁴⁹⁾ Prof. J. Ivanov, Starob'lgarski razkazi. Sofija 1935, str. 20.

⁵⁰⁾ V. Kačanovskij, Apokrifne molitve, gatanja i priče. Starine XIII. U Zagrebu 1881, str. 154 pod le) i i) te pod 3.

⁵¹⁾ V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa. Starine X. U Zagrebu 1878, str. 114.

⁵²⁾ Upor. Das Leben d. heil. Symeon Stylites. Ed. Lietzmann. Leipzig 1908 — O Simeonu Stiliti pjevao je i Alfred Tennyson.

je pogrešno naveden izvor. Smatram da je u ovom pogledu ista situacija kao i kod biblijskih tekstova starih srpskih pisaca. St. Stanojević i D. Glumac, proučavajući na jednoj širokoj osnovi srpska vrela došli su do ovog zaključka: »Može se nesumnjivo utvrditi da su naši srednjovjekovni pisci po pravilu citirali Sveto pismo, napamet. Pre svega ovi najviše i gotovo stalno citiraju one delove Svetog pisma koji se upotrebljavaju svakodnevno u crkvi, u službi, večernju, časovima itd. Na te su stavove iz Svetog pisma oni bili svikli i morali su ih znati napamet, jer su ih svaki dan govorili, pojali ili slušali, i u crkvi i van nje. Usled stalne upotrebe ti su delovi Svetog pisma bili našim starim piscima toliko poznati, da su se oni njima vrlo lako služili i mogli su ih, kadgod im zatreba napamet citirati. Citati iz Svetog pisma u delima naših starih pisaca vrlo često, može se reći u većini slučajeva, nisu sasvim tačni, iako ima, čak i vrlo dugih citata koji su začudo verni i koji se reč po reč slažu s grčkim originalom i sa ponekim od poznatih starih slovenskih prevoda.«⁵³⁾

Očito je da je najviše napamet pisao i autor Kunovskog zapisa. Vjerovatno kao redovnik-krstjanin, on je morao znati dosta citata iz Svetog pisma napamet, pa ih je u ovoj bogumiškoj viziji uobličavao u Kunovskom zapisu. Dovoljno je poznato da su bogumili i inače učili napamet novozavjetne tekstove. Eutimije de Peribleptos tvrdi da su bogumili znali naizust ne samo evanđelja već i Pavlove poslanice.⁵⁴⁾

III

Kunovski zapis smatram jednim dragocjenim kulturno-historijskim i religijskim spomenikom za upoznavanje prirode i karaktera crkve bosanske. Nastao, kao što će se vidjeti, u jednom od posljednjih uporišta crkve bosanske, nekoć sa gostom Cvetkom na čelu, u doba kada se u Kunovu više ne javljaju vjernici sa slavensko-bogumilskim imenima već su ona preobraćena isključivo u muslimanska, Kunovski zapis predstavlja jedinstveno svjedočanstvo o crkvi bosanskoj u stadiju njena potpunog nestajanja. U ovome zapisu pisanom zasigurno za internu upotrebu, bez potrebe za bilo kakvim prilagođavanjima, ogleda se autentično učenje crkve bosanske, neovisno od toga što je ono vjerovatno predstavljalo onaj pozniji stadij u evoluciji njenog učenja.

Ono što najviše upada u oči, ako se analizira tekst Kunovskog zapisa, jeste to da su mu citati ispunjeni tekstovima i aluzijama na tekstove isključivo iz Novog zavjeta i to da bi bio još dosljedniji iz Apokalipse. Ivanova evanđelja i Djela apostolskih. Na taj način relativno kratki tekst Kunovskog zapisa argumentira uočenu pojavu u bogumila da su se služili sa sva četiri evanđelja, ali su davali prednost Ivanovu pred sinoptičnim evanđeljima (Matej, Marko, Luka), a onda dalje među sinoptičnim evanđeljima Luku su pretpostavljali Mateju i Marku. Također su uvažavana Djela i poslanici apostolske.⁵⁵⁾ Doslovce, ovačav redosljed knjiga

⁵³⁾ St. Stanojević i dr. D. Glumac, ibidem, str. XXIII.

⁵⁴⁾ Gerhard Ficker, Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters. Leipzig 1908, str. 63, 69.

⁵⁵⁾ Upor. Prof. Jor. Ivanov, Bogumilski knjigi i legendi. Sofija 1925, str. 87—95

Svetog pisma, kako ga je za bugarske bogumile utvrdio prof. Jordan Ivanov, odgovara i Kunovskom zapisu. Od ukupno 24 citata iz Svetoga pisma 6 citata ili 25 odsto otpada na Apokalipsu, 5 ili 20,8 odsto na Ivanovo evanđelje, 5 ili 20,8 odsto na Djela apostolska, 3 ili 12,5 odsto na Lukino evanđelje, a po 1 citat ili po 4,2 odsto na citate koji se nalaze u Mateja, zatim Mateja-Marka, dalje Mateja-Marka i Luke, zatim u sva četiri evanđelja te konačno u Psalmima.

Ovakvo rangiranje biblijskih knjiga ne vrijedi, napr. za pravoslavlje. Podaci kojima raspolažemo za pravoslavne knjige daju sasvim drugačiju sliku. St. Stanojević i D. Glumac u svome velikom zborniku starih tekstova iz Svetoga pisma⁵⁶⁾, uzevši kao stare jugoslavenske spomenike samo one koji su pravoslavne provenijencije, došli su do jedne zanimljive statistike. »Od 75 knjiga starog i novog zavjeta naši su pisci upotrebili u svojim delima 60 knjiga (38 starog i 22 novog zavjeta). Od citata čije je poreklo utvrđeno, više od 2/3 (729) uzeto je iz Davidovih psalama. Posle psalama najviše se upotrebljavaju Jevanđelja (568, i to Matej 311, Jovan 130, Luka 99, Marko 19). Na treće mesto dolaze po broju upotrebe poslanice apostola Pavla (246, i to najviše poslanica Rimljanima 48, I Korinćanima 47, Jevrejima 3, II Korinćanima 31, i Timoteju 25). Tako samo psalmi, Jevanđelja i Pavlove poslanice imaju 1543 citata, dakle tri četvrtine svih citata u svim delima naše književnosti«. Stanoje Stanojević zaključuje: »Većina naših pisaca citira više stari nego novi zavet.«⁵⁷⁾ Za razliku, dakle, od tekstova pravoslavnih autora, Kunovski zapis se po citiranju biblijskih tekstova svrstava u sferu bogumilstva.

Kunovski zapis nam, međutim, ne daje pravo da bi zaključivali o sasvim negativnom stavu prema Starom zavjetu. Okolnost da kod navođenja početka Ivanova evanđelja u latinskom tekstu Kunovskog zapisa nije uzeta rečenica »U istinu Zakon bijaše dan po Mojsiju« (Ivan I, 17) malo je indikativna posebno zato jer tu istu rečenicu sadrži i Katarski ritual, odnosno Radosavljev zbornik. Ipak je signifikantno da jedini citat iz Starog zavjeta čine dva stiha iz Psalmi (LXVIII, 23), a kao što se zna, bogumili su inače od Starog zavjeta priznavali među ostalim psalterij. Kod spomena Abrahama, Izaka i Jakova u Kunovskom zapisu upada u oči navod da »počivaju pod dubom Amorskiem«. Da li ovo apostrofiranje počivališta trojice patrijarha ima možda neki dublji smisao? Da se tu ne krije, istina kao izvjesni zaostatak ranijih naziranja, određeno neraspoloženje prema patrijarsima u tome smislu što je groblje Abrahamova roda asociiralo — prema Zigadenu — na prebivalište demona. Na tome groblju demoni su činili čuda da bi prevarili neznalice i uputili ih na kult relikvija patrijarha; njih, dok su bili živi, učili su demoni, pa u njima i oko njihovih grobova i dalje prebivaju.⁵⁸⁾ Ne tvrdim da u ovome smislu treba interpretirati spomen trojice patrijarha u Kunovskom zapisu, no »dub Amorski« kao stjecište demona očito nije bio nepoznat bosanskim bogumilima, makar u jednom ranijem periodu, tako da i Kunovski zapis zna da patrijarsi prebivaju »pod dubom Amorskiem«. Za »dub Amorski« teško

⁵⁶⁾ St. Stanojević dr D. Glumac, ibidem.

⁵⁷⁾ Ibidem, str. XI i XII.

⁵⁸⁾ Gerhard Ficker, Die Phundagiagiten: Leipzig 1908, str. 99—100.

bi se, međutim, moglo tvrditi da bi bio poštovan u bosanskih bogumila, koji su odbacivali kult relikvija. Nasuprot tome, Abraham, Izak i Jakov zauzimali su naročito mjesto u bogumilskoj doktrini. To nas, mislim, ne ovlašćuje na zaključak da bi bili priznavani svi starozavjetni proroci i patrijarsi. Ova trojica patrijarha, a naročito Abraham, najviše se spominju u Novom zavjetu, oni su zajedno sa svim prorocima u kraljevstvu Božjem (Luka XIII, 28), pa su oni posebno izdvojeni i u glosama Srećkovićeve evanđelja, koje je, nesumnjivo, bogumilskog postanka. Tu je, u glosi br. 7, označeno da su oni »i svi duhovni (!) proroci Božji ljudi«. ⁵⁹⁾ Davanjem oznake »duhovni« kao da se u glosi išlo za jednim užim tumačenjem u pitanju participacije proroka u kraljevstvu Božjem. Svakako je upadno da se u ono malo domaćih bogumilskih izvora — pa eto i u Kunovskom zapisu — posebno mjesto daje Abrahamu, Izaku i Jakovu.

Sa stanovišta odnosa Kunovskog zapisa prema Starom zavjetu nije bez ikakva značenja ni to da se molitva upućuje svemoćnom bogu Saboatu: naziv Sebaot dolazi, kao što je poznato, u proročkom kao i u historijskim knjigama Biblije.

Postavlja se dalje jedno pitanje, a to je odnos Kunovskog zapisa prema apokrifima. Da li Kunovski zapis potvrđuje ili odbacuje tezu prema kojoj su apokrifi bili na osobitoj cijeni u bogumila?

Odmah se, mislim, može konstatirati da u Kunovskom zapisu prevladaju citati, parafraze i aluzije iz Svetog pisma, iako počinje s jednim novozavjetnim apokrifom. Ne bi se moglo apodiktički tvrditi niti to da bi Kunovski zapis bio inspiriran najpopularnijim bogumilskim apokrifom, tzv. Tajnom knjigom (Interrogatio Joannis), neovisno od toga što Kunovski zapis sadrži elemente koje i Tajna knjiga.

Svakako je upadno da se u Kunovskom zapisu daje važno mjesto apokrifnoj legendi o Abgaru. Ova je legenda, kao što je poznato, bila nadaleko raširena, pa i u našim krajevima, a uvrštavana je i u manastirske freske. ⁶⁰⁾ Priču o Abgaru popularizirao je u svojim štampanim zbornicima Božidar Vuković (Venecija 1521, 1527, 1533). ⁶¹⁾ S obzirom na popularnost ove legende, njeno unošenje u Kunovski zapis ne znači ništa specifično, ali svjedoči da joj se pridavala magična moć.

Zanimljivo je da je prva štampana knjiga, namijenjena upravo pokatoličenim pavličanima, nosila naziv »Abagar«; drugo poglavlje ove

knjige glasi: επιστολη Αβαγαρη Цара писание Карста Господѣх нашеѣх Abagar je

izašao iz štampe 6. maja 1651. Sadrži egzorcizme, molitve protiv glavobolje, ženske neplodnosti i sl. u formi dvadeset i jedne pohvale, epistole i molitvi kanonskog ali i apokrifnog karaktera. Štampana je na 5 velikih listova (34+45), ali tako da se listovi mogu izrezati i napraviti svitak ili naljepiti na zid. U Abgaru je priopćeno i 9 slika-ikona, očito s tendencijom da se pavličanski obraćenici priviknu na slike svetaca.

⁵⁹⁾ Upor. A. Solovjev, Vjersko učenje Bosanske crkve, str. 22 i 25.

⁶⁰⁾ V. R. Petković, Avgarova legenda u freskama Matejića. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 1932, str. 11—19.

⁶¹⁾ Upor. Ljub. Popović, O izdanjima Božidarovog Zbornika za putnike. Bibliotekarstvo XI. Sarajevo 1965, str. 41—51.

Vrlo je vjerojatno da je priča o Abgaru stekla popularnost ne samo u bosanskih bogumila već i u pavličana, tako da je ovaj prvi priručnik napravljen sa svrhom da se što više približi bivšim pavličanima — novoobraćenima bio sav prožet abgarovskim tradicijama.

Apokrifnog karaktera u Kunovskom zapisu su nesumnjivo i ona nabrojana kanonskim tekstovima nepoznatih imena anđela i đavola. I apokritna Henohova apokalipsa ima izmišljenih anđeoskih imena (Raguel, Saraquael, Zutel, Rufael, Fanuel), ali nisu ista s imenima iz Kunovskog zapisa.

Napokon, apokrifnog karaktera — ali ne sadržavajući bilo šta tipično bogumilsko — jeste i pričica o majci koja je vodila dijete po planini dok je padao grad, pa joj se javio Bog i uputio je da moli određenu molitvu. Ovakva priča nije poznata u kanonskim tekstovima, pa je, dakle, treba smatrati apokrifnom.

U doktrinarnom pogledu Kunovski zapis se, mislim, u potpunosti uklapa u bogumilski idejni sistem.

Prije svega, učenje o Logosu, kojemu je temelj u prologu Ivanova evanđelja, našlo je svoje važno mjesto u Kunovskom zapisu. Zapravo, glavni dio bogumilskih vjerskih obreda sastajao se iz Očenaša i početka Ivanova evanđelja, pa i Kunovski zapis ne izostavlja da istakne kao najdublju spoznaju (in profundum maris) emanaciju Krista od boga-oca (Ivan I, 14). Početak Ivanova evanđelja bio je sastavni dio obreda lomljenja hljeba, odnosno južnofrancuskog katarskog rituala. Prijevod ovog mjesto u zborniku krstjanina Radosava (1443—1461), upoređenog sa katarskim ritualom skraja XIII stoljeća i Kunovskim zapisom glasi:

Radosavljev zbornik ⁶²⁾	Katarski ritual ⁶²⁾	Kunovski zapis
ИСКОНИ БЪ СЛОВО СЛОВО БЪ ОТЬ БОГА И БОГЪ БЪ СЛОВО	In principio erat verbum, et verbum erat apud deum, et deus erat verbum	Dixit Dominus ex Bazan: convertam in profundum maris
И СЛОВО ПЛОТЬ БЪ И ВСЕЛИ СЕ ВЪ НЪ	et verbum caro fac- tum est et habitavit in nobis	Verbum caro factum est et (h)abitavit in (no)bis
И ВИДИХОМО Е СЛАВУ БКО ИНОУГАТО ОТЬ ОЦА ИСПЛНО БЛАГОДИТЬ И, ИСТИНА	et vidimus gloriam eius, gloriam quasi unigeniti a patre ple- num gratie et veritatis	et vidimus gloriam je- sus, gloriam quasi uni- geniti a patre plenum gracie et veritas
БКО ЗАКОНЪ МОЖИЕМЪ ДАТЬ БЪ А БЛАГОДИТЬ И ИСТИНА ИСУХ ХРИСТО, МЪ БЪ ДАНА	quia lex per Moysen data est, gratia et ve- ritas per Jesum Chri- stum facta est	et (h)abitavit in nobis Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Maria, Maria, Maria, Maria, mati Hristova.

⁶²⁾ A. Solovjev, Vjersko učenje Bosanske crkve, str. 36.

Kao što se vidi, u Kunovskom zapisu nisu navedene početne rečenice niti rečenica da zakon bijaše dan po Mojsiju, a milost i istina nastu po Isusu Kristu (Ivan I, 17). S druge strane, opetovano se naglašava da je »Isus stanovao u nama«. Isticanje o stanovanju Isusa u nama kao da je spadalo u najvažnije tačke bogumilske dogmatike. Zigaben tvrdi za bogumile da su učili da »Krist kod njih stanuje, ostavivši našu sinagogu.«⁶³⁾

Ovdje je, dakako, jedno od polaznih pitanja da li Kunovski zapis ima dualističkih elemenata. Smatram da je osnovna koncepcija Kunovskog zapisa dualistična, naime borba između đavolskih i nebeskih sila. Pravovjerni kršćanin bi se obraćao bogu da ga uzme u zaštitu od zla koje njemu i njegovoj imovini nanose prirodne nepogode. Nevolje i bolesti po shvaćanju ortodoksne crkve ne dolaze od đavola, kako to proizilazi iz Kunovskog zapisa. Pošto se Kunovski zapis utječe đavolima, da bi se metoh izbavio od groma, oluje, grada i sl. očito je da su đavoli oni koji izazivaju ovakve neprilike za čovjeka. Takvo naziranje odražava određeni dualistični koncept. I prema bogumilskoj Tajnoj knjizi, Satana je stvorio grom, kišu, grad i oblake i nad njih poslao svoje sluge-anele (»... fectique tonitrua et pluvias et grandinem et nivem et missit ministros angelos suos super ea«⁶⁴⁾). Također sinodik cara Borila od 1211. godine u tački 44 izriče anatemu i protiv onih koji »Sotonu označavaju kao davaoca kiše i grada«⁶⁵⁾. I katari su pripisivali đavolu odgovornost za oluje, grad, poplave, vatre.⁶⁶⁾ Zato i Kunovski zapis, utječući se za spas metoha, ne upućuje molitve bogu, već se prijeti đavolima.

Našu pažnju mora da privuku slavenska imena trojice đavola: Cernicaš, Cernica i Kozodorac. Da li je moguće da ova imena stoje u bilo kakvoj vezi sa staroslavenskim Zscerneboch-om transformirajući se od crnog boga u đavole. Ime Kozodorac, koje, kako je rečeno, nalazi svoju potvrdu i u toponomastičkoj nomenklaturi kunovskog metoha, asocira na đavola: Drachenburg u Štajerskoj slovenski je Kozje, a jedna ljekaruša, pisana bosančicom, izjednačuje »kozlac oliti zmijanac«⁶⁷⁾

Zavređuje da se dublje prouči demonologija Kunovskog zapisa, no u ovoj prilici da još napomenemo da prema Kunovskom zapisu Satana nije ni odijeljeno božanstvo, ni sin Božji pored Krista. O Isusu se u Kunovskom zapisu govori kao o »jedinorođenom od oca« (quasi unigeniti a patre). Time se potvrđuje teza, prema kojoj crkva bosanska nije ispovijedala — kako je to pretpostavljao Solovjev — učenje nekih dualista da bi Satanael pored Krista kao »drugorodnog ili »inočednog« sina bio »prvorodni« (»jednorodni«) sin.⁶⁸⁾

⁶³⁾ G. Ficker, *ibidem*, str. 34.

⁶⁴⁾ J. Ivanov, *Bogumilski knjigi i legendi*. Sofija 1925, str. 77.

⁶⁵⁾ Puech — Vaillant, *ibidem*, str. 345.

⁶⁶⁾ *ibidem*, str. 183.

⁶⁷⁾ Mojo Medić, Četiri ljekaruše. Zbornik za narodni život i običaje, knj. XIV, sv. 1—2. U Zagrebu 1909, str. 204 — O mitološkoj povezanosti Thorra — Peruna — Ognja i Zmaja te kože ili jarca upor .Nodilo, Religija Srba i Hrvata. Rad, knj. LXXXIX, 21. U Zagrebu 1888, str. 147 i d.

⁶⁸⁾ J. Šidak, Današnje stanje pitanja »crkve bosanske« u historijskoj nauci. Historijski zbornik, Zagreb VII, 1954, str. 136.

Pripadnici crkve bosanske vjerovali su u borbu đavola sa božjim anđelima na nebu. Oni su »govorili kako je Lucifer užišao na nebo i poveo borbu s nebeskim anđelima«, kako to izričito stoji u popisu za-bluda bosanskih krstjana koje je bosanski vikar Bartol uputio u obliku pitanja papi Grguru XI.⁶⁹⁾ Kunovski zapis u borbi protiv đavola glavno mjesto daje arhanelu Mihajlu »sa vasemi silami nebeskimi«, a onda nabraja još devet anđela. Ovo zazivanje anđela ponavlja i pri kraju zapisa. Kunovski zapis spominje arhandela Mihajla još dva puta, dakle ukupno četiri puta. Ovo je, mislim, dokaz, da su bosanski krstjani, kao i katarska sljedba starijih albaničana⁷⁰⁾ u bici među anđelima dobrog bogu isticali arhangelu Mihaila između svih drugih anđela.

Upada u oči razvijena demonologija Kunovskog zapisa. To je in-dikativno i za upoznavanje učenja crkve bosanske. Za ocjenu njene veće ili manje dualističnosti nije bez značaja koliki će se broj đavolskih sila suprostaviti nebeskim silama tako da je jedna od karakteristika dualis-tičnih sekti bogatija demonologija. Nije zato bez razloga prezbiter Koz-ma, govoreći o bogumilima u Bugarskoj na jednom mjestu napisao da izmišljaju razna imena za đavole.⁷¹⁾ Kunovski zapis, navodeći tako broj-na imena, odlično dokumentira ovu tvrdnju prezbitera Kozme.

Posebni je problem da li Kunovski zapis sadrži doketističke ele-mente. Za bosanske bogumile navodi se u ovom pogledu dosta uvjerljiva argumentacija, kojoj treba pridodati i »Dijalog sv. Grgura pape Velikoga«, glagoljski rukopis iz XV stoljeća, do sada slabo upotrebljavan u bogu-milološkoj literaturi.⁷²⁾ Tu, u II knjizi, poglavlje 4, stoji i ovo mjesto:

»Videl je (Isukrst) ubo jeretiki ki kako su Husi imaju biti Valentijani Saduciji i neverni Bošnjane. O nesrično kraljevstvo bosansko, na koga ni rosa ni dažd' ne padi, pokle rodi i shrani i brani tolike i takve eretike, ki govore da gospodin Isuhrist ni imel pravoga tela človičaskoga i da je blažena diva Marija bilo an'jel i mnoge ine bludnje protivu veri katuličaskoj govore«.

Dosljedno doketističkom stavu, bogumili nisu vjerovali ni u tjelesno uskrsnuće, pa je i o tome u »Dijalogu« zabilježeno ovakvo svjedočanstvo u IV knjizi, poglavlju 3.

»Recimo da bi neki prišal jeretik ili poganin i rekel od onoga pro-kletoga kraljevstva bosanskoga, v kom se hrāne neverni jeretici i pročaju ki bi nam prividal ča je na drugom svitu. Tako jošće skazuje od mnozil svetih, kako je od Petra i Pavla apustola, ki po semrti svojoj bihu se povratili v svoja telesa i pokazāše se mnozim. Zato, o neverni eretici i neverni Patarini, ne recite, zač ne morete: Ki je od tuda prišal! da veru-jemo buduće telesa mrtvih skrsnutije.«

⁶⁹⁾ Rački, Prilog za povijest bosanskih patarena. Starine I. Zagreb 1869, 139.

⁷⁰⁾ Upor. dr Dragutin Kniewald, *ibidem*, str. 219. — O mjestu i ulozi arkandela Mihaela u bugarskih bogumila D. Angelov, *Bogumilstvo v Bugarija*. Sofija 1961, str. 51, 101—104, 110, 121, 148; u zapadnih bogumila I. v. Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters II*, München 1890, str. 296, 321, 371.

⁷¹⁾ H. C. Puech et A. Vaillant, *ibidem*, str. 74.

⁷²⁾ Upor. R. Strohal, *Hrvatski dijalekti*. Zagreb (1922), str. 5; Isti, *Patari i hrvat-ska glagoljska knjiga*. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva, god. XVII, U Zagrebu 1915, str. 348.

Tekst Kunovskog zapisa ne isključuje pretpostavku o doketističkom shvaćanju. Marija je »mati Hristova«. Hristova smrt našla je mjesta u Kunovskom zapisu kroz citate iz evanđelja. Sva ta mjesta dopuštaju i interpretaciju da je to sve bio privid. Očito je, naime, da Kunovski zapis prenaglašava učenje prema kojem »Isus stanuje u nama«, on se, štaviše, identificira sa »veliciem svetlom« (egz. 9). Kunovski zapis je sav ispunjen simbolikom. Na primjeru jednog takvog simbola o »sedmi hlebi« može se pretpostaviti da se ovo imalo alegorijski tumačiti u pravcu negiranja Kristovih čuda. Svakako, i drugi mnogobrojni simboli u tekstu Kunovskog zapisa pretpostavljaju interpretaciju u alegorijskom smislu. U ovom pravcu instruktivne su glose u Srećkovićevu evanđelju, a poznato je da su bugarski bogumili kao i francuski katari pojedina mjesta iz Svetog pisma interpretirali kao alegorije. Ne mijenjajući ništa u slovu evanđelja, jer to u pravilu bogumili nisu činili, i pisac Kunovskog zapisa mogao je u odnosu na Kristove muke, smrt i uskrsnuće imati pred očima da je to samo imaterijalna predstava.

Kunovski zapis nije propustio a da ne istakne i prišastije svetoga duha. O tome govori Kunovski zapis u egzorcizmu pod 9. Tu se »slavno prišastije svetoga duha« stavlja uporedo sa »veliciem svetlom«, što nije daleko od Manijeva učenja o Spasitelju, Parakletu, poslaniku svjetla. Anatema, dakle, protiv pavličana »Proklinjemo one... koji zovu Isusa svjetlošću, koja se pojavila u obliku čovjeka«⁷³ mogla bi važiti, prema Kunovskom zapisu, za bosanske bogumile.

Maniheji su ispovijedali da su Buda, Zaratustra, Isus i Mani kao glasnici prave religije namjesnici Spasitelja, poslanika svjetla.⁷⁴) Ovim glasnicima, prema poznijem shvaćanju bosanskih bogumila, sklonih da prihvate islam, treba pridodati i Muhameda. Prema svjedočanstvu Ricauta (XVII stoljeće), poturi su vjerovali da je Muhamed onaj sveti duh, čiji je dolazak Krist obećao svojim učenicima na Tajnoj večeri, a silazak svetog duha za Kristove učenike pedeset dana poslije Uskrsa bio je oblik i simbol ili predznak pojave Muhamedove.⁷⁵) Masovno prelaženje na islam, možda i bogumila iz Kunova, pravdalo se i time da je Muhamed onaj očekivani paraklet, obećan od Krista.⁷⁶)

⁷³) Upor. dr Aleksondor Solovjev, Simboliko srednjeevropskih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. VIII. Sarajevo 1956, str. 37.

⁷⁴) Upor. O. Betz, Der Paraklet, Fürsprecher im häretischen, Spätjudentum, im Johannes — Evangelium und in neu gefundenen gnostischen Schriften. Leiden — Köln 1963.

⁷⁵) Upor. dr A. Solovjev, Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim poturima. Glasnik Zemaljskog muzeja 1952, str. 101—109.

⁷⁶) Još od prije sto godina imamo jednu zabilježku iz koje se vidi da su Bosanski Muslimani rado operirali s argumenom da je Isus u evanđelju navijestio Muhamedov dolazak. Antun Knežević je (1870) zabilježio razgovor koji je imao s nekim prosječnim Muslimanom (Knežević ga naziva »ćosom«). Kada mu je u razgovoru Knežević rekao da »vjeruje u Isusa i njegov nauk«, ovaj mu je »ćoso« odgovorio: »Lažeš k'o pas; da ti vjeruješ u Isa peigambera (Isusa proroka), ti bi vjerovao i u Muhameda; on je prorokovao da će Muhamed doći i zapovijedio u Indjilu (evanđelju) da ga vi svi priznate za pravoga proroka.« (Bosanski prijatelj, sv. IV. U Sisku 1870, str. 115).

Jedno mjesto u Kunovskom zapisu na prvi pogled kao da se izrazitije protivi konceptu bogumilstva, a to je spomen 318 svetih otaca i 40 mučenika. Obično se, naime, ističe da je crkva bosanska, kao i inače bogumilstvo, odbacivalo kult svetaca. Protivno takvom naziranju iznosi se kao argumenat da su u Testamentu gosta Radina nabrojani veliki blagdani, a osim toga se iz pojedinih isprava pripadnika crkve bosanske vidi da su slavili određene blagdane posvećene svecima. Mislim da oni koji smatraju da je bogumilstvo odbacivalo slavljenje svetaca stvar op-solutiziraju. Kozma npr., na jednom mjestu izričito kaže da bogumili ne poštuju **sve** svece.⁷⁷⁾ Jedno elastičnije tumačenje optužbi u pogledu nepoštovanja svetaca moguće dopušta i popis zabluda kardinala Torquemade protiv bosanskih manihejaca od 1461. godine. U tač. 24 toga spisa navodi se da bosanski heretici ismijehuju i osuđuju poštovanje moći svetaca; u sljedećoj tački riječi je o tome da osuđuju i ismijehuju poštovanje svetaca **koje se vrši u crkvama** i kažu da se samo bogu treba klanjati i poštovati ga⁷⁸⁾ Ako se, dakle, ne poštuju svi sveci i osuđuje kult moći svetaca i ako se ne prihvaća poštovanje svetaca na način kako to čini ortodokсна crkva, te ako se stoji na stanovištu da se samo bogu treba klanjati i da se nikome ne smije odavati pošta onako kako se to odaje bogu, sve ovo još nije isto što i potpuno odbacivanje kulta svetaca. Adoracija svetaca (slično kao i krsta), kako su je bogumili pripisivali pripadnicima ortodoksije nešto je drugo od odbacivanja svetaca uopće. Zato mislim da nije u protivnosti sa navodima Kozme, pa, štaviše, ni Torquemade to što su, kako se po svemu čini, bosanski bogumili poštovali kao svece »oce« sa Prvog ekumenskog sabora cekve u Niceji 325. godine, što znači iz vremena koje predstavlja međaš do kada su bogumili priznavali pravovjernost crkve.⁷⁹⁾ Bosanski bogumili po svoj prilici nisu smatrali za potrebno da odbijaju odluke Prvog nicejskog koncila, pa ni 318 svetih otaca sa toga koncila, pošto su u principu prihvaćali tada formuliranu dogmu trojstva. I Testamenat gosta Radina zna za »nerazdjelimo Trojstvo«. Gost Radin, naime, izvršioca testamenta podsjeća »da mu je mirna i pokojna duša pred' višnjim' Bogom i prjed' svetom Trojicom' neraz'djelimom. Dogma o tri nerazdjeljiva božanska lica, kako je formulirana na nicejskom saboru — još konačno nerazrađena — ne bi se protivila bogumilskom učenju, pa ni konceptu o Sinu kao onom koji sjedi na desno, kako to proizilazi iz Kunovskog zapisa. Zato nije bilo razloga ne iskazivati dužni respekt, ali ne i adoraciju nicejskim svecima.

Možda su apologete ortodoksnog kršćanstva i u pitanju svetaca po tome što su smatrali da su bogumili pogrešno vjerovali, izjednačavali to sa nevjerovanjem.

77) Puech — Vaillant, *ibidem*, str. 111.

78) 24. Sanctorum venerandas reliquias derbent et demphant, 25. Huiusmodi sanctorum venerationem que in ecclesia per fideles fit dampnant et derident quod solus deus sit adorandus et colendus. — Kniewald, str. 179.

79) O varijantama u bogumilskoj doktrini u pogledu odluke Prvog nicejskog sabora o simbolu vjere upor. Dragoljub Dragoljović, *Bogomillisme et mouvements hérétiques dualiste du moyen âge*. Balcanica IV, Beograd 1973, str. 126—127.

Dr Truhelka se nije ni u prvom ni u drugom članku upuštao u pitanje kada je mogao biti napisan Kunovski zapis. Moje je mišljenje da se može sa priličnom sigurnošću datirati da je nastao šezdesetih godina XVI stoljeća.

Pri ovome datiranju pomaže mi spisak 29, odnosno čitljivih 26 muslimanskih imena na početku samoga zapisa. To su očito posjednici kunovskog metoha (meteha), u čiju je korist bio namijenjen ovaj zapis. Vjerovatno je bilo zapisano i više ovih imena, jer je, kao što je rečeno, rukopis na početku oštećen.

Upoređivanjem imena iz Kunovskog zapisa sa imenima poreskih obveznika za selo Kunovo iz deftera za sandžak Hercegovinu, koji je završen između 1. i 10. maja 1585 (Tapu ve kadastro, Ankara, no 1/483, fol. 34 verso i 35 recto) može se utvrditi da postoji podudarnost u imenima iz Kunovskog zapisa i ovoga deftera, ali uz jednu napomenu: Defter iz 1585. pokazuje da su destinati zapisa zapravo očevi i djedovi, kunovskih posjednika iz 1585. godine. Iz ovoga popisa u dijelu koji se odnosi na selo Kunovo⁸⁰⁾ može se utvrditi imena očeva i djedova za

⁸⁰⁾ Prijevod mi je sa fotokopije koja je pribavljena za potrebe Komisije za istoriju (Akademija nauka i umjetnost BiH (inv. br. 47) izvršio turkolog dr Adem Hadžić, a glasi:

Selo Kunovo, pripada zijametu A l i j e sina Malkočbegova, kapetana:

Baština Vukša, u posjedu Oruča, sada u posjedu Sefera, sina Jusufova, čift;

Baština Vukas, u posjedu H a s a n a, u posjedu Ahmed-age, čift;

baština Radosava, u posjedu D a v u d a, u posjedu J u n u s a D a v u d o v a;

baština Radovac, u posjedu Hizra, u posjedu H a s a n a Hizrova, čift;

baština Milan, u posjedu Džafera, u posjedu Isa Balije;

pola baštine Vukas, u posjedu A l a g o z a, u posjedu Omera, sina Alije, čift;

baština Radica, u posjedu Hizro, u posjedu Š o d i M e h m e d a;

baština Radivoj, u posjedu Iskendera, u posjedu Ališan Sinana;

baština Radko, u posjedu M u s t a f e, u posjedu Isa Balije;

baština Radihna, u posjedu H a m z e, u posjedu Isa Balije;

baština Radonja, u posjedu Karagoza, u posjedu H a s a n a, u posjedu Isa Balije;

baština Božidar, u posjedu Ahmeda, u posjedu Isa Balije;

baština Radoć, u posjedu H a s a n a, u posjedu H a m z e, u posjedu H a s a n a D a v u d o v a;

baština Vukša, u posjedu H a s a n a, u posjedu H u s e j n a, u posjedu Ibrahima sina H a s a n o v a;

baština Bogosav, u posjedu Š a d i j e M e h m e d o v a, u posjedu Oruča sina M e h m e d o v a;

baština Milojin, u posjedu Evrenosa, u posjedu Sejdi Pirije i M u s t a f e, njegova brata, u zajednici, odsjekom 150 akči;

baština Radivoj, u posjedu Iskendera Karagozova, u posjedu Kurda sina M e h m e d o v a;

baština Vukosav, u posjedu Nesuha, u posjedu Omera Sankina;

baština Raduča, u posjedu M u s t a f e, u posjedu A l i j e, sina M u s t a f i n a;

baština Vukas, u posjedu J a k u b a Ahmedova, u posjedu Kurda A l a g o z o v a;

baština Čubrin, u posjedu M u s t a f e, u posjedu J a h j e, sina J u s u f o v a;

baština Radoje, u posjedu M u s t a f e, u posjedu Kurda B a j a z i d o v a;

baština Milobrad, u posjedu H a s a n a, sina H a m z i n a;

gotovo sva imena, osim dva iz Kunovskog zapisa. U Kunovskom zapisu kao imena očeva i djedova koja su uspješno pročitana te u popisu od 1585. sreću se slijedeća imena (u bilj. 80 odštampana su spacionirano): Pajazit (dva puta) (u popisu Bajazid), Durmiš (jedan put), Mustafa, Hamza, Daut (u popisu: Davud), Kasom (dva puta) (u popisu Kasim), Hasan,

baština Radko, u posjedu Husejna, u posjedu Isa Balije;
baština Radivoj, u posjedu Hirza, u posjedu Junusa Davudova, čift;
baština Vukić, u posjedu udovice Vukosavljeve, u posjedu Isa Balije;
baština Radihna, u posjedu Hamze Ismailova, u posjedu Omera, sina Husejnova, čift;

baština Hasana Šadije, u posjedu Mustafe Hasanova, čift;
baština Ali Širmerda, u posjedu Iskendera, sina Nesuhova, čift;
baština Ahmeda Radihne, u posjedu Davuda, sina Ahmedova, čift;
baština Karagoz, u posjedu Ferhada, u posjedu Timura Hasanova, čift;
baština Hamza, u posjedu Pervane, u posjedu Husejna, sina Alina, čift;
baština Radko, u posjedu Hasana, sina Mustafina;
baština Huseina, u posjedu Hasana, sina Hizrova, čift;
baština Jusufa, u posjedu Durmiša, u posjedu Sejdije Mustafina, čift;
baština Radovan, u posjedu Hamze, u posjedu Huseina, sina Radičina, u posjedu Isa Balije;

baština Branisav, u posjedu Nesuha, u posjedu Isa Balije, čift;
baština Vukić, u posjedu Mohmuda Hasanova, u posjedu Omera, sina Hasanova;

baština Radica, u posjedu Hizra, u posjedu Isa Balije;
trećina baštine Ilijas i udovice dio, u posjedu Dimitra, u posjedu Hasana, u posjedu Pirije, sina Hasanova i Bali Uvejsa, u zajednici, čift;

baština Alije, u posjedu Ibrahima, sina Junusova, čift;
baština Nesuh, u posjedu ihtijara Mehmeda, čift;
baština Davud, Hadži (?), u posjedu Pervane Davudova, čift;
baština Davud, u posjedu Husejna, u posjedu Velije Husejnova;
baština Alagoz Ahmedova, u posjedu Ahmeda, sina Mehmedova;
baština Kasima Hasanova, u posjedu Mustafe, sina Kasimova, čift;
baština Mustafe, sina Kosimova, u posjedu Pirije, sina Balinog, čift;
baština Jusufa, sina Ahmedova, čift;

baština Mahmuda, sina Alagozova, čift;
baština Radko, u posjedu Hasana, sina Mustafina;
baština Hasana, u posjedu Iveza, sina Hizirova;
Firuz, sin Mustofin, 9 (akči)
Omer, sin Alin, 6 (akči)

Hasa tarla, dvije (četiri ?) njive, čajr, u posjedu Šabana, u posjedu Mustafa-age na osnovu kadijinog hudžeta u posjedu Durguta Emina, u posjedu stanovnika sela, daju ušur;

Sefer Sâнке, 6 (akči)
Zemin Abide-hatun, majke Husejn-begove, spahijinog gulama; sastoji se od njive Huillica, i Barinska, i Durica, i Deslica, i Udina, i Brakovica, i Jakunovo, i Lazi, i Kapulovo, i Počisto selište, i Kukavinčić, i Prisoje-njiva, u posjedu spomenute (Abide hatun), raspolaže s njima na način zemino, na osnovu hudžeta rumelijskog kaziaskera i na osnovu tezkere zaima Ali-bega;

Vlasniku timaro daju ušur: Korča, sin Pervane 9 (akči), Husein, sin Ferhada 9 (akči), Ahmed sin Murada 9 (akči), Mustafa, sin Timora 6 (akči), Faik, sin Turalije 6 (akči), Mezd, sin Sejdije 6 (akči), Osman, sin Pirijeei 6 (akči), Memija, sin Velije 6

Perhat (tri puta) (u popisu: Ferhad), Mezit (u popisu: Mezyd), Mehmed, Husein, Alija Jagup (u popisu: Jakup), Aličuz (u popisu: Aligöz), Čat... (u popisu Šadi⁸¹), Murat, Junuz, Velija i Jaħo (u popisu Jahja). U popisu od 1585. nisam jedino mogao identificirati imena Čeprča i Ramadana.

Ovolika poduđarnost u imenima ne može biti slučajna, pa se s razlogom može uzeti da su destinati Kunovskog zapisa živjeli 20—25 godina prije nego što je izvršen popis od 1585.

Prema tome, Kunovski zapis je nastao negdje oko 1560—1565. godine, a moguće nešto i kasnije.

Spoznaja da se još šezdesetih, pa i sedamdesetih godina XVI stoljeća našao u Bosni jedan dosta učen krstjanin, autor Kunovskog zapisa, mislim da je od izvanredne važnosti za pitanje nestanka crkve bosanske. Obično se uzimalo da je bogumilstva u Bosni nestalo već dolaskom Turaka, ili se usvajala tvrdnja Orbinija da ih je nestalo 1520. godine. Sada se ta vremenska granica s razlogom može pomjeriti kasnije. I samo Kunovo je, istina, u vrijeme pisanja zapisa bilo potpuno islamizirano, ali eto bogumilska tradicija bila je prisutna i živa. Ne znamo da li autor zapisa zasigurno potječe iz Kunova, odnosno njegove blizine, ali je od kapitalne važnosti da su u drugoj polovici XVI stoljeća u Bosni egzistirali ljudi, upućeni u bogumilsku dogmatiku.

Nije isključeno da autora Kunovskog zapisa treba tražiti baš u samom Kunovu. Ovdje je, po svoj prilici, postojala bogumilska hiža, pa je tu, odnosno na tradicijama te hiže, vjerojatno nastao i Kunovski zapis. Lokalno obilježje zapisu daje i nabranjanje posjednika kunovskog metoha, kao i zazivanja da upravo kunovski metoh bude uzet u zaštitu. O lokalnom porijeklu kunovskog zapisa govori i zazivanje lokalnih demona, prije svega Kozodorca, očito po Kozodolcu, možda i kultnom mjestu sudeći po slikarijama koje je tamo pronašao Đuro Basler.

Autor Kunovskog zapisa vjerojatno se služio kakvim starijim predloškom. Teško je, naime, vjerovati da je sve tekstove znao napamet, neovisno od toga što mu citati nisu baš najvjerniji. Možda nije znao ni

(akči), Mustafa, sin Bajezidov 6 (akči), Malkoč, sin Pervane 6 (akči), Alija, sin Velije 6 (akči), Timur, sin Husejnov 6 (akči), Malkoč, sin Husejnov 6 (akči), Gazi, sin Husejnov 6 (akči), Hurrem, sin Husejnov 6 (akči), Pervane, sin Husejnov 6 (akči).

Prihod: ispendžo 625 akči, resmi čift 667, akči, pšenice kejlava 9, vrijednost 720 (akči), mješanica kejlava 10, vrijednost 400 (akči), zobi i kapludže, 21 kejl, vrijednost 420 akči, proso heljda 4 kejla, vrijednost 160 akči, mlinova 3, resm 90 (akči), pristojba na sijeno 250 (akči), pristojba na vrt 100 (akči), ušur od lana 100 (akči), pristojba poljačina 100 (akči), ušur na lan 50 (akči), ušur od meda 45 (akči), jedna mukata 150 (akči), adeti agnam 231 (akči), badi havo i mladorino 86 (akči), ruđ... (?), 100 (akči), ukupno 4300 (akči).

Dio čifluka Mahmuda, sina Mehmedova i Kasima, i Nesuha vojvode, u zajednici ga uživaju, sada u posjedu Dede Balije, prihod 200 (akči).

(Zapisano marginalno): Pripada zijametu Alije, sina Malkočbegova.

Mezra Višje pripada selu Kunovu, a ovo nahiji Soko, obrađuje se i daje ušur, sada u posjedu Turalije, sina Muratova, pripada zijametu Alije, sina Malkočbegova.

⁸¹) Alija Delić, službenik iz Vitkovića, rodom od porodice Delića iz Kunova, koja se smatra starosjedilačkom, pričao mi je, ne znajući tada za tekst Kunovskog zapisa, da su se oni prvotno zvali Čati, kasnije Čatovići. Alijina oca zvali su Čat.

latinski jezik, no ima jedna pojedinost, koja upućuje da je latinski tekst sastavljen nakon dolaska Turaka. To je rečenica, tendenciozno umetnuta u tekst zapisa »ad honorem dei et patrie liberacionem« Jasno je da eksklamirati o oslobođenju domovine dolazi u obzir samo poslije turskog zauzeća.

U prilog pretpostavci da se autor služio starijim tekstovima može se iznijeti što se u tekstu uz ijekavizme i sporadične ikavizme javljaju i ekavski napisane riječi. Mislim da je u stvari riječ o pisanju »jata« kao »e«, držeći se pri tome starijeg ili starijih predložaka. Autor je »ѣ« u predlošku jednostavno transkribirao kao »e«. To mislim signalizira na upotrebu starijih prijedložaka kao objašnjiv razlog za zastupljenost ekavice u zapisu. U fočanskom, naime, kraju u starim spomenicima javlja se samo ikavica i ijekavica. Ikavica se javlja na natpisu gosta Milutina u Humskom (»bilig«), ali već u XV stoljeću počinje prevladavati ijekavica; dokaz za to je uzmicanje ikavizma pred ijekavizmima u popisu tzv. fočanskog hâsa, koji je — prema ing. Aliji Bejtiću — nastao između 1465. i 1469. Iako ikavica u fočanskom kraju još nije potpuno nestala ni u XVIII stoljeću (u jednom putopisu na hadž iz 1733. godine u kolekciji Osmana A. Sokolovića, sada u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, toponim Sutjeska zapisan je kao Sutiska). Ekavski oblici u Kunovskom zapisu jesu, dakle, stvar ortografije, odnosno inicij da se kod sastavljanja Kunovskog zapisa autor poslužio predloškom sa staroslavenskim »jatom«.

V

U posebnom radu pokušao sam dokazati interpretacijom zabilješki u turskim katastarskim defterima o svojstvu da su određena zemljišta krstjanska, da se pod tim misle posjedi bogumilskih »hiža«, »kuća«, hospicija, odnosno posjedi crkve bosanske. Pošto je u selu Kunovu zabilježeno u mufassal defteru pisanom 1477/1478. godine zemljište kojim je ranije raspolagao Cvatko gost, to sam pretpostavio da su se u Kunovu nalazili posjedi crkve bosanske, pa i sjedište jedne od hiža.⁸²⁾

Ovu pretpostavku, mislim, da učvršćuje i okolnost što se iz Kunovskog zapisa može zaključiti opstojnost »kunovskog metoha« (ili kako u zapisu stoji »meteha«).

Što je metoh?

To je, u sferi Bizanta, crkveni ili manastirski zemljišni posjed, koji je sačinjavao jedno ili više sela. Prvotno se riječ upotrebljavala za zajednicu monaha koji su obrađivali manastirsku zemlju. Metoh je i manji manastir koji potpada pod drugi, veći manastir.

⁸²⁾ Upor. moj rad Zemljišni posjedi »crkve bosanske«. Hlis. zbornik god XXV—XXVI. 1972—1973., Zagreb, str. 461—480. — Fočanski muderis (profesor) Hafiz Hamid Muftić, čija je porodica imala zemljoposjede i u Kunovu, ispitivao je historijat džamija na području fočanskog muftijstva, tvrdio je da je na mjestu džamije u Kunovu (spalili je četnici 10. I 1942.) stajala »bogumilska havra« (havra=sinagoga) (saopćenje Alije Đelića iz Vitkovića). Krstjanska kuća mogla je biti situirana i na nekropoli Ravno groblje, gdje se i sada razaznaju zidine dviju starih impozantnijih zgrada.

Truhelka je pojam **metoh** objasnio kao atar, koji je obuhvatao više sela, i to Kunovo sa zaseocima: Crnobojevići (zapravo Crnobovići), Gradojevci (zapravo Gradovići), Pribišci, Robovići, Rujići, Sadići (zapravo Šadići) i Šahbazi sa Vjetrenik planinom (koja je služila kao ispasište); ovim zaseocima treba još dodati zaselak Suftići. Svo je stanovništvo, sve do austrougarskog vremena bilo isključivo muslimansko.

Za razliku od Truhelkina poistovjećivanja pojma metoh sa atar, smatram da se kunovski metoh tako označavao po zemljoposjedu crkve bosanske. Ne znamo šta je sve obuhvatao taj zemljoposjed. Hercegovački defter od 1477/1478. spominje defakto samo ostatke krstjanskog zemljoposjeda u Kunovu. Tu se navode zemlje gosta Cvjetka koje su prilikom ovog popisa bile ušle u sastav čifluka Mahmuda, sina Ratkova; Mahmud i njegov otac posjedovali su neke zemlje u Kunovu već od vremena hercega Stjepana. Preuzeli su i timar Koče, sina Mehmedova.⁸³⁾

⁸³⁾ Integralni tekst popisa Kunova iz hercegovačkog mufassal deftera od 1477/1478. u Arhivu u Stambolu (No 5, str. 105, recto) u prijevodu saradnika Orijentalnog instituta u Sarajevu Ahmeda Aličića glasi:

Timar Koče, sina Mehmedova. Uživa ga, ide u rat. Prenesen sa Ratka, oca Mahmudova. Ne daje se ispendža.

Selo Kunovo, timar spomenutog, pripada Sokolu.

Radas, otac mu Vukota, Milivoj, otac mu Sokoje, Milin, otac mu isti, Britko, otac mu Došlac, Radilo, otac mu Milivoj, Radohna, otac mu Gradoje, Vukas, otac mu Radohna, Dobrašin, otac mu Komnen, Vukša otac mu Dobroman, Radivoj, otac mu Radivac, Rajko, otac mu Bogut, Radinac, otac mu Rajko, Radić, otac mu Radivac, Vukašin, otac mu Radoje, Radić otac mu Radivac, Vukić, otac mu Radovan, Radenko, otac mu Radivac, Radihna, otac mu Bogdan, Vukas, otac mu Radohna, Vukša, otac mu Radoje, Vukač, otac mu Vukša, Radivoj, otac mu Pribislav, Vukić, otac mu Radivoj, Radonja, otac mu Faloje (?), Radoje otac mu Haloje, Radivoj, otac mu Vukašin, Milenko, otac mu Vukašin, Milivoj, otac mu Radivoj, Vukić, otac mu Pribislav, Milorad, otac mu Gojislav, Božidar, otac mu Radisav, Radovan, otac mu isti, Vukić, otac mu Radivoj, Radinac, otac mu Radivoj, Radenko, otac mu Radivoj, Radovan, otac mu Rajko, Radonja, otac mu Radoje, otac mu Radivac, Pribisav, otac mu Bojislav.

Muslimani: Iskender, nestao, Atmaga, neoženjen, Ismail, neoženjen, Širmerd, neoženjen, Karagöz, nestao, Musa, neoženjen, Ismail, drugi, nestao, Iskender. drugi, nestao, Husejin, nestao.

Svega domova: 35, neoženjena 4, muslimana 6, neoženjena 3, resum (pristojba) 72.

Hassa posjedi: jedan je Smrhovica, jedan Ravna Laz, a jedan Radoševo selište.

Hassa čajir: jedan (zvani) Zivalje.

Prihod: 386.

Pšenica, 20 lukana, vrijednost 480; ječam 8 lukana, vrijednost 120; zob, 40 lukana, vrijednost 360; proso, jedno lukno, vrijednost 15; ošri-bostan (desetina na poljoprivredne kulture) 30; ošri kovan (desetina na košnice) 20; resmi-hinzir (pristojba na svinje) 10; ošri ketn (desetina na lan) 5; mlin 1, resum (pristojba) 15; nijabet (kazna za manje prestupe), 48.

Ukupan prihod sa čifluka 1921.

Čifluk sačinjavaju zemlje Mahmuda i njegova oca Ratka, koje su stalno posjedovali u spomenutom selu od vremena Hercega; zemlje gosta **Cvatka kristijana**; zemlje koje je držao ćafir po imenu Dobri, sin Radašina; kućište Gornje Konuljevo (?); tri njive koje su bile u rukama Radohne, sina Radoja, šesti dio mjesta Trnovo, četvrti dio sela Obršne. Sve ove zemlje nalazile su se u njihovu posjedu i njima su potvrđivane. Drži ih Petro Vukić, ćafir sa svojom braćom. Prihod 360.

(Kod prijevoda imena mjesto riječi »sin« (veledi) služili smo se izrazom »otac mu«, kako ne bi morali očeva imena navoditi u genitivnoj promjeni).

»Zemlje gosta Cvjetka«, koje nas u ovoj prilici interesiraju našle su se dakle u sastavu jednog čifluka, dospjevši u ruke Mahmuda, sina Ratkovog. Gost Cvjetko nije se, dakle, 1477/1478. nalazio sa posjedom u Kunovu, pa se postavlja pitanje da li je gost Cvjetko uopće bio u Kunovu u tursko doba (može se uzeti da je Kunovo palo pod Turke zajedno sa ostalom Hercegovinom 1465. godine). Vjerovatno se na to može pozitivno odgovoriti, ako se uzme da se u defteru razlikuju zemlje Mahmuda i njegova oca Ratka koje su u Kunovu posjedovali još za hercegova vremena, dakle u doba koje je neposredno prethodilo turskom zauzeću, te zemlje gosta Cvjetka. Iz deftera od 1477/1478. razabire se da se u okviru timara Koče, sina Mehmedova u Kunovu nalazio čifluk sa posebnim ekonomsko-pravnim statusom, kojemu je čifluk-sahibija Mahmud i njegov otac Ratko. Ratko je još od vremena hercega Stjepana imao ovdje zemlje. Jedan dio tih zemalja direktno je uvršten u sastav timara Koče, sina Mehmedova, a od preostalog dijela obrazovan je ovaj čifluk, kojemu je pripadalo više baština i dijelova sela. Među ovim pridodatim nekretninama bilo je i zemljište gosta Cvjetka. Čifluk sahibija je plaćao samo desetinu u iznosu od 360 akči, što pokazuje da je čifluk bio relativno mali. Obradivao ga je Petar Vukić sa braćom.

Kako je Ratko, odnosno Mahmud mogao doći do zemljišta gosta Cvjetka? Ili kupavinom od Cvjetka ili prenosom tog zemljišta od strane države u pretpostavci da je Cvjetko napustio zemljište. Ovdje je bitno da Cvjetko u momentu popisa (1477/1478) nije uživao svoje zemljište, već ga je bio prodao ili napustio. S druge strane je vrlo vjerovatno da ga je uživao barem kraće vrijeme neposredno poslije turskog osvojenja. Njegovo je, naime, zemljište Ratko (Mahmud) stekao istom poslije dolaska Turaka. Defter razlikuje prvobitne zemlje Ratkove (Mahmudove) koje je posjedovao iz vremena Hercega (dakle neposredno pred dolazak Turaka), a u njih nije spadalo Cvjetkovo zemljište. U defteru se, uostalom, izričito kaže da su se uz ostale nabrojane zemlje i zemlje gosta Cvjetka kristijanina nalazile u njegovu posjedu i taj je posjed potvrđivan. Prema tome, istom po dolasku Turaka Ratko (Mahmud) je došao u posjed Cvjetkova zemljišta. Ono je, istina, moglo biti i napušteno prilikom turskog zauzeće, no očito je da je predstavljalo mali posjed (prihod sa čitava čifluka oporezovan je, kako je rečeno, sa svega 360 akči), pa ta okolnost signalizira na smanjeni metoh, odnosno tursku intervenciju. Ako uvažimo analogiju kako su se Turci odnosili prema pravoslavnim crkvenim posjedima, da su naime »veliki manastiri izgubili većinu svojih imanja, a zadržali samo jedan deo«⁸⁴), onda bismo mogli uzeti da je i ad cjelokupnog kunovskog metaha gost Cvjetko dobio samo jedan dio. Kunovski metoh mora da je ranije činio veliki posjed: Kunovski zapis bio je namijenjen jednom širem području; radilo se o najmanje 29 domaćinstava a pošto je sam zapis bio smješten u jednoj šumi koja dominira nad Kunovom i svim zaseacima i to pokazuje da se »metoh« ima situirati na jedan veći prostor.

⁸⁴) Branislav Đurđev, Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda. Sarajevo 1964., str. 110.

Može se, dakle, sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je tursko zauzeće zateklo Cvjetka kao gosta u Kunovu. Dobivši na korištenje dio kunovskog metoha, gost Cvjetko ga je vjerovatno ubrzo prodao Ratku, odnosno njegovu sinu Mahmudu. Da se Cvjetko samo kratko vrijeme koristio svojom zemljom u Kunovu nakon dolaska Turaka dokaz je što se spominje još 17. oktobra 1466. kao pripadnik družbe patarena Bjelosa u Podbiogradu (u ovom povodu zabilježeno je kako je u jednom sporu kao svjedok u Dubrovniku dao izjavu »pod zakletvom, kako oni (tj. krstjani) običavaju«. Još se jednom javlja, i to u dokumentu od 23. februara 1470. iz kojeg se saznaje da ga šalje gost Radivoj po depozit u Dubrovnik; iz dokumenta je vidljivo da se Cvjetko zvao Radojković.⁸⁵⁾

Naziv »kunovski metoh«, povezano sa opstojnošću zemalja gosta Cvjetka u Kunovu, ovlašćuje na zaključak da su se bosanski bogumili za zemljišne posjede koji su pripadali hižarna služili i nazivom **metoh**, odnosno **meteh**.

Postavlja se pitanje da li se u Bosni još gdje sačuvao naziv metoh za zemljišne posjede crkve bosanske?

Nije isključeno da će se u arhivskoj građi naći potvrda za egzistenciju ovog naziva i drugdje u Bosni. U ovoj prilici mogu skrenuti pažnju na jedan toponim. Riječ je o nazivu Metohija za Gacko. Da li ovaj naziv podsjeća na bogumilsku metohiju?

Kada je u pitanju Gacko, ne mogu biti od pomoći turski katasarski defteri, koji su registrirali »krstjanske zemlje« samo za područje koje je osvojeno prilikom sultan Fatihove ekspedicije 1463. godine. Registriranje krstjanskih zemalja shvaćam kao sultan Fatihov privilegij, dat crkvi bosanskoj tako da su krstjanske zemlje u defterima registrirane samo za područje koje na jug dopire najviše do Nevesinja.

Moglo bi se pomišljati da je gatačka metohija pripadala tamošnjoj pravoslavnoj crkvi u selu Gračanica. Nije isključeno da je metohija u Gacku mogla pripadati i budimljanskoj episkopiji, koju je osnovao sv. Sava za područje Gornjeg Polimlja, ali je poznato da se uslijed ekspanzije bogumilstva prvotno uspostavljeno stanje nije moglo trajnije održati. Pitanje je i kada je crkva u Gračanici sagrađena. Pri tome ne pomaže ni nadgrobni natpis na podu crkve pred oltarom koji glasi: »A se leži Milko Tasovčić.«⁸⁶⁾ Porodica Tasovčić spominje se u Gacku prvi put 15. IV 1449. Ne zna se, međutim, da li je Milko Tasovčić bio pravoslavac ili bogumil; nije posve isključeno da je bio i bogumil i da je crkva u Gračanici mogla prvobitno biti grabljanska kapela. Običaj je naime bio u bogumila da podižu hramove nad grobovima svojih pokojnika (najeklatantniji primjer za to je odgovarajuća odredba u testamentu gosta Radina). Ipak je najzanimljivije da se do danas među narodom Gacka uporno govori kako je Đuro Zvizda, rođonačelnik muslimanskih Zvizdića, za sebe sagrađio džamiju, a za ženu crkvu u Gračanici, pa se na ovaj način crkva datira

⁸⁵⁾ Ć. Truhelka. Još o testamentu gosta Radina i o patarenima. Glasnik Zemaljskog muzeja XXV (1913) str. 373.

⁸⁶⁾ Upor. M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. Knj. III. Sarajevo 1964. red. br. 170, str. 38—39; upor. i knj. IV, str. 170

u tursko doba. Gatačke metohije nema ni među posjedima humskog eparhijskog vlastelinstva, koje je imalo posjede u Primorju, Polimlju, u predjelu Brskova, te u Metohiji i u Drenici.⁸⁷⁾

S druge strane, u prilog pretpostavci o gatačkoj metohiji kao zemljišnom posjedu kristjana govore neke indicije o bogumilskom karakteru izvjesnih spomenika materijalne kulture. Ne želim ulaziti u pitanje da li bogumilima pripadaju brojno zastupljeni stećci u gatačkom kraju, ali ću upozoriti na nešto drugo: na neka gatačka kulturna mjesta za koje se s razlogom može uzeti da su služila bogumilima u obredne svrhe.

Prije toga bih skrenuo pažnju na jedan do sada neiskorišten podatak u literaturi o bogumilima. Ostavio nam ga je Marsigli, koji je opisao žrtveni obred pavličana nastanjenih između Jedrene i Plovdiva (XVIII stoljeće). Marsigli je bio očevidac, a svoja zapažanja provjerio je kod tadašnjeg mitropolita u Plovdivu Dionezija. Prema Marsigliju pavličani su, držeći se svoje hereze, imali grčki obred. Crkvene zgrade nisu poznavali, već je to bilo jedno dobro očišćeno mjesto na zemlji, pod otvorenim nebom. »Na jednoj je strani bilo veliko drvo sa zabijenim velikim drvenim klincima za vješanje žrtava koje su prinosili; bili su to komadi volova i ovnova. Pod drvetom je bio postavljen krst loše izrade, tesan od kamena, ispod kojega su, po grčkom običaju, padali na koljena. Međutim mjesto da drže tri sastavljena prsta, kao što čine Grci kada se krste, oni se krste čitavom šakom. Na sredini ovoga mjesta bio je kameni sto, na kojem su prinosili svoje žrtve, a oko njega, u većem krugu, stajali su drugi mali kameni stolovi, na kojima su jeli meso žrtvovanih životinja.⁸⁸⁾

Mora se odmah napomenuti da je ovakav obred zapravo posve stran manihejsko-pavličansko-bogumilskim učenjima, pošto je prikazivanje životinjskih žrtava izraz materijalnog kulta, pa je ovdje riječ o reliktu staroslavenskog religijskog kulta. Ipak je najbitnije da je praktikovan kod pavličana, usko povezanih sa bosanskim bogumilima, među kojima, je u poznije vrijeme bilo dosta iseljenika iz Bosne. Pavličanski obred, kako ga je opisao Marsigli, u vrijeme poslije pokatoličavanja pavličana, može naći potvrdu i na terenu Bosne, upravo u gatačkom kraju. U selima Jasenik, istočno od Avtovca, Nadinići, sjeverno od Gacka i u Orahovici u blizini Fatnice Zdravko Kajmaković je identificirao i opisao stare bogomolje pod vedrim nebom.⁸⁹⁾ Ako se sa Marsiglijevim podacima uporedi opis koji daje Kajmaković (neovisno od njegove interpretacije, koja negira bogumilsko porijeklo ovih otvorenih bogomolja) onda se vidi da je na navedenim gatačkim lokalitetima kompletno zastupljen inventar pavličanske bogomolje pod vedrim nebom: Molitvište u Jaseniku situirano je na zemljištu zvanom Gaj, pa, dakle, nije manjkalo drvo za vješanje

⁸⁷⁾ Upor. Rad. Ivanović, Srednjevekovni baštinski posedi Humskog eparhijskog vlastelinstva. Istorijski časopis SAN, knj. IX—X 1959, Beograd 1900, str. 79—95; A. Solovjev, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. God. V. Sarajevo 1953, str. 68—77.

⁸⁸⁾ P. Sirku, K' istorii ispravlenia knjig' v' Blgarii v' XIV veke. S. Peterburg' 1898, str. 255.

⁸⁹⁾ Zdravko Kajmaković, Jedno starije kulturno mjesto. Naše starine XI, Sarajevo 1967, str. 175—180.

žrtvenih darova (i Kajmaković je u crtežu molitvišta prikazao pokraj oltarske menze jedno veliko drvo-klen). Mjesto gdje se klečalo, otesano od kamena, moglo bi biti ono što Kajmaković označuje kao »minijaturni protezis« ili »neku originalnu krstionicu«. Kameni sto na koji su pavličani pridonosili žrtve, a vjerovatno dijelili hljeb, čini i u Jaseniku glavni dio ovog molitvišta pod otvorenim nebom; izrađen je poput stećaka. Ispod ploče (86 : 60 : 20) na masivnom paralelopipedu (80 : 70 : 40) nalazi se vitice loze, uivičene s donje strane tordiranim užetom. Na donjem dijelu uklesane su tri arkade, a to bi se logičnije moglo uzeti kao troja vrata (pravi smisao ovih vrata može se shvatiti ako se imaju u vidu Isusove riječi iz Ivanova evanđelja X,9: Ja sam vrata, kroza me ko uđe, spasiće se; i ulaziti će i izlaziti i pašu nalaziti). Molitvište je imalo suhozidinu pravokutnog oblika. Na udaljenosti od 5 metara nalazila se kamena stolica — jedna od tri stolice u gatačkom kraju⁹⁰⁾ — pa je očito da se ovo molitvište koristilo i za sastanke profanog karaktera.⁹¹⁾ Na drugom od gatačkih molitvišta, koje danas narod naziva »Crkvina« u selu Orahovici, jedva se mogu raspoznati temelji suhozidine, no figure na dva stećka koji se tu nalaze potvrđuju da su i ovdje bogumili vršili svoje obrede. Kajmaković je objavio crteže tih figura, koje nedvojbeno podsjećaju na figure starješina crkve bosanske. Na jednoj od njih prikazan je muški lik odjeven na način kako su prikazivani krstjani, redovnici crkve bosanske: u kratkom odijelu iznad koljena sa simboličnim pojasom od tordiranog užeta (»le-cordon symbolique«; to bi bio »haereticus indutus vel vestitus«); drži u desnoj ruci ravnokraki krst (prema Solovjevu simbol »sunčanog krsta«). dok mu se lijeva ruka proširuje u okruglo tijelo; do njega je ženski lik u dugoj haljini sa simbolom sunca u kojem je rozeta (prema Sloveju ovdje se može raditi o simbolu za samog Isusa). Na drugom stećku prikazana je također figura u kratkom odijelu s tordiranim pojasom i sa simbolom sunca, bez rozete, te rukom, koja se proširuje u okruglo tijelo.⁹³⁾

Slažem se sa Kajmakovićem da je molitvište u Jaseniku »zadržalo izvjesne prastare crte staroslovenskih kulturnih gajeva«. Gatačka molitvišta i odveć podsjećaju na Helmoldov opis svetišta, zagrađena drvenom ogradom, u prastarj šumi negdje preko donje Labe, gdje se ne samo prinosile žrtve već i sudilo. (... Illic inter vetustissimas arbores vidimus sacras quercus... quas ambiebat atrium et sepes accuratior lignis constructa, continens duas portas. Illic omni secunda feria populus terre cum regulo et flamine convenire solebant propter judicia...). Prinošenje životinjskih žrtvi, kako se to može rekonstruirati da se obavljalo na gatačkim molitvištima jedan je od primjera koji upućuju na to da je crkva bosanska konzervirala stare slavenske religiozne tradicije.

⁹⁰⁾ Upor. Vejsil Ćurčić, Kamene stolice. Napredak, god. VIII, br. 3—4, Sarajevo 1933, str. 27—36.

⁹¹⁾ O običaju u Bosni da se javna uredovanja i sastanci drže pokraj crkava, odnosno kulturnih mjesta upor. dr Pavo Andelić, Bobovac i kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo 1973, str. 252—255.

⁹³⁾ Kajmaković smatra da su oba stećka predstave »sveštenih lica« koja drže krst i diskos. Međutim, prava bi bila sablazan da jedno lice ortodoksne crkve nosi mantiju do iznad koljena.

Sve ovo, a naročito stećci u Orahovici, svjedoči da je u kraju Gacka-Metohije crkva bosanska intenzivno razvijala svoju djelatnost i da je ovdje bio jedan od njenih vjerskih centara, pa i metoh, tako da uz kunovski imamo i gatački metoh, a sigurno je pod tim nazivom bilo i drugih zemljišnih posjeda bosanskih krstjana.

VI

Razmatrajući provenijenciju Kunovskog zapisa, dr Čiro Truhelka je izrazio mišljenje⁹⁴) da je uzorak ovome zapisu jamačno obrednik posvete vode i soli⁹⁵), ušiven u jednom starom misalu koji se čuva u franjevačkom samostanu na Otoku (Badiji) kod Korčule; misal su tamo donijeli bosanski franjevci sklonivši se na otočić, gdje su 1394. sagradili crkvu i samostan. Razlika je veli dr Truhelka, samo u tome da Kunovski zapis ima više podataka iz Apokalipse i apokrifa, a otočki obrednik samo poneke iz Apokalipse, dočim apokrifi nedostaju. To je — nastavlja dalje Truhelka — uostalom razumljivo, jer je jedno patarenski rukopis, a drugo vjerojatno franjevački.

Međutim, iz teksta otočkog obrednika, koji citira dr Truhelka, ne vidi se neka podudarnost, osim što su i u Kunovski zapis i u otočki obrednik uvršteni pojedini latinski citati (zanimljivo je, npr. da u islamskim zapisima ima, istina rijetko, citata na hebrejskom jeziku, pa kao da je jedan općusvojeni manir da se u zapise unose citati na jezicima svetih knjiga, da bi se pojačao njihov magični efekat).

Protivno konceptu da bi otočki obrednik poslužio kao uzor Kunovskom zapisu, Truhelka je u istom radu iznio hipotezu da se zapisi kao kunovski imaju ne samo pripisati patarenskim redovnicima nego su to i prvi uzorci narodnih ljekaruša, nastali u njihovim samostanima, koji su imali značaj hospitia, bili, dakle, gostinjski i bolnice. Bolesnike su nje govali krstjani i krstjanke, a među njima bio je i po koji koji je sabirao i bilježio lijekove i ljekovite trave. Te ljekaruše prepisivale su kasnije drugi dodavali im svoje dodatke i preporuke, okušane u njihovoj praksi i tako nastaje — zaključuje Truhelka — znatan niz i te vrste bosanske literature, čiji se je korijen razvio u hospicijima bosanskih patarena. Truhelka tvrdi da i u ljekarušama ima tragova apokrifa; obično je takav motiv »San Bogorodice«, koji se preporučuje kao osobito djelotvoran zapis.

U prilog ovoj zanimljivoj Truhelkinoj hipotezi može se navesti da su se bogumili, kako se po svemu čini, intenzivnije bavili medicinom, posebno magijskom, iako to nije nikakav njihov specijalitet, te da su, s druge strane, ortodoksne crkve oduvijek nerado i s krajnjim oprezom gledale da se njihova hijerarhija bavi medicinom, pogotovo onom koja je imala magijski karakter. Zato se doista može pomišljati na to da su

⁹⁴) Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1942, str. 789—790.

⁹⁵) I u jednoj apokrifnoj molitvi »ot zlagu dažda«, koju je objavio V. Kačanovskij (Starine XIII, str. 157) jedno mjesto glasi: »rastapajte se jako sol v vode, gde se zametnete tuj se rastopite, tu da i pogibnete.« Obred »rastvaranja soli i vode iznad glave bolesnika« bio je poznat i sarajevskim Jevrejima. Upor. Mr. ph. Samuel Elazar, Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni. Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosni i Hercegovini 1566—1966. Sarajevo, str. 162.

konkretno bosanski franjevci, koji su u početku u Bosni djelovali da bi suzbili patarensku herezu, razvijali medicinu, pa sastavljali i ljekaruše, da bi možda parirali redovnicima crkve bosanske. To se, međutim, za sada može postaviti samo kao hipoteza.

Kunovski zapis, zapravo, i nije strogo medicinskog karaktera, pošto je njegova glavna svrha da suzbije đavolske sile koje nanose štetu imovini i ljudima putem prirodnih nepogoda. Objekat zaštite je metoh u cjelini — njegove zemlje, kuće i ljudi — neovisno od toga što se poimenično navode destinati u čiji je prilog napravljen zapis.

Kunovskom zapisu su vrlo bliski zagovori protiv **nežita, tresavica** i sl. (Iživye molitvi o tresovicah' i o nežiteh')⁹⁶), koji se dosta često sreću u našim starim apokrifima. Pripisivali su se popu Jeremiji.⁹⁷)

Pisanje ovakvih zapisa kao da je doista bilo posebno uobičajeno u bogumila, pri čemu se, naravno, ne smiju isključiti ni drugi izvori. Sinodik cara Borila, koji je nastao 1211. godine, izriče i ovakvu jednu anatemu:

»Svima koji se 24. juna, na dan rođenja Ivana Krstitelja, daju magičnim radnjama, da bi pospješili žetvu i svima koji u tu noć izvršavaju ružna otajstva i slične paganske kultove — anatema.«⁹⁸)

Bugarski bogumili, na koje se odnosi ovaj podatak, odbacivali su kult Ivana Krstitelja⁹⁹), pa su, po svojoj prilici, određene radnje, noću 24. juna, imale apogejski karakter; tome »vodonoscu« (kako ga označuje glosa Srećkovičeva evanđelja) možda se pripisivalo da bi mogao naškoditi žetvi, pa su se vršile magijske radnje, da bi se to odbilo. No kako god bilo, očevidno je da su bugarski bogumili vršili određene magijske radnje da bi utjecali na žetvu, slično kao što to vidimo i kod Kunovskog zapisa, koji je imao svrhu da zaštiti usjeve od vremenskih nepogoda.

Uza svu srodnost sa drugim magičnim zapisima, koji se u južno-slavenskim zemljama javljaju već od XIV stoljeća, a sigurno i ranije, Kunovski zapis ipak karakterizira jedan poseban genre, naročito po tome što je pisan bosančicom i direktno inspiriran bogumilstvom. Postoje još dva bosančicom pisana zapisa, isto tako u obranu od vremenskih nepogoda, koje je također objavio dr Truhelka¹⁰⁰), a drugi od ovih zapisa, neovisno od Truhelke, Milan Rešetar¹⁰¹). Razlika između ova dva zapisa i Kunovskog je u tome što su oba na olovnim pločicama¹⁰²) (dok je

⁹⁶) Upor. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskog*. Zagreb 1867, str. 82—87.

⁹⁷) D. Angelov, *Bogumilstvoto v B'lgarija*. Sofija 1961, str. 65—66.

⁹⁸) M. G. Popruženko, *Sinodik' cara Borila*. B'lgarski starini, knjiga XII. Sofija 1936,

⁹⁹) Upor. D. Angelov, *ibidem*, str. 65, 109, 125, 135—137, 151, 153, 188.

¹⁰⁰) Dr Čiro Truhelka, *Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu*. Glasnik Zemaljskog muzeja, god. I, knj. IV, oktobar-december 1889, str. 100—103; dr T., *Opet jedan zapis pisan bosančicom*. Glasnik Zemaljskog muzeja 1906, str. 540—541.

¹⁰¹) M. Rešetar, *Eine altbosnische slavisch-griechische Inschrift*, *Archiv für slavische Philologie* XXVII Bd. Berlin 1905, str. 258—264.

¹⁰²) Zapisi odnosno amuleti na olovnoj padlozi sreću se već u grčkoj i rimskoj civilizaciji (upor. dr Jos. Brunšmid, *Rimsko čaranja na olovnoj ploči iz Kupe kod Siska*. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva* N. S., sv. XIV) — U tri apokrifne molitve, koje je objavio V. Kačanovskij (*Starine* XIII, str. 157, 158 i 160) spominje se olovo, na koje treba zapisivati molitve da bi se zaštitile njihve i vinogradi.

Kunovski na papiru), a mjesto latinskih citata, u njima dolaze grčki, ali, kao i u Kunovskom zapisu, ispisani bosančicom.

Prvi od ovih zapisa, koji bi trebao da se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, otkriven je pod temeljem neke kuće u Slatnici kod Prozora. I u ovom zapisu akcenat je dat Logosu iz Ivanova evanđelja (I, 3—6).¹⁰³) Tekst je Truhelka pročitao na slijedeći način:

I vsa tim' biše, i bež negoža ništa že nebi i eže bi va tom' život' i život' bi svit' čolovekom' i tma gore obuje a i bi človik' poslan ot Boga imenom Jovan'. Va ime oca, i sina, i svetoga duha, gospodi pomiluj i pomozil!

Slavenski tekst se završava formulom: »Va ime« . . . Ova se formula ponavlja i na početku grčkog teksta (»Va ime oca, i sina i sveto toga duh ime Božie«), koji je prilično nejasan.

Dr Truhelka je grčki tekst slatničkog zapisa rekonstruirao ovako:

Aporsmos' poveros' o edo kon' tripponn' videoki — o deos ton' aggion' li on'halazann' Isidro ke Rusanin egavati uk et kakon' anena vatn ite en ki nen' agronen aneniabeloni ien' pantopopev gepan' kakon ke latasin dihalazi ke to dati o Hristos a. s. 'd. n. oki kikei tesiris' eva n'gelilis ie Mateos', Lukas', Mařko Nikeioniis' c' metos' teseris' evangeli us' Mihail' ke Ggavrill' Urii' ke Rapail' Iliu tesvitu k Eliielsies' uke metusan ius' megalomarttira Nikeogorion' Dmitrion' Todor' Mianiko toros' ke Nikondiouii' os ii pu Merkuriju ni kita ke tua ogi ekendoksu Megaloloma rüros' tinnos' meta tis ap . . . pandio' pollin' teotoku

Za ovaj gotovo potpuno nerazumljiv grčki tekst našao sam prilično analogan tekst u jednom rukopisu manastira Savina, koji je objavio Vladimir Kačanovskij.¹⁰⁴) Rukopis je — prema Kačanovskom — iz XVI—XVII stoljeća. I ovdje je grčki tekst korumpiran i glasi:

МОЛИТВА ШТЬ ЗАЛО ДАЖДА . А
ДѢРОКНОСМОСЪ ФОВЕРЪСЪ ОНЪ ШЪ ТЕСЪСЪ, ШЪ ТЪМЪ
ДГЪСЪНЪ ТРНФОНЪ КЪ ОНЪ КАНТЪНЪ ХЛАЗАНЪ ТГЕ-
НДОСЪ КЪ ОПХЕЛНЪСЪ НЕНАХВЕТІЕ ОУПЕТНКА КА-
КЪОНЪ АПЕРЕТНЪ Н ТЕСЪНЪ КНЪ АЛЕ НЪ АГРО НЕНА
БЕЛОННЪ НЪ ЕНЪ ПАНЪ КАКО КТНАНСНЪСЪ ДНХА-
ЖНЕТІЕДАТНЪ ШЪ ХРНСТОСА. САДА ШЪСНГЫ КЪ
НЪ ТНЪ СОРНЪСЪ ЕВГЛАНЪСЪ МАТЕУСЪ, МАРКОСЪ, ЛУ-
КАСЪ КЪ ІУАНОСЪ МЕТРЪСЪ ТИРНЪСЪ АНГЕЛЪ
МНХАНЪ КЪ ГАВРНЪСЪ ОУРНЪСЪ КЪ РАФАНА
НЛНЮТЪ ТЪЗВНТЪСЪ КЕЛАНІОСЪ КМЪТЪСЪ ОУСМЪТАЛЪ
МАРНРНЪСАРЪ ГЕШРГНЪСЪ ДНМНТРОСЪ ТЕСАДОРЪ
МНКА ВНХОТРОСЪСЪ КЪ ВНКЕНТІЕ ПРОКОПІО МЕР-
КХРНІЕ ННКОТЪ, КЪ ШГНЪ ДОСАЖДЕНІЕ САМА-
ТЪСЪ НСПОВЕДОУЕТЪ, НСПОВЕДАХЕТЪ.

Pošto je pločica iz Slatnice, kako je rečeno, nađena pod temeljima neke kuće, biće da je iznošena iz kuće kad se pripremalo i nastupalo

¹⁰³) Zanimljivo je da i jedna apokrifna molitva »od nežita« započinje citatom iz praloga Ivanova evanđelja: Iskoni bę slovo i slovo bę k' Bagu i Bog bę slovo i si bę iskoni ot' Boga« (Starine XIII, str. 154). »Kontra zlu vremenu« . . . 'iskoni bi slovo' je mnogo mogušće« — izričito se kaže u jednom novijem glogoljskom rukopisu (Starine XXXIII, str. 196).

¹⁰⁴) Vladimir Kočanovskij, Apokrifne molitve, gatanja i priče. Starine XIII, u Zagrebu 1881, str. 152 i 157.

nevrijeme, pa se čitalo, i to tako da se pokazivala prema »zlu oblaku«. Takav zaključak proističe uvidom u tekst jedne druge slične molitve u rukopisu iz XVI stoljeća koji se također čuva u Savini, gdje stoji: »I tui molitvu hirani u domu i čati je prema zlu oblaku.«¹⁰⁵⁾

Grčki dio zapisa očito je mehanički i bez razumijevanja prepisivan u uvjerenju da posjeduje magična svojstva, pa nije ni mogao biti doktrinarno ocjenjivan. Neovisno od toga što bi se u rečenici »Na zemlji je sve zlo« mogao moguće iskonstruirati dualistički koncept, smatram da se grčki dio teksta, u kojem je jedan stav i iz Apokalipse (»molenje i klanjanje darovniku«, Apokalipsa IV, 9—10. V, 13—14, VII, 11—12) ne može smatrati izvorno bogumilskim. To zato jer bogumilskom shvatanju ne bi odgovaralo zazivanje starozavjetnog proroka Ilije, židovskog velikog svećenika Helije, kao ni velikomučenika Georgija. Pogotovo to vrijedi za Iliju, kojega je, prema bogumilskoj Tajnoj knjizi Satana poslao na zemlju, gdje se nazvao Ivan Krstitelj, i počeo krstiti narod vodom, ali to ne može čovječanstvo spasiti.^{105a)} Spomen Merkurija u grčkom tekstu ne može, mislim, podrazumijevati »rinskog boga Merkurija«, kako to tvrdi Truhelka. Radi se o Merkuriju (Mercurius gigans), obretniku grčke pismenosti, o kome se govori u starobugarskom apokrifnom spisu Razumnik.¹⁰⁶⁾ Spomen Merkurija također pokazuje da je grčki tekst u slatničkom zapisu uzet bez ikakve domaće cenzure.¹⁰⁷⁾

Drugi zapis bosančicom, srodan kunovskom, nađen je, kako to navodi Milan Rešetar, u selu Hodbina u mostarskoj općini.¹⁰⁸⁾

Truhelka je slavenski dio ovog zapisa pročitao ovako:

Sveti, polu tom pomozi!

Zapriešta te djavole B(o)gom' živim', koi podr'ži nebo i zemlu r (= 100 ?), zapriešta te vas'kr'snutjem Hristo(vi)m' i 4 eva(n)gelist(i) Mar'kom i M(a)tio(m'), Lukom', i (I)vanom i 310 svetie otac i 4 rikami koe ophode svu zemlu, da nemaš' o(bl)ast ni na žitu (ni na) vinu. Pame.

Grčki dio zapisa prema Truhelki glasi:

Tio... Og' imgarar' tiv... or' ginek' toreo... ken' dio prokoviju mir' ekurin' peti tuariju kejon' dok sa megalomar'tir'... tripos' metatis' te otoku ke panton' agion' amin' vos'hr peop'sin' shinik'.

Od čitavog ovog teksta Rešetar je rekonstruirao rečenicu, koja u prijevodu glasi: »Pomiluj! Uz pomoć Majke Božje i svih svetaca! Amen. Čija je moć kao što je Božja? (možda aluzija na leksičko porijeklo imeno

¹⁰⁵⁾ Ibidem, str. 157.

^{105a)} René Nelli, *Écritures cathares*. Paris 1968, str. 42—43 i 56—7.

¹⁰⁶⁾ J. Ivanov, *Bogumilski knigi i legendi*, Sofija 1925, str. 261 i 268.

¹⁰⁷⁾ Solovjev je mišljenja da je ova »molitva na grčkom jeziku pisana bosančicom verovatno nasleđena još od Grka Rastudija«. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1949, str. 58.

¹⁰⁸⁾ Natpis je objavio i Vego, *Zbornik srednjavjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*, Sarajeva 1962, str. 40—41 (pod red. br. 22), datirajući ga u XV stoljeće. Navodi da su fragmenti ovog natpisa danas izgubljeni.

arkandela Mihaela, hebr. ko je kao Bog? — M. Hj.) « Ostali dio grčkog teksta je toliko nerazumljiv, da Rešetar dopušta i mogućnost da su pojedine grčke riječi nasumice upotrebljavane da bi pojačale čarobnjačko djelovanje ovog egzorcizma. Ipak će biti vjerojatnije da se tekst prenošenjem toliko iskvario uslijed nerazumijevanja njegova značenja da je do nas dopro posve nejasan.

Hodbinski zapis sličan je Kunovskom, već i zato što je napravljen radi pomoći polju kao i Kunovski radi pomoći metohu. Međutim, za ovaj zapis, kao i Slatnički, nije izvjesno da li je sigurno bogumilski. U to je posumnjao i Rešetar, analizirajući Hodbinski zapis, za koji inače smatra da bi mogao pripadati XV stoljeću. Sličnost Hodbinskog zapisa sa Kunovskim jeste i u obraćanju na nicejske svete oce. To je Rešetar uzimao kao glavni razlog da bi Hodbinski zapis potjecao od ortodoksne strane. Međutim, kao što je to napomenuto, formulom o 310 (318) svetih otaca služili su se i pravoslavni i katolici i bogumili. Okolnost, pak, da i Slatnički zapis kao i Hodbinski ima grčki tekst gotovo ništa ne dokazuje, pa ni s obzirom na njegov ortodoksni sadržaj, jer je sastavljačima obadvaju zapisa ostao nerazumljiv, a uvrstili su ga u uvjerenju u njegovu magičnu snagu (i mnogi glagoljski zapisi ovog žanra sadrže grčke, teško razumljive riječi). Uostalom, upotreba grčkih tekstova nije nešto neobično i zato što su se Bosanci u svojim religioznim tekstovima služili i grčkim predlošcima (u Hvalovu rukopisu navodi se kako je episkup Dorota napisao knjigu o 70 učenika

РИМЛЪ БУТВЪ РИМСКОУМЪ ЕЗОТКОУМЪ НАПИСАВЪ
ОСТАВИЛЪ ЕРОУА И ПРЕВЕДЕНА) ВЪ ГРЪБЪСКОУ ЕЗИКЪ (А ОУДА)
И МИ ЖЕ ПАКЛЪ ОУ ГРЪБЪСКОУ ОУ СЛОВИТН-
СКИ ПРЕЛОЖЪШЕ. 109.

Donekle zajedničko u Hodbinskom i Kunovskom zapisu je i to što se u Kunovskom zapisu spominju, prema Apokalipsi, četiri ugla zemlje, koja drži četiri zemaljska vjetrova, dok Hodbinski zapis govori o četiri rijeke, koje ophode svu zemlju (prema grčkoj legendi o stvaranju svijeta te su rijeke Geon, Feison, Tigris i Eufrat, odnosno u našim glagoljskim zapisima Jion ili ljeon, Pison, Tigra i Epratiš ili Jafrateš).

Kunovski, Slatnički i Hodbinski zapis karakterizira u odnosu na mnogobrojne slične zapise to što su pisani bosančicom i naročito Kunovski što sadrži izrazite bogumilske elemente. Inače je u svih južnoslavenskih naroda bilo rasprostranjeno pravljenje zapisa sa svrhom da se zaštite privredna bogatstva i stoka od mogućih nepogoda. Štaviše to se činilo na isti način, kako to vidimo kod Kunovskog zapisa. Zapise, su, naime, postavljali u drveće oko sela ili oko vrta i vinograda. Npr., na Zlatiboru, u selu Kućanima, pronađen je jedan ovakav zapis u borovu deblu radi zaštite od grada, skakavaca i gusjenica,¹¹⁰ a o tome se nalazi izričiti spomen i u dva sačuvana zapisa iz XVI i XVII stoljeća. U jednom od tih zapisa »

ОУ ГРАДА ДАЖДА « стоји: СЮ МОЛНТВЪ

НАПШН НА ОУЛОХ НА ВЕЛННН УЕТЪРЪТЪКЪ
ТЕРЕ ПОНЕШ ПРЕЖДЪ СЛЪНЦН Н ХВРТН
ОУ КРЪШКОУ

109) Đ. Daničić, Hvalov rukopis. Starine III. U Zagrebu 1871, str. 9.

110) M. Đ. Miličević, Prilozi za istoriju raške mitropolije. Spomenik SKA X. U Zagradu 1891, str. 19—20.

Drugi zapis preporučuje određene tekstove (оубвртети нхъ оу дрѣво... и по томъ оу
копцѣхъ нхъ въ пхстемъ мѣсте ндѣже
пѣталь неслишшт «е»¹¹¹)

Nema potvrde da bi Kunovski zapis, koji inače nije pisan na olovu, bio o velikom četvrtku prije izlaska sunca »uvrćen« u stablo; našao se, pisan na papiru, »uvrćen« u borovo, a ne kruškovo stablo. Nađen je, međutim, ukopan »na pustom mjestu«, tamo »gdje ne dopire pijev pijetla«, u šumi Homarine, poviše Kunova.

Ako se napravi uporedba Kunovskog zapisa sa objavljenim, dosta brojnim, inače apokrifnim zapisima iz naših krajeva¹¹²), može se zapaziti da je bilo uobičajno praviti zapise radi zaštite sela, njiva, vinograda i vrtova od »zlih vjetrova«, »suhih vjetrova«, »zlog dažda, studenog grada«, munje i gromova, mraza, gusjenica, crva, moljaca, zvijeri, miša, »ot husov zavijač i gusinic i oda svega, ča čini zlo žitku čovičanskomu«, »kuntra zalomu oblaku«, »contra aeris tempestates« i sl. Međutim, za razliku od Kunovskog zapisa, koji se obraća đavolu, ovi se zapisi obraćaju »Gospodu Isusu Hristu«, »svetom Bogu«, »vladiku Gospodu«, zatim svecima, najviše starozavjetnim; zazivaju se starozavjetni proroci Elizej, Henoh, Jeremije, Danijel, Ananije, Job, prekrasni Josip; podsjeća se na potop, govori se o pečaćenju slovom Salomonovim, o postavljanju krstova oko sela itd. Ovakvi elementi ipak su izostali iz Kunovskog zapisa.

Ne treba izgubiti iz vida da se utjecanje đavolu — ali samo izuzetno — javlja i u nekim tekstovima pravoslavne i katoličke provenijencije. Radi se o apokrifnim zapisima, očito pod bogumilskim utjecajem.

Tako se u jednom zapisu iz pravoslavne sredine, koji je objavio St. Novaković, upućuju prijetnje đavolu (zapreštaju te diavole siluju c' stnago i životvoreštago kr'sta, da ne imaši oblasti izbiti žit' hristianskih' niv')¹¹³).

Dosta su brojni glagoljski zapisi koji sadrže ovakve bogumilske elemente:

»Zaklinjem tebe, duše nečisti i zli Bogom živin, Bogom jistinim, Bogom svetim, da ovim vinogradom ni jedne škode ne moreš učiniti ni vitrom, ni dažji ni gradom, ni husi, ni Zavijačami, ni nijednim suprotivščinami tvojimi, pognan na daleko sa svimi neprijatelji tvojimi, ki bi mogli naškoditi ovin vinogradon, ki živeš i kraljuješ u jedinstvu duha svetoga Bog po sve vike vikom, amen...«

Slijedeći nas, npr., odlomci iz glagoljskih zapisa i odveć podsjećaju na Kunovski zapis i druga dva poznata zapisa bosančicom:

111) Starine XIII, str. 158.

112) Upor. V. Kačanovskij, Apokrifne molitve, gatanja i priče. Starine XII. U Zagrebu 1881, str. 150—163; V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. I. Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja. U Zagrebu 1878, str. 81—126; Stojan Novaković, Zapisi od grada, moljca i crvi po njivama. Starine XVIII. U Zagrebu 1886, str. 183—187; R. Strohal, Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. knj. XV, sv. 1, str. 120—160 i knj. XV, sv. 2, str. 306—315; Ivan Milčetić, Hrvatska glagoljska bibliografija, Starine XXXIII. U Zagrebu 1911, str. 1—505; Ljubo Kovačević, Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti. Starine X. U Zagrebu 1878, str. 275—283.

113) Starine XVIII, str. 183—187.

»... Zaklinjem vas anđeli tamni ki imena imate Marmeot, Vipus-tariel, Arkata, Orebon, Mek, Elek, Kornel, Dek, Amelek i svih kantori i svih slug sotonih, ki vodu v led zbirate i teg kerstijanski vzimljete. Zaklinjem vas ocem i sinom i duhom svetim i velikim sudom Božjim i devetim činom anđel i sto i 44 tisuća mladenci ki za ime Hristovo ubijeni su, anđeli i arhandeli i proroci apustoli mučeniki i svimi svetimi Božjimi da ne kladu kamenja zaloga gradnoga, ni nijedne šćeti ne možete učiniti v kunfinih naših imenovnih. Imenuj kunfini...«

»... Zaklinjem vas demoni sedmimi svetilniki, ki pred Bogom svite i tim ki sudi nad njimi, 144 tisuća mučeniki, ki očišćeni sut ot zemje, 4 rikami tekućimi po sridi raja, Eonu, Pisionu, Tigru i Efratu, i blaženim Kurikom, ki tri mjesca manje godišća biše, i gradom svetim Jerusolimom, kadi sveti živu, križem gospodinovim i grobom njega i tri sto i šesdeset oci svetih i od svetih gospodinovih. Ageos, Ageos, Ageos, Svet, Svet, Svet, amen, amen, amen, budi, budi, budi, u ime gospodina našega Isuhrista i blažene vazda d. Marije i svih svetih tvojih apustoli i mučeniki skupa i svih svetih tvojih, amen...«

»... Otiđi od nas černa i zala oblačino i duhovino, ka nosiš zali daž. Zaklinjem te lede i grade zali živim Bogom ocem, sinom i svetim duhom, amen, gospodnjimi jevandelisti i blaženimi apustoli, trimi svitnjaci, ki svite pred obrazom gospodina Boga vsemogućega, gospodnjimi stupi, ki nebo i zemlju uzderže i vsimi svetimi i sveticami i vsim dvorom nebeskim, svete Morije mlikom, ranami Isusovimi i drivom križa njegovu, vsom mukum njegovum, čavli, biči, sulicom, konopom kim bi vezan, krunom ternovum, terstum, verugami, spužvum, žučem i octom, vsimi ovimi imenovanimi i drugimi vsimi neimenovanimi. ke su mučili našega spasi-telja i njegovu mater, prečistu divicu Mariju, zaklinjem, da ne moreš pristupit na ovu kuntradu, ni na ove vinogradi, zač na ovoj kuntradi se rodi, od česa se telo i karv Isukarstva čini...«¹¹⁴⁾

Ove i ovakve egzorcizme u principu usvajaju obje crkve, ali — ka-ko je to upozorio već Du Cange — pod uvjetom da su molitvom upravljene na boga. Ako se očito vidi da je jedino đavo demijurg protiv koga se egzorcira, onda tu treba tražiti dualistički izvor. Za glagoljske zapise dualistički izvor vjerovatno se nalazi u bogumilstvu.

Malo je u bogumilološkoj literaturi raspravljano o bogumilskim zap-ljuskivanima i prodorima u naše krajeve gdje je prevladavala glagoljska pismenost. Na njih ukazuje posebno Rudolf Strohal, a manje i Ivan Mil-četić, obadvojica, zaslužni kao istraživači glagoljskih rukopisa. O pata-renskim utjecajima, odnosno opasnosti govori se i u glagoljskim tek-stovima.¹¹⁵⁾

U jednom npr., glagoljskom rukopisu iz XIV stoljeća među crkvenim zavjetima kojih se dužan svaki pop držati stoji i riječ: »Ne pustite slati ljude v Patarinstvi.«¹¹⁶⁾

¹¹⁴⁾ Upor. R. Strohal, *ibidem*, str. 138, 140, 142—143, 144, 145, 148—149, 151 i dr. — Ivan Milčetić, *ibidem*, str. 197 i dr.

¹¹⁵⁾ Upor. Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I*, str. 192, II, Zagreb 1970, str. 8 i 11.

¹¹⁶⁾ R. Strohal, *Patarni i hrvatska glagoljska knjiga*. *Vjesnik kr. hrvatsko-slavensko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*. God. XVII. U Zagrebu 1915, str. 348.

Glagoljski rukopisi, istina, patarinstvo lociraju u »prokleta«, »nesrično kraljevstvo bosansko« u kome su »neverni Bošnjane«, »eretici«, »nečisti Patarini«. Međutim, nije isključno da se jedna lamentacija o širenju patarenskih utjecaja može u tim rukopisima odnositi i na krajeve gdje je dotični rukopis nastao: »Poslednja vrimena odvratit se niki od veri, gledajući duhe bludne i nauke divlje i licemerstvo govorećih laži i imajući šegavu svoju kušenciju, zakračujući prebivati sa ženu i vzdružati se od jildiš, ke Bog stvori i pročaja« — stoji izričito, pa se nadodaje »To su nečisti Patarani u kraljevstvu prokletom bosanskom, ki osujuju matrimonij i jiliš.«¹¹⁷⁾

Uočavanje o patarenskim natruhama u praksi crkve sreće se još u dva glagoljska autora, jedan iz prve polovice XV, a drugi iz XVI stoljeća.

U prvom od ovih rukopisa stoji:

To su oni kih' proklina sveta mati crikv' na(iprv)o vse eretiki i razvratniki svete matere cr(ikve)

drugo vse pogane i pat(a)r(i)ne

treto vsih' ,ki godi pomošč davaju pogan'stvu, to ča bi bilo proti krist'janst'vu bilo

četvrto vse čarniki i čarnice, ki čara na smrt' ili na zlo čovečko, hotijušči naškoditi.¹¹⁸⁾

Drugi rukopis, tzv. »knjiga disipula« sadrži i ovo mjesto:

»Ere v'se istočne s'trane libie, etiopije i gr'ci i bošnane i m'nozi inie h'ne različ'nimi eretičastvi nop'lneni; ne naideš d'rada ni kaš'tela ni mes'ta ni sela, kadi nie retikov' otainih' i očitih'; niki ne veruju, da e duša neum'rtel'na; a ini govore da ni drugoga života ni pak'la ni raja; niki govore, drugi govore da se obraščaju muži v' v(ukod)l(a)ke a žene u višeće, a niki govore, da ni grih' čarati, bajati i z đavoli govoriti i priznavati i m'noga ina bluenija, koga se ne te ljudi ostaviti; vsi tako utvrđnuti esu prokleti, ako se ne pokaju v' živote s'voem', i ki ne veruju v' svete sakramen'te c'rikvene.¹¹⁹⁾

Pojava da se magijskim putem pokušava djelovati da se udobrovolje prirodne sile bila je, dakle, odavno rasprostranjena kod svih južnoslavenskih naroda, pa se sreće i u Bosanskih Muslimana. Meni je npr., prije nekoliko godina ustupio Hadži Hamdo Popara iz sela Šahbegovića u Podromaniji jedan zbornik islamskih zapisa, koji bi se obnašao oko čitava imanja prilikom sjetve, da bi se tako djelovalo da se pospješi rod i otklone prirodne nepogode. »U ovoj knjizi ima raznih zapisa pa ako neće jedan onda će drugi pomoći«, govorio mi je Popara, objašnjavajući zašto je ovaj zbornik obnašao oko svog posjeda.¹²⁰⁾

¹¹⁷⁾ Strohal, ibidem, str. 348.

¹¹⁸⁾ I. Milčetić, ibidem, str. 111.

¹¹⁹⁾ I. Milčetić, ibidem, str. 336—337.

¹²⁰⁾ I u bosanskih Srba i Hrvata sve do nedavno pokušavalo se na sličan način djelovati protiv elementarnih nepogoda.

Pozvalo se na to da je »zakletva suprotiva oblaku, grmljavini i zloi godini, spisana iz retovala rimskoga, narejena od pape gargura XII« (I. Milčetić, ibidem, str. 196). Bartolomej Kašić nije izostavio u svome »Ritualu« »zaklinjanja pirmoguća i vridna za odgoniti i progoniti grmljavne i gromovine ajerske« kao ni zakletve »protiva grmljavini prihadećoj od Gromova, triskova, krupe, grada i zle godine« (Rad 220. U Zagrebu 1919.

Primajući islam bosanski bogumili, kao i dio islamiziranih katolika i pravoslavnih, uz ranije srednjovjekovne tradicije, prihvatili su i islamsku magiju, posebno pravljene filakterija. Tvrđnja koju je lansirao već Reljković da su, naime, bajanja i čaranja kod nas turskog postanka jednostrana je i neodrživa. Evo odakle, prema Reljkoviću, potiču čaranja.

Davor, babo, baš si ti sotona,
i još gora neg je ista ona!
Od kuda ti taj nauk imadeš?
Od kuda ti sve te stvari znadeš?
Valjada si u Egiptu bila,
dok si takve čarolije svila,
ili možebit od bule učila,
iz čitapa što je naučila.
A ovamo ne znaš oččenaša
niti pravo što je vira naša.

Kunovski zapis, a i drugi izvori pokazuju da su Bosanski Muslimani bavljenje magijom dijelom baštinili još iz predturskog vremena.

Upravo dvadesetak godina od vremena kada je pisan Kunovski zapis sačuvano je dragocjeno svjedočanstvo o tome kako poturi, tj. Bosanski Muslimani, nose dvostruke zapise, jedne od popa, a druge od

str. 247). »Veliki blagoslov polja, baština, njiva i ostaloga sa zakletvom protiv otrovnih crvi, škodljivih skata, zasjedanja đavolskih, protiv svih duhova nečistih, koji stoje pod nebom od Mjeseca, da se odijele u mjesta pusta, gdje oni ne mogu nahuditi ljudima ni njihovu trudu i protiv svih njihovih službenika, čaravnika i čarovnica« sadrži i molitvena knjiga Luke Terzića za poljičke svećenike Pokripljenje umirućih za dobro i sveto poći u milost Božjoj s ovoga svita...« (In Venetia 1704, 1747, 1800), zatim o. Josipa Banovca, također Poljičanina »Blagoslovi od polja i zaklinjanja zli(h) vremena, veoma kriposmi i mogući suprot svakoj živini škodljivoj i vlastima ajerljskim, data na svitlost za službu misnika slovinskih« (U Jakinu 1757). U knjizi Emerika Pavića »Ručna knjižica za utilovit u zakon katoličanski obraćenike (U Pešti 1769) daju se uputstva kako ispovjednik ima pitati vilovnjake i višće, pa među ostalim: »Da misu i koliko puta mečavu uzdignuli i po mečavi štete učinili?« — »Đavolske zanate provodili: miševе, skakavce, gusenice, krpu itd. načinili?« (upor. Marijan Stojković, Historijski prilozi etnografiji Hrvata. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 37. Zagreb 1953, str. 260—262).

Za bosanske Hrvate poslao mi je zanimljive podatke fra Ignac Nikolić iz Jajca u pismu od 20. rujna 1973. u kojem među ostalim navodi: »U zaštitu protiv grada i tuče naš svijet redovito iznosi križ i uz to moli i škropi svetom vodom a ponekad zapale grančice tisovine ili jelove koje su blagoslovljene na Cvjetnicu... i koje su taj dan nošene u procesiji. U nekim krajevima te grančice postavе, usade na jedan podulji štap i stave ga u njivu posijanu pšenicom da se sačuva od grada i tuče. To sam na pr. vidio u selu Sokoline kod Kotor Varoši. U svim katoličkim župama Bosne i Hercegovine obavljaju se 'poljski blagoslovi' u proljeće. Tu su posebno naglašene molitve za zaštitu od munje, grada, groma i zla vremena. U nekim krajevima još su sačuvane mise zahvalnice u jesen. To je samo u nekim krajevima...« U ove svrhe izrađivali se i moćnici, u kojima me je Nikolić u istom pismu izvijestio: »One moćnike koje sam ja prigodom mog boravka u Varešu sakupio, ja sam poslao u franjevački samostan Kreševo, gdje su i pohranjeni u samostanskom muzeju. U tim moćnicima nije bilo nikakvih zapisa. To je neka nemarna i haralačka ruko povadila i upropastila. Negdje prije dvadeset godina, ja sam jedan moćnik našao u Krajini u petrićevačkoj župi, pa se i taj nalazi u kreševskom muzeju. Koliko se sjećam, u njemu su bili i pismeni zapisi. To je ona redovita formula bosanskih zapisa: Vicit leo de tribu Juda. A uz nju još i ovo. De inimicis nostris libera nos deus noster.« — Historičar dr Pavo Anđelić saopćio mi je da se i u kući njegove porodice u Sultićima (općina Konjic) čuvao jedan mesingani moćnik, u kome se nalazio zapis ispisan bosančicom. Moćnik je bio čuvan u navoštenoj mušmi.

hodže. Neki anonimni autor napisao je 993/1585. jedno djelo koje sadrži važne podatke i zapažanja o poturima. Na dva mjesta spominje te dvostruke zapise, koje nosi većina potura, a onda iznosi ovu anegdodu:

»U jednom selu u Bosni umre jedan hodža. Ljudi koji su ga opremali nađu mu na vratu obješena dva zapisa u voštanoj mušemi. Otvore ih i pogledaju, kad li u jednom ispisani ajeti (Kur'ana), a u drugom kršćanskim jezikom nekakve nevezane molitve. Upitaju o tome njegovu majku, a ona im odgovori: 'U ovom je selu prije bio jedan blagosloven pop čiji su zapisi za čuvanje dječjeg zdravlja bili sigurni. Tada sam radi bereketa (sreće, napretka) zatražila i uzela ovaj' i opet ga uzme, te potrvši po licu i očima, poljubi ga sa puno uvjerenja.«¹²¹⁾

Ovo svjedočanstvo anonimnog autora u cijelosti se potvrđuje praksom koju vidimo u slučaju Kunovskog zapisa. I Kunovski zapis je nastao tako što se našao »blagosloven pop« — redovnik crkve bosanske kojemu su se posjednici metoha obratili. Poturu o kome priča anonimus iz 1585. godine, nije ni najmanje smetalo da uz zapis islamske provenijencije nosi i zapis, umotan u mušemu, na »kršćanskom jeziku« sa kojekakvim »nevezanim« molitvama. Potur je bio uvjereni musliman, pa je, štaviše, išao i na ćabu, a njegova majka, i nakon što je kod kupanja njenog mrtvog sina razotkriven ovaj poturački sinkretizam, uzela je s dužnim respektom zapis, poljubila ga i njime potrala lice i oči.

Poturački sinkretizam, govoreći općenito, a to se vidi i po pisanju anonimusa, a mislim i u slučaju Kunovskog zapisa, ne bi se mogao shvatiti u smislu da bi poturi bili nekakvi kriptobogumili, kriptokršćani ili »šareni«, kako su se dvovjerci nazivali među vasojevičkim Srbima još u XIX stoljeću ili »ljaramani« među Albancima, što također znači »šareni«. Poturi, odnosno balije smatrali su sebe uvijek najprivrženijim islamu, s tom razlikom što je njihov islam zadržao dosta elemenata stare religije i običaja protivnih iskonskom islamu.

Ovdje se mora napomenuti i to da je Kunovski zapis pisan pod okolnostima svježije islamizacije, no poznato je da su se Muslimani i kasnije dosta često obraćali pravoslavnim popovima i katoličkim fratrima radi zapisa.¹²²⁾ Postoje izvjesni podaci da su i sami Muslimani čitali molitve na staroslavenskom, a možda i zapise pisati bosančicom.¹²³⁾

¹²¹⁾ H. Mehmed Handžić. Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini. Narodna Uzdanica, kalendar za godinu 1938, Sarajevo (1937), str. 29—45.

¹²²⁾ Upor. M. S. Kosanović, Crte iz Bosne. O turčenju u Bosni, običajima srpskim kod Turaka sa pričama i događajima u svezi toga. Glasnik Srpskog učenog društva, knj. 69, Beograd 1889, str. 243—258. — Josip Matasović, Fratrima bosanski prema muslimanima »za ličit bonika«. Liječnički vjesnik, Zagreb 1931, str. 411—419.

¹²³⁾ Iz rogatičkog kraja poznata su dvojica narodnih ljekara, koji su čitali iz ćirilskih knjiga molitve; jedan je Hajder Mahmutović iz sela Vratara, Žepa (umro oko prvog svjetskog rata), a drugi Rizvan-beg Arnautović iz Arnautovića (ubili ga četnici 1941. godine). Za Mahmutovića je pričao Zejnil ef. Hodžić iz Godomilja da je čitao bolesnicima »iz Tropara i Petraila« (nije jasno šta je Petrail; ako je to epitrahilj, onda u ovoj vezi ne dolazi u obzir). Rizvan-beg je sa sobom nosio torbu od neučinjene suhe kože i iz nje vadio »molitvenike«; »čitao je bolje nego popovi« (podaci od Ibrahima Hodžića, kadije iz Visokog, Edhema Mahmutovića iz Rogatice, Salihha Isanovića iz Rogatice i dr.).

Islamizacija Kunova završena je, naime, dosta kasno. Uvodni dio Kunovskog zapisa sa isključivo muslimanskim imenima posjednika kunovskog metoha pokazuje istina da je negdje oko 1565. proces islamizacije Kunova bio u potpunosti završen. Međutim, još i popis od 1585. godine svjedoči da je ništa manje od dvadeset i pet muslimanskih domaćinstava u Kunovu plaćalo porez **ispendžu**, iako su bili muslimani. To govori da je islamizacija tih domaćinstava uslijedila tek malo vremena prije ovog popisa, pošto bi inače ova domaćinstva kao muslimanska plaćala **resm-i čift** od 22 akče po domaćinstvu. S obzirom na to da su ta zemljišta prilikom popisa bila upisana kao nemuslimanska, morali su i ovi novoobraćenici platiti ispendžu spahiji od 25 akči kao i nemuslimanska raja. Da je proces islamizacije Kunova bio u zakašnjenju, svjedoči popis od 1477/1478. godine. Tada je u Kunovu zapisano svega pet muslimanskih domaćinstava i četiri neoženjena, a što je posebno simptomatično za sva ova domaćinstva je označeno da im je nosilac »nestao«; islam u Kunovu se tada sveo, kako bi rekao Benedikt Kuripešić (1530), na »one koje mladost i lakomost navode da se poturče.«

Uzrok za zakašnjenje islamizacije u Kunovu nalazim u činjenici što je ovdje bio jedan od centara bogumilstva sa krstjanima, dakle crkvenom hijerarhijom. I u slučaju Kunova potvrđuje se da islamizacija nije pokazivala rezultate tamo gdje se barem neko vrijeme uspjela održati krstjanska hijerarhija, za razliku od bogumilskih naselja u kojima krstjani nisu imali svoje zemlje, odnosno hiže.

Dobra organizacija ili nedostatak organizovanosti crkve bio je uvijek, pa i u slučaju bogumila, značajan faktor, koji je uplvisao na jačanje ili slabljenje vjerske postojanosti i privrženosti vjernika svojoj crkvi. Primjer Kunova u kojemu je djelovac gost Cvjetko, a onda vjerojatno i pisac Kunovskog zapisa, pa se tu po svoj prilici nolazila i hiža, mislim, objašnjava sporiji tok islamizacije. U drugim bogumilskim naseljima, gdje nije bila krstjana, islamizacija je bila očito brža i intenzivnija.

S U M M A R Y

On a Less Known Local Source for the Investigation of the Church of Bosnia

by Muhamed Hadžijahić

The author gives an analysis of the so called Kunovo record, trying to prove that it originated within the Church of Bosnia. Accordingly the Kunovo record would be one of the rare local sources in which the authentic doctrine of Church of Bosnia is displayed. This is a magic text, written in Bosnian script and in Old Slavic language, partly in Latin, also in Bosnian script. It served as an amulet for the protection of the Kunovo district of various natural catastrophes.

The record was found in autumn from 1905, in the forest Homarina just above the village Kunovo. While digging the earth for the building of a new mill peasants found a pine-log which was about 2 meters deep in the earth. In a crevice of that log a record of about 130 cm was found. In the Country Museum Paper dr. Truhelka, reconstructed the record in the following way: The record was faxed into the pine log and then obturated. After some time the log fell down and was covered by earth. Today the Kunovo record is kept in the ethnographic collection of the Country Museum.

In this paper a revised reading of the record is given. It consists of the introductory part, nine exorcisms and the ending prayer. In the introductory part 29 Moslem names are given 26 of which are now legible. These are the names of the inhabitants of Kunovo who had already been islamized, and who also ordered the record to be written for their benefit. This is followed by a medieval apocryphy written in Latin and is about Christ's letter to King Abgar. After that the beginning of John's gospel is quoted. The author compares Radoslav's Miscellany, Kataric Ritual and the Kunovo record.

It is a characteristic of exorcisms that threats are directed to devils, which the author considers a moderate dualism. It is the devil who brings lightning, thunder, cold i. e. evil hail, dry wind, namely all the evils that bring man's existence into danger. In the Kunovo record divine forces are opposed to infernal forces. It is the divine forces that are called for help. About 20 devils names are quoted of which only three are accepted by the Orthodox church. The majority of the names seem to be of local origin. The traces of some of the names can be found in the toponomy of the Kunovo district. In their demonology the subjects of the Church of Bosnia were very similar to Bulgarian bogomils. Presbyter Cosma says that they invent names for devils.

In one of the exorcisms devil is threatened »by the great light« which according to the author, is not very far from Mani's doctrine about the Saviour, the messenger of light. The anathema against Pavličans also, condemned those who called Christ the light. In the ending part of the record there is a formula, which is the same as the formula in Bulgarian apocryphy »Struggle between Satanel and Archangel Mishael«.

By the analysis of the Kunovo record the author drew the conclusion that its quotations are full of texts and allusions to the texts from the New

Testament exclusively, especially from Apokalypse, John's gospel and Apostle's works. It is interesting that the order of the books from the Holy Writ in the Kunovo record corresponds to the order established for Bulgarian bogumils by professor Jordan Ivanov.

By comparing the Moslem names from the Kunovo record with the defter of Herzegovina sanjak from 1585 the author drew the conclusion that the Kunovo record originated about 1560—1565, and possibly somewhat later. The question when the Church of Bosnia finally disappeared is very important. At the time of origin of the Kunovo record Kunovo was completely islamized, but bogumil tradition was also present.

In his other article »Landed Property of the Church of Bosnia« (Historijski zbornik XXV—XXVI 1972, 1973, Zagreb 1974.) the author gave proofs that Bosnian Christians apart from their houses (*domus patrenorum*) had also some landed property. Such property of the Church of Bosnia existed in Kunovo. It can be seen from a Turkish defter from 1477/78. According to it the land was directed by Cvetko the Gost, who is also known from some Dubrovnik documents. The Kunovo record mentions also Kunovo metoh, namely Kunovo monastery property. The locality Kozodo in Kunovo, mentioned in the Kunovo record, is a cave in which Đuro Basler found some primitively painted pictures. It is also well known that katares also had caves with paintings. Whether the Kozodo cave paintings are of bogumil origin is a problem which has to be solved later.

By acquiring Islam Bosnian bogumils accepted Islamic magic, but they also preserved earlier inherited tradition. The author mentions a Turkish manuscript from 1585. According to the manuscript islamized Bosnians had »double records« one given by khoja and the other by priest.

The Kunovo record was also an example of such syncretism.

Dr ADEM HANDŽIĆ

Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću

Prilog istoriji naselja u Bosni

Derventa spada u ona urbana naselja u Bosni, o kojima nisu poznati ni osnovni podaci iz ranije njihove istorije. Ne zna se kada je današnja Derventa tačno utemeljena, kako je prvobitno nazivana i kakvi su je istorijski uvjeti stvorili. Tako, na primjer, nalazimo konstatacije da se Derventa prvi put spominje 1473. godine, međutim, to naselje nije bilo dobilo današnje ime još ni u prvoj polovini XVII stoljeća. Budući da se iz turskih službenih izvora mogu jasno sagledati podaci o njenom nastanku i ranom razvitku, odlučio sam da na osnovu tih izvora pružim kraći prilog tome pitanju.

Potrebno je, mislim, da se na početku daju izvjesni teritorijalno širi podaci, jer ono što želim da kažem o Derventi u tijesnoj je vezi i sa prilikama u cijelom tom području. Zbog toga ću se prethodno ukratko osvrnuti na vojno-administrativni centar tog područja, na grad Dobor i dohorsku nahiju u koju je, od početka turske vlasti i stalno kasnije, spadalo derventsko područje.

I

Od utvrđenih gradova i naselja u sjeveroistočnoj Bosni grad Dobor je najkasnije potpao pod tursku vlast. Podigao ga je slavonski ban Ivan Horvat 1387. godine u vrijeme borbi hrvatskog i bosanskog plemstva protiv ugarskog kralja Sigismunda. Ubrzo ga je zauzeo Sigismund (1394), pobijedivši Horvata. Međutim, ta borba za Dobor i područja u donjem toku Bosne nastavljena je i kasnije sa naizmjeničnom srećom, sve do njegovog potpadanja pod tursku vlast. U izvorima se spominje (1401)

kao **Castrum Dobor** u Usori u kraljevoj zemlji Bosni.¹⁾ Pred potpadanje pod tursku vlast bio je, čini se, u vlasti despota Stevana Berislavića, koji je 1528. godine molio kralja Ferdinanda I da mu daruje Dobor, obećavajući da će ga braniti od Turaka.

Dobor je lociran na lijevoj obali Bosne, nasuprot Modriči. Zbog povoljnog geografskog položaja održao se gotovo dva i po decenija nakon što su pod tursku vlast bili potpali svi utvrđeni gradovi ugarske Srebreničke banovine, od koje ga je dijelila samo rijeka Bosna. Ta oblast je, kako se općenito uzima, pala pod tursku vlast 1512. godine ²⁾, dok se, prema ištvanfiju, to dogodilo tek 1520. godine.³⁾ Dobor nije pao ni poslije Mohača (1526), niti neposredno poslije Jajca (1528). Tek zauzimanjem Jajca, Turci su pokidali ugarski odbrambeni lanac na Vrbasu i do 1538. godine zaposjeli sve utvrđene gradove s desne strane Save na širokoj liniji, od Banje Luke i Doboja do Šamca i Dubice. Dobor je osvojio bosanski Gazi Husrev-beg 1536. godine, kada je u proljeće te godine, u kombinovanoj akciji sa smederevskim sandžak-begom Mehmed-begom Jahjapašićem, započeo osvajanje Slavonije.

Godinu dana ranije (1535), definitivno je bio pao i kastel Kobaš na Savi, koji postaje središte istoimene nahije i kadiluka. Tome kadiluku pripala je poslije 1536. i dohorska nahija. Zapravo, kobaškom kadiluku bila je priključena cijela oblast ranije Jajačke banovine (nahije: Vrbanja ili Kotor, Vrhorine, Zmijanec, Vinčac, Jajce, Trijebovo, Banja Luka, Vrbaški, Dobor, Kobaš, Lefča i Dubica)⁴⁾ Dobor je sa svojom nahijom, sigurno, odmah po osvojenju bio pripojen kobaškom, kao najbližem kadiluku, koji se prvi put navodi u popisu iz 1540. kada su popisane i sve njegove nahije⁵⁾. Naime, hoću da istaknem da nije postojala potreba da se dohorska nahija prvobitno pripoji broskom (Zenica) kadiluku, kakva su mišljenja isticana. To bi bilo nelogično zbog toga što je u to vrijeme već bio osnovan u neposrednom susjedstvu kobaški kadiluk, u čijem se okviru dohorska nahija kasnije navodi. U navedenom popisu ona nije uopće spomenuta, jer je predstavljala nedavno osvojeno područje koje je imalo status vojne krajine. Isto tako je sigurno da je Kobaš stalno kasnije ostao sjedište istoimenog kadiluka, tj. nije ispravno mišljenje da je taj kadiluk u drugoj polovini XVI stoljeća promijenio svoje sjedište, da je premješten u Banju Luku, a nazivan i dalje kobaškim⁶⁾. Jer, Banja Luka je od sredine tog stoljeća — kao sjedište bosanskog sandžak-bega, a od 1580. bosanskog begler-bega — postala sjedište posebnog, banjalučkog kadiluka, dok se uporedo, kroz cijelo to stoljeće, u službenim popisima stalno navodi kobaški kadiluk⁷⁾.

1) F. Šišić, **Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća**, Starine XXXIX, 147.

2) G. Pray, **Epistolae procerum regni Hungariae I**, 1490—1531, Požun 1806, str. 81.

3) N. Isthuanffius, **Regni Hungarici historia, VI**. Coloniae Agripinae 1685, str. 54 i 58.

4) H. Šabanović, **Bosanski pašaluk**, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1959, 176—180.

5) Istanbul, Bašbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD), No 211 (**Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1540—42**); fo 176—186, 256—263, 288—289.

6) Up. Šabanović, isto. str. 177.

7) Up. popise: Istanbul, TD No 211 (1540); TD No 379 (1570); Ankara Tapu ve Kadastro (Katastarska uprava, Dalje: TK) TD No 477 (1600); To potvrđuje i ferman od 30. januara 1606 — Ist., BBA, **Mühimme**, knj. 77, str. 222.

Doborsku tvrđavu su u prvo vrijeme, kao uostalom i sve granične tvrđave, čuvali graničarski tvrđavski odredi, kao dnevničari (ulufedžije). Takve tvrđave i ulufedžijske posade nisu bile popisivane u spahijskim defterima nego su za ulufedžije postojali posebni popisi⁸⁾.

Istina, taj period od Dobora bio je kratak, jer je on rano dobio stalne mustahfize-timarlije, valjda pod utjecajem uspješne turske ofanzive u Slavoniji. Ipak, timari njegovih mustahfiza nisu se mogli od početka nalaziti u samoj doborskoj nahiji, kako je obično bivalo, sve dok se nisu u tome području stabilizovale privredne i demografske prilike. Već u popisu iz 1540—42. godine bila je popisana posada grada Dobora s timarima. Tada je Dobor imao 20 mustahfiza, čiji su timari novčano ukupno iznosili 31.415 akče. Sela tih timara, međutim, nalazila su se znatno južnije od Dobora, u nahiji Brodu, tj. u području današnje Zenice (Brod). Tim timarima pripadala su sela: Gračanica, Mutnica, Osojnica, Bukovica, kao i više čifluka i mezri, te varoš grada Vranduka, sve u brodskoj nahiji. Dizdar Alija imao je timar od 4.602 akče, a njegov čehaja Ćubjar od 1600 akči, dok su ostali mustahfizi, kao i obično, imali timare po 1400 akči. Vjerski službenici se u njemu još ne spominju.⁹⁾

Doborska nahija se protezala zapadno od grada Dobora, zapremajući trougaoni teritorijalni oblik, čije su ishodišne tačke predstavljale: Doboje, Šamac i Dubočac na Savi. To znači da su njene granice činile rijeka Bosna od Doboja do Šamca, rijeka Sava od Šamca do Dubočca i zaobljena linija Doboje—Dubočac, tj. od Doboja na selo Cerane na Ukrini, odatle Ukrainom do utoka Vijake u Ukrainu, a dalje pravom linijom na Dubočac, obuhvatajući tako šire područje današnje Dervente. To područje je sve do 1552. godine bilo zadržalo karakter vojne krajine, tj. sve dok nisu bile završene ratne operacije u susjednoj Slavoniji, gdje su Turci osnovali dva sandžaka požeški i čazmanski (nazvan kasnije još cernički, odnosno pakrački — zbog mijenjanja njegovog sjedišta). Nekako oko te godine ono je bilo prvi put popisano u spahijski popis, koji nam se nije sačuvao. Tako, tek iz opširnog popisa, nastalog oko 1570. godine,¹⁰⁾ imamo uvid u teritorijalnu rasprostranjenost doborske nahije, u strukturu njenog stanovništva po pojedinim naseljima i u strukturu njene privrede. U tom popisu upravo nalazimo izričite spomene ranijeg popisa, baš kada se govori o naselju današnje Dervente.

Ta nahija obuhvatala je 1570. godine 20 naseljenih mjesta, kao i 10 čifluka i 4 mezre (selišta), od kojih će se (čifluka i mezri) nešto kasnije razviti još nekoliko novih sela. Zapravo, među spomenutih 20 naselja ubrojene su i neke mahale (zaseoci) navedenih naselja, kao i 3 naseljene mezre i jedan čifluk, kod kojih je bilo evidentirano nastanjeno stanovništvo. Ta naselja bila su: (navodim ih istim redom kako su u tome popisu zavedena) **Foča**, **Kotorsko**, **Sivčanica** (danas Mala i Velika Sočanica), **Lupljanica** (danas Gornja i Donja Lupljanica), **Detlak** — mahala Lupljanice (danas Gornji i Donji Detlak), **Crnač** — mahala Lupljanice (vje-

⁸⁾ Up. A. Handžić, *Prilog istoriji stranih gradova u bosanskoj i slavenskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, GDI BiH XIII, 1962, 321—339.

⁹⁾ BBA, TD No 201 (Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1540—42) fo 113.

¹⁰⁾ BBA, TD No 415 (1570), fo 249—256.

rovatno današnje selo Crnča),¹¹⁾ **Rabtaj-mezra** (moguće današnje selo Rapčani), **Podnovje** (danas Podnovlje), **Novosel**,¹²⁾ **Lešnica** — mahala **Podnovlja**,¹³⁾ **Bukovica** — mahala Podnovlja (danas Bukovica Velika, i Bukovica Mala), **Komarovac** — mahala Podnovlja (vjerovatno današnje selo Komarica), **Gornja Ginojnica** (Gnojnica), **Jakeš**, **Ljubivča**,¹⁴⁾ **Bukovica** (očito današnja Velika i Mala Bukovica kod Doboja), **Bišnja** — mezra (naseljeno selište, 3 kuće),¹⁵⁾ **Pridol ovasi**,¹⁶⁾ zatim sela **Gornja Ukrina** i **Donja Ukrina**.¹⁷⁾

Premda je doborska nahija već sredinom XVI stoljeća mogla da izgubi čisto graničarsko obilježje, ona je, ipak, kroz cijelo to stoljeće, pa vjerovatno i kasnije, u izvjesnom smislu zadržala svoj graničarski karakter. On se ogledao u strukturi i službi naseljenog stanovništva. Već od početka turske vlasti ovo područje, kao graničarsko, bilo je dobrim dijelom naseljeno vlasima — stočarima, čija je služba u takvim područjima, tj. čuvanjem granice i rekognosciranjem u neprijateljskim područjima, već poznata.

Iz izvora nije jasno kome je feudalcu (feudalcima) pripadala doborsko područje. S obzirom na vlašku strukturu stanovništva, moralo je pripadati carskom ili sandžak-begovom hasu; najvjerovatnije tu su bili naseljeni vlasi bosanskog sandžak-bega. Od 20 navedenih naselja iz 1570. godine, 18 su naseljevali vlasi — filuridžije, dok je samo jedno selo, **Pridol ovasi** (35 kuća, od kojih 18 muslimanskih i 17 kršćanskih), i mezru **Bišnju** (3 muslimanske kuće) naseljavalo rajinsko, tj. zemljoradničko stanovništvo. Vlasii, organizovani knežinski, tj. podijeljeni po džematima, naseljavali su naročito značajnija naselja oko putne relacije kroz ovu nahiju, od Doboja do Dubočca, kao i oko doborskog grada. To stanovništvo je prije te godine bilo dobrim dijelom zahvaćeno i procesom islamizacije. Značajnija naselja bila su: 1) **Sivčanica** (danas Sočanica), 66 kuća, sa knezom i teklićem; od tih, 21 kuća bila je muslimanska; 2) **Foča**, 45 kuća, sa primićurom; od kojih, 17 kuća muslimanskih; 3) **Bukovica**

11) Nije daleko od **Ljupljanice** ni današnje selo **Cerani** na Ukrini, koje bi i po svojoj udaljenosti, kao i po ortografskoj ligaturi moglo doći u obzir.

12) Vjerovatno današnje **Novo Selo** na Bosni, sjeveroistočno od Odžaka. Postoji, međutim, i drugo istoimeno selo u ovom području, tj. **Novo Selo** na Ukrini, sjeveroistočno od Dervente.

13) Selo **Lešnica** u blizini **Podnovlja** danas nije poznato. Postoji selo **Liješće**, ali znatno sjevernije od **Podnovlja**.

14) Danas nije poznato naselje pod tim imenom.

15) **Bišnja** se kasnije (tj. u popisu iz 1600. g.) pojavljuje kao zasebno selo.

16) **Pridol ovasi** bilo je značajno selo sa 35 rojinskih domaćinstava od kojih 18 muslimanskih. Danas ne postoji selo pod tim imenom. Ali iz činjenice što je dotle već jednom polovinom postalo muslimansko, ono se morolo naloziti negdje na putu. Zatim, imajući u vidu da se u popisu iz 1600. godine, pored navedenih naselja, pojavljuje naselje **Velika**, kao značajnije muslimansko naselje, koje je dotle već bilo prerastlo u kasabicu (BBA, TD No 477, fo 306), po redoslijedu i to na istom mjestu gdje je u ranijem popisu bilo popisano **Pridol ovasi**, to se po svemu čini da prvobitno naselje pod nazivom **Pridol ovasi** (složenica noše imenice **Pridol** i turske riječi **ova** = polje, dakle Pridolsko polje) odgovara naselju pod kasnijim nazivom **Velika**.

17) Sela **Gornja** i **Donja Ukrina** također danas ne postoje. Njihova ubikocija i objašnjenja, međutim, glavni su cilj ovoga rada.

(Velika Bukovica i Mala Bukovica), 38 kuća, sa primićurom; od tih, 8 kuća muslimanskih; 4) **Podnovje** (Podnovlje), 29 kuća, sa primićurom; 1 muslimanska kuća; 5) **Kotorsko**, 25 kuća; od tih, 19 je bilo muslimanskih, i 6) **Ljupljanica** (ne računajući njene zaseoke, koji su posebno navedeni), 25 kuća, sa primićurom; od tih 4 kuće muslimanske. Ostala navedena naselja bila su sa manjim brojem domaćinstava.¹⁸⁾ Takvu strukturu stanovništva doborska nahija je imala i 1600. godine, s tom razlikom što se stanovništvo u svima naseljima povećalo, a od ranijih čifluka i mezri nastalo je i nekoliko novih sela, kao što je i proces islamizacije znatno jače zahvatio tako da su nekoliko značajnijih sela postala izrazito muslimanska.¹⁹⁾

Naseljavanje vlaha — stočara, naročito duž putnih relacija, kao stanovništva u koje su se turske vlasti više pouzdavale primijećeno je i na drugim stranama u Bosni. U isto to vrijeme takvu situaciju imamo na putnoj relaciji duž Drine, kroz zborničku i druge nahije.²⁰⁾ Što se tiče organizacione strukture, tj. knežinske organizacije vlaha, sigurno je da su u doborskoj nahiji postojale dvije knežine. Jedan knez, po imenu Juraj Vukoderović, sa teklićem Matijom, sinom Mirkše, bio je nastanjen u **Sivčanici**, koje je, kako je istaknuto, bilo i najznačajnije selo u doborskoj nahiji. Drugi, knez Đuro, bio je stanovnik sela Donje Ukraine. Tim dvjema knežinama pripadala su sva nabrojena sela u toj nahiji. Primićuri su bili nastanjeni u sljedećim selima, i to u selu **Foči**: primićur Filip, sin Andrije, u selu **Lupljanici**: primićur Vuk, sin Vukmana; u selu **Podnovju**: primićur Bogdan, sin Radka i u selu **Bukovici** (kod Doboja): primićur Ivaniš, sin Vukca. U stvari, nije jasno da li su svi nabrojani primićuri imali svoje džemate, štaviše, izričito se ne navodi ni džemat kneza Matije, kao ni džemat kneza Đure. Tako, nije moguće pouzdano utvrditi koja su sela pripadala kojem džematu, jer popis nije vršen s tog aspekta. Izričito se navodi džemat primićura Filipa sina Andrijina, za koga se zna da je bio starješina u dva sela: u Foči i Kotorsku. Džematu kneza Jurja (čiji se džemat izričito ne navodi) trebalo je da pripadaju sela: Sivčanica, Ljupljanica, mahala Detlak, mahala Crnač i naseljena mezra Rabtaj. Zatim se spominje džemat primićura Bogdana, sina Radkova, kojem su pripadala naselja: Podnovje, mezra Novosel, tri mahale (zaseoka) sela Podnovja: Lešnica, Bukovica i Komarovac, te sela: G. Ginojnica, Jakeš i Ljubivča. Nije isključeno da su navedeni vlaški džemati bili samo dijelovi jedne šire knežinske samouprave u donjem toku Bosne i Ukraine.

Izvjесne indicije upućuju da je ovdje dolaskom turske vlasti dobrim dijelom došlo i do promjene strukture stanovništva. Na to ne upućuje samo vlaška karakteristika tog stanovništva, kao i to što u vrijeme popisa iz 1570. godine to stanovništvo nije posjedovalo baštinske zemlje — tj. vrlo su rijetko bile zabilježene baštine, i to uvijek u posjedu drugih lica a ne njihovih nominalnih vlasnika — nego posebno činjenica što ima i izričitih navoda u tome popisu o dosljednosti stanovništva u izvjesnim

¹⁸⁾ BBA, TD No 415, fo 249—256.

¹⁹⁾ Ankara, TK, TD No 477, so 300—310.

²⁰⁾ Up. A. Handžić, **Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku**, GDI BiH XVIII 1968—69, str. 146—47.

naseljima. Tako se u vezi s jednim čiflukom naseljenim sa 9 rajinskih zemljoradničkih domaćinstava izričito navodi: **Čifluk Turhana sina Ibrahimova, čuvara grada Dobora, u selu Ljubivči: zemlje izvan vlaških zemina, pripada Doboru.** Tu su zatim poimenice popisana četiri muslimanska i pet hrišćanskih domaćinstava²¹⁾ za koje je zabilježeno: **Spomenuta raja došla je iz hercegovačkog sandžaka i naselila se na čifluku; oni još nisu posjednici nikakve zemlje.**²²⁾ Iza toga su popisani prihodi s tog čifluka (lični porezi i ušrovi od žitarica), u iznosu od 302 akče godišnje. Zatim, iz defterskih podataka proizlazi da je u selima Gornjoj i Donjoj Ukriini upravo po naređenju državnih vlasti naseljen podjednak broj filuridžijskih domaćinstava, s tim da pod uslovom poreskih olakšica čuvaju prelaz preko Ukriine i osiguravaju put.²³⁾

Putna relacija kroz doborsku nahiju, od Doboja preko Kotorskog, Velike, Gornje i Donje Ukriine na skelu Dubočac u drugoj polovini XVI stoljeća postaje vrlo frekventna, kao važan tranzitni put između Slavonije i Bosne, ali u početku i prilično nesiguran. Događale su se česte pljačke robe i ubistva trgovaca i drugih putnika na toj relaciji, a naročito na prelazu Ukriine, tj. u području sela Gornje i Donje Ukriine.

Treba znati da je potreba obezbjeđivanja puteva usloвила stvaranje dobrog broja novih urbanih naselja. Među faktorima koji su djelovali na brz razvitak gradskih naselja mogu se posebno istaknuti sljedeća tri momenta: privredni, administrativni i komunikacioni. Ali dok je, na primjer, sjedište sandžak-bega znatno utjecalo na razvitak nekoliko značajnijih gradova, dotle su putne relacije usloviše rađanje i razvijanje većeg broja manjih i srednjih gradskih naselja, kao karavanskih stanica. Počinjalo je podizanjem hanova i karavansaraja, kao i prvih kulturnih objekata. Komunikacije su na taj način predstavljale jedan od najjačih faktora u formiranju gradskih naselja; one su u XVI stoljeću na raznim stranama u Bosni usloviše stvaranje znatnog broja novih i bržeg razvitka postojećih gradova. O tome procesu brojne i konkretne primjere pružaju podaci iz službenih turskih popisa toga stoljeća.

II

Najosjetljivije područje na spomenutom putu od Doboja do Dubočca predstavljala su sela **Gornja Ukriina** i **Donja Ukriina**. Nekako oko sredine XVI stoljeća kobaški kadija podnio je u vezi sa tim pitanjem predlog Porti da se odredi po 30 domaćinstava filuridžijskog (vlaškog) stanovništva koje će uz poreske olakšice čuvati derbende u dva sela koja su ležala u blizini Ukriine, u selu **Gornjoj Ukriini** i selu **Donjoj Ukriini**, tj. zbog spomenute službe plaćaće na ime filurije samo po 100 akči, umjesto 150 akči, koliko je godišnje iznosila cijela filurija. To je bilo usvojeno i provedeno, pa je zabilješka o povlaštenosti (muâfijet) tog stanovništva bila zave-

²¹⁾ Sve četiri muslimanske kuće okvalifikovane su kao **mudžered**, tj. na ime čifta davali su samo po 12 akči. Hrišćani su bili poimenice: Vujica, sin Vukića; Milutin, prišlac; Miladin, sin Radovana; Selak, sin Radice i Luka, prišlac.

²²⁾ BBA, TD No 415, fo 253.

²³⁾ Isto, fo 255.

dena i u prethodnom popisu bosanskog sandžaka. Ovo se razabire, kako ćemo vidjeti, iz teksta koji se nalazi u popisu iz 1570. godine.²⁴⁾ A taj prethodni popis morao se dogoditi nekako oko sredine tog stoljeća, a svakako prije 1560. godine, koji nam se, na žalost, nije sačuvao.

Postavlja se pitanje: koja su to sela Gornja i Donja Ukrina? Iz navedenih izvora proizilazi da se selo Gornja Ukrina prostiralo na području današnje Dervente. Selo **Gornja Ukrina** je, dakle, prvobitni naziv današnje Dervente, koje sredinom XVI stoljeća nije imalo više od 30 domaćinstava. Kakva je situacija ovdje bila prije navedene odredbe o dovođenju filuridžijskog stanovništva kao čuvara ovog punkta, ne znamo. Naselje pod tim imenom postojalo je tu, svakako, i ranije. U navedenom popisu (1570), popisano je bilo samo hrišćansko i muslimansko stanovništvo uz navedenu službu i povlastice, dok nekog drugog, nepovlaštenog stanovništva nije bilo. Budući da se u defteru za ovo mjesto kaže da je **mjesto nereda i izdajničko mjesto**, nije isključeno da je prvobitno stanovništvo iz Gornje Ukline bilo i raseljeno.

Gledajući na daljnji razvitak ovog mjesta, može se zaključiti da je postojalo i naređenje od Porte lokalnim organima, tj. nadležnom kadiji i nadležnim vojnim organima u doborskoj nahiji, da se na mjestu Gornje Ukline podigne gradsko naselje (**kasaba**), što bi samo po sebi riješilo pitanje sigurnosti saobraćaja. To proizilazi iz činjenice što se na jednom tako ugroženom mjestu zaista ubrzo počinje rađati gradsko naselje, čije embrionalne konture zapažamo već 1570. godine. Takvih slučajeva u to vrijeme nalazimo i na drugim stranama. Intencije Porte lokalnim organima rogatičkog kadiluka da u Podromaniji, na opasnom prolazu (**derbend**),²⁵⁾ ugroženom od hajduka, podignu kasabu — nalazimo zabilježeno u popisu iz 1600. godine. I zaista, jedan od vojnih zapovjednika u nahiji Borač, neki Hadži Ibrahim-aga, u kratkom vremenu, podiže na tome mjestu svoje zadužbine: džamiju, karavansaraj, nekoliko dućana i jedan mekteb.²⁶⁾ Na taj način, po višem nalogu, nikla je kasaba **Glasinac**, koja je davno nestala; njenu poblizu lokaciju nismo uspjeli da ubiciramo.²⁷⁾ Na isti način su nastala mjesta kasaba **Nova Varoš** u starom Vlahu, koju je podigao Iskender-paša; kasaba **Varcar Vakuf** (ranije selo Gornja Kloka) u nahiji Trijebavi, u jajačkom kadiluku, tj. današnji Mrkonjić Grad; kasaba **Priboj** u višegradskom kadiluku, i druga mjesta.²⁸⁾

Evo kako je carski povjerenik (popisivač bosanskog sandžaka) godine 1570. popisao naselje Gornju Ukrinu. On je na početku, u jednoj bilješki, rezimirao stanje kakvo je ovdje zatekao (što donosim u prevodu: **Veliki derbend sela Gornje Ukline, pripada Doboru. Spomenuto selo nalazi se na javnom putu koji ide od grada Tešnja prema Požegi, ono je leglo nereda i izdajničko mjesto. Od putnika i prolaznika neki su bili**

²⁴⁾ BBA, TD No 415, fo 255.

²⁵⁾ O službi derbendžija vidjeti: Dr Aleksandar Stojanovski, **Dervendzistvo vo Makedonija**, Skopje 1974.

²⁶⁾ Ankara, TK, TD No 478, fo 198 (Opširni popis bos. sandžaka iz 1600. godine).

²⁷⁾ **Kasaba Glasinac** stradala je u vrijeme bečkog rata od haramija iz Boke Kotorske. Kasnije je sasvim opustjela, i danas je potrebno utvrditi gdje se nalazila.

²⁸⁾ Ank., TK, TD No 477, (1600), fo 332; Ank., TK, TD No 478 (1600), fo 88, 121.

ubijeni, a roba im opljačkana. Budući da se ti neredi stalno ponavljaju poslata je (ranije) predstavka sretnoj Porti da se odredi 30 domaćinstava koje će paziti i čuvati spomenuti derbend, s tim da od svake kuće umjesto ušrova i resumova daju spahiji po 100 akči. Budući da je tako bilo naređeno i tako zavedeno u ranijem popisu, to je na isti način ubilježeno kao derbend i u novom defteru.²⁹⁾ Zatim je poimenično popisano 30 navedenih hrišćanskih domaćinstava.³⁰⁾ Nakon toga popisano je poimenice muslimanski džemat od 38 domaćinstava u kojem je već bila podignuta džamija. Taj džemat zabilježen je kao **Džamijska mahala**. Među njima, svakako, bilo je i zanatlija, ali u popisu nisu isticani, isto tako nisu istaknuti ni vjerski službenici. Gotovo kod jedne trećine tog broja vidljivo je bilo hrišćansko porijeklo, naime ime oca istaknuto je **Abdullah** (božiji rob), što je redovito, u ovom periodu, krilo hrišćansko ime. Zatim su istaknuti porezi tog stanovništva. Naime, osnovni spahijski prihod od tog stanovništva bio je prihod od trga, pazara koji je održavan u okviru muslimanskog džemata, i to: **Tržni badž u spomenutom selu, izvan (ranijeg) popisa = 1.500 akči** (godišnje), kao i neki sitniji porezi, navedeni kao i kod hrišćanskog stanovništva, i to: **badi hava, prihod od kazni za sitnije prestupe, te mlađarina stanovnika muslimanskog džemata = 300 (akči)**. Zatim je istaknut ukupan spahijski prihod od hrišćanskog i muslimanskog stanovništva **ukupno = 1800 (akči)**.

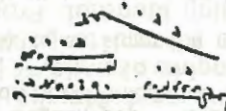

U nastavku navedenog popisa na isti način popisano je i naselje **Donja Ukrina**, koje počinje gotovo identičnom uvodnom bilješkom: **Selo Donja Ukrina, mali je derbend, pripada Doboru. Spomenuto selo leži na javnom putu koji vodi od grada Tešnja prema Požegi, teško je prolazno i većina njegovih zemalja su neobrađene (mrtve), a okolica obiluje šumama; ono je leglo nereda i izdajničko mjesto. Od putnika neki su bili ubijeni a roba im opljačkana. Budući da se takvi neredi neprestano ponavljaju i kako je ranije — na upućenu predstavku sretnoj Porti: da bi 30 domaćinstava pazilo i čuvalo spomenuti derbend, pod uslovom da filuriju plaćaju po 100 akči — došla carska naredba, te tako bilo upisano u ranijem popisu, to je na opisani način zavedeno i u novom defteru. Zatim je slijedio poimenični popis tih filuridžija,³¹⁾ uz naznaku njihovih poreskih obaveza. Naime, rekapitulativno je istaknuto: **30 kuća, svaka kuća po 100, porez filurija 3000 (akči), kao i porez badi hava i mlađarina = 200; ukupno = 3.200 akči**. Sve izloženo bilo je zapisano na dvije stranice navedenog popisa (Up. faksimil).**

²⁹⁾ BBA, TD No 415, fo 255.

³⁰⁾ To su: »Vojin (sin) Radosava, Grubiša (s.) Milića, Milak Grubiše, Pavel Đuraja, Pervanuš Vukca, Matijaš Boroja, Nikola Radivoja, Ivaniš Boguna, Vukoj Rade, Dimitri Milorada, brat popa Bogdana, Matija Božidara, Vukoj Radaka, Juraj Božidara, Nikola Radaka, Dragojlo Radina, Martin Ložina, Dragoje Milaka, Đura Živana, Radosav Vukoja, Radosav Stepana, Tomaš Milovana, Voje Radenka, Stepan Radovana, Dragiša Pavla, Petko Đurašina, Jovan Vukmana, Radman Vukca, Đura Radenka, Martin Milaka — 30 kuća, od svake kuće po 100, resum = 3.000; bad-i hava (uvjetne takse) i mlađarina (pristojba naplaćivana prilikom vjenčanja) = 200 (svega = 3.200 akči)«.

³¹⁾ To su: »**knez Đuro**, Pavun Radenka, Vujica Vukoja, Pavun Petka, Vučić Radoja, Petar Radivoja, Ljubin Vojina, Cvitko Radice, Nikola Radosava, **Nesuh, sin Vukića, Džafer (s.) Vukića**, Marko Vladisava, Vujan Vladka, Nikola Radosava, Mihal

Popis naselja Gornje i Donje Ukrine u Opštini defteru bosanskog sandžaka iz 1570. godine, str. 255 i 256 (Up. bill. 29).

<p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p>	<p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p> <p> </p>
--	---

Postavlja se pitanje gdje se nalazilo naselje Donja Ukrina? Naziv mu govori da se prostiralo uz Ukrinu. Kako je stvarni derbend predstavljao prelaz preko Ukriine, koji je bio otežan jer je obavljan skelom, budući da mosta još nije bilo, to bi se ovo naselje trebalo protezati s druge (lijeve) strane Ukriine, nasuprot Gornjoj Ukrini koje se nalazilo na uzvišenju s desne obale te rijeke. Selo Donja Ukrina odgovaraće, po svoj prilici, današnjem naselju **Omeragići**, kao najbližem naselju Derventi s lijeve strane Ukriine.

Stanovništvo Gornje i Donje Ukriine bilo je isto stanovništvo, filuridžijsko (vlaško), predstavljalo je jedinstvenu skupinu, razdijeljeno na spomenuta dva punkta, podijeljena rijekom Ukrinom. To se vidi otuda što se među stanovnicima Gornje Ukriine spominje **brat popa Bogdana**, pisar mu ime nije ni zabilježio, jer je time bio dovoljno označen; dok je **pop Bogdan** bio nastanjen u Donjoj Ukrini. Rukovodstvo ovog stanovništva i knežinsko i duhovno, nalazilo se, dakle, u Donjoj Ukrini. Zbog toga, među stanovnicima Gornje Ukriine ne nalazimo ni popa ni kneza. Ono se, ipak, po nečemu razlikovalo, ono s jedne, od onog s druge strane Ukriine. Kako je Gornja Ukrina već bila počela da dobiva elemente gradskog naselja, to se porezi hrišćanskog stanovništva u njoj ne spominju kao filurija, nego se u navedenoj bilješci ističe **da daju spahiji umjesto ušrova i pristojbi po 100 akči od kuće**, iz čega se vidi da se ono tu već stabilizuje i tretira kao zemljoradnička raja, kao i to da je Gornja Ukrina tada morala da spada u timar nekog spahije. U Donjoj Ukrini, nasuprot, ističe se porez filurija i ne spominje se pri tome nikakav spahija. Iz toga se da razumjeti da je to stanovništvo fiskalno tretirano kao vlaško, a njihova filurija zamjenjivala je zapravo harač; drugim riječima ta skupina vlaha preko Ukriine mogla je, najvjerovatnije, pripadati hasu bosanskog sandžak-bega. Dalje, to stanovništvo Donje, kao i Gornje Ukriine bilo je pravoslavne vjere. To zaključujem po spominjanju popa, jer - u to vrijeme samo pravoslavne popove nalazimo evidentirane zajedno među ostalim seoskim stanovništvom. Katoličke svećenike u ovo vrijeme u cijeloj Bosni predstavljali su uglavnom franjevci, koji se navode samo tamo gdje se spominju samostani.

I muslimansko stanovništvo u Gornjoj Ukrini bilo je u biti vlaško-filuridžijsko, i ono je odnekuda ovamo doseljeno. Ali, već 1570. godine bilo je tretirano kao gradsko, tj. tom selu je faktički već bio priznat status grada (kasabe), iako se i dalje službeno naziva selom. Naime,

Vladka, Vučerin Miloša, Radočina Vukmana, Miloš Milašina, Radivoj Radina, Tomaš Veselina, Đurađ Laleić, Mehmed Radovana, Bali Jusufa, Mustafa Tanrivermiša, Božidar Radice, Veli Abdulaha, Mustafa Stanka — na baštini Rajice, Vujića Mihala, Grbko Cvitka, Milovan Božidara, Bogdan pop — svega 30 kuća, od svake po 100 akči na ime filurije = 3.000; bad-i hava i mlađarina = 200; ukupno = 3.200 akči« (Isto fo 255).

Neka imena želio sam da posebno istaknem, te su štampana masnim slovima. To su: knez, pop i novi muslimani.

Premda je tu zapisano 31 lice, u rekapitulaciji je rečeno: 30 kuća, tj. 30 filurija (umanjenih). To dolazi otuda što su knezovi i primićuri, kao starješine vlaških džemata, bili oslobođeni filurije. Ovdje, dakle, od kneza Đure nije naplaćena filurija.

to muslimansko stanovništvo nije više plaćalo rajinski **resmi čift**, tj. nije više bilo nikome upisano kao raja. Osim toga, postojali su i drugi elementarni uvjeti da mjesto dobije takav status, tj. bila je podignuta džamija, a postojao je i sedmični pazarni dan. Zna se, naime, da su bila potrebna tri osnovna uvjeta da jedno mjesto dobije status kasabe: muslimanski džemat, glavna bogomolja (džamija, za razliku od mesdžida) i pazarni dan. Pazarni dan bio je tu tek nedavno uspostavljen, jer poreska stavka od trga nije bila zapisana u prethodnom popisu, kako je to već istaknuto, nego je uspostavljena u međuvremenu između dva popisa.

Pogledamo li danas geografsko-topografski plan i položaj današnje Dervente prepoznajemo u njemu i konture prvobitnog naselja, kada se ono tek rađalo. Jasno je da je spomenuto muslimansko stanovništvo sela Gornje Ukrine bilo zauzelo položaj onog uzvišenja, dominantnog platoa na kojem danas postoje tri džamije. Sve tri su, kako ćemo vidjeti, bile podignute prije kraja XVI stoljeća. Hrišćansko stanovništvo, opet, koje je imalo zadatak da čuva ovaj derbend, posebno na prelazu Ukrine, bilo je, očito, naseljeno u padini i podnožju spomenutog uzvišenja. To je trebalo biti upravo tamo prema današnjem mostu. Konkretno tamo, gdje se danas prostire stara Srpska varoš.

I drugi podaci iz tog vremena omogućuju nam da shvatimo daljnji proces urbanizacije. Dok se poslije 1570. godine i muslimansko stanovništvo i hrišćanski džemat u Gornjoj Ukrini stalno povećavao, hrišćansko stanovništvo u Donjoj Ukrini, naprotiv, kao rezultat procesa islamizacije, stalno je opadalo. To naselje, po svoj prilici današnji Omeragići, brzo je mijenjalo svoj izgled i poprimalo orijentalno muslimansku fizionomiju. Početak tog procesa zapažamo i u iznesenim imenima tog stanovništva, tj. vidi se da je od 31 zabilježenog vlašskog domaćinstva (1570) već gotovo 1/4, tj. sedam domaćinstava bilo primilo islam. Na taj način iščezlo je i njegovo prvobitno ime. Na osnovu raspoloživih izvora ne možemo dalje ništa konkretnije o tome govoriti, ali je vrlo vjerovatno da je tu već rano neki lokalni zapovjednik Omer-aga podigao džamiju, po čemu je i naselje dobilo novo ime.

Postavlja se pitanje: gdje je konkretno bila podignuta prva džamija u **Gornjoj Ukrini** (Derventi) i ko je njen legator? Iz navedenih izvora, kao i popisa od 1600. godine, moglo bi se reći da nema u to sumnje da je prva podignuta džamija u Derventi današnja Gradska džamija u istoimenoj mahali. Do danas nisu bili poznati nikakvi podaci o vremenu njenog nastanka. Njen natpis nije sačuvan, kao ni bilo koji drugi podatak o tome vakufu i njenom prvobitnom osnivaču. Ipak, pošlo mi je za rukom da dobrim dijelom rasvijetlim to pitanje.

Kako je istaknuto, godine 1570. džamija i mahala nisu imenovane. O postojanju džamije znamo iz naziva **Džamijska mahala**. Ali, kako se 1600. godine prva džamija i mahala u Gornjoj Ukrini navodi kao **Mahala časne Ali-agine džamije**,³²⁾ jasno je da je tu džamiju podigao neki Ali-aga. Premda se Ali-aga tu pobliže ne određuje, bilo je dovoljno da utvrdimo njegov daljnji identitet. Pronalaženjem drugog podatka iz iste (1570) godine, spomena jedne baštine u selu Jakešu pod Doborom, tj. **baštine**

³²⁾ Ank., TK, TD No 477, fo 307.

primićura Vuka Milića u posjedu Ali-age, dizdara,³³⁾ saznajemo njegov položaj da je bio zapovjednik utvrđenog grada. Na drugom mjestu u istom izvoru nalazimo još određenije podatke, u zapisu o jednom značajnijem čifluku u istom selu gdje se kaže: **Čifluk Alije, sina Mustafina, dizdara grada Dobora, u selu Jakešu,** za koji je Ali-aga u vidu ušrova sa zemlje trebalo da daje vlasniku sela 698 akči godišnje, tj. čifluk mu je bio uračunat na toliko akči, kao dio njegovog timara.

Prateći dalje taj čifluk, utvrđujemo i druge podatke o Ali-agi. Naime, u popisu iz 1600. godine taj čifluk je zaveden: **Čifluk Alije, sina Mustafina, u posjedu Sinana i Mehmeda, sinova spomenutog Alije, u selu Jakešu koje pripada tvrđavi Doboru, zajedno sa zeminom zvanim Crkvina.**³⁴⁾ Iz tog podatka jasno je da Alija nije više bio dizdar, a vjerovatno nije bio ni živ, jer se ne navodi njegov vojnički rang (**aga**), niti njegova funkcija komandanta grada (**dizdar**). To se vidi i po tome što u to vrijeme čifluk drže njegovi sinovi kao nasljednici.

Dalje, treba napomenuti da se iste godine (1570), uporedo sa dizdarom Ali-agom, u vezi sa čiflučkim posjedima u doberskoj nahiji, spominje i **dizdar Mustafa**. Naime, zabilježen je čifluk dvojice vlasnika, doslovno: **Čifluk Kurda, sina Mustafe dizdara i Mustafe sina Jakubova u selu Kotorsko, te mezra Perišić (?) kod spomenutog sela. Kurdov dio čifluka drže njegovi sinovi: Alija, Hasan i Husrev.**³⁵⁾ Sada upada u oči ne samo to da je Kurd sin Mustafin, tj. Mustafe dizdara, iz čega proizilazi da je Ali-aga imao brata Kurda, nego i to da je još i njihov otac Mustafa bio **dizdar grada**. Zatim, još jedna zabilješka upotpunjuje podatke o toj porodici komandanata tvrđave Dobora. Ist egodine (1570), naime, zaveden je jedan značajniji čifluk: **Čifluk Jusufa, sina dizdarova u selu Komarovac, pripada Doboru,** sa porezima od 602 akče godišnje. ³⁶⁾ Očito je Jusuf bio sin dizdara Mustafe, odnosno drugi brat tadašnjeg doberskog dizdara Ali-age.

Nakon istaknutih podataka iz službenih popisa, može se, dakle, više i određenije reći o utemeljitelju prve džamije i istoimene mahole, odnosno o osnivaču Dervente kao urbanog muslimanskog naselja. **To je bio Ali-aga, dizdar grada Dobora.** Njegov otac, Mustafa-aga, bio je također dizdar istoimenog grada, a imao je najmanje trojicu sinova: Aliju, Kurda i Jusufa. Alija, koji je u toj službi naslijedio oca, morao je odranije da služi kao čuvar u istoj ili drugoj tvrđavi da postane aga mustahfiza da bi mogao da naslijedi oca i postane dizdar. Ali-agina braća Kurd i Jusuf, budući da su posjedovali značajne čifluke u istoj nahiji, kao i Ali-aga, najvjerovatnije su bili članovi posade istog grada. Dalje, Ali-agin brat Kurd imao je trojicu sinova: Aliju, Hasana i Husreva, koji su naslijedili oca na čifluku u selu Kotorsko. Sam Ali-aga bio je svojim posjedima vezan za selo Jakeš, podno samog Dobora. Na njegovom čifluku naslijedili su ga sinovi: Sinan i Alija, koji su i 1600. godine bili živi, ali se ne vidi da je koji od njih naslijedio oca u funkciji dizdara.

³³⁾ BBA, TD No 415, fo 251.

³⁴⁾ Ank., TK, TD No 477, fo 307.

³⁵⁾ TD No 415, fo 252.

³⁶⁾ Isto.

U posljednje tri decenije XVI stoljeća promet na toj putnoj relaciji sve je više utjecao ne samo na dalji razvitak **sela Gornje Ukraine** nego su na tome putu nicala i druga urbana naselja. Tako su se prije 1600. godine u dobarskoj nahiji bile razvile još tri karavanske postaje u manje kasabice sa trgovom, kultnim ustanovama i hanovima. To su bile: **Kotorsko, Velika i Dubočac**.³⁷⁾ Na njih se ovdje ne možemo osvrtni. Međutim, razvitak svakog od tih naselja zasluživao bi i posebnu obradu, jer su ta mjesta kroz cijelo vrijeme, dok je ta putna relacija bila tako frekventna, tj. sve do bečkog rata (1683—1699) imala veći privredni značaj.

Kako je veliki značaj imala ta komunikaciona magistrala i ujedno kakvu je važnost imao derbendžijski punkt današnje Dervente, tj. **selo Gornja Ukrina**, kako se to mjesto još i početkom XVII vijeka naziva, najrječitije govore sultanski fermi o derbendžijskoj službi tih stanovnika, njihovim dužnostima i fiskalnim povlasticama. Cijeli jedan istorijat sadržan je bio u nekoliko fermi izdatih o tome derbendu između sredine 1575. i početka 1606. godine.

Osjetno poboljšanje na tome putu bilo je postignuto izgradnjom mosta na Ukrini, između sela Gornje i Donje Ukraine, ukratko, mosta u području današnje Dervente. To se dogodilo nešto prije 2. augusta 1575. godine kada se taj most u izvorima prvi put spominje. Nema sumnje u to da je riječ o mostu koji je premošćivao Ukrainu na jednom od dva mjesta, tj. o dva danas postojeća mosta u Derventi. Evo sadržaja (prevoda) jednog fermi zavedenog u tzv. Mühimme defterima od 30. januara 1606. godine, upućenog kobaškom kadiji, o koji sadrži i ranije odredbe o tome pitanju: **Zapovjed kobaškom kadiji!** Još je ranije kobaški kadija podnio predstavku o tome kako je nužno da se tačno odrede derbendžije i ćupridžije na derbendu i mostu u području sela **Velike i Male Ukraine**. Na javnom putu koji vodi iz Bosne, Klisa i Zvornika prema graničnim sandžacima Budima i Temišvara, a u blizini skele Dubočca na rijeci Savi nalazi se derbend i ujedno u blizini iste skele nalazi se most preko rijeke Ukraine. Kako nisu tačno određene derbendžije i ćupridžije, to su putnici pri prolazu tuda imali mnogo poteškoća i velikih nevolja. Budući da su na tome bile nužne derbendžije i ćupridžije, to stanovnici sela **Velike i Male Ukraine**, koja pripadaju ovome kadiluku, čuvaju i obezbjeđuju spomenuti derbend. A kako su još spomenuti most sagradili vlastitim sredstvima i kako ga sami po potrebi i popravljaju, te kako oni potpuno ispunjavaju svoju poresku obavezu, u smislu kako je zavedeno u carskom defteru, tj. u potpunosti daju određenom pobiraču (spahiji) po 100 akči godišnje, to je zamoljena uzvišena carska zapovijed o tome da ti stanovnici, pod uvjetom da vrše te službe, budu oslobođeni i oprošteni od: crnih kulaka,³⁸⁾ čerahorluka, tekalifi örfije i od službi prema sandžak-begu.

Kada je stigla predstavka i predlog o tome da ti stanovnici budu oslobođeni od crnih kulaka i čerahorluka, to je izdata sljedeća naredba: dokle gad stanovnici spomenutih sela na opisani način čuvaju i obezbjeđuju spomenuti derbend i dokle god spomenuti most — koji su oni sami po-

³⁷⁾ Ank., TK, TD No 477, fo 301, 307—310.

— digli — budu vlastitim sredstvima popravljali kada nastane potreba da se popravi, tako da njihovoj službi ne bude prigovora, i dokle god oni određenom pobiraču u potpunosti daju svoje poreze onako kako je to zavedeno u defteru bosanskog sandžaka (po 100 akči od kuće), to su oni — nakon ispunjavanja svega toga — oslobođeni i oprosteni od crnih kuluka, čerahorluka, tekalifi örfiye i od službi prema sandžak-begu. Spomenuti stanovnici neka se — bez osobitog povoda i razloga — ničim ne uznemiruju! Tako je glasila uzvišena carska zapovijed datirana 24. rebî'a II 983 (= 3. augusta 1575), koja im je bila izdata.

Sada povodom sretnog mog carstva džulusa (= promjena na prijestolu; ustoličenje) imenovani su dostavili tu naredbu i zamolili da se ona obnovi, pa naređujem sljedeće: kada ova zapovijed stigne, treba (kadijo) da se osvjedočiš da su stanovnici spomenutih sela na opisani način zapisani u defteru tog vilajeta kao derbendžije i ćupridžije, da svoje obavezne službe obavljaju na taj način da im nema prigovora, da je vršenje te njihove službe potrebno i važno, te ukoliko nije bila izdata neka suprotna naredba koja bi promijenila ili preinačila to stanje, onda neka se postupi u smislu ranije izdate moje časne zapovijedi i da nipošto ne dozvolite ništa suprotno njoj. Budući da je javljeno da je carska mal-defterhana (= ministarstvo finansija) 8. zilhidže 1013 godine (= 24. IV 1605) izdala takvu moju zapovijed i budući da se moli moja carska naredba da se po toj zapovijedi ima da postupa; to naređujem sljedeće: uvjerite se da navedeni stanovnici zaista vrše spomenutu svoju derbendžijsku službu i postupite na opisani način prema mojoj časnoj zapovijedi koju je izdala mal-defterhana. Suprotno njoj ne smiju se ti stanovnici kasnije ničim da uznemiruju.³⁸⁾

³⁸⁾ Ist. BBA, Mühimme, knj. 77, str. 222, od 21. ramazana 1014 (30. januar 1606). U vezi sa istaknutim povlasticama, tj. oslobođenjem tog filuridžijskog stanovništva od taksativno nabrojanih radnih obaveza za državu potrebno je, mislim, izvjesno objašnjenje. Te obaveze istaknute u ovom fermanu: crni kuluk, čerahorluk i tekalifi örfiye, no ime, nešto drugačije su zavedene u defteru iz 1600. godine. Tu se one navode: tekalifi örfiye, avarizi divaniye i čerahorluk. Dakle, kada se spominje crni kuluk ne spominje se avarizi divaniye i obratno, iz čega proizilazi da su to dva sinonimna naziva.

Crni kuluk (dosl. pevod tur. *kara kulluk*) — što znači = teški fizički radovi, teške robote, kuluci — nije razjašnjen u poznatoj literaturi. Razjašnjeni su izvanredni državni nameti pod nazivom *avarizi divaniye*, koji se ispoljavali u radnom ili naturalnom vidu, tj. u obavezi stanovništva jednog kraja da popravlja puteve, mostove i da pomaže kod opravke utvrđenih gradova, te da na putovima kuda prolazi vojska i predstavnici vlasti obezbijedi hranu i konak (Up. A. Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekalif-i šakka*, POF X—XI (1960—61), 75—112; Isti, *Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avâriz-i divaniye und die Tekâlîf-i örfiye im osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts*, Südostforschungen, Band XXVII, München 1968, pp. 89—130). Naziv *kara kulluk*, međutim nije istican.

Dalje, premda su se obično u ranom periodu svi izvanredni državni nameti izražavali zajedničkim nazivom *avarizi divaniye ve tekalif-i örfiye* (dosl. = divanski nameti i običajni tereti) iz naših izvora se vidi da su se nameti pod nazivom *tekalif-i örfiye* (običajni tereti) razlikovali od prvih. Tu je, očito postojala izvjesna diferencijacija. Gledajući na izvorni naziv, oni su predstavljali državne namete u jednom kraju koji su već običajem bili ustaljeni.

— Prvo, o formalnoj strani tog izvora. Kako se vidi, prezentirana naredba (**ferman**) sadrži zapravo tri datuma, U njoj se najprije reprodukuje sadržaj fermans od 2. augusta 1575, zatim se sadržaj tog fermans povodom promjene na prijestolu, po običaju, obnavlja 24. aprila 1605. godine. Procedura oko provođenja u djelo te naredbe napokon je završena 6. januara 1606. kada je zapovjed o sankcionisanju i primjeni tog fermans izdata kobaškom kadiji i kao kopija fermans zavedena tog dana u **Mühimme defter**. Dalje, vidi se da postupak oko obnove fermans nije započeo odmah po ustoličenju novog sultana, tj. Ahmeda I, sina Mehmeda III (1603—1617), odnosno nije taj postupak bio okončan do 24. aprila 1605. godine.

Ovaj ferman je sadržajan i značajan. Njime se sa službene strane još jače ukazuje na važnost ove putne magistrale. Proizilazi da su se u njoj prije nastupanja granice dohorske nahije sjedinjavali putovi iz tri sandžaka. Put iz kliškog sandžaka vjerovatno je dolinom Lašve izlazio na put koji je vodio iz Sarajeva dolinom Bosne. A kod grada Doboja je na taj put izlazio i put koji je dolinom Spreče vodio iz Zvornika. Prema tome, urbano izrastanje Gornje Ukrine, kao i drugih naselja i postaja na ovom putu, bila je nužna posljedica takve putne frekvencije kroz dohorsku nahiju.

Premda je — prema navedenom fermanu — kobaški kadija obavijestio Portu, i to vjerovatno još početkom 1575. godine, o podignutom mostu i o tome da još nisu bile tačno određene derbendžije i ćupridžije, mi znamo iz ranije izloženih podataka koje sadrži popis bosanskog sandžaka od 1570. da su derbendžije tog derbenda bile tačno određene i nominalno upisane, kao i njihove priznate poreske povlastice zbog te službe. Spomenutom kadijinom predstavkom i predlogom željelo se ukazati da ovdje nije riječ samo o derbendžijskoj službi nego je svrha da se istakne zasluga stanovništva što je na Ukriini vlastitim sredstvima podiglo most i što se obavezalo da će ga čuvati i popravljati, tj. željelo se ukazati na važnost još jedne službe, ćupridžijske koju su podjednako vršili stanovnici **sela Velike i Male Ukrine**, kako se sada ta sela nazivaju.³⁹⁾ To jest, ranije nije bila uzeta u obzir ćupridžijska služba koju je to stanovništvo bilo istom preuzelo, pa je kadija tražio ferman koji će to sankcionisati i to stanovništvo osloboditi i drugih obaveza osim onih koje je ono do tada imalo.

Selo Gornja Ukrina je prije kraja XVI stoljeća bilo već dostiglo takav stepen urbanog razvitka da su se već bile ukazale konture današnjeg građevnog razvitka Dervente. Muslimanski kulturni objekti, koji i danas po-

Čerahorluk je termin koji je označavao radnu obavezu, službu hrišćanskog stanovništva, posebno seoskih zanatlija: zidari, dunderi i drugi, na izgradnji i popravljanju utvrđenih gradova, na gradnji i popravljanju mostova i putova, a obavljali su i druge poslove. Za tu službu obično su dobivali po 2 akče dnevno i bili su oslobođeni državnih nameta (Up. I. H. Uzunčarišili, **Osmanli Tarihi II**, Ankara, str. 562; H. Sabanović (prevod.), **Evliaja Celebi — putopis**, Sarajevo, 1967, 594).

³⁹⁾ To je došla otuda što se ranije (1570) derbend u Gornjoj Ukriini nazivao **veliki derbend**, a onaj u Donjoj **mali derbend**. tako se sada i sama naselja nazivaju po toj karakteristici njihovih derbenda: **selo Velika Ukrina** i **selo Mala Ukrina**.

stoje, bili su već podignuti, razvila se čaršija, a mjesto se topografski proširilo. I pored toga, ono je u službenim izvorima nazivano samo selo Gornja Ukrina; tako ga je zapisao i popisivač bosanskog sandžaka 1600. godine. Ipak, on u toku istog tog popisa, kada je riječ o erarnim stočnim ispašama Gornje Ukline, naziva to naselje i **kasabom**. U stvari, to naselje je popisivač i zatekao kao **selo**, ali ga u toku samog popisa naziva i **kasabom**, što bi značilo da je Gornjoj Ukrini tek tim popisom fiskalno-pravno bio priznat status **kasabe**.

Prilikom popisa 1600. godine popisivač je rezimirano unio poreske povlastice ovog derbendžijskog stanovništva Gornje i Donje Ukline sadržane u fermanu koji je ranije prezentiran. Tu se najprije ponavlja ono što je bilo zapisano 1570. godine, a zatim se ističu odredbe donesene poslije te, a prije 1600. godine. Evo tog defterskog teksta u prevodu:

Veliki derbend sela Gornje Ukline (Ispuštajući ovdje nekoliko re-daka teksta u kojem se ponavlja tekst iz 1570. godine nastavlja se sljedeće:) **Spomenuto selo je teško prohodno mjesto. Njegovo stanovništvo je preuzelo na sebe obavezu da čuva i štiti putnike i njihovu imovinu, kao i da čuva i vlastitim sredstvima popravlja most na rijeci Ukrini. Zbog toga je bilo potpuno oslobođeno od poreza tekalifi örkiye, avarizi divaniye³⁸) i čerahorluka i o tome mu je izdata carska zapovijed. To (čuvanje derbenda i podizanje mosta) pokazalo se vrlo korisno i za skelu Dubočac na Savi. Zbog toga će (to stanovništvo) davati gospodaru zemlje (tog mjesta) samo po 100 akči od kuće godišnje na ime filurije. Među tim stanovništvom ima i onih koji su došli sa strane; oni nisu nikome upisani kao raja; neki se bave zanatstvom i nemaju nikakve zemlje. To hajmansko stanovništvo (privremeno nastanjeno) davaće gospodaru zemlje 600 akči godišnje na ime pristojbe hajmane. Zbog spomenutih službi to je stanovništvo — kao muslimanski džemat tako i hrišćanska raja — nakon udovoljavanja rečenoj obavezi (100 akči od kuće) oslobođeno od poreza: tekalifi örkiye, čerahorluka i avarizi divaniye i tako je upisano u novi carski defter.⁴⁰⁾**

Filuridžijsko derbendžijsko stanovništvo u Gornjoj Ukrini do tada se bilo povećalo, od ranijih 30 na 43 kuće. Ono je uglavnom bilo hrišćansko; samo su tri domaćinstva bila muslimanska.⁴¹ Većinom je imalo baštinske zemlje; naime, samo 11 kuća nije imalo baštine. Među tim nebaštinskim domaćinstvima bio je i pop Mileša. Očito, bio se ovamo preselio iz Donje Ukline, gdje je ranije bio nastanjen, dok su u ovome popisu tamo više ne spominje.

Urbani razvitak naselja. Muslimansko stanovništvo se od ranijeg popisa bilo znatno povećalo. Do 1600. godine u Gornjoj Ukrini bile su se već razvile tri mahale, a u svakoj su bile podignute kultne ustanove (džamije, odnosno mesdžidi). Dok je 1570. naselje brojalo samo 38 muslimanskih kuća, sada je taj broj iznosio 172 kuće. Mahale su, kao i obično, bile nazvane po kulturnim ustanovama, odnosno po imenima njihovih utemeljivača:

⁴⁰⁾ Ank., TK, TD No 477, fo 307.

⁴¹⁾ Sva ta tri domaćinstva imala su baštinske zemlje; to su: baština Mustafe, sina Mehmedova; baština Velije, sina Džaferova i baština Đurke prišlaca, u posjedu Hasana, sina Alijina.

1) **Mahala časne Ali-agine džamije**, brojala je 91 kuća. U defteru je to stanovništvo navedeno poimenično. Navešću ovdje samo ubilježena zanatlijska domaćinstva, kao i ona koja su vršila nku službu. Ona sama daju uvid u privrednu i društvenu strukturu naselja. To su: Mehmed, sin Alijin, hatib (propovjednik); Bedruddin, sin Ahmedov, mu'arrif;⁴²⁾ Mustafa, mujezin; Balija, s. Jusufov, trgovac; Husein, janjičar; Husan, hajat (krojač); Ferhad s. Jusufov, aga; Sefer, čilinger (bravar, klinčar); Mustafa, hajat; Sulejman, telal; Mustafa, ćurčija; Kurd, kasap.

2) **Mahala mesdžida Alije pisara** imala je 46 kuća. — Od tih su bili: Omer-halifa, imam; Džafer, s. Mehmedov, mujezin; Hasan, aga; Mustafa, hajat; Mezd, čizmedžija; Omer, trgovac; Veliya, sarač; Memija, čizmedžija; Durak, trgovac; Muharem, aga.

3) **Mahala mesdžida havadže Ibrahima**. Ona je bila tek formirana nešto prije 1600. godine, jer je tada za nju zabilježeno: **nanovo nastala** (hâdis). Brojala je 35 kuća. Među njima su bili: Ahmed-halifa, imam; Hasan, mujezin; Husein, trgovac; Jusuf, seroda (zapovjednik ode); Alija, nedžar (graditelj); Mumin, ćurčija; Sefer, azap (azapi = vrsta vojske sa službom na rijekama i u pograničnim tvrđavama).

Na taj način je G. Ukrina do 1600. godine bila dostigla broj od ukupno 215 kuća. Na tome nivou ona je predstavljala naselje koje se u poređenju sa naseljima s desne strane Bosne, sa kasabama Donjom Tuzlom, Gornjom Tuzlom i Gračanicom, dostiglo urbani razvitak koji je, s obzirom na broj kuća, upravo upola odgovarao razvitku tih kasaba; broj kuća se u njima kretao između 430 i 500 kuća.

Nema sumnje u to da navedene tri džamije i mahale odgovaraju današnjim trima džamijama i mahalama u Derventi. One, istina, ne nose svoja prvobitna imena, nego se nazivaju: 1) Gradska džamija, 2) Gornjomahalska džamija i 3) Donjomahalska džamija. Isto tako njihova današnja arhitektura teško da je i kod jedne prvobitna. Također, originalni natpisi nisu ni na jednoj sačuvani, kao što nisu sačuvane ni zakladne povelje (vakufname) njihovih osnivača. Međutim, nema nikakve sumnje u podudarnost spomenutih službenih podataka iz 1600. godine sa današnjim faktičnim stanjem, tj. sa brojem muslimanskih kulturnih objekata u današnjoj Derventi.

Kako je već istaknuto, Gradska džamija, po svom centralnom položaju u odnosu na druge dvije i s obzirom na njen dominantni i centralni položaj u čaršiji, kao i s obzirom na činjenicu što je ona i svojom arhitekturom najznačajnija, mora da odgovara **Džamiji Ali-age**, dizdara doboorskog grada, koju je podigao nešto prije 1570. godine. Druge dvije, ona u **Gornjoj** i ona u **Donjoj mahali** podignute su, dakle, poslije te a prije 1600. godine. Po starini druga bogomolja bila je **Mesdžid katiba Alije**. Njena mahala po svojoj razvijenosti, dolazila je također na drugo mjesto. Ona će, po svoj prilici, odgovarati današnjoj džamiji u Gornjoj mahali. Samo se je na toj džamiji sačuvao natpis, ali ne o njenom utemeljenju

⁴²⁾ Mu'arrif = džamijski službenik koji obavlja službu dovadžije, tj. on petkom pred molitvu glasno upućuje molitve za dušu utemeljitelja džamije (vakifa), kao i molitve za dobro i dug život vladara zemlje. Takvu službu imale su samo glavne džamije.

nego o jednom poznijem popravku. Ostale dvije džamije, međutim, nemaju ni takvog natpisa. Ostaje još Mesdžid havadže Ibrahima, koji bi odgovarao današnjoj džamiji u Donjoj mahali.

O prvom vakufu, Ali-agi, već je ranije govoreno. Za njega se opravdano može reći da je utemeljitelj ne samo prve džamije nego da je udario temelje današnjoj Derventi kao urbanom naselju. O drugoj dvojici vakifa izvori ne daju nikakve podatke. Samo, po pisarskoj službi Alije, osnivača mesdžida, moglo bi se naslućivati da je katib Alija više bio vezan za Dubočac nego za Gornju Ukrinu. Jer, u Dubočcu je — kao značajnoj skeli na Savi — postojala neka vrsta carine, pa su tu postojale službe nazira i pisara. Na to bi ukazivala i činjenica što je katib Alija 1600. godine posjedovao jedan značajniji zemin s protivne, tj. lijeve strane Ukrine, u selu Donjoj Ukriini — dakle prema Dubočcu⁴³. Međutim, o trećem utemeljivaču džamije (mesdžida), Ibrahimu-hodži, ne možemo za sada ni toliko reći.

Iako se zakladne povelje spomenutih bogomolja nisu sačuvale, moguće je, ipak, nešto o njima reći na osnovu izvjesnih podataka u našim popisima. Pouzdano se može reći da su sve tri spomenute džamije, odnosno njihovi vakufi, bili u početku bazirani na pokretnom imetku. Za njihovo izdržavanje, naime, bio je zavještano samo gotov novac. U našem izvoru zabilježene su svote zavještanog novca za svaču od tih bogomolja. Najviše je za svoju džamiju zavještao dizdar Ali-aga, iznos od 33.000 akči. Od tog iznosa isplaćivane su plaće (dnevnice) službenicima tog vakufa, a navode se slijedeći službenici: imam, hatib, mujezin, mu'arrif i mutevelija (upravitelj).⁴⁴ Katib Alija je zavještao 28.000 akči. Samo je on bio dotle podigao i 6 dućana i zavještao ih. Međutim, godišnja zakupnina od svih 6 iznosila je godišnje svega 60 akči. Dakle, ukupan iznos 28.060, akči, od čega su plaćani službenici: hatib, imam i mujezin.⁴⁵ I na kraju, Ibrahim hodža je zavještao samo 1.300 akči. Sve službe je u njegovom mesdžidu vršio imam, tj. službu imamsku i mujezinsku, i imao je dnevnicu 4 akče.⁴⁶

Od kada je Gornja Ukrina dobila naziv Derventa ne možemo pouzdano reći: čini se da tek u periodu između dva tursko-austrijska rata — tj. od Požarevačkog (1718) do Beogradskog mira (1739), u kojem je međuvremenu ovo područje bilo u vlasti Austrije — apelativno značenje **derbenda** dobija značenje i upotrebu vlastitog imena kao **Derbent**. Tako se, koliko znamo, prvi put sretamo sa nazivom **Derbent**, tek u austrijskim izvorima iz spomenutog vremena. **Derbent** se tu spominje kao ut-

⁴³) TK, TD No 477, fo 309.

⁴⁴) Službe imama i hatiba 1600. godine vršila je jedna osoba. To je bio Mehmed, s. Alijin, a imao je dnevnicu od 6 akči. Dnevnicu mujezina iznosila je 3, mu'arrifa 1 i mutevelije 1 akču — TD, TD No 477, fo 303.

⁴⁵) Dnevnica hatiba i imama (zajedno) iznosila je 4 akče i mujezina 2,5 akče. Zabilježeno su tu još dvojica službenika, recitatori Kur'ana, i to: **yâsin hân** i **'ašere hân**, svaki po 1 akču dnevno. Samo oni su isplaćivani iz vakufa nekog **Hadži Šahmana**, i to uvjetovano je bilo da obadviije te službe obavlja imam te džamije. A to znači da je ista osoba vršila 4 službe u toj džamiji i za sve imola dnevnicu od 6 akči. Te godine bio je to imam Omer-halifa -- TK, TD No 477, fo 308.

⁴⁶) TK, TD No 477, fo 308.

vrđenje (palanka).⁴⁷⁾ Palanka je, međutim, morala da nastane još krajem XVI stoljeća. Njeni zidovi su obuhvatali centralni dio muslimanskog naselja zajedno sa džamijom dizdara Ali-age.

Na kraju, potrebno je još kraće se osvrnuti na selo **Donju Ukrinu**. Kako se vidjelo, još prije 1570. godine bio je tu započeo proces islami-zacije, premda je to naselje bilo naseljeno kompaktnom skupinom vlašskog filuridžijskog stanovništva. Kako je ranije istaknuto, te godine je od ukupno 31 domaćinstva postojalo sedam kuća novih muslimana, tj. gotovo 25%. Taj proces nastavljen je i dalje, a uz to stanovništvo se brojno nije povećavalo. Tako je ubrzo došlo do brojnog preovlađivanja muslimanskog stanovništva. Do 1600. godine broj kuća ostao je isti, 30 kuća, dakle ono je u toku posljednjih 30 godina stagniralo. Ipak naselje je tada izgledalo sasvim drugačije. Sve zemlje postale su baštinske, tj. sve su kuće imale baštinske zemlje. Od 30 kuća, 12 kuća bile su muslimanske.⁴⁸⁾ Zatim, dvije hrišćanske baštine držali su muslimani.⁴⁹⁾ Isto tako, postojala su tu i dva, muslimanska zemina.⁵⁰⁾ Na taj način je to naselje većom polovicom bilo postalo muslimansko. Ono je i dalje ostalo derbendžijsko, čuvalo je derbend i popravljalo most, te plaćalo od kuće po 100 akči filurije, a bilo je oslobođeno od drugih daća.

Proces raslojavanja ranijeg kompaktnog vlašskog naselja bio je vidljiv i u tome što tu više nisu bili nastanjeni ni knez ni pop. Dok popa 1600. g. nalazimo kao stanovnika Gornje Ukryne, dotle se sjedište kneza ovdje gubi. Očito je da se između 1570. i 1600. g. sve više ustaljivalo i povećavalo derbendžijsko filuridžijsko naselje s desne strane Ukryne, u Gornjoj Ukrini, dok se takvo naselje polagano gubilo iz Donje Ukryne. Donja Ukrina se razvijala u još jednu karavansku postaju, dakle, kao muslimansko naselje, na ovoj putnoj relaciji. Svi podaci govore o tome da će Donja Ukrina odgovarati današnjem muslimanskom naselju Omeragići, koje leži s lijeve strane Ukryne, nasuprot Derventi, kao njeno pregrađe.

47) Up. G. Bodenstern, **Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739**, GZM XX, 1908, str. 97—8. Naselje se tu naziva kao **Festung Derbent**. Tu stoji (prevod): »Od Doboja prema rijeci Savi nalazi se utvrđenje **Derbent**, koje je doduše još odranije poznato, ali je u posljednje vrijeme popravljeno i utvrđeno. Ono je prilično obezbijeđeno artiljerijom; zapovjednik mu je kapetan (Ober Capitain). Utvrđenje ima predgrade od 300 kuća u kojima je nastanjena i posada. Oko njega su mnoga sela naseljena pretežno hrišćanima, zatim muslimanima (Türken). Odavde do rijeke Bosne ima dva sata dobrog hodaa.

48) To su: baština Kurda, sina Muradova, u posjedu Jovana, s. Lukina; baština Alije, s. Velijina, u posjedu Memije, s. Huseinova; baština Huseina, s. Mustafina, u posjedu njegovog sina Kurda; baština Memije, s. Balijina, u posjedu Hasana, s. Seferova; baština Huseina, s. Mustafina, u posjedu njegovog sina Halila; baština Velije, s. Mehmedova, u vlastitom posjedu; baština Alije, s. Mustafina u vlastitom posjedu; baština Timurhana, s. Dervišova u posjedu Velije, s. Džaferova; baština Duraka, s. Ilijasova, u posjedu Timura; baština Huseina, s. Abdulahova, u posjedu Osmana Mehmedova; baština Timurhana, s. Mustafina u vlastitom posjedu; baština Mehmeda, s. Nesuhova u vlastitom posjedu.

49) Baština Jovana, s. Rađivojeva u posjedu Jahije, s. Alijina; baština Ivana, s. Dra- goja, u posjedu Oruča, s. Durgutova.

50) To su: »**zemln Mehmeda Čelebije**, sina Ahmeda hodže. To su njihove u Donjoj Ukrini i u Maljačkoj, koje imenovani uživa, kao i zemlje koje je oživio vlastitim krčenjem. Daje odsjekom godišnje 20 akči; i »**zemln Alije Katiba**. To su zemlje na osnovu kadijinog hudžeta kupljene od Kamere, kćeri Pervanove i od Ise, s. Ilijasova. Daje godišnje 30 akči« — TK, TD Do 477, fo 309.

S U M M A R Y

The Origin and the Development of Derventa in the Sixteenth Century

by dr ADEM HANDŽIĆ

This contribution is written on the basis of original Turkish archives materials. Very little has been known about the origin of Derventa up to now. Gornja Ukrina (The Upper Ukrina) later Derventa was first founded as an urban colony and was developed in the second half of the sixteenth century. Its foundation and development was conditioned exclusively by economic-communication moments. When Turks finally conquered Slavonia (1552) heavily travelled roads began to pass through the territory of Dobor which now belongs to today's Derventa district. The territory of Dobor was counted among average territories; it comprised about 20 settled places. At that time it was mainly settled by shepherd population (so called Vlachs) It also had its headman. The road crossed the river Ukrina just between up to then villages Gornja and Donja Ukrina (Upper and Lower Ukrina).

The village called Gornja Ukrina (Upper Ukrina) was an insecure crossing. Robberies and killing of passengers were very frequent there. Because of that Gornja Ukrina as well as Donja Ukrina (situated on the left of the river) became **derbend** which had to be guarded, and its inhabitants who were in charge of the security of communication got fiscal privileges and became *derbendžije*.

From the end of the seventh decade of the sixteenth century Gornja Ukrina was beginning to gain the elements of a town. The first mosque was built, a weekly fair was established.

The first mosque in Gornja Ukrina was built by the commander of the neighbouring town Dobor, Ali-aga, some time before 1570. There was also a square there. Ali-aga thus became the founder of today's Derventa.

In the last two decades of that century other two mosques were built there. The bridge over Ukrina was also built. Gornja Ukrina reached the number of 215 houses (till 1600) and was counted among less town colonies in Bosnia.

Till the first half of the seventeenth century the place bore the name of Gornja Ukrina. It was only in Austrian records, beginning from 1718 that the common name *derbend* began to be used as a proper name. In this way Gornja Ukrina got the name Derventa. It was in the seventeenth century.

Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni

U svom radu o taksitu, koji je objavljen u *Godišnjaku Pravnog fakulteta u Sarajevu*,¹⁾ postavio sam hipotezu da je taksit i u Bosni bio ustanovljen gotovo u isto vrijeme kada je ovaj namet pod nazivom imdâd-i hazârîye i imdâd-i seferîye bio uspostavljen u ostalim provincijama Osmanskog Carstva (tačnije u Anadoliji i Rumeliji),²⁾ kao i da su za to postojali isti razlozi u svim krajevima države u kojima je taksit bio zaveden. Novi podaci, koje sam pronašao u Carigradskom arhivu (Bašbakanlik Arşivi), a koji se nalaze u tzv. Şikayet i Mühimme defterima,³⁾ potpuno potvrđuju gornju pretpostavku.

Na prvom mjestu spomenuti podaci potvrđuju postojanje i u Bosni u prvim decenijama XVIII stoljeća (kao što je bio slučaj i ranije) prakse samovoljnog i protivzakonitog ubiranja raznovrsnih nameta iz grupe tekâlîf-i şâkka⁴⁾ od strane namjesnika provincija (valija, mirimirana, vezira) i sandžakbega (mutesarrifa, miriliva), kao i lokalnih sudskih i upravnih funkcionera (kadija, vojvoda, muteselima, ajana). Karakteristično je da je snažan pritisak tim nametima započeo još u toku tzv. velikog rata (1683—1699),⁵⁾ a naročito pri kraju i neposredno poslije završetka

1) **Sučeska A.**: Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, VIII, Sarajevo 1960.

2) To jest u onim osmanskim provincijama u kojim je vožio klasični osmanski timarski sistem.

3) Foto kopije i regesta tih deftera nalaze se u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

4) O tim nametima opširnije **Sučeska A.**: Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII i XVIII vijeku i pojava nameta tekâlîf-i şâkka, *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje POF), X—XI, Sarajevo 1961.

5) Opširnije o tome vid. **Sučeska A.**: Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVII, Sarajevo 1969. str. 176—178.

toga rata. U tome su se svojom bezobzirnošću prema stanovništvu⁶⁾ isticali tadašnji bosanski veziri Halil-paša,⁷⁾ Sejfulah-paša,⁸⁾ Eliči Ibrahim-paša,⁹⁾ a od sandžačkih mutesarrifa Sejfullah-paša u Hercegovini i Ali-paša Skopljak¹⁰⁾ i njegovi rođaci u kliškom sandžaku.

Već 1700. godine potužilo se Porti stanovništvo Sarajeva, Visokog, Kreševa, Travnika i nekih drugih kadiluka da je tadašnji bosanski vezir Halil-paša sa nekim pojedincima iz grupe vilajetskih ajana bez posebne naredbe centralne vlasti uveo 1699/1700. godine u pašaluku razne namete tekâlif-i šakka i digao od naroda mnogo hrane (na hiljade tovara pšenice i ječma, na hiljade oka mesa i masla, zatim u novcu na ime **lahm baha** (doprinos namjesniku za meso) po 20 akči po jednoj oki, na ime **komor akče** (novac namjesniku za komoru) od nekih stočara po 40 okči, a kada bi im stanovnici dotjerali hranu, naplaćivali su na ime tzv. **residiye** (novac za brisanje u defteru zaduženja) od 1—10 akči.¹¹⁾ Zatim su protiv istog vezira i njegovih saradnika uputili centralnoj vlasti tužbu stanovnici iz nekoliko kadiluka bosanskog pašaluka 1702. godine, navodeći da im je 1699/1700. godine uzeto 5320 groša¹²⁾ na ime **kalemiye** (pisarina), **hardži buyrudije** (novac za izdavanje bujruldije) i **mubaširiye** (doprinos za mubašira). Slične žalbe zbog sličnih nameta ubiranih u istim godinama protiv spomenutog vezira poslali su Porti stanovnici kadiluka Nevesinja, Blagaja,¹³⁾ Nikšića, Sarajeva, Travnika (1702. godine),¹⁴⁾ Starog Vlaha (1703. godine),¹⁵⁾ Rogatice (1704. godine)¹⁶⁾ i mnogih drugih.

U isto vrijeme slate su tužbe Porti protiv Sejfullah-paše, dok je bio bosanski vezir i mutesarrif hercegovačkog sandžaka. Godine 1704. optužio ga je sarajevski mula da je 1698/9. bespravno naplatio od rudara rudnika yuvarlak¹⁷⁾ kod Banje Luke na ime **zahire baha** (doprinos namjes-

6) Ovdje je upotrebljavan izraz **stanovništvo** zato što su nametima tekâlif-i 'orfiye i tekâlif-i šakko, kao i nekim drugim teretima (npr. opravak i izgradnja tvrđava u bosanskom pašaluku u XVIII stoljeću) bili opterećivani svi oni koji su uživali tzv. rajinsku zemlju (re'aya emlak ve erâzi), to jest baštine i čifluke, bez obzira na to u koji su stalež spadali.

7) To je defterdar Čose Halil-paša, koji je, prema Bašagiću, bio vezir u Bosni između 1698. i 1702. godine (Vid. **Bašagić S.**: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900, str. 180).

8) O tome paši vid. **Bašagić S.**: Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini, Zagreb 1931, str. 67.

9) Eliči Ibrahim-paša nalazio se u Bosni između 1703. i 1705. godine (**Bašagić**: Kratka uputa, str. 180—181).

10) O Ali-paši Skopljaku i njegovim rođacima i potomcima vid. **Bašagić**: Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci, str. 11, 64 i 65.

11) **Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine** (ANUBIH), Šikâyet defter iz 1700. (ŠD), fotokopije i regista (FR).

12) **ANUBIH**, ŠD iz 1702, FR.

13) **Isto**.

14) **ANUBIH**, ŠD iz 1702, FR.

15) **ANUBIH**, ŠD iz 1703, FR.

16) **ANUBIH**, ŠD iz 1704, FR.

17) Yuvarlak znači topovska kugla. Radionica za izradu takvih kugli bilo je u svim krajevima Osmanskog carstva, pa i u našim zemljama, a jedna od najvećih nalazila se kod Banje Luke (Upor. **Petrović Đurđica**: Neki podaci o izradi topovskih kugli u Srbiji i Bosni u XV i XVI v., Vesnik Vojnog muzeja 11—12, Beograd 1966).

niku za hranu) 1.800 groša.¹⁸⁾ Godine 1707. centralnoj vlasti na ovog pašu potužili su se stanovnici, ulema, suleha (dobri ljudi) iz Pljevalja da je, uživajući hercegovački sandžak kao arpaluk¹⁹⁾ 1688/9. godine, protivzakonito ubrao od stanovništva mnogo novca na ime **zahire baha, kaftan baha** (doprinos namjesniku za odjeću), **bedel-i nefir-i âm** (doprinos umjesto vršenja vojne vježbe) i da je tom prilikom bez ikakva razloga pohvatao i okovao u lance neke poštene i ugledne ljude, držao ih 30—40 dana u zatvoru, a zatim ih opljačkao.²⁰⁾ U drugoj predstavi stanovništvo spomenutog kadiluka preciziralo je da je tada Sejfullah-paša bespravno ubrao u dva maha 1.880 groša.²¹⁾ Iste godine u njegovu korist je protivzakonito ubrano u Drobniacima 600 groša.²²⁾ U vezi s djelovanjem ovog paše je sigurno i žalba stanovništva Prijepolja i Pljevalja da je za njega u njihovom kraju ubran namet **devir** (doprinos namjesniku za inspekciju) u istim godinama,²³⁾ kao i žalba Cigana iz Hercegovine da ih tada, iako uredno plaćaju harač (džiziju), stalno uznemiravaju nametima tekâlif-i šâkkâ organi provincijske i lokalne vlasti.²⁴⁾ Hercegovački paša je, uz sve opisano, od stočara ponekad bespravno uzimao po jednog ovna, po kilogram i po masla i još po 40 akči, što se razabire iz jedne žalbe sultanu koju su mu 1707. godine poslali stanovnici iz kadiluka Blagaja, Stoca i Ljubinja.²⁵⁾

Svojim zloupotrebama u kliškom sandžaku isticali su se Ali-paša (Skopljak) i njegovi rođaci. Na Ali-pašu se 1705. godine tuži stanovništvo iz kadiluka Prusac (Akhisar) da je zajedno, sa tada već bivšim bosanskim vezirrom, Elči Ibrahim-pašom 1698/9. godine navalio na stanovništvo teške namete, da su u toku velikog rata raselili mnogo ljudi i da su pod izgovorom inspekcije i isljeđivanja mnogo novca od naroda uzeli.²⁶⁾ Slične tužbe protiv Ali-paše podnijeli su 1707. godine stanovnici iz nahije Rama,²⁷⁾ a 1708. godine opet stanovnici Prusca.²⁸⁾ Godine 1722. požalili su se Porti zaimi kliškog sandžaka Ahmed, Abdullah, Sulejman, Osman, Mustafa, Alija, drugi Ahmed, Jusuf, Zulfikar i Omer, te timarlije Mehmed, Ibrahim, Husejin, Hasan, Ahmed, i dr. da je 1717. godine, dok su se nalazili na izgradnji tvrđave Novi,²⁹⁾ razrezao na njih 750 groša na ime **izun akče** (novac za neku dozvolu, vjerovatno teskeru za timar) i po 60 akči na ime

18) ANUBIH, ŠD iz 1704, FR.

19) O arpaluku i razlozima davanja pojedinih sandžaka u arpaluk vid. **Sučeska A.:** Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, VII, Sarajevo 1959, str. 307—308.

20) ANUBIH, ŠD iz 1707, FR.

21) Isto.

22) Isto.

23) ANUBIH, ŠD iz 1708, FR.

24) Isto.

25) Isto.

26) ANUBIH, ŠD iz 1705, FR.

27) Isto.

28) ANUBIH, ŠD iz 1708, FR.

29) Iz podataka koji se odnose u Mühimme defterima iz prvih decenija XVIII stoljeća se vidi da su u opravci i izgradnji tvrđava u bosanskom pašaluku u to vrijeme, pored raje, redovno učestvovali i spahije kao i čuvari (neferi) tvrđava.

»poreza« (takol) bivši alajbeg kliškog sandžaka Rustem (Ali-pašić), te da je od nekih naplaćivao te namete po dva puta, a nekima je oduzimao timare i davao ih drugim licima.³⁰⁾

Saučesnici u poslovima protivzakonitog razrezivanja i ubiranja spomenutih nameta vezirima i sandžačkim mutesarrifima bili su kadije, muteselimi, ajani i ponegdje knezovi. Prilikom obavljanja tih poslova, oni su i za sebe, protivzakonito, naravno, nametali dažbine. Gonine 1701. žali se raja Tešnja³¹⁾ da im kadija previše naplaćuje na ime **ikramiye**, **hardži mahkeme** (sudskih troškova) i **hudžeta** (taksa na presudu). Stanovnici kadiluka Jezero žale se na svog naiba 1708. godine da im je prilikom razrezivanja tekalifa 1698/9. godine bespravno uzeo 1000 akči.³²⁾ Za sličnu stavr iste godine žale se stanovnici stolačkog kadiluka.³³⁾ Godine 1710. žale se stanovnici kadiluka Srebrenica da njihove kadije i naibi 3—4 puta godišnje izlaze u sela, besplatno konače, jedu i piju i naplaćuju na ime **hardži mahkeme** po 80—100 groša, a za sve sudske akte kao što su: hudžeti, murasele i dr. uzimaju mnogo više novaca nego što je propisano.³⁴⁾

Na vilajetske ajane žale se 1701. godine stanovnici Tešnja, Maglaja i Žepča da im bez sultanove naredbe nameću i ubiru namete **tekâlîf-i šâkka**.³⁵⁾ Mustahfizi tvrđave Hodidjed kod Sarajeva optužili su 1705. godine sarajevskog muteselima da im je bespravno naplatio za vezira i za sebe 1698/9. godine namete **na'liye** (doprinos namjesniku za obuću) i **bedeliye** (novac umjesto neke lične obaveze).³⁶⁾ Stanovnici tešanjskog kadiluka u svojoj predstavi centralnoj vlasti 1706. godine traže da se zabrani nekim Kadićima Mehmedu i Mustafi (vjerovatno tamošnjim ajanima) iz kasabe Tešnja da zajedno sa nekim ajanima i seoskim knezovima nameću sirotinji više nameta nego što ona može izdržati. Tu se navodi da oni, prilikom ubiranja novca za vezira na ime **saliyane** (poseban doprinos Valiji), **kalemiye**, **udžreti mubašir** (nagrada mubaširu), **hardži konak** (doprinos namjesniku za prenoćište), **masârîf akče** (doprinos za razne troškove) ubiru za sebe po 600 groša.³⁷⁾ Raja iz Popova polja u u ljubinjskom kadiluku žale se 1707. godine na nekog Hasana, sina Abd-ul Bakije i nekog Husejina, koji su za sebe tvrdili da su ajani, da prilikom razrezivanja tekalifa uzimaju za sebe po 200—300 akči.³⁸⁾

Sve spomenute i slične pritužbe stanovništva protiv samovoljnog i protivzakonitog opterećivanja nametima **tekâlîf-i šâkka** utjecale su na to da je centralna vlast izdavala stroge naredbe da se prestane sa tom praksom i da se isprave učinjene greške, a kada ni to nije uspijevalo, u Carigradu je 1704. godine izdata naredba kojom je bilo strogo zabra-

30) ANUBIH, ŠD iz 1722, FR.

31) ANUBIH, ŠD iz 1701, FR.

32) ANUBIH, ŠD iz 1708, FR.

33) Isto.

34) ANUBIH, ŠD iz 1710, FR.

35) ANUBIH, ŠD iz 1701, FR.

36) ANUBIH, ŠD iz 1705, FR.

37) ANUBIH, ŠD iz 1706, FR.

38) ANUBIH, ŠD iz 1707, FR.

njeno ubiranje nameta tekâlif-i šâkka u čitavom carstvu,³⁹⁾ što se odnosilo i na bosanski pašaluk. Međutim, ta naredba nije imala duže dještvo, jer se i dalje nastavlja opisana praksa u svim krajevima Carstva,⁴⁰⁾ pa i u Bosni i Hercegovini.

Iz velikog broja pritužbi stanovništva iz bosanskog pašaluka koje su zabilježene u Šikajet i Mühimme defterima iz prve i druge decenije XVIII stoljeća se vidi da bosanski veziri i sandžački mutesarrifi nastavlja ju da protivzakonito ubiru spomenute i druge (**ayakteri baha** — zahjamnicima; **kişlâkiye** — naknada stočara za zimovanje; **düşme baha** — doprinos namjesniku za pokrivku i prostirku; **odun baha** — doprinos namjesniku za ogrevno drvo; **poklon**; **yoklama** — doprinos za smotru; **hamriye akçesi** — taksa za vino; arakiye akçesi — taksa za rakiju **porez** i dr.) namete tekâlif-i šâkka, u čemu im kao i ranije pomažu kadije, ajani, vojvode, muteselimi,⁴¹⁾ i ponegdje knezovi⁴²⁾ i popovi.⁴³⁾

Prosto je nevjerovatno koliko su se tada bile namnožile svakojake zloupotrebe i koliko su njihovi nosioci bili uporni u činjenju nasilja, iako je centralna vlast preduzimala ponekad drastične mjere protiv zuluma i zulumčara, svrgavala pojedince sa njihovih položaja, zahtijevala predvođenje nekih u Carigrad,⁴⁴⁾ a u izvjesnim slučajevima naređivala da se takvi pojedinci smaknu što se, npr., dogodilo veziru Jusuf-paši 1716. godine.⁴⁵⁾

Pokušavajući da suzbije nasilje, centralna vlast se, u stvari, nalazila u jednoj protivrječnoj poziciji. Pošto sama nije mogla da obezbijedi materijalna sredstva za izdržavanje svojih funkcionera u provincijama, čije su potrebe za novcem u XVII, a naročito u XVIII stoljeću stalna rasle u uslovima smanjivanja njihovih prihoda sa hasova,⁴⁶⁾ ona je, u stvari, još od ranije zatvarala oči pred činjenicom da su ti funkcioneri u raznim povodima i pod različitim izgovorima nametali »namet na vilajet« i samo u drastičnim slučajevima nasilja energičnije reagovala. Ne mogavši da to pitanje rješava sredstvima svoje blagajne, ona je na koncu druge decenije XVIII stoljeća i sama ozakonila tu praksu izdavanjem posebnih naredbi o ustanovljenju nameta u korist provincijskih vezira i mutesarrifa sandžaka pod nazivima **imdâd-i seferekiye** i **imdâd-i hazâriye**, prvo u Anadoliji i Rumeliji (1717, 1718. i 1719. godine),⁴⁷⁾ a zatim i u bosanskom pašaluku 1720. godine.

39) M. Ziya (Karamursel): Türkiye iktisâdi tarihi, Istanbul 1931, str. 167.

40) Opširnije o tome vid. Sućeska A.: Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja, str. 103—106.

41) O muteselimu opširnije vid. Sućeska A.: Mjesto muteselima.

42) ANUBIH, ŠD iz 1713, FR; ŠD iz 1715, FR; ŠD iz 1716, FR; ŠD iz 1719, FR.

43) ANUBIH, ŠD iz 1711, FR.

44) ANUBIH, Mühimme defter za 1703, FR.

45) ANUBIH, Mühimme d. iz 1716, FR.

46) Vid. Sućeska A.: Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja, 90—92.

47) M. Çagatay Ulcây: 18 ve 19 Yüzyillarda Saruhan 'da Eskiyalik ve Halk hareketleri, str. 112—115; Državni arhiv SR Makedonije Skopje, Sidžil br. 38, str. 23—24, 62.

Namet imdâd-i hazârîye (taksit) ozakonjen je u Bosni jednim sultanovim fermanom, koji je izdat u drugoj dekadi mjeseca ševvala 1132. godine (između 16. i 26. avgusta 1720.),⁴⁸⁾ a upućen je sarajevskom muli i svim kadijama i vilajetskim ajanima u bosanskom vilajetu. U fermanu je, između ostalog, navedeno da je tadanji bosanski vezir (valija) Osmanpaša poslao suitanu arzuhal (predstavku) u kojoj je istakao da su hasovi bosanskog valiije maleni i da ne mogu da podmire sve troškove vilajeta zbog čega su stanovnici bosanskog vilajeta, i to u sandžacima Bosni, Hercegovini, Klisu i Zvorniku, kao i čuvari tvrđava u bosanskom pašaluku, još od ranije davali valiijama izvjesne doprinose u vidu tzv. **imdâdiye**⁴⁹⁾ kao pomoć za podmirivanje njihovih troškova. Kada je spomenuti vezir poslao čovjeka da po ustaljenom običaju ubere imdadiju, svi su počeli da iznalaze različite razloge i izgovore da ne bi dali tu imdadiju, ističući da je njeno nametanje u suprotnosti sa postojećim propisima i da bi dalje ubiranje imdadije izazvalo nered i nanijelo štetu narodu. Dalje je u fermanu rečeno da su valiije u ejaletima i mutesarrifi u sandžacima u Anadoliji i Rumeliji — kada je trebalo da u mirno doba suzbiju nered i obezbijede mir i red u provincijama, a da bi podmirili troškove mobilisanja vojske i dr., te pošto su prihodi sa njihovih hasova postali nedovoljni — protivzakonito i silom ubirali od naroda namete pod raznim nazivima, kao što su kaftan bcha, na'l baha, devir i slično. Da to ne bi dalje činili, a s obzirom na to da su im sredstva potrebna, najzad je određeno da mogu da ubiraju od stanovništva određene iznose novca u vidu pomoći pod nazivom imdâd-i hazârîye (mirnodopska pomoć). Na kraju dozvoljava se i bosanskom veziru, podnosiocu predstave, da i on može, na uobičajeni način, da ubire hazariju, s tim da pri tom pazi da ne dođe do osiromašenja stanovništva, naročito bijednih i fukare, te da pri ubiranju hazarije ne čini narodu zulume.

Kao što se iz sadržaja citiranog fermana vidi, njime je pitanje ubiranja hazarije u Bosni generalno regulisano. Fermanom je, u stvari, ozakonjena praksa ranijeg ubiranja praktikovanih nameta iz grupe tekâlîf-i šâkka, među njima i nameta imdâd-i seferiye⁵⁰⁾ od strane najviših funkcionera u bosanskom pašaluku i njegovim sandžacima. U fermanu nije ništa rečeno o visini taksita, u čiju korist će on biti ubiran, kao i na koji način i kojom procedurom će se taj posao obavljati. Vjerovatno osmanski upravljači u centru nisu smatrali potrebnim da to posebno u ovom fermanu naglašavaju, jer im je, izgleda, bilo dovoljno da se pozovu na svoje naredbe kojima su ranije ozakonili namete imdâd-i seferiye i

48) **ANUBIH**, Mühimme d. iz 1720, FR.

49) Tu se očigledno misli na ranije prikazane namete iz grupe tekâlîf-i šâkka.

50) Da je još ranije ubirana seferija, vidi se iz jednog podatka zabilježenog u Šikayet defteru iz 1716. godine (**ANUBIH, FR**) prema kome su se sultanu požalili ugledni ljudi iz Mostara da ih je bosanski valija opteretio seferijom u iznosu od 4.500 groša i da je bacio u tamnicu nekoliko trgovaca koje su oni poslali da se žale.

imdâd-i hazârîje u Anadoliji i Rumeliji, gdje je nešto preciznije određeno šta su ti nameti, kada se oni ubiru, kome pripada pravo njihovog ubiranja i na koji način se oni razrezuju i ubiru.⁵¹⁾

Fermanom o ustanovljenju seferije u Anadoliji iz 1717. godine zabranjeno je ubiranje ovog nameta više puta u toku godine, kao i od svih funkcionera koji bi se u toku godine smjenjivali na položaju namjesnika provincija i sandžaka. Određeno je da se seferija ubire samo u ratno doba, i to posredstvom kadije, ajana i cjelokupnog stanovništva. Dalje je istaknuto da su svi sandžaci dužni da na ime seferije prikupe i pošalju valiji Anadolije 300 kesa akči, kao i 30 kesa akči na ime muâb-širije i kapu ĥardž-a (doprinos za održavanje vezirove pratnje, halka). Od toga je valija bio dužan da isplati polovinu iznosa za plate i ostale troškove za mobilisane vojnike (levend),⁵²⁾ a drugu polovinu za troškove svoje pratnje (halk). Najzad, određeno je da ovaj namet moraju plaćati svi, to jest i oni koji su i ranije bili oslobođeni (muâf) davanja nameta tekâlîf-i ʾörfîje.⁵³⁾ Slično je regulisano ovo pitanje i fermanom za Rumeliju koji je izdat u mjesecu martu 1718. godine.⁵⁴⁾

O načinu ubiranja hazarije saznajemo nešto više iz fermana kojim je ovaj namet zaveden u Rumeliji mjeseca marta 1719. godine. U fermanu je, između ostalog, navedeno da je ranije, zbog ratnih potreba, bio zaveden namet imdâd-i seferiye i ukinuti svi drugi nameti (devir, kaftan baha, zahîre baha, konak akče, bayrak akče i dr.) kojima su stanovništvu činjene nepravde. Međutim, iako je rat prošao, mnogobrajni zadaci (obezbjeđenje unutrašnjeg poretka) koje moraju da obavljaju namjesnici provincija i sandžaka u doba mira nameću im potrebu da mobilišu određeni broj vojnika koje nisu u mogućnosti da održavaju svojim prihodima. Stoga je naređeno da se i u vrijeme mira ovim funkcionerima obezbijedi određena materijalna pomoć u vidu nameta imdâd-i hazârîje. Dalje je određeno da se ovaj namet ubire dva puta godišnje od svih lica bez obzira na to da li su ona muâf (oslobođena od nameta tekâlîf-i ʾörfîje) ili su gayri muâf (neoslobođena od spomenutih nameta). U fermanu je propisana slična procedura razrezivanja i ubiranja hazarije kao i kod seferije.⁵⁵⁾

Iz sadržaja spomenutih fermana se može zaključiti da je seferija ubirana samo povremeno u doba rata, u doba ratova koje su Osmanlije vodile na spoljnim ratištima, i da je mogla biti ubirana u jednoj ili više rata. Nasuprot tome, hazarija je stalni namet koji je ubiran redovno svake godine u dvije rate (iki taksitile) za podmirivanje raznih troškova upravnika provincija i sandžaka. I jedan i drugi namet ubiran je od cjelokupnog stanovništva (muâf i govori muâf), koji je posjedovao tzv. rajnisku zemlju (reʿâya emlak vé erâzi). Također je bila predviđena ista

51) O tome opširnije vid. Sućeska A.: Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avârîz-i divâniye und Tekâlîf- cörtiye im Osmanischen Reich während des 17 und 18. Jh., Südostforschungen, Bd. XXVII, München 1968.

52) O levendima vid M. Cezar: Osmanli tarihinde Levender, Istanbul 1965.

53) Kao u bilješci 51.

54) Isto.

55) Isto

procedura za razrezivanje i ubiranje ovog nameta, to jest oni su razrezivani i ubirani posredstvom kadije, vilajetskih ajana, namjesnikovih izaslanika (mubašira) i drugih nekih lica.

S obzirom na činjenicu da je u fermanu o zavođenju taksita u Bosni spomenuta praksa ubiranja ovog nameta u Anadoliji i Rumeliji, kao i s obzirom na činjenicu da su i ranije u Bosni, kao i u ostalim provincijama, ubirani na sličan način raznovrsni nameti tekâlif-i šâkka, koji su prethodili seferiji i hazariji, vjerovatno su i bosanski veziri i sandžakbezi ubirući te namete slijedili istu praksu. Pa ipak, čini se da je neodređenost fermana o uvođenju hazarije u Bosni ostavila široku mogućnost za činjenje različitih zloupotreba.

Odmah poslije ustanovljenja seferije i hazarije, u bosanskom pašaluku javljaju se različite zloupotrebe. Stanovnici iz kadiluka Prijepolje žale se Porti već 1721. godine da su u ratno doba plaćali bosanskom valiji na ime seferije 1200 groša, a na ime hazarije 500 groša (u dva obroka), pa iako je ratno stanje prestalo, valije im i dalje naplaćuju više od 1200 groša.⁵⁶⁾ Raja kadiluka Stari Vlah, pozivajući se na ferman kojim je zavedena hazarija u Bosni i ukinuti svi ostali nameti tekâlif-i šâkka, žali se 1722. godine da vezirovi ljudi, pored hazarije, ubiru namet zâhire baha.⁵⁷⁾ Takve iste tužbe poslali su u Carigrad iste godine stanovnici kadiluka Cernice (Gacko) i Akhisara (Prusca),⁵⁸⁾ kao i Prijepolja (1723. godine).⁵⁹⁾ Stanovnici cerničkog kadiluka žale se 1724. godine da im kadija prilikom razreza poreza (tekâlifa) diže mnogo novca za sebe.⁶⁰⁾ Godine 1726. žale se stanovnici Prusca na tadašnjeg kliškog mutesarrafa da od njih protivzakonito ubire dva puta godišnje doprinos **zahire baha**, da neopravdano globi narod i da je mobilisao oko 2000 ljudi da istražuju rudu u nekoj planini kod Konjica, a na ostalo stanovništvo navalio je namet **defn baha** (doprinos za kopanje).⁶¹⁾ Opet se iste godine žali stanovništvo iz svih kadiluka kliškog sandžaka na zulum mutesarrafa kliškog sandžaka Ahmed-paše (Rustempašića)⁶²⁾ da im po četiri puta godišnje naplaćuje mnogo novca na ime **kaftan baha** i **zahire baha**, da sa velikom pratnjom više puta godišnje nepotrebno obilazi sandžak, čini zulum raji i da je, zbog svega toga, mnogo raje pobjeglo preko granice, pa ako se to ne spriječi, i ostala raja će se razbjeliti.⁶³⁾ Iz sela Dolac u travničkom kadiluku žale se seljaci da im je 1727/8. godine nametnut doprinos **konak akče** i da su na ime **salijsane** morali da plate 1000 groša.⁶⁴⁾

⁵⁶⁾ ANUBIH, ŠD iz 1721, FR.

⁵⁷⁾ ANUBIH, ŠD iz 1722, FR.

⁵⁸⁾ Isto.

⁵⁹⁾ ANUBIH, ŠD iz 1723, FR.

⁶⁰⁾ ANUBIH, ŠD iz 1724, FR.

⁶¹⁾ ANUBIH, ŠD iz 1726, FR.

⁶²⁾ O ovom paši kod **Bašagića**; Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini, str. 6.

⁶³⁾ ANUBIH, ŠD iz 1726, FR.

⁶⁴⁾ ANUBIH, ŠD iz 1731, FR.

Kao što se iz navedenih primjera vidi, a takvih je sigurno bilo bezbroj, odmah po uspostavljanju **hazarije**, u Bosni, nastupile su ranije praktikovane proizvoljnosti, samovolja i zloupotrebe od svih lica koja su učestvovala u razrezivanju i ubiranju doprinosa za bosanskog vezira i sandžačke mutesarrafe. Stoga je centralna vlast, pod uticajem narodnog nezadovoljstva i otpora nasilju,⁶⁵⁾ morala da se pozabavi tim pitanjem i da ga određenije reguliše. U tom cilju izdat je poseban ferman o visini hazarije u pojedinim sandžacima bosanskog pašaluka u prvoj dekadi mjeseca džumaza I 1144. hidžretske godine (početak novembra 1731).⁶⁶⁾ U fermanu koji je upućen svim kadijama i vilajetskim ajanima u bosanskom pašaluku, između ostalog, stoji: pošto se nije tačno znalo koliki iznos **imdadije** treba da daje stanovništvo u korist mutesarrafa ejaleta i sandžaka, valije su slale mubašire, koji su navaljivali narodu više tereta nego što je mogao da podnese pod raznim nazivima, kao što su **kaftan baha**, **zahire baha**, **mubaširiye** i dr. Osim toga, od sirotinje raje, kada bi se polovinom ili koncem godine valije smjenjivali ili bili svrgnuti, i kada su postavljane nove valije, oni novi dodavali su još jedan jednostruki iznos novca za sebe, i to bi silom naplaćivali. Stoga je stanovništvo u Anadoliji i Rumeliji zapadalo u razne nevolje, pa je određena seferija i hazarija prema postojećim mogućnostima. Međutim, vilajet Bosna se nalazi na samoj granici islamske države, zemlja joj je neplodna, pa u njoj slabo šta uspijeva, žiteljstvo je vrlo siromašno i treba mu u svakom pogledu pomoći. Iako je tako, visina hazarije u Bosni sve do sada nije određena. Svaki novi valija, prilikom svoga dolaska u Bosnu, traži za sebe sve više novca, pa tako sirotinju muči i iscrpljuje i zbog toga stanovništvo zapada u razne teškoće i nevolje. Stoga u spomenutom ejaletu treba odrediti osrednju i pravednu (haddi evsat ve i' tidal) imdadiju, a ono što je traženo preko datih mogućnosti treba da se ukine. Konkretno, hazarija će se ubirati jedanput u šest mjeseci (od Mitrova do Đurđeva i od Đurđeva do Mitrova-dana), i to: za mutesarrafa bosanskog ejaleta u kadijucima bašanskog sandžaka po 11.884 i po groša i u kadijucima Travnik, mjesto u novcu, 200 šinika pšenice, 200 šinika ječma, 200 šinika zobi i 3000 oka bravljeg mesa; u kadijucima kliškog sandžaka (za mutesarrafa sandžaka) 2.950 groša; u kadijucima zvrničkog sandžaka (za mutesarrafa sandžaka) 460 groša; i u kadijucima hercegovačkog sandžaka (za mutesarrafa sandžaka) 4.016 groša.⁶⁷⁾

Na kraju, u fermanu je rečeno da se osim ukupnog iznosa od 19.310 i pola groša jedne šestomjesečne rate u čitavom bosanskom pašaluku ne smije više ništa ubirati na ime mubaširiye niti mahkeme hardža, a u slučajevima kada se neki od mutesarrafa sandžaka ili ejaleta smijeni, njegova primanja treba obračunavati po danima, to jest od prethodnika treba da bude predat odgovarajući iznos novca onome koji ga na funkciji nasljeđuje.⁶⁸⁾

65) O tome podaci u **ANUBIH**, Mühimme d. iz 1711; Mâliye d. iz 1711; ŠD iz 1711; Mühimmei mâliye d. iz 1729, FR.

66) **ANUBIH**, Mühimme d. iz 1731, FR.

67) **Isto**.

68) **Isto**.

Karakteristično je da su u bilješkama, koje su zopisane ispod teksta citiranog fermana, navedeni drugi iznosi hazarije, i to: za kliški sandžak 2.780 groša, za zvrnički sandžak 1.305 groša i za hercegovački 8.124 groša. Teško je doti pravi odgovor na pitanje kako je nastala ova razlika i koji je iznos trebalo da važi. Ali s obzirom na činjenicu da je u fermanu u određivanju visine hazarije za Hercegovinu određen iznos od 8.124 groša,⁶⁹⁾ to jest isti kao onaj u podtekstu fermana o određivanju visine hazarije za sve sandžake bosanskog pašaluka, smatram da je, najvjerovatnije, trebalo da važe ovi drugi iznosi: za kliški sandžak 2.780 groša za zvrnički 1.305 groša, i za hercegovački 8.124 groša. Naravno to je trebalo tako da bude. Međutim, praksa će uskoro poslije toga biti drukčija. Prije svega namjesnici ejaleta i sandžaka koristit će se svakom prilikom da od naroda uzmu što više novca, naročito u ratno doba. Za njima će se povoditi i svi ostali koji su imali veze sa ovim poslovima (kadije, ajani, muteselimi i dr.), tako da će opet ubrzo faktično stanje odudarati od stvarnog. Na to jasno ukazuju neki drastični primjeri nastali u godinama neposredno poslije pojave citiranog fermana. Tako je, npr. 1734. godine samo u Hercegovini raspisan tribut u iznosu od 60.000 groša na ime hazarije i seferije.⁷⁰⁾ Isti slučaj je izgleda bio i u Bosni, jer se u jednom dokumentu iz iste godine spominje otpor Sarajlija ubiranju seferije,⁷¹⁾ a u drugom dokumentu iz 1735. godine govori se o pokretima i pobunama u hercegovačkom sandžaku, kao i u nekim kadilucima u Bosni.⁷²⁾ Još veći tribut na ime hazarije i seferije nametnut je stanovništvu u svim sandžacima bosanskog pašaluka 1742. godine, i to za bosanski sandžak 154.484, za kliški 22.240, za zvrnički 8.440 i za hercegovački 64.992 groša.⁷³⁾ Ovi tereti su do kraja iscrpljivali materijalnu snagu stanovništva koje, ne mogavši da ih podnosi, nije imalo drugog izlaza nego da se buni. Nije onda nikakvo čudo što se jedan od osnovnih uzroka velikoj buni Muslimana seljaka i nekih slojeva gradskog stanovništva, koji su se djelimično izdržavali od zemljoradnje, a koja je izbila u petoj deceniji XVIII stoljeća i trajala više od 10 godina, nalazi u pretjeranom opterećivanju tog stanovništva taksitom i zloupotrebnama kojim je bilo praćeno razrezivanje i ubiranje tog nameta od strane organa osmanske lokalne uprave i sudstva.⁷⁴⁾ U krvavom obračunu sa buntovno raspoloženim bosanskim muslimanskim seljacima i njihovim vođama,⁷⁵⁾ ovu bunu je, kao što je poznato definitivno ugušio Mehmed-paša Kukavica⁷⁶⁾ 1757. godine. Ne samo što je pobio ogroman broj učesnika bune, Kukavica je za vrijeme svoje strahovlade (1752—1757) ne-

⁶⁹⁾ **Orijentalni institut Sarajevo**, Blagajski sidžil iz 1173., 1176. itd., str. 73.

⁷⁰⁾ **ANUBIH**, Mühimme d. iz 1734, FR.

⁷¹⁾ **Isto**.

⁷²⁾ **ANUBIH**, Mühimme d. iz 1735, FR.

⁷³⁾ **ANUBIH**, Mühimme d. iz 1742, FR.

⁷⁴⁾ Opširnije o tome **Sučeska A.**: Taksit, str. 357—358.

⁷⁵⁾ Najistaknutiji vođa bune bio je kadija Abdurrahman Muharemića. Poginuo je kod Zvornika 1753. godine.

⁷⁶⁾ O tome paši opširnije **Bejtić Alija**: Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni, POF VI—VII, Sarajevo 1958.

milosrdno pljačkao narod na razne načine pa i ubiranjem taksita,⁷⁷⁾ što je bio razlog njegovom premještanju iz Bosne u Moreju i kasnijem smaknuću 1760. godine.⁷⁸⁾

Naravno, mjere osmanskih namjesnika protiv pobunjenih seljaka nisu imale za cilj da ukinu taksit, već da seljake definitivno natjeraju da se sa tom praksom pomire i da se ponašaju kao poslušni podanici osmanske države i njenih namjesnika u Bosni. Istina, vršeni su pokušaji da se unese više reda u razrezivanje i ubiranje taksita, ali ti pokušaji imali su ograničen domet i bili su kratkotrajni, jer je i u Bosni, kao i u drugim provincijama osmanske države, nastavljeno sa praksom zloupotreba u opterećivanju podanika putem taksita, koje su evidentne još od samog preciziranja njegove visine i oblika opterećivanja u ranije citiranim fermanima o zavođenju i određivanju visine taksita u bosanskom pašaluku. To se konkretno manifestovalo u tome što je ubrzo bila ustaljena praksa da se kroz taksit nametnu narodu obaveze da svojim doprinosima izdržava ne samo bosanskog vezira i upravnika sandžaka nego da pokriva tako reći sve troškove turske administracije i sudstva, kao i da namiruje izvjesne izdatke koji su činjeni u vojne svrhe. To je, istina, u početku imalo ograničen karakter,⁷⁹⁾ ali je vremenom dobivalo šire razmjere tako da je taksit u trećoj deceniji XIX stoljeća katkada dostizao i po trideset puta veći iznos od prvobitnog. Taksit se faktički od tog vremena pa sve do tanzimata (1839. godine) transformisao u jednu vrstu budžeta provincije kroz koji je konačno bio prebačen čitav teret izdržavanja turske provincijske i lokalne administracije, kao i djelimično izdržavanje vojske na leđa podanika. Ilustracije radi navodimo na ovom mjestu iscrpne podatke o jednom takvom taksitu iz 1250. hidžretske godine (1834/5), koji je zabilježen u sidžilu sarajevskog kadije.⁸⁰⁾ Taksit je sačinjen za čitav bosanski pašaluk u vidu posebnog deftera, koji glasi:

»POVOD ZA SASTAVLJANJE DEFTERA JE SLJEDEĆI

Sa strane države (devleta) je pružena čast i sreća vilajetu Bosne, i u toj sjenci sreće svim vezirima koji upravljaju Bosnom, neka ih Bog ovjekovječi, carskim fermanom je odobreno da u dva obroka godišnje iz odobrene im imdadi hazarije podmiruju na ime mali taksita, bedeli ref-i menzila (poštarine) kao i ostalih troškova muhašira Visoke Porte i ostalih troškova odobrene iznose.

Počevši od mjeseca muharrema 1250 (početak maja 1834) godine, iz prihoda koji pripadaju vezirskoj blagajni Davud-paše, pod čijom se

77) Iz jedne zabilješke u sidžiluku br. 13, str. 25, koji se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu vidi se da su narodu u vrijeme Kukavićine vladavine, pored propisanih troškova taksita, nametane razne obaveze za izdržavanje državnih službenika i kadije. Tako je samo u ljubinjskom kadihiluku 1753. godine u vrijeme jednog taksita (za šest mjeseci) ubrano 1667 groša.

78) Upr. **Bejtić A.**: n. d., str. 86—87.

79) Vid. **Sućeska A.**: Taksit.

80) Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sidžil br. 73, str. 94—96.

upravom nalazi vilajet Bosna na ime mali taksita ide dvadeset hiljada i devedeset i jedan groš, a pet hiljada devet sto sedamdeset i jedan i po groš na ime bedeli ref-i menzila, te troškovi mubašira Visoke Porte i ostali troškovi, sve uz odobrenje suda kao i odobrenje i saglasnost stubova vilajeta (članova bosanskog divana — erkjani vilajet), a na osnovu jasnih propisa, sve je to raspoređeno i razrezano na kadiluke spomenutog vilajeta i naplaćeno, što se vidi iz deftera kako slijedi:

Sastavljeno početkom muharrema 1250. godine (početak maja 1834).

Mali taksit računajući od muharrema 1250. godine	23.071,50	Bedeli ref-i menzil od muharrema 1250	6.659,50
(Na ime) smanjenja po carskoj milosti doprinosa od Srba iz njihovih nahija	6.380,50	(Na ime) smanjenja po carskoj milosti doprinosa od Srba iz njihovih nahija	688,00
	<u>16.691,00</u>		<u>5.971,50</u>
		Groša	Para
Prema gore navedenom, mali taksit iznosi	Bedeli ref-i menzil	16.691	00
prema gornjem iznosi		5.971	50
		<u>26.664</u>	<u>50</u>
Isplaćeni putni troškovi Ebu Bekiru, koji je išao zajedno sa Hasan-agom, starješinom tatara, u Istanbul po nekim važnim poslovima		5.600	00
Isplaćeno na ime tri i po mjeseca plata neferima sejmena juzbaše Ibrahim-age od 15. rebiul-evvela do početka redžepa 1249. godine		5.884	50
Isplaćeno za osam i po mjeseci plata neferima sejmena juzbaše Mustafa-age od 15. rebiul-evvela do početka redžepa 1249. godine		35.205	00
Isplaćene naknade neferima gore navedenog juzbaše na ime njihovog mjesečnog sljedovanja, ječma i sijena, a prema popisu		19.774	50
		<u>92.696</u>	<u>50</u>
Podijeljene naknade uglednim ljudima vilajeta i ostalim za svečane odore prema popisu		7.713	00
Putni trošak glasniku koji je poslat po važnim poslovima njegovoj preuzvišenosti Ali-paši, mutesarrifu hercegovačkog sandžaka		500	00
Isplaćeno izaslaniku njegove preuzvišenosti Halil Rifat-paše mušira carske tophane, radi pregleda džebehana u tvrđavama Glasniku koji je došao od kajmekama Skadra Tajjar-bega 1.000,00 groša, a glasniku gračaničkog mutesellima Ahmed-bega 200,00 groša		5.000	00
		1.200	00
Glasniku koji je išao po važnim poslovima u Banju Luku 200,00 groša; a čovjeku koji je došao po važnim poslovima od novoselskog mutesellima 150,00 groša		350	00
		<u>107.459</u>	<u>00</u>
Glasniku koji je došao od hercegovačkog mutesarrifa, gore navedene preuzvišenosti sa službenim pismima 200,00 groša; putni trošak glasniku Smailu, koji je poslat po važnim poslovima 200,00 groša		400	00
Čovjeku koji je došao ispred žitelja Bihaća 100,00 groša; za popravak Sunullah efendijina konaka 25,00 groša čovjeku koji je došao od gračaničkog mutesellima 50,00 groša		175	00
Troškovi opskrbe pozvanih predstavnika vilajeta koji su pozvani po važnim pitanjima		10.000	00

	Groša	Para
Čovjeku koji je došao od prijedorskog mutesellima 50,00 groša; putni trošak tatar-Omeru poslatom u Travnik 65,00 groša	115	00
Čovjeku koji je došao od beogradskog munle po nekim poslovima 100,00 groša; putni trošak tataru Kara Mustafi 100,00 groša; putni trošak tataru odabaše 100,00	300	00
	<u>107.459</u>	<u>50</u>
Glasniku koji je došao od hercegovačkog mutesarrifa, gore navedene preuzvišenosti sa službenim pismima 200,00 groša; putni trošak glasniku Smailu, koji je poslat po važnim poslovima 200,00 groša	400	00
Čovjeku koji je došao ispred žitelja Bihaća 100,00 groša; za popravak Sunullah efendijina konaka 25,00 groša; čovjeku koji je došao od gračaničkog mutesellima 50,00 groša	175	00
Troškovi opskrbe pozvanih predstavnika vilajeta koji su pozvani po važnim pitanjima	10.000	00
Čovjeku koji je došao od prijedorskog mutesellima 50,00 groša; putni trošak tatar-Omeru poslatom u Travnik 65,00 groša	115	00
Čovjeku koji je došao od beogradskog munle po nekim poslovima 100,00 groša; putni trošak tataru Kara Mustofi 100,00 groša putni trošak tataru oda baše 100,00	300	00
	<u>118.449</u>	<u>50</u>
Glasniku poslatom u Skadar 520,00 groša; dvojici ljudi banjalučkog mutesellima Hifzi efendije 150,00 groša	670	00
Čovjeku koji je došao od Miloš-bega 100,00 groša; glasniku poslanom u Bonju Luku 200,00 groša; Jašar-pašinom glasniku iz Prištine 200,00 groša	500	00
Putni troškovi alemdar Jusuf-agi poslatom u Istanbul 2.000,00 groša; njegov omsaputniku, glasniku Mustafa 1.800,00 groša; glasniku Osmanu 1.000,00 groša	4.800	00
Omer-agi, koji je poslat njegovoj preuzvišenosti, gore navedenom hercegovačkom mutesarrifu 250,00 groša; čovjeku koji je došao iz Dervente 250,00 groša; glasniku poslatom u Mostar 200,00 groša	700	00
	<u>125.119</u>	<u>50</u>
Redžep-agi poslatom po važnim pitanjima u Bijeljini 1.000,00 groša; Tahir-agi, enderun-agi, koji je poslat u Banju Luku 1.000,00 groša	2.000	00
Glasniku koji je donio dvije visoke carske naredbe 1.000,00 groša; glasniku Hašimu, poslatom u Istanbul putni trošak 1.000 groša	2.000	00
Putni trošak Mustafa-begu, alajbegu bosanskog sandžaka, poslatom prema granici 1.000,00 groša; troškovi čovjeku Hifzi efendije, banjalučkog mutesellima, 100,00 groša	1.100	00
Isplaćeno čovjeku vučitrnskog ajana Mahmut-bega, 250,00 groša; putni troškovi glasnika Osmana 200,00 groša	450	00
Putni troškovi Hadži Ibrahima, kapidžije čehaje, poslanog prema srpskoj granici na prelaz, 1.000,00 groša; Hasib efendiji koji je s njim poslat 500,00 groša	1.500	00
	<u>132.169</u>	<u>50</u>
Glasniku vidinskog valije Husein-paše putni trošak 500,00 groša; glasniku njegove preuzvišenosti hercegovačkog mutesarrifa putni trošak 200,00 groša	700	00
Isplaćeno neferima juzbaše Ahmet-age 150,00 groša; putni troškovi dvojici tatara poslatih u Istanbul 3.400,00 groša	3.550	00

	Groša	Para
Isplaćeno glasniku njegove preuzvišenosti beogradskog muhafiza 250,00 groša; čovjeku zvorničkog mutesellima Mahmut-paše 50,00 groša; petorici odžak tatara koji su donijeli naredbu o potvrdi (ostavljanja i dalje na dužnosti) 9.500,00 groša	9.800	00
Glasniku poslatom Miloš-begu 250,00 groša; putni troškovi isplaćeni Hadži Ibrahim-ogi, kapidžiji čehaje, koji je poslat na prijed navedenom (Milošu) 500,00 groša; isplaćeno prema običaju čovjeku njegove preuzvišenosti, čehaje koji je donio visoku carsku naredbu o daljem ostajanju na dužnosti . .	12.395	00
	<hr/>	<hr/>
	158.614	50
Glasniku Mahmut-paše, mutesarrafa prizrenskog sandžaka, 250,00 groša; drugom glasniku beogradskog muhafiza 250,00 groša	500	00
Putni troškovi čifte tatara, poslatih po važnim pitanjima u Istanbul 3.400,00 groša; ponovno poslatom u Istanbul povjereniku tatara isplaćeni putni troškovi 1.700,00 groša . . .	5.100	00
Mehmed-Zihni efendiji, koji je donio službena pisma njegove preuzvišenosti Namik-paše, bivšeg mutesarrafa Skadra, 1.000,00 groša; odžak tataru koji je donio dvije visoke naredbe 1.600,00 groša	2.600	00
Isplaćeni putni troškovi kapidžiji čehaje koji je poslat po nekim važnim pitanjima na granicu 500,00 groša; za popravak topova u sarajevskoj tvrđavi 1.257,50 groša	1.757	00
Isplaćeno topčijama koji su sakupljeni u Travniku povodom ustanka raje u Derventi 627,50 groša; bivšem silahderu hercegovačkog mutesarrafa, koji jedašao od njega po nekim poslovima 1.000,00 groša	1.637	50
	<hr/>	<hr/>
	170.209	50
Naknada za opremu za koju je dobio nalog da pošalje na granicu Ali-paše, bijeljinski mutesellim 3.000,00 groša . . .	3.000	00
Troškovi prema popisu izvršeni na podovima kao i ostalo prilikom popravka begluka koje je izvršio od mjeseca redžepa do muharema kodžabaša Sarandić (Sarande ogli), zimija, 11.570,00 groša; kupljena odjeća Derviš Ibrahimu, koji je primio islam (muhtedi) 200,00 groša; isplaćeno od strane prevoznika na ime kirije za konje, a na osnovu potvrda za obavljanje nekih važnih poslova 974,00 groša	12.744	00
Isplaćeno prema potvrdama posredstvom starješine majstora (nedžaran kjethodasi) Mula Mustafe za popravke na begluku a ostalo 2.428,00 groša, šestomjesečna naknada za osvjetljenje juzbaši Mustafa-agi 195,00 groša	2.623	00
	<hr/>	<hr/>
	188.576	50
Unaprijed isplaćeno seimenima koji su poslati da pošure isporuku iz nahije drva i slame na ime plate 250,00 groša; isplaćeno ljudima koji su poslani da slijede hajduke u nahiji 250,00 groša	500	00
Zauzeto prenoćište za ured njegove preuzvišenosti valije pod kiriju šest mjeseci, dnevno po 17,00 groša, 3.650,00 groša, nerazrezana Sabri efendijina kirija za han 750,00 groša	4.400	00
Naknada Mustafa-agi, juzbaši, za pet mjeseci za drva i neferima 2.250,00 groša; čovjeku koji je poslat u vezi sa nekim pitanjima u Mostar putni trošak 100,00 groša	2.350	00
Za izdržavanje Zihni efendije, koji je ostao iza bivšeg bosanskog valije Namik-paše groša (iznos nije naveden); požurnica za isplatu sjere vune iz nahije Visokog za potrebe begluka 469,00 oka	2.609	00

	Groša	Para
Nabavka 2.000,00 oka stabljike od četina iz Fojnice za popravak harema u Sarajevu 200,00 groša. Troškovi dočeka njegove preuzvišenosti valiije; potrošeno u restoranu, ostalo nerazrezano, a troškove je učinio Bureković (Burekij zade) 280 groša . . .	480	00
	198.905	00
Izdato sljedovanje putem bakal-baše, habaz-paše (pekara) i kasab-baše, a prema potvrđama, neferima topčija koji su prikupljeni u Travniku	699	00
Šestomjesečna plata pisaru tezkijra, i to od muharrema 1250. do konca redžepa iste godine	900	00
Približna cijena naknade za livade za napasanje konja njegove preuzvišenosti valiije, prema spisku	15.000	00
Neki troškovi vilajeta, prema defteru, a na osnovu saglasnosti članova vilajeta	20.000	00
Neki troškovi napravljeni za vrijeme bivšeg valiije njegove preuzvišenosti Hamdi-paše, a koji nisu obuhvaćeni defterom prošlog redžepa, a troškovi su iskazani po defteru	8.221	00
Neki troškovi gore spomenutog vezira koje je imao oko izgradnje pašinog dvora u Sarajevu, i to troškovi nabavke drvene grođe iz nahija Sarajeva, Visokoga i Fojnice, koji su na te nahije prebačeni, nisu obuhvaćeni bili defterom	8.564	00
Iznosi troškova učinjeni na mubašire oko njihove opskrbe (meunet) koji je napravio bivši čehaja u Travniku za vrijeme bivšeg valiije Namik-paše, zbog pobune u vilajetu nisu bili uneseni u obračun, pa su sad uz saglasnost svih uneseni	6.150	00
Za potrebe njegove preuzvišenosti valiije treba izgraditi neke građevine u Sarajevu, pa je priložen predračun troškova za te zgrade koje treba izgraditi	75.000	00
Unesena su potraživanja za drvenu građu, za koja je prošle godine zadužio sarajevsku nahiju Hamdi-paša, povodom izgradnje dvora	15.000	00
	348.439	00
Na osnovu visoke naredbe, na svaki groš se uzima po jedna para	8.711	00
Gospodi pisarima prema običaju	1.500	00
Na ime kajdijje po običaju	250	00
Za kjethodajju po običaju	500	00
Hadamijja po običaju	500	00
	359.900	50
Troškovi ureda njegove preuzvišenosti volije, sa obračunom prema ranijem odobrenju	245.000	00
Prema defteru, za troškove pitanja koja se tiču derbenda (klanaca)	2.125	00
	611.375	00

UKUPNO: šest tovara jedanaest hiljada tri stotine sedamdeset i pet i po groša.

Kadiluk Sarajevo	Groša	Para	Troškovi u vezi sa uredom njegove preuzvišenosti valiije	Groša	Para
Mali taksit	1.398	00		15.897	10
Bedeli ref-i menzil	403	00		38.473	00
Usluge mubašira Porte i ostali troškovi	13.900	00	Hadži tezkijre	11	00
Napravljeni troškovi za vrijeme bivšeg valiije Hamid-paše	1.221	00		38.484	00
Troškovi izgradnje dvora (seraj ali)	5.593	10	Nahija Visoko		
			Mali taksit	800	00
			Bedeli ref-i menzil	231	00

Usluge mubašira Porte i ostalo	6.800	00	Troškovi za ured valije	12.850	00
Troškovi iz vremena bivšeg valije Hamid-paše	900	00		31.851	00
Troškovi izgradnje dvora	3.500	00	Troškovi za vrijeme bivšeg valije Hamdi-paše	506	10
Troškovi određeni za ured valije	6.050	00	Troškovi izgradnje dvora	1.969	00
	18.281	00	Troškovi za ured valije	5.343	30
Nahija Fojnica	Groša	Para		13.347	00
Mali taksit	800	00	Hardži tezkjire	11	00
Bedeli ref-i menzil	231	00		13.348	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	6.800	00	Kadiluk Akhisar Prusac	Groša	Para
Napravljeni troškovi za vrijeme bivšeg valije Hamdi-paše	900	00	Mali taksit	1.040	00
Troškovi izgradnje dvora	3.500	00	Bedeli ref-i menzil	301	—
Troškovi ureda valije	61.050	00	Usluge mubašira Porte i ostalo	11.940	—
	18.281	00	Kadiluk Jajce	Groša	Para
Hardži tezkjire	11	00	Mali taksit	1.570	00
	18.292	00	Bedeli ref,i menzil	451	00
Prenos	11.865	00	Usluge mubašira Porte i ostalo	17.270	00
Hardži tezkjire	11	00	Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	766	10
	11.876	00	Hardži tezkjire	11	00
Nahija Neretva	Groša	Para		31.862	00
Mali taksit	450	00	Kadiluk Livno	Groša	Para
Bedeli ref-i menzil	130	00	Mali taksit	1.000	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	4.950	00	Bedeli ref-i menzil	288	50
Hardži tezkjire	11	00	Usluge mubašira Porte i ostalo	11.800	00
	18.292	00	Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	1.125	00
Nahija Prozor	Groša	Para	Troškovi izgradnje dvora	4.375	00
Mali taksit	400	00	Troškovi izdržavanja ureda valije	12.625	00
Bedeli ref-i menzil	115	00		31.163	50
Usluge mubašira Porte i ostalo	4.400	00	Hardži tezkjire	11	00
Troškovi iz vremena bivšeg valije Hamdi-paše	450	00		31.174	50
Troškovi izgradnje dvora	1.750	00	Kadiluk Glamoč	Groša	Para
Troškovi u vezi sa uredom njegove preuzvišenosti valije	4.750	00	Mali taksit	120	00
	11.865	00	Bedeli ref-i menzil	34	50
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	1.170	00	Usluge mubašira Porte i ostalo	1.320	00
Troškovi izgradnje dvora	4.550	00	Troškovi izgradnje dvora	6.868	30
			Troškovi za ured valije	18.643	30
				46.569	30
			Hardži tezkjire	11	00
				46.580	00

Kadiluk Gjolhisar Jezero	Groša	Para
Mali taksit	400	00
Bedeli ref-i menzil	116	50
Usluge mubašira Porte i ostalo	4.650	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	450	00
Troškovi izgradnje dvora	1.750	00
Troškovi za ured valije	5.000	00
	12.366	50

Hardži tezkjire 12.377 00

Kadiluk Ključ	Groša	Para
	270	00
Bedeli ref-i menzil	78	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	2.970	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	303	10
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	135	00
Troškovi izgradnje dvora	525	00
Troškovi za ured valije	1.425	00
	3.559	50
Hardži tezkjire	11	00
	3.570	50

Kadiluk Novosel	Groša	Para
Mali taksit	400	00
Bedeli ref-i menzil	116	50
Usluge mubašira Porte i ostalo	4.400	00
Troškovi bivšeg valije Hadži-paše	450	00
Troškovi izgradnje dvora	1.750	00
Troškovi za ured valije	4.750	00
	11.866	50
Hardži tezkjire	11	00
	11.877	00

Kadiluk Bekije Kostajnice	Groša	Para
Mali taksit	1.000	00
Bedeli ref-i menzil	288	50
Usluge mubašira Porte i ostalo	12.250	00
Troškovi izgradnje dvora	1.181	10

Troškovi za ured valije	3.205	10
	8.008	30
Hardži tezkjire	11	00
	8.019	30

Kadiluk Banja Luka	Groša	Para
Mali taksit	2.039	00
Bedeli ref-i menzil	588	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	22.929	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	2.293	35
Troškovi izgradnje dvora	8.920	25
Troškovi za ured valije	24.713	00
	61.483	10
Hardži tezkjire	11	00
	61.494	10

Kadiluk Derventa	Groša	Para
Mali taksit	350	00
Bedeli ref-i menzil	102	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	4.350	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	1.125	00
Troškovi izgradnje konaka valije	4.375	00
Troškovi ureda valije	12.125	00
	30163	50
Hardži tezkjire	11	00
	30.174	50

Kadiluk Kamengrad	Groša	Para
Mali taksit	814	00
Bedeli ref-i menzil	235	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	8.954	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	915	30
Troškovi izgradnje dvora	3.561	10
Troškovi ureda valije	9.666	10
	24.146	10
Hardži tezkjire	11	00
	24.157	10

Kadiluk Maglaj	Groša	Para
Mali taksit	339	00
Bedeli ref-i menzil	99	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	4.229	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	393	30

Troškovi izgradnje dvora	1.531	10
Troškovi za ured valije	4.656	10
	11.383	10
Hardži tezkjire	11	00
	11.394	10
Kadiluk Tešanj	Groša	Para
Mali taksit	1.358	00
Bedeli ref-i menzil	391	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	14.938	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	1.597	30
Troškovi izgradnje dvora	5.941	10
Troškovi za ured valije	16.126	10
	40.382	10
Hardži tezkjire	11	00
	40.393	10
Kadiluk Donja Tuzla	Groša	para
Mali taksit	600	00
Bedeli ref-i menzil	171	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	6.850	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	381	15
Troškovi izgradnje dvora	1.483	15
Troškovi ureda valije	4.525	20
	11.057	10
Hardži tezkjire	11	00
	11.068	10
Kadiluk Gračanica	Groša	para
Mali taksit	1.000	00
Bedeli ref-i menzil	288	50
Usluge mubašira Porte i ostalo	11.750	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	1.125	00
Troškovi izgradnje konaka	4.375	00
Troškovi ureda valije	12.625	00
	31.163	50
Hardži tezkjire	11	00
	31.174	50
Kadiluk Bajeljina	Groša	para
Mali taksit	347	00
Bedeli ref-i menzil	101	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	675	00

Troškovi izgradnje dvora	2.625	00
Troškovi ureda valije	7.375	00
	18.296	00
Hardži tezkjire	11	00
	18.307	00
Kadiluk Gornja Tuzla	Groša	para
Mali taksit	112	00
Bedeli ref-i menzil	33	50
Usluge mubašira Porte i ostalo	1.232	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	126	00
Troškovi izgradnje konaka	490	00
Troškovi ureda valije	1.330	00
	3.323	50
Hardži tezkjire	11	00
	3.334	50
Kadiluk Birče	Groša	para
Mali taksit	810	00
Bedeli ref-i menzil	234	00
Usluge mubašira Porte i ostalo	4.317	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	390	15
Troškovi izgradnje konaka	1.518	15
Troškovi ureda valije	4.620	20
	11.294	10
Hardži tezkjire	11	00
	11.305	10
Kadiluk Zvornik	Groša	para
Mali taksit	396	00
Bedeli ref-i menzil	115	00
Troškovi mubašira i ostalo	4.956	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	445	50
Troškovi izgradnje dvora	1.732	50
Troškovi ureda valije	5.202	50
	12.747	50
Hardži tezkjire	11	00
	12.758	50
Kadiluk Kladanj	Groša	para
Mali taksit	300	00
Bedeli ref-i menzil	86	50
Usluge mubašira Porte i ostalo	8.910	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	915	30

Troškovi izgradnje dvora	3.543	30
Troškovi ureda valije	9.618	30
	24.032	10
Hardži tezkjire	11	00
	24.043	10
Kadiluk Srebrenica	Groša	para
Mali taksit	1.212	00
Bedeli ref-i menzil	349	00
Usluge mubašira		
Porte i ostalo	13.832	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	1.363	30
Troškovi izgradnje dvora	5.303	20
Troškovi ureda valije	14.892	20
	36.952	35
Hardži tezkjire	11	00
	36.963	35
Kadiluk Višegrad	Groša	para
Mali taksit	300	00
Bedeli ref-i menzil	86	50
Usluge mubašira		
Porte i ostalo	3.300	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	337	50
Troškovi izgradnje dvora	1.313	20
Troškovi ureda valije	3.562	20
	8.899	00
Hardži tezkjire	11	00
	8.910	00
Kadiluk Rogatica	Groša	para
Mali taksit	300	00
Bedeli ref-i menzil	86	50
Usluge mubašira		
Porte i ostalo	3.300	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	337	50
Troškovi izgradnje dvora	1.312	50
Troškovi ureda valije	3.562	50
	8.899	00
Hardži tezkjire	11	00
	8.910	00
Usluge mubašira		
Porte i ostalo	3.300	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	337	50
Troškovi izgradnje dvora	1.312	50
Troškovi ureda valije	3.562	50
	8.899	00

Hardži tezkjire	11	00
	8.910	00
Kadiluk Stari Vlasi	Groša	para
Mali taksit	1.500	00
Sniženje za poklonjeni (iznos doprinosa) Srbima iz njihovih nahija	875	00
	625	00
Bedeli ref-i menzil	433	00
Sniženje za poklonjeni iznos doprinosa iz srpskih nahija odbija se na ime toga iznosa	1.058	00
	653	00
	805	00
Usluge mubašira		
Porte i ostalo	2.875	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	703	05
Troškovi izgradnje dvora	2.834	15
Troškovi ureda valije	7.421	35
	18.539	15
Hardži tezkjire	11	00
	18.550	15
Kadiluk Novi Pazar	Groša	para
Mali taksit	846	50
Sniženje za poklonjeni (iznos doprinosa) Srbima iz njihovih nahija	705	50
	141	00
Bedeli ref-i menzil	244	00
Sniženje za poklonjeni (iznos doprinosa) iz srpskih nahija odbija se na ime toga iznos	385	00
	204	00
	181	00
Usluge mubašira		
Porte i ostalo	1.551	00
Troškovi bivšeg valije Hamdi-paše	158	50+05
Troškovi izgradnje dvora	616	50+15
Troškovi ureda valije	1.672	35
	4.180	15
Hardži tezkjire	11	00
	4.191	15
U K U P N O	Groša	para
	511.375	50
Hardži tezkjire	330	00
	611.705	50
S V E G A:	šest tovara,	
	jedanaest hiljada, tri stotine sedam-	
	deset i pet i po groša.	

S U M M A R Y

SOME NEW DATA ABOUT THE ORIGIN AND HEIGHT OF TAXIT IN BOSNIA

by Dr Avdo Sućeska

The author of this text had in his previously published work on taxit (Ila Faculty Annual, VIII, Sarajevo 1960) given a hypothesis that taxit in Bosnia was established nearly at the same time as this taxation was established in other provinces of Ottoman Empire (in Anadolia and Rumelia) and was called imdad-i hazariye and imdad-i seferiye. The hypothesis proved itself correct. It was confirmed by the data from the Turkish documents which can be found in the collections mühimme defteri in Istanbul archives, the content of which is represented in this writing. Imdad-i hazariye taxation was legislated in Bosnia by a sultan's ferman which was decreed in the second decade of the month ševvala 1132 (16—26 August 1720) Owing to the fact that this ferman did not precisely state the height of taxit for every individual sanjak of the jurisdiction of the Bosnian pacha various provincial and local representatives of the Turkish authorities veziers, sanjakbeys, dukes, cadis etc.) were enabled to maltreat those who were under the tax obligation. Under the pressure of those who were under the tax obligation (mainly peasants-mob) sultan had to determine the exact height of taxit for the jurisdiction of the Bosnian pacha. To put it more precisely, by a ferman decreed in the first decade of the month džumaz I 1144 (the beginning of November 1731) he ordered that in the name of taxit the following sums had to be collected twice a year: in Klisa sanjak 2780 coins, in Zvornik sanjak 1305, in Herzegovina sanjak 8124 coins and in the Bosnian sanjak 11884 coins. In Travnik territory instead of money 200 shiniks of wheat 200 shiniks of barley and 3000 okkas of mutton should be given.

DR ADEM HANDŽIĆ

Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*

Na osnovu dubrovačke arhivske građe rudarstvo je u periodu prije Turaka u Srbiji, i u bosanskom podrinju prilično rasvijetljeno.¹⁾ Kako se, međutim, tim pitanjem za Bosnu u turskom periodu nije niko posebno bavio, želim ovdje, na osnovu turskih izvora, da pružim jedan opći i rezimiran pregled rudnika i rudarskih trgova u toj oblasti, ograničavajući se samo na prve decenije turske vlasti. Poznato je da Bosna u to, vrijeme, tj. u drugoj polovini XV i sve do tridesetih godina XVI stoljeća nije obuhvatala sjevernu i zapadnu Bosnu; bila je, dakle, ograničena samo na veće dijelove bosanskog, zvorničkog i hercegovačkog sandžaka. Ipak, to je privredno bio najznačajniji teritorij koji je obuhvatao sva njena rudarska područja.

Među prvim poznatim turskim rudarskim kanunima nekoliko kanuna se odnosi i na rudnike u Bosni, i to na: Srebrenicu, Sase, Crnču, Kreševo i Fojnicu. Za Srebrenicu i susjedni rudnik Sase postoje dva kanuna; prvi je nastao odmah po osvojenju Srebrenice, tj. oko 1460. Sadržan je u kodeksu Pariske biblioteke pod naslovom: **Kanūn-name-i**

*) Ovaj rad je zapravo rezimiran sadržaj referata pod naslovom: **Die ältesten türkischen Quellenangaben über die Bergwerke und Marktflecken in Bosnien**, koji je održan na balkanološkom simpozijumu u Istanbulu 15-21 septembra 1973. godine, u organizaciji: **Association international d'études du Sud-est Europeen (Bucarest)**. Referat nije do sada nigdje publikovan.

1) M. Dinić, **Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji** : Bosni I, SAN, Beograd 1955. i II, SAN, 1962; D. Kovačević, **(Les mines) Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent**, Annales Economies, Sociétés, Civilisations, Paris 1960, s. 248—258; Ista, **Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni**, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1961; Ista, **Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka**, GDI BiH XVIII, Sarajevo 1970.

sultāni ber mūceb-i 'ōrf-i 'osmāni, izdat do sada u Ankari,²⁾ Münchenu³⁾ i Parizu.⁴⁾ Druga tri kanuna za rudnike Srebrenicu, Sase i Crnču, zajedno sa kanunima o badžu za rudarske trgove: Srebrenicu, Fojnicu, Kreševo i Olovo, koji potiču iz 1488., sadržani su u jednom drugom kodeksu takođe Pariske biblioteke, izdati u Parizu.⁵⁾ Zatim su publikovana u Sarajevu dva kanuna za Kreševo i Fojnicu nastali prije 1489. godine.⁶⁾

Posebno su važni sačuvani neizdati izvori koji sadrže specifične podatke o rudnicima. To su najraniji **Tapu ve tahrir defterleri** kao i **Mukata'a defterleri** koji se nalaze u **Başbakanlık Arşivi** u Istanbulu. Za Bosnu iz prvih decenija turske vlasti poznata su četiri **Tapu deftera**, i to dva sumarna za bosanski sandžak: iz 1468/9.⁷⁾ i 1485. godine.⁸⁾ koji sadrže i podatke o stanovništvu, zatim dva opširna: jedan za hercegovački sandžak iz 1477. godine⁹⁾ i jedan za bosanski sandžak iz 1489. godine,¹⁰⁾ koji je upravo i najznačajniji. **Mukata'a defterleri** su specifični popisi koji sadrže licitacije rudnika i drugih posebnih izvora državnih prihoda, koji su davani privatnim poduzetnicima u zakup na tri godine. Oni pružaju podatke o visini zakupa, o administrativno-pravnoj manipulaciji tih poslova i o zakupcima i njihovim jamcima; ukratko, daju konkretne podatke o rudarskoj proizvodnji i značaju pojedinih rudnika. Iz ovog vremena pronašao sam samo jedan takav defter za Rumeliju koji sadrži podatke o zakupima rudnika: Srebrenice, Sasa, Olova i Čajniča, a obuhvata vrijeme od 1468. do 1479. godine.¹¹⁾

A) RUDNICI

Ne treba posebno isticati kakvu je veliku važnost za Osmansko Carstvo imalo rudarstvo Balkana — za opremu vojske i urbanizaciju gradova. Već osvajanjem Srbije i Bosne Turci žure da prvo osvoje Novo Brdo i

2) R. Anhegger — H. Inalcik, *Kanūn-name-i sultāni-ber mūceb-i 'ōrf-i 'osmāni*, Ankara 1956.

3) Fr. Babinger, *Sultansche Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II, des Eroberers*, München 1956.

4) N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, t. I: Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc anc. 39, Paris — La Haye 1960.

5) N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, t. II: Règlements miniers, 1390—1512, Paris — La Haye, 1964.

6) N. Filipović, *Kanun rudnika Kreševo iz 1489. godine i Kanun o rudniku Fojnici i njegovim pomoćnim rudnicima Deževici i Dusini iz 1489. godine*, Kanuni i kanun-name. Orijentalni institut, Sarajevo 1957, str. 14—18; Beldiceanu je izdavanje ovih kanuna pogrešno pripisao B. Đurđevu, umjesto N. Filipaviću. Up. Beldiceanu, *ibidem* II, 274—276.

7) Istanbul, Beldiye Kütüphanesi, Muallim Cevdet yazmalari, No O—76. Popis je trajao od 26. I. 1468. do 12. V 1469, a obavili su ga mubašir (emin) Ajas i pisar Ahmed. Dalje krat.: **Beldiye, TD No O—76.**

8) Istanbul, **Başbakanlık Arşivi (BBA)**, Tapudefter (TD), No 18.

9) BBA, TD No 5.

10) BBA, TD No 24.

11) BBA, Maliye No 176.

druge značajne rudnike u Makedoniji i Srbiji.¹²⁾ Isto tako u Bosni, oni Srebrenicu i slane izvore u Gornjoj i Donjoj Tuzli zaposjedaju ranije, u nastavku osvajačkih operacija u Srbiji, tj. 1460. godine. Utvrđeno je, dalje na osnovu dubrovačkih izvora, da su oni u Bosni, kao i drugdje na Balkanu, nastavili eksploataciju ruda, sa zatečenim stručnim snagama i istom tehnologijom.¹³⁾ Turci su se ovdje susreli sa eksploatacijom ruda koja je bila na određenom nivou i trebalo je ovladati zatečenim načinom proizvodnje. Zato nije čudo što je zatečeno rudarsko pravo u Srbiji i Bosni znatno utjecalo na koncepcije i kodifikacije turskih rudarskih kanuna.

Već od objavljivanja četiri turska rudarska zakona, kodifikovana za vrijeme Sulejmana (1536), sadržana u jednom kodeksu koji se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a koja je publikovao Fehim Spaħo još 1913. godine,¹⁴⁾ kao i nakon publikovanih turskih izvora o rudnicima i rudarskoj terminologiji, također iz rukopisa Orijentalnog instituta, koji je objavio Vladislav Skarić,¹⁵⁾ bilo je jasno da je srednjovjekovno rudarsko pravo u Srbiji i u Bosni znatno utjecalo na kodifikacije turskih kanuna. Na to pitanje se prvi osvrnuo M. Begović, ističući da je turski tzv. **Saski kanun** (Kanunu Sas) morao biti rađen na osnovu srpskih i bosanskih srednjovjekovnih rudarskih uređaba, jer su u tome zakonu svi stručni termini predstavljali ili srpske ili iskrivljene njemačke riječi.¹⁶⁾ Što je više izvora objavljivano, ta činjenica postajala je sve ubjedljivija. Tako se u kanunu za rudnik Fojnicu, publikovanom 1957., izričito spominje raniji **Kraljev zakon**.¹⁷⁾ Zatim je pronađen i publikovan 1962. godine rudarski zakon despota Stevana Lazarevića,¹⁸⁾ nastao 1403. godine. I još jedan dokaz o postojanju i feudalnih rudarskih zakona u Bosni nalazimo u spomenutom kanunu za Srebrenicu iz 1488. godine, gdje se spominje stari **zakon vojvode Kovačevića**,¹⁹⁾ čijoj je oblasti pripadala Srebrenica. Nakon tih činjenica, konkretnije se osvrnuo na pitanje tog utjecaja B. Đurđev. On je, štaviše, utvrdio da turski kanun o rudniku Novo Brdo, tj. njegova prva polovina koja sadrži opće rudarske propise,²⁰⁾ nije ništa drugo nego doslovan turski prevod rudarskog zakona despota Stevana Lazarevića.²¹⁾ Po njegovom mišljenju, taj turski prevod nastao je između 1455. i 1488. godine.

12) Dr Skender Rizaj, **Rudarstvo Kosova i susjednih krajeva**, Priština 1968, 31, 32 i dalje.

13) M. Dinić, **ibidem**, str. 90.

14) F. Spaħo, **Turski rudarski zakoni**, GZM XXV, 1 i 2, Sarajevo 1913, 133—149 i 151—194.

15) V. Skarić, **Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji**, Spomenik SKA, 62, LXXIX, Sarajevo, 1935; Isti, **Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni**, Beograd 1939.

16) Dr Mehmed Begović, **Tragovi našeg srednjovjekovnog prava u turskim pravnim spomenicima**, Istoriski časopis III, 1951—52, Beograd 1952, str. 67—84.

17) N. Filipović, **Zakon o rudniku Fojnici . . .**, Kanuni i kanun-name, str. 15—18.

18) N. Radojčić, **Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića**, Beograd 1962.

19) N. Beldiceanu, **ibidem** II, p. 212—213, 377. Taj tekst sadržan je u izdanju kod F. Spaħe u okviru Saskog zakona (vid. bilj. 14).

20) **ibidem**, II, p. 245—254, 356—363.

21) B. Đurđev, **Jugoslavenski istorijski časopis** 3, Beograd 1965, str. 106—111.

Kanuni, ipak, sadrže samo opća pravila. Pored njih, vrlo su važni izvori koji daju konkretne podatke o svim rudnicima pojedinačno, a to su: **Tapu defterleri** i **Mukata'a defterleri**. Ako su Turci bez zastoja nastavili eksploataciju ruda, onda će ti popisi, koji kratko poslije promjene vlasti počinju da registruju stanje cjelokupne privrede u Bosni, dati odgovor na sljedeća pitanja: koje su aktivne rudnike Turci u Bosni zatekli, kakva se ruda u kojem rudniku proizvodila i kakav je značaj bio pojedinih rudnika. Spominjanjem i konkretnim utvrđivanjem svih tih rudnika, dobiva se cjelokupna mreža zatečenih srednjovjekovnih rudnika a pružanjem demografskih podataka i podataka o prihodima, mi saznajemo o značaju pojedinih rudnika. U okviru ovog kratkog izlaganja možemo te rudnike samo nabrojiti.

U bosanskim rudnicima najviše je proizvedeno **srebro**, zatim **olovo** i **željezo**, a nešto malo **zlato** i **bakar**. Po vrstama rudnog blaga zapažaju se i grupacije rudnika: a) u centralnoj Bosni, tj. u **Kraljevoj zemlji**, proizvedeno je srebro, i željezo, zatim zlato i bakar. Tu su rudnici srebra: **Fojnica** i **Kreševo**, kao trgovi; zatim sela: **Daštanska**, **Deževica**, **Dusina** i **Borovica**. Tu su i rudnici željeza u selima: **Ostružnici**, **Varešu**, **Busovači** i **Sebešiću**. U Fojnici je osim srebra proizvedeno još zlato i bakar.²²⁾ b) U Olovu i okolini, u tzv. **Zemlji Pavlovića** proizvedeno je olovo. Tu su rudnici: **Olovo**, kao trg; zatim okolna sela: **Čičal**, **Kruševo** i **Donje Podgrađe**.²³⁾ c) U Srebrenici i okolini, tj. u **Zemlji Kovačevića** proizvedeno je srebro i olovo. Tu su rudnici: **Srebrenica**, **Sase** i **Crnča**, kao varoši, odnosno trgovi; zatim sela: **Zajača**, **Bohorina**, **Djevanje**, **Mratinci**, **Hlapovići**, **Budimir** i **Ljubodinja**. Samo je selo **Daljegošta**, jugoistočno od Srebrenice, bio rudnik željeza.²⁴⁾ d) u Čajniču i okolini, s desne strane Drine, sve do Višegrada, tj. u dijelovima **Hercegovine** i **Pavlovića zemlje** kopano je i taljeno željezo. Tu su rudnici: **Čajniče**, kao varoš (trg); zatim okolna sela: **Križevo**, **Mrković**, **Gluščić** i **Bučje**. Također, u porječju Prače bili su rudnici: **Hladilo** (Vrh Prača), **Čelopek**, **Grabovica** i **Buševac**. Zatim u selu **Sase** kod Višegrada kopano je željezo.²⁵⁾

Još ću istaknuti samo toliko da je najveća proizvodnja srebra bila u srebreničkom području, tj. u Srebrenici i Sasama, zatim — ali ipak znatno manje — u Fojnici i Kreševu. Veliki značaj Srebrenici davala je kovnica novca. Ona je tu postojala i ranije, od kraja XIV stoljeća kao i stalno u vrijeme turske vlasti. Prečišćavanje srebra i kovanje novca donosilo je Osmanskom Carstvu velike prihode, oko 400.000 akči godišnje, što je predstavljalo više nego prihod svih nabrojanih rudnika u srebreničkom području, zajedno sa Srebrenicom. Zatim, značajna je bila i proizvodnja olova u Olovu, kao i proizvodnja željeza u Čajniču. Ta dva rudnika su po novčanim prihodima bili približno na istom nivou.

²²⁾ Belediye, TD No 0—76 (1468), str. 18, 46, 47; BBA, TD, No 18 (1485), fo 1, 9; BBA, TD, No 24 (1489), fo 3—7, 11, 17—18.

²³⁾ TD, No 0—76 (1468), str. 33; TD, No 18 (1485), fo 1; TD, No 24 (1489), fo 8—10.

²⁴⁾ TD, No 171 (1512), str. 2, 4; TD, No 173 (1533), fo 2—3, 8—9; TD, No 175 (1533), fo 25—31, 32—34; TD, No 260 (1548), fo 50—52.

²⁵⁾ TD, No 0—76 (1468), str. 33, 40, 47; TD, No 24 (1489), fo 10—11; TD, No 5 (1477), fo 1—4; TD, No 18 (1485), fo 1.

Nekoliko podataka iz ovog vremena, ipak, govori da je rudarstvo u Bosni od dolaska turske vlasti, pa sve do sultana Sulejmana, polagano nazadovalo. Prvo, period stabilizacije rudarske proizvodnje poslije promjene vlasti trajao je dosta dugo. U vezi s tim interesantan je dokument od 16. jula 1478. godine u jednom **Mukata'adefteru** u **Bašbakanlik Aršivi**.²⁶⁾ Tu se, i 15 godina po turskom osvojenju Bosne, govori o napuštenim rudnicima zlata i srebra još od vremena propasti bosanskog kraljevstva, koje je konačno zakupio jedan Dubrovčanin. Zatim, u periodu između 1468. i 1489. nekoliko manjih rudnika prestalo je sa proizvodnjom. Isto tako nalazimo i podatke o bježanju rudara. Očito je razlog tog nazadovanja rudarstva ležao u tome što rudari nisu bili ni približno realno nagrađeni za svoj težak rad. To razabiramo iz spomenutog kanuna za Fojnicu,⁶ čiji su rudari za vrijeme Mehmeda II od filuridžija bili svrstani u položaj obične raje pa im je, na njihove žalbe, za vrijeme Bajezida II, bio vraćen status filuridžija, ali su i za njegove vlade vraćeni u položaj obične raje. Međutim, ni položaj filuridžija, očito, nije predstavljao dovoljan stimulans za težak rudarski posao.

Takva ocjena nije se odnosila i na dvije solane u Gornjoj i Donjoj Tuzli. Analize turskih popisa iz XV i prve polovine XVI stoljeća pokazuju postepen i stalan napredak proizvodnje soli. Prvi poznati kanun o tim solanama donesen je za vlade sultana Sulejmana, a sadržan je u opširnom popisu zborničkog sandžaka iz 1548. godine.²⁷⁾

B) TRGOVI

Kada je u pitanju kršćansko gradsko naselje, turski izvori terminološki ne razlikuju **trg** od **varoši**, nego i varoši i trgove nazivaju samo **bazar**. Iako to pitanje u nauci nije rasvijetljeno, neki primjeri iz popisnih deftera pokazuju da naziv **varoš** označava urbano naselje sa određenim privrednim i kulturnim komponentama, tj. da su uslovi **varoši** bili paralelni uslovima **kasabe** u turskoj klasifikaciji naselja. Kakogod su za status **kasabe** bila nužna tri elementa: muslimanki džemat, džamija i trg, tako je za status **varoši** bilo nužno stalno nastanjeno stanovništvo, crkva i trg. Sami trg, međutim, nije imao kulturnu komponentu, a niti je bio bezuvjetno vezan za urbano naselje.

Sve do kraja XV stoljeća Turci su u Bosni formalno (u nazivima) zadržali i zatečenu administrativnu podjelu na feudalne oblasti, kao: Kraljeva zemlja, Pavlovića zemlja itd., koje su oni podijelili na svoje nahije i kadiluke, a koje su se nahije, opet, često podudarale sa srednjovjekovnim župama. Prilagođavanje Turaka u raznim vidovima zatečenim prilikama pokorenih naroda neki autori su isticali kao njihovu veliku državničku sposobnost.²⁸⁾

²⁶⁾ BBA, Maliye, No 176 (1468—1479), fo 168 b.

²⁷⁾ BBA, TD No 260 (1548); A. Handžić, **Zakonska odredba (Kanun) o tuzlanskim solanama**, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), VIII—IX, 1958—9, 169—179.

²⁸⁾ Č. Truhelka, **Tursko-slovenski spomenici dubrovačke Arhive**, Sarajevo 1911, str. 175, 176 i na drugim mjestima.

Godine 1463. Turci su u Bosni zatekli relativno sitna gradska naselja i trgove. Od 36 trgova, koliko su ih evidentirali najraniji turski izvori, upravo je polovina tog broja otpadala na varoška naselja dakle na trgove koji su ujedno predstavljali i kulturne centre, tj. imali su crkve, dok preostalih 17 manjih trgova nisu imali i tu kulturnu komponentu. Dalje, sve te varoši imale su i rudarski značaj; ili su same bile rudarska mjesta ili su predstavljale važne trgove u rudarskim područjima. Te varoši, poređane po broju evidentiranih domaćinstava, u najranijem popisu (uglavnom prema popisu iz 1468. godine) jesu: Fojnica sa 329 kuća i 20 neoženjenih odraslih muških članova (mudžered), Kreševo 299 kuća i 25 mudžereda, Novi Pazar 276 kuća i 28 m., Srebrenica 260 kuća i 52 m.,²⁹⁾ Visoko 220 kuća i 25 m., Foča 196 kuća i 70 m., Čajniče 190 kuća i 5 m.,³⁰⁾ Zvornik 165 kuća,³¹⁾ Višegrad 158 kuća i 30 m., Goražde 144 kuće i 115 m., Prijepolje 140 kuća i 24 m., Olovo 126 kuća i 30 m., Sase 132 kuće i 20 m.,³²⁾ Sutjeska 105 kuća i 16 m., Crnča oko 100 kuća,³³⁾ zatim, Kušlat, Pljevlja, Donja Tuzla i Gornja Tuzla ispod 100 kuća.³⁴⁾ Prema tome, Fojnica je bila najznačajnija varoš u Bosni, sa 329 kuća. Samo su se još četiri varoši kretale između 200 i 300 kuća, i to: Kreševo, Novi Pazar, Srebrenica i Visoko, dok ih je devet brojalo između 100 i 200 kuća. Za Kušlat ne postoje precizni podaci, ali se, svakako, svrstavao među posljednje tri varoši (Pljevlja, D. Tuzla i G. Tuzla) koje su, prema najranijim službenim podacima (1468, 1477, 1479), imale ispod 100 oporezovanih domaćinstava.

U većini tih varoši, tj. u svima varošima u centralnoj i sjeveroistočnoj Bosni, postojale su katoličke crkve gdje su bili nastanjeni franjevci, obično 2—3 franjevca i po nekoliko laika, dakle bili su to uglavnom franjevački samostani. Katoličke crkve su bile zabilježene u: Fojnici, Kreševu, Visokom, Sutjesci, Olovu, Srebrenici, Zvorniku, Gornjoj i Donjoj Tuzli. Ali, franjevci su sjedili još u nekoliko varošica sjeveroistočne Bosne, koje su potpale pod tursku vlast kasnije, padom ugarske Srebreničke banovine (oko 1512), to su: Teočak (podgrađe), Bijeljina, Koraj i

²⁹⁾ Najraniji demografski podaci za Srebrenicu datiraju iz 1512, i to samo djelomični, dok je cijelo oporezovano stanovništvo bilo popisano 1533. godine — lls. BBA, TD No 171 (1512), fo 2 i TD No 175 (1533), fo 25—31.

³⁰⁾ Ti demografski podaci za Čajniče iz 1468. godine (Ist. Belediye, TD No 0—76, str. 47) potvrđeni su i nešto kasnijim popisom, iz 1477. godine. Naime, te godine u Čajniču je bilo popisano 194 filuridžijska hrišćanska domaćinstva sa 10 mudžereda, kao i 5 muslimanskih kuća sa 1 mudžeredom, tj. ukupno 199 kuća sa 11 mudžereda (Ist. BBA, TD No 5, fo 1—2).

³¹⁾ Podaci za Zvornik baziraju na istim izvorima, kao i podaci za Srebrenicu (bilj. 29).

³²⁾ Isti izvori kao za Srebrenicu i Zvornik (bilj. 29).

³³⁾ Godine 1488. bio je donesen i poseban zakon o tržišnom badžu Crnče, što svjedoči o njenom tadanjem značaju. Up. Beldiceanu, isto, II, p. 213 i 377.

³⁴⁾ Za četiri posljednje varoši (Kušlat, Pljevlja, Donja Tuzla i Gornja Tuzla) pruženi podaci baziraju na izvorima: Ist. Belediye, TD No 0—76 (1468), str. 72; BBA, TD No 16 (Opširni popis Smederevskog sandžaka iz 1476), fo 278—279; BBA, Maliye Do 176 (Opširni popis mukato za Rumeliju iz 1477—1479), fo 157b i 176b.

Za sva druga nabrojena naselja podaci se temelje na najranijem popisu Bosne: Ist. Belediye, TD No 0—76 (1468).

Modriča. Crkve u prve dvije varoši, međutim, nestale su u prelaznom periodu. Zatim, u varošima istočnog dijela bosanskog sandžaka postojalo je nekoliko pravoslavnih crkava: u Goraždu, Novom Pazaru, Pljevlju, Čajniču i Višegradu, koje bilježe i turski izvori. I u utvrđenom Kušlatu na Drinjači Turci su zatekli crkvu, za koju ne znamo čija je bila.

Od navedenih varoši, kako se zna, bili su rudnici: Fojnica, Kreševo, Olovo, Srebrenica, Sase, Crnča, Čajniče i solarska mjesta Gornji i Donji Tuzla, dok su sve ostale predstavljale važne trgove u rudarskim regionima. Po tome osnovu bila je određivana i njihova feudalna pripadnost, tj. sva rudarska mjesta, kao naslijeđene regalijske, postala su carski has, dok su ostala, sa malim izuzecima, pripadala sandžak-begovom hasu. Ostali trgovci u Bosni, koji nisu imali varoški karakter, bili su još manji, kretali su se do 100 kuća. To su: Trgovište (Sarajevo), Kakanj, Žrnovnica kod Olova, Borač, Prača, Jeleč, Ustikolina, Petrič, Vrtar, Hrtar, Dobrun, Cernica, Küpru Hisar (Mostar), Konjic, Prozor, Belgrad (Prusac) i Gračаницa u Uskoplju. Svi su oni imali komunikacioni i uži privredni značaj.

Kako se vidjelo, dvije su komponente bile osnovne u formiranju i razvitku varoških naselja u Bosni, privredna i kulturna, tj. rudnici i crkve. To što su najznačajnije varoši bila sama rudarska mjesta, dokaz je da je rudarska privreda predstavljala glavnu materijalnu bazu u tome procesu. Nema sumnje u to da je Bosna i zbog te svoje značajke imala, donekle, specifičan položaj u Osmanskom Carstvu.

Uglavnom sve do kraja XV stoljeća izgled većine navedenih varoši i trgova nije se počeo mijenjati. Period stagnacije relativno je dugo trajao, jer osnovni uslov za njihov preobražaj, odnosno za razvitak gradova sa orijentalno — muslimanskom fizionomijom, nije postojao. Taj uslov bila je bezbjednost od neprijatelja koji nije bio postignut sve do propasti Ugarske na Mohaču (1526). Dotle je, uglavnom, cijela Bosna ostala isturana vojna krajina (**serhat**), pa se ni proces islamizacije nije bio značajnije razvio.

Zavisno od postizanja bezbjednosti, od širenja islamizacije u jednom kraju, i od državnih potreba: komunikacionih i drugih, počinju se formirati nukleusi muslimanskih naselja, obično kao dijelovi starih varoši, ili su utemeljivani novi, uglavnom otvoreni gradovi. Tako se najprije počeo razvijati Novi Pazar (**Yeni Pazar**), jer se nalazio u pozadini, a uz to u rudarskom području i što je predstavljao osobito važan komunikacioni punkt. Još prije 1468. Novi Pazar je bio stekao **status kasabe**, te se u popisu iz te godine formalno naziva čak: **şehir Yeni Pazar**, kada je u njemu bilo zabilježeno 75 muslimanskih kuća, a do tada je bila podignuta i džamija. Svakako, takav naziv, prema klasifikaciji urbanih naselja, nije mu odgovarao. I Sarajevo je približno u isto vrijeme dobilo status kasabe, kao sjedište bosanskog sandžak-bega. U tome preobražaju za njima su, prije kraja XV stoljeća, slijedila druga sjedišta sandžak-begova, Zvornik i Foča, sjedišta zvojničkog, odnosno hercegovačkog sandžak-bega.

S U M M A R Y

THE EARLIEST TURKISH SOURCES ABOUT MINES AND MARKETS IN BOSNIA

by Dr Adem Handžić

Here a summarized review is given of mines and mine-markets in Bosnia in the first decaded of the Turkish rule. The work is written on the basis of the earliest Turkish sources, which were mainly unpublished. It is divided into two parts; the first one is about **mines** and the second is about **town-colonies**.

1. The data about individual mines are given according to the earliest register of Bosnia from 1468. In several mine districts in which related mines were grouped they produced: silver, lead, iron, copper, and gold. By discussing individually all active mines the situation in the mines which Turks found is described.

2. Owing to the fact that mining industry represented the strongest economic basis in Bosnia, it made the strongest influence to the urban development of town colonies. It was found out that the most developed town coclonies were the mine places. Those were: Fojnica, Kreševo, Srebrenica, Olovo, Čajniče, as well as salt places: lower and Upper Tuzla. In all of them except for Čajniče Franciscans lived. Also those colonies were important which were situated in the mine districts, in the nearness of the mines such as: Vioko, Zvornik, Višegrad, Foča and Goražde. All other colonies in Bosnia which were neither mines nor mine markets, were of much less importance.

DR ENVER REDŽIĆ

Nacionalno pitanje u političkoj aktivnosti socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine od drugog Kongresa do Kongresa ujedinjenja*

Poslije svoga Drugog kongresa, SDS BiH je sve glasnije isticala da se bori za interese cjelokupnog naroda, a ne samo za interese radničke klase, posvećivala je sve veću pažnju opštenacionalnim problemima, što je nalazilo svog odraza i u konkretnim akcijama i manifestacijama radnika u mnogim radničkim centrima. Sve češća je bila pojava da u svojim političkim demonstracijama radnici istupaju sa parolom protiv

*) Sa člankom PRIPREMANJE OSNIVANJE I DJELATNOST SOCIJALDEMOKRATSKE STRANKE BOSNE I HERCEGOVINE SA POSEBNIM OSVRTOM NA NJENO STANoviŠTE PREMA NACIONALNOM PITANJU NA I I KONGRESU (PRILoZI 9/2 — INSTITUT ZA ISTORIJU SARAJEVO — 1973, str. 163—226 — broj časopisa izašao je iz štampe krajem decembra 1974) ovaj rad čini jednu cjelovitu raspravu (završena je 30. III 1973), u kojoj se razmatra formiranje stavova i aktivnosti SDS BiH u oblasti nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini u razdoblju od osnivanja stranke 1909. do njenog zaključnog kongresa 1919. U našoj istoriografiji to je prvi pokušaj monografski cjelovite obrade naučnog problema. Valja napomenuti da su se tokom protekle tri decenije pojavili mnogi istoriografski prilozi u kojima se njihovi autori uzput i parcijalno dotiču ove istorijske materijale, dok su stanovište SDS BiH prema nacionalnom, odnosno jugoslovenskom pitanju potpunije razmatrali i obrađivali samo dr Vlado Strugar i dr Nikola Babić, ali obadvojica u kontekstu šire tematizirane istorijske problematike. Tako je o ovome pitanju najviše pisao dr Vlado Strugar u svojim knjigama:

1) SOCIJALNA DEMOKRATIJA O NACIONALNOM PITANJU JUGOSLOVENSKIH NARODA — RAD — BEOGRAD 1956. (prilog: SDS BiH O NACIONALNOM PITANJU SVOJE ZEMLJE str. 158—165).

2) JUGOSLOVENSKE SOCIJALDEMOKRATSKE STRANKE 1914—1918 — JAZU — ZAGREB — 1963. (prilog: SDS BiH sadržan je u glavi II — str. 113—187).

vlade, tiranije, nedemokratskog ustava,¹⁾ da se suprotstavljaju angažovanju radnika iz inostranstva i traže da domaće radništvo ima prednost pri zapošljavanju u domaćim preduzećima.²⁾ Pojačana aktivnost radničkog socijalističkog pokreta u borbi za poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase, kao i njegova politička aktivnost, uvjeravali su vladu da je Socijaldemokratska partija u BiH čvrsto stala na noge, da ona povremeno isprobava svoju snagu organizujući štrajkove i političke radničke skupštine, što joj podiže ugled i doprinosi sve većem uticaju među radnicima. S druge strane, industrijalci i drugi vlasnici preduzeća i radionica svojom organizacijom nisu predstavljali nikakvu protutežu radničkim organizacijama. Zato je vlada bila primorana da administrativnim putem obuzdava socijaldemokratski radnički pokret.³⁾

Prihvatajući aneksiju kao relativno trajno stanje, a svakako kao stabilizaciju Monarhije u Bosni i Hercegovini, bogatiji sloj domaćih trgovaca, koji se tokom okupacije podigao u uslovima naglog razvoja prometa i konjunktura industrijske robe, nastojao je da ojača svoje pozicije u privrednom životu zemlje, pa se okretao industriji i uspio da uspostavi kontrolu i uticaj nad poslovanjem sitnih i srednjih industrijskih preduzeća. Polazeći od toga da ekonomski nije jaka, da bi mogla poći u bitku sa krupnom industrijom koja se nalazila u rukama stranih kapitalista, građanska klasa je svoje političko ponašanje usklađivala sa svojim mjestom u privrednom životu, pa je u najvećem dijelu ispoljavala lojalnost prema austrougarkoj upravi ili je sa njom saradivala. Takvo njeno držanje

3) SOCIJALDEMOKRATIJA O STVARANJU JUGOSLAVIJE — RAD — BEOGRAD 1965. (u glavi IV obrađuje se SDS BiH — str. 124—149).

O ovoj problematici dr Nikola Babić je pisao u svojim knjigama:

1) NA PUTEVIMA REVOLUCIJE — SVJETLOST — SARAJEVO 1972. (prilozi u glavi II:

1. Radnički pakret Bosne i Hercegovine i prvi svjetski rat. — 2. Doprinos radničkog pokreta Bosne i Hercegovine stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta 1919. — 3. Radnička štampa u Bosni i Hercegovini kao istorijski izvor. Ova tri članka zapremaju prostor od str. 155—190.

2) RAT, REVOLUCIJA I JUGOSLOVENSKO PITANJE U POLITICI SOCIJALDEMOKRATSKE STRANKE BOSNE I HERCEGOVINE — VESELIN MASLEŠA — SARAJEVO 1974 (prilog: Stavovi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema ratu, revoluciji i jugoslovenskom pitanju do prvog svjetskog rata — str. 84—162, glava III. Glava IV: Revolucionarna orijentacija Socijalističke stranke Bose i Hercegovine i stavovi prema stvaranju jugoslovenske države (1914—1918) — str. 162—209.

Ono što ovom prilikom želim da podvučem jeste moje uverenje da čak i eventualna mnogobrojnost naučnih priloga o ovoj problematici ne bi mogla biti razlog da se istorijska nauka njome iznova ne bavi, u težnji da je potpunije istraži i naučno objektivnije prikaže i osvijetli. Otuda je sasvim normalno da se među istoričarima, koji se bave čak tematski formalno ispitom problematikom, neminovno javljaju razlike u interpretacijama i ocjenama određenih istorijskih procesa, fenomena i problema. Kada ovih razlika ne bi bilo, ne bi moglo biti stvarnog napretka ni u istoriografiji posebno, ni u nauci uopšte. Time, razumije se, nisam rekao ništa novo, već samo na taj način izrazio svoje mišljenje da se među istoričarima u nas već podugo izbjegava kritičko utvrđivanje razlika u pogledima i ocjenama kao i razvijanje serozne i odgovorne nauke i polemike i kritike.

¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine — Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu — dalje: ABH — ZV BiH — No 210 — Pr. BH/1911.

²⁾ ABH — ZV BiH — No 228914 — Präs./1910.

³⁾ ABH — ZV BiH — No 1037, Präs./1911.

pobuđivalo je SDS BiH da je optužuje zbog »mamelučkog« služjenja vladi i stranom kapitalizmu. Zbog saradnje građanskih političkih stranaka sa vladom u najvažnijim pitanjima političkog uređenja zemlje, SDS BiH je smatrala da one ne mogu u saboru predstavljati potlačeni narod BiH.⁴⁾ Okrenuta svojim uskim klasnim interesima, domaća buržoazija je otežavala položaj SDS BiH, koja je prema Glasu slobode bila primorana da veliki teret borbe protiv vlade nosi sama, umjesto da ga ponesu zajedno sve političke snage koje teže narodnom jedinstvu i slobodi. SDS BiH se često preko Glasa Slobode žalila što građanskim političarima i strankama mora da govori o tome šta su njihovi zadaci, podvlačeći pri tome da je buržoazija po svome društvenom položaju u zemlji prirodni protivnik vlade i austrougarskog kapitalizma, da u BiH nema mjesta nacionalnim borbama, jer u njoj živi samo jedan narod, a raspirivanje srpsko-hrvatskih sukoba vodi u bezumne šovinističke borbe, od kojih imaju koristi jedino »narodni neprijatelji — feudalci i vlada«.⁵⁾ Stoga SDS BiH neprekidno poziva domaću buržoaziju da se ne podvaja, već da gradi srpskohrvatsko narodno jedinstvo, da ne pravi kompromise sa »narodnim neprijateljima« — vladom i feudalcima, nego da se protiv njih bori sve do potpunog ispunjenja velikog istorijskog zadatka — narodnog ujedinjenja i oslobođenja. Istovremeno, socijaldemokrati naglašavaju da je to i njihov cilj i da u njegovom ostvarivanju treba da djeluju zajedno buržoaske stranke i SDS BiH, a on se može postići samo »u borbi protiv vlade, kao predstavnika zajedničkog stranog neprijatelja, austrougarskog kapitalizma i feudalizma i protiv domaćeg feudalizma«.⁶⁾ Socijaldemokrati su, bez sumnje, smatrali da je zavojevačka kapitalistička Austro-Ugarska Monarhija neprijatelj koji ugrožava opstanak i razvitak naroda BiH i da on može da ostvari svoje oslobođenje samo ako se ujedinjenim snagama bori protiv tog neprijatelja. Međutim, oni su takođe mogli da se osvjedoče da mnogi građanski političari, naročito saborski poslanici, vode »naopak« politiku služjenja »stranom neprijatelju«, zbog čega su ih kritikovali i optuživali, čineći to gotovo frontalno, pa bi se na osnovu njihovih ocjena političkih odnosa u zemlji mogao steći utisak da je dio domaćeg unutrašnjeg fronta koji se bori protiv »stranog neprijatelja« ostao ograničen na socijaldemokratsku stranku, dok njegov najveći dio predstavlja oslonac vladi i austrougarskom kapitalizmu i domaćem feudalizmu. Iako je SDS BiH znala da utvrdi područje saradnje sa građanskim političkim strankama, da označi dodirne tačke koje ih povezuju u borbi za narodno jedinstvo i oslobođenje, ona nije znala da u tome smislu djeluje praktično. Zbog toga je dolazila u sukob i sa onim snagama sa kojima je mogla da ostvari najbolju saradnju, pa i više oblike zajedničke borbe. Polazeći od rezolucije I jugoslavenske socijalističke konferencije, ona je unaprijed odbijala i svaku pomisao na autonomiju BiH, držeći se dogmatski ideje jugoslavenske nacionalne autonomije u okviru Monarhije, kao što se austrijska socijalna demokratija dogmatski držala Brnskog nacionalnog programa, odnosno njegove koncepcije integriteta Austro-Ugarske Mo-

⁴⁾ ABH — ZV BiH — No 1757 — Präs./1911.

⁵⁾ »Kakva borba treba da se vodi« — Glas Slobode, br. 14 — 15. februara 1911. str. 1.

⁶⁾ »Rot protiv srpstva« — Glas Slobode — br. 45 — 10. juna 1911, str. 1.

narhije. Tako je ona odbacila nacionalni program »Otadžbine« kao nedemokratski i šovinistički, zbog stanovišta (izraženog u ovom programu), prema kome je BiH trebalo da postane samostalna upravna oblast sa svima obilježjima države koja čuva svoju jedinstvenost i istorijsko-političku individualnost i u kojoj je vlada odgovorna demokratski izabranom saboru.⁷⁾ Za SDS BiH ovakav program bio je izraz partikularizma, koji ide »za razjedinjavanjem snage našeg naroda u Austro-Ugarskoj«, pa usljed toga može da bude stanovište samo protivnika narodnog jedinstva Srba i Hrvata.⁸⁾ Po ocjeni socijaldemokrata, partikularizam, šovinizam i nacionalne borbe najviše su razvijeni u BiH, jer u njoj narod nema demokratskih prava i sloboda. Štaviše, upravo »razuzdani nacionalizam«, koji raspiruju građanske stranke, onemogućava da se u BiH vodi uspješna borba za promjenu ustava i demokratizaciju cjelokupnog političkog života, kojom jedino može da se »obezbjedi opstanak i razvitak našeg naroda«.⁹⁾ Dosljedna stanovištu najšire demokratije u zemlji, SDS BiH se izjasnila protiv institucije zemaljskog poglavara kada se pokrenula diskusija o njenom jačanju, tražeći uspostavljanje vlade koja bi bila odgovorna samo parlamentu kao nosicu narodnog suvereniteta. To je nesumnjivo bio doprinos SDS BiH naporima u pravcu jačanja demokratskog faktora u političkim odnosima zemlje i slabljenja pozicija Zemaljske vlade kao nosioca

Izvršne političke vlasti Monarhije u BiH. Međutim, njena koncepcija demokratizacije političkog života sadržavala je u sebi gledište da je »u današnjim prilikama neumjesno baviti se državno-pravnim pitanjima«,¹⁰⁾ jer se time narodne snage rasipaju, što odgovara interesima vlade i feudalaca, umjesto da se one koncentrišu i jačaju u borbi za demokratska prava, koja su uvijek izraz i dokaz političke snage naroda.

SDS BiH odlučno se protivila svakom rješavanju državno-pravnog položaja BiH, koje je polazilo od partikularizma, uvažavalo bilo koji pojedinačni interes — srpski, hrvatski ili muslimanski — prenebregavalo stanovište socijalne demokratije i napredne buržoazije da su Srbi i Hrvati jedan jedinstven jugoslavenski narod, koji stoljećima teži svome jugoslovenkom jedinstvu. Otuda nikakav državno-pravni položaj BiH izvan jugoslavenske cjeline, saglasno »Tivolskoj« rezoluciji, ne može predstavljati rješenje jugoslavenskog pitanja. Kako, pak, rješenje jugoslavenskog pitanja u duhu »Tivolske« rezolucije ne predstoji kao neposredno realna mogućnost, to je besmisleno trošiti narodne snage u jalovim diskusijama o državno-pravnim pitanjima, nego ih treba koncentrisati na zadatke, čije će rješenje ubrzati ostvarenje socijaldemokratske ideje i programa jugoslavenskog jedinstva. U tom pogledu primarni značaj ima borba za ukidanje feudalnih društvenih odnosa i oslobođenje kmetstva, za demokratski ustav i uvođenje političkih sloboda, za uspostavljanje modernih ekonomskih i političkih odnosa, što znači definitivno izvlačenje BiH iz

⁷⁾ Otadžbina, Glas Slobode, br. 71, 9. septembra 1911, str. 1.

⁸⁾ Demokratski program, Glas Slobode, br. 72, 13. septembra 1911, str.1.

⁹⁾ Austro-ugarska kolera, Glas Slobode, br. 92, 22. novembra 1911, str. 1.

¹⁰⁾ Nekoja politička pitanja, Glas Slobode, br. 60, 2. septembra 1911, str. 1.

Vidjeti takođe — Hamdija Kapidžić: Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine — Svjetlost — Sarajevo, 1968, str. 101—109.

višestoljetne društvene zaostalosti. Po ocjeni SDS BiH, u ovim zahtjevima podudaraju se interesi radničke klase sa interesima buržoazije, zbog čega socijalna demokratija tako uporno insistira na njihovom zajedničkom istupanju. Ona je bila čvrsto uvjerenjena da će, izložena opštepolićkom pritisku, vlada biti primorana da agrarno pitanje riješi u interesu kmetova i da pripremi novi ustav zasnovan na demokratskim pravima i slobodama građana. Međutim, ova ocjena SDS BiH nije dobila potvrdu u stvarnosti, jer buržoaske stranke, po njenom uvjerenju, nisu shvatile ni narodne, ni svoje buržoaske interese, nego su dozvolile vladi da ona određuje pravac građanske politike.¹¹⁾ Tako je nastojanjem vlade i nedostatkom jedinstva građanskih stranaka došlo do stvaranja hrvatsko-muslimanskog pakta, čiji je smisao, po SDS BiH, bio u tome da služi vladi i da u Saboru bude njen oslonac u provođenju političkog programa inspirisanog interesima zavojevaćkog austrougarskog kapitalizma. Usljed toga SDS BiH našla se u položaju da »sama vodi brigu protiv predstavnika stranog kapitala i protiv domaćih feudalaca«.¹²⁾ Ali, ona zbog toga nije izgubila nadu u uspjeh svoje borbe, već naprotiv, ističe se na III kongresu, uvjerenjena je da je shvatila svu važnost momenta u kome se nalazi cijela Monarhija, koju je, zahvaljujući socijalnoj demokratiji, zahvatila demokratska struja velike snage, što i socijaldemokratskom pokretu BiH daje podršku u njegovoj neravnoj borbi protiv nadmoćnog protivnika.

Dok buržoaske snage hrvatsko-muslimanskog pakta i jedan dio srpskih političara daju slobodne ruke zavojevaćkoj politici stranog, austrougarskog kapitalizma, SDS BiH je kao jednu od najvažnijih taćaka na svome III kongresu 10. i 11. jula 1911. postavila pitanje kolonijalne politike. To je bio znaćajan momenat u izgrađivanju njene nacionalne politike. U referatu Dušana Glumca »Kolonijalna politika« konstatuje se, na temelju analize ekonomske politike Monarhije u BiH od okupacije do kongresa, da je »sva politika zavojevaćkih vlada bila uperena kao što i danas protiv ekonomskog, kulturnog i političkog jaćanja našega naroda, dok su svom snagom i brzinom izvođene sve ustanove i utvrde, koje štite austrougarski kapitalizam«.¹³⁾ Ova tvrdnja izvodi se iz obilja činjenica u oblasti austrougarske politike izgradnje željeznica, izvozne i uvozne trgovine, budžetske i poreske politike, na osnovu čega se ocjenjuje da su ekonomski izvori i mogućnosti BiH u osnovi podređeni zahtjevima austrougarskog kapitalizma. »Samo ono, ističe se u referatu, što štiti interese naših zavojevaća, što štiti interese tih buržoazija, to se punom parom provodi i podržava u zemlji kod nas, a s tim se pogledima gleda s iste strane i na cijeli Balkan«.¹⁴⁾ Stoga se u kongresnoj rezoluciji podvlaći da se u imperijalističkoj politici Monarhije nalazi glavni uzrok ekonomskog, kulturnog i političkog zastoja BiH i da austrougarska vlada svojim radom za interese moćnih klasa u obadvije polovine Monarhije

¹¹⁾ Arhiv KP BiH — tom II — Izvještaj Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, II stranaćkom kongresu 10. i 11. jula 1911, tr. 135.

¹²⁾ Ibidem.

¹³⁾ Arhiv KP BiH, II tom III — Kongres SDS BH — Kolonijalna politika — referat Dušana Glumca, str. 146.

¹⁴⁾ Ibidem.

sprečava pravilan ekonomski razvoj BiH. Zbog toga, polazeći od svoje ocjene imperijalističkog karaktera austrougarske politike u BiH, Kongres zahtijeva od stranke da nastoji »svim sredstvima koja joj stoje na raspoloženju, da se ekonomskom životu naše zemlje kao prvom preduvjetu za ojačanje otporne snage našega naroda protiv kolonijalnog pljačkanja, prokrči pravilan put, a za ojačanje industrijskog razvoja bez kog zemlja nema života...«. ¹⁵⁾

Referat o kolonijalnoj politici koji je podnesen III kongresu SDS BiH i rezolucija koju je o tome pitanju Kongres usvojio pomaže potpunijem razumijevanju stanovišta SDS BiH o rješavanju nacionalnog pitanja u BiH, odnosno jugoslavenskog pitanja. Rezervi, koju je stranka ispoljila na II kongresu u pogledu austrougarskog okvira jugoslavenske nacionalne autonomije (»konferencija je računajući s današnjim stanjem u Austro-Ugarskoj s obzirom na Jugoslovane...«) pridružili su se novi elementi koji se nalaze u stavovima stranke o kolonijalnoj politici. Tu je u embrionalnom obliku prisutno shvatanje da je rješenje jugoslavenskog pitanja, odnosno oslobođenje Jugoslavena najdublje povezano sa borbom protiv austrougarskog imperijalističkog kapitalizma u BiH i na Balkanu. Međutim, u vrijeme III kongresa ni unutrašnji ni međunarodni položaj Monarhije, kao ni politički odnosi u BiH uopšte i položaj SDS BiH posebno nisu dozvoljavali da stranka u ovom obliku formuliše svoje gledište o rješavanju jugoslavenskog pitanja. Realno procjenjujući situaciju, Kongres je postavio pred stranku zadatak da radi na »ojačanju otporne snage našega naroda protiv kolonijalnog pljačkanja...«, pokazujući na taj način kako SDS BiH gleda na pravac razvoja narodne borbe u neposrednoj budućnosti.

Razvoj političkih odnosa u BiH, kao i drugim jugoslavenskim zemljama, pokazivao je veoma jasno da Austro-Ugarska Monarhija teži jačanju svoga položaja u njima, a posebno u BiH, odakle može najefikasnije da kontroliše situaciju na Balkanu, posebno u Srbiji i da onemogućava ujedinjavanje jugoslavenskih političkih snaga i njihovo povezivanje sa Srbijom, čega se politički vrh osobito bojao. Na toj liniji pojavila se inicijativa feldcejmajstera Oskara Potjoreka da se ojača položaj zemaljskog poglavara BiH, na kome se on nalazio od 1911. godine obavljajući istovremeno i funkciju komandanta XV i XVI korpusa austrougarskih trupa, koje su bile locirane u BiH i Dalmaciji. Svoje predloge Potjorek je, pored ostalog, objašnjavao potrebom proširenja zemaljske autonomije, posebno autonomnijeg položaja Zemaljske vlade za BiH u uslovima ustavnog sistema i oni su bili konačno usvojeni carevom odlukom od 1. aprila 1912. godine. ¹⁶⁾ Objedinjavanje funkcija zemaljskog poglavara i armijskog inspektora bio je ojačan i Potjorekov lični položaj i prestiž, što se odražavalo u njegovoj veoma agresivnoj politici prema Srbiji i prema jugoslavenskoj akciji u BiH.

S druge strane, u političkom životu BiH počelo je da se intenzivnije ispoljava jedno novo strujanje, nastalo kao reakcija na kompromise

¹⁵⁾ Ibidem — Rezolucija — str. 151.

¹⁶⁾ Dr Hamdija Kapidžić, n. dj. — Previranje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine, str. 110—111.

i oportunistički građanske nacionalne politike, koje je obuhvatalo omladinu i izražavalo njenu potrebu za političkim radikalizmom u pravcu jugoslavenskog nacionalnog ujedinjenja.

Dosljedna svojim zahtjevima za donošenjem novog, demokratskog ustava i uvođenjem političkih sloboda i demokratskih prava građana, SDS BiH suprotstavila se Potjerekovoj politici povećanja kompetencija zemaljskog poglavara, nalazeći u tome novo sredstvo protiv demokratizacije političkog života i tražila da se, umjesto jačanja položaja zemaljskog poglavara, organizuje i jača narodna samouprava i tako sprečava uplitanje i uticaj vojnog faktora u radu uprave i razvoju političkih odnosa.¹⁷⁾ Istovremeno, socijaldemokratska stranka pozdravila je pojavu omladine na političkoj sceni, u prvom redu zbog njene jugoslavenske koncepcije. Prilikom za to pružile su joj demonstracije protiv terora, koji je nad demokratskim jugoslavenskim pokretom u Hrvatskoj sprovodio reakcionarni režim bana Cuvaja. Osvrćući se na ovu jugoslavensku omladinsku akciju, Glas Slobode je ovu solidarnost sa jugoslavenskim pokretom u Hrvatskoj objašnjavao činjenicom da je narod u BiH dio istog naroda u Hrvatskoj, usljed čega je borba protiv ugnjetavanja naroda u Hrvatskoj takođe i njegova borba.¹⁸⁾ To, međutim, ne može — tvrdi socijaldemokratski list — da shvati Zemaljska vlada, jer u njoj odlučuju Austrijanci i Mađari, u interesu jedne i druge polovine Monarhije, a ne u interesu BiH, prema kojoj se odnose kao prema koloniji. Svoj protubosanski i antidemokratski stav oni su pokazali gušenjem omladinskih demonstracija 19. II 1912, o kojima je Zemaljska vlada telegrafski obavijestila Zajedničko ministarstvo Finansija u Beču ističući da su demonstranti regrutovani iz redova učenika srednjih škola, radnika i hrvatske inteligencije.¹⁹⁾ Izvještavajući Zajedničko ministarstvo Finansija o ponovljenim demonstracijama sljedećeg dana, 20. II 1912, Zemaljska vlada je navela da je u njima zapaženo mnogo muslimanske omladine, ali je posebno naglasila da su ove demonstracije predstavljale uspjeh socijalne demokratije. »Karakter jučerašnjih demonstracija nije više bio čisto nacionalan, već je imao snažan socijalistički pečat.«²⁰⁾

Organi uprave i sarajevske policije istupili su brutalnim mjerama protiv demonstranata, riješeni da ne dozvole širenje akcije solidarnosti sa pokretom jugoslavenske omladine u Hrvatskoj i SDS Hrvatske protiv Cuvajevih nasilja. Lišena mogućnosti neposredne akcije u Saboru, SDS BiH je tražila od saborskih poslanika građanskih stranaka da u Saboru zahtijevaju uklanjanje najodgovornijih predstavnika policijskog sistema sa njihovih položaja Benka, Pitnera i Brodnika, smatrajući da je to samo najmanja satisfakcija za nemilosrdne policijske obračune i intervencije protiv demon-

¹⁷⁾ Promjene u upravi zemlje, Glas Slobode, br. 37, 23. marta 1912, str. 1.

¹⁸⁾ Demonstracije protiv tiranije u Hrvatskoj, Glas Slobode, br. 24-22. februara 1912, str. 1.

¹⁹⁾ ABH — ZV BiH — No 1153 — Präs./1912, Telegram ZV BiH Zajedničkom ministarstvu finansija — dalje ZMF u Beč 19. II 1912.

²⁰⁾ ABH — ZV BiH — No 1186 — Präs./1912, (Telegram ZV BiH od 20. II 1912, ZMF-a u Beč).

stranata, na čemu se mora insistirati.²¹⁾ Akciju podrške omladini i socijaldemokratima u Hrvatskoj nastavila je SDS BiH i poslije zavođenja komesarijata koji je imao zadatak da uguši jugoslavenski pokret u Hrvatskoj. U nizu ovih akcija značajno mjesto ima protestna radnička skupština održana u Sarajevu 14. V 1912. Glas Slobode pisao je da je ovoj skupštini prisustvovalo oko 3.000 radnika i građana, koji su, izražavajući solidarnost sa pokretom u Hrvatskoj protiv komesara Cuvaja, manifestovali visok stepen jugoslavenskog narodnog jedinstva.²²⁾ U ovoj socijaldemokratskoj skupštini Zemaljska vlada primila je iscrpan izvještaj kotarskog predstojnika dra Michalics-a. Tema skupštine bila je »Politički položaj u Hrvatskoj i socijalna demokratija«, o čemu je, izvještava Michalics, referisao Sreten Jakšić, nastojeći da objasni uzroke uspostavljanja komesarijata u Hrvatskoj. Po njegovom mišljenju, ti uzroci nalazili su se prvenstveno u silnom razmahu pokreta za jugoslavenskim jedinstvom, čiji su nosioci dačka omladina, radnici i napredni građani. Ovaj pokret teži istom cilju koji su već postigli mnogi narodi zapadne Evrope. Francuzi, Italijani, Nijemci, navodi Jakšić, odavno su ostvarili svoje ujedinjenje, dok austrougarske vlasti u jugoslavenskim zemljama Monarhije progone ideju i pokret nacionalnog ujedinjenja Jugoslavena kao zločin izdaje. Njima je iznad svega stalo da rasparčanoti Jugoslavena, jer je lako upravljati sa pocijepanim i razdvojenim narodom. Šovinističkim dijeljenjem naroda na Srbe i Hrvate, građanske stranke u BiH idu na ruku vladi, a Bosanski sabor je postao njen poslušni sluga, jer odobrava sve što vlada od njega traži. U duhu Jakšićevog izlaganja sačinjena je rezolucija koju je prihvatila ova radnička skupština. Okupljeno radništvo izrazilo je u rezoluciji svoje negodovanje i protest protiv »najbrutalnije tiranije koja se karakteriše time što je sva vlast predana u ruku komesaru Cuvaju... Zbog toga sarajevsko radništvo i građanstvo **podize najoštriji protest** protiv tlačenja naroda u Hrvatskoj i Slavoniji, koji je nama bratski i po sudbini i po nacionalnoj istovjetnosti.«²³⁾

Interesantno je da se u ovom momentu, kada se SDS BiH u neposrednoj političkoj akciji sve više angažuje u borbi za podizanje jugoslavenske nacionalne svijesti u radničkoj klasi, među vodećim socijaldemokratima javlja shvatanje da socijaldemokratska stranka svakim danom sve izrazitije »postaje narodna stranka, stranka najširih slojeva, koji također imaju interesa da se promijeni današnje društveno uređenje, jer su i oni u njemu eksploatisani...«²⁴⁾ Ali, podvlačeći svoj narodni karakter zbog uloge koju je na sebe preuzela u borbi za nacionalno ujedinjenje jugoslavenskog naroda, SDS BiH je istovremeno odbijala svaku podršku građanskim strankama koje navodno svojim »nacionalnim« radom služe »narodnim neprijateljima.«²⁵⁾

²¹⁾ Naš sabor i stanje u Hrvatskoj, Glas Slobode, br. 25, 24. februara 1912, str. 1.

²²⁾ Protest protiv komesarijata u Hrvatskoj, Glas Slobode, br. 59 - 28. majo 1912. str. 1.

²³⁾ ABH — ZV BiH — No 2685 — Präs./1912.

²⁴⁾ Radnička politika, Glas Slobode, br. 33, 14. marta 1912. str. 1. — U članku se govori o »narodnom« karakteru SDS BiH, iako ona 1912. godine obuhvata svega 2.445 članova (Arhiv KP BiH, tom II, str. 173).

²⁵⁾ Ibidem.

Širok, gotovo frontalan napad na građanske stranke na temelju ocjene da zanemaruju opštenacionalni interes, dobio je karakter principijelnog stanovišta SDS BiH u njenom radu na razvijanju i izgradnji svijesti naroda BiH o njegovom jugoslavenskom nacionalnom jedinstvu. Po njenom uvjerenju, tome nastojanju stajale su na putu dvije glavne prepreke: »Uobražena politička samostalnost balkanskih državnica s jedne i imperijalistički nasrtaji evropskog kapitalizma s druge strane jesu glavni uzroci radi kojih je jugoslavenski narod osuđen na bankrotstvo i to ponajviše prijeto da se taj narod nikad ne formira kao jedan nacionalni faktor.«²⁶⁾ U ovom gledištu SDS BiH očigledno se ispoljava uticaj austro-marksističke teze o apsolutnoj prednosti krupnih ekonomskih i državnih područja, kao i uticaj socijalističke ideje o balkanskoj federaciji, zbog čega ona u svakom nacionalnom pokretu vidi manifestaciju šovinističkog podvajanja, pa u skladu s tim uvjerenjem smatra da su balkanske »državnice« Srbija i Crna Gora samo »prividno politički samostalne«, dok su one stvarno zavisne, kao i sve druge jugoslavenske zemlje koje se nalaze u sastavu Monarhije. I kao što je »šovinistička« pocijepanost jugoslavenskog naroda u Austro-Ugarskoj prepreka njegovom nacionalnom ujedinjenju, tako i »uobražena politička samostalnost balkanskih državnica« stoji na putu jugoslavenskom nacionalnom jedinstvu. On se, međutim, može uspostaviti jedino uklanjanjem »umjetnih granica državnica« i formiranjem jedinstvenog ekonomskog područja jugoslavenskog naroda. Polazeći od ove teze, SDS BiH pristupa »zaokružavanju jugoslavenske Zajednice na prostoru velikom oko 600.000 km. gdje pod istim ekonomskim uslovima treba da živi 30.000.000 stanovnika«! Po uvjerenju socijaldemokratskih prvaka ostvarenje ove perspektive zavisi jedino da li će »nacionalni nosioci u pravo vrijeme shvatiti svoj zadatak na radu oko ekonomske zajednice naroda ili će svojom dosadašnjom politikom i dalje pogodovati zavojevačkom kapitalizmu Evrope...«²⁷⁾

Aktivnost SDS BiH u pravcu stvaranja jugoslavenskog jedinstva, kao i problemi koje je na tom planu donio politički razvoj u BiH, tražili su da socijaldemokratska stranka na svome IV kongresu (30. juna i 1. jula 1912) razmotri jugoslavensko pitanje u svijetlu konkretnih političkih odnosa i tendencija njihovog razvoja i da na osnovu cjelovitog razmatranja formuliše o njemu svoje stanovište. Citirani članak u Glasu Slobode Položaj Jugoslovena sadržavao je najvažnije elemente referata i rezolucije. U toku tri godine od svoga osnivanja SDS BiH je poklanjala jugoslavenskom pitanju izuzetno veliku pažnju. Ono se tako reći, nalazilo u samom fokusu njene aktivnosti. Po važnosti koju mu je pridavala, sa jugoslavenskim pitanjem u praksi Socijaldemokratske stranke može da se upoređuje još jedino ustavno pitanje, uključujući tu i borbu stranke za opšte, jednako, neposredno i tajno pravo glasa. U stvari, u radu Socijaldemokratske stranke ova dva pitanja se vrlo tijesno dodiruju i često prožimaju, čineći organsko jedinstvo i cjelinu socijaldemokratske politike. Sada su bili sazreli uslovi da jugoslavensko pitanje u svom širokom obliku dođe

²⁶⁾ Položaj Jugoslovena, Glas Slobode, br. 64 — 1. juna 1912. str.1.

²⁷⁾ Ibidem.

u dnevni red stranačkog kongresa, kako s obzirom na značaj koji je ono dobilo u političkom životu BiH, tako i s obzirom na stepen njegove idejno-političke obrade u SDS BiH.

Značajno je da Markić u referatu »Jugoslavensko pitanje i Socijalna demokratija²⁸⁾ govori o *Jugoslaviji*, pod kojom se podrazumijevaju zemlje Monarhije u kojima žive Južni Slaveni. Tu se kaže da je »bosanski proleterijat, ugledavši se u svoje klasne drugove u Jugoslaviji« postavio na dnevni red Kongresa jugoslavensko pitanje. U referatu se ponavljaju već poznati stavovi socijaldemokratske stranke, ali su njihove formulacije jasnije i oštrije. »U Bosni se proglašuje ustavnost, kojom se uzakonjuje najcrnji apsolutizam... Južni Slaveni u ovoj Monarhiji idu sigurnoj i stalno svojoj propasti... Srbija, Bugarska i Crna Gora žive prividno samostalnim životom... Kada dakle pogledamo stanje svih Južnih Slavena, vidjećemo u kako mizernim prilikama oni žive. Spasiti se tih prilika mogu samo zajedničkom borbom i otporom protiv svega što im smeta napretku.²⁹⁾

Polazeći od teze o nesposobnosti buržoazije da riješi jugoslavensko pitanje, što je bio njen istorijski poziv i zadatak, Rezolucija IV Kongresa zahtijeva preuređenje Monarhije na principu nacionalne autonomije, ali tako da unutar jedinstvenog gospodarstvenog područja, a bez obzira na historičke granice, bude svakom narodu garantovano jedinstvo, samostalnost i samovlada u svim političko-kulturnim pitanjima«. Međutim, u pogledu položaja Jugoslovena, Rezolucija proglašava da je cilj Jugoslovena Austro-Ugarske »**potpuno nacionalno ujedinjenje**« pri čemu se podrazumijeva konstituisanje Jugoslovena kao »jedinstvenog naroda bez obzira na sve umjetno načinjene državopravne i političke ograde« koji teže »za zajedničkim životom kao slobodna cjelina unutar potpuno demokratske konfederacije naroda«. Za ostvarenje svoga cilja Rezolucija utvrđuje sljedeća sredstva: 1) **Uspostavljanje općeg, jednakog, tajnog i proporcionalnog prava glasa** koje čine temelj demokratskih političkih odnosa; 2) **Rad na stvaranju jedinstvenog narodnog kulturnog jezika**; 3) Započeti rad balkanske socijaldemokratske konferencije spojiti sa radom jugoslovenske socijalističke konferencije; 4) U tom smislu obrazovati **zajednički odbor** od predstavnika svih jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka u Monarhiji i svih socijaldemokratskih stranaka na Balkanu.³⁰⁾

Za razliku od rezolucije donesene na II kongresu koja se u pogledu državno-pravnog i nacionalnog pitanja postavila na stanovište »Tivolske« rezolucije, u referatu i rezoluciji IV kongresa o odnosu socijalne demokratije BiH prema jugoslavenskom pitanju istupa se sa tvrdnjom da Jugoslaveni u Monarhiji neizbježno idu svojoj propasti, od koje mogu da se spase samo borbom za *potpuno nacionalno ujedinjenje*, kojim će

²⁸⁾ Arhiv KP BiH, tom II; IV Kongres Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine (održan 30. juna i 1. jula 1912. godine u Sarajevu) — Jugoslovensko pitanje i socijalna demokratija — str. 189.

²⁹⁾ Ibidem, str. 189—190.

³⁰⁾ Ibidem, Rezolucija, str. 190—191.

biti prevaziđene »sve umjetno načinjene države i političke ograde«. Uklanjanjem tih ograda, koje su ih rasparčavale, otpočće nova stranica u istoriji Jugoslavena, koji će »kao slobodna cjelina« ući u »demokratsku konfederaciju naroda«. Ovdje se postavlja pitanje teritorijalnog okvira ove konfederacije. Sudeći po ocjeni sadržanoj u referatu da Jugoslaveni u *Monarhiji* idu svojoj sigurnoj propasti i zatim imajući u vidu zahtjev, istaknut u Rezoluciji da se spoje započeta nastajanja jugoslavenskih i balkanske socijalističke konferencije, kao i zaključak da se obrazuje zajednički odbor od predstavnika jugoslavenskih i balkanskih socijaldemokratskih stranaka, čiji je zadatak da trajno djeluje u naprijed utvrđenom pravcu, tj. u pravcu stvaranja demokratske konfederacije naroda, može se s razlogom pretpostaviti da se po zamislima tvoraca rezolucije njen okvir ne ograničava na Austro-Ugarsku Monarhiju, već da se on proširuje na veliko Podunavsko-balkansko područje. Na ovu pretpostavku naročito upućuju treći i četvrti stav Rezolucije, koji predstavljaju praktičan izraz gledišta o jedinstvu jugoslavenskog i balkanskog pitanja i jedinstvenom putu njihovog rješavanja.

Poslije Kongresa Glavni odbor SDS BiH uputio je rezoluciju o jugoslavenskom pitanju Glavnom odboru SDS Hrvatske i Slavonije pozivajući ga da njihove dvije socijaldemokratske stranke povedu zajedničku akciju u duhu kongresnih stavova o jugoslavenskom nacionalnom ujedinjenju. Glavni odbor SDS Hrvatske i Slavonije primio je ovaj prijedlog »na znanje«, ali je zajedničku akciju odgodio »za bolja vremena«. ³¹⁾

IV kongres SDS BiH, naročito rasprava o jugoslavenskom pitanju i stanovište koje je o njemu formulisano u kongresnoj rezoluciji pružili su organima uprave elemente za njihovu ocjenu da socijalna demokratija postaje aktivnija i da svojom agitacijom obuhvata sve šira područja državnog i narodnog života. Njihovi izvještaji o Kongresu sadrže interesantna zapažanja, prijedloge i sudove o radu SDS i njenom značaju u političkom životu zemlje. Prateći rad Kongresa, vladin komesar za grad Sarajevo u svojoj rezoluciji vladi izražava bojazan od »agresivnosti socijaldemokratskih masa« i zalaže se za »obuzdavanje socijal-demokratske agitacije« kojom SDS »ugrožava red i sprječava mirni razvoj«. On smatra da bi »tek poslije efekta takve akcije socijalna demokratija mogla biti stvarno upotrebljiv politički instrument«. ³²⁾ Zemaljska vlada je također poslala sličan izvještaj o IV kongresu SDS BiH Zajedničkom ministarstvu finansija. Izvještaj sadrži vladinu ocjenu da agitacija socijalne demokratije »premašuje njenu snagu«, ali se istovremeno napominje da u datim okolnostima ta agitacija može biti neugodna i opasna. Zbog toga su, po njenoj ocjeni potrebne upravne mjere, stalno kontrolisanje aktivnosti

³¹⁾ ARPJ — Zbirka Vitomira Koraća — R. Br. 23. — Zapisnik sjednice Glavnog odbora od 27. srpnja 1912.

³²⁾ ABH — ZV BiH — No 3274/Paris. 1919. Vladin komesar za zemaljski glavni grad Sarajevo — No 429. Präs. Sarajevo 2. juli 1912 — Prezidijum Zemaljske vlade u Sarajevu.

tranke, organizacija i razvijanje konfidentske službe u partiji, otpuštanje sa posla socijalističkih agitatora i sl., kako bi se »socijaldemokratska agitacija držala u odmjerenim granicama.«³²⁾

Interesantno je konstatovati da je Zajednički ministar finansija baron Burijan u ovom vladinom izvještaju zapazio njeno principiijelno negativno stanovište prema socijalnoj demokratiji, koje je on smatrao neispravnim i upozoravao da nastojanja SDS BiH »unutar zakonskih okvira u mnogom pogledu zaslužuju pažnju«. Zbog toga je Burijan preporučio Zemaljskoj vladi da se izbjegavaju oštri postupci prema SDS, o čemu ona treba da vodi računa, naročito s obzirom na aneksiju BiH i na postojanje ustavnih garancija. Represivna sredstva protiv socijalne demokratije mogu se upotrijebiti, naglašava Burijan, samo u slučaju javnog ugrožavanja mira, reda, ratne opasnosti i sl.³³⁾

Iako se razilaze u ocjeni opšteg značaja SDS BiH, spomenuti izvještaji, kao i Burijanov odgovor Zemaljskoj vladi, pokazuju da Zajedničko ministarstvo finansija Austro-Ugarske Monarhije i njegovi organi u BiH nisu pridavali posebnu važnost tadašnjoj kampanji bosansko-hercegovačke socijalne demokratije za jugoslavensko nacionalno jedinstvo, nego su ocjenjivali da je cjelokupna njena agitacija, u kojoj je veoma istaknuto mjesto imala ideja jugoslavenskog nacionalnog ujedinjenja, daleko prelazila njenu snagu i uticaj na politička zbivanja i tokove. U stvari, ovi izvještaji svojim najvažnijim elementima upućuju na zaključak da je organima austro-ugarske uprave i dalje bilo stalo do toga da istovremeno mjerama pritiska i tolerancijom njene opozicione aktivnosti djeluju da SDS BiH ostane u lojalnom odnosu prema režimu. Iako su se vladajući faktori nemilosrdno obračunavali sa jugoslavenskim pokretom u cijeloj Monarhiji, jer su u njegovom jačanju s pravom vidjeli opasnost za vitalne austro-ugarske interese, jugoslavenska orijentacija i kampanja SDS BiH, iako organima austrougarske vlasti u BiH nije bila po volji, nije im se činila ni opasnom sve dok je bila odvojena od nacionalnih pokreta u BiH pod vodstvom građanskih političkih stranaka.

Povezivanje jugoslavenske nacionalne ideje sa velikom konfederacijom naroda podunavsko-balkanskog prostora mogla je oduševiti vodstvo mlade i nejakke bosanskohercegovačke socijalne demokratije, ali ova konstrukcija nije mogla zagrijati i u akciju pokrenuti radničku klasu i široke narodne mase u BiH, niti u drugim jugoslavenskim i balkanskim zemljama. To, međutim, nije smetalo vodstvu SDS BiH da se neumorno i predano zalaže za tumačenje i propagiranje stavova IV kongresa o sadržini jugoslavenskog pitanja i putevima njegovog rješavanja. Među priložima koje je s tim u vezi objavljivao Glas Slobode neposredno poslije Kongresa članak Sretena Jakšića Jugoslavensko pitanje i socijalizam³⁴⁾ ima poseban značaj. Bilo je potrebno da se objasne neki kongresni stavovi, koji se nisu javljali ili su samo nagovještavani u prethodnim stranačkim doku-

³²⁾ ABH — ZV BiH — No 3274/Präs. 1912 -- Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč.

³³⁾ ABH — ZMF, No 1330. Pr. BH/1912.

³⁴⁾ Jugoslavensko pitanje i Socijalizam (S. J.) Glas Slobode, br. 85, 23. jula 1912, str. 1—2.

mentima o jugoslavenskom pitanju. Jedan od tih stavova govori da jedinstveni jugoslavenski narod čine Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari. Ova četiri »nacionalna« imena predstavljaju, po Jakšićevom mišljenju, prije svega potvrdu o političkoj pocijepanosti Jugoslavena, koja znači njihovu »neprocjenjivu štetu«, a »veliku korist za njihove tlačitelje«. Prednost koju bi Južni Slaveni dobili političkim ujedinjenjem, bila je Jakšiću i SDS BiH nepobitan dokaz o njihovom nacionalnom jedinstvu, a ona će, po njemu, postati stvarnost kada građanske stranke odbace svoj srpski i hrvatski šovinizam i praksom potvrde da su usvojile ideju narodnog jedinstva Srba i Hrvata. Ali, bez obzira na držanje građanskih stranaka, Južni Slaveni treba da teže svome jedinstvu. U tom pogledu zadatak SDS BiH naglašava Jakšić u prvom redu je da radi na narodnom jedinstvu Srba i Hrvata, dok je zadatak svih jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka da rade u smislu nacionalnog jedinstva svih Južnih Slavena. Rješavanje jugoslavenskog pitanja u cjelini, smatra Jakšić, ima dvije faze. U prvoj fazi treba da se postigne političko jedinstvo Jugoslavena u okviru Austro-Ugarske Monarhije, što zahtijeva njeno pretvaranje u federaciju slobodnih i nezavisnih naroda. Međutim, time ne bi bio u cjelini riješen jugoslavenski problem, »jer Jugoslavena ima mnogo i van Austro-Ugarske«. ³⁶⁾ Za ostvarenje političkog ujedinjenja svih Jugoslavena, onih iz Austro-Ugarske i onih iz »balkanskih državnica«, nije potrebno da se ruši Monarhija, već, prema kongresnoj rezoluciji, ona treba da se preuredi na federalnom principu i da tako preuređena sa federacijom balkanskih republika obrazuje veliku demokratsku konfederaciju naroda. U ovoj konfederaciji jugoslavenskom narodu pripada istaknuto mjesto i u njoj mu predstoji velika budućnost.

Ma koliko se činilo da nosi rješenje suprotnosti koje su se gomilale tokom dugog istorijskog razvoja između velikih sila, naročito Rusije i Austro-Ugarske s jedne, i balkanskih država, s druge strane, ideja velike demokratske konfederacije naroda nije imala uporišta ni u nacionalnim pokretima Monarhije, ni u slobodnim i nezavisnim balkanskim državama. Ona je ostala u uskom krugu vrhova jugoslavenskih socijaldemokratskih partija, i bila nova potvrda odvojenosti socijaldemokratskog pokreta jugoslavenskih zemalja od matice nacionalnih pokreta u njima. Idealno, ona je otklanjala suprotnosti austro-balkanske i rusko-balkanske; realno, međutim, ona je ostala daleko od domašaja i uticaja na njihove konkretne oblike i manifestacije. Narodi u okviru Austro-Ugarske i Rusije nisu mogle spriječiti svoje vlade u njihovim balkanskim igrama, a narodi Balkana, naprotiv, stali su iza svojih vlada u borbi protiv Turske i njenom protjerivanju sa Balkanskog poluostrva.

Kada je otpočeo rat balkanskih država protiv Turske, SDS BiH je podigla zastavu mira i svu svoju aktivnost koncentrisala u protivratnoj kampanji. Tim putem ona nije pošla ni prva, ni sama, već zajedno sa balkanskim i jugoslavenskim socijaldemokratskim partijama. Odmah po izbijanju prvog balkanskog rata, Glas Slobode objavio je govor poslanika srpske SDS Dragiše Lapčevića, ³⁷⁾ koji je u Narodnoj skupštini istupio protiv

³⁶⁾ Ibidem, str. 2.

³⁷⁾ Balkanski rat i socijalna demokratija, Glas Slobode, br. 120, 12. oktobra 1912. str.1.

rata na Balkanu, jer je u njemu u prvom redu vidio interese evropskih kapitalističkih sila. »Mi naročito zebemo od politike koju Rusija i Austrija vode na Balkanskom poluostrvu. Te dvije države, najjače zainteresovane i neposredno zainteresovane na Balkanskom poluostrvu, nikad nam nisu bili prijatelji.«³⁸⁾ Lapčević je izjavio da je srpska SDS protiv rata na Balkanu kako zbog njegovih užasa tako i zbog strašnih posljedica koje će donijeti. Svoje protivratno stanovište SDS BiH je objašnjavala potrebom da se suprotstavi ratnoj histeriji šovinista i osvjetnika Kosova, kao i uvjerenjem da se u balkanskom ratu radi o interesima Rusije i drugih velikih sila, a ne o interesima balkanskih naroda, da se u nesreći na Balkanu vide prsti Rusije, koja je balkanske narode gurnula u rat u namjeri da zajedno sa Austro-Ugarskom podijeli čitav Balkan. Zbog toga ona poziva radničku klasu i narod u BiH u borbu protiv rata. »Mjesto rata, pisao je socijaldemokratski organ, treba da dođe da revolucije na Balkanu, koja bi ujedinila sve balkanske narode u balkansku federativnu republiku.«³⁹⁾

Poneseni idejom Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, prvaci SDS BiH u svojoj mašti vidjeli su revolucionarne kolone sankilata, radnika, đaka i građana u Beogradu, Sofiji, Atini, Istanbulu, Bukureštu, kako poslije pobjede na barikodama marširaju i zauzimaju dvorske i vladine palate i proklamuju savez slobodnih i demokratskih balkanskih republika, a od krvavih prsta Rusije Romanova i Austro-Ugarske Monarhije Habsburga, blještavih poleta i kićenih uniformi balkanskih kraljeva i generala nisu vidjeli revolucionarno čišćenje Balkana od ostataka turskog feudalizma i vlasti dotrajale otomanke države. Sanjajući o revoluciji na Balkanu, koja treba da dođe i na svijet donese federaciju balkanskih država, vodeći ljudi SDS BiH gubili su iz vida da pobjeda saveza balkanskih država u ratu protiv Turske znači jačanje otporne snage balkanskih naroda protiv imperijalističkih težnji Rusije, Austro-Ugarske i drugih velikih evropskih sila na Balkanu.

Nije SDS BiH bila jedna socijaldemokratska stranka koja je gledala na rat balkanskih država protiv Turske. Naprotiv, sve balkanske socijaldemokratske partije smatrale su da će balkanski rat donijeti narodima Balkana još teži položaj i da će još više ojačati pozicije imperijalističkih sila na Balkanu, posebno Rusije i Austro-Ugarske. U »Manifestu balkanske socijalne demokratije protiv rata« kaže se da je balkanski rat »pustolovina«, u kojoj će, po njihovom uvjerenju, balkanske države izvući deblji kraj, dok će najviše koristi imati velike kapitalističke sile. Austrija će se dočepati Soluna, Rusija Bosfora i Dardanela, Engleska Arabije, Njemačka Anadolije, a Italija Južne Albanije. Zato su potpisnici Manifesta, socijalističke stranke u Turskoj i na Balkanu odlučni protivnici rata balkanskih država protiv Turske.⁴⁰⁾ Parolom »Balkan balkanskim narodima« protiv balkanskog rata oglasila se i austrijska socijalna demokratija.

³⁸⁾ Ibidem.

³⁹⁾ Mutni oblaci na Balkanu, Glas Slobode, br. 122, 17. oktobra 1912, str. 1.

⁴⁰⁾ Manifest balkanske socijalne demokratije protiv rata, Glas Slobode, br. 123, 19. oktobra 1912, str. 1.

Drukčije stanovište nije mogla zastupati ni SDS BiH, kojoj su odnosi na Balkanu bili svakako manje poznati nego npr. srpskoj i bugarskoj socijalnoj demokratiji.

Ipak, samo mjesec dana od početka balkanskog rata, u Glasu Slobode mogla su se zapaziti drukčija gledišta. Rat još nije bio završen, a u SDS BiH je prodiralo shvatanje da će pobjeda Balkanskog saveza iz osnova izmijeniti odnose na Balkanu, a posebno će ona biti »presudna po politiku u monarhiji... Uspjesi oružja u balkanskom ratu donijeće i nove prilike. Na prvom mjestu moraće Evropa, a poglavito Njemačka i Austrija priznati stvarnu likvidaciju Turske i prema državicama Balkana udariti novim putem«.41) Ako hoće da pridobije simpatije svojih naroda, Austro-Ugarska će morati da se odrekne veleizdajničkih procesa i da omogući i podrži demokratizaciju unutrašnjih odnosa. To je najbolji način, pisao je Glas Slobode, »da se narodi u Monarhiji ne ugledaju na demokratsku Srbiju«, kao što je to, istovremeno, i »najbolja garancija za opstanak i dalji napredak« Austro-Ugarske.42)

Koliko je rat više odmicao, a pobjeda zemalja Balkanskog saveza nad Turskom postajala izvjesnija, toliko je i protest SDS BiH protiv osvajačkih planova Austro-Ugarske na Balkanu bio jači. Da bi poraz Turske iskoristila za sebe i Srbiji spriječila izlazak na more, Austro-Ugarska je zahtijevala osiguranje puta za Solun, okupaciju i autonomiju Albanije, zauzimanje Novopazarskog Sandžaka. Preko svoga lista SDS BiH odlučno se protivila tim imperijalističkim namjerama Monarhije. »Mi najodlučnije poričemo Austro-Ugarskoj pravo da se miješa na Balkanu... Ako je Austro-Ugarskoj potrebna veza radi njene industrije i trgovine, ona je ima i može je još više razviti samo na jedan jedini ispravan način: redovnim trgovinskim ugovorima sa balkanskim zemljama«.43)

Opasnost da balkanska kriza, pod uticajem miješanja imperijalističkih zemalja u odnose na Balkanu dovede do evropskog rata, neposredno je djelovala na socijalističku Internacionalu da krajem novembra održi svoj vanredni kongres u Bazelu. SDS BiH nije bila u mogućnosti da uputi svoje delegate na Bazelski kongres, pa je ovlastila šefa austrijske socijalne demokratije dra Viktora Adlera da je predstavlja,44) ali je sa velikim žarom prihvatila njegov Manifest, nalazeći u njemu snažnu i direktnu podršku svojoj borbi protiv balkanskih imperijalističkih planova Austro-Ugarske. Glas Slobode je sa posebnim zadovoljstvom propagirao stavove bazelskog Manifesta, koji su sadržavali zadatke socijaldemokratskih stranaka u Austro-Ugarskoj u onemogućivanju naroda podunavske Monarhije na Srbiju, kao i zadatke balkanskih socijalista u sprječavanju svakog ugnjetavanja Turaka i drugih naroda koji se nalaze u protivnom

42) Ibidem.

43) Austro-Ugarska i Balkan, Glas Slobode, br. 136, 19. novembra 1912, str. 1.

44) Kongresu Druge Internationale — knjiga druga — Vanredni Međunarodni kongres socijalista u Bazelu 24. i 15. novembra 1912. Izdanje Rad. Beograd 1956, str. 518.

taboru. SDS BiH je pozdravila bazelski Manifest sa posebnim zadovoljstvom i zbog simptija koje je Internacionala u njemu ispoljila prema balkanskim narodima.⁴⁵⁾

Zanimljivo je da se, zbog namjera velikih evropskih sila da balkanskim saveznicima oduzmu plodove njihovih pobjeda, SDS BiH vraća na stanovište s početka rata »da nije trebao rat protiv Turske, nego pomaganje revolucije u njoj i stvaranje demokratske federacije za odbranu protiv evropskog kapitalizma i imperijalizma.«⁴⁶⁾ Bilo je sasvim sigurno da uslove mira na Balkanu poslije završenog rata neće određivati balkanske zemlje — pobjednice, već velike evropske sile koje konstantno imaju značajne interese na Balkanu, pa im je sasvim razumljivo, stalo da ih učvrste, a koliko je moguće i prošire. Ova stabilizacija velikih evropskih sila na Balkanu bila je za SDS BiH dovoljan razlog da obnovi svoju tezu kako na Balkanu nije bio potreban rat već revolucija, uprkos činjenici što se politička karta Balkana morala bitno izmijeniti. Štaviše, tu veliku promjenu odnosa na Balkanu SDS BiH je sasvim tačno uočavala, pa je uoči Bazelskog kongresa Socijalističke Internacionale tvrdila da su srpske i crnogorske pobjede dovele Austro-Ugarsku u veliku nepriliku, jer su zapriječile njeno dalje kolonijalno prodiranje na Balkan.

Ovakvo oscilliranje u pogledu značaja i posljedica balkanskog rata uslovljeno je, prije svega, slabim položajem SDS BiH, čiji je rad austro-ugarska vlast u BiH mogla u svakom trenutku da zabrani. Slabljenje pozicija Monarhije na Balkanu koje dolazi kao posljedica jačanja nezavisnih balkanskih država, prije svega Srbije, poboljšavalo je uslove i činilo realnijom i bližom perspektivu ujedinjenja Jugoslavena, koje je u srpskim, crnogorskim i bugarskim pobjedama dobilo neslućeno veliku podršku. SDS BiH, međutim, nije se tom podrškom koristila u svojoj borbi za političko i nacionalno ujedinjenje Jugoslavena. To bi značilo opredijeliti se otvoreno na stranu Srbije, čime bi neizbježno bila dovedena u pitanje svaka mogućnost njenog djelovanja, što ona nikako nije željela. S druge strane, ona je sasvim ispravno zapažala da je rasplet balkanske krize u suprotnostima između sila Trojnog sporazuma (Engleska, Francuska, Rusija) i Trojnog saveza (Njemačka, Austro-Ugarska, Italija), kao i u suprotnostima između Monarhije i Srbije otkrivao tendencije realne i neposredne opasnosti evropskog rata.⁴⁷⁾

Dok se još vodio balkanski rat, SDS BiH je osjećala potrebu da se balkanske socijaldemokratske stranke okupe na svojoj drugoj konferenciji. U partiji je vladalo mišljenje da bi ova konferencija imala značaja u pogledu afirmacije socijalističkog stanovišta o rješenju balkanskog pitanja putem revolucije, a ne putem rata, u kome dolaze do izražaja interesi vlastodržaca, dvorova i buržoazije, a ne težnje naroda za demokratijom i slobodom. S tim u vezi Sreten Jakšić obraća se Tucoviću i pita ga da li Srpska SDS štogod poduzima za održanje II balkanske konferen-

⁴⁵⁾ Savjest čovječanstva, Glas Slobode, br. 144 — 7. decembra 1912, str. 2.

⁴⁶⁾ Pred završetkom balkanskog rata, Glas Slobode, br. 146 — 10 decembra 1912, str. 1.

⁴⁷⁾ Nova godina, Glas Slobode, br. 153 — 31. decembar 1912, str. 1.

cije.⁴⁸⁾ U drugom pismu Tucoviću on izražava strah da bi usljed držanja bugarskih socijalista za duže vrijeme mogla da zamre saradnja balkanskih socijaldemokratskih stranaka. Istovremeno Jakšić obavještava Tucovića o svojim kontaktima sa Koraćem, koji, po Jakšićevom uvjerenju, ne pokazuje želju da međupartijske odnose pomakne s mrtve tačke.⁴⁹⁾

Pobjede balkanskih država nad Turskom izazvale su plimu oduševljenja u redovima građanskih stranaka, porast i jačanje nacionalnih pokreta u BiH, naročito srpskog, kome je na čelu stajala Srpska Narodna Organizacija. Socijaldemokratski pokret, međutim, sve dublje se odvajao od nacionalnih težnji širokih masa srpskog naroda, koje su imale više potrebe da izraze svoje oduševljenje zbog pobjeda balkanskih saveznika nad Turskom, nego što su mogle da shvate socijaldemokratsku parolu o revoluciji na Balkanu. U jednom izvještaju Zemaljskoj vladi s početka 1913. godine vladin komesar za grad Sarajevo smatrao je potrebnim da iznese svoje mišljenje o slabljenju socijalističkog uticaja na radništvo u BiH, ističući da je to značajna prednost koju treba da imaju u vidu organi austrougarske uprave u ostvarivanju svoje politike u BiH.⁵⁰⁾

Poslije završetka I balkanskog rata, SDS BiH okreće se svojim standardnim temama koje su u političkom životu zemlje bile različitog intenziteta i stepena aktuelnosti, kao što su demokratizacija političkih odnosa, muslimansko pitanje, agrarno i jezičko pitanje itd. Zanimljivo je da je Glas Slobode u prvoj polovini januara 1913. u nastavcima prenio Rennerov članak objavljen u austrijskom socijaldemokratskom časopisu Der Kampf pod naslovom Austrija i Južni Slaveni. Renner je u ovom članku pogrešnom politikom bečko-peštanske vlade prema Jugoslavenima u cjelini objašnjavao neuspjeh Austro-Ugarske, koja je, kao »najveća jugoslavenska država« mogla da ostvari ujedinjenje Jugoslavena, kao što je vijek ranije Pruska uspjela da uspostavi nacionalno jedinstvo Nijemaca.⁵¹⁾

Među navedenim pitanjima koja su ispunjavala aktivnost socijaldemokratske stranke, novije je bilo jezičko pitanje, aktuelizirano u vezi sa pitanjem službenog jezika na državnim željeznicama. Naime, vlada je bila saglasna da se srpskohrvatski jezik uvede kao službeni jezik u svim državnim ustanovama i preduzećima izuzimajući u tome pogledu državne željeznice. Činjenica da su građanske stranke u Saboru zahtjevale da se na državnim željeznicama zvanično upotrebljava srpskohrvatski jezik i obadva pisma, latinica i ćirilica, predstavljala je za socijaldemokrate pozitivnu pojavu, u kojoj su oni vidjeli napredak u pravcu uklanjanja šovinističkih sukoba u saborskom radu građanskih stranaka.⁵²⁾ S obzirom na

⁴⁸⁾ Arhiv Srbije, Zbirka Dimitrija Tucovića — dalje: ZDT, 94a — Jakšić Tucoviću — Sarajevo, 10. decembra 1912.

⁴⁹⁾ Arhiv Srbije — ZDT 94 — Jakšić—Tucoviću, 28. XII 1912.

⁵⁰⁾ ABH — Vladin komesar za zemaljski glavni grad Sarajevo — Nr. 189, Präs. Prezidijumu Zemaljske vlade za BiH u Sarajevu — 4. II 1913.

⁵¹⁾ Karl Renner Austrija i Jugoslaveni, Glas Slobode, br. 3 — 7. januara 1913, i br. 4, 9. januara 1913.

⁵²⁾ Jezičko pitanje, Glas Slobode, br. 6 — 14. januara 1913, str. 1. — Iscrpno o tome piše dr Dževad Juzbašić u svojoj knjizi Željezničko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat — Svjetlost — Sarajevo 1973.

to da je sa stanovišta SDS BiH jezik osnovno obilježje narodnosti, a jezičko pitanje najvažniji elemenat u »kompleksu unutrašnjih« nacionalnih »pitanja«, saglasnost građanskih stranaka u saboru u pogledu jezičkog pitanja značila je bosanskohercegovačku socijalnu demokratiju veliki korak naprijed u ostvarivanju srpsko-hrvatskog, odnosno jugoslovenskog jedinstva. Zbog presudnog značaja srpsko-hrvatskog jezika u tome smislu, socijaldemokratska stranka je smatrala da jezičko pitanje ima karakter ustavnog pitanja i da mu zbog toga treba dati odgovarajuće mjesto u ustavu.⁵³⁾

Uspjesi Srbije u ratu protiv Turske povećavali su sve više nervozu i razdraženost agresivnih protusrpskih snaga u vrhovima Monarhije, koje se nisu odrekli misli da jednog dana i Srbiju priključe Austro-Ugarskoj. Među njima svojim militantnim i agresivnim držanjem protiv Srbije naročito se izdvajao zemaljski poglavar BiH general Oskar Potjorek, koji je pripadao ratnoj partiji prestolonasljednika Franca Ferdinanta i načelnika generalštaba Konrada von Hötzendorfa. Oduševljenje srpskih političkih krugova, kao i čitavog srpskog nacionalnog pokreta u BiH zbog zauzimanja Skoplja i Skadra, on je ocjenjivao kao izrazitu protudržavnu manifestaciju i uporno je zahtijevao da se u BiH proglasi iznimno stanje u uvjerenju da predstoji neminovan obračun sa Srbijom i Crnom Gorom. Pošto je na prijedlog zajedničkog ministra finansija Bilinskog car 1. maja 1913. odlučio da se proglasi izvanredno stanje u BiH, Potjorek je 3. maja 1913. objavio odredbe izuzetnih mjera i odmah pristupio njihovom rigoroznom sprovođenju. Zajedno sa srpskim organizacijama na udaru su se našla socijalistička društva i organizacije. Uspostavljanje iznimnog stanja trebalo je da onemogući svaki oblik otpora srpskog nacionalnog pokreta i socijalističkog radničkog pokreta imperijalističkim namjerama Monarhije prema Srbiji. Kako je ubrzo poslije toga skadarska kriza, koja je bila povod ovom koraku u BiH, riješena predajom Skadra međunarodnoj komandi, car je ukinuo iznimno stanje u BiH 13. maja.^{53a)}

U vezi sa raspuštanjem socijaldemokratskih organizacija i društava, inicijativom prvaka Glavnog radničkog saveza i Glavnog odbora SDS BiH došlo je do veoma živih kontakata sa vođstvom austrijske socijalne demokratije. Odmah poslije obustavljanja aktivnosti socijalističkih radničkih organizacija, SDS BiH se obratila šefu austrijske socijalne demokratije dr Viktoru Adleru da socijalistički pokret Austrije i Socijalistička Internacionala pruže zaštitu i pomoć radničkom pokretu BiH. Odgovarajući na ovaj zahtjev, Adler je savjetovao bosanskohercegovačkim socijalistima da trenutno ostave na miru pitanje političke organizacije, a da u vezi sa odobrenjem statuta sindikalnih saveza posjete vladinog komesara za grad Sarajevo Kolasa i da mu predoče kako je u njihovom uzajamnom interesu da se što je moguće jednostavnije riješi to pitanje, a posebno da se tom prilikom obavijeste o gledištu upravnih organa

⁵³⁾ Arhiv KP BiH — tom II, V kongres Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine (održan 2. novembra 1913. godine u Sarajevu) — Izvještaj Glavnog odbora SDS BiH, str. 217.

^{53a)} Vidi H. Kapidžić, n. dj. — Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913, str. 155—198.

u pogledu karaktera promjena u statutima.⁵⁴⁾ U sljedećim pismima Raušer upoznaje Adlera o primanju imovine radničkih organizacija, pripremanju izmjena u statutima, teškom stanju radničkih organizacija — naročito u provinciji, proganjaju glavnog urednika lista i na kraju traži materijalnu pomoć za list i stranku od austrijske i drugih evropskih socijalističkih partija.⁵⁵⁾ Odgovarajući Raušeru na njegova pisma od 4. i 5. jula, kao i na pismo predstavništva partije od 8. jula, Adler mu saopštava da je iz razgovora koje je imao sa funkcionerima Zajedničkog ministarstva finansija stekao utisak da oni žele da žive u miru sa SDS BiH. Zbog toga Adler savjetuje bosanskohercegovačkim socijaldemokratima da se u statutima odreknu spominjanja štrajka, pošto je na osnovu bosanskog kaznenog zakona štrajk zabranjen, zatim da se u listu što je moguće više uzdržavaju i, napokon, dok se potpuno ne smire prilike na Balkanu, da ne daju vlastima povoda za strahovanje od štrajka, rezistencije i sl.⁵⁶⁾

Pošto je bio obaviješten o teškom položaju radničkog pokreta u BiH, u koji je bio doveden uvođenjem iznimnog stanja, Adler je preuzeo korake u Zajedničkom ministarstvu finansija i Parlamentu da se radnička društva i organizacije u BiH vrate što prije i sa što manjim oštećenjem u prethodne uslove rada. U vezi sa Adlerovom intervencijom, Potjorek je obavijestio Zajedničkog ministra finansija Bilinskog da će radničke organizacije moći ponovo da pristupe svome konstituisanju pošto se izvrši revizija njihovih statuta.⁵⁷⁾ Međutim, na osnovu držanja socijaldemokrata, Potjorek je stekao utisak da oni ne uzimaju ozbiljno vladin zahtjev za podnošenje novih statuta i da neće da se reorganizuju na bazi postojećeg »nazadnog zakona o udruživanju.⁵⁸⁾« Zalažući se za obnovu rada radničkih društava i organizacija u BiH, socijaldemokratski poslanici Adler, Seitz i Pernerstrofer uputili su interpelaciju austrijskoj vladi, koja je značajna kako u pogledu metoda i pravca kritike vladine jugoslovenske politike, tako i s obzirom na mišljenje vodećih austrijskih socijaldemokrata o nacionalnoj strukturi SDS BiH i njenoj političkoj orijentaciji. U svojoj interpelaciji upućenoj 15. maja 1913. prvaci austrijske socijalne demokratije kažu da se u momentu, kada su Austriji potrebne simpatije balkanskih naroda, Čuvaju u Hrvatskoj pridružuje još gori Čuvaj u BiH u licu zemaljskog poglavara Potjoreka. »Da bismo držali daleko srpske ili crnogorske bande, mi smo imali u Bosni dovoljno bajoneta i bez iznimnog stanja... Iznimno stanje u Bosni i u Hrvatskoj, u vrijeme kada je, zahvaljujući pobjedama na bojnopolju, nabujala samosvijest srpskog naroda, nije sredstvo da se savlada srpski iredentizam, ona je sredstvo da ga proizvede... Od svih partija u BiH socijalna demokratija je najmanje sumnjiva da bude oslonac srpskoj nacionalističkoj propagandi. Socijalna demokratija u BiH je ogranak organizacija internacionalne socijalne demokratije. Ona stoji u borbi protiv svake nacionalističke

⁵⁴⁾ Verein für die Geschishte der Arbeiterbewegung — Wien — Adlerarchiv — Adler Raušeru — Wien, 19. maja 1913.

⁵⁵⁾ Adlerarchiv — Raušer Adleru — dva pisma, Sarajevo 6. juna 1913.

⁵⁶⁾ Adlerarchiv — Adler Raušeru — Wien, 17. juli 1913.

⁵⁷⁾ ABH — ZMF — Privat registratur No. 524/1913.

⁵⁸⁾ ABH — ZV BiH — No 3197/1913.

agitacije, u ratnoj krizi ona je slijedila politiku, koja je bila identična politici austrijske i ugarske socijalne demokratije, politiku, koja nije poznavala nikakav drugi cilj osim očuvanja mira. Njeno članstvo u većini nije uopšte srpsko. Njoj u velikom broju pripadaju Hrvati, Muhamedanci, a naročito austrijski i ugarski državljani, pošto veoma mnogo austrijski i ugarski državljani traže i nalaze rada u Bosni. I uprkos svemu tome bosanska Zemaljska vlada upravila je svu žestinu svoga napada protiv radnika BiH. . .⁵⁹⁾

Istovremeno sa austrijskim, i češki socijaldemokratski poslanici Nemeč, Tomašek, Tusar i drugovi interpelirali su ministra predsjednika Zajedničke vlade i tražili da u Parlamentu iznese razloge za naredbu o iznimnom stanju u BiH. Njihova interpelacija naglašava sljedeće momente: « . . . Posljedice iznimnog stanja usmjerene su u prvom redu protiv socijal-demokratske partije i njenih institucija, iako ova principijelno stoji na Brnskom nacionalnom programu i Ljubljanskoj rezoluciji, u kojima se zahtijeva autonomija svih naroda. . . Socijaldemokratska stranka je sasvim neosnovano raspuštena. . .⁶⁰⁾

Oslanjajući se na Potjorekov izvještaj Bilinskom od juna 1913.⁶¹⁾, ministar predsjednik Zajedničke vlade odgovorio je na ove interpelacije 24. juna 1913. Njegov odgovor sadržao je sljedeće stavove: 1) Izuzetno stanje proglašeno je u situaciji koja je prijetila ratom i bilo zasnovano na paragrafu 20. Zemaljskog ustava BiH, — 2) Povod za raspuštanje socijalističkih udruženja dala su mnoga zapaženija prekoračenja njihovog statutarnog kruga djelatnosti i njihovo potvrđivanje na političkom polju, iako to statuti izričito isključuju. — 3) Što se tiče SDS BiH, ona pravno nije ni postojala, pa je bilo logično da se zabrani njena djelatnost u razdoblju naredenih iznimnih odredaba.⁶²⁾

Interpelacije austrijskih i čeških socijaldemokratskih poslanika učinile su da se u širokoj javnosti monarhije čuje glas o položaju socijalističkog radničkog pokreta u BiH i istovremeno su doprinijele bržem odobravanju rada socijalističkih organizacija. Na svome V kongresu SDS BiH je izrazila zahvalnost dru Viktoru Adleru i Antoninu Nemeču na njihovom zalaganju i pomoći koju su pružili bosanskohercegovačkom socijalističkom pokretu u teškoj situaciji izvanrednog stanja i naglasila njihovu zaslugu što su iznimne mjere tako brzo ukinute.⁶³⁾

U vezi sa izloženim momentima osnovano je konstatovati da je u kritičnoj situaciji na Balkanu, koja se posebno zaoštravala agresivnim držanjem Austro-Ugarske Monarhije prijeteci da se pretvori u rat širokih razmjera, austrijska socijalna demokratija nastojala je da stabilizuje i ojača svoj uticaj u socijalističkom radničkom pokretu BiH, u čemu je

⁵⁹⁾ ABH — ZMF — No. 929. Pr. BH/1913.

Haus der Abgeordneten — 141 Sitzung der XXI Session am 15 Mai 1913.

⁶⁰⁾ ABH — ZMF od No. 929. Pr. BH/1913.

⁶¹⁾ ABH — ZV BiH — No. 3482/Präs. 1913.

⁶²⁾ ABH — ZMF — No. 929 — Pr. BH/1913.

⁶³⁾ Arhiv KP BiH, tom II, V Kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine (održan 2. novembra 1913, god. u Sarajevu) — Obrazložnje Izvještaja Glavnog odbora str. 236.

neosporno imala izvjesnog uspjeha. Međutim, iznimne mjere i obnavljanje rada socijalističkih organizacija pod uslovima koje je određivao, poslužile su režimu u težnji da ih stavi pod svoju čvršću kontrolu i tako u većoj mjeri u njima učvrstili svoj uticaj.⁶⁴⁾

Mir koji je poslije pobjede balkanskih saveznika nad Turskom zaključen 30. maja 1913. bitno je izmijenio političku kartu Balkana, ali se pokazao bremenit novim konfliktima. Teritorijalni spor balkanskih država sa Bugarskom oko pitanja koja je Londonski mirovni ugovor ostavio saveznicima da riješe međusobnim sporazumom razvijao se u pravcu novog balkanskog rata. SDS BiH ponovo se našla u situaciji da proklamuje svoje proturatno stanovište u duhu Prve balkanske socijalističke konferencije, odnosno njene ideje o balkanskoj federaciji. U tom smislu već je bila istupila srpska SDS sa deklaracijom protiv rata i za zajednicu balkanskih naroda u federaciji balkanskih republika.⁶⁵⁾ Prije izbivanja ratnih neprijateljstava, Glas Slobode pojavio se sa socijaldemokratskom kritikom politike balkanske buržoazije tvrdeći da je ona suprotna nacionalnim interesima balkanskih naroda i da »gura čitav Balkan u naručje velikih evropskih sila«. Suprotno tome, prema socijaldemokratskom stanovištu, na Balkanu je ispravna ona nacionalna politika koja je okrenuta protiv rata i međusobnog istrebljivanja balkanskih naroda i koja se zalaže za stvaranje zajednice balkanskih naroda u balkanskoj federaciji.⁶⁶⁾ Nije teško zapaziti da Glas Slobode insistira na Rezoluciji Balkanske socijalističke konferencije, pri čemu navođenjem protivratne Deklaracije srpske SDS želi posebno da naglasi solidarnost SDS BiH sa Tucovićevom socijaldemokratskom partijom.

Želja koju je SDS BiH izrazila, dok je trajao prvi balkanski rat, da se održi druga balkanska socijaldemokratska konferencija, nije se ostvarila. Socijaldemokratske partije balkanskih zemalja nastavile su da propagiraju Rezoluciju svoje prve konferencije, naročito ideju balkanske federacije, ali nisu bile u stanju da prevladaju suprotnosti koje su se ispoljavale još u Beogradu januara 1910. Socijaldemokratske stranke u balkanskim državama nisu mogle da pokažu akciono jedinstvo i da se ozbiljnije suprotstave ratnom obračunu koji su pripremali njihovi režimi. Kada je izbio drugi balkanski rat, SDS su ostale na terenu propagande balkanske federacije, iscrpljujući svoju aktivnost pretežno u osudi dinastija, buržoazije, militarizma i rata, nespremljene za konkretne praktične korake u smislu njihovih načelnih stavova. Glas Slobode i partijski prvaci ponovo su potvrdili koliko je SDS BiH bila odvojena od antiaustrijskih stremjenja i snaga nacionalnih pokreta u BiH. Oni su se zadovoljili time što su mogli da pokažu kako čvrsto stoje na principima Rezolucije beogradske konferencije, jer poslije iznimnog stanja nisu ni imali snage za konkretnu akciju kako zbog situacije u sopstvenim redovima, koji su bili uzdržani i oslabljeni, tako i zbog opšteg stanja u zemlji, koju je pritis-

⁶⁴⁾ Hamdija Kapidžić, n. dj. str. 194.

⁶⁵⁾ Rat ratu! Mir među narodima, Glas Slobode, br. 62, 3. juna 1913, str. 1.

⁶⁶⁾ Nacionalna politika balkanske buržoazije, Glas Slobode, br. 67, 14. juna 1913. str. 1.

kivao strah od obnavljanja Potjerekovih iznimnih naredaba. Jakšićevo predavanje o stanovištu socijalne demokratije prema ratu — drugi balkanski rat je već bio završen porazom Bugarske — potvrđuje kako je povijedanje revolucije na Balkanu bilo daleko od stanovišta u balkanskim zemljama, kako ono nije smetalo politici Zemaljske vlade niti bilo od koristi politici partije. Prije bi se moglo pretpostaviti suprotno. Ponavljanje teze kako »treba rezolucijama balkanskih naroda srušiti feudalnu reakciju u Turskoj, ukloniti mnoge dinastije i militarističke klike na Balkanu, da se može ostvariti slobodan i demokratski savez balkanskih naroda u Balkanskoj Federativnoj Republici«⁶⁷⁾ ostalo je bez odjeka u političkom stremljenju narodnih masa i moglo je imati za posljedicu jedino još veće udaljšavanje SDS BiH od njih. Ali, i mnogo razvijenija i snašnija od bosanskohercegovačke socijalne demokratije, bugarska socijaldemokratska partija, koja će krajem 1913. poslati u Šobranje 47 svojih poslanika i tom pobjedom silno oduševiti socijaldemokrate BiH, u situaciji drugog balkanskog rata nije bila u stanju da izađe iz okvira deklarativne propagande. Poput drugih balkanskih socijaldemokratskih stranaka i bugarski socijaldemokrati nisu ispoljšili sposobnost da u toku međusobnog ratnog obračuna pobjednika nad Turskom propagandu protiv rata zamijene konkretnom protivratnom akcijom. To se vidi iz pogleda već tada uglednog prvaka bugarskih socijalista Georgi Dimitrova o položaju Bugarske i drugih balkanskih zemaljša. U članku koji je objavio Glas Slobode⁶⁸⁾ nekoliko dana poslije Jakšićevog predavanja, držeći se čvrsto platforme Rezolucije Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, Dimitrov razvija kritiku zavojevačke politike Bugarske i ostalih vlada balkanskih država i pokazuje kako njihovu težnju za supremacijom na Balkanu plaćaju balkanski narodi cijenom sopstvenih stradanjša. Međutim, postojala je, ipak, bitna razlika između Jakšićeve i Dimitrovljeve kritike, iako im je polazište bilo isto — beogradska rezolucija. Naime, dok se Dimitrov suprotstavljao politici vlade **svoje** zemlje, Jakšić je **svoju** kritiku okrenuo protiv vlade **drugih** tj. balkanskih zemaljša.

Pobjeda Srbije nad Bugarskom u drugom balkanskom ratu imala je veliki značaj za jačanje nacionalnog pokreta Srba u BiH, kao i uopšte za jačanje nacionalnog pokreta u jugoslavenskim zemljama Monarhije za ujedinjenjem Jugoslavena. Analizirajući situaciju u BiH na javnoj socijaldemokratskoj skupštini pod jesen 1913, Jakšić je acjenio da je poslije balkanskih ratova počela da jača pozicija građanskih stranaka, kao i pozicija čitavog naroda.⁶⁹⁾ Karakteristično je da su ovoj socijaldemokratskoj skupštini prisustvovali i predstavnici građanskih stranaka, a Vasilj Grđić je njenim učesnicima govorio o istim težnjoma socijaldemokrata i Srba kada se radi o pitanjima slobode i demokratije. »Na tom se poljšu možemo uvijek naći, jer i srpski narod je isto tako demokratski kao i vi... Ili će Austrija morati biti naprednija ili će se rušiti... Srpski narod ima

⁶⁷⁾ Balkanski rat i socijalna demokratija. (Predavanje Sretena Jakšića 29. jula u Sarajevu) Glas Slobode, br. 89, 3. avgusta 1913, str. 2.

⁶⁸⁾ Ko je doveo Bugarsku u čor-sokok, Glas Slobode, br. 92, 7. avgusta 1913, (G. Dimitrov) str. 1.

⁶⁹⁾ ABH — ZV BiH — ad No. 5637. Pr./1913.

sa socijaldemokratima jedan osnovni zajednički program o Austro-Ugarskoj Monarhiji a to je da ruši apsolutizam, klerikalizam i mračnjaštvo.⁷⁰⁾ Istupajući na istoj skupštini, predsjedavajući Branko Hrisafović, član Glavnog odbora SDS BiH, izjavio je da će se Socijaldemokrati »boriti i nastojati skinuti lance ropstva i ovaj nesnosni sistem«, uvjereni »da se ovako traljavi temelji našeg državnog uređenja moraju mijenjati i da ne može ostati i vječno vladati nekoliko desetaka hiljada agraraca austro-ugarskih.«⁷¹⁾

Ovakva istupanja SDS BiH zajedno sa opozicionim elementima građanskih partija bila su veoma rijetka, iako su bila neophodna radi efikasnijeg suprotstavljanja vladinoj politici razjedinjavanja narodnih snaga i uopšte radi jačanja pokreta narodnog jedinstva Srba i Hrvata, tj. Jugoslavena. Međutim, SDS BiH bila je više sklona da u ime socijalističkih principa klasne borbe, u ime proleterске čistote« svojih pogleda i svoje radničke politike napada i kritikuje buržoaziju i njene političke stranke i da ih optužuje zbog iznevjeravanja istorijskih zadataka, čime je, srazmjerno svome uticaju, objektivno doprinosila slabljenju nacionalnog fronta i njegovog otpora austrougarskom režimu. Režimu je, pak, socijalna demokratija BiH, zbog isticanja svoga internacionalnog karaktera, bila manje opasna, nego što su to bile političke partije nacionalnih struktura. Stoga se prema ovim posljednjim režim odnosio sa više strogosti, nego prema SDS BiH. O primjeni različitih kriterija u odnosu prema SDS BiH i prema nacionalnim partijama govori vladin komesar za grad Sarajevo u svome izvještaju Zemaljskoj vladi o izboru delegata za V kongres SDS. Tu on kaže da nije činio nikakve smetnje izboru delegata za kongres SDS BiH, iako ona »de iure ne postoji u BiH«, smatrajući da je onakav njegov postupak u skladu sa »željenim prečutnim tolerisanjem Socijaldemokratske partije kao organizacije.«⁷²⁾

Zbog poslova koje su organizacije socijalističkog radničkog pokreta morale da abave poslije ukidanja iznimnog stanja, Kongres SDS BiH je održan tek u novembru 1913. Sudeći po referatima i rezolucijama, Kongres se prilično udaljio od pretresanja aktuelne političke situacije u zemlji naročito od razmatranja položaja jugoslavenskog pokreta, koji se, pod uticajem srpskih i crnogorskih pobjeda u obadva balkanska rata, nalazio u fazi snažnog razmaha u jugoslavenskim zemljama Monarhije. Čak je i Jakšić, koji je bio poznat po svojoj velikoj aktivnosti u smislu jačanja jugoslavenskog jedinstva, u svome referatu o političkom položaju izostavio da govori o zadacima socijaldemokratije u pogledu jugoslavenskog i balkanskog pitanja, već je pažnju Kongresa usmjerio na učešće stranke o naknadnim saborskim izborima, koji su imali da se održe u decembru.⁷³⁾ Iako je izvještaj Glavnog odbora stranke konstatovao opadanje članstva u poređenju sa stanjem iskazanim na IV kongresu, u njemu je izostala

⁷⁰⁾ Ibidem.

⁷¹⁾ Ibidem.

⁷²⁾ ABH — vladin komesar za glavni grad zemaljski grad Sarajevo, No. 1216 Präs. 16. oktobar 1913.

⁷³⁾ Arhiv KP BiH, tom II, V kongres Socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine (održan 2. novembra 1913. god. u Sarajevu, Politički položaj, novi izbori i Socijalna demokratija, — str. 237—241.

dublja analiza te pojave, koja svoje uzroke svakao ima u mjerama iznimnog stanja, ali nesumnjivo i u opštoj politici stranke, koja svojim opštim parolama o klasnoj borbi protiv buržoazije i jedinstvu Jugoslavena nije uspjela da se poveže sa širokim masama naroda, spremnim da idu u konkretne akcije protiv vladine politike.

Nezavisno od navedenih momenata koji su došli do izražaja u radu V kongresa, SDS BiH je i ovom prilikom nastavila tradiciju prethodnih kongresa da na njima okuplja predstavnike najbližih socijaldemokratskih stranaka. I sada su oni, pozdravljajući kongres bosanskohercegovačkih socijaldemokrata, iznosili gledišta svojih partija o najaktuelnijim političkim problemima. Predstavnik srpske SDS Pavle Pavlović uvjeravao je tom prilikom delegate Kongresa da ideji balkanskog ujedinjenja nije odzvonilo zbog toga što je ona kompromitovana balkanskim ratovima, jer tu ideju zastupaju ljudi koji gledaju dalje u budućnost, koji se ne zanose Velikom Srbijom, Velikom Bugarskom ili čak Velikom Crnom Gorom, »kada danas ima toliko podanika koliko jedan socijal-demokratski poslanik u Berlinu ima glasača.⁷⁴⁾ Tajnik SDS Hrvatske i Slavonije Vitomir Korać u svome govoru napao je srpsku i hrvatsku građansku štampu zbog glorifikacije srpskih i crnogorskih pobjeda, zbog »slavljenja barbarstva u našem susjedstvu« i razvijao gledište da nacionalno pitanje može riješiti jedino socijalna demokratija, što će se, po njemu, dogoditi kada socijalna revolucija sruši čitav kapitalistički poredak u Evropi.⁷⁵⁾ U ime austrijske socijalne demokratije kongres je pozdravio Antonin Nemeč, čije je izlaganje nosilo pečat poznatog stanovišta »austrijske Internacionale« . . . »Mi nismo oni, isticao je Nemeč, koji hoće da ruše državu, koji hoće da oslabe ovu državu, mi smo oni koji hoće da podignu državu, koji hoće da joj dadnu čvrstu kičmu, ne na osnovu današnjeg ustava, današnje privrede, današnje uprave, nego na osnovu slobodnog razvitka slobodnih nacija . . .«.⁷⁶⁾

Istupanja stranih delegata na V kongresu SDS BiH pokazuju kako se situacija poslije balkanskih ratova različito odrazila u izboru tema o kojima su smatrali potrebnim da govore odabranim predstavnicima bosanskohercegovačke socijalne demokratije. Pavlović je dokazivao trajnu aktuelnost ideje ujedinjenja balkanskih zemalja, Korać tezu da je jedino socijalna demokratija sposobna da riješi nacionalno, odnosno jugoslaven-sko pitanje, a Nemeč mogućnost preuređenja i opstanka Monarhije kao države slobodnih nacija. Istovremeno, prvaci SDS BiH aktuelizirali su u tom trenutku učešće stranke u naknadnim saborskim izborima, agrarno pitanje i zadatke članstva o održanju i širenju partijske štampe. Bilo je očigledno da je uvođenje iznimnih mjera SDS BiH dobila veoma jak udarac, čije je posljedice ona teško osjećala, naročito kada je u pitanju njena aktivnost u ostvarivanju ideje jugoslavenskog nacionalnog ujedinjenja.

⁷⁴⁾ ABH — ZV BiH, No. 6451/Präs. 1913.

(Izveštaj vladinog komesara za glavni grad zemaljski grad Sarajevo, No. 1273 präs. od 8. novembra 1913, o SD Kongresu i javnoj aktivnosti Radničkog saveza — upućen Prezidijumu Zemaljske vlade za BiH).

⁷⁵⁾ Ibidem.

⁷⁶⁾ Ibidem.

Ni pitanjima koja je razmatrao, a pogotovu rezolucijama koje je donio, V kongres nije bio podstican u smislu življe aktivnosti SDS BiH. Ona nije smogla u sebi snage da pokrene radničku klasu u konkretne političke akcije protiv vladine ratne politike, već je obnavljanjem starih parola, u stvari, izražavala svoju nemoć da novom taktikom djeluje u izmijenjenim političkim odnosima. V kongres, kao i poslijekongresna aktivnost SDS BiH, pokazivali su da je ona ušla u fazu životarenja, kada se ona u političkom životu zemlje prevashodno predstavlja pukom propagandom svojih stavova, a ne osjeća u njemu u konkretnim političkim akcijama. U tom pogledu karakteristični su prilozi koje je objavljivao Glas Slobode u prvim mjesecima 1914. Povodom 25-godišnjice ujedinjenja austrijske socijalne demokratije na Kongresu u Hainfeldu list izražava priznanje ovoj partiji ističući da je ona »putovođa ne samo austrijskog, nego i internacionalnog proleterijata«⁷⁷⁾ a Nemečov govor u Delegacijama o prilikama u BiH naziva »socijalističkom kritikom austro-ugarske uprave u BiH«⁷⁸⁾ Početkom februara, Glas Slobode objavljuje članak prvaka mađarske socijalne demokratije S. Kunfija, u kome on kaže da je »balkanski rat bio revolucija nacionalne ideje«, ali odmah zatim tvrdi da pobjede balkanskih naroda »nisu pomogle ništa radničkoj klasi, već samo onoj klasi, koju dvostruke veze drže, a to je jednoplemenost i jednoklasnost«⁷⁹⁾ Praktični smisao ove teze je da proleterijati ne treba da učestvuju u nacionalnoj revoluciji, jer se njenom pobjedom koristi samo buržoazija, dok se u položaju proleterijata ništa ne mijenja. Objavljujući ove priloge Glas Slobode ukazivao je na pripadnost SDS BiH »moćnom« socijaldemokratskom taboru Monarhije, u čijem sklopu će ona neminovno izaći iz krize koja se ispoljava u njenom oslabljenom položaju. S druge strane, Glavni odbor stranke nastojao je da saradnjom sa srpskom SDS istakne dosljednost svojoj balkanskoj politici. U tom pravcu trebalo je pojačati saradnju u Borbi, teoretskom časopisu srpske socijalne demokratije, a ličnim kontaktima partijskih predstavnika nastaviti i jačati međupartijske veze.⁸⁰⁾ Jakšić i Markić bili su delegati SDS BiH na Kongresu srpske SDS 30. I 1914. Pozdavlajući Kongres, Jakšić je smatrao značajnim da naglasi kako su bosanskohercegovački socijaldemokrati »u svakom pogledu« bliski srpskim socijaldemokratima, da ovima duguju zahvalnost »za jedan dio svojih uspjeha« i da su po primjeru srpske partije i uputstvima Internacionale istupali protiv rata i oštro protestovali protiv ratnih priprema Austro-Ugarske za napad na Srbiju i Crnu Goru.⁸¹⁾

Kongres srpske SDS poslužio je Jakšiću kao tribina da iznese neke svoje stavove u vezi sa balkanskim ratovima. Časopis Borba u tom

⁷⁷⁾ Jubilej austrijske socijalne demokratije, Glas Slobode, br. 4, 8. januara 1914, str. 1.

⁷⁸⁾ Socijalistička kritika bosanske uprave, Glas Slobode, br. 11, 17. januara 1914, i br. 12 — 20. januara 1914.

⁷⁹⁾ Narodni mir i klasna borba, Glas Slobode, br. 23 — 3. februara 1914, (članak je napisao dr S. Kunfi — a prvobitno je objavljen u mađarskoj reviji Szocialismus), str. 2.

⁸⁰⁾ Arhiv Srbije — ZDT — Sarajevo 20. I 1914, Jakšić — Tucoviću.

⁸¹⁾ Kongres socijalne demokratije u Srbiji — Glas Slobode, br. 37 — 19. februara 1914, str. 1.

pogledu bio je još podesniji. U članku objavljenom u ovom časopisu pod naslovom Odjek balkanskih ratova u BiH, koji je prenio Glas Slobode,⁸²⁾ Jakšić je izložio svoje ocjene o balkanskim ratovima koje nisu našle mjesta u njegovom referatu na V kongresu SDS BiH. Po njegovom mišljenju primjena iznimnih odredaba na SDS BiH sprovedena je zbog »protivratnog držanja socijalne demokratije... Austro-Ugarski imperijalizam doživio je u balkanskim ratovima svoju katastrofu... Feudalno-birokratsko-militaristička Austro-Ugarska nema i neće da ima razumijevanja za interes potlačenih naroda u njenim granicama«. Stoga je, zaključuje Jakšić, potrebno raspravljati o razvoju prilika u Monarhiji i predvidjeti njihov pravac, jer se ona, s obzirom na spoljni i unutrašnji položaj, nalazi »u najtežem položaju, u kome uopšte može da bude jedna država.«⁸³⁾

Elemente tih razmatronja i predviđanja daju mnogi naredni brojevi Glasa Slobode, koji je pisao kako je imperijalistička politika Monarhije u sukobu sa težnjama naroda da ostvare svoja nacionalna prava i da se u tom sukobu nalazi izvor svih kriza države i povod za pitanje Quo vadis Austria?⁸⁴⁾ Na to, pitanje, tvrdi se u partijskom listu, pravi odgovor daju potlačeni narodi Monarhije, naročito, Srbi, Hrvati i Slovenci, koji čine jedinstven jugoslavenski narod, čija omladina prednjači u borbi za nacionalno jedinstvo i slobodu. To se ogleda u brojnim listovima jugoslavenske omladine, kao što su *Narodno jedinstvo*, *Vihor*, *Nova Riječ* u Zagrebu, *Zastava* u Splitu *Glas Juga* u Ljubljani *Jugoslavija* u Pragu i niz drugih glasila jugoslavenskog pokreta. Poput jugoslavenskih socijaldemokratskih tribina »oni kidaju sa tradicijama otaca i tretiraju Jugoslaveno kao jedan narod u uvjerenju do čitav istorijski razvoj kao i interesi svih društvenih klasa diktiraju potrebu stvaranja jednog jedinstvenog jugoslavenskog naroda.«⁸⁵⁾ Tako su među bosanskohercegovačkim socijaldemokratima egzistirala shvatanja, u kojima čas preovlađuje duh »Tivolske« rezolucije, a Monarhija se preobražava u Malu internacionalu, čas duh beogradske rezolucije Prve balkanske socijalističke konferencije, kada predstoji neminovno rušenje Monarhije, a svi jugoslavenski narodi Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari, koji predstavljaju »elemente za stvaranje jednog velikog naroda«⁸⁶⁾ — svoje nacionalno jedinstvo ostvaruju u federaciji balkanskih republika.

To kolebanje između austromarksističke i balkanske socijaldemokratske formule rješenja jugoslavenskog pitanja, između nacionalne autonomije austrougarskih Jugoslavena i balkanske federacije svih Jugoslavena od Slovenaca i Hrvata do Srba i Bugara, a naročito tretiranje balkanskih ratova isključivo kao međusobne borbe balkanskih buržoaskih država za supremaciju na Balkanu, istovremeno negirajući i odbacujući u njima svaki element nacionalne revolucije — izazivalo je među nekim

⁸²⁾ Odjek balkanskih ratova u BiH — Glas Slobode, br. 42 — 25. februara 1914, str. 2.

⁸³⁾ Ibidem.

⁸⁴⁾ Iz krize u krizu, Glas Slobode, br. 88, 23. aprila 1914, str. 1.

⁸⁵⁾ Narodno jedinstvo, Glas Slobode, br. 90, 25. aprila 1914, str. 1.

⁸⁶⁾ Ibidem.

socijaldemokratima srpskog nacionalnog opredjeljenja nezadovoljstvo i protest i dovelo do njihovog osipanja iz SDS BiH. Pojava lista **Zvono** — Glasnika socijalista Jugoslavena — potvrđuje da se austromarksističkom internacionalizmu SDS BiH suprotstavio nacionalistički pravac. Novi list optužio je prvake stranke da su »kroz socijalizam negirali naciju«⁸⁷⁾ i njihovim negativnim odnosom prema nacionalnim osjećanjima članova socijaldemokratske stranke objašnjavao težak položaj socijalističkog radničkog pokreta u BiH. »Socijalizam je, tvrdilo je Zvono, danas u Bosni u krizi, i najbolji se članovi odriču ove partije, radničke mase padaju u letargiju i obeshrabrenost...«⁸⁸⁾ List se naročito oborio na Sretena Jakšića, tajnika stranke i glavnog urednika Glasa Slobode, zbog njegovih ocjena balkanskih ratova. Njegovo pisanje protivu balkanskog rata kao revolucije, kako veli drug Otto Bauer...« jeste pisanje i protiv nas i kao klase i kao nacije«⁸⁹⁾

Manifestujući jasno svoju nacionalnu orijentaciju i u njenom duhu kritički odnos prema SDS Bosne i Hercegovine i prema režimu, u ZMF su ocijenili da list predstavlja organ srpskih socijaldemokrata sa ultraradikalnim tendencijama i da prema njemu treba najstrožije postupati.⁹⁰⁾ Istovremeno, pojavu Zvona u vladinim krugovima su posmatrali u sklopu opšteg razvoja SDS BiH i objašnjavali njenim odnosima prema aktuelnim pitanjima značajnim u životu radničke klase i naroda. S tim u vezi veoma je zanimljiv i obrazložen izvještaj koji vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo Gerde upućuje predsjedniku Zemaljske vlade za BiH 9. juna 1914.⁹¹⁾ »Već godinama i danima, kaže se u tom izvještaju,

⁸⁷⁾ Na početku djela, Zvono, br. 1 — 11. maja 1924, str. 1. Vidjeti, Toma Milenković, Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini — Zvonaši (1919—1921. godina) — Izdanje Instituta društvenih nauka — odeljenje za istorijske nauke — Istorija XX veka — Zbornik radova — VII — Beograd — 1965. str. 407—410.

⁸⁸⁾ Demokratija kod nas, Zvono, br. 2 — 17. maja 1914, str. 1

⁸⁹⁾ Ibidem, str. 2.

⁹⁰⁾ ABH — ZMF No. 765/Präs. 1914.

⁹¹⁾ ABH-ZV BiH — Nr. 4533 Präs. Sarajevo am 27. Juni 1914. — Izvještaj vladinog komesara za glavni grad Sarajevo Gerdea Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu povodom osnivanja lista srpskih socijaldemokrata Z V O N O. Smatram da je ovaj izvještaj veoma značajan dokument o stanju u SDS BiH u 1913. i prvoj polovini 1914, i stoga ga donosim izvorno u cjelini. Nopominjem da se ovim izvještajem Gerdea prvi koristio dr Nikola Babić u svojoj disertaciji RAT, REVOLUCIJA I JUGOSLOVENSKO PITANJE U POLITICI SOCIJALDEMOKRAT-SKE STRANKE BOSNE I HERCEGOVINE na str. 147—148. Evo izvornog Gerdeovog izvještaja:

Abschrift eines Berichtes des Regierungskommissärs für die Landeshauptstadt Sarajevo, vom 9. Juni 1914. Nro. 759 Präs. an das Präsidium der Landesregierung.

Seit Jahr und Tag macht sich im soz. dem. Lager B. u H. ein Abbröckelungsprozess bemerkbar. Die soz. demokratische Partei scheint an einen toten Punkt gelangt zu sein und ihren Führern gelingt es nicht, das aufgifahrene Parteischiff wieder flott zu machen. Die Ursachen dieses Niederganges liegen vor allem in den spezifischen Organisationsverhältnissen der b. h. Sozialdemokratie.

Die grossen Städte im Westen Europas sind in den letzten Jahrzehnten zu mächtigen Industriezentren emporgeblüht. Die ansässig gewordenen Arbeiter verhalten

u socijaldemokratskom lageru BiH primjećuje se proces drobljenja. Čini se da je SDS dospjela na mrtvu tačku i njenim vođama ne polazi za rukom da ponovo pokrenu brod koji je isplovio«. Povjerenik smatra da je ovaj

durch ihre numerische Stärke ihren Führern den Eintritt in die Stadtvertretungen und in die legislativen Körperchaften. Derart ist in den Industriestaaten das Ansehen der Sozial-Demokratie und ihr Anteil am öffentlichen Leben im steten Wachstum begriffen.

Ganz andere Wege ging aber die industrieentwicklung in Bosnien. Die Ausbeutung der reichen Naturschätze wwar das nächste Feld für die industrielle Tätigkeit. Die Holzindustrie, der Bergbau und Hüttenchutz, die chemische Industrie fassten hierlands festen Fuss. Diese Industrien sind aber an das flache Land gebunden. Zerstreut druch ganz Bosnien liegen die einzelnen Industrieabtlissements, während die Städte, auch Sarajewa nicht ausgenommen, keine grösseren Arbeitermassen beherbergen. Durch diese Dislokation ist der b. h. soz. demokratischen Partei jede Schlagkraft genommen und kein Vertreter der Richtung Marx konnte bisher den Einzug in den bos. Landtag oder in die Gemeindereäsentanz der grösseren Städte sich erzwingen. Diese Ausschaltung von der politischen. Arena war der erste Anstoss zur Entmutigung der einheimischen Anhänger der Sozial-Demokraten. Für den Einheimischen ist Politik alles und er goutirt nicht die Zugehörigkeit zu einer Partei, die im öffentlichen Leben zur Zuschauerrolle verurteilt ist. Der einheimische Arbeiter, bei dem das nationale und konfessionelle Empfinden stark ausgeprägt ist, hat sich nur widerwillig unter das Joch des Internationalismus regeben und narrete nur sa linge aus, dis der Kampf um die gleichen Lohnbedingungen, wie sie in der Monarchie bestehen, tobte. Dieser Kampf ist nunmehr ausgefochten und der Partei fehlt es an Attraktion, um die auch sonst nur lose angegliederten wenig disziplinierten Elemente festzuhalten. Zuerst wendeten sich di katholischen Arbeiter ab, ihre Anhänger, die sogenannten christlich-sozialen Arbeiter stehen mit der sozial-demokratischen Organisation in heftigster Fehde. In politischer Hinsicht viel bemerkenswerter ist jedoch die Abkehr der serbischen Arbeiter, eine Bewegung, die erst mit dem Balkankriege einsetzte und durch die var kurzem erfolgte Gründung einer Parteischrift »Z v o n o« die Sezession in die Wege zu leiten und die Propaganda für die Parteiorganisation durchzuführen bestimmt ist. Wie ich bereits oben andeutete, hat diese Sezession mit dem Balkankriege begonnen. Die grossen Erfolge der südslavischen Stämme im Kriege gegen die Türkei hat das nationale Empfinden unter dn serbischen Arbeitern mächtig angefacht. Das Organ der Sozial-Demokratie »Glas Slobode« wetterte jedoch gegen den Krieg und erbitterte druch sein Verhalten die serbischen Arbeiterkreise. Dann kam es noch, dass in der Parteilung minder qualifizierte Elemente die Herrschaft an sich rissen, und, last but not least die Wirtschafft in den Krankenkassen auf ein Teil der Arbeiterschaft abstossend wirkte.

Der Unzufriedenheit mit dem ganzen Parteibetriebe gab am markantesten die vom Dragoljub Gospić (Anarchist theoretischer Richtung jim Vorjahre herausgegeben, vom Staatsanwalt jedoch konfiszierte Broschre »Da se poznamo« Ausdruck. Nun fingen sich die Unzufriedenen zu rallieren an. An der Spitze der Dissidenten standen der Verleger Jovan Šmitran, Stanko Mahaj (angestellt in der Buchhandlung R a d o š e v i ć in Sarajewo), Spasoja L o j p u r aus Čapljina und Dušan P a v i ć aus Mostar.

Jovan Š m i t r a n ist zwar Katholik aus Bos, Gradiška gebürtig, in nationaler Hinsicht aber radikaler Serbe. Durch angebliche Konfidentendienste ist es ihm gelungen, unter dem Namen seiner Frau N a t a l i e die Konzession für ein Bücherverlagsgeschäft zu erlangen und steht seit dieser Zeit mit den Belgrader Kreisen in ständiger Verbindung. Š m i t r a n fand in seiner Tätigkeit insbesondere bei der Otadžbina-Gruppe Untertützung. K o č i ć, N j e ž i ć vermittelten seine Einführung in Belgard, wo er mit der Verteilung nationalgesinnter Bücher in Bosnien unter der serb. — orth. Bevölkerung dieser Länder betraut worden ist.

Ich zweifle auch nicht dass die Finanzierung des »Z v o n o« von Belgrad aus erfolgt, da die Organisation bis heute noch nicht über eine entsprechende Anzahl von Mitgliedern verfügt, aus den Beiträgen ein so kostspieliges Unternehmen erhalten werden könnt und Š m i t r a n gleichfalls finanziell nicht genug stark ist, um die Konsten aus eigenem zu bestreiten. Stanko Mahaj ist gleichafalis ein prononciert Radikalserbe, jedoch ohne Verbindungen und Einfluss. Spasoje L o j p u r aus Čapljina und Dušan P a v i ć aus Mostar haben die Propaganda in der Hercegovina zu

proces rezultat uslova u kojima djeluje bosanskohercegovačka socijalna demokratija, pri čemu ima u vidu na prvom mjestu dislokaciju industrije, koja je SDS-u lišila svake udarne snage. Zbog toga SDS BiH nije bila u mogućnosti da dobije neki mandat u Zemaljskom saboru, kao ni u opštinskom predstavništvu većih gradova. To obeshrabruje pristalice SDS, jer ne žele da pripadaju partiji, koja je osuđena na ulogu posmatrača. »Domaći radnik, nastavlja Gerde, kod koga je nacionalni i vjerski osjećaj snažno izražen, nerado je krenuo pod jaram internacionalizma i istrajavao je samo dotle dok je bjesnela borba za jednake uslove nagrađivanja, kakvi postoje u monarhiji«. Najprije je došlo do osipanja »katoličkih radnika«, pristalica krišćansko-socijalnog pravca, a zatim srpskih radnika, koji se od SDS BiH odvajaju primjetnije od početka balkanskih ratova. »Veliki uspjesi jugoslovenskih plemena u ratu protiv Turske, objašnjava Gerde, silno su raspirili nacionalni osjećaj među srpskim radnicima. Organ Socijalne demokratije »Glas Slobode« grmio je pak protiv rata i ogorčio svojim ponašanjem srpske radničke krugove«. Disidenti iz njihovih redova okupili su se oko Jove Šmitrana, Spasoja Lojpura i drugih, koji su preko lista Zvono otpočeli žestok obračun sa vodstvom SDS BiH. »Veoma je teško povoljno proricati težnje srpskih (jugoslovenskih) socijaldemokrata — upozorava vladin povjerenik na završetku svoga izvještaja. — Mora se pričekati da li će im (tj. disidentima — pr. E. R.) poći za rukom da u svoju korist postignu značajno otpadanje od SDS, Ali, dobije li prevagu struja Šmitran — Lojpur, onda će ovdje da nastane jedna srpsko-radikalna partija u naslonu na grupu »Otadžbine«, u kojoj će socijalni momenat pored nacionalnog igrati samo podređenu ulogu. Sve u svemu, ovaj pokret znači novo slabljenje socijaldemokrata, ali privremeno nikako značajno jačanje srpskih radikala«.

Gerdeov izvještaj pružio je vladi elemente za zaključak da je od početka balkanskih ratova u SDS BiH otpočeo proces odvajanja nezadovoljnih članova srpske radikalne orijentacije. Ta pojava predstavlja izraz tendencije koja može da dovede do stvaranja srpske radikalne partije sastavljene od pristalica Otadžbine i srpskih disidenata iz SDS BiH. Ako bi došlo do njenog formiranja, ova partija bila bi veoma opasna zbog radikalnog nacionalnog kursa, a ne zbog svog socijalnog karaktera. Pošto bi ona doprinijela jačanju i radikalizovanju opozicionog srpskog

besorgen. Die beiden Genannten sind ganz heterogener Veranlagung. Lojpur Ultraserbe, stets über die Grenzen schielend, politisch unverlässlich, P a v i ć dagegen ist politisch farblos, entstammt einer angesehenen Mostarer Familie, Zerwürfnisse mit der soz. dem. Partei, namentlich mit M a r k i ć haben ihn zur Sezession gedrängt.

Es ist sehr schwer, den Bestrebungen der serbischen (südslavischen) Sozialdemokraten ein günstiges Horoskop zu stellen. Es muss erst abgewartet werden, ob es ihnen gelingen wird, einen namhaften Abfall von der sozialdemokratischen Partei zu ihren Gunsten herbeizuführen. Sollte aber die Richtung Š m i t r a n - L o j p u r die Oberhand gewinnen, so wird hier eine serbisch-radikale Partei in Anlehnung an die Otadžbina-Gruppe entstehen, in der das soziale Moment neben dem nationalen nur eine untergeordnete Rolle spielen wird. Alles in allem bedeutet diese Bewegung zwar eine neuerliche Schwächung der Sozial-Demokraten, vorderhand aber keine nennenswerte Stärkung der Serbo-Radikalen.

Der Regierungskommissär:
G e r d e m. p.

nacionalnog pokreta u BiH, pred Zemaljskom vladom mogao se nametnuti samo jedan zaključak — spriječiti njeno stvaranje. Kao što pokazuje navedeni izvještaj vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo, vladajuće krugove u BiH više je uznemirivala mogućnost pojave srpske radničko-seljačke partije nacionalno radikalnog pravca, nego što ih je činila zadovoljnim realnost slabljenja socijalne demokratije.

O pojavama prorjeđivanja redova socijalne demokratije bilo je govora na V kongresu SDS BiH, ali se o tome, kao što smo vidjeli, u kongresnim dokumentima drukčije govori. Odgojena u dogmama austrijske socijalne demokratije da je osvajanje prava glasa najviši domet demokratije i poluga svih uspjeha koje radnička klasa može postići u kapitalističkom društvu i da nacionalno pitanje može riješiti jedino socijalna demokratija u novom, socijalističkom društvu, SDS BiH nije imala razvijena čula da osjeti prirodu procesa sopstvenog političkog i organizacionog slabljenja, da sagleda njegove prave uzroke i da se idejno i akciono, teoretski i praktično, usmjeri njihovom uklanjanju, odnosno svome stvarnom napredovanju. Ona nije mogla izaći iz svojih idejnih horizonata, kao što nije mogla izaći ni iz sopstvenog društvenog organizma, koji je neodvojivo pripadao nerazvijenom bosanskohercegovačkom društvu. Nerealnost njenih političkih pogleda počivala je na realnosti njenog društvenog bića. Ona je htjela što prije u socijalizam, iako je kapitalizam u BiH imao svega nekoliko decenija razvoja, dok su feudalni odnosi pritiskivali najveći dio seoskog stanovništva. Štaviše, ona je čvrsto vjerovala u snagu međunarodnog socijalizma i u njegovu skorbu pobjedu. Pošto ga nije dovoljno poznavala, njoj se činilo da kapitalistički poredak u svijetu nije dugog vijeka. U izbornim uspjesima socijaldemokratskih stranaka u nekoliko evropskim i balkanskim zemljama ona je vidjela pobunu potlačene klase protiv kapitalističkog društvenog sistema. Glas Slobode pisao je »Pobjede socijalizma u Evropi ustvari su najbolja zaloga mira u Evropi. Narodi neće da mirno gledaju kako im se njihovim rođenim novcima prema krvava klanica«⁹²⁾.

Tako se razmišljalo u vodećim krugovima bosansko-hercegovačke socijaldemokratske stranke dva i po mjeseca prije izbijanja svjetskog rata, u kome se i Socijalistička Internacionala razdvojila na dva fronta, da bi u njima, pod ratnim nacionalnim zastavama, svoje mjesto zauzele mnoge socijaldemokratske partije. U sarajevskom atentatu prvaci SDS BiH vidjeli su samo zločin počinjen u »ludoj samoobmani da se čini dobro svome narodu«⁹³⁾. Međutim, osuđujući atentat kao pogrešan metod borbe protiv sistema nacionalnog ugnjetavanja, SDS je posredstvom svoga lista osuđivala i sve one političke snage i elemente, koji su iskorištavali atentat za izazivanje i raspirivanje šovinističkih strasti, za rasapaljivanje mržnje i preduzimanje pogroma protiv srpskog naroda. Socijaldemokrati su osuđivali teror neodgovornog lumpenproletarijata i njegove podstrekače iz redova buržoaske, hrvatske i muslimanske reakcije i isticali da srpski narod ne može snositi odgovornosti za zločine njegovih pojedinih pripadnika. Ali, manjkolika da su bili prožeti humanističkim

⁹²⁾ Triumfalni hod Socijalizma, Glas Slobode, br. 105 — 16. maja 1914, str. 1.

⁹³⁾ Sarajevski atentat, Glas Slobode, br. 138 — 9. jula 1914, str. 1.

sadržajima i inspirisani uvjerenjem o narodnom jedinstvu Srba i Hrvata, ovi socijaldemokratski protesti nisu mogli da zaustave srbofobiju, koja je provalila na ulice Sarajeva i nekih drugih gradova BiH, a izbijanjem rata oni su izgubili svaki praktični značaj, jer su ponovo stupile na snagu odredbe o iznimnom stanju po naređenju zemaljskog poglavara Oskara Potjoreka ovog puta bez socijaldemokratskog osporavanja u štampi i Delegacijama i sa neizvjesnim rokom trajanja.⁹⁴⁾

Od atentata, odnosno od izbijanja rata do uvođenja iznimnih mjera Glas Slobode pretežno je pisao o pitanjima koja nisu bila u središtu polit. odnosa, kao što su npr. Saborsko zasjedanje, gradski budžet, pisanje Hrvatskog Dnevnika, tarifni ugovori, skupštine radničkih društava i sl. Sredinom avgusta održana je konferencija predstavnika radničkih organizacija koja je zaključila da je u uslovima rata najvažniji zadatak nacionaldemokrata da se očuvaju organizacije, radničke ustanove i partijski list, sobzirom na to, da je najveći broj sindikalnih i partijskih radnika upućen na front i na taj način bio odvojen od rada u organizacijama.⁹⁵⁾ Tako je cjelokupna socijalistička aktivnost bila svedena na propagandu koja se odvijala posredstvom Glasa Slobode, na čijim stranicama su sada mogli da se čitaju uglavnom izvještaji o razvoju rata, mahom izvještaji berlinskog socijaldemokratskog Vorwärts-a i bečkog Arbeiter Zeitung-a. Što se tiče rada organizacija, on se iscrpljivao u brizi za osiguranje materijalne pomoći porodicama mobilisanih radnika.⁹⁶⁾ Početkom oktobra 1914. izašao je posljednji broj Glasa Slobode, koji će ponovo biti pokrenut tek gotovo poslije tri godine, sredinom 1917. To je istovremeno razdoblje u kome iščezava svaka politička aktivnost radničkih organizacija, prije svega SDS BiH. Istina i u ovome periodu pojedini socijaldemokratski prvaci nastojali da očuvaju kontakte sa nemobilisanim socijaldemokratima u zemlji, kao i sa predstavnicima jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka, koji nisu bili upućeni na front.

Rat je zahtijevao mobilizaciju svog sposobnog ljudstva ne samo zbog neposrednih potreba fronta nego i zbog poslova koji su služili frontu. Vojne komande pribavljale su tako radnike svih nacionalnih opredjeljenja za razne stručne poslove, koji su radili pod veoma teškim uslovima naročito u pogledu smještaja i ishrane, i često bili maltretirani od strane pretpostavljenih vojnih starješina. Zbog toga su oni često bježali sa posla, ali ih je žandarmerija pronalazila, hvatala i vraćala na posao, a vojni režim pod kojim su živjeli još više se poštovao.⁹⁷⁾

SDS BiH, koja je poslije obustave izlaženja Glasa Slobode prekinula sa radom, bila je daleko od ovih i sličnih pojava i spontanih akcija, koje su bile svojevrsan izraz otpora radnika da pomažu ratne ciljeve Monarhije. Tajnik stranke Sreten Jakšić, koji nije bio mobilisan u vojsku, imao je namjeru da u letku povodom 1. maja 1915. iznese

⁹⁴⁾ Iznimne mjere donesene su 26. jula 1914. r. 7115/Präs., a odobrenje Previšnjem rješenjem od 25. jula 1914. (Glas Slobode, br. 152 — 27. jula 1914).

⁹⁵⁾ Dužnosti organizovanih radnika u današnje vrijeme, (Glas Slobode, br. 169, — 15. avgusta 1914, str. 1).

⁹⁶⁾ Za familije radnika rezervista, (Glas Slobode, br. 164 — 10. avgusta 1914, str. 1).

⁹⁷⁾ ABH — ZV BiH — No 894/Präs. 1915.

stanovište socijalne demokratije i radništva prema ratu, ali su vlasti onemogućile njegovo objavljivanje zbog naglašene težnje radnika za mirom i izraženog uvjerenja da će završetak rata donijeti mnogo snažniji razvoj socijalizma u svijetu.⁹⁸⁾

Karakteristično je da se već početkom 1915. u nekim evropskim socijalističkim partijama, prvenstveno u neutralnim zemljama, javlja inicijativa za pokretanje mirovne akcije. Na adresu Branka Hrisafovića, člana Glavnog odbora SDS BiH, došlo je u februaru 1915. pismo Švajcarske socijaldemokratske partije upućeno komitetima partija učlanjenih u birou Socijalističke Internacionale,⁹⁹⁾ u kome se izražava ideja o sazivanju mirovnog kongresa socijaldemokratskih stranaka neutralnih zemalja i podrško naporima sekretara parlamentarne frakcije italijanske socijaldemokratske partije Morgaria.¹⁰⁰⁾ Istovremeno Švajcarska socijaldemokratska partija, kaže se u ovom dopisu, pozdravila bi na ovome kongresu učesnike delegacija socijaldemokratskih partija zaraćenih zemalja.

Međutim, za socijaldemokratsku mirovnu akciju u BiH nije tada bilo uslova. Dolazak generala Sarkotića na položaj zemaljskog poglavara BiH, umjesto Oskaro Potjoreka, koji je krajem 1914. podnio ostavku, označio je samo promjenu ličnosti na političkom vrhu austrougarske uprave u BiH, a ne i promjenu politike. Pošto je preuzeo novu dužnost, Sarkotić je u pismu zajedničkom ministru finansija izložio svoju ocjenu situacije u BiH, koja u osnovi sadrži misao da u cijelom toku rata, u interesu Monarhije, srpski narod u BiH mora ostati potpuno isključen iz političkog života.¹⁰¹⁾ Organizovanjem sudskih procesa protiv srpske đačke omladine, austrougarski režim u BiH na čelu sa generalom Sarkotićem dosljedno je sprovodio u život ovu protusrpsku koncepciju.

Ipak, inicijativom socijaldemokrata, među radnicima se kontinuirano, od početka rata, odvijala okrutnost socijalnog karaktera. Ali, što je rat duže trajao, misao o miru bila je sve intenzivnija. Rada, međutim, u tom smislu nije bilo. U proriđenom krugu vodećih socijaldemokrata osjećala se potreba za kontaktima i razmjenom mišljenja sa predstavnicima jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka. Rat Austro-Ugarske sa Srbijom onemogućio je svaku vezu između istaknutih socijaldemokrata BiH i Srbije. Kao što je poznato, odnosi između bosanskohercegovačkih i srpskih socijaldemokratskih prvaka bili su veoma živi naročito od Prve balkanske socijaldemokratske konferencije i tokom sljedećih godina razvijali su se u raznim oblicima, kao što je saradnja u partijskim listovima i časopisima, učešće u radu partijskih kongresa, razmjena iskustava, održavanje predavanja radnicima i članovima SDS i sl. Na obnavljanje veza i saradnje sa srpskom SDS nije se moglo ni misliti za sve vrijeme rata. Rat je takođe prekinuo veze između jugoslovenskih socijaldemo-

⁹⁸⁾ ABH — Vladin komesar za zemaljski glavni grad Sarajevo, No.77/Präs. 1915.

⁹⁹⁾ ABH — ZMF — No. 458 Pr. BH/1915.

¹⁰⁰⁾ ABH — ZV BiH — No. 4154 Präs./1919 — (u ovom dopisu ZV BiH moli ZMF da italijanskom socijalisti Morgariju ne dozvoli ulazak u Sarajevo)

¹⁰¹⁾ Hamdija Kapidžić, n. dj. — Austro-Ugarska politika u BiH i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata — str. 208.

kratskih stranaka u okviru Monarhije. Ali, početkom 1916. među bosansko-hercegovačkih socijaldemokratima javila se ideja o oživljavanju odnosa i saradnje sa SDS Hrvatske i Slavonije u oblicima koji su se činili realnim pri kraju druge godine rata. Sredinom februara 1916. Jakšić se obratio V. Koraću sa predlogom da zajednički pokrenu list, koji bi, kako je Jakšić mislio, manje pisao o ratu, a više o događajima u Internacionali, o svakodnevnim problemima koji se neposredno tiču života radnika i njihovih porodica, o izgledima mira, o uslovima za obnavljanje aktivnosti organizacija radničkog pokreta i sl.¹⁰²⁾ Prema ovome prijedlogu, list bi se uređivao i štampao u Zagrebu, a rasturao u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Socijaldemokrati u BiH preuzeli bi na sebe obavezu da za list osiguraju saradnju iz BiH i da nađu što veći broj pretplatnika. Ovaj prijedlog nije dobio podršku vodećih socijaldemokrata u Zagrebu, što se vidi iz drugog Jakšićevog pisma Koraću.¹⁰³⁾ Socijaldemokrati u BiH teško su osjećali stanje što radnici nisu bili u mogućnosti da se o značajnim događajima obavještavaju iz socijalističkih novina na svome jeziku, nego su bili prepušteni režimskoj štampi i izloženi njenom uticaju. iz pisma se vidi da su između Jakšića i Koraća postojala tada ozbiljna razmimoilaženja u pogledu trajanja rata, kao i njihovom ocjenjivanju posljedica rata. Dok je Korać smatrao da će se rat završiti za »par mjeseci« i da će kapitalizam iz rata izaći ojačan, Jakšić je bio suprotnog mišljenja i izražavao je uvjerenje da će rat potrajati »još najmanje godinu-dvije, a da će poslije rata kapitalistički poredak u svijetu neizbježno biti slabiji. Što se tiče pokretanja lista, uprkos negativnom stavu Koraća, socijaldemokrati u Sarajevu nisu se sasvim odrekli te ideje«... Kada nije moguće, pisao je Jakšić Koraću, da mi zajedno s vama nešto učinimo u tome pogledu, onda neka tako i ostane. Mi smo riješili da ovo pitanje **odgodimo** na neizvjesno vrijeme.¹⁰⁴⁾

Ostvarenje ove inicijative moralo je da čeka bolja vremena, jer su u trenutku njenog pokretanja politički uslovi u jugoslovenskim zemljama Monarhije bili izrazito nepovoljni. Početkom 1916. vlasti su u cijeloj državi budno pratile svaku socijalističku aktivnost koja je podsticala i jačala nadu i čežnju narodnih masa za obustavljanje rata i uspostavljanjem mira. Kontrola socijaldemokratske aktivnosti u tom pravcu naročito je pooštrena poslije II Internacionalne socijalističke cimervladske konferencije održane u Kientalu od 24—30. aprila 1916., koja se Manifestom za mir obratila proleterijatu i narodima zaraćenih zemalja.¹⁰⁵⁾ Austrougarske vlasti preduzele su obimne mjere da se u BiH spriječi širenje ovoga Manifesta.¹⁰⁶⁾ I najviši organi vlasti u Monarhiji zahtijevali su od svojih potčinjenih u BiH stalnu budnost u tom pogledu, pokazujući kako veliki značaj za ratnu politiku Austro-Ugarske ima situacija u BiH,

¹⁰²⁾ ARPJ — Zbirka Vitomira Koraća — Dalje: ZVK — Br. 26 — Sreten Jakšić Koraću — Sarajevo — 14. februara 1916.

¹⁰³⁾ ARPJ — ZVK — Br. 27 — Sreten Jakšić Koraću — Sarajevo — 2. avgusta 1916.

¹⁰⁴⁾ Ibidem.

¹⁰⁵⁾ Die Zimerwalder Bewegung — Herausgegeben von Horst Lademacher — I. Protokole — Manifest an die Völker, die man zu Grunde richtet und tötet — Mouton The Hague — Paris — 1967. str. 403—406.

¹⁰⁶⁾ ABH — ZV BiH — No. 7410 — Präs./1916.

a posebno održanje radništva u njoj.¹⁰⁷⁾ Ministarstvo unutrašnjih poslova zahtijevalo je preko ZMF-a da se u BiH vrši strogi nadzor sa ciljem da se »u klici uguši svaka propaganda protiv rata i svaka proturatna manifestacija.¹⁰⁸⁾ Za razliku od tolerantnog odnosa prema organizacijama socijalističkog radničkog pokreta do rata — izuzimajući kratkotrajni period iznimnih mjera u maju 1913. sada su u Zemaljskoj vladi BiH počela da prevladaju mišljenja da se socijalizam, zahvaljujući djelovanju agitatora koji su »pretežno pravoslavne konfesije«, postavlja neprijateljski prema državi i da je sposoban za svakojaka protudržavna rovarjenja.¹⁰⁹⁾

Interesantno je da je u ovo vrijeme Zemaljska vlada nastojala da u javnosti neutralnih zemalja, u kojima je mirovna inicijativa socijaldemokratskih partija bila veoma živa, prikaže BiH kao zemlju koja se odlikuje najvećim građanskim i nacionalnim slobodama. Na osnovu podataka koje je dobio od sekretionsšefa za unutrašnje poslove barona Collas-a, ugarski dopisnik holandskog lista Nimwe Rotterdamscher Courant pisao je kako se može »bez pretjerivanja reći da nigdje na svijetu u zemljama gdje više nacija žive zajedno, ne postoje veće slobode i pravo nego u BiH. Sloboda religije i štampe, pravo na udruživanje i okupljanje, sloboda nastave zakonom su zaštićeni... Ukratko, narod uživa isto prava i slobode kao u zapadnoevropskim zemljama. Ove slobode i prava su veće nego što ih ima srpski narod u Srbiji.«¹¹⁰⁾ Ocjenjujući kako u BiH od 1878. g. nije ništa učinjeno da se probudi ljubav naroda prema domovini, Collas je izjavio kako je zadatak vlade da u budućnosti uvjeri narod »da u Bosni žive samo Bosanci i nikakvi Srbi, Hrvati i muhamedanci, da oni doista pripadaju raznim religijama, ali da obrazuju samo jedan narod«.

Pada u oči da se krajem druge godine rata u vrhovima političke uprave u BiH javlja misao koja u suštini teži obnavljanju Kalajeve bosanske nacionalne ideje u namjeri da se pomoću vještačkog bosanskog patriotizma uklone štetne posljedice dugogodišnje politike razdvajanja i antagoniziranja naroda. Ali, ma koliko da je bosanski patriotizam bio potreba ratne politike Monarhije, austro-ugarski režim u BiH bio je na čisto da oživljavanje bosanske nacionalne konstrukcije realno nema nikakve šanse i Collasova izjava ostalo je praktično bez ikakvog unutrašnjeg političkog znanja. Štaviše, ni ratne pobjede Centralnih sila nisu doprinjele jačanju privrženosti austrougarskih Jugoslavena Monarhiji. Naprotiv, uprkos uspjesima Austro-Ugarske na ratnim frontovima, njihova težnja za mirom bila je sve jača. Socijaldemokrati u BiH počeli su sve jasnije da shvataju da se sada njihov glavni zadatak nalazi u razvijanju borbe za mir. Istovremeno, misao o ujedinjenju Jugoslavena bila je neodvojiva sadržina toga zadatka.

¹⁰⁷⁾ ABH — ZMF — No. 778 — Pr. BH/1916.

¹⁰⁸⁾ ABH — ZMF — No. 1438 — Pr. BH/1916.

¹⁰⁹⁾ ABH — ZV BiH — K — No. 218 Präs./1916.

¹¹⁰⁾ Tekst intervjua barona Collasa holandskom listu sa komentarom dopisnika lista donio je organ austrijske socijaldemokratske partije Arbeiter Zeitung u broju 139. od 20. maja 1916. Istovremeno »AZ« daje svoj kritički osvrt na Collasovu izjavu i pokazuje kako je u njoj stanje u BiH prikazano netačno i neistinita.

U trećoj godini rata, naročito od početka 1917. stanovništvo u Monarhiji, a posebno u BiH sve teže je osjećalo napore koje je moralo da podnosi da bi odgovorilo velikim zahtjevima fronta. Nisu bile rijetke pojave nezadovoljstva u vojsci, a u pozadini postajao je sve snažniji pritisak protiv režima iznimnih mjera. ZMF upućuje Zemaljskoj vladi raspis ministra rata Hrobatina u kome se govori o pojavama dezertiranja vojnih obveznika preko granice i zahtijeva preduzimanje mjera da bi se te pojave spriječile.¹¹¹⁾ Zapaženi su takođe česti slučajevi da se vojnici sa dopusta ne vraćaju u svoje jedinice. S druge strane, u političkom životu sve više su se manifestovale antirežimske tendencije, što je svjedočilo da odredbe iznimnog stanja nisu mogle da ih uguše. Srpski i hrvatski političari, u prvom redu grupacija koja je bila pod uticajem franjevacu, ispoljavali su težnju za međusobnim kontaktima i približavanjem.¹¹²⁾ Pojedini muslimanski političari takođe su pokazivali želju za kontaktima sa političkim predstavnicima progonjenog srpskog naroda. Da bi onemogućili opasne tendencije među radništvom koje je osobito teško izdržavalo terete rata, organi uprave nisu popuštali u strogom nadzoru aktivnosti socijaldemokrata. S tim u vezi oni zabranjuju širenje brošure *Balkanski rat i socijalna demokratija*,¹¹³⁾ čiji su autori Josip Pogany, Karlo Renner i Karlo Kautsky sa obrazloženjem da se u njihovim člancima provodi neprijateljska propaganda protiv Austro-Ugarske. Isto tako zabranjeno je i širenje časopisa *Radnička borba*, koji je izlazio u Clevelandu.¹¹⁴⁾ Rukovođena istim motivima, policija je konstatno kontrolisala Jakšićevu prepisku sa predstavnicima drugih socijaldemokratskih stranaka.¹¹⁵⁾

Februarska revolucija u Rusiji dala je snažan podsticaj oživljavanju političkog života u BiH, posebno aktiviranju radničkog pokreta. Obustavljen ubrzo poslije izbijanja rata, sada je počeo da se obnavlja rad socijalističkih organizacija, pri čemu se težište polagalo prvenstveno na prikupljanju članstva i njegovo angažovanje u aktuelnoj socijalističkoj agitaciji.¹¹⁶⁾ Na zahtjev predstavnika radničkog pokreta, vlada je odobrila prvomajsku proslavu ali bez povorke i javnih manifestacija.¹¹⁷⁾ Ubrzo zatim počeo je da djeluje obnovljeni radnički pokret na čijem čelu se nalazilo zajedničko tijelo pod imenom Glavni odbori radničkog pokreta.¹¹⁸⁾ Upravo u to vrijeme u socijalističkim partijama neutralnih zemalja bila je veoma aktuelna mirovna inicijativa, koja je trebalo da dovede do međunarodnog socijalističkog kongresa u Štokholmu. Dosljedna svome blagonaklonom odnosu prema ovoj inicijativi, računajući da će austrijska socijalna de-

¹¹¹⁾ ABH — ZMF — No. 79, Pr. BH/1917.

¹¹²⁾ Hamdija Kapidžić, n. dj. str. 216—217.

¹¹³⁾ ABH — ZV BiH No. 2068/Präs. 1917.

¹¹⁴⁾ ABH — ZV BiH No. 3737 Präs./1917.

¹¹⁵⁾ ABH — ZV BiH — K No. 121/1917.

¹¹⁶⁾ Arhiv KO BiH — tom II — Izvještaj Glavnog odboro Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovne VI i zaključnom kongresu stranke 19. aprila 1919. u Slav. Brodu — str. 293.

¹¹⁷⁾ ABH — ZV BiH — No. 6619/Präs. 28. april 1917.

¹¹⁸⁾ Arhiv KP BiH, tom II; str. 293.

mokratija imati značajan uticaj u pripremanju štokholmskog kongresa, zajednička vlada Monarhije stala je na stanovište da Zemaljska vlada BiH omogući predstavnicima bosanskohercegovačke socijalne demokratije odlazak u Štokholm, gdje je trebalo da pripremnom odboru kongresa izlože stanovište svoje partije o pitanjima mira.¹¹⁹⁾ U dopisu Zemaljskoj vladi od 8. maja zajednički ministar finansija baron Burijan odobrio je da se izdaju pasoši Markiću i Glumcu sa obrazloženjem da ne postoji razlog za pretpostavku da bi ova dvojica u Štokholmu pokretala unutar-politička pitanja.¹²⁰⁾ Okolnost što je Markić na V kongresu SDS BiH podnio referat o jugoslavenskom pitanju nije smetala Burijanu da se saglasi sa njegovim učešćem na internacionalnoj socijalističkoj konferenciji. Prije nego što su stigli u Štokholm, Markić i Glumac — izvještava telegramom 17. maja 1917. baron Franc Ministarstvo inostranih poslova — kratko su se zadržali u Kopenhagenu, gdje su dali izjavu listu Socijaldemokraten o razvoju socijalističkog radničkog pokreta u BiH. Osim toga, oni su u ovoj izjavi naglasili da stanovništvo BiH, bilo socijaldemokratsko ili ne, želi apsolutno što skoriji mir i da, zahvaljujući ruskoj revoluciji, postoji nada da više nije daleko demokratizacija Evrope i s tim zajedno trajni međunarodni mir.¹²¹⁾ Ministarstvo inostranih poslova sistematski je pratilo kretanje bosanskih delegata. 26. V ono šalje izvještaj ZMF-a o njihovom držanju u Štokholmu. Tu se kaže da su bosanski socijaldemokrati istupili za hitno zaključenje mira i za demokratske i socijalne reforme u zemlji. Istovremeno, oni su se izjasnili protiv irendentizma, kojim se, po njima, služi buržoazija, a ne socijalna demokratija. Na osnovu primljenih informacija, u Ministarstvu se smatra da bosanska delegacija nema namjeru da u Štokholmu djeluje na štetu Monarhije.¹²²⁾ U izvještaju koji je Ministarstvo spoljnih poslova dostavilo 31. V Zajedničkom ministru finansija baronu Burijanu između ostalog se kaže da su se Bosanci u Štokholmu držali pasivno i da nisu izašli iz svoje rezerve.¹²³⁾ Početkom juna, Zemaljska vlada prikupila je potpunije podatke o kretanju socijaldemokratskih delegata iz BiH i njihovim stavovima u Štokholmu i cjelovit izvještaj o tome dostavila ZMF-a 12. juna 1917. U ovome izvještaju, koji je, u stvari, pripremila policijska direkcija u Sarajevu, kaže se da su na putu za Štokholm Markić i Glumac boravili dva dana u Beču i tu vodili razgovore sa socijaldemokratskim vođama dr Adlerom, Seitz-om i Rennerom. Vođe austrijske socijalne demokratije željele su — prema izvještaju — da pribave informacije o jugoslavenskom pitanju. Iz Beča Markić i Glumac otputovali su u Berlin, a odatle u Štokholm, gdje su se javili predsjedniku komiteta Troelstri. U razgovoru sa bosanskim delegatima učestvovali su Holanđanin Troelstra, Šveđanin Branting,

¹¹⁹⁾ BAH — ZMF — No. 481 — Pr. BH/1917 — O pripremanju za štokholmsku mirovnu socijalističku konferenciju i učešću delegata SDS BiH i SDH i Slavonije prvi je u nos na osnovu arhivske građe iscrpno pisao Vlado Strugar u knjizi Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918. — glave: II i III — agreb 1963.

¹²⁰⁾ ABH — ZMF Nr. 490 — Pr. BH/1917.

¹²¹⁾ ABH — ZMF — Nr. 538 — Pr. BH/1917.

¹²²⁾ ABH — ZMF — Nr. 568 — Pr. BH/1917.

¹²³⁾ ABH — ZV BiH — Nr. 9585. Präs./1917.

Flamanac Huismans i Dankinja Bank. Razgovor je vođen na njemačkom jeziku. Bosanski delegati bili su pozvani da odgovore na pitanja koja je sadržavao upitnik, na osnovu čega je zatim Komitet trebalo da izradi svoju platformu o pitanjima mira i da je iznese pred internacionalnu socijalističku konferenciju. Upitnik je tražio odgovore na značajna pitanja svjetskog mira kao što su — nacionalno pitanje, autonomija pojedinih nacija, pitanje ratne odštete, zatim odgovore na tačke koje su se odnosile na Belgiju, Srbiju, poljsko pitanje, Elzas-Loringiju itd. Na ova pitanja bosanski delegati nisu odgovorili, nego su, prema izvještaju, izjavili da SDS BiH nije mogla da zauzme stanovište o njima pošto je za vrijeme rata bilo onemogućeno svako javno okupljanje kao i javna diskusija. Osim toga, oni se nisu smatrali kompetentnim da odgovore na postavljena pitanja i zbog toga što u tome pogledu, po njihovoj navodnoj ocjeni, partija nije imala uticaja u zemlji. Što se tiče jugoslavenskog pitanja i njegovog rješenja u Austro-Ugarskoj, delegati su samo mogli da preciziraju svoje stanovište prema kome se ovaj problem rješava samo ujedinjenjem jugoslavenskih zemalja (tj. BiH, Dalmacije, Istre, Kranjske, Bačke, Banata u jednu državu u okviru Monarhije. Na kraju, u izvještaju se govori o njihovoj izjavi o Srbiji i Crnoj Gori, koje bi, ako bi ostale izvan Austro-Ugarske Monarhije, kasnije kao jugoslavenska manjina težile da se priključe većini. Ovo stanovište o Srbiji i Crnoj Gori oni su, zastupali zbog toga, kaže se u izvještaju, da ih na konferenciji ne bi smatrali aneksionistima.¹²⁴⁾

Među navedenim izvještajima o držanju bosansko-hercegovačkih socijaldemokrata u Štokholmu ovaj posljednji je svakako najpotpuniji, ali neki dijelovi u njemu nisu imali potvrdu ni u prethodnom ni u kasnijim izvještajima, koje su Ministarstvu spoljnih poslova slali njegovi diplomatski predstavnici, naročito princ Fürstenberg, grof Hadik i baron Musulin. Međutim, što je najvažnije, u SDS BiH nije niko — pa ni Markić — zastupao stanovište o ujedinjenju Jugoslavena u Monarhiji u kome se isključuje narod Hrvatske i Slavonije, što je sadržina Markićeve izjave, kakvu je, navodno dao članovima Holandsko-skandinavskog komiteta, Prema istim izvorima, bosanskohercegovački delegati vratili su se u Sarajevo nesvršenog posla, pošto im je nedostajala punomoć da bi mogli da u ime SDS BiH odgovore na upitnik. Ali, Markić se ubrzo vratio u Štokholm i pred Komitetom izložio svoj problem, koji je, po ocjeni princa Fürstenberga, frazerski, nacionalistički obojen i sadrži jedan pasus o ujedinjenju Jugoslavena u okviru Monarhije, ako ne bi mogla da se ostvari unija svih Jugoslavena.¹²⁵⁾ Markić se poslije toga nije vratio u BiH, ali je svojim izjavama izazvao partijsko rukovodstvo da se ogradi od njegovog istupanja i djelovanja u inostranstvu. U tom smislu Sreten Jakšić obratio se pismom Angelini Balabanovoj, sekretaru cimervaldske Internationale Socijalističke komisije, u kome se, između ostalog, kaže: »Cijela aktivnost Franje Markića u inostranstvu ne odgovara socijalističkim i internacional-

¹²⁴⁾ ABH — ZMF — Nr. 649. Pr. BH/1917.

¹²⁵⁾ ABH — ZV BiH — No. 13166 — Präs./1917.

nim principima SDS BiH i nije u ime naše partije... Stoga Vas molimo da objavite našu izjavu kako bi odstranili svaku sumnju o principijelnosti čistoći naše partije i pokazali da ona ne ide putem Franje Markića«. ¹²⁶⁾

Mirovna inicijativa socijalista neutralnih zemalja, koja je u maju 1917. u Štokholmu okupila predstavnike socijaldemokratskih partija iz više evropskih zemalja, bila je dokaz da su narodi Evrope željeli da se što prije učini kraj ratu. Kao što se vidjelo, prema ovoj inicijativi ispoljili su pozitivan odnos i zvanični predstavnici Austro-Ugarske Monarhije, očekujući da bi, pod uticajem vođa austrijske socijalne demokratije, rezultat Štokholmske internacionalne mirovne socijalističke konferencije mogao za Monarhiju biti povoljan.

U ovim, kao i u mnogim drugim manifestacijama za mir, koje su u proljeće 1917. predstavljale najvažniji oblik političkih kretanja u Monarhiji uopšte, a u njenim jugoslavenskim zemljama posebno, osjećao se, jače ili slabije, uticaj ruske februarske revolucije, koju je naročito pozdravio socijalistički proletarijat, sa velikim nadama u brzo okončanje rata i socijalističku budućnost.

Krajem maja 1917. bio je otvoren Austrijski parlament, što je imalo poseban značaj u razvoju jugoslavenskog pokreta. Kao što je poznato, prilikom otvaranja Parlamenta 30. maja 1917. Anton Korošec je u ime kluba jugoslavenskih poslanika iz Slovenije, Istre i Dalmacije podnio deklaraciju, kojom potpisani narodni zastupnici »na temelju narodnog načela i hrvatskog državnog prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u Monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda«. ¹²⁷⁾ Ova deklaracija imala je snažan odjek u svim jugoslavenskim zemljama Austro-Ugarke i izvršila je velik uticaj u pravcu jačanja pokreta za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje Jugoslavena. Ma kako da je BiH imala poseban značaj sa stanovišta ratne strategije Monarhije, a iznimne odredbe nalazile svoje opravdanje u toj strategiji, i u BiH moralo je doći do popuštanja i promjena. Izraz toga procesa bio je Manifest radničkoj klasi BiH koji su 30. juna 1917. objavili glavni odbor SDS BiH i Uprava GRS-a. U Manifestu se proglašava obnavljanje aktivnosti organizacija socijalističkog radničkog pokreta i formulišu zadaci na kojima treba da se odvija to obnavljanje. Kao i u drugim zemljama, najvažniji zadatak koji se u tome momentu nalazio pred socijalističkim pokretom BiH bila je borba za mir koja je najdublje povezano i nedjeljiva od borbe za demokratiju, slobodu i samopredjeljenje naroda, za afirmaciju načela ruske revolucije i obnovu Socijalističke Internacionalne »u kojoj će vladati duh **Marksa, Engelsa, Žoresa, Kauckog, Tucovića** i ruske socijalne demokratije«. ¹²⁸⁾

¹²⁶⁾ ABH — ZV BiH — No. Nr. 846—5. Präs./1917.

¹²⁷⁾ Ferdo Šišić: Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — 54. Deklaracija Jugoslavenskog kluba — Zagreb 1920 — str. 94.

¹²⁸⁾ Manifest radničkoj klasi Bosne i Hercegovine (Proglas Glavnog odbora SDS BiH i uprave GRS) Glas Slobode, br. 1 — 30. juna 1917, str. 1.

Pored Manifesta, obnovljeni Glas Slobode u svom prvom broju donio je još dva principijelno značajna članka. U prvom od njih pod naslovom Socijalna demokracija, svjetski rat i svjetski mir list se opredjeljuje za pravac koji su u socijalističkim partijama zastupale tzv. manjine, koje, u stvari, prema Glasu Slobode, izražavaju interese većine među radnicima. Istovremeno, većine u socijaldemokratskim partijama odgovorne su za neuspjeh i raspad Socijalističke Internacionale, jer su svojom politikom pružile podršku imperijalističkim vladama svojih zemalja. Ovim člankom Glas Slobode navijestio je da će obnavljanje socijalne demokratije u BiH teći u znaku kritike oportunitizma u međunarodnom socijalističkom pokretu na liniji socijalističke ljevice okupljene u cimervaldskom pokretu. U drugom članku¹²⁹⁾ u Glasu Slobode ruska revolucija ocjenjuje se kao »događaj« od najvećeg značaja u cijeloj svjetskoj historiji« i ističu velike zasluge ruske socijalne demokratije, koja je »proklamovala potrebu mira bez aneksija i ratnih otšteta sa pravom samoopredjeljenja naroda«. U Manifestu u navedenim prilogima dati su temeljni principi kojima su imale da se rukovode organizacije socijalističkog radničkog pokreta u cjelokupnoj svojoj političkoj aktivnosti. Da bi mogle da se osposobe za izvršavanje zadataka postavljenih u Manifestu, trebalo je u prvom planu raditi na jačanju političkih i sindikalnih organizacija i na širenju socijalističkog lista Glasa Slobode. Obnavljanjem organizovanog političkog i sindikalnog rada, napredni dijelovi radničke klase vraćali su se na društveno-političku scenu, ističući uporedo svoje brojne socijalne, ekonomske, kao i političke zasluge. Međutim, bili su potrebni veliki naponi da bi se iz »trogodišnjeg drijemeža« probudio socijalistički radnički pokret. Iako ga je praktično tolerisala, vlada je ipak držala ovaj proces obnavljanja socijalističkog rada pod čvrstom kontrolom, kako bi mu ona određivala koordinate i granice razvoja. To je neosporno lakše polazilo za rukom, nego da spriječi aktivnost u smislu Majske deklaracije Jugoslavenskog kluba, čiji su nosioci u BiH bili poznati građanski političari iz uticajnih nacionalnih stranaka.

Objavljivanje Mojske deklaracije bilo je nesumnjivo događaj koji je od svih političkih snaga u jugoslavenskim zemljama Monarhije zahtijevao da se opredijele i prema njemu zauzmu svoje stanovište. Tako je bilo i u BiH, u kojoj se poslije izjave Jugoslavenskog kluba u Bečkom parlamentu osjećalo življe političko kretanje. Dr Dimović i dr Sunarić već su bili uspostavili kontakte sa jugoslavenskim političkim krugovima u Zagrebu i Beču u težnji da se obnovi rad Sabora i uspostavi ustavni život u BiH.¹³⁰⁾ Poslije Deklaracije, oni su se odmah angažovali da njenom programu osiguraju podršku uticajnih političkih faktora u BiH. Iako su u tom pogledu imale značajan uspjeh, neki politički krugovi, u stvari, oni najreakcionarniji, pružili su otpor njihovim nastojanjima. Grupa oko Šerifa Arnautovića, jednog od najistaknutijih muslimanskih političkih prvaka, suprostavila je Deklaraciji svoj plan, po kome je BiH trebalo da se priključi Ugarskoj sa statusom autonomne jedinice,¹³¹⁾ a hrvatski političari, koje je predvodio

¹²⁹⁾ Glas Slobode, nr. 1 — 30. juna 1917. Ruska revolucija — str. 2.

¹³⁰⁾ Hamdija Kopidžić, n. d. str. 222—3.

¹³¹⁾ Ibidem, str. 224.

nadbiskup Štadler, insistirali su na rješenju jugoslavenskog pitanja u smislu hrvatskog prestiža i dominacije.¹³²⁾ Ipak, kako među srpskim i hrvatskim, tako je i među muslimanskim političarima platforma Deklaracije našla svoje ugledne pristalice. To je pokazala posjeta koju je predlagač Deklaracije dr Korošec učinio Sarajevu u jesen 1917. kada su gotovo sve nacionalne političke stranke u BiH izrazile podršku jugoslavenskoj orijentaciji.

U jeku intenzivne političke aktivnosti u BiH, izazvane pod uticajem Majske Deklaracije, SDS BiH ostala je dosljedna svome stanovištu o potpunom jedinstvu Jugoslavena, ali je, za razliku od građanskih partija, odbacivala rješenje jugoslavenskog pitanja uz pomoć imperijalističkih vlada jednog ili drugog bloka zaraćenih sila. Izražavajući spremnost radničke klase BiH da, prema svojim mogućnostima, doprinese ujedinjenju i oslobođenju Jugoslavena, socijaldemokrati su isticali da se ovaj cilj može postići jedino snagom samog naroda i uz pomoć međunarodne radničke klase. Pri tome oni su smatrali posebno značajnim da naglase svoju povezanost i pripadnost tzv. socijalističkoj manjini u internacionalnom socijalističkom pokretu, istinskoj internacionalnoj socijalnoj demokratiji »a ne tzv. većinama koje pomažu rat i koje su upropastile internacionalu.¹³³⁾

Tako se put ujedinjenja i oslobođenja Jugoslavena, koji je odabrao SDS BiH, razlikovao od puta kojim su išle jugoslavenske i bosanskohercegovačke građanske stranke, jer je ona bila čvrsto uvjeren da u ostvarenju toga cilja treba da ide radničkim putem, da bez kolebanja slijedi svoje samostalno, socijalističko stanovište. Istovremeno, povezujući rješenje jugoslavenskog pitanja sa ostvarenjem svjetskog mira, SDS BiH je, već od početka obnavljanja svoje aktivnosti, izrazila svoje opredjeljenje za mirovna načela cimervaldskog pokreta, ruske revolucije i socijalističke manjine u Internacionali i takvo svoje opredjeljenje potvrdila pristupanjem Bernskoj internacionalnoj socijalističkoj komisiji.¹³⁴⁾ Krajem 1917. u vodstvu SDS BiH bilo je jasno da su mirovni pokušaji Holandsko-Skandinavskog komiteta doživjeli neuspjeh, da su se u Štokholmu kompromitovale »socijalističke većine« kao saradnici svojih vlada, prije svega austrijska socijalna demokratija, i da se mir u interesu međunarodnog proletarijata može postići samo borbom za načela koja je istakla ruska socijalistička revolucija. Neposredno poslije izbijanja ustanaka petrogradskog proletarijata Glas Slobode pisao je da su ruski radnici postali »pioniri jednog velikog društvenog preobražaja« i inicijatori »pravednog i demokratskog mira, kome teže »nepregledne mase svjetskog proletarijata.«¹³⁵⁾

Uticaj oktobarske revolucije osjetio se u pajačanoj aktivnosti SDS BiH ne samo u njenom zalaganju za mir, koje je prožimalo sve njene akcije, već i u zahtjevima za rješenje nacionalnog i agrarnog pitanja,

¹³²⁾ Ibidem, str. 225.

¹³³⁾ Šta hoćemo? — Glas Slobode, br. 15 — 3. oktobra 1917. str. 1—2.

¹³⁴⁾ ABH — ZV BiH — No 947. Präs./1918. Arhiv KP BiH, tom II — Odluka o stanovištu Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema aktuelnim političkim pitanjima — str. 295.

¹³⁵⁾ Radničko vlada u Petrogradu, Glas Slobode, br. 26 — 13. novembra 1917, str. 1.

kojima je ona nastojala da pokrene široke mase naroda. Takvo opredjeljenje bosanskohercegovačke socijalne demokratije dalo je povoda Zemaljskoj vladi da pooštiri nadzor organa vlasti nad njenim djelovanjem. Jedna od prvih mjera bila je cenzura proglašenja »Radnom narodu BiH« koji je predsjedništvo socijaldemokratskih saveza objavilo u Glasu Slobode početkom januara 1918. Iz ovoga proglašenja cenzura je izbacila stavove koji se odnose na jugoslovensko, odnosno balkansko pitanje i na agrarno pitanje, jer se u njima propagira stanovište da obrazovanje balkanske federativne republike predstavlja socijaldemokratsko rješenje jugoslovenskog pitanja, a definitivno rješenje agrarnog pitanja traži u boljševičkom smislu.¹³⁶⁾

U pogledu afirmacije SDS BiH i njenog osposobljavanja za rad u uslovima posljednje godine rata bila je veoma značajna Zemaljska konferencija radničkih organizacija održana 3. II 1918, koja je pokazala da su u socijaldemokratske redove u BiH sve šire prodirale ideje i pogledi u čijem znaku se u međunarodnim socijalističkim pokretima vršio obračun sa oportunistom i izdajstvom tzv. većina i radala nova Internacionala. Pod uticajem opšteg unutrašnjeg političkog razvoja u BiH, koda je narod sve otvorenije ispoljavao težnju za mirom, a kmetovi sve glasnije zahtijevali ukidanje feudalnih odnosa, u ZV BiH smatralo se da će u daljem toku događaja neminovno rasti uloga i uticaj SDS BiH, pa je s tim u vezi upućen zahtjev svim organima vlasti da živo prate pokret socijalne demokratije i stalno obavještavaju zemaljsku upravu o cjelokupnoj aktivnosti socijalističkih organizacija.¹³⁷⁾ Pri tome vlada je zahtijevala od svih organa uprave da posebno obraćaju pažnju na boljševičku propagandu na letke koje rasturaju boljševički agitatori među zarobljenike, kao i među vojnike koji sa istočnog fronta dolaze na dopust. U tom pogledu ona je specijalno upozorila na proglas koji su socijaldemokratske organizacije ratnih zarobljenika uputile proletarijatu Austro-Ugarske Monarhije i Njemačke pozivajući ga da se zajedno sa radnicima ze-

¹³⁶⁾ Kasim Isović: Odjeci i uticaji oktobarske revolucije na prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (1917—1921) — Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH — Godina VII — Sarajevo 1967 — str. 330—336 — U vezi sa pojačanom aktivnošću i »revolucionarnom orijentacijom« SDS BiH poslije oktobarske revolucije u Rusiji dr Nikola Babić je propustio da u svojoj doktorskoj disertaciji spomene i da se koristi navedenom zbirkom dokumenata Kasima Isovića, koja je sadržana u glavi III GRAĐA od str. 283—570. Napominjem također da bi teza dra Nikole Babića o »revolucionarnoj orijentaciji« SDS BiH, izložena u glavi IV njegove knjige, zahtijevala izvorno znatno širu i jaču argumentaciju da bi mogla da se održi u našoj istoriografiji. S tim u vezi smatram da je sa stanovišta istorijske realnosti naučno tačnije i opravdanije mišljenje mr. — Ilijasa Hadžibegovića da je SDS BiH »u znatno izmijenjenim uslovima (tj. poslije oktobarske revolucije — moja pr.) zadržala raniju taktiku i borbena sredstva. Sve se završava na pisanoj riječi padloznoj strogoj cenzuri i ograničenoj usmenoj agitaciji usmjerenoj protiv eksploatacije. Radničke štrajkove i seljačke nemire ne pokušava da usmjeri revoluciju za koju su službeni izvještaji tvrdili da ideal siromašnih masa, nego ih partijsko rukovodstvo stišava i obuzdava kao anarhističke pojave«. (Ilijas Hadžibegović Politika i ciljevi socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine za vrijeme prvog svjetskog rata — Filozofski fakultet u Sarajevu — R A D O V I — VI — Sarajevo 1970—1971. str. 485).

¹³⁷⁾ ABH — ZV BIH — Nr. 947/Präs. 17. II 1918.

malja Antante i radnicima i vojnicima socijalističke Rusije bori za »mir bez aneksije i kontribucija na osnovu prava naroda na samoopredjeljenje«. ¹³⁸

Austrougarske vlasti u BiH imale su mnogo razloga za povećanu predostrožnost prema radničkom pokretu. Zahtjevi da se dokonča rat i uspostavi mir prerastali su pod uticajem ruske revolucije u pokret koji se nezaustavljivo širio među radnicima, a zatim je počeo da prodire i u vojne jedinice. Veliki januarski štrajk u Austriji, u kome je učestvovalo preko pola miliona radnika, demonstrirao je revolucionarne mogućnosti austrijske radničke klase i svojim uticajem doprinio jačanju socijalističkog pokreta u drugim zemljama Monarhije. Štrajk je imao odjeka i među radništvom u BiH. To potvrđuje izvještaj Direkcije policije za BiH upućen 2. II 1918. godine generalštabnom odjeljenju komandujućeg generala, u kome se navodi da radništvo u Sarajevu namjerava da priredi štrajk kao u Monarhiji i da pojedini vojnici izražavaju simpatije prema štrajku, koji bi imao karakter demonstracije za mir. ¹³⁹) Da bi se spriječio takav razvoj situacije, ZMF upućuje Zemaljskoj vladi u Sarajevu krajem februara 1918. precizna uputstva o mjerama protiv štrajkova i drugih nemira sa zahtjevom da se svom energijom bezobzirno i u klici uguše. ¹⁴⁰)

Povodom mirovnih pregovora u Brestlitovsku, kotarski predstojnici izvještavali su vladu gotovo svakodnevno o manifestacijama stanovništva za mir. ¹⁴¹) U većim industrijskim objektima i pogonima, kao i u rudnicima, radnici su prijetili štrajkovima ako se ne usvoje njihovi zahtjevi za povećanjem nadnica i poboljšanjem drugih uslova za rad. Radničkim skupštinama sada sve masovnije prisustvuju Muslimani i izražavaju želju da se svrstaju u redove socijalne demokratije. ¹⁴²) Organi vlasti bili su s razlogom veoma zabritnuti da se nezadovoljstvo radnika i stanovništva organizovano ne prenese u armiju. ¹⁴³) Iako su po uputstvima iz centra organi uprave pooštravali nadzor nad organizacijama socijalističkog radničkog pokreta, očekujući da se u ovako nemirnim prilikama može ostvariti vladino predviđanje o porastu uloge bosanskohercegovačke socijalne demokratije na platformi tzv. manjine u interenacionalnom socijalističkom pokretu, oni su istovremeno nastavili sa praksom da održavaju kontakte sa radničkim vođama u centru i provinciji i da, koristeći se iskustvom Ministarstva unutrašnjih poslova Austrije u borbi protiv velikog januarskog štrajka, uz njihovu pomoć stišavaju nezadovoljstvo radnika i sputavaju radničke akcije. ¹⁴⁴) Pokazalo se da se situacija u BiH mijenjala brže nego što je SDS BiH bila u stanju da joj se prilagodi i svojom aktivnošću utiče na tok i pravac njenog razvoja. Ona je neosporno potvrdila da je u idejnom pogledu bila na visini onih snaga u međunarodnom socijalizmu, koje su krčile put novoj Interenacionali i u pobjedi oktobar-

¹³⁸) ABH — ZMF — Nr. 124. Pr. BH/1918.

¹³⁹) ABH — ZV BiH — Nr. 1668/Präs. 1918.

¹⁴⁰) Kasim Isović, n. dj. dokument 32, Beč 25. februar 1918. str. 345—347.

¹⁴¹) ABH — KBS — Nr. 194. Präs./1918.

¹⁴²) ABH — ZV BiH — Nr. 248 — Präs. BH/1918.

¹⁴³) ABH ZV BiH — Na Nr. 97 Z. St./1918.

¹⁴⁴) ABH — ZV BiH — Na 2618. Präs./1918.

ske revolucije vidjele početak nove epohe čovječanstva, ali ona nije imala snage da svoje ideje pretvori u akciju radničke klase u čije ime je istupala i kojoj se obraćala propagiranjem svojih misli i gledišta.

Problem ujedinjenja Jugoslavena nalazio se u samoj žiži političkih kretanja u svim jugoslavenskim zemljama, u kojima su se političke snage i stranke grupisale i međusobno diferencirale zavisno od načina i oblika rješenja jugoslavenskog pitanja za koji su se opredjeljivale. Kao protagonisti internacionalnog i marksističkog pravca u krugu jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka, SDS BiH je odbacivala kako Majsku, tako i Krfsku deklaraciju naglašavajući da su to formule jugoslavenske buržoazije za rješenje jugoslavenskog pitanja. Ona je, međutim, na jugoslavensko pitanje gledala kao na balkansko pitanje nalazeći da je ovo »najvećim dijelom jugoslavensko pitanje.¹⁴⁵⁾ Pada u oči da se ona, sada više ni formalno ne poziva na »Tivolsku« rezoluciju Prve jugoslavenske socijalističke konferencije, koja polazi od pretpostavke postojanja Monarhije u budućnosti, nego isključivo zastupa stanovište Prve balkanske socijaldemokratske konferencije kao jedino ispravno socijalističko stanovište u pogledu rješenja jugoslavenskog pitanja. Uz to, socijaldemokrati BiH sa posebnim zadovoljstvom ističu da su u ovom pogledu sa njima saglasni njemački internacionalni socijalisti iz Austrije i Njemačke, koje predvode Otto Bauer, Friedrich Adler, Karlo Kautsky, Hugo Hase, Karlo Liebknecht i koji svojom borbom protiv imperijalizma »pomažu težnje jugoslavenskog naroda za njegovim ujedinjenjem.¹⁴⁶⁾

Jugoslavensko pitanje nije pocijepalo samo građanske stranke u jugoslavenskim zemljama na pristalice Majske i na pristalice Krfske deklaracije, nego je i među socijaldemokratskim partijama došlo do razdvajanja u vezi sa pitanjem oblika njegovog rješenja. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka u Sloveniji i Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije pružile su podršku Majskoj deklaraciji Jugoslavenskog kluba, dok je SDS BiH i dalje zastupala stanovište Beogradske konferencije balkanskih socijaldemokratskih stranaka. Ali, austrougarske vlasti u BiH su sasvim tačno vidjele da je u vezi sa jugoslavenskim pitanjem došlo do podvajanja i u samoj SDS BiH. U izvještaju o aktivnosti socijalističkih organizacija, koji je početkom druge polovine marta 1917. Zemaljska vlada dostavila ZMF u Beč, kaže se da se Jakšićevom internacionalistički orijentisanom vodstvu javlja opozicija iz redova mlađih inteligentnih radnika pretežno srpske nacionalnosti, koji stoje na pozicijama Majske deklaracije i na njenoj platformi nastoje da se približe jugoslavenskoj socijalnoj demokratiji.¹⁴⁷⁾ Konstatujući ovaj proces razdvajanja, vlada je naredila svim organima političke uprave da ni u kome vidu ne dozvole tretiranje jugoslavenskog pitanja na socijaldemokratskim skupštinama, jer je bila na čisto da je propagiranje Jakšićeve balkanske formule, kao i propagiranje formule Majske deklaracije za koju se, navodno, zalaže Jakšićeva opozicija »mladih i inteligentnih srpskih radnika« jednako upe-reno protiv postojećeg uređenja Monarhije i u krajnjoj konzekvenci protiv Monarhije uopšte.

¹⁴⁵⁾ Kako da se ujedine Jugoslaveni, Glas Slobode, br. 18 — 2. marta 1918, str. 1.

¹⁴⁶⁾ Put do ujedinjenja Jugoslavena, Glas Slobode, br. 19 — 6. marta 1918, str. 1

¹⁴⁷⁾ ABH, ZV BiH — Nr. 4183/Präs. 1918.

Kako nije direktno povezivala jedno s drugim, vlada je istim aktom naredila potčinjenim organima da na socijaldemokratskim skupštinama takođe spriječe svako objašnjava. je agrarnog pitanja. Sa razvijenim klasnim refleksima za politička kretanja koja bi mogla za nju da postanu opasna, ona je na taj način otežavala socijalnoj demokratiji da svojoj jugoslavenskoj platformi osigurava podršku revolucionarnog elementa kakvo je bilo seljaštvo BiH. U tom pogledu vlada je utoliko više bila odlučna, jer se mogla uvjeriti kako je seljaštvo, naročito u okolini Tuzle i Zenice, krajem rata počelo da se okreće socijalnoj demokratiji, vjerujući da će tako ubrzati rješavanje agrarnog pitanja.¹⁴⁸⁾ Viđeći u povezivanju socijalne demokratije sa nezadovoljnim seljaštvom, naročito sa kmetovima, realnu opasnost za društveni i politički poredak, Zemaljski poglavar Sarkotić učinio je u tom pravcu korak dalje, pa je izdao naređenje kojim se zabranjuje svako učešće seljaštva u radu javnih skupština industrijskih radnika, željezničkih namještenika i uopšte pripadnika drugih staleških grupa.¹⁴⁹⁾

Pojave orijentacije seljaštva prema SDS BiH bile su posljedica ne samo njegovog uvjerenja da je oslobođenje kmetova vladinim metodom fakultativnog otkupa proces veoma dug nego istovremeno i posljedica njegovog razočaranja u obećanja koja su mu davale građanske nacionalne stranke. Ali, ove pojave su također rezultat i činjenice da je socijalna demokratija, poslije oktobarske revolucije, na Zemaljskoj konferenciji radničkih organizacija donijela odluku kojom se pozivaju i seljaci da, zajedno sa radnicima, pristupaju u organizaciju SDS BiH. Time je ona bila izmijenila odnos prema seljaštvu utvrđen još na osnivačkom kongresu u partijskom programu i konkretizovan u kasnijim dokumentima, iz kojih se vidi njeno principijelno gledište da seljaštvu nije mjesto u socijaldemokratskoj radničkoj partiji. Međutim, stroge policijske mjere Zemaljske vlade učinile su da ova promjena odnosa socijalne demokratije BiH prema seljaštvu nije imala u praksi većeg značaja. U stvari, SDS BiH nije bila pripremljena za ulogu organizatora nosioca revolucionarnih težnji i mogućnosti bosanskohercegovačkog seljaštva, koje je ono u to vrijeme ispoljavalo. Zbog toga se i njena aktivnost u pogledu ujedinjenja Jugoslavena iscrpljivala na terenu propagande, pri čemu je ona polagala težište da se među jugoslavenskim socijaldemokratskim partijama ostvari jedinstvo u duhu cimervaldske Internationale.

U vezi sa pitanjem ujedinjenja Jugoslavena događaji su se razvijali tako brzo da je problem jedinstvenog istupanja jugoslavenskih socijaldemokratskih partija postao veoma akutan, jer su one ovome pitanju prilazile sa izrazito različitih pozicija. Dok su se SDS Hrvatske i Slavonije i Jugoslavenska socijaldemokratska stranka opredijelile za Majsku deklaraciju, SDS BiH je insistirala na usvajanju marksističkog pravca cimervaldskog pokreta. »Internacionalni socijalistički rad i strogo čuvanje principa samostalne klasne borbe proleterijata,¹⁵⁰⁾ to je za SDS BiH bila

¹⁴⁸⁾ Ibidem.

¹⁴⁹⁾ ABH — ZV BiH — Nr. 8476 — Prxs./1918.

¹⁵⁰⁾ Radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Glas Slobode, br. 62, 10. avgusta 1918. str. 1.

platforma na kojoj je bila mogućna obnova Socijalističke Internacionale i takođe platforma jedinstvenog rada jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka. Razlike između bosanskohercegovačke socijalne demokratije, s jedne, i hrvatske i slovenačke socijaldemokratije, s druge strane, bile su tako duboke a razvoj jugoslavenske stvari tekao tako brzo, da nije bilo moguće da se one izgube i uklone. Ispravnost svoga stanovišta SDS BiH je provjeravala u konfrontaciji kako sa građanskim nacionalnim konceptima, tako i sa pogledima unutar jugoslavenske socijalne demokratije. Protivnik svih buržoaskih formula u pogledu rješenja jugoslavenskog pitanja — nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja Jugoslavena, SDS je ostala usamljena sa svojim socijalističkim gledištima o balkanskoj federativnoj republici. To se potvrdilo i prilikom posjete grofa Tisze, bivšeg predsjednika mađarske vlade, Bosni i Hercegovini u septembru 1918, kada je većina građanskih političkih predstavnika zahtijevala da se pitanje BiH rješava u sklopu cjelokupnog jugoslavenskog problema na osnovi načela samoopredjeljenja naroda.¹⁵¹⁾ Memorandum, koji su srpski i hrvatski političari predali grofu Tiszi imao je, po ocjeni Glasa Slobode, karakter »prve zajedničke deklaracije bosanske buržoazije¹⁵²⁾ o jugoslavenskom rješenju pitanja BiH. U vrijeme Tiszine septembarske turneje po BiH, koja je bila sračunata na rješenje bosanskog, kao i jugoslavenskog pitanja u mađarskom smislu, socijaldemokratski list je sa posebnom oštrinom i veoma argumentovano kritikovao promađarsko stanovište muslimanskih feudalnih političara Šerifa Arnautovića, Mujage Komadine i dr Safetbega Bašagića, ne skrivajući zadovoljstvo što se mlađi muslimanski političari opredjeljuju za jugoslavensku koncepciju.

Ovo okupljanje buržoaskih političkih stranaka u BiH na platformi jugoslavenskog jedinstva, još više je uvjerilo SDS BiH u neophodnost jedinstva socijalističkih snaga u jugoslavenskim zemljama Monarhije u trenutku kada se pripremala istorijska odluka o budućnosti Jugoslavena. Ali, ona nije bila spremna da se u interesu jedinstva odrekne gledišta u čiji socijalistički karakter je bila nepokolebljivo uvjerena. Konferencija najistaknutijih predstavnika jugoslavenskih socijaldemokratskih partija, održana u Zagrebu 6. oktobra 1918, bila je posljednja prilika da se jugoslavenski socijalisti nađu na jedinstvenoj platformi. Ali ona je pokazala da jugoslavenske socijaldemokratske stranke nisu bile sposobne da ostvare jedinstvo sopstvenih redova kada su se našle neposredno pred pitanjem ostvarenja jugoslavenskog jedinstva. SDS BiH je pripremila svoj prijedlog rezolucije o Internacionali i nacionalnim problemima¹⁵³⁾ i odbila da prihvati stanovište hrvatske i slovenačke socijalne demokratije, koje su se izjasnile za saradnju sa buržoazijom i za učešće socijaldemokratskih predstavnika u radu Narodnog vijeća SHS.¹⁵⁴⁾ Paroli nacionalne koncentracije koju su slijedila vodstva SDS

¹⁵¹⁾ Ferdo Šašić, n. dj. — Memorandum bosanskih Hrvata i Srba Gr. Tiszi -- str. 171—174.

¹⁵²⁾ Znak da su živi — Glas Slobode, br. 76 — 28. septembra 1918, str. 1.

¹⁵³⁾ Arhiv KP BiH, tom II Socijalna demokratija prema aktuelnim problemima — str. 300—302.

¹⁵⁴⁾ Ferdo Šišić, n. dj. — Rezolucija socijalno-demokratske konferencije Hrvata i Slovenaca — str. 169—170.

Hrvatske i Slavonije i Jugoslavenske SDS ona je suprotstavila parolu koncentracije proletarijata i socijalne demokratije i u svojoj rezoluciji zalagala se za »Balkansku Federativnu Republiku, u koju će Srbi, Hrvati i Slovenci, kao potpuno kulturno i politički ujedinjena jugoslavenska nacija, ući sa ostalim balkanskim narodima«. ¹⁵⁵⁾

Posjeta grofa Tisze Bosni i Hercegovini i drugim jugoslavenskim zemljama Monarhije pokazala je da se stvarno više ništa nije moglo učiniti u pogledu očuvanja Austro-Ugarske. Vojni slom bloka Centralnih sila, otpočeo sredinom septembra, neminovno je vodio njihovom konačnom porazu. Proboj solunskog fronta i kapitulacija Bugarske 26. septembra 1918. bili su dokaz da se nezadrživo približava njihov opšti slom. Pa ipak, zemaljski poglavar BiH, general Sarkotić, u ovim trenucima gajio je nadu da bi rješenjem jugoslavenskog pitanja u veliko-hrvatskom smislu bilo moguće da se izbjegne raspad države. Ovim svojim prijedlogom Sarkotić je potvrdio da se u neriješenom jugoslavenskom pitanju nalazio jedan od osnovnih uzroka dugotrajne krize Austro-Ugarske i sada je, pred neminovnošću katastrofe, sa svoje strane preduzeo posljednji pokušaj da pokrene vrh Monarhije na trijalističko preuređenje države, koje mu se činilo kao posljednja mogućnost njenog spasavanja. ¹⁵⁶⁾

Međutim, jugoslavenski pokret za nacionalno ujedinjenje i oslobođenje išao je sada širokim tokom koji je određivao završni period rata. Početkom oktobra u Zagrebu je formirano Narodno vijeće kao političko predstavništvo Slovenaca, Hrvata i Srba koji žive u jugoslavenskim zemljama Austro-Ugarske i usvojilo program čiji temelj čini »ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba u narodnu, slobodnu i neodvisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba uređenu na demokratskim načelima«. ¹⁵⁷⁾ Već 19. X 1918. ono je objavilo Deklaraciju da »preuzima u svoje ruke vođenje narodne politike« i traži »ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju... u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu... ¹⁵⁸⁾ Slučajno se desilo da je istog dana Glavni odbor SDS BiH u Glasu Slobode objavio proglas **Radnom narodu Bosne i Hercegovine**. U njemu Glavni odbor naglašava da jugoslavenske buržoaske stranke u saradnji sa SDS Hrvatske i Slavonije i Jugoslavenskom SDS traže formiranje nezavisne jugoslavenske države sa ciljem da u njoj zavedu novi poredak i »preuzmu vlast nad jugoslavenskim narodom« i zatim poziva radnike da se ujedine i okupe oko SDS BiH u »borbi za svoje zahtjeve u sadašnjici i budućnosti«. ¹⁵⁹⁾

Svoje stanovište prema ujedinjenju SDS BiH je objasnila u nizu principijelnih članaka objavljenih u Glasu Slobode tokom posljednjih mjeseci 1918. Ona nije bila u nedoumici u pogledu klasnog karaktera

¹⁵⁵⁾ Arhiv KP BiH, tol II, str. 301.

¹⁵⁶⁾ Hamdija Kapidžić, n. dj. str. 255.

¹⁵⁷⁾ Ferdo Šišić, n. dj. — Sastav i pravilnik Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, str. 174.

¹⁵⁸⁾ Ibidem. — Deklaracija Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, — str. 180.

¹⁵⁹⁾ Radnom narodu Bosne i Hercegovine — Glas Slobode, br. 82 — 19. oktobra 1918, str. 1.

jugoslavenske države kao i činjenice da je u borbi za jugoslavensku državu jugoslavenska buržoazija imala za svoga saveznika imperijalističku grupu vodećih sila Antante.¹⁶⁰) Iako je i sama uporno težila nacionalnom ujedinjenju i oslobođenju »jugoslavenskog naroda« i pri tome isticala da je upravo ona »prva u Bosni, a prije rata i jedina stranka, koja je bila za jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«¹⁶¹), SDS BiH se, za razliku od buržoaskih stranaka, zalagala za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje Jugoslavena u jugoslavenskoj državi u sklopu balkanske federativne republike i u savezu sa internacionalnim proletarijatom. Samo je socijaldemokratski put i oblik nacionalnog ujedinjenja i oslobođenja Jugoslavena po uvjerenju SDS BiH, bio garancija da će oni ostvariti svoje istinsko, potpuno i trajno nacionalno ujedinjenje i nacionalno slobodu. Iako nije skrivala zadovoljstvo zbog stvaranja jugoslavenske države, ona je odbila da učestvuje u Narodnom vijeću SHS i njegovim organima, jer je htjela da se kao partija radničke klase u ovom istorijskom trenutku principijelno distancira od jugoslavenskih buržoaskih stranaka.

Proglašenjem suverene države Slovenaca, Hrvata i Srba »na cijelom etnografskom području toga naroda« u Hrvatskom državnom saboru 29. X 1918. i obrazovanjem vlade Narodnog vijeća SHS za BiH, »prve narodne vlade BiH« 1. XI 1918. zaključena je istorijska epoha u kojoj su Jugoslaveni stoljećima morali da žive u sastavu stranih država. Na kraju toga dugotrajnog razdoblja koje je odlazilo u prošlost i na početku novog perioda u kome je pripremana jedinstvena jugoslavenska država, SDS BiH je ostala čvrsto kod stava da ni u kome obliku ne može pružati podršku jugoslavenskoj buržoaziji u njenoj težnji da uspostavi svoju vlast, a da pri tome ne iznevjeri svoju privrženost interesima radničke klase i socijalizma, kao što je također čvrsto ostala na platformi Prve balkanske socijalističke konferencije uvjeren da je balkanska federacija onaj istorijski pronađeni oblik države koji osigurava najbolje uslove za kulturni i ekonomski napredak kao i za cjelokupni nacionalni razvoj »jugoslavenskog naroda« i drugih balkanskih naroda.

Pada u oči da u svome opredjeljenju i afirmiranju koncepcije Balkanske socijaldemokratske konferencije SDS BiH sada potiskuje svoje prvobitno saglašavanje sa stanovištem Ljubljanske jugoslavenske socijalističke konferencije za koje se tada izjasnila, tvrdeći da joj »ni na pamet nije palo, kao što su činile građanske stranke da traži ujedinjenje Jugoslavena u okviru Monarhije«, niti da traži »veliku hrvatsku ili veliku Srbiju«¹⁶²). Mi smo već ranije ukazali na činjenicu da je SDS BiH tokom vremena ispoljavala sve jaču opredijeljenost za rezoluciju Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, proglašavajući je osnovom svoje linije u rješavanju jugoslavenskog pitanja i da se istovremeno sve **rijeđe obraćala** stavovima »Tivolske« jugoslavenske rezolucije. Okolnost što ona u trenutku raspada Monarhije tvrdi da nikada nije bila za rješenje

¹⁶⁰) Jugoslavensko pitanje i socijalna demokratija, Glas Slobode, br. 33 — 23. oktobra 1918. str. 1.

¹⁶¹) Naša stranka i Narodno vijeće, Glas Slobode, br. 85 — 30. oktobra 1918, str. 1.

¹⁶²) Arhiv KP BiH, tom II, str. 268.

jugoslavenskog pitanja u okviru Monarhije, iako je zajedno sa drugim jugoslavenskim socijaldemokratskim strankama na Ljubljanskoj konferenciji u novembru 1909. tražila preuređenje Austro-Ugarske u duhu nacionalne autonomije, smatrajući da je nacionalna autonomija najbolji oblik u kome Jugoslaveni mogu da ostvare svoje nacionalno jedinstvo, kao i najuspješniji svoj cjelokupni nacionalni razvoj, potvrđuje prije svega dubinu raskida sa socijalpatriotima u hrvatskoj i slovenačkoj socijalnoj demokratiji, koje su od početka imale rezervisan odnos prema Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji. Ali, potiskivanje Ljubljanske konferencije u zaborav u trenutku rađanja jugoslavenske države imalo je i drugi razlog i smisao. To je bio metod odbrane SDS BiH od napada i kritike građanskih stranaka da je zanemarivala nacionalnu borbu i da je pod uticajem austrijske socijaldemokratske stranke radila na očuvanju Austro-Ugarske Monarhije. Ovim optužbama SDS BiH suprotstavljala je ne samo internacionalizam Balkanske socijaldemokratske konferencije već još više svoje poznato gledište o nacionalnom jedinstvu Jugoslavena, kome je ona zaista ostala dosljedna od osnivanja pa do kraja svoga samostalnog postojanja.

Pošto su se Jugoslaveni ujedinili u samostalnoj i jedinstvenoj jugoslavenskoj državi, SDS BiH je pokrenula i pitanje socijalističkog ujedinjenja, tj. ujedinjenja roscjepkanog jugoslavenskog radničkog pokreta u jedinstveni jugoslavenski socijalistički pokret. Jedini uslov koji je ona u tom pogledu postavljala bio je zahtjev da ujedinjeni pokret mora u teoriji i praksi slijediti marksistički pravac. Poslije neophodnih priprema i žestokih polemika sa socijalpatriotima i ministerijalistima održan je u Beogradu 20—23. aprila 1919. Kongres ujedinjenja, na kome je stvorena jedinstvena Socijalistička Radnička Partija Jugoslavije (komunista). U trenutku svoga formiranja nova jugoslavenska socijalistička partija imala je u BiH 6.078 članova¹⁶³). U poređenju sa stanjem iskazanim na V kongresu 1913. godine broj članova se više nego udvostručio. To je bio završetak desetogodišnjeg razvoja SDS BiH i njen kraj kao posebne i samostalne socijaldemokratske partije.

U svome kratkotrajnom postojanju, koje je ispunilo svega jednu deceniju, SDS BiH se razvijala u razdoblju koje je bilo izuzetno bogato događajima veoma značajnim ne samo u istoriji BiH, jugoslavenskih zemalja i država i Austro-Ugarske Monarhije, već i u istoriji Evrope i svijeta uopšte. To je bio period u kome je jugoslavensko pitanje ušlo u svoju odlučujuću fazu, kada se radilo o tome kome će stanovištu istorijski razvitak dati podršku — oslobođenju i ujedinjenju svih Jugoslavena u samostalnoj jugoslavenskoj državi ili trijalističkom preuređenju Austro-Ugarske Monarhije, u kojoj bi Jugoslaveni dobili status treće državne komponente. U stavu prema jugoslavenskom pitanju SDS BiH je dosljedno zastupala shvatanje da Jugoslaveni predstavljaju jedan narod koji je istorija primorala da stoljećima živi politički pocijepan i razdvojen. Takvo shvatanje preovlađivalo je u to vrijeme u istorijskoj i etnografskoj literaturi, kao i među progresivnim građanskim političkim snagama u jugoslavenskim zemljama, a SDS BiH ga je sa oduševlje-

¹⁶³) Ibidem, str. 309.

njem propagirala i zbog toga što je smatrala da ono, za razliku od buržoaske politike koja je potpirivala nacionalističke i šovinističko-separatističke suprotnosti, odgovara socijalističkoj prirodi i internacionalizmu radničke klase, koja u borbi protiv buržoazije teži jedinstvu i opire se svakom podvajanju koje ugrožava to jedinstvo. Međutim, u pogledu konkretnog oblika rješenja jugoslavenskog pitanja SDS BiH je pokazivala oscilacije između austromarksističkog stanovišta Prve jugoslavenske socijalističke konferencije u Ljubljani, koja se izjašnjava za jugoslavensku nacionalnu autonomiju u demokratski preuređenoj Austro-Ugarskoj Monarhiji i Prve balkanske socijaldemokratske konferencije u Beogradu, u duhu koje je, po njenom shvatanju, trebalo da Jugoslaveni na cjelokupnom svome etnografskom području obrazuju svoju jedinstvenu političku zajednicu u sklopu balkanske federativne republike.

U njenom opredjeljenju za stanovište »Tivolske« rezolucije, u čijem je donošenju i sama neposredno učestvovala, došao je do izražaja prije svega uticaj austrijske socijalne demokratije, koja se u odnosu prema nacionalnom pitanju držala Brnskog nacionalnog programa, kao i uticaj jugoslavenskih socijaldemokratskih partija Austro-Ugarske, prvenstveno uticaj SDS Hrvatske i Slavonije, koja je sve do osnivanja SDS BiH pružala značajnu pomoć socijalističkom radničkom pokretu u BiH. **Obraćanje** »Tivolskoj« rezoluciji počivalo je na njenom shvatanju o snazi i postojanosti habsburške države, koja je ispoljavala krize, ali ne takve prirode da bi SDS BiH pomišljala na njen raspad i rušenje. Ona je utoliko više imala razloga za takvo uvjerenje, jer se stalno osvjedočavala da najuticajnija opoziciona partija u Austriji, Socijalna demokratija, djeluje u pravcu njenog demokratskog reformisanja, a nikako u smislu njenog državnog potkopavanja i negiranja. Pa ipak, od Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, u čijem je radu takođe učestvovala, kada je uspostavila bliže veze sa Srpskom SDS, ona se u početku deklarirše za obadvije rezolucije, Ljubljansku i Beogradsku, da bi se, u daljem razvoju događaja, u razmatranju jugoslavenskog pitanja više pozivala na rezoluciju Balkanske konferencije. Poslije iznimnih mjera u maju 1913, ona je intenzivirala veze sa austrijskom socijalnom demokratijom, koja je, pružajući svoju pomoć kod državnih organa u obnavljanju rada organizacija socijalističkog radničkog pokreta, nastojala da ojača svoj uticaj na SDS BiH, u čemu je, bez sumnje, imala uspjeha. Da je uticaj austrijske socijalne demokratije bio prisutan u aktivnosti SDS BiH, potvrđuje se naročito u njenim negativnim ocjenama balkanskih ratova, u kojima je pretežno vidjela suprotnosti među buržoazijama balkanskih država i njihovu međusobnu borbu za primat na Balkanu i zbog toga ove ratove osuđivala, a nije imala čula da osjeti i njihove progresivne elemente i značajke. Ona će se osloboditi uticaja austrijske socijalne demokratije tek u završnim godinama rata, kada će joj postati jasno da je ova, poput drugih velikih evropskih socijaldemokratskih partija, pružala podršku vladajućim faktorima Monarhije u njihovim imperijalističkim ratnim težnjama i planovima. Svoje razočaranje i raskid sa austrijskom socijalnom demokratijom ona će izraziti pristupanjem cimervaldskoj Internacionali, kao i svojom solidarnošću sa socijalističkim manjinama u austrijskoj i drugim socijaldemokratskim partijama i posebno svojim pozitivnim odnosom najprije

prema februarskoj buržoasko-demokratskoj, a zatim prema oktobarskoj socijalističkoj revoluciji u Rusiji, koju je pozdravila kao početak nove epohe svjetske istorije. U skladu sa svojim opštim opredjeljenjem za novu, istinsku proletersku Internacionalu, Internacionalu u duhu cimerovlaskog pokreta, socijalističkih manjina i oktobarske revolucije,¹⁶⁴) SDS BiH se zalaže za rješenje jugoslovenskog pitanja u smislu rezolucije Prve balkanske socijaldemokratske konferencije, u uvjerenju da balkanska federativna republika »nije nikad bila utopija, koja je to najmanje danas, u doba velikih društvenih preobražaja.«¹⁶⁵) Ovome stanovištu ona je ostala dosljedna i u trenutku stvaranja samostalne jugoslavenske države, čiji je klasni buržoaski karakter potvrđivao da se produžava eksploataisanje radnika od strane kapitalista dok je, s druge strane, njeno političko jedinstvo smatrala »ogromnim korakom u ostvarenju ideje o ujedinjenju svih Jugoslavena.«¹⁶⁶) Tako je SDS BiH ostvareno rješenje jugoslovenskog pitanja prihvatila kao stvarnost u uvjerenju da je time »izvršeno kod nas nacionalno oslobođenje«¹⁶⁷) svjesna da se sada na frontu klasne borbe pred njom nalaze veliki zadaci u borbi za socijalizam, »da Jugoslavija, koja se sada stvara, postane socijalistička i uđe u veliku svjetsku socijalističku porodicu.«¹⁶⁸)

Tokom cijelog svoga postojanja SDS BiH je u odnosu prema jugoslavenskom pitanju, u shvatanju njegove nacionalne sadržine, kao i u opredjeljivanju u pogledu njegovog konkretnog rješavanja, zastupala stanovišta, koja su preovlađivala u jugoslavenskim socijaldemokratskim partijama austrijske, odnosno balkanske sfere i koja su svoj korijen imala više u njihovim idejama o prevazilaženju nacionalnih suprotnosti na njihovim područjima, nego što su odgovarala realnim interesima i potrebama baze iz koje se ona formirala i obnavljala. To je i bio razlog što njena nejaka i nerazvijena društvena osnova, radnička klasa BiH, nije svojim širokim frontom, koji je sam po sebi u razmjerama opštepitičkog života u BiH bio dosta uzak, slijedila SDS BiH u njenoj jugoslavenskoj »tivolskoj« kao i balkanskoj politici. Otuda se može reći da je uticaj SDS BiH u rješavanju jugoslavenskog pitanja uopšte bio srazmjeran njenom stvarnom položaju i snazi u političkom životu zemlje i u očiglednom raskoraku sa njenim željama i nastojanjima. Međutim, treba naglasiti da to nikako nije bilo obilježje samo socijalne demokratije u BiH, već i u drugim jugoslavenskim zemljama, u kojima su socijaldemokratske partije isticale zahtjeve mnogo složenije i obimnije, nego što je njihova radnička klasa imala snage i bila spremna da se bori za njihovo oživotvorenje.

¹⁶⁴) Ibidem, str. 294.

¹⁶⁵) Jovo Jakšić Socijalistička Internacionala i svjetski rat — Sarajevo 1918, str. 55

¹⁶⁶) Ujedinjenje svih Jugoslavena — Glas Slobode, br. 95. — 4. XII 1918.

¹⁶⁷) Arhiv KP BiH — tom II — Šta da se radi — str. 277.

¹⁶⁸) Ujedinjenje ili rascjepkanost — Glas Slobode, br. 92 b/26. novembra 1918.

S U M M A R Y

National Question in the Political Activity of Socialdemocratic Party of Bosnia and Herzegovina from the Second Congress to the Union Congress

by Dr Enver Redžić

In this paper the author analyzes the attitudes of Social-democratic Party towards the national question in the period from 1911 to 1919. In that period some very important events took place in the life of the people and the working class of Bosnia and Herzegovina. Those events unavoidably influenced the politics of Socialdemocratic Party in the field of national relations. Socialdemocratic Party endeavoured to remain in its activity at the standpoint which it took at the Ljubljana and Belgrade Conference of the Yugoslav Socialdemocratic parties towards the end 1909 and at the beginning of 1910. It tried to prevent the influence of civil parties within the working class and working class movement, because these parties led the politics of national separation and opposition.

Two big events — the Balkan wars and I World War — put to test the concepts of Social Democratic Party about the solution of the National question as well as its complete political activity. During the Balkan wars it, took together with the other Yugoslav Social Democratic Parties an anti-war standpoint, and was caught by the rules of the state of emergency. It showed a certain vacillation between the resolutions of I Yugoslav and I Balkan Social Democratic Conference, but it remained consistent to its belief about the Yugoslav national unity and persistent to its tendencies towards the democratization of political relations in the country. When I World War broke, it shared the destiny of Social Democratic parties in the Yugoslav countries of the Monarchy. As an oppositional political power it was again exposed to the rules of the state emergency and because of that it was forced to cease its political activity. The regime of Austro Hungarian government in Bosnia and Herzegovina could not have found in it the support for its war politics, such as the political tops of the Habsburg Monarchy had in Austrian social democracy. On the contrary, as soon as conditions made it possible, especially after the Russian February Revolution, it showed that its oppositional orientation was grounded on the basis and tendencies the fundamental interests of which were national liberation and the union of Yugoslavs independent of the destiny of Austro Hungarian Monarchy. The participation of Social Democratic Party delegates in the preparations for the International Socialist Peace Conference in Stockholm showed that, as for the solution of the national question, Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina deviated from the Brno national concept of the Austrian social democracy, namely, from the Austro-Marxian solution of the national question of the Habsburg Danube country.

This was a new trend in the political activity of Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina, the activity of which was renewed in the spring of 1917, the trend in which after the Russian Revolution, its complete congruity and accord with the decree of the Soviet government about the piece on the principle of national self-orientation was going to manifest itself. It was in this sense that Social democratic Party was going to insist on a clear delineation

with the national programme and the strategy of the bourgeois political parties. Under the influence of the revolutionary tide of the countries at war, in the countries of the Central forces in the first place, which was caused by the revolution in Russia, Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina was going to insist on a New International in the spirit of a new Zimmerwald movement of Social Democratic minorities in the big European Social Democratic Parties and the great Russian October Revolution. As for the solution of the Yugoslav question it was going to tend towards the materialization of the Decision of the First Balkan Social Democratic Conference, believing That the Balkan Federal Republic represents its best and most lasting solution.

It was going to remain constant to this standpoint in the moment of constituting of the independent Yugoslav state, the class bourgeois character of which meant to it that capitalists' exploitation of workers was going to be carried on, while on the other hand it considered its political unity »a big pace in the uniting of all Yugoslavs.« Thus Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina accepted the materialized solution of the Yugoslav question believing that »national liberation had been carried out with us« and that on the front of class struggles great tasks were before it the struggle for Socialism and that »Yugoslavia, the constitution of which was then in progress was becoming socialist and was entering the great world socialist family.

BUDIMIR MILIČIĆ

Političko organizovanje grafičkih radnika Bosne i Hercegovine 1903—1941. godine

Za razliku od bogate izvorne građe o ekonomsko-socijalnom položaju i sindikalnom pokretu grafičkih radnika Bosne i Hercegovine, izvori o djelatnosti Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, Komunističke partije Jugoslavije i Socijalističke partije Jugoslavije među grafičarima su veoma malobrojni, uopšteni i fragmentarni. Iz glasila radničkih partijskih i sindikalnih organizacija i dokumenata sačuvanog arhivskog fonda sarajevske grafičke sindikalne organizacije dâ se zaključiti da su radničke partije bile živo zainteresovane da prošire svoj uticaj među grafičkim radnicima, ali se ne vidi koliko su stvarno u tome imale uspjeha. Malobrojna dokumenta partijske provenijencije i do sada prikupljena memoarska građa takođe daju malo podataka o tome. Sve to pričinjava ne male teškoće pri obradi ovog pitanja.¹⁾

I pored netolerantnog stava okupacionog režima Austro-Ugarske Monarhije prema političkoj aktivnosti radničke klase u Bosni i Hercegovini, progona socijaldemokratskih agitatora i zabrane rasturanja so-

¹⁾ Glavnina bosanskohercegovačkih grafičkih radnika bila je koncentrisana u Sarajevu kao centru grafičke djelatnosti u Bosni i Hercegovini. Tako je 1930. godine od oko 270 grafičara u Bosni i Hercegovini 247 bilo zaposleno u Sarajevu, 8 u Mostaru, 3 u Tuzli, 3 u Brčkom, 1 u Bijeljini itd. Glavni ton političkoj aktivnosti malobrojnih organizovanih radnika grafičke struke u unutrašnjosti davalo je grafičko sindikalno rukovodstvo iz Sarajeva, odnosno iz Zagreba, kome je pripadalo banjalučko područje (Đorđe Pejanović, Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529—1951, Sarajevo 1952, str. 70—76; SGRJ, Izvještaj Podružnice Saveza grafičkih radnika-ca Jugoslavije u Sarajevu za godinu 1932, Sarajevo 1933, str. 9; Deset godina rada Saveza grafičkih radnika-ca Jugoslavije u Zagrebu, Zagreb MCMXXXI, str. 35).

cijalističke štampe i literature među radnicima, grafički radnici su rano došli u dodir sa socijalističkim idejama, koje su širene usmenim putem i preko prokrijumčarene štampe i literature.²⁾ Već 1885. godine među radnicima Zemaljske štamparije u Sarajevu rasturan je anarhistički list »Die Freiheit«, čiji je urednik i izdavač bio poznati njemački anarhist Johann Joseph Most, koji je 1879. godine isključen iz Socijaldemokratske partije Njemačke zbog anarhističkih ubjeđenja.³⁾ Početkom 1894. godine vladin povjerenik za grad Sarajevo protjerao je iz Bosne i Hercegovine, zbog socijalističke propagande među sarajevskim radnicima, tipografe Stefana Lopuha i Oskara Tančerta, dok je Filipa Bratića stavio pod strogi policijski nadzor. Izvještavajući o tome Zajedničko ministarstvo finansija Austro-Ugarske Monarhije, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu zanosi se varljivom nadom da bi progonjenje socijaldemokrata trebalo da bude dovoljna opomena bosanskohercegovačkom radništvu da shvati svu »opasnost socijalističkog pogrešnog učenja«. ⁴⁾ Nadanja Zemaljske vlade nisu se ispunila. Socijalistička misao je, i pored svih smetnji vlasti, sve više osvajala radničke slojeve, o čemu najbolje svjedoči generalni štrajk 1906. godine, u kome su grafički radnici uzeli aktivnog učešća. Poslije generalnog štrajka osjetno je pojačana socijalistička propaganda među bosanskohercegovačkim radništvom.

Idejno diferenciranje snaga među grafičkim radnicima u Bosni i Hercegovini započelo je dosta rano. Prve vijesti o tome nalazimo u listu »Hrvatski tipograf« iz 1898. godine, u kome je na više mjesta notirano da u sarajevskim štamparijama vladaju krajnje nezdravi odnosi između domaćih i stranih tipografa, kao i između domaćih tipografa različitih nacionalnosti zbog »naglašavanja nacionalnih razlika« i »strančarenja«. ⁵⁾ Posljedica takvih odnosa bili su česti sukobi između pristalica raznih idejnih struja. Jedan od ozbiljnijih sukoba između »domaćih« i »stranih« tipografa izbio je 1905. godine u vezi sa pitanjem izbora uprave Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu, ⁶⁾ kada su »stranci« uspjeli da na vanrednoj skupštini, održanoj 3 (16) aprila 1905. godine, istisnu iz društvene uprave »domaće sinove«. Dva-deset tri člana Društva uputila su predstavku vladinom povjereniku za grad Sarajevo tražeći da poništi rezultate izborâ kao neregularne pošto skupštini nije prisustvovao predstavnik vlasti, kako je to pravilima predviđeno, što su »stranci« iskoristili za agitovanje »na sve mo-

²⁾ Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878—1905 (u daljem tekstu: Građa...), Izbor, redakcija i prevod Vojislav Bogičević, Beograd s. a., dok. br. 42, 59, 134, 154, 190, 206 i 233.

³⁾ Isto, dok. br. 59; Malo enciklopedija »Prosveta«, Beograd 1959, knjiga 2, str. 116.

⁴⁾ Građa..., dok. br. 154.

⁵⁾ Ilijas Hadžibegović, Ulogo stranog radništva u orgonizovanju rodničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine, Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, godina V, broj 5, Sarajevo 1969, str. 156 i 157; Vlada Oštrić, Veze i suradnja između tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, godina VII, broj 7, Sarajevo 1971, str. 175.

⁶⁾ Tipografsko bolesničko i potparno društvo u Sarajevu osnovano je 1. maja 1903. godine.

guće dopuštene i nedopuštene načine.⁷⁾ Da li su i šta su vlasti preduzele u tom pogledu, ne zna se. Sudeći po ličnim imenima, potpisnike predstavke sačinjavali su isključivo tipografi Srbi, osim Nathana Redlicha, koji je ili Hrvat ili stranac. Ukoliko je to tačno, nije isključena mogućnost da su tipografi Hrvati kolaborirali sa strancima da bi odstranili iz društvene uprave tipografe Srbe. Takođe je važno istaći da se među potpisnicima predstavke nalaze vođe srpske nacionalističke grupe u tipografskoj organizaciji Dušan Marić i Nikola Bratić, kao i trojica kasnije istaknutih socijaldemokrata Filip Bratić, Nathan Redlich i Dušan Stanišić. Sve to govori da uzroci sukoba nisu bili samo borba između stranih i domaćih tipografa za vođstvo u Tipografskom društvu. Na takav zaključak upućuju nas i kasniji napisi u listu »Hrvatski tipograf«, u kojima se ističe da se među tipografima u Bosni i Hercegovini vodi ogorčena borba između pristalica najrazličitijih građanskih političkih stranaka, kršćanskih socijalista, srpskih i hrvatskih nacionalista i socijaldemokrata za primat u Tipografskom društvu za Bosnu i Hercegovinu.⁸⁾

Do 1907. godine među bosanskohercegovačkim grafičarima izdiferencirale su se četiri idejne struje: sindikalisti na čelu sa Antonom Hackerom, hrvatski nacionalisti na čelu sa Benjaminom Odvorcem, Franjom Šoprekom i Markom Raguzom, srpski nacionalisti na čelu sa Nikolom Bratićem i Dušanom Marićem i socijaldemokrati na čelu sa Todorom Konjovićem, Sretenom Jakšićem i Lazarom Vukićevićem.⁹⁾ Sindikalisti su zastupali tezu o političkopartijskoj neutralnosti sindikata, odvajanju ekonomskih od političkih akcija radničke klase i uništenju kapitalističkog društvenog sistema prvenstveno sredstvima sindikalne borbe, odnosno o mirnom preobražaju klasnog u besklasno društvo. Van svake sumnje je da je nacionalizam kod grafičkih radnika rezultirao iz specifičnosti istorijskih uslova razvitka jugoslovenskih naroda, heterogenosti vjersko-nacionalne strukture bosanskohercegovačkog društva, vjekovnog suparništva i razmirica između pravoslavne, katoličke i islamske vjerske zajednice, različitosti nacionalno-političkih težnji jugoslovenskih naroda, opterećenosti radničkih masa vjersko-nacionalnim predrasudama, malograđanskog mentaliteta većine grafičkog radništva, koje je jednim dijelom bilo »daleko od radničkog klasnog shvatanja svojih interesa« i težnji nacionalnih građanskih stranaka da za svoje pro-

⁷⁾ Građa . . . , dok. br. 257.

⁸⁾ Hrvatski tipograf, Zagreb, br. 19 od 21. septembra 1907. Šovinizam; Isto, br. 8 od 18. aprila 1908. Iz Bosne i Hercegovine; Isto, br. 8 od 17. aprila 1909. Stjepan Timet; Isto, br. 1 od 8. januara 1910. Prilike u Sarajevu; Isto, br. 22 od 4. septembra 1911. Tipografska organizacija u Bosni i Hercegovini; Isto, br. 6 od 23. marta 1912. Tipografska organizacija i ostale radničke organizacije.

⁹⁾ Bogoslav K. Jošt, Uticaj političkih struja na život i rad Tipografskog društva, Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini 1903—1933 (u daljem tekstu: Trideset godina. . .), Sarajevo 1933, str. 50; Sreten Jakšić, Grafičari u izgradnji apšteg radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Trideset godina . . . , str. 57; Godišnje izvješće Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu za godinu 1904, Sarajevo 1905, str. 21—25; Tipografsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu, Izvještaj o društvenom poslovanju za godinu 1905. Sarajevo 1906, str. 12.

grame vežu pripadnike svih društvenih struktura.¹⁰⁾ Glavne komponente nacionalizma grafičara, čak više nego kod radnika drugih struka, bile su: prevaga vjerskih i nacionalnih osjećanja nad osjećanjem klasne pripadnosti, usvajanje građanske ideologije i pogleda na pitanje nacionalnog i socijalnog oslobođenja, kao i na pitanje međunacionalnih i međuvjerskih odnosa, provođenje »desničarsko-nacionalističke politike pod uticajem klera i buržoazije«, pretpostavljanje nacionalnooslobodilačke borbe borbi radničke klase za svoje socijalno oslobođenje, pomirenje klasnih suprotnosti u interesu očuvanja nacionalnog jedinstva na planu zaštite »svetih osjećaja« pripadnika svoje vjersko-nacionalne zajednice i protežiranje interesa svojih sunarodnika.¹¹⁾ Nacionalistički orijentisani grafički radnici, potpomagani od klera, buržoazije i vlasti, aktivno učestvuju u osnivanju nacionalističkih radničkih organizacija i društava, u kojima zauzimaju rukovodeća mjesta, kao antipodâ socijalističkom radničkom pokretu. Tako se 1905. godine među sazivačima konstituirajuće skupštine »Srpskog zanatlijskog društva« u Sarajevu nalazio i tipografski radnik Savo Ždralović, koji je kasnije pristupio socijaldemokratima. Ždralović je, zajedno sa Jovom Kreštalicom, odstranio sa skupštine Jerotija Plavšića, člana Srpske socijaldemokratske partije, koji je u to vrijeme živo radio među sarajevskim radništvom na osnivanju klasnih radničkih organizacija.¹²⁾ Kada je u junu 1906. godine u Sarajevu osnovana »Organizacija radnika Hrvata« sa ciljem da priskoči »u pomoć neotuđivanju radništva hrvatskoj kao narodnostnoj misli«, u njeno najuže rukovodstvo izabrani su tipografi Bogoslav K. Jošt (kasnije pristupio socijaldemokratima) i Marko Raguz, koji su vodili glavnu riječ među hrvatskim radnicima nacionalistima. Na radničkim skupštinama i zborovima, kao i putem štampe, nacionalisti su oštro istupali protiv socijaldemokrata kao neprijatelja jugoslovenskih naroda, koji propagiranjem radničke solidarnosti u borbi protiv buržoazije i svojim propovijedanjem brisanja svih vjerskih i nacionalnih razlika među pripadnicima radničke klase tobože vaspitavaju radnike u anacionalnom duhu i utiru put stranoj dominaciji. Nacionalisti su se koristili svakom prilikom da radnicima skrenu pažnju na društvenu štetnost socijalističke propagande, pozivajući ih da ostanu dobri Hrvati, odnosno Srbi i da ne izdaju svoju »vjeru i nacionalnost«.¹³⁾ Nacionalne i vjerske razmirice

¹⁰⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1951, str. 332; Anto Babić, *Narodi Bosne i Hercegovine prema KPJ u revoluciji*. Naučni skup: Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1970, str. 31—36; Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Beograd 1945, str. 62 i 63; Dr Nikola Babić, *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974, str. 84 i dalje; Anto Đebić, *Kulturni i sportski rad grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini, Trideset godina . . .*, str. 62.

¹¹⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 332; Bogoslav K. Jošt, *Utcaj političkih struja na život i rad Tipografskog društva*, str. 51; Ilija Romljak, *Trideset godina života i roda 1903—1918, Trideset godina . . .*, str. 13.

¹²⁾ *Građo . . .*, dok. br. 269, 271, 272, 279, 280, 281 i 283.

¹³⁾ Isto, dok. br. 269; Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, tom II, knjigo druga, Sarajevo 1966, dok. br. 123a; ABIH, LRS, Nr. 14557/1906; Isto LRS, Nr. 2158/Pr. 1908; Isto, GMF, Nr. 1167/Pr. 1908. Isto, Nr. 117836/1909; *Glas Slobode*, Zagreb, br. 2 od 29. jula 1908, str. 1 i 2.

među jednim dijelom bosanskohercegovačkih grafičkih radnika, započete krajem XIX vijeka, nikako nisu prestajale sve do 1941. godine, s tim što su se postepeno ograničavale na sve manji broj grafičara. U godinama uoči prvog svjetskog rata nacionalizam izvjesnog broja grafičara prerastao je u nacionalšovinizam. Još 1907. godine pisalo je u »Hrvatskom tipografu« da je »baš taj narodnostni i vjerski šovinizam pravi... uzrok ovog velikog zla, koje danas vlada u mnogim našim (bosanskohercegovačkim — prim. B. M.) tiskarama, da se n. pr. u Srpskoj (dioničkoj) tiskari ne može zaposliti Hrvat, a u Hrvatskoj (dioničkoj) tiskari ne može naći rada Srbin«. ¹⁴⁾ Nacionalšovinizam je dobio naročito radikalno obilježje poslije 1918. godine, kada se hrvatski nacionalisti koncentrišu u »Hrvatskoj tiskari d. d.« u Sarajevu, odakle razvijaju opsežnu kampanju među hrvatskim radnicima da zbiju čvrsto svoje redove u borbi za zaštitu »svetih osjećaja katolika i Hrvata« od srpske i komunističke opasnosti. ¹⁵⁾ Prema Bogoslavu K. Joštu, krajem 1907. godine od cjelokupnog broja bosanskohercegovačkih tipografa dvije šestine su otpadale na sindikaliste, dvije šestine na hrvatske nacionaliste, jedna šestina na srpske nacionaliste i jedna šestina na socijaldemokrate. Na ovakav odnos snaga uticala je, svakako, brojčana zastupljenost pripadnika pojedinih nacionalnosti među tipografima. Zapaža se da su u prvo vrijeme socijaldemokrati bili dosta malobrojni, ali se kasnije, naročito poslije osnivanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine 1909. godine, njihov broj stalno uvećavao na štetu prve tri grupe. Još 1907. godine socijalistički orijentisani članovi Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu osnovali su ilegalni Klub tipografa socijaldemokrata, koji od 1909. godine djeluje kao sekcija Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Prvu upravu Kluba sačinjavali su Jovo Ninković, Sreten Jakšić i Lazar Vukićević. Od ostalih članova naročito su se isticali kako svojom aktivnošću u Klubu tako i ulogom u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu Ilija Mudrovčić, Dušan Glumac, Petar Trnjančev, Pavle Stefanović, Vilim Keržan, Rajko Vitas, Bogoslav K. Jošt, Todor Konjović, Muharem Abdihodžić, Sergije Baltić, Dušan Stanišić, Savo Čurčić, Nedjeljko Čabrinović, Dragoljub Gospić, Špiro Gojšina, Jozo Grgić, Nathan Redlich i Milan Sibinkić. Pored toga, grafičari su u periodu između 1905—1941. godine dali bosanskohercegovačkom radničkom pokretu gotovo svih idejnih pravaca još nekoliko markantnih figura, kao što su: Mićo Sokolović, osnivač modernog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Nikola Vukojević, Živorad Glasović, Marko Raguz, Julio Varesko, Josip Jaroš, Rade Bitanga, Ljubomir Čerkez, Moric Ozmo, Ilija Ramljak, Ibrahim Čengić i Mladen Knežević-Traktor. ¹⁶⁾

Pri Klubu tipografa socijaldemokrata osnovana je 1910. godine Omladinska socijalistička tipografska organizacija, za čijeg je predsjednika izabran Nedjeljko Čabrinović, kasnije istaknuti član omladinskog

¹⁴⁾ Hrvatski tipograf, br. 19 od 21. septembra 1907. Šovinizam.

¹⁵⁾ Izveštaj o radu Saveza grafičkih radnika Jugoslavije od 1. I 1921. do 31. marta 1922, Zagreb s. a., str. 52.

¹⁶⁾ Bogoslav K. Jošt, Uticaj političkih struja na život i rad Tipografskog društva, str. 50; Sreten Jakšić, Isto, str. 52—59.

nacionalnerevolucionarnog pokreta »Mlada Bosna« i jedan od glavnih učesnika u vidovdanskom atentatu 1914. godine na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda, a za sekretara Dragoljub Gospić.¹⁷⁾ Ubrzo poslije osnivanja, Omladinskom organizacijom ovladala je anarhistička, sindikalistička i socijaldemokratska ideologija kao reakcija na negativan stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema nacionalnooslobodilačkim ratovima balkanskih naroda 1912—1913. godine i neslaganja opozicionih elemenata sa politikom Stranke u nacionalnom pitanju i pitanju odnosa između radničke partije i sindikata.¹⁸⁾ Članovi Omladinske organizacije »privode« revolucionarnoj svijesti odbornike Tipografskog društva »pomoću batine i revolverskih metaka«, učestvuju u »đačkim i uličnim demonstracijama«, uništavaju mašine za vrijeme štrajka tipografa 1912. godine, otvoreno, na javnim skupovima i putem građanske štampe, kritikuju članove Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke i zahtijevaju neutralnost sindikata od Partije.¹⁹⁾ Da bi onemogućio djelovanje anarhista i sindikalista, Klub tipografa socijaldemokrata je, na prijedlog Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u prvoj polovini 1913. godine donio odluku o raspuštanju Omladinske socijalističke tipografske organizacije, dok su predsjednik Organizacije Nedjeljko Čabrinović i sekretar Dragoljub Gospić isključeni iz Stranke.²⁰⁾

Sukob između legalno izabranog radničkog partijskog i sindikalnog rukovodstva Bosne i Hercegovine i partijske opozicije nije se ograničio samo na Omladinsku socijalističku tipografsku organizaciju već je poprimio šire razmjere i proširio se i na radnike drugih grana rada. Tako se zna da su partijskoj opoziciji pripadali još i Jovo Šmitran, opančarski radnik, Vaso Ostojić, stolar, Ilija Sudar i Vidak Gospić, molerski radnici, i drugi. Prema pisanju »Glasa slobode«, zvaničnog organa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, i drugih malobrojnih izvora partijske provenijencije, opozicija je tražila reformu radničkog pokreta u pravcu odvajanja sindikata od radničke partije. Glavni odbor

¹⁷⁾ Tipografski radnik Dragoljub Gospić pripadao je disidentskoj grupaciji Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine oko lista Zvono. U 1919. i 1920. godini aktivno je učestvovao u razbijanju komunističkih organizacija u Bosni i Hercegovini. Kasnije je postao jedan od najistaknutijih predstavnika sindikalističke struje među grafičkim radnicima (Toma Milenković, Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini »zvonaši«, istorija XX veka, Zbornik radova VII, str. 408, 421—423, 426, 430—432. Separat).

¹⁸⁾ Vidi o tome opširnije: Dr Nikola Babić, Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974, str. 84 i dalje; Toma Milenković, Isto, str. 407—410; Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 344, objašnjenje br. 58.

¹⁹⁾ ABiH, Fond Tipografsko društvo Sarajevo (TDS), k. 3, godina 1913/1914., dok. br. 6 i 11/1913. Pismo Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu od 8. januara 1913. godine Tipografskom društvu za Bosnu i Hercegovinu; Glas Slobode, br. 3 od 7. januara 1913. Čvrstina našeg pokreta; Isto, br. 29 od 8. marta 1913. Ko su, kakvi su i što hoće; Isto, br. 165 od 5. novembra 1913. Reakcionari, provokatori i lumpavi zajednički protiv socijalista; Srpska riječ, br. 230—233 od 5, 6, 7. i 10. novembra 1913. Socijalistički kongres; Anta Đebić, Isto, str. 63 i 64.

²⁰⁾ Glas Slobode, br. 75 od 27. juna 1912; Isto, br. 3 od 7. januara 1913; Isto, br. 27 od 8. marta 1913; Isto, br. 1/1920.

Stranke okvalifikovao je pripadnike partijske opozicije kao lumpenproletariat, nacionalšoviniste i najcrnju reakciju u radničkom pokretu, »koji su se tako daleko zaboravili i izopačili, da održavaju sa izvjesnom grupom sumnjivih individua tajne sastanke na kojima se kuju komploti protiv pokreta i koji su išli tako daleko da preko žute štampe denunciraju pokret i lica koja su na čelu pokreta«. ²¹⁾ Napisi u štampi i podaci iz partijskih dokumenata samo unekoliko osvjetljavaju suštinu spora između socijaldemokratskog rukovodstva i partijske opozicije. U brošuri »Da se upoznamo« Dragoljub Gospić, jedan od glavnih glasnogovornika socijalpatriota, optužuje partijsko i sindikalno rukovodstvo bosanskohercegovačkog radničkog pokreta zbog saradnje sa vlastima, zbog zapostavljanja socijalističke propagande, kulturno-prosvjetnog rada i ideološkog uzdizanja radnika, zbog svjesnog otupljivanja oštrice borbenog raspoloženja radničke klase, zbog oportunitizma u pitanju klasne borbe, zbog korumpiranosti i birokratizma, zbog borbe za dobro plaćena mjesta u radničkim socijalnim institucijama i radničkom pokretu uopšte, zbog stavljanja cjelokupnog radničkog pokreta u službu interesa tankog sloja radničke aristokratije, zbog zavođenja diktature radničke vrhuške i bezobzirnog razračunavanja sa svojim partijskim protivnicima, »koji su se bunili protiv ovog nepoštenja u Strancima«. To su, prema Gospiću, glavni uzroci mrtvila radničkog pokreta, demoralizacije radničkih masa i splasnjavanja nekadašnjeg njihovog borbenog raspoloženja. ²²⁾

Poslije osnivanja Kluba tipografa socijaldemokrata, zaoštrena je borba između socijaldemokrata, s jedne strane, i sindikalista i nacionalista, s druge strane, za primat u Tipografskom društvu. U borbi protiv socijaldemokrata sindikalisti i nacionalisti ostvaruju borbena jedinstva, što ih, ipak, nije spasilo od poraza, jer je uticaj socijaldemokrata na grafičko radništvo postajao sve jači. Tako su 1909. godine na godišnjoj skupštini Tipografskog društva prilikom izbora nove društvene uprave prvi put istaknute dvije kandidatske liste: socijaldemokratska i zajednička lista sindikalista i nacionalista. Socijaldemokratska lista, čiji su nosioci bili Sreten Jakšić i Bogoslav K. Jošt, izgubila je sa razlikom od samo jednog glasa u korist rivalske grupacije. To je socijaldemokratima dalo novog podsticaja da pojačaju svoju propagandu. Njihov kritički skalpelo, kao nikada ranije, razobličavao je antiradničku i reakcionarnu politiku sindikalista i nacionalista, čije su pozicije bile ozbiljno uzdrmane, o čemu ubjedljivo govori podatak da se 23. januara 1910. godine morala održati vanredna godišnja skupština Tipografskog društva radi glasanja o povjerenju staroj upravi. Na skupštini je za povjerenje staroj

²¹⁾ ABiH, fond TDS, k. 3, godina 1913/1914, dok. br. 6 i 11/1913. Pismo Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu od 8. januara 1913. Tipografskom društvu za Bosnu i Hercegovinu; Glas Slobode, br. 3 od 7. januara 1913. Čvrstina našeg pokreta; Isto, br. 8. od 18. aprila 1913. Članovima na razmišljanje; Isto, br. 29 od 8. marta 1913. Ko su, kakvi su i šta hoće; Isto, br. 165 od 5. novembra 1913. Reakcionari, provokatori i lumpovi zajednički protiv socijalista.

²²⁾ Dragoljub Gospić, Da se upoznamo. Objašnjenje o radničkom pokretu i unutrašnjem radu i djelovanju pojedinaca. Izdanje piševo, Sarajevo s. a., str. I—III, 8, 11, 12, 15 i 18.

društvenoj upravi glasalo 67, a protiv 52 člana.²³⁾ Ipak, sindikalisti i nacionalisti su uspjeli da se zadrže na čelu Društva sve do 2. juna 1911. godine, kada vođstvo konačno preuzimaju socijaldemokrati, čemu je u dobroj mjeri doprinijela afera Slavoljuba Bergera, koji je, kao društveni blagajnik, pronevjerio znatnu sumu društvenog novca i time ubrzao poraz svojih istomišljenika.²⁴⁾ Poslije dolaska socijaldemokrata na čelo Tipografskog društva, ne samo da nisu prestali sukobi između dvije protivničke strane nego su, štaviše, znatno zaoštreni, jer se sa »izvjesne strane išlo... prosto za tim da se među naše članove uvuku još veće raspre nego što postoje«²⁵⁾. U oktobru 1911. godine boravio je u Sarajevu sekretar Tipografskog internacionalnog biroa Perej Štutner sa ciljem »da izglati nastale sporove među jednim dijelom članova i odborom te Tarifnom komisijom«. U prvo vrijeme izgledalo je da je Štutnerovo »trezveno i vješto posredovanje«²⁶⁾ otrežnjujuće djelovalo na protivnike socijaldemokrata. Međutim, udružena opozicija nikako nije mogla da se pomiri sa porazom, zbog čega je na sve načine pokušavala da u očima članstva diskredituje socijaldemokratsko rukovodstvo, kako bi se ponovo domogla društvenog kormila. Da bi ostvarila svoju namjeru, nije prezala ni od paktiranja sa vlasnicima štamparija i sklapanja komplota sa vlastima protiv socijaldemokrata, imputirajući im anarhističke i prevratničke namjere. Situacija je postala do te mjere kritična, da je zaprijetila opasnost od organizacionog rascjepa Društva. Kriza je dostigla vrhunac 1912. godine za vrijeme osmomjesečnog štrajka tipografa, kada je izvjestan broj sindikalista i zagriženih nacionalista »iz političkog inata«²⁷⁾ otišao u štrajkbrehere i sa štrajkbreherima dovedenim iz Hrvatske, Vojvodine i Srbije osnovao Tipografsko potporno društvo,

²³⁾ ABiH, fond TDS, Knjiga zapisnika odborskih sjednica Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu, 1903—1912, knj. br. 2/1. Zapisnik Izvanredne glavne skupštine Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 23. januara 1910. godine; Bogoslav K. Jošić, Uticaj političkih struja na život i rad Tipografskog društva, str. 50.

²⁴⁾ Na Vanrednoj glavnoj skupštini Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održanoj 2. juna 1911. godine socijaldemokrati su po prvi put preuzeli upravu Društva u svoje ruke. U novi Upravni odbor izabrani su: Todor Konjović, predsjednik, Sreten Jakšić, potpredsjednik, Milan Sibinkić i Stanko Strmšćak, sekretari, Karlo Jarc, blagajnik, Dušan Glumac, računovođa, Josip Grgić, knjižničar, Muharem Abdihadžić, arhivar, i Sergej Baltić, član. Za članove Nadzornog odbora izabrani su: Nathan Redlich, Dragutin Mlakar i Anton Ljubaj (Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu, Izvještaj o radu u 1911. godini za IX glavnu skupštinu, str. 3 i 5).

²⁵⁾ ABiH, fond TDS, Knjiga zapisnika odborskih sjednica Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu, 1903—1912, knj. br. 2/1. Zapisnik Petih redovne odborske sjednice održane 29. jula 1911; Isto, knj. 2, godina 1911/1912, dok. br. 46/1912. Zapisnik Devetih redovne glavne godišnje skupštine Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 14. aprila 1912; Isto, k. 2, dok. br. 127/1912. Zapisnik Izvanredne glavne skupštine Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 4. jula 1912; Isto, Knjiga zapisnika odborskih sjednica Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu 1912—1919, knj. br. 3/1. Zapisnik XIII redovne odborske sjednice Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 7. avgusta 1912; Isto, Zapisnik XIX odborske sjednice Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 20. decembra 1912; Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu, Izvještaj o radu u 1911. godini..., str. 3—12; Isto, Izvještaj o radu u 1912. godini za X glavnu skupštinu, str. 5—9.

koje je brojalo oko 38 članova. Koliko se na osnovu analize ličnih imena štrajkbrehera dâ zaključiti, deseterica su bili Srbi, petnaestorica Hrvati i trinaestorica stranci. Isto tako potrebno je istaknuti da su grafičari koji su odbili da stupe u štrajk vrbovali sa strane svoje poznanike, obavještavajući ih netačno o čitavoj situaciji. Vrbovanje radne snage sa strane vršili su takođe i vlasnici štamparija. Povezanost štrajkbrehera sa vlastima je više nego očigledna. To najbolje potvrđuje činjenica da je vladin povjerenik za grad Sarajevo zaprijetio raspuštanjem Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu, ukoliko ovo ne opozove svoje odluke od 7. i 22. maja 1912. godine o isključenju štrajkbrehera iz Društva. Ništa nije pomogla ni žalba Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu na odluku vladinog povjerenika, jer vlastima nije bilo u interesu da na bilo koji način doprinose sređivanju prilika u tipografskoj organizaciji. Spor je okončan povlačenjem odluke o kažnjavanju štrajkbrehera i prijemom u Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu svih štrajkbrehera sa strane, čime je prestalo da postoji Tipografsko potporno društvo (štrajkbrehersko-prim. B. M.).²⁶⁾ Poslije toga, zategnutost u odnosima između pristalica različitih idejnih struja vidno popušta i pored toga što opozicija i dalje intrigira protiv legalno izabranog rukovodstva.²⁷⁾ Dalje raspore presjeklo je izbijanje prvog svjetskog rata, za koje vrijeme prestaje svaki vid organizovane političke aktivnosti grafičara.

Za razliku od tipografa, knjigovesci i pomoćni grafički radnici ostali su pošteđeni idejnih sukoba. U kolikoj je mjeri socijalistička misao ovladala ovim kategorijama grafičkih radnika, za sada je, usljed nedostatka izvora, teško utvrditi. Neki indirektni podaci upućuju nas na zaključak da je kod knjigovezaca, koji su iste godine kada je osnovano Društvo knjigovezačkih radnika za Bosnu i Hercegovinu 1910. godine pristupili Glavnom radničkom savezu za Bosnu i Hercegovinu, preovladavala socijalistička orijentacija. Za pomoćno osoblje se, sa dosta sigurnosti, može tvrditi da je u najvećem broju stajalo van uticaja socijalističke misli. Na ovakav zaključak upućuje nas činjenica da ova kategorija radnika nije uspjela da se sindikalno organizuje sve do 1919. godine, što ne bi bio slučaj da su socijalističke ideje prije ovladale većinom njih.

II

Politička aktivnost radničke klase, prekinuta izbijanjem prvog svjetskog rata, obnovljena je sredinom 1917. godine, kada je klasnim radničkim organizacijama bio dozvoljen rad. Pod uticajem revolucionarne situacije u svijetu, izazvane najprije februarskom, a zatim okto-

²⁶⁾ Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu, Izvještaj o radu u 1911. godini . . . , str. 6 i 7; Isto, Izvještaj o radu u 1912. godini . . . , str. 5; ABiH, fond TDS, k. 2. godina 1911/1912, dok br. 127/1912. Zapisnik Izvanredne glavne skupštine Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 4. jula 1912; Isto, fond TDS knj. br. 3/1, godina 1912—1916. Zapisnik XIX sjednice Upravnog odbora Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 20. XII 1912; Isto, fond TDS.

²⁷⁾ ABiH, fond TDS, k. 3, godina 1913/1914, dok. br. 6 i 11/1913. Pismo Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu od 8. januara 1913. Tipografskom društvu za Bosnu i Hercegovinu.

barskom socijalističkom revolucijom u Rusiji, nacionalnooslobodilačkog oduševljenja i teških privrednih prilika u zemlji, sve više je jačalo revolucionarno raspoloženje bosanskohercegovačkog radništva, pa i grafičara. Preko brojnih političkih i ekonomskih akcija radničke klase 1917 — 1918. godine, kojima je rukovodila obnovljena Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, radništvo je dalo oduška svome nezadovoljstvu sa postojećim ekonomskim i političkim prilikama, tražeći poboljšanje svoga materijalnog položaja, maksimiranje cijena najvažnijih životnih namirnica, obezbjeđenje egzistencije nezaposlenih radnika i drugih siromašnih građana, obustavljanje političkih progona radnika, slobodu štampe, zbora i dogovora i zavođenje većih političkih sloboda, te izražavajući svoju podršku ruskoj socijalističkoj revoluciji.²⁸⁾

Poslije ujedinjenja jugoslovenskih naroda u jedinstvenu državu 1. decembra 1918. godine, politička aktivnost radničke klase još više dobija na snazi. Propagiranje radikalnih političkih ideja, kao nikada ranije, uzima široke i za buržoaziju zastrašujuće razmjere, čiji je rezultat bio masovno pristupanje radnika, pa i grafičara, Socijaldemokratskoj stranci, odnosno Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije (komunisti). Već krajem februara 1919. godine Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine imala je 6.078 članova.²⁹⁾ Žene-radnice učlanjivale su se u žensku socijalističku organizaciju, a učenici u Organizaciju mladih socijalista. Još 4. januara 1919. godine novoosnovana Organizacija mladih socijalista u Sarajevu apeluje na upravu Društvo tipografskih radnika za Bosnu i Hercegovinu da pomogne njen rad »koliko sa agitiranjem među svojim naučnicima da stupe u Organizaciju toliko sa Vašim savjetima, jerbo je to Vas sviju dužnost i kao socijalisti morate želiti da naše kako staleške tako i političke organizacije budu imale svjesne i agilne članove, koji će da rade tako kako neće biti Juda, kao što ih je bilo, a i sada ih ima, a to je krivnja prijašnjih odbornika i članova koji nisu htjeli raditi na osvješćavanju mladeži.«³⁰⁾ Apel se završava parolama: »Da živi radnička solidarnost! Da živi socijalizam!«.

Oportunistički nastrojeno rukovodstvo grafičkih radnika do kraja je ostalo nepovjerljivo prema primjeni revolucionarnih sredstava borbe radničke klase protiv buržoazije. Svoj oportunizam prikrivalo je revolucionarnim frazama, čekajući pogodan momenat da se otvoreno okrene protiv revolucionarnih snaga u radničkom pokretu. Koliko je oportunizam ovladao rukovodećim dijelom grafičara i koliko ga je uplašilo revolucionarno raspoloženje radničke klase, najbolje se vidi po tome što

²⁸⁾ Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. VII, Sarajevo 1967, Građa, priredio Kasim Isović, dok. br. 37, 42/3, 42/4 i 51/3; Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine, Sarajevo 1971, str. 238—247, 250—257.

²⁹⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 308 i 309; Tomislav Kraljačić, Razvoj i politička aktivnost Mjesne organizacije KPJ u Sarajevu 1919—1920. godine, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. VI, Sarajevo 1966, str. 187.

³⁰⁾ ABiH, fond TDS, k. 4, dok. br. 3/1919. Pismo Organizacije mladih socijalista Sarajevo od 4. januara 1919. Upravi Društva tipografskih radnika za Bosnu i Hercegovinu.

je izbjegavalo da se izjasni o idejnoj pripadnosti jednoj od dvije postojeće radničke sindikalne internacionale. Svoje oprezno držanje pravdalo je idejnom pocijepanošću međunarodnog radničkog pokreta na dva dijela i nesređenom međunarodnom političkom situacijom. Idejni rascjep radničkog pokreta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca krajem 1920. godine na reformističko i revolucionarno-marksističko krilo, stavljanje Komunističke partije Jugoslavije van zakona, represivne mjere režima protiv naprednog dijela radničkog pokreta i kapitulantski stav reformista u vezi s pitanjem klasne borbe proletarijata omogućili su da daleko najvećim brojem radnika grafičke struke ovladaju sindikalističke ideje.

Savez grafičkih radnika Jugoslavije se, i pored toga što je tolerisao slobodu političkog opredjeljenja svojih članova, pokazao kao nepomirljivi protivnik saradnje sindikata i radničkih partija. Plašeći se »unošenja politike u sindikate«, sindikalisti, koji su poslije 1920. godine, bez naročitih teškoća, preuzeli rukovodeću ulogu u grafičkoj sindikalnoj organizaciji, svjesno zapostavljaju propagiranje socijalističkih ideja i vaspitavanje grafičara u socijalističkom duhu. U grafičkoj štampi poklanjala se slaba pažnja teoretskim raspravama »o socijalizmu, dijalektici, historijskom materijalizmu, sindikalizmu, radničkom pokretu i klasnoj borbi uopće... Uopće socijalizam starijih i... mlađih grafičkih radnika, čisto je individualni napor«.³¹⁾ Putem napisa u štampi, povremenih prigodnih publikacija, predavanja, skupština, seminara, diskusionih večeri i bibliotečkog fonda, grafičari su vaspitavani u duhu političke bezbojnosti. S obzirom na sve to, šanse i Komunističke partije Jugoslavije i Socijalističke partije Jugoslavije da ostvare jači uticaj na radnike grafičke struke bile su veoma male. Iako su socijalisti imali punu slobodu djelovanja gotovo za čitavo vrijeme između 1921—1941. godine, oni nisu uspjeli, zbog kompromisne politike Socijalističke partije Jugoslavije prema režimu, s jedne strane, i stava Saveza grafičkih radnika Jugoslavije o političkopartijskoj neutralnosti sindikata, s druge strane, da za svoj program vežu veći broj grafičara. Komunistička partija Jugoslavije je bila u mnogo nepovoljnijem položaju od reformista, jer ilegalni uslovi rada, česte policijske provale mjesnih organizacija KPJ i stavljanje istaknutijih partijskih radnika pod strogu policijsku kontrolu nisu joj dozvoljavali da razvije aktivnost širih razmjera, zbog čega je morala iznalažiti posebne forme političke djelatnosti da bi ostvarila što je moguće veći uticaj na radništvo i ostale slojeve stanovništva. Koja je od dvije postojeće radničke partije uspjela da za svoj politički program veže veći broj grafičara, teško je reći, jer u sačuvanoj izvornoj građi o tome ima veoma malo podataka. Za čitavo vrijeme između 1921—1941. godine i reformisti i komunisti optuživali su grafičare kao eksponente suparničke strane. Evidentna je činjenica da su sindikalistima bila bliža reformistička politička i ideološka stajališta nego revolucionarni program Komunističke partije Jugoslavije, jer je i Savez grafičkih radnika Jugoslavije, kao i Socijalistička partija Jugoslavije, stajao na idejnim pozicijama Druge internacionale. S druge strane, grafičari su bili više

³¹⁾ Grafički radnik, Organ Saveza grafičkih radnika-ca Jugoslavije, br. 15 oa 1. jula 1933. Geza Obad, Socijalizam.

upućeni na saradnju sa socijalistima i reformističkim sindikatima, nego sa komunistima i revolucionarnim sindikatima iz razloga što su reformisti držali u svojim rukama sve radničke socijalne institucije, dok su su revolucionarne radničke organizacije bile stalno pod udarom režima.

Iako je režim, preduzimanjem izvanredno oštih represivnih mjera protiv komunista, poslije donošenja Obznanе i Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi, nanio teške udarce Komunističkoj partiji Jugoslavije, ipak nije uspio, da ni u vrijeme najžešćeg buržoaskog terora sasvim onemogući njenu političku aktivnost. Kratko vrijeme poslije prelaska ku ilegalnost i konsolidovanja svojih snaga, Partija živo radi na stvaranju svojih uporišta u radničkim i sindikalnim organizacijama i kulturno-prosvjetnim i sportskim društvima, preko kojih širi svojvo uticaj među radnicima.

I pored toga što su u raspoloživoj izvornoj građi sačuvani samo fragmentarni podaci o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije među grafičarima, sigurno je da ni grafičko radništvo nije ostalo van domašaja njene političke aktivnosti, jer je Partija rano uspjela da stvari svoje uporište u njihovoj sindikalnoj organizaciji i da za svoj politički program veže nekoliko ključne figure ove organizacije, kao što su Julio Varesko, Borivoje Marić, Josip Jaroš, Rajko Vitas, Gojko Milošević, Rade Birtanga, Mladen Knežević-Traktor, Morić Ozmo, Ilija Ramljak i drugi, posredstvom kojih je vršila svoj uticaj na ostale grafičare.

U drugoj polovini 1922. godine novoosnovani Oblasni odbor Komunističke partije Jugoslavije za sarajevsku oblast, koji je istovremeno obavljao i poslove pokrajinskog partijskog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu, uspostavio je, prvij put poslije zabrane legalnog rada Komunističke partije Jugoslavije, kontakt sa naprednijim grafičarima i pripremio je teren za osnivanje partijske ćelije među njima. Već 1. januara 1923. godine u Podružnici Saveza grafičkih radnika Jugoslavije u Sarajevu osnovana je partijska ćelija od šest članova. Preko ove ćelije Mjesna organizacija KPJ Sarajevo djelovala je među grafičkim radnicima za čitavo vrijeme između 1923—1929. godine, što nije ostalo bez rezultata, jer u izvještaju Mjesne organizacije KPJ Sarajevo, podnijetom na Drugoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije, održanoj 9—12. maja 1923. godine u Beču, kaže se da je partijska ćelija grafičara uspjela da ovlada grafičkom sindikalnom organizacijom i u »celosti proturi naše (komunističko — B. M.) stanovište»²².

Prilikom policijske provale Mjesne organizacije KPJ Sarajevo 1929. godine otkrivena je i partijska ćelija među grafičarima. Tom prilikom su uhapšeni i optuženi zbog komunističke djelatnosti sljedeći grafičari: Julio Varesko, Borivoje Marić, Josip Jaroš, Galib Festa, Ljubica Rađaković, Ahmed Zuban, Milan Buzandžić, Ahmed Imamović, Dragutin Horvat i Milan Lasica. Svi uhapšeni grafičari, osim dvojice ili najvišeše trojice, bili su iz Sarajeva. Takođe je važno istaći da su gotovo svi uhapšeni bili članovi ili uprave grafičke sindikalne organizacije ili Sport-

²²) Arhiv Instituta za istoriju Sarajeva (AIIŠ), fond KI, br. 34, dok. br. 6. Izvještaj Mjesne organizacije KPJ Sarajevo od aprila 1923.

skog kluba »Grafičar«. Većina optuženih puštena je na slobodu poslije kraćeg vremena usljed nedostatka dokaza, dok su zadržani duže vremena u zatvoru Borivoje Marić, Julio Varesko i Josip Jaroš³³⁾. Poslije ove provale, Komunistička partija Jugoslavije nije uspjela za duže vrijeme da obnovi partijsku ćeliju grafičara, čiji su se najistaknutiji članovi nalazili ili u zatvoru ili pod strogim policijskim nadzorom. Kada je ponovo formirana partijska ćelija među radnicima grafičke struke, ne zna se, ali nas neki indirektni podaci upućuju na zaključak da već od 1934. godine komunisti ponovo djeluju među grafičarima. Te je godine, naime, izabran u Mjesni komitet KPJ Sarajevo i Pokrajinsko povjereništvo KPJ za Bosnu i Hercegovinu tipografski radnik Ibrahim Čengić. Oživljavanju komunističke aktivnosti umnogome su doprinijeli zaključci Četvrte zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije, održane 24. decembra 1934. godine, o prelasku komunista na širokom frontu u ofanzivu za osvajanje radnih masa i jačanje pokreta demokratskih snaga napuštanjem dotadašnjeg sektaškog stava, izlaženjem iz uskih okvira ilegalnog rada, prodiranjem u sve legalne organizacije i društva bez obzira na njihov klasni i politički karakter i korišćenje svih legalnih mogućnosti za propagiranje radikalnih političkih ideja³⁴⁾. Policijska provala Mjesne organizacije KPJ Sarajevo 1936. godine ponovo je za duže vrijeme gotovo sasvim onemogućila organizovani rad komunista među grafičkim radnicima. Tek negdje poslije 1938. godine među sarajevskim grafičarima osnovana je ćelija KPJ, čiji je sekretar do avgusta 1940. godine bio Franjo Tišma, a od tada Mladen Knežević-Traktor. Ćelija je osnovala nekoliko komunističkih aktiva i aktiv SKOJ-a od naprednijih grafičara.³⁵⁾

Komunistička partija Jugoslavije imala je svojih pristalica i među grafičkim radnicima u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine. Ta nedvosmisleno potvrđuje podatak da su 1928—1941. godine pripadali komunističkom pokretu grafičari Rade Bitanga iz Mostara i Gojka Milošević iz Tuzle, dok su 1929. godine prilikom policijske provale partijske organizacije u Bosni i Hercegovini uhapšena zbog komunističke djelatnosti trojica grafičara iz unutrašnjosti.³⁶⁾

³³⁾ ABiH, VŽSO, pov. br. 2171 i 2178/1929; Isto, KBU, pov. DZ. br. 2852/1930; Isto, fond PSGRS, k. 10. dok. br. 68/1931.

³⁴⁾ ABiH, KBU, pov. DZ. br. 4495/1936; Isto, KBU, pov. DZ. br. 1875/1940; Isto, RP—II/73—9199; Arhiv radničkog pokreta Beograd, DSZZD, br. 4/1936; AIIS, fond M. G. inv. br. A—7, B—26, P—44, S—22, S—23; Savez grafičkih radnika-ca Jugoslavije — Savezna organizacija u Sarajevu, Izvještaj o radu odbora Savezne organizacije u godini 1937, Sarajevo s. a., str. 3; Dr Nusret Šehić, Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941), Sarajevo 1971, str. 145; Dr Ahmed Hadžirović, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941, Sarajevo 1972, str. 76 i 77.

³⁵⁾ ABiH, KBU, pov. DZ. br. 4495/1936; Isto, fond PSGRS, knj. br. 9/1. Zapisnik 42. sjednice Upravnog odbora Savezne organizacije SGRJ Sarajevo održane 13. novembra 1940; AIIS, fond MG, inv. br. K—24 Mladen Knežević-Traktor, O radu Partije, sindikata i omladine od 1940—1941. u gradu Sarajevu, kao i o zbivanjima u NOB-i.

³⁶⁾ Večernja pošta, br. 2204/1928; Borba, br. 65 i 77/1928; Zbornik sjećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom građanskom ratu, knjiga peta, Beograd 1971, str. 250; ABiH, VŽSO, pov. br. 1317/1929; Isto, KBU, pov. DZ. br. 2852/1930.

Iako nam nedostatak izvora ne dozvoljava da utvrdimo makar i približno brojno stanje pripadnika Komunističke partije Jugoslavije među bosanskohercegovačkim grafičarima, ipak se, na osnovu organizacione strukture i brojnog stanja Mjesne organizacije KPJ Sarajevo, sa dosta sigurnosti može tvrditi da je njihov broj bio nesrazmjerno mali uporedi li se sa ukupnim brojem grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini. Tako je, na primjer, 1923. godine od 316 članova Podružnice Saveza grafičkih radnika Jugoslavije u Sarajevu bilo svega šest članova Komunističke partije Jugoslavije. Uzrok tome ne treba tražiti u konzervativnosti i nepristupačnosti grafičara progresivnoj misli, već prvenstveno u specifičnosti ilegalnog rada Komunističke partije Jugoslavije i slabostima koje su nužno proisticale iz takvog načina rada. Međutim, brojčanom snagom komunista, i pored sve njene važnosti, ne može se mjeriti njihov ukupni politički učinak, jer su oni misionarskom predanošću propagirali svoja politička uvjerenja tajno i javno gdje god su stigli, što nije ostalo bez željenog rezultata. I pored toga što je samo mali broj bosanskohercegovačkih grafičara bio organizovan u članstvu Komunističke partije Jugoslavije, grafičari su imali gotovo za čitavo vrijeme između 1919—1941. godine svoga predstavnika u mjesnom rukovodstvu KPJ Sarajevo i pokrajinskom rukovodstvu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kao i u sindikatima i radničkim kulturno-prosvjetnim i sportskim društvima, koji su stajali pod uticajem komunista. Tako je 1919. godine izabran u Pokrajinski izvršni odbor Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Bosnu i Hercegovinu tipografski radnik Sreten Jakšić. Krajem 1919. godine postao je član uprave Mjesne organizacije SKOJ-a Sarajevo tipograf Vencel Pisecki, koji je u julu 1920. godine izabran za predsjednika Mjesne organizacije SKOJ-a Sarajevo. Na konstituirajućoj skupštini Mjesne organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u Sarajevu, održanoj 1. oktobra 1919. godine, izabrani su u upravu Organizacije grafički radnici Dušan Glumac i Sergije Baltić. Početkom 1920. godine postali su članovi uprave Radničkog kulturno-umjetničkog društva »Proleter« u Sarajevu grafičari Dušan Stanišić i Rajko Vitas. Na godišnjoj skupštini Mjesne organizacije KPJ Sarajevo, održanoj 4—7. avgusta 1920. godine izabrani su u rukovodstvo Organizacije grafičari Milan Maravić i Sergije Baltić. Sredinom marta 1922. godine izabran je za sekretara Saveza mladih radnika za Bosnu i Hercegovinu, koji je stajao pod uticajem Komunističke partije Jugoslavije, tipografski učenik Slavko Jokić. Godine 1923. postao je član Mjesnog odbora Nezavisnih radničkih sindikata Jugoslavije u Sarajevu i Oblasnog odbora Nezavisnih radničkih sindikata Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu tipograf Ljubomir Čerkez. Od sredine 1927. do sredine 1929. godine bio je član Pokrajinskog sekretarijata KPJ za Bosnu i Hercegovinu tipografski radnik Julio Varesko. Početkom druge polovine 1934. godine izabran je u Mjesni komitet KPJ Sarajevo i Pokrajinsko povjereništvo KPJ za Bosnu i Hercegovinu tipograf Ibrahim Čengić, koji je bio zadužen za rad na omasovljenju Partije. Godine 1936. nalazili su se u upravi Radničkog turističkog društva »Prijatelj prirode«, preko koga je Mjesna organizacija KPJ Sarajevo ostvarivala dobar dio svoga političkog programa, grafički radnici Ljudevit Kelenc, Moric Ozmo i

Anton Simović. Oktobra 1940. godine izabran je za člana Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo, a nešto kasnije i za člana Okružnog komiteta KPJ Sarajevo, grafičar Mladen Knežević-Traktor.³⁷⁾

Naročito su Komunistički orijentisani grafičari ispoljili živu aktivnost u vrijeme održavanja raznih izbora prije 1929. godine. Na izborima za Konstituantu 1920. godine na komunističkoj kandidatskoj listi za sarajevski okrug nalazio se grafički radnik Milan Marović. Početkom 1925. godine grafičari Julio Varesko i Matija Ramljak uzeli su aktivnog učešća u prikupljanju radničkih potpisa za komunističku kandidatsku listu, čiji je nosilac bio Đuro Đaković, zatim u agitovanju među radnicima da na izborima glasaju za komunističkog kandidata i rasturanju izbornih letaka Komunističke partije Jugoslavije, što nije ostalo nezapaženo od policije. To isto ponovilo se i na izborima 1927. i 1928. godine. Na izborima za poslanike Narodne skupštine 1927. godine na kandidatskoj listi Republikanskog radničko-seljačkog saveza, odnosno Komunističke partije Jugoslavije nalazio se kao sreski kandidat za rogatički srez tipograf Ljubomir Čerkez. Prilikom opštinskih izbora 1928. godine na listi Republikanskog radničko-seljačkog bloka, kako se zvanično zvala komunistička lista, našli su se od grafičara kao kandidati i njihovi zamjenici Milan Buzandžić, Fehim Tatarević, Dragutin Horvat, Ahmed Imamović, svi iz Sarajeva, i Rade Bitanga iz Mostara.³⁸⁾ Isto tako, važno je istaći da su od grafičara u španskom građanskom ratu na strani Republike učestvovali Julio Varesko i Gojko Milošević. Varesko je poginuo 11. januara 1937. godine kod Gvadalahare na sektoru Las Rozas kao komesar čete »Balkanica« 12. internacionalne brigade.³⁹⁾ Među potpisnicima predstave predate sudu u Sarajevu krajem 1940. godine, kojom je traženo odobrenje za osnivanje Društva prijatelja SSSR-a, nalazi se i knjigovezački radnik Ilija Ramljak. Komunisti grafičari su takođe uzeli vidnog učešća

³⁷⁾ Glas Slobode, br. 160, 169 i 221/1919; Isto, br. 53 i 171/1920; Radničke novine, Beograd, br. 224/1919; Radnička jedinstvo, Sarajevo, br. 7/1922; Radnik-Delavec, br. 110/1924; ABiH, PU, Prez. br. 7/1922; Isto, VŽSO, pov. br. 669/1925; Isto, KBU, pov. DZ, br. 4495/1936 i 1875/1940; AIIŠ, MF, 25/72; Isto, fond MG, inv. br. Č—7, Bogoljub Čurić, Podaci o Mjesnoj organizaciji KPJ u Sarajevu 1919—1923. godine; Isto, inv. br. N—7, Nisim Albahari, Sjećanje na hopšenje komunista u februaru i martu 1936. u Sarajevu; Hasan Brkić, Obnavljanje partijske organizacije u Sarajevu poslije 1937. godine, četrdeset godina, knj. 3, Beograd 1966, str. 95 Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije Beograd, fond DSZZD, br. 18/1936.

³⁸⁾ ABiH, VŽSO, pov. br. 735/1926. Izvještaj Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu od 17. januara 1925. Državnom odvjetništvu Sarajevo; Isto, VŽSO, pov. br. 1906/1928. Izvještaj Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu od 27. septembra 1928. velikom županu sarajevske oblasti; AIIŠ, MG, inv. br. Č—7, Bogoljub Čurić, Isto; ABiH, fond RP/II, inv. br. 9197; Glas Slobode, br. 252/1920; Večernja pošta, br. 2204/1928; Barba, br. 65 i 77/1928.

³⁹⁾ O Juliju Varesku vidi opširnije: Nedim Šarac, Julio Varesko, Španija, Zbornik sjećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom građanskom ratu, knjiga peta, Beograd 1971, str. 148—151; Savez grafičkih radnika-ca Jugoslavije — Savezna organizacija u Sarajevu, izvještaj o radu odbora Savezne organizacije u godini 1937, str. 3.

u organizovanju demonstracija u Sarajevu 27. marta 1941. godine povodom potpisivanja sporazuma o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.⁴⁰⁾

Borba protiv reformista, koji su nastojali na sve načine da radničkom pokretu nametnu svoju rukovodeću ulogu, zauzima istaknuto mjesto u političkoj djelatnosti komunista. Pridržavajući se direktiva Komunističke partije Jugoslavije, komunistički orijentisani grafičari su se, putem štampe i usmeno najodlučnije suprostavili svim pokušajima reformista da ovladaju grafičkom sindikalnom organizacijom i da Savez grafičkih radnika Jugoslavije privole na priključenje Glavnom radničkom savezu, odnosno Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije, koji, prema mišljenju komunista grafičara, »za radnike u Jugoslaviji ne postoji posle Kongresa ujedinjenja« 1919. godine. Komunisti su se istovremeno zalagali za pristupanje Saveza grafičkih radnika Jugoslavije Međusaveznom sindikalnom odboru Jugoslavije (kasnije Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije) kao vrhovnom tijelu radničkog sindikalnog pokreta, koje je »jugoslovenski proletarijat stvorio u doba kada je mogao slobodno da izrazi svoju volju«.⁴¹⁾ Već 1922. godine u znak protesta protiv nasilnog preuzimanja uprave Radničkog kulturno-umjetničkog društva »Proleter« u Sarajevu od strane reformista, iz Društva je istupilo oko 60 članova na čelu sa Rajkom Vitasom. Od tada prokomunistički orijentisana grupa »Proletara« nastupa samostalno sa svojim kulturno-umjetničkim programom sve do 1. maja 1925. godine, kada su obadvije grupe, u čast zajedničke prvomajske proslave pristalica različitih idejnih struja u radničkom pokretu Sarajeva, priredile zajednički program. Iako je poslije ove prvomajske proslave nastavljen zajednički rad komunističke i reformističke struje u »Proleteru«, političko-ideološke razlike između pripadnika tih struja nisu uklonjene.⁴²⁾

Prokomunistički orijentisani grafičari osnovali su 11. juna 1926. godine Sportski klub »Grafičar« u Sarajevu, kao najpogodniju formu za propagiranje radikalnih političkih ideja među grafičarima, za vaspitanje grafičkog radništva u »proleterskom klasnom duhu« i borbu protiv uticaja reformista. U privremenu upravu Kluba izabrani su: Franjo Janžeković, predsjednik, Dragutin Horvat, potpredsjednik, Josip Jaroš, sekretar, Leopold Riedl, blagajnik, i Marko Jovičić, Rudolf Burić, Nikola Heperger i Rudolf Marković, članovi. Prvog oktobra iste godine održana je prva redovna skupština Kluba, na kojoj su izabrani u novu upravu Ilija Ramljak, predsjednik, Julio Varesko, potpredsjednik, Vasilije Milošević, sekretar, Marko Jovičić, zapisničar, Leopold Riedl, blagajnik Anto Kukuralo, oruđar, Hakija Mujagić, pročelnik, i Anto Djebić i Dragutin Horvat,

⁴⁰⁾ ABiH, KBU, pov. DZ. br. 4495/1936; Isto, fond PSGRS, knjiga br. 19/1. Zapisnik 42. sjednice Upravnog odbora Savezne organizacije Saveza grafičkih radnika Jugoslavije u Sarajevu održane 13. novembra 1940; AIIS, fond MG, inv. br. K—24. Mladen Knežević-Traktor, Isto.

⁴¹⁾ Grafički radnik, br. 16 od 22. aprila 1922. Ljuba(mir) Čerkez, Više ljubavi — više tolerancije.

⁴²⁾ AIIS, fond MG, inv. br. V—12. Rajko Vitas, O radu »Proletara« od 1905—1955. g

članovi.⁴³⁾ Komunisti grafičari su uspjeli za kratko vrijeme da, putem nogometne, tamburaške, diletantske i turističke sekcije »Grafičara«, unesu među sarajevske grafičare novi politički duh. Međutim, političkom zakretu grafičke sindikalne organizacije ulijevo odlučno su se suprotstavili sindikalisti, pod čijim je pritiskom 2. marta 1928. godine rasformirana nogometna sekcija kluba, zbog navodne opasnosti da svojim radom prijeti »da poljulja moral naročito među mladim članovima.«⁴⁴⁾ Sportski klub »Grafičar« postao je udarna pesnica Mjesne organizacije KPJ Sarajevo u borbi protiv reformista ne samo među grafičkim radnicima nego na širem planu. Komunističkom pokretu bliski članovi i rukovodstvo »Grafičara« podvrgli su žestokoj kritici oportunistički stav reformista u vezi s pitanjem klasne borbe proletarijata, njihovu cjepačku politiku u radničkom pokretu, otpor stvaranju akcionog jedinstva radničke klase u borbi protiv buržoazije i pokušaj da, preuzimanjem rukovodeće uloge u Savezu radničkih sportskih i kulturnih društava za Bosnu i Hercegovinu i proglašavanjem komunista isključivim krivcima za rastrojstvo radničkog pokreta, nametnu svoju rukovodeću ulogu cjelokupnom radničkom pokretu »na jedan perfidan i lupeški način«. U znak protesta zbog pretvaranja Saveza radničkih sportskih i kulturnih društava, osnovanog u cilju »međusobnog moralnog i materijalnog pomaganja i zajedničkog istupanja (radničke klase — prim. B. M.) za zaštitu svojih interesa od navale buržoaskih društava i institucija«, u oruđe političke borbe reformista protiv revolucionarnog dijela radničkog pokreta Sportski klub »Grafičar« je krajem maja 1928. godine istupio iz Saveza.⁴⁵⁾

Zavođenjem režima šestojanuarske diktature 1929. godine borba protiv reformista postepeno jenjava, a u kriznim periodima partijskog rada gotovo sasvim zamire, da bi se za vrijeme obnove i poleta komunističkog pokreta, naročito poslije 1938. godine, u svoj svojoj ošttrini obnovila. Tako je za sve vrijeme između dva svjetska rata vođena permanentna borba između komunista i reformista za uticaj među grafičkim radnicima. Ishod te borbe bio je krajnje neizvjestan sve do 1939. godine, kada je najzad među grafičarima osnažio uticaj komunista.⁴⁶⁾

⁴³⁾ Grafički radnik, br. 16 od 22. aprila 1922. Ljubo(mir) Čerkez, Isto; ABiH, fond PSGRS, odjeljenje SKG, k. 29, dok. br. 3/1926. Dopis Upravnog odbora Sportskog kluba »Grafičar«, Sarajevo od 17. oktobra 1926. Uredništvu Grafičkog radnika Zagreb; AIIŠ, fond MG, inv. br. V—12. Rajko Vitas, Isto.

⁴⁴⁾ Anto Đebić, Isto, str. 67.

⁴⁵⁾ ABiH, fond PSGRS, odjeljenje SKG, k. 29, dok. br. 87/1927. Dopis Upravnog odbora Sportskog kluba »Grafičar« Sarajevo od oktobra 1927. Uredništvu »Grafičkog radnika« Zagreb; Isto, k. 29, dok. br. 24/1928. Pismo tipografskog radnika Vasilija Miloševića od 31. aprila 1928. Upravnom odboru Sportskog kluba »Grafičar« Sarajevo; Isto, k. 29, dok. br. 26/1928. Odgovor Sportskog kluba »Grafičar« Sarajevo od 9. maja 1928. Vasiliju Miloševiću; Isto, k. 29, dok. br. 58/1928. Izvještaj Upravnog odbora Sportskog kluba »Grafičar« Sarajevo za 1928; Glas Slobode, br. 22/1928; Snaga, br. 3 i 4/1928.

⁴⁶⁾ ABiH, KBU, pov. DZ, br. 4495/1936. i 1875/1940; Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije Beograd, DSZD, br. 18/1936; AIIŠ, fond MG, inv. br. Ć—7, Bogoljub Čurić, Isto; Hasan Brkić, Obnavljanje partijske organizacije u Sarajevu..., str. 95.

Politička aktivnost Komunističke partije Jugoslavije među grafičkim radnicima u Bosni i Hercegovini u vremenu između 1919—1941. godine nije bila uvijek istog intenziteta. U kriznim periodima komunističkog pokreta, koji su redovno nastupali poslije policijskih provala i hapšenja komunista, aktivnost je vidno slabila, a u nekim slučajevima gotovo sasvim zamirala, da bi snaženjem komunističkog pokreta ponovo oživljavala i dobijala jači zamah. Specifičnost ilegalnog rada, stalno prisutna opasnost od policijskih provala, slabe mogućnosti za propagiranje radikalnih političkih ideja, antikomunistička propaganda crkve, buržoazije, reformista i sindikalista i malograđanski mentalitet i pomanjkanje revolucionarne svijesti kod većine grafičara nisu dozvoljavali Komunističkoj partiji Jugoslavije da ni u vrijeme najvećeg poleta svojim radom obuhvati većinu grafičkih radnika, da ih veže za svoj politički program i odlučnije utiče na njihovu političku orijentaciju.

Kvalifikaciona struktura, obrazovani nivo⁴⁷⁾ i materijalni položaj grafičkih radnika, zajedno sa nepovoljnim društveno-ekonomskim i političkim prilikama u zemlji i teškom krizom u koju je zapao radnički pokret poslije 1920. godine, presudno su uticali na njihovo opredjeljenje za političkopartijsku neutralnost sindikata. Na takvu orijentaciju nesumnjivo je uticala i sindikalistička politika Tipografske internacionale, čiji je član bilo Tipografsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu od 1904. godine, kao i kasnije osnovani Savez grafičkih radnika Jugoslavije. Savez grafičkih radnika Jugoslavije prihvatio je kao svoje zvanično ideološko-političko stajalište zaključak Osmog kongresa Tipografske internacionale, održanog 5—10. septembra 1921. godine u Beču, da su »samo partijsko-politički i religiozno neutralni sindikati u stanju, da uspešno i uz pripomoć svih sindikalnih borbenih sredstava dovedu do oslobođenja radničke klase ispod okova kapitalizma«.⁴⁸⁾ Samo kratko vrijeme, u periodu snažnog uspona socijalističkog radničkog pokreta 1911—1920. godine, većinom grafičkih radnika ovladao je uticaj Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, odnosno Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Idejni rascjep jugoslovenskog radničkog pokreta krajem 1920. god. na reformističko i revolucionarno-marksističko krilo, njegova višegodišnja kriza, relativna politička stabilizacija kapitalističkog društvenog sistema i oštre represalije režima protiv naprednih snaga imali su za posledicu napuštanje socijalističke orijentacije od većine radnika grafičke struke i njihovo vraćanje na pozicije sindikalizma. Međutim, za čitavo vrijeme između 1903—1941. godine među bosanskohercegovačkim grafičarima postojale su nekolike ideološko-političke struje (sindikalisti, sprski i hrvatski nacionalisti, socijaldemokrati, reformisti i komunisti), između kojih je vođena permanentna borba za uticaj u grafičkoj sindikalnoj organizaciji. U toj borbi sindikalisti su

⁴⁷⁾ Za razliku od većine drugih grana rada, u kojima su primani učenici na izučavanje zanata, čak i bez završene osnovne škole, u grafičkoj djelatnosti je bio jedan od osnovnih uslova za prijem učenika na izučavanje zanata završena najmanje dva razreda građanske škole. Pored toga, grafičari su poslije završenog zanata imali relativno povoljne uslove za samoobrazovanje zahvaljujući stalnom kontaktu sa pisanom riječju na radnim mjestima.

⁴⁸⁾ Izveštaj o radu Saveza grafičkih radnika Jugoslavije od 1. I. 1921. do 31. marta 1922. godine, str. 62 i 63.

bili u najpovoljnijem položaju, jer su njihove sindikalističke ideje najviše odgovarale malograđanskom mentalitetu grafičkog radništva, što im je omogućilo da uspješno odole svim napadima svojih političkih rivala. Vodeći kompromisnu politiku sa režimom, socijalisti nisu uspjeli da ostvare jači uticaj ni u jednom dijelu radničke klase, pa ni među grafičarima, iako su idejna stajališta sindikalista i reformista bila veoma bliska. Snaga Komunističke partije Jugoslavije nije ležala u brojnosti njenog članstva, već u beskompromisnosti njene borbe protiv buržoazije. Njen revolucionarni program prihvatili su najborbeniji i politički najnapredniji elementi iz najrazličitijih društvenih slojeva. Takvih snaga bilo je i među grafičarima, preko kojih je Komunistička partija Jugoslavije postepeno, ali sigurno, jačala svoj uticaj među radnicima grafičke struke, koji je dostigao najveću tačku u samo predvečerje napada članica Trojnog pakta na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. godine. Zahvaljujući prvenstveno djelatnosti komunista, grafičko radništvo je vremenom uspjelo da se izvuče iz stanja političkog izolacionizma, da odoli svim napadima reformista i da se u odlučujućem momentu oslobodi uticaja sindikalista, što najbolje potvrđuje činjenica da se dobar njegov broj uključio u NOB od prvog dana izbijanja oružanog ustanka naroda Jugoslavije 1941. godine.

S U M M A R Y

The Political Organizing of the Graphic Workers of Bosnia and Herzegovina 1903—1941.

by BUDIMIR MILIČIĆ

The Conceptual differentiation of the forces among graphic workers in Bosnia and Herzegovina began pretty early, so that till 1907. four main streams were differentiated among them: socialdemocrats, syndicalists, Croatian nationalists and Serbian nationalists. A bitter struggle was led among them for the leadership in the Typographic society of Bosnia and Herzegovina. In the struggle with socialdemocrats syndicalists and nationalist united, which enabled them to keep social government for themselves till 1911. when socialdemocrats became the leading party in the Society. In 1907 an illegal Club of typographers socialdemocrats was founded in Sarajevo. Within the Club a Youth socialist typographic organization was formed. It had to be dismissed because its members were siezed by socialpatriotic ideology and syndicalist ideology as an immediate reaction to the negative attitude of the Social-Democratic Party of Bosnia and Herzegovina towards the National liberation wars of the Balkan peoples 1912—1913. In the period of a powerful ascent of the socialist working class movement 1911—1920. the majority of graphic workers was under the influence of the Social-Democrat party i. e Socialist working class party of Yugoslavia (communists).

Ideological-political differences among Bosnian Herzegovinean graphic workers did not cease to exist even in the period between the two World wars. Nationalists, once the most numerous, were reduced to an insignificant minority, while the influence of syndicalists became considerably stronger, as a result of the differentiation of ideas, the crisis of the working class movement and the repressive measures of the government against progressive forces after 1920. By leading a compromising politics with the regime reformists did not succeed in realizing a more considerable influence among the graphic workers. Although illegal conditions of work made the activity of the communists pretty difficult Communist party of Yugoslavia succeeded in organizing its party cell on January 1. 1923. it was organized within Sarajevo graphic syndical organization and consisted of six members. Through the cell it worked among graphic workers till the police broke into the organization of Bosnia and Herzegovina. Frequent police breakings into the party organization between 1929—1936. caused a considerable reduction of the Communist party influence among the workers. The influence regained its power in the last two years before the Second World War. At that time beside the party cell, several communist actives and a Sk.OJ active functioned. Owing to the Communist party activity graphic workers succeeded to extricate themselves from the state of political isolationism in which they had been, and to resist all the attacks of the reformists. It also successfully released itself of the influence of syndicalists which was best showed by the fact that its majority took part in the National Liberation War from the very beggining of the uprising of the Yugoslav people.

Dr AHMED HADŽIROVIĆ

Prilog proučavanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata

Bosna i Hercegovina je svojim prirodnim bogatstvom, naročito šumama i raznim rudama, a zatim i svojim centralnim položajem u Jugoslaviji, predestinirana da zauzme vrlo vidno mjesto u privrednom i ekonomskom životu zemlje. Koliko je to ona bila u periodu između dva rata i zašto nije bila, druga su pitanja. Do 1918. godine u Bosni i Hercegovini je bilo sagrađeno 145 tvornica, u koje je bio uložen kapital od 885.608.000 dinara. Sve ove tvornice su raspolagale sa 20.074 radna mjesta, a pogonska snaga tvornica iznosila je 57.320 konjskih snaga.¹⁾ Između dva rata sagrađeno je još 129 tvornica, a za 25 tvornica nismo uspjeli utvrditi vrijeme podizanja. Tako je, znači, u Bosni i Hercegovini na kraju ovog perioda bilo ukupno 299 tvornica. Jedna od važnih karakteristika bosanskohercegovačke industrije je što su sva, ili bar gotovo sva, najveća i najznačajnija preduzeća (rudnici, željezare, velika šumsko-industrijska preduzeća, električne centrale itd.) u rukama države, što je važan momenat kada se govori o položaju radnika u ovim preduzećima. Iznošenjem podataka koji govore o broju zaposlenih radnika, njihovom radnom vremenu, nadnicama, cijenama životnih namirnica i drugih artikala potrebnih za život, zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti i dr. želimo dati prilog proučavanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata. O nekim drugim važnim činiocima u određivanju položaja radnika, kao što su radničke zaštitne ustanove, radničko zakonodavstvo i dr. ovdje se ne govori.

¹⁾ Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, str. 65

Prema statistici 1. januara 1921. godine, Bosna i Hercegovina je imala 1,889.929 stanovnika. Od ovog broja 86,37% je živjelo od poljoprivrede, 0,31% od rudarstva, 6,10% od industrije i zanatstva, 1,69% od trgovine i novčarstva, 0,79% od saobraćaja, 1,64% od javnih službi, 0,23% od slobodnih zanimanja, 1,95% od rada kao posluga i 0,92% od ostalih zanimanja.²⁾ Iz ovih podataka proizlazi da je svega 13,63% stanovnika Bosne i Hercegovine 1921. godine živjelo od zanimanja van poljoprivrede. Čak se može tvrditi da je broj stanovnika na selu i nešto veći od 86,37%, jer je među industrijske radnike uvršten i priličan broj seljaka, sezonskih radnika, koji su još uvijek bili dosta čvrsto vezani za selo. Osim ekstenzivne poljoprivrede, najvažnije privredne grane u Bosni i Hercegovini bile su šumska industrija, rudarstvo, saobraćaj i, donekle, hemijska industrija. To potvrđuju i ovi podaci od 1. juna 1922. godine kada je u Bosni i Hercegovini bilo:

u šumskoj industriji	20.458 najamnih radnika
u rudarstvu	7.068 najamnih radnika
na željeznicama	12.002 najamnih radnika i u ostalim industrijskim granama
	25.185 najamnih radnika ³⁾

Od ovih 64.713 osiguranih najamnih radnika, jer toliko ih ukupno ima, 57.813 su muški, a 6.900 žene. Najveći broj ovih radnika nalazio se u nekoliko većih industrijskih centara. Tako je u šumsko-industrijskom preduzeću Dobrljin — Drvar 1. 6. 1922. god. bilo 6.178 radnika, od čega je 1.350 bilo na željeznici; u rudniku u Zenici radilo je 1.560 radnika; u šumsko-industrijskom preduzeću u Tesliću radilo je 2.513 radnika; u rudniku Kreka radilo je 1.437 radnika; rudniku Kakanj 886 radnika; Drvno-industrijskom preduzeću Eisler i Ortleib u Zavidovićima radilo je 2.483 radnika; solani u Kreki 858 radnika; Šumsko-industrijskom preduzeću u Sjetlini 1.198 radnika; livnici u Varešu 719; Zenici 818 itd.

Na prvom kongresu radničkih komora 1924. godine iznesen je podatak da je u Bosni i Hercegovini krajem 1923. godine i početkom 1924. godine bilo 52.027 najamnih radnika osiguranih kod Središnjeg ureda za osiguranje radnika. Prema istom izvoru, polovinom 1924. godine bio je 64.231 osigurani radnik, ne računajući u ovu cifru željezničare, rudare i poljoprivredne radnike.⁴⁾ Broj zaposlenih radnika se stalno mijenjao sa promjenama koje su nastajale u privrednom kretanju u zemlji. Zato se krivulja radničke zaposlenosti redovno podudara sa linijom uspona i pada privrednog razvitka. Godišnji prosjek broja zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini u cijelom periodu kreće se od 65.000 do 85.000 i uglavnom nije išao ispod ni iznad ovih cifara.

Za razliku od 1921. godine, 1931. godine u Bosni i Hercegovini je 15,55% stanovnika živjelo u gradu, a ostalo (84,45%) na selu. Do kraja perioda koji nas zanima, do 1941. godine, ovaj omjer se nešto izmijenio,

²⁾ Izvještaj o privrednim prilikama i radu Trgovinske i obrtničke komore za BiH u 1925. godini. Sarajevo 1926, str. 36.

³⁾ Isto, str. 37; Godišnji izvještaj Privremene radničke komore za BiH za 1922. g. Sarajevo 1923, str. 6 i 7 i Glas Slobode, Sarajevo, br. 52/1922.

⁴⁾ Zapisnik sa I kongresa radničkih komora 1924. god., Beograd 1925, str. 35—36.

ali i tada je manje od jedne četvrtine stanovništva BiH živjelo u gradu.⁵⁾ Omjer gradskog i seoskog stanovništva rječito govori o ekonomskoj strukturi stanovništva u kojoj apsolutno preovlađuje seoska privreda. Tako se tada poljoprivredom, šumarstvom i ribolovom bavilo 854.747 stanovnika Bosne i Hercegovine ili 84,1% ukupnog broja onih koji privređuju. Industrijom i obrtom bavilo se 68.236 ili 6,7% stanovnika, neproizvodnim privrednim granama (trgovina, kredit, promet) 31.966 ili 3,1% stanovnika, javnim službama, slobodnim zanimanjima i u vojsci 36.452 ili 3,6% i u ostalim granama nalazilo se 25.952 ili 2,5% stanovnika.⁶⁾ Struktura zaposlenosti po zanimanjima u Bosni i Hercegovini upoređena sa ostalim jugoslovenskim zemljama pokazuje da je najveći broj lica zaposlen u poljoprivredi, a da je postotak stanovništva zaposlenog u industriji vrlo mali, odnosno da je još jedino u Crnoj Gori manji. Godišnji priraštaj stanovništva od 52.889,4 uglavnom vrši pritisak na poljoprivredu, jer od ukupnog priraštaja čak 44.480 otpada na priraštaj seoskog stanovništva koji treba da ishrani poljoprivredu. To istovremeno utiče na prenaseljenost sela, usitnjavanje posjeda i nemogućnost ishrane svih tih ljudi od poljoprivrede. Tako se stvarao višak agrarnog stanovništva koji često mora odlaziti u grad, tamo tražiti zaposlenje i tako posredno uticati na položaj radnika.

U vrijeme velike ekonomske krize broj zaposlenih radnika je naglo počeo opadati, a povećavati se i onako već dosta veliki broj nezaposlenih radnika. Radi ilustracije navodimo kako se prema podacima Središnjeg ureda za osiguranje radnika kretao broj zaposlenih radnika u Jugoslaviji u periodu krize, i to kad ih je bilo najviše, a kada najmanje.⁷⁾

N a j v i š e

1930. u mjesecu septembru	654.966
1931. u mjesecu avgustu	648.706
1932. u mjesecu avgustu	557.369
1933. u mjesecu oktobru	549.461

⁵⁾ Bosna i Hercegovina je, prema popisu stanovnika od 31. III 1931. godine, imala 2.321.502 stanovnika. Prosječni izračunati godišnji priraštaj za period od 1931. do 1940. godine iznosio je 52.889,4 stanovnika pa je po njemu BiH u pojedinim godinama imala:

1932. godine	2,374.391 stanovnika
1933. „	2,427.280 „
1934. „	2,480.170 „
1935. „	2,533.059 „
1936. „	2,585.949 „
1937. „	2,638.838 „
1938. „	2,691.727 „
1939. „	2,744.617 „
1940. „	2,797.506 „

Prema podacima državnog statističkog ureda DFJ: Demografska statistika, serija II, sv. 2., str. 1. Beograd 1945. godine.

⁶⁾ Mijo Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941. godine, Zagreb, 1950. str. 21.

⁷⁾ URSSJ 1931—1933, Izvještaj Izvršnog odbora III redovnom kongresu URSSJ u Sarajevu 15—16. XII 1934. g. Beograd 1934, str. 17 i 19.

N a j m a n j e

1930. u mjesecu januaru	583.374
1931. u mjesecu januaru	572.005
1932. u mjesecu decembru	523.200
1933. u mjesecu januaru	482.449

U mjesecima najslabije zaposlenosti 1933. godine broj zaposlenih prema 1930. godini bio manji za preko 100.000 radnika, a u prosjeku 1933. godine je broj zaposlenih bio za 110.203 radnika manji nego 1930. godini.

Broj zaposlenih radnika je vrlo teško precizno odrediti između ostalog i zbog vrlo velike fluktuacije. Tako, na primjer, u januaru 1931. godine u Središnjem uredu za osiguranje radnika (SUZOR) bilo je prijavljeno 538.373 radnika, a u maju iste godine 642.415. Za tako kratko vrijeme razlika u broju radnika koju navodi isti izvor je 104.042. U pojedinim godinama i mjesecima ta razlika je i veća. Koliko je fluktuacija velika, pokazuje i ovaj primjer: Na početku 1928. godine kod SUZOR-a bio prijavljen 493.501 radnik; u toku godine prijavljeno je novih 1.611.666 radnika, a odjavljeno je 1.541.015 radnika. Na kraju godine u SUZOR-u ostalo osiguranih 564.149 radnika. Iz ovog primjera se vidi da je na svakih 100 članova SUZOR-a došlo 285 novih prijavi, odnosno izlazi da je svaki radnik u toku godine tri puta mijenjao mjesto zaposlenja. Na više mijenjaju mjesto zaposlenja nekvalifikovani radnici i kvalifikovani radnici sa niskim primanjima želeći i na taj način da poprave svoj položaj. Bolje plaćeni radnici se teže odlučuju na promjenu mjesta zaposlenja, a ni poslodavci ne puštaju lako dobre majstore. S druge strane fluktuaciju uslovljava i nekontinuiran rad mnogobrojnih srednjih i sitnih preduzeća pa su radnici prisiljeni da se seljakađu od preduzeća do preduzeća, od mjesta do mjesta. Fluktuacija je naročito velika u šumskim industrijskim preduzećima.⁸⁾

Nakon velike privredne krize, broj zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini se znatno povećava jer i privreda BiH u tom periodu doživljava izvjestan uspon, a zatim zastoj, što se tačno vidi i po broju zaposlenih kojih pred drugi svjetski rat po pojedinim godinama ima:⁹⁾

1936. godine u BiH je bilo 65.189 zaposlenih radnika
1937. godine u BiH je bilo 81.107 zaposlenih radnika
1938. godine u BiH je bilo 84.575 zaposlenih radnika
1939. godine u BiH je bilo 77.292 zaposlenih radnika
1940. godine u BiH je bilo 76.798 zaposlenih radnika

Za period o kojem je ovdje riječ zanimljivi su i drugi podaci koji su karakteristični za radničku klasu BiH, a oni ujedno govore o bosansko-hercegovačkoj privredi uopšte. Približna struktura zaposlenih radnika BiH je ovakva:¹⁰⁾

⁸⁾ Vidjeti, Položaj radnika i sindikalni pokret u Jugoslaviji 1928—1930. godina, Beograd 1931, str. 41 i 42.

⁹⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za godine 1937, str. 4, 1938, str. 1 i 1939, str. 13 i 1940, str. 12.

¹⁰⁾ Radnički tjednik, Zagreb, br. 31/1941.

ZAPOSLENIH RADNIKA			
Grana djelatnosti	Oktoibar 1937.	Oktoibar 1938.	September 1939.
Šumsko-pilanskih	22.277	23.699	20.691
Građevinskih	12.818	12.593	14.100
Metalskih	5.413	3.089	2.839
Saobraćaj	3.912	3.865	3.272
Kućna posluga	3.368	3.872	3.640
Opštinski rad.	2.914	3.144	3.682
Tekstilaca i šivača	4.232	3.845	3.198
Hemijskih i papirnih	2.558	2.323	2.390
Duhanski tvornič.	1.500	1.654	1.579
U K U P N O:	58.992	58.084	54.700

Kažemo približno, jer kao što se vidi ni u tabeli se ne nalaze podaci za rudare i željezničare, a i jedni i drugi su za bosanskohercegovačke prilike vrlo brojni, jer ih uvijek ima preko deset hiljada. Rudari i šumsko-pilanski radnici su i ranije, a i sada sačinjavaju oko polovine bosanskohercegovačkog radništva. Glavna Bratinska blagajna u Sarajevu za svoju teritoriju navodi da je broj ukupno zaposlenih radnika u rudarskim i topioničarskim preduzećima od 10.248 u 1934. godini stalno rastao tako da ih je 1939. godine bilo 20.691. To se može tumačiti otvaranjem novih rudnika i još više potražnjom ruda na tržištu, što uslovljava zapošljavanje većeg broja radnika.¹¹⁾

Broj punopravnih članova Bratinske blagajne u Sarajevu u vremenu od 1929. do 1939. godine je također rastao srazmjerno povećanju broja zaposlenih u ovoj branši.¹²⁾

U šumsko-pilanskoj, odnosno drvenoj industriji zaposleno je više radnika nego u rudarstvu, ali je taj broj vrlo kolebljiv, mijenja se svake godine, a i u jednoj godini su velike razlike između sezone sječe šume i ostalih mjeseci. Zbog toga u ovoj industrijskoj grani radi mnogo sezonskih radnika. U godinama pred rat u šumsko-pilanskoj industriji u Bosni i Hercegovini bilo je zaposleno:¹³⁾

¹¹⁾ Godišnji izvještaj Glavne bratinske blagajne u Sarajevu za 1939. Sarajevo 1940, str. 6.

¹²⁾ Prema istom izvoru, str. 15, postotak prirasta ili opadanja broja punopravnih članova Bratinske blagajne u Sarajevu od 1929. do 1939. godine izgledao je ovako:

1929 =	8.945
1930 =	9.568 prirast za 623 lica ili za 6,5%
1931 =	9.244 opadanje za 324 lica ili za 3,4%
1932 =	8.605 opadanje za 639 lica ili za 6,9%
1933 =	8.819 prirast za 214 lica ili za 2,4%
1934 =	9.031 prirast za 212 lica ili za 2,4%
1935 =	10.625 prirast za 1.594 lica ili za 11,7%
1936 =	11.320 prirast za 695 lica ili za 6,5%
1937 =	12.241 prirast za 921 lica ili za 8,1%
1938 =	18.409 prirast za 6.168 lica ili za 50,4%
1939 =	19.859 prirast za 1.450 lica ili za 7,8%

¹³⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za godine 1938, str. 6 i 1939, str. 8.

juli 1936. godine	19.975 radnika
juli 1937. godine	24.975 radnika
juli 1938. godine	26.004 radnika
juli 1939. godine	23.623 radnika

Oživljavanje poslova u ovoj industrijskoj grani poslije savladavanja ekonomske krize, odnosno poslije ukidanja trgovačkih sankcija prema Italiji 1936. godine, trajalo je kratko — do izbijanja drugog svjetskog rata, pa se tako kretao i broj zaposlenih radnika u ovoj privrednoj grani. Počelo je povećavanjem 1936. godine, da bi u 1937. i 1938. godini dostiglo vrhunac, a sa 1939. godinom već počinje opadati, jer je usljed ratne psihoze, meteža i nesigurnosti na međunarodnim putovima smanjen izvoz našeg drveta, što se, logično, negativno reflektuje i na broj zaposlenih radnika u ovoj grani.

Za opštu predstavu o radništvu Bosne i Hercegovine važno je navesti podatak da je, prema jednoj globalnoj procjeni u BiH, omjer zaposlenih muškaraca i žena iznosio 85 : 15 u korist muškaraca, što jasno govori o položaju žene, njenoj nedovoljnoj emancipaciji itd., a istovremeno o specifičnom razvoju industrije Bosne i Hercegovine, gdje su se razvile one industrijske grane koje inače zapošljavaju mali broj ženske radne snage.¹⁴⁾

Sljedeća važna karakteristika radništva Bosne i Hercegovine je njegova mladost. Naime, oko 55 do 65% svih zaposlenih radnika u ovoj zemlji su neoženjeni i neudate, a to znači da su mladi radnici i radnice. Ovu činjenicu ističemo zbog toga što ona ilustruje nastojanje poslodavaca da zapošljavaju zdravu i jaku radnu snagu kako bi što manje gubili na bolovanja i odsustva, zatim i zbog toga što želimo istaknuti da su ti mladi radnici nosioci borbenog raspoloženja u radničkim sindikalnim i drugim organizacijama kada jednom u njih uđu. Oni su u najviše slučajeva oslobođeni brige za porodicu, djecu i dr., pa mnogo lakše ulaze u štrajkove, tarifne pokrete, lakše i brže prihvataju napredne ideje itd.

U Bosni i Hercegovini kroz cijeli period između dva svjetska rata postoji više vrlo krupnih preduzeća, kakve su željezare u Zenici i Varešu, državni rudnici u Kaknju, Brezi, Zenici, Kreki, Mostaru idr., solana u Tuzli, Željeznička radiona u Sarajevu, nekoliko pilana (Zavidovići, Drvar, Dobrljin, Turbe, Višegrad), destilacija drveta u Tesliću itd., što nije nevažna činjenica gledano sa stanovišta mogućnosti organizovanja radništva, vođenja tarifno-štrajkačkih akcija itd. Iz istog razloga treba napomenuti da kroz cijeli ovaj period u BiH postoje radnički centri u kojima je okupljen veliki broj radnika. Takvi su, na primjer, Sarajevo sa oko 20.000 radnika, Tuzla sa okolinom sa oko 6.000, Mostar sa oko 2.500, Zavidovići sa 3.000, Banja Luka sa 3.500, Zenica sa 6.000, Travnik sa 3.000 itd.¹⁵⁾ Iz ovog bi se mogao izvući zaključak da je najveći broj radnika u Bosni i Hercegovini gradskog porijekla,

¹⁴⁾ Vidjeti, dr Ahmed Hadžirović. Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941, Sarajevo 1972, str. 23, 24, 25, 26 i dr.

¹⁵⁾ Radnički tjednik, Zagreb br. 37/1941.

da je upućen na rad kao isključivi izvor egzistencije. Mora se, međutim, reći da je dobar dio zaposlenih radnika imao još neki izvor sredstava za život. Tu, prije svega, mislimo na siromašne seljake koji od vremena do vremena traže zaposlenje kao stalni ili sezonski radnici i tako nadoknađuju ono što im njihov mali komad zemlje nije mogao dati. Ti radnici najčešće se zapošljavaju u šumskim manipulacijama, na sječi šume, zatim na javnim radovima (gradnje puteva, pruga i sl.) i u građevinarstvu. To i jesu pored rudnika jedine industrijske grane gdje je ova nekvalifikovana radna snaga mogla u većem broju naći zaposlenje. U rudnicima je također bilo dosta ovakvih radnika, ali sa tendencijom ka prekidanju veze sa selom, jer su imali stalno zaposlenje i radničke stanove u blizini rudnika.

Kvalifikaciona struktura zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini je također jedan od elemenata koji se mora imati u vidu kada se govori o karakteru ili položaju bosanskohercegovačkog radništva. U većim gradskim centrima, kakvi su Sarajevo i Banja Luka, od ukupnog broja zaposlenih broj nekvalifikovanih radnika se kreće između 55 do 60%, a prosjek nekvalifikovanih radnika u cijeloj Bosni i Hercegovini je daleko veći, između ostalog, i zbog toga što su ovdje najrazvijenije baš one industrijske grane koje traže nekvalifikovanu radnu snagu u velikom broju (rudnici, šumsko-pilanska industrija). Ova činjenica je važna kada se ocjenjuje položaj radničke klase, a reflektuje se i na broj radnika u sindikalnim i drugim radničkim organizacijama i utiče na borbenost tih organizacija. Poznato je da nekvalifikovani radnici rijetko ulaze u sindikalne organizacije, a sezonski još rjeđe.

Jedno od veoma važnih mjerila položaja radnika je radno vrijeme. Po njegovoj dužini može se suditi kakva prava imaju radnici u određenom preduzeću, kako su nagrađeni, kakav je odnos poslodavca prema radnicima itd. Stalnim nastojanjem za produžavanjem radnog vremena poslodavci su željeli da radnika što bolje iskoriste, da od njega što više dobiju, a da mu istovremeno što manje daju. Produživanjem radnog vremena poslodavci su istovremeno postizali to da su zapošljavali manji broj radnika, a postizali su isti efekat. Radno vrijeme je dosta čest uzrok raznim radničkim akcijama, a njime su se na svojim kongresima i konferencijama bavile i radničke komore i sindikalni savezi.

Ne postoji tačna evidencija na osnovu koje bi smo mogli iznijeti prikaz tačnog stanja u raznim privrednim granama i preduzećima vezanog za radno vrijeme. Inspekcija rada u svojim izvještajima redovno konstatuje razne propuste, kao što su slaba evidencija o zaposlenoj radnoj snazi. U 1921. godini utvrđeno je da u 1.056 preduzeća u Jugoslaviji ne postoje radne knjige, u 1924. g. one ne postoje u 1.047 preduzeća, u 1925. g. u 267 preduzeća itd. Konstatuju se i razni drugi propusti i nedostaci, a što se tiče radnog vremena, situacija u zemlji je bila približno ovakva:¹⁶⁾

¹⁶⁾ Podaci prema: Danica Miljković, Radni dan u staroj Jugoslaviji, Beograd 1952, str. 35 do 46, 53 i 59.

Tokom 1919. i 1920. godine radno vrijeme u velikom broju preduzeća bilo je preko 8 časova dnevno i u ponekim mjestima dostizalo je i do 14 sati dnevno. Istina, nošeni revolucionarnim zbivanjima u svijetu i Evropi, i radnici Jugoslavije su u tome periodu uspjeli da ostvare zapažene rezultate među kojima je i uvođenje osmočasovnog radnog vremena u velikom broju preduzeća, naročito onim lociranim u velikim gradovima, ali je ta tekovina radničkih borbi bila kratkog vijeka. U godini 1921. stanje se nije mnogo izmijenilo. Pored preduzeća koja su morala raditi prekovremeno, kao što su električne centrale, vodovodi, fabrike šećera i sl. bilo je i mnogo drugih preduzeća koja su samovoljno uvodila prekovremeni rad, odnosno produžavala radno vrijeme. Jedan broj preduzeća je tražio i dobio saglasnost vlasti da pod određenim uslovima uvedu prekovremeni rad, ali ih je mnogo više koja su prekovremeni, odnosno produžni rad uvodila bez ičije saglasnosti i privole. Tako je samo u Beogradu 1921. g. 437 preduzeća uvelo takav rad bez odobrenja. Inspekcija rada je kažnjavala vlasnike preduzeća zbog toga (u Skoplju 66 kažnjenih, u Ljubljani 247, Novom Sadu 44, Splitu 115 itd.), ali očito da je riječ o simboličnim kaznama, jer se produžavanje radnog vremena bez saglasnosti vlasti jednako vrši. Istovremeno veliki broj preduzeća (u Sarajevu 35, Splitu 88, Ljubljani 132, Skoplju 40 itd.) podnio je zahtjev vlastima za produženje radnog vremena.

Mada je uskoro donesen Zakon o zaštiti radnika, ni u narednih nekoliko godina situacija se nije bitnije promijenila. Čak je, zahvaljujući baš Zakonu i njegovom paragrafu 6, porasla mogućnost legalnog produžavanja radnog vremena. Nejasnost Zakona i nedostatak pravilnog tumačenja pomenutog paragrafa omogućavali su široku primjenu svakojakih tumačenja od strane vlasnika preduzeća. Kontrola pravilnosti produženja radnog vremena (o kome su se izjašnjavali radnici) bila je znatno otežana, a to je išlo na ruku vlasnicima preduzeća. Prema nepotpunim podacima, u 1924. godini utvrđeno je 1.238 slučajeva (preduzeća) prekovremenog rada. U velikom broju preduzeća radnici su raznim pritiscima vlasnika bili natjerani da se izjasne za produženje radnog vremena bez naknade za prekovremene sate. Tako se stalno pogoršavao položaj radnika, koji pod prijetnjom otpuštanja sa posla u vrijeme privredne depresije izglasavaju produženja radnog vremena na 12, 14, pa, čak, i na 16 sati dnevno, kao što se to desilo 1924. g. u Sarajevu. U 1925. godini na području Bosne i Hercegovine evidentirano je više preduzeća koja rade sa produženim radnim vremenom. U oblasti Banja Luke evidentirano je 11 takvih preduzeća, u oblasti Sarajeva 10 itd.

Prosjeak dužine radnog vremena po statistici za 1929. godinu pokazuje da je produženog rada bilo mnogo, ali se ne navode konkretni podaci u kolikom broju preduzeća, u kojim oblastima itd., kao što to nije učinjeno ni sa podacima za 1927. i 1928. godinu. Zanimljivo je da i u doba krize koja počinje sa 1929. godinom dugo radno vrijeme i dalje ostaje na snazi. Tu se ispoljava jedna od protivrječnosti kapitalističkog sistema: na jednoj strani vlada nezaposlenost i ističu se radnički zahtjevi za zavođenje 40 satne radne nedjelje, a na drugoj strani se produžava radno vrijeme za radnike koji su poslije velikih otpuštanja imali sreću

da ostanu u preduzećima. U cijeloj državnoj industriji radno vrijeme je 1930. godine iznosilo 10 časova a u fabrikama bombona je u 1930. god. iznosilo između 10 i 12 sati, u mlinskoj industriji i do 18 sati dnevno itd.

Ni u periodu koji je nastupio poslije krize nije bilo bitnijih promjena u pogledu radnog vremena. Naročito je u tom pogledu u lošem položaju bila tekstilna industrija. Teško je ocijeniti i sagledati sve slučajeve u kojima je radni dan radnika u industriji i rudarstvu dostizao njegove fizičke granice. Za kapitalistu je uvijek najvažnije mjerilo bilo njegov interes, a uslovi rada radnika su ga zanimali ukoliko su bili povezani sa nekim dobitkom. U najvećem broju preduzeća nije postojala pravilna evidencija o radnom vremenu, prekovremenim i noćnim satima zaposlenih radnika. Često nije bilo nikakve evidencije. Za period od 1920. do 1935. godine inspekcija rada je ustanovila nepostojanje bilo kakvog radnog reda u 7.317 slučajeva. Isto tako, ona je konstatovala da je u istom periodu u 7.714 preduzeća bio uveden prekovremeni rad bez ičije dozvole. Prekovremeni rad ili nije plaćen ili je plaćan samo djelomično u 3.054 preduzeća. U istom vremenskom razdoblju ustanovljeno je 5.917 slučajeva protivzakonitog noćnog rada i 4.500 slučajeva u kojima nije poštovano pravo nedjeljnog i godišnjeg odmora radnika.

Za kasniji period za područje Bosne i Hercegovine imamo podatke o posredovanju Radničke komore u Sarajevu u sporovima iz radnih odnosa. Radnička komora najčešće posreduje u sporovima koji nastaju između radnika i poslodavaca zbog neredovne isplate zarada, malih nadnica i neregulisanog ili dugačkog radnog vremena. Svi drugi sporovi su malobrojni. U toku 1937. godine Radnička komora je posredovala u 1.420 slučajeva. Posredovanja su vršena u Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli, Mostaru, Zenici i Foči, a odnosila su se na čitavu teritoriju komore. Najviše posredovanja tražili su građevinski radnici, a onda dolaze šumsko-pilanski radnici, kožnopreradaivački, drvodjelci i dr.¹⁷⁾ U 1938. godini Komora je intervenisala u 1.456 slučajeva od čega 725 puta uspješno. Ove godine najveći broj posredovanja odnosio se na šumsko-pilanske radnike, zatim na fabričke radnike itd.¹⁸⁾ Pitanja radnog vremena, zarade, prekovremenog rada, otkaznog roka i poslovnih knjiga najviše su raspravljana u odjeljenju za posredovanje u sporovima iz radnog odnosa i u 1939. godini. Ukupno je posredovano 1.138 puta od toga 598 puta uspješno.¹⁹⁾ U 1940. godini Komora je posredovala u 1.516 slučajeva²⁰⁾.

Radnička komora je najviše posredovala kod nekvalifikovanih i sezonskih radnika koji su imali najmanju zaradu, a uz to bili najviše izloženi eksploataciji i zloupotrebama zakonskih propisa. Ova činjenica imala je svog odraza i u vođenju tarifnih i štrajkačkih akcija, u koje su ovi radnici često stupali bez obzira što ponekad nisu bili ni sindikalno organizovani. Njihovi spontani štrajkovi su rezultat revolta zbog položaja i situacije u kojoj su se nalazili.

¹⁷⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1937. g. str. 14.

¹⁸⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1938. g. str. 15.

¹⁹⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1939. g. str. 18.

²⁰⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1940. g. str. 26.

Stanje koje je vladalo u industriji, rudarstvu i zanatstvu u pogledu radnog vremena bilo je nepromijenjeno sve od 1918. do 1941. godine. Ono je sa većim ili manjim odstupanjima izražavalo uvijek ista nastojanja kapitalista, i to bez obzira na to je li bio period krize ili prosperiteta — da što više i što bolje iskoriste besplatni prekovremeni rad radnika.

Najčešće se, s pravom, kao osnovno mjerilo položaja radnika, uzima visina njegove zarade, njegova nadnica. Radničke nadnice se, međutim, češće iskazuju u prosjecima mjesečnim, godišnjim itd. tako da se rijetko iskazuje nadnica jednog trenutka, a isto tako iskazuje se prosječna nadnica za više struka zajedno, pa je onda još teže razlučiti radnike pojedine struke u određenom trenutku. Isto tako normalno je da se uz podatke o radničkim nadnicama navode i troškovi života za radnika samca, za radničku porodicu, kao i cijene artikala široke potrošnje. Zato ćemo i mi navoditi takve podatke i vezati ih međusobno. Izvjesnu poteškoću za prve godine poslije ujedinjenja predstavlja i to što se na području države u opticaju nalaze dvije različite monete, pa je ponekad nemoguće izvršiti preračunavanja i upoređivanje visine nadnice, njene realne vrijednosti itd. Ovo tim prije što i paritet krune i dinara uvijek i u svim dijelovima zemlje gdje se kruna nalazila u opticaju nije bio isti. Taj odnos je išao od 1:2 do 1:4 u korist dinara i vrlo je bio podložan promjenama. Isto tako vrijednost krune uoči rata 1914. i poslije rata 1918. do 1922. godine, do kada se ona nalazila u upotrebi u zemljama Jugoslavije koje su ulazile u sklop bivše Austro-Ugarske bila je vrlo različita, tako da su sva poređenja i preračunavanja dosta nesigurna ili ih je i nemoguće izvoditi. Zato se mi u ovom radu nismo ni upuštali u preračunavanja.

Upoređujući vrlo često 1914. godinu sa nekom od godina poslije prvog svjetskog rata, razne radničke institucije pokušavale su dokazati kako je položaj radnika poslije rata mnogo pogoršan. Pri tome je redovno ispuštano iz vida to da je zemlja ratom opustošena, da su mnoge fabrike i preduzeća uništeni, da je rat izvukao sve zalihe itd., i da poređenja ne mogu biti realna. Ipak, i takva poređenja su ponekad potrebna jer i pored svega što smo rekli bacaju bar malo svjetla na pitanje koje nas zanima. Zbog toga ćemo i mi navesti cijene osnovnih životnih potreština 1914. i 1919. godine u Bosni i Hercegovini radi sličnog poređenja.²¹⁾

Artikal	1914. god.	1919. god.	skuplje
brašno	0,30—0,36 K	3,60—5,60 K	12—15 puta
hljeb	0,40	3,80—5,60	10—15 „
so	0,24	2,50	10 „
mast	1,80	30.—	17 „
meso	1,40	14.—	10 „
pasulj	0,40	5.—	10 „
pirinač	0,50	16.—	32 „
kupus	0,16	4.—	25 „

²¹⁾ Glas Slobode, Sarajevo, br. 167/1919.

jaja	0,06	1.—	16	„
mlijeko	0,40	4.—	10	„
sir travnički	1,00	24.—	15	„
puter	2—3	60.—	20	„
kafa	3.—	48.—	16	„
petroleum	0,32	7,50	23	„
odijelo	40—80	1.000—2.000	20	„
cipele	8—20	400—600	30—40	„
košulje	3—4	100—120	30	„
gaće	2—3	70—80	30	„

Povećanje cijena svih artikala je vrlo očito i sigurno se na osnovu toga mogu izvlačiti određeni zaključci. Prema istom ovom izvoru radničke nadnice su od 4,56 do 10 kruna povećane na 12, do 20,25, a najbolje plaćenih radnika i do 40 kruna dnevno, što znači da je u ovom razdoblju nadnica povećana 4 do 5 puta, dok se povećanje cijena artikala široke potrošnje kretalo između 10 do 40 puta.

Jedna od struka sa dosta velikim brojem radnika je građevinarstvo. O opštem položaju građevinarskih radnika u BiH govori ova tabela:²²⁾

Mjesto	Radno vrijeme			Dnevna zarada u krunama		
	1914.	1919.	1920	1914.	1919.	1920.
Travnik	10	10—9	9—8	4	20	30
Derventa	10—11	10	10	4	25	40
Brčko	10	9	8	4	30	50
Banja Luka	10	9	8	4,50	30	40
Trebinje	10	9	8	4	20	30
Prijedor	10	9	8	4	55	40
Mostar	10	8	8	5	25	40
Sarajevo	10	8	8	6	27	48

Radnici su postigli da im bude skraćeno radno vrijeme u gotovo svim mjestima. Postigli su i povećanje nadnice, i to za nekoliko puta, ali se ono uvijek mora ravnati sa cijenama životnih namirnica i dr. prije nego se donese bilo kakav zaključak u pogledu položaja radnika, jer i ovako povećane nadnice su, upoređene sa cijenama, manje od onih prije prvog svjetskog rata.

Uvjerljiviju sliku položaja radnika u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata pružaju podaci koji govore o položaju šivačko-odjevnih radnika.²³⁾ Njima je plata u prosjeku povećana za 16,6 puta,

²²⁾ Isto, br. 131/1920.

²³⁾ Isto, br. 160/1920. Ovi radnici su tada imali:

struka	Prosječne nadnice		jula 1920.	povećano puta
	prije rata			
krojača	5.— K		105.— K	21
abadžija	3.— „		35.— „	11,6
terzija	3.— „		33.— „	11
modistkinja	2.— „		27.— „	11

a istovremeno su cijene osnovnih artikala za život porasle za 33,1 puta u prosjeku.²⁴⁾

Podaci koje navodi inspekcija rada potvrđuju sve ove podatke koje smo navodili prema radničkim listovima. Po statistici inspekcije rada cijene životnih potreba od početka prvog svjetskog rata do kraja 1921. godine poskupjele su u prosjeku za 48 puta, i to cijene životnih namirnica za 57 puta, a drugi izdaci za 39 puta. Predratne nadnice nekvalifikovanih radnika, prema ovom izvoru, iznosile su 2 do 3 kruna (prosječno 2,5 k), kvalifikovani su imali 5 do 7 kruna (prosječno 6 k). Prosječne nadnice krajem 1921. godine iznosile su 55, odnosno 132 kruna i bile su 22 puta veće od predratnih. Do početka oktobra 1922. godine odnos između cijena i nadnica još više se pogoršao na račun radnika tako da je tada (1922. g.) stvarna vrijednost radničke nadnice oko tri puta manja nego što je bila prije rata.²⁵⁾

Radnici različitih struka imali su i različite plate, pa se i ta mora imati na umu kada se govori o položaju radnika uopšte. Evo jedne tabele o radničkim nadnicama sastavljene na osnovu podataka prikupljenih od radničkih sindikalnih organizacija u Sarajevu.²⁶⁾

ženski krojač	4.— „	40.— „	13,5 „
jorgandžija	3.— „	70.— „	23,3 „
bijelog rublja	2.— „	40.— „	20 „
šivačica	2.— „	45.— „	22 „

²⁴⁾ Isto. Evo uostalom, tabele cijena životnih namirnica u Sarajevu jula 1920. god.:

artikli	prije rata	jula 1920.	povećano puta
so	0,18 K	5.— K	27,5 „
mast	1,61 „	44.— „	27,6 „
crni luk	0,16 „	3,5 „	21,7 „
kupus	0,12 „	4.— „	33,3 „
pasulj	0,30 „	6.— „	20 „
grašak	0,40 „	6.— „	15 „
zelen	0,30 „	7.— „	23,3 „
krompir	0,10 „	2.— „	20 „
šećer	0,90 „	55.— „	61 „
kafa	2,50 „	45.— „	14 „
mlijeko	0,40 „	5.— „	12,5 „
jaja	0,05 „	1,20 „	24 „
šir	0,60 „	15.— „	25 „
crni hljeb	0,30 „	10.— „	33,3 „
bijeli hljeb	0,35 „	14.— „	40 „
cipele	15.— „	800.— „	53,3 „
odijelo	60.— „	4.000.— „	66,6 „
platno	0,50 „	35.— „	70 „
pivo	0,10 „	2.— „	20 „
stan	20.— „	40.— „	2 „
vino	0,80 „	28.— „	35 „
duhan	0,70 „	12.— „	17,2 „
šibice	0,01 „	1.— „	100 „

Da bi radnik ove struke u Sarajevu u julu 1920. godine živio isto kao što je živio pred prvi svjetski rat, iako znamo da je vrijednost novca varljiva a s njom i naša poredjenja, trebao bi krojač da ima nadnicu od 170 kruna, abadžija od 102, terzija također od 102, modiskinja 68, ženski krojač 138, jorgandžija 102, šivač bijelog rublja 68 i šivačica 68 kruna, odnosno svakom od njih je dnevno nedostajalo 23 do 69 kruna.

²⁵⁾ Glas Slobode, Sarajevo, br. 41/1922.

²⁶⁾ Isto, br. 50/1922.

Radničke nadnice 30. novembra 1922. g.

Kategorija radnika	Najmanja	Srednja	Najviša
1. kvalifikovani rad.			
mehaničari	88 k.	160 k,	280 k.
mašinski bravari	96 „	160 „	220 „
građevinski bravari	96 „	160 „	220 „
limari	98 „	160 „	200 „
kovači	96 „	140 „	160 „
stolari	112 „	200 „	280 „
staklari	100 „	180 „	250 „
tapetari	140 „	180 „	240 „
tesari	160 „	240 „	400 „
zidari	216 „	256 „	352 „
kamenoresci	100 „	150 „	200 „
moleri	160 „	192 „	256 „
krajači	170 „	234 „	286 „
cipelari	60 „	160 „	220 „
opančari	40 „	100 „	160 „
pekari	95 „	140 „	190 „
tipografi	184 „	280 „	384 „
brijači	80 „	140 „	200 „
željezničari	88 „	125 „	160 „
rudari (kopači)	80 „	100 „	140 „
2. Pomoćni radnici			
pivarski	84 „	162 „	296 „
građevinarski	64 „	96 „	160 „
drvarski	68 „	90 „	140 „
pilanski	60 „	80 „	128 „
željezničarski	76 „	96 „	116 „
štamparski	64 „	145 „	170 „
ostali	60 „	100 „	160 „

Uz ove podatke navedene su i tabele cijena životnih troškova i tabele potrebne količine najnužnijih artikala u toku jednog mjeseca. Iz tabela proizilazi zaključak da su cijene životnih namirnica poskupjele dvostruko više nego što su povećane nadnice. Iz podataka o nadnicama naročito pada u oči slab položaj pojedinih struka, kao što je, na primjer, slučaj sa željezničarima i rudarima.

Kretanje nominalne najamnine zavisilo je od kretanja u privredi. Kako period od 1921. do 1925. godine predstavlja vrijeme stabilizacije i prosperiteta kapitalizma u kome čak dolazi do izjednačavanja uvoza i izvoza (1924. godine) u Jugoslaviji, ali se u toj godini već javljaju i znaci krize i zasićenosti pijaca, zanimljivo je pogledati kako se u tom vremenu kreću prosječna dnevna radnička primanja. Ponovo ćemo se poslužiti tabelom²⁷⁾.

²⁷⁾ Metodije Sokolovski, Najamnina u staroj Jugoslaviji, Beograd 1951, str. 19.

Dnevna nominalna najamnina u godinama

	1922.	1924.	1926.	1927.
1. zidari	54,82 din.	61,16 din.	58,52 din.	52,49 din.
2. tesari	53,28 din.	63,66 din.	54,20 din.	50,17 din.
3. limari	37,62 din.	43,95 din.	46,47 din.	46,25 din.
4. građ. bravari	35,21 din.	43,54 din.	41,46 din.	39,86 din.
5. mehaničari	40,62 din.	46,81 din.	45,95 din.	43,38 din.
6. moleri	38,75 din.	53,65 din.	49,65 din.	42,33 din.
7. kovači	42,13 din.	43,39 din.	40,61 din.	38,89 din.
8. stolari	42,26 din.	49.— din.	42,63 din.	37,68 din.
9. tapetari	44,56 din.	48,20 din.	42,80 din.	39,39 din.
10. kolari	40,73 din.	39,80 din.	36,28 din.	34,39 din.
11. mlinari	30,93 din.	33,65 din.	28,78 din.	27,68 din.
12. pekari	32,49 din.	38,75 din.	38,75 din.	32,75 din.
13. krojači	32,64 din.	34,99 din.	35,84 din.	31,68 din.
14. obučari	27,59 din.	28,74 din.	31,76 din.	26,53 din.
15. tipografi	58,23 din.	85,96 din.	94,40 din.	95,46 din.
16. brijači	18,58 din.	23,64 din.	19,46 din.	17,59 din.

Uočljivo je da se u tabeli nalaze podaci za zanatske radnike, a da nema podataka o rudarima, željezničarima, monopolskim radnicima, tekstilcima i drugim koji čine ogromnu većinu radništva, a čije su nadnice znatno niže od ovih koje se ovdje navode. Tako, na primjer, dnevna najamnina monopolskih radnika i radnica u Nišu, Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Mostaru, Banjoj Luci i drugim mjestima, odnosno u cijeloj Jugoslaviji, kretala se između 8 i 30 dinara. Što je još gore, broj monopolskih radnika koji su imali nadnicu od 30 dinara bio je vrlo mali, jer su tu nadnicu mogli dobiti samo majstori i dugogodišnji monopolski radnici koji se ističu i kvalitetom i intenzitetom rada. Tako je prosječna nadnica monopolskih radnika, u stvari, najbliža iznosu od 15 do 20 dinara.²⁸⁾ Slično je u pogledu nadnica i kod ostalih struka koje se u tabeli ne navode. Inače, prosječna mjesečna plata radnika u Jugoslaviji 1922. godine iznosila je 841,20 dinara, 1924. godine 1.002,96 dinara, 1926. g. 964,32 dinara i 1927. god. 908,88 dinara²⁹⁾. I ovi kao i prethodni podaci pokazuju da su nadnice do kraja 1924. godine imale tendenciju porasta, a zatim slijedi period u kome one počinju opadati.

Grafički radnici su struka radnika koja je uvijek bila dosta dobro plaćena u odnosu na ogromnu većinu ostalih radnika. Njihove plate su redovno bile ili najviše od svih radnika ili vrlo blizu najvišim. Zbog toga njihova plata kao gornja granica može biti dobar pokazatelj položaja radnika uopšte.³⁰⁾

²⁸⁾ Radničke novine, Beograd, br. 44 i 91/1922.

²⁹⁾ M. Sokolovski, navedeni rad, str. 20.

³⁰⁾ Budimir Miličić, Grafički radnici Sarajeva 1903—1941. godine, rukopis, str. 22 navodi da je prosječna mjesečna najamnina grafičkih radnika Sarajeva u vremenu od 1919—1940. godine bila:

	Tipografi	Knjigovesci	Pomoćno osoblje
1919. g.	1.250 kruna	967 kruna	516 kruna
1921. g.	1.915 dinara	1.200 dinara	671 dinar

Odnos između nominalne i realne nadnice najbolja je ilustracija života radničke klase. Realna nadnica je direktno zavisna od cijena sredstava za život kao i od nominalne nadnice. Ako je, na primjer, nominalna nadnica ista duže vremena, a cijene životnih namirnica u tom vremenu padnu, onda je realna nadnica porasla, jer radnik za ugovorenu sumu novca može da kupi veću količinu sredstava za život. Obrnuto, ako cijene životnih namirnica i drugih nužnih potrepština rastu, a nominalna nadnica se ne mijenja, tada je realna nadnica manja, pogoršavaju se uslovi života radnika i njegove porodice, opada njihov životni standard.

Pored realne i nominalne nadnice, mi najčešće upotrebljavamo podatke o prosječnoj nadnici koji najbolje omogućavaju sticanje opšte slike o položaju radnika. S druge strane, ovakvi podaci mogu stvoriti i krivu sliku o položaju radnika raznih privrednih grana. Naime, u raznim privrednim granama različito se penju i padaju primanja radnika, što zavisi od više faktora među kojima neki mogu biti presudni, kao što je ekonomski položaj privredne grane, činjenica da ona radi za izvoz ili samo za domaće tržište itd., a to se u prosjeku ne može vidjeti. Tako su, na primjer, primanja štamparskog radnika u BiH znatno veća od primanja pilanskog radnika, a to se u podacima o prosječnim nadnicama ne može vidjeti. Na iznošenje ovakvih podataka mi se odlučujemo zato što nismo željeli opterećivati rad podacima za svaku granu posebno, a onda ponovo iznositi prosjeke, a i zbog toga što želimo da prikazemo opšti položaj radnika.

Sudeći po raznim izvorima radničke i drugih provenijencija u vremenu od 1921. do 1926. godine, općenito uzevši, nominalna nadnica radnika je bila u porastu za 5 do 30%. Odmah se, međutim, mora reći da su cijene sredstava za život u istom periodu porasle za 100 do 350%, što znači da je zbog nesrazmjera između porasta nominalne nadnice i porasta cijena životnih namirnica realna nadnica bila u padu, a s njom i životni standard radnika i njegove porodice. Tako se, na primjer, u vremenu od januara 1921. g. do avgusta 1922. g. cijene životnih namirnica skočile u Srbiji i Makedoniji za 112%, u Bosni i Hercegovini za 350%, a u Sloveniji i više od 350%. Za isto to vrijeme nominalna nadnica u Srbiji i Makedoniji kretala se ovako: minimalna nadnica do Obznane iznosila je 14 dinara, a u avgustu 1922. g. 18 dinara, dakle porasla je za 4 dinara ili za 27%. Maksimalna nadnica do

1922. g.	1.667 do 2.083 dinara	1.240 "	725 do 929 dinara
1923. g.	2.204 "	1.779 "	1.006 do 848 dinara
1924. g. do			
1928. g.	2.465 "	1.909 "	1.251 "
1929. g.			
1934. g.	2.297 "	1.800 "	1.292 "
1935. g.	2.316 "	2.000 "	1.250 "
1936. g.	2.020 do 2.316 "	2.000 "	1.013 do 1.250 "
1937. g.	2.617 "	2.300 "	1.510 "
1939. g.	2.840 "	2.508 "	1.297 "
1940. g.	2.900 "	2.552 "	1.433 "

Obznane iznosila je 33 dinara, a u avgustu 1922. g. 40 dinara, tj. porasla je za 21%. Srednji porast nadnice iznosio je 24%, a cijene životnih namirnica, vidjeli smo, povećane su za 112%. Drastičniji je primjer Bosne i Hercegovine, gdje je za to vrijeme porast nominalne nadnice iznosio 20 do 30%, a cijene životnih namirnica su skočile za 350%, što predstavlja neobično veliki pad realne nadnice.³¹⁾

Odnos između nominalne nadnice i životnog minimuma može se prikazati i tabelom, kao što je ova u kojoj je prikazan taj odnos u vremenu od 1922. do 1927. godine upoređen sa 1914. godinom.³²⁾

Godina	Radnikova mjesečna nominalna plata bila je	Da nabavi iste količine životnih namirnica kao u 1914. g. nominalna plata bi trebala da iznosi din.	Prema tome, radniku je nedostajalo dinara
1914.	78,72	—	—
1922.	841,20	1.755,94	914,74
1924.	1.002,96	1.929,91	926,95
1926.	964,32	1.767,48	803,16
1927.	908,88	1.721,45	812,57

Nadnice radnika i cijene životnih namirnica, uglavnom, nikad nisu mirovale. Zato se ne može ništa zaključivati o položaju radnika, na primjer, u 1926. godini, a iznositi brođane podatke iz 1924. godine. Koliko bi to poređenje bilo nesigurno, neka nam potvrdi ovaj primjer: ako 1924. g. uzmemo kao osnovu i obilježimo je sa 100, onda kretanje radničkih nadnica u sljedećih pet godina pokazuje ovaj odnos:³³⁾

	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
zanimanje:					
majstora bravara	100	90,5	75,4	60,3	67,9
tokara	100	100	85,1	58.—	76,5
kotlara	113,2	102	88.—	77,7	85,7
stolara	100	100	90	70	80
kovača	100	103,7	91,2	77,1	87,3
alatničara	105,2	105,2	94,7	73,6	89,4
strojnih bravara	100	100	80,9	70,7	72,3
lakirera	100	100	87,5	78,1	81,2
bravara	100	100	89,8	81,6	89
specijalisti	100,7	100,7	97,3	95	97,3
ložači	100	100	85,4	81,6	86,2
radnici	100	101,3	93,5	91,7	91,3
prosječno svi	100,8	100,3	93,4	82	85,4

Tabela pokazuje da se sa 1927. godinom nadnica počinje naglo obarati. U 1928. godini pad nadnica kulminira da bi 1929. g. počeo blagi uspon radničkih nadnica. Ipak stanje i 1929. godine je takvo da su tada nadnice za oko jednu četvrtinu bile manje nego 1924. godine.

³¹⁾ M. Sokolovski, navedeni rad, str. 24 i 25.

³²⁾ Isto, str. 25.

³³⁾ »O položaju naših željezničara«, Anketa radničkih kamora, Beograd s. a. str. 56.

Podaci o nadnicama i cijenama životnih namirnica su i najbolje mjerilo kada se govori o položaju radnika i istovremeno toliko ne-shvatljivi zbog stalnih promjena i zbog konstantnih razlika među pojedinim mjestima, zavisno od ponude i potražnje na tržištu, bogatstva kraja, veličine grada itd. Cijene osnovnih životnih namirnica u raznim mjestima Bosne i Hercegovine istog dana i godine se znatno razlikuju. Evo primjera za ovu tvrdnju:

Cijene životnih namirnica 1. 9. 1927. godine:³⁴

Artikal	Banja Luka	Drvar	Gornji Podgradci	Pale	Sarajevo	Sjetlina	Teslić	Turbe	Višegrad	Zavidovići
svinjsko meso	18	18	16	18	21	18	16	—	16	14
govedina	12	14	12	12	17	10	10	12	12	12
teletina	18	16	14	13	15	12	14	16	16	16
jagnjetina	16	12	12	16	12	12	14	14	16	16
krušno brasno	4,50	3,75	3,50	3	3	4,25	4,20	4,50	2,50	4,50
braš. za kuhanje	5,25	5	4,75	4,50	5	5,25	4,75	5	5,50	5
nula brašno	5,50	5,75	5,25	6	5,50	5,50	5,50	6	5,75	6
pirinač	8-12	12	12	12	12	10	10	8,80	10	12
kafa	48-50	48	48	50	50-65	50	52	43	50	56
šećer	17	16	13,50	16	17	16	14	16	18	16-18
mast	26	28	23	25	25	24	24	24	28	28
krompir	1,75	2	1,75	1,50	3	—	1,50	2	1	2
grah	3	3	2,25	4	2,50	4	2	2	3	2,50
kukurzna brašno	2-2,50	2,50	2,50	3	2,50	2,75	4	2,15	2,50	2,50
mlijeka	3-4	4	3	4	3,50	—	2,50	4	4	4
jaja	0,75	0,75	0,50	1	1	—	1,50	0,75	0,75	1,50

Iz tabele se vidi da su cijene pojedinim artiklima vrlo različite, čak i u susjednim mjestima. Razlika u cijeni za pojedine artikle je čak 50%, što nije nevažno sa stanovišta ocjenjivanja položaja radnika, odnosno sve to govori koliko je teško biti precizan u ocjenjivanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata. Čak su i razlike u cijeni industrijskih prehrambenih artikala velike, iako su ti proizvodi bili gotovo kao državni monopol.

U želji da što približnije ocijenimo položaj radnika u zemlji, daćemo i tabelu nadnica po mjestima, tako da se ona može upoređivati sa tabelom cijena životnih namirnica, jer i ona se odnosi na isto vrijeme.³⁵

³⁴ Josip Beker, Položaj industrijskih radnika u Jugoslaviji, Izvještaj Općeg Radničkog Saveza Jugoslavije za god. 1926—1927, Zagreb 1928., str. 30 i 31.

³⁵ Isto, str. 74. Nadnice iznesene u ovoj tabeli odnose se na pilanske i drvodeljske radnike a u mjestima za koja se daju podaci tih radnika ima najviše ili su oni čak jedini radnici u mjestu, tako da podaci mogu dati realnu sliku položaja radnika u tim mjestima.

Plate u dinarima na dan

M i e s t o	Gateristi		Gat. pomoć.		Cirkular.		Bravari		Kovači		Brusači		Nadničari	
	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša
Banja Luka	33	38	24	29,50	32	36	30,50	36,50	36	44	30,50	33,50	12	22,50
Drvar	32	40	24	28	28	32	30	32	40	50	40	50	10	22
G.Podgradci	24	37	20	25	25	30	26	40	20	33	20	25	14	22
Pale	—	44	27	29	32	34	—	45	—	30	—	35	20	25
Sjetlina	32	35	27	32	26	35	42	60	42	60	28	45	18	30
Turbe	23	34	16	24	20	28	25	38	24	45	28	38	8	18
Višegrad	20	40	20	26	19	30	24	44	24	44	19	48	16	20
Zavidovići	28	32	25,50	28	22,50	24	32	46,50	40	46,50	32	44	16	20
Belišće	33	37	29	33	31	37	35	40	37	40	33	38	21	28
Beograd	36	52	24	36	32	44	40	48	—	48	40	56	28	32
Đurđenovac	31	37,50	26	28	28	37,50	29,50	40,50	38,50	44	28	37,50	21	28
Karlovac	—	45,50	31	35,50	23	45,50	38	46	—	—	33,50	45,50	17	26
Mitrovica	40	45	32	35	45	48	40	42	—	40	40	44	15	28
Turopolje	26	36	22	28	20	30	35	40	32	38	32	40	18	26
Zagreb	50	56,67	40	44	44	48	60	64	56	64	56	64	32	48

Na osnovu ove tabele može se mnogo što šta uočiti i zaključiti. Odmah pada u oči vrlo velika razlika između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. U tabeli su zapravo svi kvalifikovani radnici iskazani posebno, a nekvalifikovani su stavljeni pod naziv »nadničari«. Kako je ovdje riječ o šumsko-pilanskim preduzećima, gdje je apsolutno najveći broj baš nekvalifikovanih radnika, za ocjenjivanje položaja radnika u ovim mjestima je onda najvažnija rubrika »nadničari«. Među tim najbrojnijim radnicima najslabije su plaćeni radnici preduzeća »Ugar« u Turbetu svega 8 do 18 dinara na dan, a vrlo nisku startnu osnovu imali su i u Drvaru i Banjoj Luci. Zanimljivo je, kad se govori o nekvalifikovanim radnicima, istaći da su u Sjetlini i Palama »nadničari« bili najbolje plaćeni, znatno bolje nego isti takvi radnici u većim i jačim radničkim centrima kakvi su Zavidovići, Drvar Banja Luka i dr. I kod kvalifikovanih radnika se mogu praviti razna poređenja npr. u pogledu visine primanja u raznim mjestima, raspona između najniže i najviše plaćenih itd. Mjesta van Bosne i Hercegovine smo i naveli samo zato da bi se mogla praviti poređenja a i zbog zaključka o opštem položaju radnika. Od ovih mjesta jedino Zagreb odskoče u pogledu visine nadnica, a sva ostala mjesta se uklapaju u prosjek u koji se mogu uključiti i bosanskohercegovačka mjesta.

Upoređujući radničke nadnice i cijene na tržištu, Zagrebačka radnička komora je napravila indeks mjesečnih troškova teoretskog minimalnog budžeta radnika samca i četvoročlane porodice. Prema tome indeksu, radniku je potrebno dinara:³⁶

	1914. juli	1930. decembar
za hranu radnika samca	26,64	301,16
za hranu porodice (4 člana)	73,92	903,48
za odijelo radnika	10,89	217,73
za odijelo porodice (4 člana)	28,31	566,09
za stan radnika samca	28,31	566,09
za stan porodice	18,00	400,00
za ogrev i osvjetljenje radniku	4,64	90,50
za ogrev i osvjetljenje porodice	9,28	181,00
razno za radnika samca	4,91	80,94
rozno za porodicu	12,95	205,06
Ukupni troškovi samca	54,08	890,63
Ukupni troškovi porodice	142,46	2.255,33

³⁶⁾ Položaj radnika i sindikalni pokret u Jugoslaviji 1928—1930. godine, Izvještaj Uprave Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije II redovnom kongresu 27—28. septembra u Zagrebu, Beograd 1931, str. 37.

Muško odijelo je uzeto za godinu dana, kabanica za godinu i po, košulja i gaće na tri mjeseca, čarape na dva mjeseca, dva para cipela godišnje i jedan šešir. Za ženu i dvoje djece uzeto je dva puta po 80% od izračunatih potreba za muškarca.

U hrani obuhvaćene su namirnice koje su najjeftinije a koje kalorično i u vitaminima mogu da pruže ono što nauka potvrđuje kao neophodan fiziološki minimum za pravilno razvijanje i održavanje čovječijeg organizma.

Kazano riječima, ono što je jula 1914. godine radnika samca koštalo 54,08 dinara, koncem 1930. godine je morao platiti 890,33 dinara, odnosno, potrebe svoje četvoročlane porodice jula 1914. godine radnik je plaćao sa 142,46 dinara, a decembra 1930. godine za to mu je trebalo 2.255,63 dinara.

Radničke zaštitne ustanove su redovno pratile podatke o visini radničkih nadnica, kao što su pratile i broj zaposlenih i osiguranih radnika. Kroz njihove mjesečne ili periodične izvještaje može se utvrditi kretanje nadnica i broja osiguranih, odnosno zaposlenih radnika.³⁷⁾

Stalni pad radničke nadnice u vremenu od 1926. do 1931. g. potvrđuju i podaci o broju radnika sa nadnicom do 20 dinara koji se stalno povećava, dok se broj radnika sa nadnicom do 30 dinara smanjuje. Također je smanjen broj radnika sa nadnicom većom od 48 dinara, a povećan broj onih koji imaju nadnicu do 48 dinara. Potrebno je ovdje napomenuti da su nadnice koje se kreću do 30 dinara uglavnom imali nekvalifikovani radnici, a one preko 30 dinara kvalifikovani radnici. U ovom razdoblju nadnice nekvalifikovanih radnika su od 30 imale tendenciju opadanja prema 20 dinara, a tako isto i nadnice od 48 i više dinara imale su tendenciju opadanja prema donjim granicama.³⁸⁾

U želji da dâ što približniju sliku o stvarnim radničkim nadnicama Zagrebačka radnička komora je iz najkarakterističnijih industrijskih grana odabrala 56 reprezentativnih preduzeća i za njih obradila podatke.³⁹⁾ Podaci pokazuju koliko su prosječno plaćeni radnici raznih

³⁷⁾ Tako je prema istom izvoru str. 38, u martu 1931. godine visina radničkih nadnica u Jugoslaviji bila:

I do 8 dinara bilo je	78.529 radnika
II od 8 do 9,60 dinara bilo je	4.163 "
III od 9,60 do 11,60 dinara bilo je	17.789 "
IV od 11,60 do 14 dinara bilo je	33.995 "
V od 14 do 16,80 dinara bilo je	40.353 "
VI od 16,80 do 20 dinara bilo je	44.847 "
VII od 20 do 24 dinara bilo je	41.246 "
VIII od 24 do 28, 80 dinara bilo je	49.804 "
IX od 28,80 do 34 dinara bilo je	61.331 "
X od 34 do 40 dinara bilo je	60.335 "
XI od 40 do 48 dinara bilo je	34.988 "
XII preko 48 dinara bilo je	111.147 "

Broj radnika koji se navode u prvoj rubrici sa nadnicom do 8 dinara odnosi se, u stvari, na šegrtе.

³⁸⁾ To potvrđuju ovi podaci:

	1926. god.	mart 1931. godine
do 20 dinara dnevno prosječno	20,50%	28,00%
do 30 " " "	26,66%	18,00%
do 48 " " "	28,17%	31,00%
preko 48 " " "	23,09%	22,00%

Položaj radnika i sindikalni pokret u Jugoslaviji 1928—1930. Izvještaj Uprave Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije II redovnom kongresu, Beograd 1931, str. 38. U ovim podacima nisu među radnike sa nadnicom do 20 dinara ušli šegrti.

³⁹⁾ Isto, str. 39 i 40.

	Broj preduzeća	Br. zaposlenih		Isplać. suma		Prosječna nadnica	
		muških	ženskih	muških	ženskih	muških	ženskih
Gradevinarstvo	6	1.524	252	40.926	3.046	26.85	12,10

grana. Tako su najbolje plaćeni grafički radnici, zatim radnici zaposleni u industriji kože, pa u industriji metala, proizvodnji alkohola itd. Uočljivo je da su to, uglavnom, industrijske grane gdje je zaposleno relativno malo radnika. Najslabije su plaćeni radnici u građevinarstvu i drvenoj industriji, a to su opet grane u kojima radi mnogo radnika.

Stalni pad nadnica i pogoršanje položaja radnika vidljiv je iz svih podataka. Zbog mogućnosti poređenja i provjeravanja podataka navodimo istu tabelu nadničnih razreda za kraj 1933. godine, kao što smo ranije naveli za mart 1931. godine. Ove tabele omogućavaju da se na očiglednom primjeru posmatra pogoršanje položaja radnika.⁴⁰⁾ Upoređivanjem ovih podataka, vidimo da je krajem 1933. godine za oko 50.000 radnika sa nadnicom preko 48 dinara manje nego u 1931. godini. Zatim da je za oko 10.000 manje onih sa nadnicom od 40 do 48 dinara, za preko 20.000 manje radnika sa nadnicom do 40 dinara, za oko 14.000 manje onih sa nadnicom do 34 dinara itd. Broj radnika sa boljim nadnicama smanjuje se sve do šestog nadničkog razreda, a odatle počinju niže nadnice (dnevna primanja ne prelaze 20 dinara) kojih sada ima mnogo više nego ranije. Ovo su očigledni dokazi o pogoršanju položaja radnika.

Prosječna obezbijedena nadnica u Jugoslaviji iznosila je:⁴¹⁾ u novembru 1930. godine 27,76 dinara, za 1931. godinu prosjek je bio 26,19 dinara, 1932. g. prosjek je 24,58, 1933. g. 23,22, a u maju 1934. godine samo 22,19 dinara. Znači, prosječna obezbijedena nadnica je sve ova vrijeme u konstantnom padu.

Drvena industrija	3	4.151	603	123.428	9.591	29,73	15,90
Metal. industrija	4	1.516	52	64.011	1.678	42,22	32,28
Kožna industrija	2	532	108	23.052	2.733	43,33	25,31
Tekstil. industrija	5	1.937	2.119	59.797	43.498	30,86	20,53
Grafička industrija	3	755	519	33.516	16.428	44,39	31,64
Hemijska industrija	4	3.380	467	109.117	11.337	32,28	24,28
Mlińska industrija	5	337	46	13.733	936	40,67	20,36
Šećerna industrija	1	1.040	403	40.798	10.410	39,23	25,83
Alkohol. industrija	3	418	91	17.171	2.499	41,03	27,47
Mesna industrija	1	260	56	8.080	1.862	31,08	32,25
Duhanska. industrija	2	25	191	864	6.117	35,39	30,89

⁴⁰⁾ Bogdan Krekić, Radnička nadnica, Beograd 1934, str. 7. navodi ovakve podatke:

Nadnični razred	Dinara	Radnika
I	do 8 dinara	65,277
II	8 do 9,60	4,569
III	9,60 „ 11,60	25,823
IV	11,60 „ 14,—	44,349
V	14,— „ 16,80	54,643
VI	16,80 „ 20,—	52,915
VII	20,— „ 24,—	40,843
VIII	24,— „ 28,80	44,505
IX	28,80 „ 34,—	47,528
X	34,— „ 40,—	39,273
XI	40,— „ 48,—	24,348
XII	preko 48,—	76,907
Prosječno	23,22	520,980

⁴¹⁾ Isto, str. 8.

Na teritoriji sarajevskog okružnog ureda za osiguranje radnika u isto vrijeme zabilježene su ove prosječne nadnice: 1931. godine 26,31 dinar, 1932. g. 23,89 dinara i juna 1933. godine 22,40 dinara. Upoređene sa jugoslovenskim prosjekom, ove nadnice radnika u Bosni i Hercegovini pokazuju da su ovdje radnici u 1931. godini imali nešto bolje nadnice od jugoslovenskog prosjeka, ali zato u 1932. i 1933. njihove prosječne nadnice padaju ispod jugoslovenskog prosjeka.

I najbrojnija branša radnika u Bosni i Hercegovini — drvodjeljski radnici — također je u ovo vrijeme stalno gubila na visini nadnica, i to kako specijalisti — majstori, tako i kvalifikovani i nekvalifikovani radnici.⁴²⁾

Krajem godine	Nekvalifikovani		Kvalifikovani				nekvalifikovani	kvalifikovani	strugara
	na strugari	u šumi	stolari	metalci	specijalisti	predradnici			
1929.	22,49	30,38	39,53	44.—	58.—	25,54	48,10	28,10	
1930.	19,08	23,50	32.—	36,14	49,70	20,89	42,73	22,92	
1931.	16,45	21,71	28,60	27.—	38.—	16,89	29,92	15,44	

Prosječna nadnica svih zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini u sljedećih nekoliko godina kretala se ovako:⁴³⁾

1935. godine	20,61 dinara
1936. godine	20,80 „
1937. godine	21,97 „
1938. godine	22,81 „
1939. godine	22,28 „
1940. godine	27,64 „

Znači, nadnica se od 1935. godine do kraja 1940. godine povećala za 7,03 dinara sukcesivno se povećavajući kroz sve ovo vrijeme. To stalno povećanje nadnica je prividno, jer koliko je radnik u našoj zemlji slabo plaćen može se vidjeti na primjeru radnika zaposlenih u industriji drveta Jugoslavije čija je satnica bila manja nego u većini evropskih zemalja. Prosječne satnice pilanskih radnika 1937. godine u Jugoslaviji i nekim zemljama Evrope iznosile su:⁴⁴⁾

⁴²⁾ Isto, str. 20.

⁴³⁾ Tabelu smo izradili prema podacima koje pružaju izvještaji OUZOR-a Sarajevo za 1935. godinu, str. 9. i 1938. g. str. 12, Jugoslovenskog lista, Sarajevo, br. 19/1938. i 74/1941. i Glas sindikalno organizovanih radnika, Zagreb, br. 35/1935, str. 6. Prema podacima Centralnog sekretarijata radničkih komora Jugoslavije koje navodi Glas sindikalno organizovanih radnika br. 2/1939. g. str. 2, izlazi, međutim, da radnici u Jugoslaviji godišnje, uzevši za bazu 1930. godinu, gube na nadnicama prosječno oko jednu milijardu dinara. Pri tome gubici radnika osiguranih kod okružnih ureda za osiguranje u raznim gradovima (Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani) su različiti.

⁴⁴⁾ Četrdeset godina borbe drvodeljskih radnika, Beograd 1955, str. 100.

Zemlja	Dinara	Više ili manje nego u Jugoslaviji
Jugoslavija	2,75	—
Finska	4,07	+ 1,32
Švedska	11,55	+ 8,80
Danska	8,58	+ 5,83
Estonija	3,30	+ 0,55
Letonija	4,18	+ 1,43
Poljska	3,80	+ 1,05
Čehoslovačka	5,50	+ 2,75
Austrija	6,05	+ 3,30
Bugarska	3,46	+ 0,71

Mada se iz ovih podataka ne može vidjeti kolika je kupovna moć radnika u tim zemljama, razlike u visini nadnice su ipak tolike da nedvosmisleno upućuju na zaključak o niskom standardu naših radnika. Čak i radnici industrijski nerazvijenih zemalja od Jugoslavije imaju bolju satnicu, veća primanja.

U masi »prosječnih nadnica« i zajedničkih podataka za sve struke evo ipak i nekoliko podataka za pojedine grane: u 1936. godini mjesečna najamnina tekstilnih radnika iznosila je 125 do 300 dinara a radno vrijeme od 10 do 12 časova dnevno, radnika u ciglanama, kamenolomima i na javnim radovima 375 do 500 dinara za radno vrijeme od preko 12 časova dnevno, drvodjeljski radnici su imali 481,25 dinara za radno vrijeme od 12 i više časova dnevno, kvalifikovani građevinski radnici su imali 1.180 do 1.400 dinara za radno vrijeme od 8 časova dnevno, nekvalifikovani građevinski radnici su za isto radno vrijeme imali 475 do 600 dinara, molerski radnici su imali 1.125 do 1.575 dinara mjesečno za radno vrijeme od 9 časova dnevno, tipograf je imao 2.020 do 2.316 dinara za radno vrijeme od 7 do 8 časova dnevno, knjigovezac, 2.000 za osmočasovno radno vrijeme, a pomoćni grafički radnik je imao 1.013 dinara za radno vrijeme od 8 časova dnevno.⁴⁵⁾

Stalno povećanje nadnica koje smo vidjeli ranije u tabeli za period od 1935. godine pa dalje, u stvari je prividno, jer su cijene životnim artiklima porasle mnogo više nego što su porasle radničke nadnice. Skupoća je teško pogađala sve one koji žive od nadnice. Kako se kretala skupoća u ovom periodu, djelomično se može vidjeti na osnovu podataka o jednomjesečnoj potrošnji jednog člana porodice fabričkog radnika.

Odnos cijena pojedinih predmeta potrošnje po članu porodice u Bosni i Hercegovini:⁴⁶⁾

⁴⁵⁾ ABiH, BU, Pov. br. 1946/1936. i Pov. DZ. br. 5907/1936; Radničke novine, Beograd, brojevi 4, 17, 18 i 46/1936. Ovim izvorima koristio se Budimir Miličić u pomenutom radu na strani 25.

⁴⁶⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1940. godinu, str.9.

	Avgust 1939.	Januar 1940.	Novembar 1940.
1. ishrana	118,13	158,05	210,34
2. kućna kirija	39,29	39,95	42,17
3. ogrev	6,77	8,37	9,78
4. osvjetljenje	3,69	4,02	3,75
5. odijelo, rublje, tekstil	7,58	10,85	11,97
6. duhan, šibice	5,74	5,94	6,80
7. održavanje čistoće	3,17	3,54	5,06
8. obuća	4,22	6,02	8,42
9. gostionice i kafane	1,34	1,75	1,97
10. novine, pisaći pribor itd.	0,02	0,02	0,06
11. pošta, željeznica, tramvaj	0,17	0,17	0,17
12. socijalno osiguranje	8,17	8,17	8,17
13. porez, kuluk, takse	4,30	4,46	4,46
14. zabave, kino, pozorište	0,16	0,16	0,16
Sva potrošnja:	201,75	251,47	313,28

Jednomjesečna potrošnja jednog člana porodice fabričkog radnika u mjesecu novembru 1940. godine je prema ovom izvoru, a nemamo razloga da mu ne vjerujemo, veća za 111,53 dinara nego u avgustu 1939. godine i za 61,81 dinar u odnosu na januar 1940. godine. Prosječna nominalna nadnica za isto to vrijeme porasla je za svega 4,22 dinara. To znači da su mjesečni prihodi radničke porodice (četiri člana od kojih je jedan zaposlen) u mjesecu novembru 1940. godine za 109,12 dinara veći nego u avgustu 1939. godine, ali su zato troškovi potrošnje ove porodice u istom periodu narasli za 446,12 dinara.

Skupoća se naročito evidentno ispoljila u 1940. godini. Do tog vremena još je nekako i održavana ravnoteža nadnica i cijena na tržištu zahvaljujući uglavnom niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda. Nadnice jesu zaostajale, ali je to zaostajanje sve do kraja 1939. godine, odnosno do početka 1940. godine bilo blago. Od tada se odnos počinje naglo mijenjati. To se vidi iz ovih primjera. Dok su za nepunu 1937. godinu radničke nadnice u BiH povećane za 17%, cijene životnim namirnicama su skočile za oko 27%⁴⁷⁾. Naprotiv, od avgusta 1939. godine, do oktobra 1940. godine cijene životnih potreba porasle su za 49,68%, a u isto vrijeme nadnice radnika povećane su samo za 13,12%⁴⁸⁾. U ovom periodu (avgust 1939 — juli 1940. god.) odnos nadnica i skupoće kretao se po mjesecima:⁴⁹⁾

	Nadnica	Skupoća
avgust 1939.	100	100
septembar 1939.	100,25	101,44
oktobar 1939.	101,40	102,18

⁴⁷⁾ Jugoslovenski list, Sarajeva, br. 261/1937.

⁴⁸⁾ Glas saveza radnika i seljaka, Sarajeva, br. 3—4/1940.

⁴⁹⁾ Izvještaj Radničke kamore u Sarajevu za 1940. godinu, str. 12.

novembar 1939.	100,89	113,72
decembar 1939.	100,59	114,97
januar 1940.	99,82	124,23
februar 1940.	100,81	126,—
mart 1940.	102,56	127,81
april 1940.	105,50	132,86
maj 1940.	109,34	138,79
juni 1940.	113,52	136,35
juli 1940.	117,96	137,16

Mislimo da je zanimljivo pogledati kako se u isto vrijeme u Bosni i Hercegovini kretao broj radnika i koliko je iznosila njihova prosječna nadnica:⁵⁰⁾

	Broj radnika	Nadnica
avgust 1939.	80.807	23,43
septembar 1939.	74.170	23,49
oktobar 1939.	74.779	23,76
novembar 1939.	77.385	23,64
decembar 1939.	68.104	23,57
januar 1940.	56.765	23,39
februar 1940.	56.658	23,62
mart 1940.	64.017	24,03
april 1940.	71.708	24,72
maj 1940.	75.725	25,62
juni 1940.	80.602	26,60
juli 1940.	76.798	27,64

Porast cijena životnih namirnica naročito je primjetan od vremena izbijanja drugog svjetskog rata pa dalje, do polovine 1940 godine. Iznijećemo ovdje cijene onih artikala koje mora da troši svaka porodica. U Bosni i Hercegovini su se te cijene kretale ovako:⁵¹⁾

Artikli	Avgust 1939. po jedom kilogramu	April 1940. dinara
brašno	2,40	3,75
hljeb crni	2,94	4,—
pirinač	7,—	12,—
pasulj	3,25	8,—
makaroni	7,—	8,50
mast	16,—	20,—

Jugoslavenski prosjek cijena istih ovih artikala bio je:⁵²⁾

	1. IX 1939.	1. I 1940.	1. VI 1940.	Poskupljenje
kruh crni	2,50	2,50	3,50	40%
groh	2,60	3,60	5,40	53% (103%)
brašno	2,30	2,90	3,65	59%
riža	5,90	8,40	8,80	49%
tjestenina	4,25	4,90	6,25	46%
mast svinjska	14,35	16,—	18,35	28%

⁵⁰⁾ Isto, str. 13.

⁵¹⁾ Sarajevski grafičar, Sarajevo, br. 1/1940, str. 7. Istovremeno cijena krompiru je sa 1 poroslo na 3 dinara, goveđem mesu sa 8 na 14, ovčijem sa 6 na 12 din. itd.

⁵²⁾ Radnički tjednik, Zagreb, br. 9/1940. I neki drugi artikli koji se ne pominju u ovoj tabeli bilježili su osjetnu porast cijena u ovom vremenu. Tako je cijena kukuruzu poraslo za 69%, grašku za 50%, ulju za 46%, maslacu za 45% itd.

Upoređujući podatke za ovih šest artikala koji se nalaze u obadvije tabele, može se vidjeti koliko je skupoća u Bosni i Hercegovini veća od jugoslovenskog prosjeka cijena za iste artikle i u isto vrijeme.

Kada se sagledaju svi ovi podaci, izlazi da ipak najuvjerljivije djeluju oni koji govore o realnoj vrijednosti nadnice u 1935. godini i prvim mjesecima 1940. godine.⁵³⁾

	Realna nadnica	Indeks
godina 1935.	20,61 dinar	100
januar 1940.	13,93 dinar	67,59
februar 1940.	13,87 dinar	67,29
mart 1940.	13,91 dinar	67,49
april 1940.	13,77 dinar	66,78
maj 1940.	13,66 dinar	66,26
juni 1940.	14,43 dinar	70,03
juli 1940.	14,91 dinar	72,34

Nominalno, nadnica je od 1935. godine do polovine 1940. godine znatno porasla. Realno, vrijednost radničke nadnice je opala. Nominalno, nadnica radnika u BiH je u ovom vremenu (1940. g.) veća za 7,04 dinara nego što je bila 1935. g., ali je njena stvarna vrijednost za oko 6 dinara manja nego što je bila 1935. godine.

Podaci koji govore o odnosu nominalne plate i izračunatog životnog minimuma su također interesantni i vrijedni za ocjenu položaja radnika. U vremenu od 1930. do 1935. godine odnos prosječne nominalne plate i troškova životnog minimuma za radnika samca i za porodicu od četiri člana bio je:⁵⁴⁾

Godina	Prosječna mjesečna nominalna plata	Troškovi životnog minimuma za radni- ka samca	Mjesečni troškovi životnog minimuma za porod. od 4 člona	Nedostajalo mjesečno za ishranu po- rodice rud. radnika	Nedostajalo mjesečno za ishranu po- rodice indu- strij. radnika
	dinara	dinara	dinara	dinara	dinara
1930.	788,14	890,33	2.255,63	1.467,49	1.304,37
1931.	773,48	835,86	2.119,55	1.346,07	1.220,35
1932.	674.—	729,97	1.842,74	1.168,74	1.040,88
1933.	650,12	639,88	1.621,21	971,09	853,08
1934.	650,12	615,27	1.554,07	903,95	838,53
1935.	651,83	628,41	1.599,24	947,41	905,25

⁵³⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1940. godinu str. 13.

⁵⁴⁾ Tabelu smo sastavili na osnovu podataka iz knjige Bogdana Krekića, Radnički štrajkovi 1936, Beograd s. a. str. 31 i Metodije Sokolovski, navedeni rad str. 58.

U periodu koji je nastupio poslije ovog, u vremenu od 1937. do 1940. godine nominalna plata radnika nije bila dovoljna da mu obezbijedi životni minimum, i to ni radniku pojedincu, a pogotovu njegovoj porodici. Nešto o tome može se vidjeti iz sljedećeg pregleda.⁵⁵⁾

Godina	Prosječna mjesečna plata dinara	Cijene životnog minimuma za porodicu od 4 člana dinara	Nedostaje dinara
1937.	591	1.996,50	1.405,50
1938.	615	2.207,29	1.592,29
1939.	631	2.239,66	1.608,66
1940.	795	2.664,75	1.869,75

Isto tako mjesečna prosječna plata nije mogla zadovoljiti ni životni minimum radnika pojedinca. Taj minimum za radnika samca iznosio je 1937. godine 771 dinar, a prosječna nominalna plata 591 dinar. Sličan odnos vladao je i u ostalim godinama.

Naročito je odnos prosječne nominalne plate prema izračunatom životnom minimumu bio nepovoljan za radnike nekih privrednih grana. Izražen procentima taj odnos za industrijske, rudarske i šumske radnike izgledao je ovako:⁵⁶⁾

Godina	Kod industrijskih radnika	Kod rudarskih radnika	Kod šumskih radnika	Na osnovu prosječne obezbijeđene nadnice
1935.	43,64	41,59	29,45	41,46
1936.	44,70	41,97	29,65	41,10
1937.	44,—	40,58	36,16	40,03
1938.	43,20	38,72	—	39,34

Iz pregleda se vidi kakav je bio životni standard radničke porodice. Svi ovi radnici, prema pokazateljima kojima se služimo, nisu mogli obezbijediti svojim primanjima ni 50% troškova životnog minimuma, a šumski radnici čak ni 30%.

Treba se podsjetiti da oko dvije trećine svih radnika, zaposlenih u Bosni i Hercegovini, čine upravo radnici ovih grana, što nas upućuje na jasan zaključak o položaju radnika u ovoj zemlji. Mora se, međutim, naglasiti da su standardi na osnovu kojih je izračunavan ovaj životni minimum vrlo visoki, vjerovatno predstavljaju evropsko mjerilo. Zato poređenja na osnovu tih standarda ne pružaju baš pravu sliku, nego ih treba uzimati kao pokazatelj više u nastojanju da se sa što više strana osvjetli položaj radnika u Bosni i Hercegovini. Sasvim je izvjesno da su naši radnici i njihove porodice našli neki drugi izvor prihoda dok su uspjeli opstati. Taj njihov izlaz bio je skopčan sa neishranjenošću, bolestima, svakovrsnim odricanjima itd., što se može pratiti kroz podatke o dužini života radnika i članova njihovih porodica, bolestima koje su gotovo isključivo postale radničke itd.

⁵⁵⁾ M. Sokolovski, pomenuti rad, str. 80.

⁵⁶⁾ Isto, str. 61.

Atak na nadnice radnika i plate radnika i namještenika vrši se na dva fronta. Jedan je svakodnevni svima poznati napad direktno usmjeren na sniženje nadnica i plata koje vrše poslodavci i vlasnici preduzeća na taj način što žele smanjiti sumu novca koju direktno daju radniku u ruke. U vremenskom rasponu od dvadesetak godina koji ovdje pratimo vidjeli smo kako se taj dio radničke nadnice koji inače služi za podmirenje nasušnih potreba radnikovih i članova njegove porodice smanjuje i iznosi jednu četvrtinu, negdje za jednu trećinu, a negdje čak i za polovinu manje od nadnice koju je radnik dobivao na početku perioda o kome se govori. Pored ovog nastojanja, manje je poznato nastojanje poslodavaca, pa i organa vlasti da smanje davanja koja idu za razne vidove radničkog osiguranja (u bolesti, starosti, nesreći, nezaposlenosti i dr.) To je, u stvari, drugi dio radničke nadnice. Jedan je onaj što on dobija na ruke kao svoju zaradu, a drugi je ovaj koji se daje za slučaj bolesti, starosti, smrti, nezaposlenosti. Taj socijalizovani dio radničke nadnice stvaraju zajednički poslodavac dijelom svog ulaganja i radnik dijelom koji odvaja od onoga što je već primio kao svoju platu ili nadnicu. U vrijeme kad je radnicima bilo najteže, u vrijeme ekonomske krize (1929—1933), bilo je prijedloga čak i od radničkih sindikata, doduše takozvanih »nacionalnih«, da se obustavi plaćanje prinosa za radničko osiguranje, pa da se ono i ukine ako nema drugog rješenja, samo da se od radnika ništa ne odbija. Dobar dio poslodavaca je bio odmah spreman da prihvati ovu soluciju, jer je inače bio za to da se smanje njegova davanja za radničko osiguranje. Ipak do toga nije došlo. Socijalizovani dio radničke nadnice i namješteničke plate smanjen je automatski, jer su u toku posljednjih godina smanjene i nominalne i realne radničke nadnice. Socijalizovani dio predstavlja, u stvari, jedan određeni procenat nadnice. Procenat se, doduše, nije smanjivao, ali je ukupni iznos socijalizovanog dijela nadnice manji, jer je manja suma a i vrijednost ukupnog iznosa radničkih nadnica.

Braneći i neposredni i socijalizovani dio svoje nadnice i plate, radnici su s punim pravom nastojali da povećanje svojih prihoda postignu i na taj način što će na poslodavce prevaliti sve poreze koji terete nadnicu. Radnici su nastojali da bar onaj dio njihove nadnice koji predstavlja neophodni minimum za egzistenciju bude oslobođen svih poreza. Time su željeli postići to da kako tako »preveslaju makar i na goloj dasci«, kroz teške uslove života u kojima su živjeli. Kako su već jednom postali žrtva i od svojih nadnica morali plaćati više doprinosa nego što poslodavci plaćaju, radnici su nastojali da to bar postane obrnuto, da poslodavci od svojih viškova ili povećaju nadnice ili da oni snose veći dio plaćanja za osiguranje radnika.

Socijalizovani dio nadnice, u stvari, predstavlja buduću radničku ishranu, to je ona rezerva iz koje će radnik crpiti kad bude nesposoban za privređivanje. Zato ovaj dio nadnice ne smije ulaziti u kalkulacije o kupovnoj moći radnika, o njegovoj prosječnoj plati itd. Nadnica radnika je samo ono što njemu ostane čisto u ruci poslije svih odbitaka za razna obavezna socijalna osiguranja i fondove kao i neposrednih odbitaka za javne dažbine. Samo taj dio može da služi radničkoj prehrani. On treba da je što veći radi obezbjeđenja normalnog trajanja

života radnika, a socijalizovani dio na drugoj strani mora da bude veći radi obezbjeđenja u bolesti, iznemoglosti i starosti. I jedan i drugi dio radničke nadnice može biti utoliko veći ukoliko javne dažbine i to posredne i neposredne ostanu u razumnim granicama i pravedno opterete sve građane prema imovinskom stanju i prihodima.

U ocjeni položaja radnika vrlo važan faktor je zaposlenost. U pravilu, što je veći broj nezaposlenih radnika, položaj zaposlenih je teži. Zaposlenim radnicima stalno prijete opasnost da ostanu bez posla, i to jako utiče na njihove odluke o ulasku u štrajk, o isticanju zahtjeva za povećanje plate itd., jer poslodavac u takvoj situaciji uvijek ima mogućnost da na njihovo mjesto dovede druge radnike koji će možda raditi i za nižu dnevnicu nego što su oni imali. To je naročito važno za nekvalifikovane radnike.⁵⁷⁾

Prateći uticaj nezaposlenosti na položaj radnika, sarajevska radnička komora je formirala anketnu komisiju koja je ispitujući ovu pojavu došla do sljedećih pokazatelja vezanih za padanje radničke nadnice sa porastom broja nezaposlenih:⁵⁸⁾

Godina	Kvalifikovani radnici		Nekvalifikovani radnici		Namještenici		Obični radnici	
	Nezaposleni	Nadnica	Nezaposleni	Nadnica	Nezaposleni	Nadnica	Nezaposleni	Nadnica
1930.	100	100	100	100	100	100	100	100
1931.	143,9	96,1	134	92,3	149	90,9	106	94,4
1932.	193,7	86,3	208	81,5	269	87,5	210	85,9
1933.	283,7	69,8	338	62,76	470	61,3	302	63,08

Broj nezaposlenih radnika se u 1933. godini povećao za oko tri puta, a namještenika za oko pet puta. Nominalna nadnica i kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika pala je u isto vrijeme za oko 40%.

Iako je ekonomska kriza prošla i zaposlenost stalno rasla, tek u maju 1936. godine je indeks zaposlenosti prešao nivo iz 1929. godine i iznosio 103,5 ako se 1929. uzme kao indeks 100.⁵⁹⁾ Broj nezaposlenih radnika u ovo vrijeme kreće se u zemlji od 500 do 600 hiljada i igra vrlo značajnu ulogu u ocjeni položaja radnika uopšte. Uz ovaj podatak o broju nezaposlenih treba dodati još jedan da od 4,327.258 katastarskih posjednika u Jugoslaviji, njih 2,981.906 imaju jedva dva hektara zemlje⁶⁰⁾. Ovi sitni posjednici ne mogu se prehraniti prihodima od zemlje i prinuđeni su tražiti neku, makar privremenu i povremenu zaradu na drugoj strani. Samo u Bosni i Hercegovini, prema statističkim podacima, 60% seljaka, što čini oko polovine svih stanovnika, moralo je 8 mjeseci u godini kupovati žito za prehranu, a mogli su ga kupiti samo novcem koji su morali negdje zaraditi.⁶¹⁾

⁵⁷⁾ Vidjeti: Bogdan Krekić, Radnička nadnica, Beograd 1934, str. 75—77.

⁵⁸⁾ M. Sokolovski, pomenuti rad, str. 79.

⁵⁹⁾ ASFRJ Beograd, fond Milana Stojadinovića 1/229, fasc. 22.

⁶⁰⁾ Dr Ivan Ribar, Politički zapisi, Beograd 1951, knjiga III str.142.

⁶¹⁾ Glas sindikalno organizovanih radnika, Zagreb, br. 38/1939. str. 4.

S druge strane, veliki broj radnika svojim prihodima nije mogao podmiriti ni oko 50% životnih potreba⁶²⁾ ne računajući u ovaj broj radnike i radnice ispod 18 godina, kojih je u Jugoslaviji bilo 69.042, a koji su imali nadnicu do 8 dinara.⁶³⁾ Među radnike koji nisu mogli podmiriti ni polovinu svojih potreba u Bosni i Hercegovini su spadale radnice u tekstilnoj industriji. Njihova početna dnevnicu iznosila je krajem 1935. i početkom 1936. godine 5 dinara, a najsposobnije i najiskusnije radnice, koje rade na akord, ne zarade više od 20 dinara dnevno. U ovoj industrijskoj grani na 5.000 dinara vrijednosti izrađene robe samo 250 dinara ili 5% odlazi radnicima na ime zarade.⁶⁴⁾ Zatim tu dolaze radnici u industriji gume i kože za koje se smatra da imaju najnižu prosječnu obezbijedenu nadnicu u Bosni i Hercegovini koja iznosi 11 dinara,⁶⁵⁾ i radnici na javnim radovima, kao što su, na primjer, građevinarski radnici na izgradnji pruge Bihać—Knin, koji za 10-satno radno vrijeme dobiju 6—13 dinara dnevno⁶⁶⁾. Najbolje su plaćeni, to smo ranije i u tabeli vidjeli, grafički radnici, ali njih je, u odnosu na druge slabije plaćene struke veoma malo, pa se njihove relativno dobre nadnice gube u prosjecima⁶⁷⁾. Sa stanovišta interesa radničke klase, ni Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, donesena 13. februara 1937. godine, ne postiže željeni efekat.⁶⁸⁾ Uredba to nije postigla iz više razloga. Prvo, nije donesena onda kada su to radnici zahtijevali, odnosno kada je njima usljed privredne depresije bila najpotrebnija. Drugo, Uredba ne samo da određuje veoma nisku osnovicu radničke nadnice nego donosi i maksimalne granice i odredbe oko sklapanja i zaključivanja kolektivnih ugovora, što sputava radničku inicijativu da sami borbom i štrajkovima poprave svoj položaj. Treće, možda i najgore, ili najvažnije, je to što je čitave privredne grane nismo primjenjivale, odnosno nisu kažnjavani oni koji krše odredbe Uredbe.

Minimalne nadnice propisane Uredbom u 1938. i 1939. godini su cijenama na tržištu bile daleko prevaziđene, pa je Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu donijelo odluku o promjeni njene visine. Na ovakvu odluku Ministarstva uticalo je više razloga među kojima su najvažniji pritisak javnosti brojni radnički zahtjevi usmjereni u tom pravcu. Promjena je uslijedila 9. septembra 1940. godine, a sastojala se u tome što je Ministarstvo odredilo da minimalna satnica u mjestima iznad 5.000 stanovnika ne može biti manja od 4 dinara, a u mjestima ispod 5.000 stanovnika ispod 3,60 dinara.⁶⁹⁾ Međutim, i poslije ove dopune, bilo je isto kao i poslije donošenja Uredbe slučajeva

⁶²⁾ Glas saveza radnika i seljaka, Sorojevo, br. 2—4/1940. navodi podatke da 41% zaposlenih radnika nije moglo podmiriti svojom platom ni polovinu svojih životnih potreba.

⁶³⁾ Radnički tjednik, Zagreb, br. 3/1940. str. 6.

⁶⁴⁾ Jugoslovenski list, Sarajevo, br. 3/1936.

⁶⁵⁾ Isto, br. 67/1938.

⁶⁶⁾ Isto, br. 109/1936. i 243/1936.

⁶⁷⁾ Isto, br. 67/1938.

⁶⁸⁾ Uredbom je određena osnovica za radničke nadnice u visini od 16 do 18 dinara.

⁶⁹⁾ Jugoslovenski list, Sarajevo, br. 214/1940.

kršenja i nepridržavanja zakonskih mjera, odnosno mnogobrojnih radničkih žalbi inspekcijama rada da se ovaj ili onaj poslodavac ne drži propisa, da su satnice i nadnice niže od propisanih itd.

Završavajući ovaj prikaz položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata, želimo da iznesemo još samo nekoliko podataka koji također na svoj način uvjerljivo govore o ovom pitanju. U toku 1934. godine Radnička komora i Javna berza rada u Sarajevu provele su jednu vrlo opsežnu anketu kod radnika grada Sarajeva ispitujući nezaposlenost i njene uzroke, stambene prilike radnika, ishranu, odijevanje, zaduženost itd. Tom prilikom prikupljeni su vrlo interesantni podaci, naročito kada je riječ o stambenim prilikama radnika. Tako je ustanovljeno da od 18.076 radničkih porodica koje imaju 58.023 člana 76,90% stanuje u prizemlju, 4,63% u podrumu i na tavanu, a svega 18,46% njih stanuje na spratu. Stanovi u kojima stanuju radnici i njihove porodice su u pravilu mračni i tijesni. Od svih radnika, obuhvaćenih anketom a koji imaju porodicu, 35,48% raspolaže »stanom« od jedne sobe, a 53,87% imaju stan od sobe i kuhinje.⁷⁹⁾ To znači 89,35% radničkih porodica u Sarajevu stanovalo je u stanu sa samo jednom sobom, a 35,48% njih nije imalo ni kuhinju. Drugim riječima, to znači da je najveći dio radničkih porodica u jednoj prostoriji obavljao sve životne potrebe i to zajedno braća, sestre, braćni drugovi, mala djeca, starci itd. To dalje znači da je najveći broj njih bio lišen odmora poslije rada, njege u bolesti, dobrog noćnog poćinka i osnovnih higijenskih uslova života. Može se pretpostaviti da su i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine stambene prilike radnika bile slične ili nešto malo bolje zbog manjeg priliva radnika, njihovog manjeg broja itd.

Pišući ovaj prikaz položaja radnika, željeli smo da on posluži kao osnova za objašnjavanje političkog i sindikalnog organizovanja radništva Bosne i Hercegovine i njegove borbe za poboljšanje ekonomskog, socijalnog, pa i političkog položaja radništva. Kvalifikaciona struktura radništva, broj muške i ženske radne snage, godine starosti zaposlenih radnika — elementi koje smo navodili ovdje — su vrlo značajni pokazatelji sa stanovišta posmatranja profila političkih i sindikalnih organizacija bosanskohercegovačkog radništva.

⁷⁹⁾ Vladeta Bilbija i Branko Tadić, Nezaposlenost, Sarajevo 1936, sveska I, str. 8 i 9.

S U M M A R Y

The Position of Workers in Bosnia and Herzegovina Between the two Wars

by AHMED HADŽIROVIĆ

To give a detailed description of the position of workers in Bosnia and Herzegovina between the two World Wars is a great task. Because of that, at this moment, we agreed to giving only the data which indicate the number of employed workers, their working hours, wages, about the prices of provisions and other articles necessary for life. We spoke about employment i. e. unemployment as well as about the factors which represent very important elements in the stating of the position of workers. In presenting the position of workers we tried to systematize the data about it into unities and chronologically. We tried to compare them with the data from the previous periods in order to give as clear and as complete a picture of it as possible. For each of the groups of data (about the number of employed, the height of wages, the number of working hours) we gave tabular and individual data in chronological order.

We did not discuss some important factors which also show the position of workers such as: workers' protection legislation, Workers' protection institutions (Workers' assurance offices, workers' chambers' etc.) because we wanted to give a description of the position of workers which can serve as a basis for the explaining of syndical and political organizing of the working class of Bosnia and Herzegovina, and an explanation of numerous workers' actions for the bettering of the economic position of the working class in Bosnia and Herzegovina.

Mr IBRAHIM KARABEGOVIĆ

Konstituisanje reformističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. i početkom 1922. g.

I. Bečka internacionala i socijalistički pokret u Jugoslaviji

U toku postojanja i djelovanja Druge internacionale, a naročito uoči prvog svjetskog rata, u međunarodnom radničkom pokretu jača uticaj raznih revizionističkih i reformističkih struja. Istovremeno se odvija proces diferenciranja u nekoliko pravaca. Prvi svjetski rat i oktobarska revolucija još više su produbili ideološke razlike koje su ubrzo dovele do potpunog idejnog i organizacionog rascjepa. Iz ranijeg, relativno jedinstvenog socijalističkog pokreta u godinama neposredno poslije završetka rata, izdvajaju se i konstituišu tri osnovna pravca u međunarodnom radničkom pokretu — lijevi komunistički, desni socijaldemokratski i centristički. Dok su se komunistički orijentisane partije i grupe konstituisale na Prvom kongresu u Moskvi, početkom marta 1919. godine, u Komunističku ili Treću internacionalu, proces okupljanja i konstituisanja desnice i centra trajao je duže. Sve do maja 1923. godine, kada je u Hamburgu osnovana Socijalistička radnička internacionala, desno orijentisane socijaldemokratske partije bile su okupljene oko Druge internacionale, koja je obnovljena avgusta 1920. godine u Ženevi¹⁾. Na drugoj strani, socijalističke partije i grupe koje nisu pripadale ni jednoj od postojećih internacionala, tzv. partije centra, osnovale su na socijalističkoj konferenciji u Beču, održanoj od 22. do 27. februara 1921. godine, internacionalnu radnu zajednicu socijalistič-

¹⁾ Internacionalni kongres u Ženevi održan je od 21. jula do 5. avgusta 1920. godine. Prisustvovalo je 120 delegata iz 17 zemalja. — Franz Osterroth — Dieter Schuster, *Schronik der deutschen Sozialdemokratie*, Hannover 1963, str. 248; Julius Braunthal, *Geschichte der Internationale*, Band 2, Verlag, J. H. W. Dietz Nache. GMBH Hannover 1963, str. 177—179.

kih partija poznatu pod nazivom Druga i po internacionala. Tako se do polovine 1923. godine međunarodni radnički pokret podijelio u tri zasebna organizaciona dijela.²⁾

Stvaranjem Treće internacionale i uspjesima revolucionarnog radničkog pokreta u Rusiji, Mađarskoj, Njemačkoj i drugim zemljama, ubrzan je i proces diferencijacije u samom socijaldemokratskom pokretu. Socijaldemokratske partije centrističkog smjera su i formalno raskinule veze sa Drugom internacionalom i odlučile da osnuju samostalnu međunarodnu organizaciju. Inicijativom Nezavisne radničke partije Velike Britanije, koju su podržale Nezavisna socijaldemokratska partija Njemačke i Socijaldemokratska partija Austrije, sazvana je u Bernu od 5. do 7. decembra 1920. godine pretkonferencija onih partija koje nisu pripadale ni jednoj internacionali. U pozivu Nezavisne radničke partije Engleske za saziv ove konferencije istaknuta je potreba zajedničkog dogovora navedenih partija o stvaranju »jedne zaista sveobuhvatne internacionale«, koja će poštovati slobodan razvitak u svakoj zemlji prema specifičnim ekonomskim i istorijskim uslovima. Pretkonferenciji su, pored navedenih, prisustvovali i predstavnici Socijalističke partije Francuske, Socijaldemokratske radničke partije Rusije i Njemačke socijaldemokratske radničke partije u Čehoslovačkoj Republici. Predstavnici ovih partija saglasili su se da sazovu internacionalnu socijalističku konferenciju u Beču 22. februara 1921. godine.³⁾

Priprema socijalističke konferencije u Beču povjerena je komisiji od pet članova, koja je sa svog sastanka u Insbrucku, održanog od 8. do 10. januara 1921. godine, uputila poziv svim socijalističkim partijama koje su istupile iz Druge internacionale i koje su stajale na gledištima navedenim u proglasu Bernske pretkonferencije⁴⁾. Kako je ovaj proglas poslužio ne samo kao baza za učešće na internacionalnoj socijalističkoj konferenciji u Beču već i kao programska platforma buduće nove međunarodne socijalističke zajednice, upoznaćemo se sa nekim od njegovih bitnih stavova.

U prvom dijelu Proglasa konstatuje se da je najvažniji rezultat prvog svjetskog rata učvršćenje vladavine svjetskog imperijalizma, koji

²⁾ O obnavljanju Druge internacionale poslije rata i formiranju Kominterne vidi opširnije: Dr Vera Mujbegović, Komunistička partija Nemačke (1918—1923), Beograd 1968, str. 149—162; Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta, »Rad«, Beograd, 1964, str. 541—589.

³⁾ Pretkonferenciji Socijaldemokratskih partija u Bernu prisustvovali su: Fridrih Adler, Otto Bauer, (Beč), Karl Čermak (Teplic Češka), Artur Krispin, Georg Ledebur, Rudolf Hilferding, Kurt Rozenfeld (Berlin), Pol For, Žan Longe (Pariz), Robert Grim, Paul Graber, Ernst Rajnhard (Bern), C. Šinvel (Glazgov), R. C. Valhid (Mančester) August Hugler (Bern) J. Martov, (Moskva), Francis Džonson (London). — Aufruf der Berner Vorkonferenz (An die sozialistischen Parteien aller Länder), Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921, str. 3, 8; Socijalist, Beograd, br. 1 i 11, od 24. decembra 1920. godine i 30 januara 1921. godine; Julius Braunthal, Geschichte der Internationale, Band 2. Str. 249.

⁴⁾ Julius Braunthal, navedena djeio, str. 562. U komisiju za pripreme izabrani su: F. Adler, R. Grim, G. Ledebur, J. Longe i R. C. Valhid. — Socijalist, br. 1 od 24. decembra 1920. god.

je uperen »protiv proleterske revolucije u Istočnoj i Srednjoj Evropi i protiv težnji za slobodom potčinjenih kolonijalnih naroda«. Nasuprot svjetskoj vladavini kapitala, u Proglasu se ističe da proletarijat mora imati »svoju sopstvenu svjetsku politiku«, čiji je zadatak da energično brani Sovjetsku Rusiju od napada imperijalističkih snaga, da se suprotstavi kontrarevolucionarnim intrigama francuskog imperijalizma u srednjoj Evropi, da oslobađa revolucionarne pokrete u istočnoj i srednjoj Evropi od okova koje im je nametnuo zapadnoevropski imperijalizam, da pomaže nacionalnosti i kolonijalne narode koji se bore za svoju slobodu protiv vladajućeg sistema kapitalizma« i da tako ujedini sve revolucionarne snage svijeta protiv vladavine imperijalizma«.5) Drugi dio Proglasa polazi od konstatacije da ovaj zadatak proletarijat može ispuniti samo ujedinen u jednu moćnu internacionalnu organizaciju. Za Drugu internacionalu se konstatuje da više ne postoji i da je organizacija koja se još obilježava kao Druga internacionala »samo skup onih partija koje čine čisto reformističko i nacionalističko krilo u internacionalnom radničkom pokretu«. Partije Druge internacionale se optužuju za napuštanje revolucionarne klasne borbe i za »reformistički ministerijalizam«6). Treća internacionala, ili kako se u Proglasu naziva — moskovska, okarakterisana je kao »skup komunističkih partija«. Zbog nastojanja da nametne kao šablon metode »koje su boljševici upotrebili u proleterskoj — seljačkoj revoluciji ruskoj, radničkim partijama svih drugih zemalja«, Trećoj internacionali se pripisuju diktatorske težnje. Proglas ocjenjuje Treću internacionalu kao nesposobnu »da udruži klasno-svesni proletarijat u svome krilu«, jer zanemaruje specifičnosti uslova klasne borbe u pojedinim zemljama7). U trećem, posljednjem dijelu Proglasa ističe se da radnička klasa »ne može u doba, kada se bori kao politička manjina u okviru buržoaskog društva, ograničiti sredstva svoje akcije na dosadašnje metode čisto sindikalne i političko-parlamentarne borbe, niti pak preneti na druge zemlje šablonski metode radničkih i seoskih masa koje su u akutnim revolucionarnim borbama«. S tim u vezi se konstatuje da će proletarijat, kada osvoji političku vlast, primijeniti svuda diktatorska sredstva gdje buržoazija sabotira proletersku državnu vlast ili se buni protiv nje.8) Naglasivši da je diktatura, kao primjena svih sredstava državne sile od strane proletarijata, samo prelazna faza »u toku razvitka od kapitalističke klasne države ka socijalističkoj zajednici«, na kraju Proglasa se kaže da forme diktature zavise od datih ekonomskih, socijalnih i političkih odnosa u pojedinim zemljama, pa prema tome organi te diktature mogu biti »radnička, vojnička i seljačka veća, ili sindikati, ili veća po preduzećima, ili lokalna samoupravna tela (komune), ili druge klasne organizacije svojstvene pojedinim zemljama«.9)

5) Socijalist br. 1. 24. decembra 1920. god. (Socijalističkim partijama sviju zemalja); Julius Braunthal, navedeno djelo, str. 562—566.

6) Isto.

7) Isto.

8) Isto.

9) Isto.

Da bi se zainteresovanim partijama i grupama omogućilo da ih na vrijeme prouče i stave primjedbe, početkom februara 1921. godine u beogradskom Socijalistu objavljeni su Provizorni statut i Rukovodna načela buduće internacionalne zajednice socijalističkih partija¹⁰⁾. Još koncem 1920. godine akcioni odbori socijalista — centrističke orijentacije u Beogradu i Sarajevu saglasili su se da njihova gledišta na »internacionalna pitanja i probleme koji se danas ističu pred proletarijat potpuno odgovaraju mislima iznesenim u proglašenju Bernske pretkonferencije«. ¹¹⁾ U uvodniku beogradskog Socijalista od 5. februara 1921. godine, u kojem je izložen stav prema Drugoj i Trećoj internacionali, zaključuje se da cilj Bečke konferencije nije da se stvori nova internacionala, već samo jedna akciona zajednica koja će tek vremenom prestatu u pravu internacionalu.¹²⁾ To je, u stvari, bilo obrazloženje već formulisanog stava akcionih odbora u Beogradu i Sarajevu o predstojećoj socijalističkoj konferenciji u Beču.¹³⁾

Osim centrista iz Srbije i Bosne i Hercegovine, i vođstvo Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije donijelo je koncem 1920. godine načelnu odluku da stupi u kontakt s pripremnim odborom Bečke konferencije.¹⁴⁾ S obzirom na to da nije prethodno konsultovala vođstvo Socijaldemokratske stranke Jugoslavije, s kojom je činila jedinstven parlamentarni klub, zaključak Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije predstavljao je iznenađenje za Oblasni odbor Socijaldemokratske stranke Jugoslavije u Zagrebu. Smatrajući da manifest kojim je sazvana Bečka konferencija pruža mogućnost za ujedinjenje svih socijalističkih partija i grupa, Oblasni odbor Socijaldemokratske stranke Jugoslavije predložio je Jugoslovenskoj socijaldemokratskoj stranci Slovenije sastanak glavnih odbora za 16. januar 1921. godine u Zagrebu, na kojem bi se, pored ostalog, zajednički raspravljalo o predstojećoj bečkoj konferenciji i međusobnim odnosima dviju stranaka¹⁵⁾.

¹⁰⁾ Socijalist, br. 13 i 14 od 2. i 3. februara 1921.

Koncem 1920. i početkom 1921. godine u Jugoslaviji su postojale ove socijaldemokratske partije i grupe: Jugoslovenska socijaldemokratska stranka Slovenije (JSDS), koja je obuhvatala teritorij Slovenije Socijaldemokratska stranka Jugoslavije (SDSJ), koja je ujedinjavala desno orijentisane socijaliste iz Hrvatske i Slavonije, BiH (tzv. zvanaše) i Vojvodine. Obje navedene partije su bile desno orijentisane. U Srbiji i Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj postojali su u to vrijeme samo akcioni odbori socijalista centrističke orijentacije. Obje navedene reformističke orijentacije imale su svojih pristalica i u drugim krajevima Jugoslavije (Dalmacija, Makedonija, Crna Gora).

¹¹⁾ Konferencija naše grupe, Socijalist, br. 16. 5. februar 1921.

¹²⁾ Za Internacionalu, Socijalist, br. 16, 5. februar 1921.

¹³⁾ Našim organizacijama, Socijalist, br. 15, 4. februar 1921.

¹⁴⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/243; .

O reformističkim partijama i grupama u Jugoslaviji 1920. i početkom 1921. godine vidi opširnije: Ibrahim Karabegović, Rascjep u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu 1919—1921. i posljedice rascjepa, Akademija Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Posebno izdanje XIII, Sarajevo 1970; Tomo Milenković, Socijalreformistički pravac u radničkom pokretu jugoslovenskih zemalja (sredina 1917 — 2. avgust 1921). Poseban otisak iz »Istraživanja II«, Izdanje Instituta za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1973. god.

¹⁵⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/243 — Drugarskom Izvrševalnom odboru JSDS Ljubljana, Zagreb, 3. 1. 1921.

U ime Oblasnog odbora SDSJ u Zagrebu za učešće na socijalističkoj konferenciji u Beču posebno se zalagao Vilim Bukšeg, sekretar Oblasnog odbora i poslije Vitomira Koraća najistaknutija ličnost Stranke. Međutim, Glavni odbor SDSJ je na sjednici od 8. januara 1921. godine ovaj prijedlog Oblasnog odbora odbio.¹⁶⁾ Na sljedećoj zajedničkoj sjednici Glavnog i Oblasnog odbora SDSJ u Zagrebu Vitomir Korać je izjavio da on »nema principijelno ništa protiv ujedinjenja svih socijalista, ali zato moraju dozreti odnošaji«. ¹⁷⁾ Poslije ovakve izjave i zvanično je odbačen prijedlog da se sudjeluje na socijalističkoj konferenciji u Beču i istovremeno je donesen zaključak da se sa predstavnicima JSDS Slovenije razgovara samo o međusobnim odnosima.¹⁸⁾ Vitomir Korać se lično suprotstavio mišljenju Vilima Bukšega i zagrebačkog Oblasnog odbora SDSJ o potrebi sudjelovanja na Bečkoj konferenciji. Na sjednici od 15. januara zaključeno je da SDSJ ne učestvuje na konferenciji u Beču i da se ujedinjenje sa centristima ne forsira, kako se to ne bi protumačilo kao slabost Socijaldemokratske stranke Jugoslavije. Što se tiče odnosa sa JSDS Slovenije zaključeno je da se »sa delegatima slovenske drugarske stranke situacija rasčisti i da se na svaki način pokušava naći sporazum za zajedničko istupanje«¹⁹⁾. Odnosi između dviju stranaka naročito su se komplikovali istupom JSDS Slovenije iz Druge internacionale, dok je SDSJ i dalje zvanično ostala njen član²⁰⁾. Naredni sastanak Glavnog odbora SDSJ sa predstavnicima JSDS Slovenije održan je 16. januara 1921. godine u Zagrebu. Ovom sastanku su u ime SDSJ prisustvovali Vitomir Korać, Vilim Bukšeg, Sima Kotur, Špiro Gojšina Nedeljko Divac, a u ime JSDS Slovenije Etbin Kristan, Rudolf Golouh i Zvonimir Bernot. Na dnevnom redu ove zajedničke sjednice nalazila su se pitanja predstojeće socijalističke konferencije u Beču, međusobni odnosi dviju stranaka i saradnja na ujedinjenju socijalista u Jugoslaviji. Ova sjednica nije mogla uticati na promjenu odluke da predstavnici JSDS Slovenije učestvuju na Bečkoj konferenciji. Plašeći se izolacije koja im je prijetila od približavanja slovenačkih i srbijanskih socijalista, vodstvo SDSJ je predložilo formiranje zajedničke komisije čiji bi zadatak bio da izvrši pripreme za ujedinjenje ovih stranaka.²¹⁾

¹⁶⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/118. Zapisnik sa sjednice Glavnog odbora SDSJ, koja je održana (14. januara 1921. godine. Na ovoj sjednici pročitan je i zapisnik sa sjednice Gl. odbora Stranke od 8. januara).

¹⁷⁾ Isto. Na istoj sjednici V. Korać se suprotstavio i akciji za ujedinjenje sa centristima. Posebno je izrazio nepovjerenje prema srbijanskim centristima.

¹⁸⁾ Isto.

¹⁹⁾ ARP, zbirka V. Korać/119. (Zapisnik sa sjednice Gl. i Obl. odbora Stranke od 15. 1. 1921). Sastanku su prisustvovali: Vitomir Korać, Vilim Bukšeg i Sima Kotur (Hrvatska i Slavonija), Špiro Gajšina (BiH), Nedeljko Divac (Srbija, Vojvodina), Etbin Kristan, Rudolf Golouh i Zvonimir Bernot (Slovenija). Dnevni red ove konferencije: 1. Bečka inter. konferencija i 2. Odnos sa slavenskom drugarskom strankom. — ARP, Zbirka V. Korać/120.

²⁰⁾ ARP, Zbirka V. Korać/120. Zapisnik sa sjednice Glavnog odbora SDSJ sa predstavnicima JSDS Slovenije, održane 16. 1. 1921. godine u Zagrebu.

²¹⁾ ARP, Zbirka V. Korać/120. U komisiju su ušli: N. Divac V. Bukšeg, V. Korać, jedan predstavnik SDSJ iz BiH, a Slovenci su svoje predstavnike imenovali naknadna.

Iako su izrazili načelno slaganje s platformom za sazivanje Bečke socijalističke konferencije, centristi iz Srbije i Bosne i Hercegovine su u beogradskom Socijalistu organizovali diskusiju o prijedlogu rezolucije »Rukovodna načela o metodima i organizaciji klasne borbe«, koju je izradio Fridrih Adler. U ovoj diskusiji učestvovali su istaknuti teoretičari centrističkog pravca Sava Muzikravić i Zdravko Todorović. Suštinu njihovih pogleda o savremenim problemima međunarodnog i jugoslovenskog radničkog pokreta, međutim, ne možemo u potpunosti shvatiti ako prathodno ne analiziramo, makar i u najopštijem vidu, prijedlog Adlerove rezolucije.

U deset odjeljaka na koliko je podijeljena, u rezoluciji se govori o buržoaskoj državi, snazi kapitalizma, demokratiji, formama i objektivnim uslovima klasne borbe, internacionalizmu i budućoj internacionalnoj organizaciji proletarijata. Za nas su od posebnog značaja oni njeni dijelovi u kojima se govori o demokratiji i formama klasne borbe.

Polazeći od konstatacije da buržoazija i u formama demokratije može vršiti diktatorsku vladavinu nad proletarijatom i da demokratija ne znači oslobođenje proletarijata, u rezoluciji se ističe da demokratija ipak, »predstavlja povoljan teren za borbu radi proletherskog oslobođenja«²²⁾ Pošto je ukazao na različitost formi klasne borbe u pojedinim zemljama, koje zavise od različitih ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih odnosa, F. Adler zaključuje da »šarena raznolikost objektivnih uslova klasne borbe jeste glavni uzrok razlika u mišljenju i sporova u internacionalnom proletarijatu«²³⁾ U rezoluciji se proletarijatu dopušta mogućnost, istina samo u onim zemljama »u kojima buržoazija ne raspolaže potrebnim sredstvima sile«, da može i sredstvima demokratije osvojiti političku vlast²⁴⁾. Ali, ukoliko bi buržoazija pomoću njezine privredne moći pokušala da sabotira vršenje demokratske državne vlasti, koja je dospjela u ruke proletarijata, proletarijat će morati primijeniti diktatorska sredstva i proletherska diktatura će tada uzeti »formu diktatorske vladavine demokratske državne vlasti koju je radnička klasa osvojila«²⁵⁾. U situaciji, pak, gdje buržoazija pomoću sredstava sile teži da nasilno održi vlast i da »razbije demokratiju«, radnička klasa, kako se dalje ističe, moći će osvojiti vlast samo direktnom akcijom masa, štrajkovima masa, oružanim ustancima, odnosno »samo diktatorskim potčinjavanjem pobeđene buržoazije«. U tom slučaju temelji diktature proletarijata bi bila »radnička, vojnička i seljačka vijeća, sindikalne ili druge javne proletherske klasne organizacije«²⁶⁾

U dijelu rezolucije gdje se govori o internacionalnoj akciji proletarijata naglašeno je da se konačno oslobođenje proletarijata ne može postići u nacionalnim granicama i da ono može biti samo rezultat in-

22) Fridrih Adler, Methoden und Organisation des Klassenkampfes, Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis. 27. Februar 1921, str. 24—32; Socijalist, br. 13, 2. februar 1921. godine.

23) Rukovodna načela... Socijalist, br. 13. 2. 2. 1921.

24) Isto.

25) Isto.

26) Isto.

ternacionalne akcije.²⁷⁾ Na kraju se kaže da proleterska internacionala mora voditi računa o raznolikosti objektivnih uslova za borbu u pojedinim zemljama, ne ograničavajući proleterijat na primjene samo demokratskih metoda, kao što to čini tzv. Druga internacionala, niti na šablonsku primjenu metoda Komunističke internacionale.²⁸⁾

Predložena rezolucija Fridriha Adlera sastavljena je pod velikim uticajem Ota Bauera i njegovog poznatog djela **Boljševizam ili Socijal-demokratija**, koje je objavljeno 1920. godine.²⁹⁾ Zajedno sa Fridrihom Adlerom, Oto Bauer je u jesen 1918. godine, potisnuvši desno orijentisane socijaliste na čelu sa Karlom Renerom, došao na čelo austrijske socijaldemokratije. Iako su obojica smatrani revolucionarima (prvi zbog atentata na Štirka, a drugi je bio u ruskom zarobljeništvu), oni su u to vrijeme socijalističku revoluciju odobravali samo u drugim zemljama, dok su kod svoje kuće, u duhu centrističke taktike, čekali povoljniju priliku.³⁰⁾ Uz predstavnike njemačkih centrista i britanskih laburista, ova dva istaknuta predstavnika austromarksizma³¹⁾ imali su odlučujući uticaj u formulisanju programskih dokumenata buduće internacionalne socijalističke zajednice.

U djelu **Boljševizam ili socijaldemokratija** Bauer je, na osnovu analize razvoja ruskog društva, pokušao da objasni specifičnost ruske revolucije i diktature proleterijata. Ne negirajući nastajanje socijalističkog društva u Sovjetskoj Rusiji, on istovremeno zastupa stanovište Kautskog o demokratiji kao vlasti većine na temelju jednakog i slobodnog prava glasa. Pošto ogromnu većinu ruskog društva čini seljaštvo, Oto Bauer zaključuje da pravac razvoja mora dovesti do prevlasti seljaka i do zamjene diktature proleterijata (kao diktature manjine) demokratijom.³²⁾ Ako uporedimo rezoluciju Fridriha Adlera sa odgovarajućim poglavljem iz knjige **Boljševizam ili socijaldemokratija**, vidjećemo da su dijelovi u kojima se raspravlja o različitim putevima osvojenja vlasti i o formama diktature proleterijata uglavnom preuzeti od Ota Bauera.³³⁾

²⁷⁾ Isto.

²⁸⁾ F. Adler, Rukovodna načela o metodima i organizaciji klasne borbe, Socijalist, br. 13, 2. februara 1921. godine.

²⁹⁾ Otto Bauer, Bolschewismus oder Sozialdemokratie? Wien 1922. Naslov ovog djela Sava Muzikravić je 1922. godine preveo kao Boljševizam ili Socijalizam.

³⁰⁾ Dr Toma Milenković, Pregled razvitka socijaldemokratskog pokreta u Evropi za vreme prvog svetskog rata, Istorija XX veka — Zbornik XII, Beograd 1972, str. 227.

31) Stavovi oustromarksista i njemačke socijaldemokratije u mnogim pitanjima bili su identični.

»Neokantovska revizija marksizma dobila je kod M. Adlera svoj najjači izraz. Svi zajedno opet u odnosu prema problemu revolucije, diktature proleterijata i prema boljševizmu uglavnom idu linijom njemačke socijaldemokratije, naročito njenog centra» Predrag Vranicki, Historija marksizma, Naprijed, Zagreb 1961, str. 218.

³²⁾ Predrag Vranicki, Navedeni rad, str. 239—240.

³³⁾ Radi upoređenja dovoljno je navesti sljedeće izvode iz navedenog djela. U poglavlju Diktatura i demokratija outhar, pored ostalog, piše: »Svakako i kada proleterijat osvoji političku vlast sredstvima demokratije, buržoazija će se protiviti njegovoj vladavini. Ona će ustati protiv demokratske države, odbijajući poslušnost njenim zakonima, sabotiraće njenu upravu, čim demokratija bude postala proleterskom demokratijom. I demokratski parlament će se morati

U ime srbijanskih i bosanskohercegovačkih reformista centrističkog pravca primjedbe na rezoluciju Fridriha Adlera dali su Sava Muzikravić i Zdravko Todorović.

U kritičkim napomenama na prijedlog rezolucije Fridriha Adlera Sava Muzikravić se potpuno saglasio s onim njenim dijelom u kojem se govori o državi i demokratiji, ali je izrazio neslaganje s poglavljem koje se odnosi na forme klasne borbe i proleterske vlasti.³⁴⁾ Sava Muzikravić je iz tog dijela rezolucije naveo citat koji po njegovom mišljenju daje mogućnost za različita tumačenja. On glasi: »Klasna borba proletarijata za vlast u državi, i sama ta vlast, moraju uzeti drukčije forme u zemljama s poljoprivrednim velikim preduzećima nego u zemljama s pretežno seoskim malim gazdinstvom; drukčije forme u zemljama u kojima se sam seoski svet revolucionisao u borbi protiv feudalnih ili polufeudalnih formi eksploatacije, nego u zemljama u kojima mnogobrojna klasa konzervativnih seljaka koje rukovodi interes privatne svojine, čini najjači stub kapitalističke vlasti...«³⁵⁾ (Podvukao S. M.). Smatrajući da je navedeni citat napisan pod velikim uticajem oktobarske revolucije, Sava Muzikravić ističe da ruska revolucija »nije i ne može da bude socijalistička, već jedino buržoasko-demokratska.«³⁶⁾ Ovo svoje mišljenje on je obrazložio zaostalošću kapitalističke privrede, ogromnim brojem seljaka, koji su prije revolucije bili u uslovima feudalnog ropstva, naglasivši da je ruski seljak bio revolucionaran samo do momenta zadobijanja spahijske zemlje u privatnu svojinu. Dokazujući da u socijalističkoj revoluciji jedino proletarijat može biti revolucionarna klasa, a da je seljak u njoj konzervativan i reakcionaran, on zaključuje da nema i ne može biti revolucionarnih seljaka kao klase u jednoj socijalističkoj revoluciji³⁷⁾. Sava Muzikravić se suprotstavio mišljenju da se uopšte raspravlja o mogućnosti socijalističke revolucije u zemljama sa »pretežno seoskim malim gazdinstvom«. Istakavši da se socijalizam

iatiti diktatorskih sredstava sile, imaće da slomi sabotazu, pa možda i terorističkim sredstvima, čim ovaj parlament bude postao sredstvo vladavine radničke klase. I to se može nazvati diktaturom proletarijata; ali je to sasvim drukčija diktatura nego diktatura boljševizma. To nije diktatura protiv demokratije već diktatura demokratije«. Otto Baurer, Boljševizam ili Socijalizam? (Prevod Save Muzikravića), Beograd 1922, str. 164.

Na str. 165—166 se nastavlja: »Ako demokratski aparat ne može više da funkcioniše, onda mora ili buržoazija ili proletarijat da uspostavi svoju klasnu vladavinu sredstvima sile. U ovome slučaju: diktatura proletarijata postaje jedino sredstvo da se spreči brutalna, kontrarevolucionarna diktatura buržoazije. U ovome slučaju će diktatura proletarijata morati da uzme druge forme nego tamo gde je proletarijat već osvojio zakonodavna tela demokratije. Ovdje diktatura proletarijata ne može da uzme oblik diktature demokratije, već sama oblik diktature proleterskih klasnih organizacija. Ove klasne organizacije mogu biti radnička većina, kao u Rusiji, mogu biti mesna samoupravna tela koja je proletarijat već osvojio, kao u Parizu 1871, ali mogu biti i sindikati...«.

³⁴⁾ Sava Muzikravić, Povodom internacionalne konferencije u Beču. Nekolike kritičke napomene predlogu rezolucije F. Adlera... Socijalist, br. 21. 11. 2. 1921. g.

³⁵⁾ Glas Slobode, br. 21/1921.

³⁶⁾ Sava Muzikravić, Napomene o predlogu rezolucije Fridriha Adlera, Socijalist, br. 21/1921.

³⁷⁾ Sava Muzikravić, Kritičke napomene —, Socijalist, br. 21/1921.

može ostvariti »samo tamo i samo tada gde je i kad je **krupna industrija pretežni način proizvodnje**«, za suprotna mišljenja autor kaže da su u osnovi protivna marksističkom učenju.³⁸⁾ Druge primjedbe Save Muzikravića odnose se na dio rezolucije F. Adlera u kojoj se govori o formama diktature proletarijata. Po njegovom mišljenju, prijedlog rezolucije »čini nepotrebne koncesije i oportunističku s desna i oportunističku s leva«.³⁹⁾ Oportunističku s desna čini se koncesija u onom dijelu koji dopušta proletarijatu mogućnost da osvoji političku vlast sredstvima demokratije, što autor naziva iluzijom, jer buržoazija uvijek raspolaže, pored vojničke, i sredstvima ekonomske sile pomoću koje može spriječiti takve pokušaje proletarijata. Kao ustupke »oportunističku s leva« autor smatra onaj dio rezolucije u kojem se kaže da forme proletherske vlasti mogu poprimiti oblike diktature radničkih, seljačkih i vojničkih vijeća⁴⁰⁾. I ovdje se, po mišljenju Save Muzikravića, uzima »jedan specijalan oblik vlasti u jednoj **nesocijalističkoj revoluciji**« kao **moćni uzor jednoj socijalističkoj revoluciji**«. ⁴¹⁾ Radnička, seljačka i vojnička vijeća, tvrdi autor, mogla su biti organi buržoasko-demokratske revolucije samo u Rusiji, a da su klasične i prave forme proletherske klasne borbe sindikalne i partijske organizacije⁴²⁾. Kao potvrdu ovog svog mišljenja, koje je najbliže ranije iznesenom mišljenju O. Bauera, Sava Muzikravić je naveo citat iz Lenjinovog djela **Radikalizam dječja bolest komunizma**, u kojem je Lenjin za sindikalne saveze rekao da su »pripremna škola za ostvarenje proletherske diktature«⁴³⁾.

U diskusiji je uzeo učešća i Zdravko Todorović člankom *Revolucija i socijalizam*.⁴⁴⁾ U ovom članku, koji je, u stvari, odgovor Savi Muzikraviću, govori se o odnosu političke revolucije proletarijata i ekonomskih uslova ostvarenja socijalizma⁴⁵⁾. U okviru polemike između Zdravka Todorovića i Save Muzikravića objavljeno je u *Socijalistu* više članaka u drugoj polovini februara 1921. godine.⁴⁶⁾ Pored primjedbi na prijedlog rezolucije za Bečku konferenciju, iz ovih članaka se vidi postojanje različitih shvatanja među centristima o uslovima za revoluciju, njenom internacionalnom i nacionalnom karakteru, mogućnostima pobjede socijalističke revolucije u nacionalnim i internacionalnim okvirima

³⁸⁾ Sava Muzikravić, isto.

³⁹⁾ Sava Muzikravić, Kritičke napomene — koncesija oportunistička s desna i oportunistička s leva. *Socijalist*, br. 22, 12. februara 1921.

⁴⁰⁾ Isto.

⁴¹⁾ Sava Muzikravić, Kritičke napomene — koncesija oportunistička s desna i oportunistička s leva. *Socijalist*, br. 22, 12. februara 1921.

⁴²⁾ Isto.

⁴³⁾ Isto.

⁴⁴⁾ Zdravko Todorović, *Revolucija i socijalizam*, *Socijalist*, br. 23, 13. februara 1921.

⁴⁵⁾ Radi se o odgovoru na članak S. Muzikravića, Napomene o predlogu rezolucije Fridriha Adlera — Forme klasne borbe i proletherske vlasti, *Socijalist*, br. 21, 11. februara 1921. godine

⁴⁶⁾ U okviru polemike između Save Muzikravića i Zdravka Todorovića objavljeni su sljedeći članci: Zdravko Todorović, *Revolucija i socijalizam*, *Socijalist*, br. 23 i 35 od 13. i 27. februara 1921.; Sava Muzikravić, *Socijalistička revolucija i ekonomski zaostali zemlje*, *Socijalist*, br. 31, 32, 33 od 23., 24. i 25. februara 1921. godine.

itd. Dok je Zdravko Todorović dokazivao i tvrdio da je proleterska revolucija kao socijalistička »mogućna samo u internacionalnom okviru«, i kao trijumf pobjede proletarijata »bar u kapitalistički najrazvijenijim i kulturno najvažnijim zemljama⁴⁷⁾, Sava Muzikravić je tvrdio da je socijalistička revolucije moguća i ostvarljiva u svojim krajnjim rezultatima i u nacionalnim granicama⁴⁸⁾.

Internationalnoj socijalističkoj konferenciji u Beču prisustvovao je 71 delegat iz trinaest zemalja koji su zastupali dvadeset socijalističkih partija. Među njima su bili i predstavnici socijalističkih partija i grupa iz Jugoslavije.⁴⁹⁾ U ime jugoslovenskih delegata u generalnoj debati o referatu Fridriha Adlera učestvovao je Živko Topalović. Izloživši prvi put na jednom međunarodnom skupu stavove centrističke struje iz Jugoslavije, on se opširno osvrnuo na diskusiju Aleksandra Šrajdera, predstavnika ruskih lijevih socijalista revolucionara⁵⁰⁾, koji je izjavio da je cio svijet sazreo za uspostavljanje novog društvenog poretka — socijalizma, a da su za njegovo oživotvorenje nužne forme sovjetske vlasti. U početku svog izlaganja Živko Topalović je istakao da je u nedovoljno razvijenim zemljama boljševička taktika neprimjenljiva. Potpuno je nekorisno, po njegovom mišljenju, donositi program za izgradnju socijalizma ako nisu dovoljno sazreli socijalni i ekonomski preduslovi za zamjenu kapitalističke društvenom, socijalističkom privredom. Ako je proletarijat kao klasa nedovoljno razvijen, nedovoljno brojan i moćan, sa nedovoljno moralne i orgonizacione snage, što su sve neophodni preduslovi za uvođenje nove socijalističke privrede, beskorisno je unositi u program nove socijalističke internacionalne zajednice iskustva i forme sovjetske vlasti⁵¹⁾. Dalje, on smatra da socijalističko

⁴⁷⁾ Zdravko Todorović, Revolucija i socijalizam, Socijalist, br. 23/1921.

⁴⁸⁾ Socijalistička revolucija i ekonomski zaostale zemlje. Socijalist, br. 31 i 33 od 23. i 25. februara 1921. godine.

⁴⁹⁾ Socijalističkoj konferenciji u Beču prisustvovali su predstavnici socijalističke partije Njemačke (R. Hilferding, A. Krispiegl i G. Ledebur), Nezavisne laburističke partije (E. Šinvel i R. C. Valhid), Socijalističke partije Francuske (Žan Longe, Aleksandar Brake, Pol For i Pier Renodel), Austrijske socijaldemokratije (F. Adler, O. Baurer, K. Sajc, T. Šlezinger) Socijaldemokratske radničke partije Rusije — menjševici (J. Mortov, R. Abramović, D. Dalin), Ljevih socijalrevolucionara (A. Šrajder i E. Lundberg), Njemačke socijaldemokratije u Čehoslovačkoj), L. Čeh i K. Čermak), Švajcarske socijaldemokratije R. Grini, P. Graber i E. Nobs), Mađarske socijaldemokratije (V. Bern, S. Kunfi, A. Garbai i Z. Ronai), Socijalističke partije Rumunije (S. Vojnea), Federacije socijalističkih partija Bukovine (G. Grigorović i J. Pistiner), Letonske socijaldemokratije radničke partije (P. Kalnin) Litvanije (M. Januškijević) i Poale Cion (B. Loker, S. Rubašov i J. Sokal). Iz Jugoslavije su prisustvovali: Z. Bernot, E. Kristan (JSDS), V. Bornemisa (SRP Hrvatske i Slovenije — centristi) Ž. Topalović, D. Lapčević, D. Đurić i J. Jakšić (centristi iz Srbije i BiH). Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921, str. 133; J. Braunthal, navedeno djelo, Band 2, str. 252--253. Socijalist, br. 42, 8. mart 1921. g.

⁵⁰⁾ Na konferenciji u Beču prisustvovali su sljedeći predstavnici iz Rusije: Eva Brondo, David Dalin, Julius Martov i Rafael Abramović (Berlin) u ime SDRP (menjševici), a u ime lijevih socijalista revolucionara: Helena Gigaberidže (Rim), Eugen Lundberg (Berlin) i Aleksander Šrajder (Rim). — Socijalist br. 42, 8. marta 1921. Braunthal ne pominje među učesnicima H. Gigaberidže.

⁵¹⁾ Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921, str. 44 (diskusija Živka Topalovića).

društvo ne može biti produkt samovolje, »već produkt stvarnog socijalnog razvitka kroz koji će se proletarijat osposobiti da postane vladajućom klasom u društvu.«⁵²⁾ Osvrnuvši se na pomenutu rezoluciju Fridriha Adlera, posebno na pojam »radni narod«, Topalović je istakao da se u razvijenim kapitalističkim zemljama, naročito u Njemačkoj, pod ovim pojmom podrazumijeva isključivo radnička klasa — proletarijat. Taj pojam je, kako autor dalje nastavlja, kompromitovan na istoku (durch das »Licht aus dem Osten«), pa se pod njim podrazumijevaju svi oni koji rade. Živko Topalović je zahtijevao da se u rezoluciji umjesto pojma »radni narod« stavi »proletarijat kao društvena klasa«, jer je to veoma značajno za socijaliste nedovoljno razvijenih zemalja.⁵³⁾ »Radni narod« neće doći do vlasti »već klasnosvjesni i organizovani proletarijat«, na osnovu njegove ekanomske i brojne premoći. Izjasnivši se protiv obespravljenja građanske klase i srednjih društvenih slojeva, on se založio za jednu »životno sposobnu internacionalu«, koja će »nasuprot reformističkoj kaljuži i azijskom terorizmu«, oživjeti duh marksizma. Živko Topalović je na kraju svog izlaganja istakao pitanje balkanske federacije kao problem od velikog značaja za socijaliste balkanskih zemalja⁵⁴⁾.

Bečka konferencija je usvojila nekoliko rezolucija i Statut Internacionalne radne zajednice socijalističkih partija.⁵⁵⁾

Prijedlog rezolucije Fridriha Adlera, Rukovodna načela o metodima i organizaciji klasne borbe, usvojen je na Bečkoj konferenciji bez ikakvih izmjena, iako su, kako smo vidjeli, teoretičari srbijanskih socijalista imali krupnijih primjedbi. Na kraju je izabran Izvršni odbor Internacionalne radne zajednice socijalističkih partija u koji je, pored ostalih, kao predstavnik jugoslovenskih socijalista izabran Etbin Kristan.⁵⁶⁾

Glavni zadatak Radne zajednice koja se konstitusala u Beču bio je okupljanje u jednu organizaciju onih partija, koje su, kao što je izjavio Fridrih Adler, bile jednako udaljene od reformizma Druge internacionale, kao i od šablona Treće.⁵⁷⁾ U tome se, kao što će kasniji događaji pokazati, samo djelomično uspjelo. Socijalistička konferencija

⁵²⁾ Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis. 27. Februara 1921 — diskusija Ž. Topalovića, str. 44.

⁵³⁾ Isto, str. 44, 45.

⁵⁴⁾ Isto, str. 46, 47.

⁵⁵⁾ Primljene su rezolucije: Metodi i organizacija klasne borbe, Socijalist, br. 42, 8. marta 1921; Protiv kontrorevolucije i imperijalizma, Socijalist br. 39, 4. marta 1921. godine; Statut i Pravilnik I. R. Z. socijalističkih partija, Socijalist, br. 43, 9. marta 1921; Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien .. str. 109—113, 113—124.

⁵⁶⁾ Izvršni odbor I. R. Z. socijalističkih partija: Krispin i Ledebur (Nezavisna SDP Njemačke); E. Šinvel i Valhid (Engleska); Lange, Broke (Francuska); F. Adler (Austrija); Martov Šrajder (Rusija); Paul Graber, Grim (Švajcarska); E. Kristan (Jugoslavija); Vilcin (Letonska); Januškević (Litva); Loker (Poalecion); Pistiner (Rumunija); K. Čermak (Čehoslovačka); S. Kunfi (Mađarska). U bira od pet članova izabrani su: F. Adler, Grim, Ledebur, Lange i Valhid. Za sekretara je izabran F. Adler. — Socijalist, br. 47, 13 marta 1921.

⁵⁷⁾ Julius Braunthal, Geschichte der Internationale, Band 2, str. 254.

u Beču dala je odgovore, naravno sa stanovišta centrističke struje, na mnoga teorijska pitanja savremenog međunarodnog radničkog pokreta. Među njima se posebno ističu pitanja demokratije, diktature proletarijata i metoda i organizacije klasne borbe. Izjasnivši se protiv reformizma Druge internacionale i protiv revolucije »po svaku cijenu«, Bečka socijalistička konferencija je udarila temelj centrističkoj, odnosno reformističkoj orijentaciji u međunarodnom radničkom pokretu između dva rata.

II — Ujedinjenje bosanskohercegovačkih i srbijanskih centrista — stvaranje Socijalističke radničke partije Jugoslavije

Poslije objavljivanja Manifesta opozicije KPJ, a prije konačnog isključenja bosanskohercegovačkih centrista iz redova Komunističke partije Jugoslavije,⁵⁸⁾ održana je 19. decembra 1920. godine konferencija potpisnika Manifesta iz Srbije. Na konferenciji je izabran privremeni Akcioni odbor koji je imao zadatak da radi na okupljanju svih centrista i pokrene list.⁵⁹⁾ Ubrzo poslije ove konferencije, 26. decembra iste godine, konstituisana je beogradska socijalistička organizacija u koju su ušli uglavnom oni članovi KPJ koji su poslije Vukovarskog kongresa isključeni iz njenih redova.⁶⁰⁾

U prvom broju Socijalista, u uvodnom članku koji je nosio naslov Za obnovu socijalizma, centristi su kao glavni uzrok rascjepa u KPJ naveli odluke Drugog kongresa Komunističke internacionale i njegove uslove. Optuživši Moskvu, odnosno Boljševičku partiju za rascjep u međunarodnom radničkom pokretu, u pomenutom se članku pozivaju istomišljenici da prekinu sve veze sa Centralnim partijskim vijećem KPJ i »odvoje u zasebnu političku cjelinu«.⁶¹⁾

Paralelno sa srbijanskim, okupljali su se i bosanskohercegovački centristi, nastojeći da svojoj grupi koja se uglavnom ograničavala na Sarajevo, daju organizacioni oblik. U prvoj polovini februara 1921. go-

⁵⁸⁾ O tome vidi opširnije: Ibrahim Karabegović, Rascjep u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu 1919—1921. god. . . , str. 137—142.

⁵⁹⁾ U Privremeni akcioni odbor su izabrani: Blagoje Bračinac, Vlada Ostojić, Dimitrije Đorđević, Dušan Pešić, Dušan Stojiljković, Živko Topalović, Karlo Varga, Miloš Timotić, Milisav Radovanović, Milorad Belić, Njegoslav Ilić, Nedelko Košanin, Pera Nikolić, Sofija Levi i Tasa Milojević, Socijalist, Beograd, br. 1 od 24. 12. 1920.

Privremeni akcioni odbor konstituisao se ovako: Živko Topalović, (sekretar), Miloš Timotić, Tasa Milojević, Vlada Ostojić, Dušan Stojiljković i Dimitrije Đorđević. Socijalist, br. 4, 5. januara 1921.

⁶⁰⁾ Beogradska socijalistička organizacija konstituisola se ovako: Aleksa Majdanac (predsjednik), Aleksandar Nikolić (sekretar), Milan Ilić, Lazar Đorđević, Panta Blagojević, Milaš Nikolić i Petar Ljujić, Socijalist, br. 2, 29. decembra 1920. Spisak 187 potpisnika Manifesta opozicije nalazi se u Socijalistu br. 6/1921. god.

⁶¹⁾ Socijalist, br. 1, 24. 12. 1920. godine.

dine i u Sarajevu je osnovan Akcioni odbor, čiji je zadatak bio da izvrši pripreme za osnivanje mjesnih organizacija socijalista-centrista u Sarajevu i drugim mjestima u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine.⁶²⁾

Prva akcija sarajevskog Akcionog odbora poslije izlaska Obznane bio je pokušaj organizovanja radničkog zbora u Sarajevu koncem februara 1921. godine⁶³⁾. Cilj ovog radničkog zbora, kako se i iz predviđenog dnevnog reda vidi, bio je da protestuje protiv zabrane rada sindikalnih organizacija i iznese zahtjeve da policijske vlasti predaju radničke domove, arhivu i drugu radničku imovinu »članovima sindikata i njihovim redovno izabranim upravama«. U namjeri da ometu eventualnu predaju radničkih domova i radničke imovine socijalistima, komunisti i pristalice JSDS (Zvono) su izazvali nered i tako dali povod izaslaniku vlasti da zbor zabrani.⁶⁴⁾ S obzirom na to da još nisu imali svoj list, bosanskohercegovački socijalisti-centristi su rezoluciju, koja je bila pripremljena za zbor, štampali u obliku letka i radništvu Bosne i Hercegovine prvi put nakon izlaska Manifesta opozicije javno objasnili uzroke rascjepa u jugoslovenskom radničkom pokretu. U ovoj rezoluciji su kao glavni razlog razmimoilaženja na Vukovarskom kongresu navedena različita shvatanja taktike, strategije, formi revolucije i potrebnih preduslova za revoluciju u Jugoslaviji. Nasuprot tvrđenjima komunista da je jugoslovenska radnička klasa dovoljno jaka »da vodi politiku neposredne revolucije, neposrednog osvajanja vlasti«, centristi su smatrali da je radnička klasa za takav zadatak još suviše slaba. Osim toga, po njihovom mišljenju u Jugoslaviji u to vrijeme nisu postojali niti »svi nužni preduslovi, a naročito ekonomski, što čini osnovicu Marksove nauke«.⁶⁵⁾

Srbijanski i bosanskohercegovački centristi su ubrzano radili na svom okupljanju i organizacionom oformljenju, pored ostalog, i zbog toga da bi stekli pravo učešća na predstojećoj internacionalnoj socijalističkoj konferenciji u Beču, koja je zakazana za 22. februar 1921. godine. U vezi s tim, u Beogradu je 2. februara održana zajednička konferencija akcionih odbora iz Beograda i Sarajeva koja je trebalo da se izjasni o prijedlozima rezolucija za Bečku socijalističku konferenciju i donese odluku o učešću na toj konferenciji. Stavivši nekoliko primjedbi na rezoluciju Fridriha Adlera o Metodama i organizaciji klasne

⁶²⁾ U Sarajevski akcioni odbor izabrani su: Savo Kapor, Dušan Glumac, Ivan Unger, Dragutin Bučar, dr Pavle Mitrović, Panta Krekić, Rudolf Fatner, Sreten Jakšić, Franjo Raušer, Mirko Obradović, Anton Veroneze, Đuro Kralj, Bogdan Krstić, Stjepan Dušak i Živorad Glasović. Za sekretara Akcionog odbora izabran je Sreten Jakšić. Socijalist, br. 25, 16. februara 1921.

⁶³⁾ ABIH, ZV. Pov. br. 177/21. (Sastanak Akcionog odbora u Sarajevu 24. februara 1921 — priprema skupštine za 27. februara, daje se spisak članovima potpisnika); ZV Pov. br. 177/21 od 28. februara — izvještaj policijske direkcije o skupštini. Socijalist, br. 23, 24. februara 1921. Dnevni red Zbora bio je: 1. Za pravo udruživanje radničke klase, a referenti su bili: Stjepan Jakšić i Mirko Obradović.

⁶⁴⁾ Socijalist, br. 38, 3. marta 1921. godine (Razbijajući radničkih zborova na djelu.); Socijalist, br. 36, 1. marta 1921. (Komunisti i zvonaši pomažu reakciji) U razbijanju zboro komunista je predvodio Đuro Đaković i Miloš Trebinjac.

⁶⁵⁾ ABIH, ZV Prez. br. 2644/1921 — Radnicima i radnicama Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1. marta 1921.

borbe, predložene rezolucije su načelno usvojene i donesena je odluka da se učestvuje na ovoj konferenciji. U isto vrijeme donesena je odluka o proširenju beogradskog akcionog odbora sa nekoliko poznatih socijalista iz Beograda i Sarajeva.⁶⁶⁾

Delegati socijalističkih partija i grupa iz Jugoslavije koji su prisustvovali Bečkoj konferenciji činili su jedinstvenu jugoslovensku delegaciju na čelu sa Etbinom Kristanom kao predsjednikom. Delegacija je predsjedništvu konferencije dala sljedeću izjavu: »Na osnovici rezolucije konferencije s kojom se socijalistički proletarijat sviju zemalja poziva da, na platformi rezolucije ove konferencije, vaspostavi svoje jedinstvo u svakoj pojedinoj zemlji, jugoslovenska delegacija je jednoglasno zaključila: U ime socijalističkih partija Hrvatske i Slavonije, Slovenačke, Bosne i Hercegovine i Srbije, na ovoj konferenciji preduzimamo obavezu da ćemo kod naših partija raditi za ujedinjenje sviju socijalističkih partija u Jugoslaviji i da ćemo odmah preduzeti za ovo potrebne korake.«⁶⁷⁾

Sedmog marta 1921. godine u Sarajevu je održano konferencija bosanskohercegovačkih socijalisto-centrista na kojoj se raspravljalo o stanju u radničkom pokretu Jugoslavije, posebno u BiH, o internacionalnoj socijalističkoj konferenciji u Beču, i o namjeri Akcionog odbora u Beogradu da sozove zemaljsku konferenciju socijalista. Pred oko 200 prisutnih obnovljena je i mjesno organizacija socijalista u Sarajevu i izabran mjesni odbor.⁶⁸⁾ U skladu sa ovom izjavom sazvana je već početkom marta 1921. godine socijalističko konferencija u Beogradu. U pozivu za ovu konferenciju istaknuto je da pravo učešća imaju organizacije i grupe koje se u načelu slažu sa dotadašnjim radom akcionih odbora u Beogradu, Sarajevu i Zagrebu i so odlukama međunarodne socijalističke konferencije u Beču.⁶⁹⁾

Zemaljska socijalistička konferencija u Beogradu sazvana je u vanredno teškom i kritičnom trenutku zo radnički pokret Jugoslavije. Organizaciona i idejna pocijepanost, socijalna i nacionalna šarolikost, razočaranost i demoralizacija radničke klose i izrazit antagonizam između komunista i reformista — osnovne su karakteristike jugoslovenskog radničkog pokreto prvih godina nakon izlaska Obznane i Zakona o zaštiti države. Dodamo li ovome težak položaj radničke klase i na-

⁶⁶⁾) Socijalist, br. 18, 8. februara 1921. (Na delu stvaranja Partije i Internacionalne. Za delegate na Bečkoj konferenciji izabrani su: Dragiša Lapčević, Nedeljko Košanin, Živko Topalović, Dragiša Đurić i Jovo Jakšić. Zbog bolesti Nedeljko Košanin nije prisustvovao konferenciji u Beču. Akcioni odbor je proširen sa Dragišom Đurićem, Vojom Pekovićem, Risantićem Jovanovićem, Savom Muzikovićem, Jovom Jakšićem i Dragišom Lapčevićem.

⁶⁷⁾ Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien..., Erklärung der jugoslawischen Delegation, str. 118; Socijalist, br. 50, 17. marta 1921. (Za socijalističko jedinstvo u Jugoslaviji). Ovu izjavu su potpisali E. Kristan i V. Bornemisa.

⁶⁸⁾ Socijalist br. 43, 9. marta 1921. godine. U mjesni odbor su izabrani: Bogdan Krstić, Rajko Žemva, Lazar Ridušić, Bogdan Stanišić, Vinka Žižmand, Ivan Unger, Salih Tafro, Đuro Kralj, Stjepa nDušak i Anka Tomel.

⁶⁹⁾ Socijalist, br. 50/1921.

stojanja buržoazije da ukine tekovine koje je proletarijat izvojevao u toku 1919/1920. godine, biće nam još jasnije u kakvim je uslovima trebalo raditi na ponovnom uspostavljanju jedinstva reformističkog radničkog pokreta..

Podudarnost u stavovima u najvažnijim i najaktuelnijim pitanjima međunarodnog i jugoslovenskog radničkog pokreta, ranije tradicionalne veze i saradnja, a naročito konstituisanje centrista u međunarodnim okvirima, ubrzali su rad na okupljanju reformističkog dijela radničkog pokreta u Srbiji i Bosni i Hercegovini.⁷⁰⁾ Slabost srbijanskih i bosansko-hercegovačkih centrista u odnosu na socijaliste iz Hrvatske i Slovenije bila je očigledna. U pogledu organizovanosti i uticaja na sindikalni dio radničkog pokreta centristi iz Srbije i Bosne i Hercegovine nisu se mogli mjeriti u prvoj polovini 1921. godine sa reformističkim strujama u drugim jugoslovenskim zemljama. Bez ikakvih izgleda na stvaranje samostalnih partija bosanskohercegovački i srbijanski centristi su bili prinuđeni na zajednički rad i saradnju. Samo ujedinjeni i organizovani u samostalnu stranku oni su mogli predstavljati ravnopravnog partnera ostalim reformističkim partijama i grupama u Jugoslaviji u radu na stvaranju jedinstvene socijalističke partije reformističkog pravca. Zbog toga je, kako ćemo vidjeti, glavni zadatak socijalističke konferencije u Beogradu bio ujedinjenje srbijanskih i bosanskohercegovačkih centrista u samostalnu partiju. Desetak dana prije održavanja Zemaljske socijalističke konferencije u Beogradu, polovinom marta 1921. godine, objavljeni su njeni najvažniji dokumenti koji su predstavljali programsku platformu za ujedinjenje. Prijedlog rezolucije, Načela i Program Socijalističke radničke partije Jugoslavije, napisao je Živko Topalović, prijedlog rezolucije O taktici socijalističke radničke partije Jugoslavije napisao je Dragiša Lapčević i prijedlog Privremenog statuta Aleksandar Pavlović.⁷¹⁾

Zemaljskoj socijalističkoj konferenciji, koja je održana 27. i 28. marta 1921. godine u Beogradu prisustvovala su 73 delegata — predstavnika centrističkog dijela radničkog pokreta iz Beograda, Sarajeva, Banata, unutrašnjosti Srbije i kao gosti predstavnici slovenačkih socijalista (Rudolf Golouh, Etbín Kristan) i centrista iz Hrvatske i Slavonije (dr Mijo Radošević.⁷²⁾ Izvještaj Akcionih odbora iz Beograda i Sa-

⁷⁰⁾ Vidi opširnije: Ibrahim Karabegović, Saradnja bosanskohercegovačkih i srbijanskih reformista 1919. i 1921. godine. Tokovi revolucije — Zbornik istorijskih radova, VI, Beograd 1971. godine.

⁷¹⁾ Socijalist, br. 47, 48, 49, od 13. 15. i 16. marta 1921.

⁷²⁾ Učesnici — članovi Akcionog odbora iz Beograda: Dragiša Lapčević, dr Živko Topalović, dr Nedeljko Košanin, Blagoje Bračinoc, Vlado Ostojić, dr Dragiša Đurić, Savo Muzikravić, Miloš Timotić, Dušan Pešić, Sofija Levi, Tasa Milojević, Voja Peković, Risanrije Jovanović, Petar Nikolić, Milorad Belić, Njegoslav Ilić, Milosav Radovanović, Dimitrije Đorđević, Dušan Stajiljković, Karlo Varga; delegati za Beograd: Rada Ilić, Aleksandar Pavlović, Zdravko Todorović, Aleksa Majdanac, Milan Pešić, Mihailo Nikolić, Milan Dragavić, Toša Živković, Milica Topalović, Vladislav Banković, Svetozar Đorđević, Ilija Zečević, Radoslava Ilić, Radovan Atanasijević, Mirko Stefanović, Tomo Bogdanović, Milutin Cvetković, Milan Martinović, Bora Milojković i Mirko Stojaković; ispred redakcije Socijalista Aleksandar Nikolić (iz Beograda ukupno 41. delegat); Sarajevo: Sreten

rajeva o radu i pripremama oko ujedinjenja socijalista-centrista podnijeli su Tasa Milojević, član Akcionog odbora iz Beograda, i Sreten Jakšić, predsjednik sarajevskog Akcionog odbora⁷³). U njihovim izvještajima ponovljeni su poznati stavovi o uzrocima rascjepa, stanju u međunarodnom i jugoslovenskom radničkom pokretu, o potrebi ujedinjenja i raspoloženju radničke klase u Srbiji i Bosni i Hercegovini za političko organizovanje na platformi Bečke socijalističke konferencije⁷⁴). Rudolf Golouh, predstavnik slovenačkih socijalista, u svojoj diskusiji se ukratko osvrnuo na stanje u radničkom pokretu Slovenije od Vukovarskog kongresa do osnivanja Internacionalne radne zajednice socijalističkih partija. Istakavši potpunu podudarnost stavova slovenačkih socijalista sa centristima u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Vojvodini, Rudolf Golouh je izrazio nadu da će se ubrzo i socijalisti iz Slovenije priključiti jedinstvenoj socijalističkoj partiji Jugoslavije. U istom smislu govorio je i predstavnik Socijalističke radničke partije Hrvatske i Slavonije dr Mijo Radošević⁷⁵).

Najvažniji cilj socijalističke konferencije u Beogradu — ujedinjenje socijalista-centrista iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slavonije, samo je djelimično ostvaren. Izgleda da je u prethodnim dogovorima bila postignuta puna saglasnost, što se može zaključiti iz prijedloga Načela i programa Socijalističke radničke partije Jugoslavije, objavljenom u Socijalistu od 13. marta 1921. godine.⁷⁶) U ovom prijedlogu se sasvim određeno kaže da u sastav novoformirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije ulazi i Socijalistička radnička partija Hrvatske i Slavonije. Suprotnosti su, međutim, i među socijalistima centrističkog pravca u pojedinim našim pokrajinama bile još dovoljno velike, pa je bilo prerano očekivati ostvarenje potpunog ujedinjenja već na ovoj kon-

Jakšić, Jovo Jakšić, Bogdan Krstić, Mato Starčević, dr Pavle Mitrović, Mirko Obradović i dr Mojsije Zon (7); Niš 7, Skopije 1, Valjevo 3, Kragujevac 2, Negotin 1, Požega 1, Šabac 1, Vršac 3, Žiži (Bonot) 2, Đurđevo (Banat) 2, Pančevo 1, Osijek 1 delegat. Ukupna 73 delegata i 2 gosta. Socijalist, br. 60, 29 marta 1921. Da je Zemaljskoj socijalističkoj konferenciji u Beogradu prisustvovao i Etbin Kristan, može se zaključiti iz diskusije Rudolfa Golubo, Socijalističke Radničke Novine, br. 64, 2. aprila 1921.

⁷³) U Sarajevu je 22. marta 1921. godine u Radničkom domu održana socijalistička konferencija sa sjedećim dnevnim redom: 1) Zemaljska socijalistička konferencija u Beogradu; 2) Izbor delegata za konferenciju. Pozvano je oko 120, a prisustvavalo je 60 članova. Referisao je Sreten Jakšić o predstojećoj Zemaljskoj konferenciji i osvrnuo se na istorijat bosanskohercegovačkog radničkog pokreta. Govorio je i Mirko Obradović. Za delegate su izabrani: Sreten Jakšić, Jovo Jakšić, Ponto Krekić, Mirko Obradović, Franjo Roušer, Bogdan Krstić, i Mato Starčević. ABiH, PU Pov. br. 286/21. — Izvještaj policijske direkcije za BiH o sastanku socijalista.

⁷⁴) Zemaljska socijalistička konferencija. Socijalist, br. 60, 29. marta 1921.; Izvještaj sarajevskog Akcionog odbora. Socijalističke Radničke Novine br. 63, od 1. aprila 1921. godine.

⁷⁵) Socijalist, br. 64. 2. aprila 1921.

⁷⁶) Živko Topalović, Načela i program SRPJ (prilog rezolucije za Zemaljsku konferenciju), Socijalist, br. 47, 13. marta 1921. godine. Prijedlog ove rezolucije počinje ovako: »Srpska socijaldemokratsko stranka, Socijaldemokratska stranka, Bosne i Hercegovine i Socijalistička radnička partija Hrvatske i Slavonije ujedinjene u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije, postavljaju sebi ova načela i program...«.

ferenciji. Ipak, već u to vrijeme očekivalo se da će u novoosnovanu Socijalističku radničku partiju Jugoslavije ući i centristi iz Hrvatske i Slavonije, koji su djelovali pod nazivom SRP Hrvatske i Slavonije (uporišta: Zagreb, Osijek, Slavonski Brod itd.). Konferencija srbijanskih i bosanskohercegovačkih centrista je, međutim, organizovana i sazvana bez prethodne konsultacije centrista iz Hrvatske zbog čega su ovi tražili njenu odgodu. Kao uslov njihovog pristupanja jedinstvenoj partiji, centristi iz Hrvatske su prethodno tražili ostvarenje sporazuma sa desnicom iz Hrvatske i Slovenije (SDSJ i JSDS), što se jasno vidi iz Zapisnika Glavnog odbora SDSJ sa sjednice od 16. i 17. marta 1921. godine⁷⁷⁾.

Rezultat centrističke konferencije u Beogradu bio je osnivanje nove Socijalističke radničke partije Jugoslavije u čiji sastav su ušle: Srpska socijaldemokratska stranka, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i Internacionalna socijaldemokratska partija u Vršcu⁷⁸⁾. Na konferenciji je izabrana Glavna partijska uprava Socijalističke radničke partije Jugoslavije i njen Izvršni odbor.⁷⁹⁾

Konferencija je usvojila Načela i program SRPJ, Odluke o taktici, Statut i Odluku o priključenju partije Internacionalnoj zajednici socijalističkih partija u Beču.⁸⁰⁾

⁷⁷⁾ AR Beograd, Zbirka V. Koraća/148 (Zapisnik sjednice Glavnog odbora SDSJ održane u Beogradu 16. i 17. III 1921). O diskusiji Vilima Bukšega na ovoj sjednici zapisničar je napisao ovo:

»Drug Bukšeg pruža poverljiviji prikaz razgovora o centrumašima, i moli da se o tome ništa ne iznese na javnost u interesu, da se u buduće mogu imati dobre informacije. Postoji izvjesna zategnutost i nepoverenje između zagrebačkih i beogradskih centrumaša. Konferencija u Beogradu je sazvana bez sporazuma sa Zagrebom i bez prethodne diskusije i sporazuma o predlozima. Usljed toga su zagrebački centrumaši poslali protest i tražili odgodu Konferencije. Ujedno su tražili da se stvori još pre konferencije sporazum s našom i slovenačkom strankom«.

U Povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji Vitimir Korać ističe da ova konferencija nije uspjela i da je dr Mijo Radošević došao na nju da kao »gost« uložiti protest što je ova konferencija bila sazvana po metodu »brodsko-beogradskog kongresa, bez prethodnog sporazuma...« Ova konferencija je pokazala da beogradski i bosanski centrumaši žele da se organizuju u posebnu stranku i protiv lijevih (komunista) i desnih (socijaldemokrata). Zagrebački centrumaši, međutim, težili su integralnom socijalističkom ujedinjenju, kojem su naginjali i zagrebački socijaldemokrati. Naprotiv, ovam ujedinjenju su se protivili i bosanski i većina srbijanskih centrumaša kao i srbijanskih bosanskih i vojvodanskih socijaldemokrati. Tako je ova konferencija svršila sa stvarnim neuspjehom«. V. Karać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. I, Zagreb 1929. str. 283, 284.

⁷⁸⁾ Načela i program SRPJ — Odluke Zemaljske konferencije, Socijalist, br. 94, 11 maja 1921. godine (Socijalističke Radničke novine).

⁷⁹⁾ U glavnu partijsku upravu SRPJ izabrani su: Dragiša Lapčević, Nedeljko Košanin, Živko Topalović, Blagoje Bračinac, Tasa Milojević, Dragiša Đurić, Miloš Timotić, Njegoslav Ilić, Milorad Belić (svi iz Beograda), Dragutin Pejić (Niš), Kosta Stefanović (Skoplje), Sreten Jakšić, Franjo Raušer, Panto Krekić, Ivan Unger, Mirko Obradović i Jovo Jakšić (Sarajevo) i Nikola Lind (Ziči Banat). U izvršni odbor glavne partijske uprave izabrani su: Dragiša Lapčević, Nedeljko Košanin (predsjednici); Živko Topalović i Miloš Timotić (sekretari); Tasa Milojević (blagajnik); Blagoje Bračinac, Dragiša Đurić, Njegoslav Ilić, Milorad Belić i Jovo Jakšić, članovi, Socijalističke radničke novine, br. 51, 30. marta 1921. godine.

⁸⁰⁾ Socijalističke radničke novine, br. 72, 76, 94, i 101 od 1921 god.

Usvojeni programski dokumenti novoosnovane centrističke partije imaju dosta sličnosti sa programima predratnih socijaldemokratskih partija Srbije i Bosne i Hercegovine, a dobrim dijelom i sa programom Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Obrazlažući Načela i program Partije, Živko Topalović je, između ostalog, rekao: »Primajući u potpunosti ova načela naša Socijalistička Radnička Partija Jugoslavije neposredni je nasljednik naših predratnih i posleratnih socijaldemokratskih i socijalističkih partija u Jugoslaviji.«⁸¹⁾

Desetog aprila 1921. godine u Sarajevu je održana skupština Socijalista-centrista, na kojoj je podnesen izvještaj sa Zemaljske konferencije u Beogradu i izabrana oblasna uprava Socijalističke radničke partije Jugoslavije.⁸²⁾ Podnoseći izvještaj o konferenciji u Beogradu, Sreten Jakšić je izjavio: »Smisao je, dakle, našega današnjeg rada u tome što mi nastavljamo naš stari predratni socijalistički rad, što se oslanjamo na odluke kongresa ujedinjenja sa pomenutim korekturama, što stojimo na gledištu deklaracije druga Dragiša Lapčevića i Akcionog programa Živka Topalovića koje su predložene na Vukovarskom kongresu i **zaključci Zemaljske konferencije u Beogradu od 27. i 28. marta nisu ništa drugo nego sinteza ovih naših ranijih gledišta, predloga i odluka.**«⁸³⁾

Ujedinjenje srbijanskih i bosanskohercegovačkih socijalista-centrista bio je samo jedan korak u okupljanju reformista u jedinstvenu partiju. Iako su se u mnogim pitanjima podudarale sa stavovima jugoslovenskih reformista (i desnice i centra), idejne osnove na kojima je osnovana Internacionalna radna zajednica socijalističkih partija, tzv. Druga i po internacionala, nisu odmah poslužile kao platforma za ujedinjenje jugoslovenskog reformističkog radničkog pokreta. Na ovim osnovama se, čak, nisu odmah ujedinile ni one partije i grupe koje su učestvovala na socijalističkoj konferenciji u Beču. U procesu ujedinjavanja reformističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji, usvojivši u potpunosti odluke Bečke konferencije, prvi su se, kako smo vidjeli, ujedinili centristi iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Vojvodine. Prvi uvodni dio programskih načela Socijalističke radničke partije Jugoslavije (SRPJ), u kojem su izložene opšte ocjene kapitalizma kao društvenog sistema, u potpunosti se podudara sa programima predratnih socijaldemokratskih partija Srbije i Bosne i Hercegovine, što znači da se ona u tom dijelu zasnivaju na Erfurtskom programu.⁸⁴⁾

U programskim načelima SRPJ politička situacija u Jugoslaviji ocijenjena je kao brzo jačanje kapitalističke privrede, a nacionalnim ujedinjenjem stvoreni su za to važni istorijski preduslovi. Kapitalistička

⁸¹⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 65, 3. aprila 1921. (Načela i program Partije).

⁸²⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 74, 14. aprila 1921. U oblasnu partijsku upravu izabrani su: Savo Kapor, Dragutin Bučar, Dušan Glumac, Ignjat Škoro, Petar Medić, Aćim Vlačić, Stjepan Dušak, a kao članovi glavne partijske uprave Sreten i Jovo Jakšić, Franjo Raušer, Panto Krekić, Ivan Unger i Mirko Obradović. U finansijsku kontrolu: Rudolf Fatner, Hinko Pregernik i Rade Pavlović.

⁸³⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 74, 14. aprila 1921. godine. (Obnavljanje socijalističkog pokreta u Bosni).

⁸⁴⁾ Uopredi uvodne dijelove Erfurtskog programa i programska načela SRPJ.

klasa u težnji da osigura svoju klasnu vladavinu i što prije i potpunije provede koncentraciju kapitala koristi se državom kao svojim klasnim instrumentom. Pri tome, ona upropaštava zaostalu sitnosopstveničku privredu i pojačava eksploataciju radničke klase. Zbog toga i jugoslovenska buržoazija postaje reakcionarna i stvara birokratsko-militarističku upravnu organizaciju. Nasuprot porobljavajućim težnjama kapitalizma, ističe se dalje u programskim načelima, proletarijat mora u okviru svojih klasnih organizacija voditi odlučnu klasnu borbu. »U ovoj situaciji, a polazeći sa napred izloženih osnovnih načela i direktiva za njen krajnji cilj uništenje kapitalizma«, Socijalistička radnička partija je istakla i svoj privremeni akcioni program, koji je dosta sličan akcionom programu Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista).

Akcioni program SRPJ govori o građanskim slobodama i jednakosti građana, zahtijeva republikanski oblik vladavine, **»jednu nacionalnu državu sa najširoom samoupravom administrativnih jedinica«**, ukidanje stajaće vojske, podržavanje saobraćaja, rudnika, šuma i čitave privrede koja služi javnim potrebama, zatim ukidanje svih monopola, carina, taksa i svih vrsta posebnih poreza, ukidanje postojećeg sistema i zavođenje novog progresivnog poreza na prihod itd. Najveći dio akcionog programa posvećen je socijalnoj i kulturnoj politici i radničkom zakonodavstvu.⁸⁵⁾

Osim Načela i programa, čiji je autor Živko Tapalović, značajan programski dokument SRPJ su i Odluke o taktici koje je izradio Dragiša Lapčević. U njima se ističe da je SRPJ **»klasna partija proleter-ske klase«**. Ona je revolucionarna partija, »jer se organizuje u težnji obaranja kapitalizma i zavođenja novoga društvenoga poretka koji se ima zasnovati na principima Socijalizma«. Dalje se ističe da osnovnim principima partije, koji su revolucionarni, odgovara i revolucionarna taktika. Kao revolucionarna SRPJ se bori za zaoštavanje klasne borbe, **»odbacuje svaku pomirljivu politiku prema buržoaziji«, »svaku težnju za učešće u vladi u okviru kapitalističkog poretka, kao god i pučizam i dezorganizovane borbe«**. SRPJ se, ipak, izjašnjava za učešće u izbornim borbama i u predstavničkim tijelima, ali **»ne u ulozi saradnika buržoaskih partija za izgrađivanje i učvršćivanje buržoaskog poretka, već kao kritičar, koji će na svakom konkretnom slučaju predstavničke djelatnosti raskrivati klasne suprotnosti, zaoštavati klasnu borbu i svekolikim pritiskom akcija masa iznuđivati ustupke koji će proleter-sku klasu uzdizati moralno i materijalno i osposobljavati je da, u zajednici sa internacionalnim revolucionarnim proletarijatom, što brže i što potpunije ispuni svoju istorijsku misiju.«** (I. K.) Za ovakvu svoju politiku partija se **»oslanja na proletarijat a ne na međuklase i deklasirane redove društvene«**.⁸⁶⁾

Uočljivo je da su Odluke o taktici, najvjerovatnije pod uticajem centrista iz Bosne i Hercegovine, zadržale i dalje oštar antiministerijalistički stav. Po našem mišljenju, takav stav je, ipak, više rezultat zao-

⁸⁵⁾ Načela i program SRPJ, Socijalističke radničke novine br. 94, 11. maja 1921.

⁸⁶⁾ Odluke Zemaljske konferencije o taktici, Socijalističke radničke novine, br. 101, 19. maja 1921

štrenih suprotnosti između centrista i zvanaša u Bosni i Hercegovini, a ne odraz dosljednosti novoosnovane partije. U to ćemo se, uostalom, ubrzo uvjeriti kada budemo razmatrali program jedinstvene partije jugoslovenskih reformista, u kojem ministerijalizam nije ni pomenut.

III — Osnivanje Socijalističke partije Jugoslavije

Osnivanje Socijalističke zajednice Jugoslavije, početkom avgusta 1921. godine, bio je sljedeći korak ka konačnom ujedinjenju jugoslovenskih reformista. Ali, i do ovakvo nepotpunog ujedinjenja reformističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji trebalo je prebroditi znatne i raznovrsne prepreke. Osim razlika koje su posljedica specifičnih društveno-ekonomskih i političkih uslova u kojima su se razvijali radnički pokreti u jugoslovenskim zemljama i pokrajinama, postojale su razlike ideološkog i organizacionog karaktera. Dodamo li ovome i suprotnosti koje su proizlazile iz različite internacionalne orijentacije, biće nam jasno koliko je put do ovog ujedinjenja bio težak i komplikovan. Razlike su se ispoljavale ne samo među radničkim pokretima pojedinih jugoslovenskih zemalja nego i u okviru njih samih. To se može vidjeti najbolje na primjeru radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Već od marta 1919. godine, pored Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koja je imala pretežan uticaj na većinu radništva u Bosni i Hercegovini djeluje i Jugoslovenska socijaldemokratska stranka (Zvono) za BiH. Nasuprot Socijaldemokratskoj stranci, koja je odigrala zapaženu ulogu u ujedinjenju revolucionarnog dijela jugoslovenskog proletarijata, zvanaši su bili najžešći protivnici ovog ujedinjenja i revolucionarnog radničkog pokreta uopšte.⁸⁷⁾ Ista ideološka shvatanja približila su ih desničarima iz Hrvatske i Slavonije, a početkom aprila 1920. godine Jugoslovenska socijaldemokratska stranka (Zvono) za BiH, zajedno sa desnicom iz Vojvodine, Hrvatske i Slavonije, ušla je u novoformiranu Socijaldemokratsku stranku Jugoslavije (SDSJ), koja je i dalje ostala sljedbenik Druge internacionale.⁸⁸⁾ Postojanje dviju socijalističkih partija u Bosni i Hercegovini uslovalo je i pocijepanost sindikalnog radničkog pokreta. Najveći dio sindikalnog članstva, organizovanog u okviru Glavnog radničkog saveza, nalazio se pod uticajem Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, odnosno Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Na drugoj strani, polusezonsko radništvo šumske industrije u BiH, koje je bilo organizovano u okviru Opšteg

⁸⁷⁾ O ulozi SDS BiH u borbi za ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata 1919. god. Vidi opširnije: Ibrahim Karabegović, O radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini od polovine 1917. do formiranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Knjiga VIII—IX, 1968/1969, str 205—233.

⁸⁸⁾ Toma Milenković, Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini — zvanaši (1919—1921), Istorija XX vijeka — Zbornik radova VII, Beograd 1965, str. 414; — Na sjednici Glavnog i Oblasnog odbora SDSJ, koja je održana 14. januara 1921. godine, Vitomir Koroć je izjavio da je SDSJ još »faktično član Druge internacionale«. ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/118.

radničkog saveza sa centralom u Zagrebu, nalazilo se pod uticajem Jugoslovenske socijaldemokratske stranke (Zvono) za BiH, odnosno Socijaldemokratske stranke Jugoslavije. Rascjep u Komunističkoj partiji Jugoslavije nije ublažio oštře suprotnosti između zvonaša i socijalista centrističkog pravca u Bosni i Hercegovini. Ove suprotnosti su nastavljene i nakon izlaska Obznane, poprimajući najčešće oblik ličnog obraćivanja.

Slična situacija i podjela u radničkom pokretu bila je i u drugim našim pokrajinama. Pored desničara, organizovanih u okviru Socijaldemokratske stranke Jugoslavije, u Hrvatskoj je, naročito u Zagrebu, postojala jaka centristička struja koju je predvodio dr Mijo Radošević. Kako smo vidjeli, osjetne razlike u pogledu internacionalne orijentacije postojale su i u samoj Socijaldemokratskoj stranci Jugoslavije. Nasuprot Glavnom odboru Stranke, Oblasni odbor u Zagrebu zalagao se još koncem 1920. i početkom 1921. godine da se Stranka uključi u Drugu i po internacionalu. I u slovenačkom radničkom pokretu postojala je pokrajinska i ideološka pocijepanost. Osim toga, Jugoslovenska socijaldemokratska stranka Slovenije učestvovala je na Bečkoj konferenciji i ne konsultovavši se sa desničarima iz Hrvatske, Slavonije i Srbije, sa kojima je činila zajednički parlamentarni klub.

U ovakvim uslovima Jugoslovenska socijaldemokratska stranka Slovenije je, na osnovu mandata koji je dobila na Bečkoj konferenciji, preuzela inicijativu u iznalaženju mogućnosti za ujedinjenje svih socijalističkih partija Jugoslavije (JSDS, SDSJ, SRPJ).

O mogućnostima ujedinjenja socijalista-desničara i socijalista centrističkog smjera bilo je govora još polovinom januara 1921. godine na nekoliko sjednica Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Jugoslavije.⁸⁹⁾ Oblasni odbor Socijaldemokratske stranke Jugoslavije u Zagrebu samoinicijativno je pokrenuo akciju za ujedinjenje socijalista svih pravaca u Jugoslaviji, ali je ova akcija naišla na otpor oblasnih odbora u Sarajevu, Beogradu i Novom Sadu. Smatralo se, naime, da je ova akcija preuranjena i da još ne postoje ni minimalni uslovi za takvo ujedinjenje. Imajući u vidu ranije suprotnosti i činjenicu da je prošao tek nepun mjesec dana od isključenja centrista iz redova Komunističke partije Jugoslavije, a i podijeljenost u redovima desničara, za ujedinjenje centrista i desnice tada zaista nisu postojali realni uslovi. Na sjednici Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Jugoslavije od 15. januara 1921. godine rečeno je da »principijelno ne stoji ništa na putu ka ujedinjenju«, ali je, zaključeno da se ujedinjenje od strane Socijaldemokratske stranke Jugoslavije ne forsira, kako se to ne bi shvatilo kao slabost desnice.⁹⁰⁾

Osim sjednice Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Jugoslavije sa predstavnicima Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije, koja je održana 16. januara 1921. godine u Zagrebu, nije do

⁸⁹⁾ ARP, Beograd, Zbirka, V. Korać/118, 119, 120 i 243.

⁹⁰⁾ ARP Beograd, Zbirka V. Korać/119 (Zapisnik sa sjednice Glavnog odbora SDSJ Sa Oblasnim odborom u Zagrebu održano 15. januara 1921).

ljeta iste godine ništa konkretno preduzeto u vezi sa ujedinjenjem socijalista desne i centrističke orijentacije. Sve se svodilo na privatne razgovore između istaknutih ličnosti postojećih struja.⁹¹⁾ Pored ovih, postojali su i zvanični kontakti i pregovori vođeni na osnovu odobrenja glavnih partijskih uprava. Tako su sa centristima, pred njihovu zemaljsku konferenciju u Beogradu 27. marta 1921. godine, u ime Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije, kontaktirali Etbin Kristan, a u ime Socijaldemokratske stranke Jugoslavije Nedeljko Divac i Vilim Bukšeg. Ovi kontakti su se uglavnom završili dogovorom da se obustave obostrani napadi i vrijeđanja preko štampe i da se pregovori o ujedinjenju vode iskreno i bez »manevrisanja«. Tom prilikom je Nedeljko Košanin⁹²⁾ pozvao socijaliste iz Slovenije i Hrvatske da kao gosti prisustvuju konferenciji centrista u Beogradu 27. marta 1921. godine⁹³⁾.

Uporedo sa pregovorima između desnice i centrista, međusobno su kontaktirali, i prije i poslije održavanja Zemaljske konferencije centrističke struje u Beogradu, i istaknuti predstavnici desnice iz Slovenije, Hrvatske i Srbije. To je i razumljivo ako se uzme u obzir njihova dotadašnja povezanost, saradnja i činjenica da je prevazilaženje međusobnih suprotnosti bio jedan od najvažnijih preduslova potpunog ujedinjenja jugoslovenskih socijalista. Prije otklanjanja postojećih suprotnosti između JSDS Slovenije i SDSJ, tada najznačajnijih socijalističkih grupa-cija u Jugoslaviji, nije se moglo ni zamisliti potpuno socijalističko jedinstvo. Zbog toga se postavlja pitanje: koje su to suprotnosti i u čemu se one sastoje?

Prije odgovora na ovo pitanje potrebno je istaći da su ove dvije stranke još od početka stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, učešćem njihovih poslanika u nekoliko vlada i formiranjem zajedničkog socijalističkog parlamentarnog kluba, tijesno saradivale i po svojoj idejnoj orijentaciji bile veoma bliske. Ozbiljnije nesuglasice između Jugoslovenske Socijaldemokratske stranke Slovenije i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije počele su od momenta istupanja Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije iz Druge internacionale i pristupanja Internacionalnoj radnoj zajednici u Beču.⁹⁴⁾

⁹¹⁾ Takvi razgovori su vođeni između zagrebačkih centrista i desnice i između Dragiše Lapčevića, jednog od prvaka srbijanskih centrista, i Nedeljka Divca, prvaka srbijanski desničara, ARP Zbirka V. Korać (148). (Zapisnik sa sjednice Glavnog odbora SDSJ, održane u Beogradu 16. i 17. marta 1921).

⁹²⁾ Nedeljko Košanin je na Zemaljskoj konferenciji centrista održanoj u Beogradu 27. marta 1921. izabran za jednog od predsjednika Socijalističke radničke partije Jugoslavije.

⁹³⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Koraća (148).

⁹⁴⁾ JSDS Slovenije istupila je iz Druge internacionale koncem 1920. godine na Kongresu u Mariboru, ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/120. ARPJ Beograd, Zbirka V. Korać/182. Pismo Centralnog sekretarijata JSDS Glavnom odboru SDSJ od 16. maja 1921. godine. V. Korać je bio ministar za socijalnu politiku u prvoj vladi Stojana Protića i u prvoj i drugoj vladi Ljube Davidovića.

Vilim Bukšeg je bio ministar za ishranu i obnovu zemlje u prvoj i drugoj vladi Ljube Davidovića.

Anton Kristan je bio ministar šuma i ruda u prvoj i drugoj vladi Ljube Davidovića. — F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata II, Zagreb 1961, str. 287—289.

Prvi zvanični kontakt ovih stranaka nakon Obznane bio je sastanak glavnih odbora u Zagrebu 16. januara 1921. godine. Na ovom sastanku se, pored ostalog, raspravljalo o učešću slovenačkih socijalista na predstojećoj internacionalnoj konferenciji u Beču i o prijedlogu da na njoj učestvuje Socijaldemokratska stranka Jugoslavije. Slovenački socijalisti, koji su na ovom sastanku ostali odlučni pri svojoj ranijoj odluci, pokušali su privoljeti vođstvo Socijaldemokratske stranke Jugoslavije da i njeni predstavnici uzmu učešća na Bečkoj konferenciji. Kada se u tome nije uspjelo, donesen je zaključak da se formira komisija od po četiri predstavnika dviju partija, koja je imala zadatak da izvrši sve potrebne pripreme za njihovo konačno ujedinjenje.⁹⁵⁾ Međutim, u vezi sa ovim zaključkom nije ništa učinjeno sve do konca marta 1921. godine, pred ujedinjenje srbijanskih i bosanskohercegovačkih centrista, kada su suprotnosti između slovenačkih socijalista i vođstva Socijaldemokratske stranke Jugoslavije ponovo došle do izražaja. Izgleda da je vođstvo Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije tek koncem marta zvanično upoznalo Socijaldemokratsku stranku Jugoslavije sa odlukama Bečke konferencije. To se može zaključiti iz pisma kojeg je, u ime Socijaldemokratske stranke Jugoslavije, uputio Vitomir Korać Izvršnom odboru Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije 6. aprila 1921. godine. Iz Koraćevog odgovora se vidi da je to pismo Jugoslovenska socijaldemokratska stranka Slovenije uputila Socijaldemokratskoj stranci Jugoslavije tek 26. marta, dan uoči centrističke konferencije u Beogradu⁹⁶⁾. Iako nam je sadržaj pisma JSDS nepoznat, očigledno je da su se u njemu nalazili prijedlozi slovenačkih socijalista o ujedinjenju.⁹⁷⁾

Iz prepiske koja je između glavnih odbora i prvaka Socijaldemokratske stranke Jugoslavije i Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije vođena u toku marta, aprila i maja 1921. godine, može se doći do ovih zaključaka: prvo, za potpuno socijalističko ujedinjenje bilo je neophodno premostiti suprotnosti između dviju stranaka; drugo, te suprotnosti su se sastojale u tome što Socijaldemokratska stranka Jugoslavije nije htjela da prizna nikakve preduslove ujedinjenja, pa time ni zaključke Bečke konferencije da istupi iz Druge internacionale, jer su doneseni bez njenog učešća i, treće, još su postojale veoma izražene suprotnosti između Socijaldemokratske stranke Jugoslavije i novo-

⁹⁵⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/1920. U komisiju su ispred SDSJ ušli: Vitomir Korać, N. Divac, V. Bukšeg i jedan Bosanac, ispred JSDS E. Kristan, dr M. Korun i R. Golouh, V. Korać/182)

⁹⁶⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/162.

⁹⁷⁾ Iz odgovora V. Koraća vidi se da su: 1) Slovenci na Bečkoj konferenciji preuzeli mandat da rade na ujedinjenju socijalista u Jugoslaviji, i 2) da je kao preduslov za ujedinjenje bilo prihvatanje zaključaka Bečke konferencije i istup iz Druge internacionale (Izvršnom odboru JSDS Slovenije Bgd. 6. aprila 1921). — ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/162.

Iz pisma Centralnog tajništva JSDS za Sloveniju od 16. maja 1921. godine Glavnom odboru SDSJ u Beogradu vidi se da je, pored ostalog, JSDS predlagala »zjedinjenje v federativnam smislu. Stranke bodo omejene teritorijalno, bado na svojem teritoriju samostajne v vseh zadevah razen tistih, ki jih bo dogovor rezerviral skupnemu izvršavalnem odboru. »...ARP. Bgd. Zbirka V. Korać/182.

formirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije. Ove suprotnosti su se naročito ispoljavale u borbi za članstvo, organizacije i uticaj u po-jedinim pokrajinama.⁹⁸⁾ S druge strane, saradnja između desnice iz Slo-venije (JSDS) i centrističke SRPJ, do koje je došlo poslije njihovog zajedničkog učešća na Bečkoj konferenciji ,gdje je osnovana tzv. Druga i po internacionala, bio je trn u oku desnici iz Hrvatske i Srbije (SDSJ), koja je pristanak na uslove za ujedinjenje donesene u Beču smatrala kapitulacijom pred centristima.⁹⁹⁾

Odbacivši bilo kakve preduslove za stupanje u pregovore o uje-dinjenju, Glavni odbor Socijaldemokratske stranke Jugoslavije predložio je Jugoslovenskoj socijaldemokratskoj stranci Slovenije svoje uslove za ujedinjenje. Uslovi SDSJ su predviđali prethodnu izradu platforme uje-dinjenja, zasnovanu na programima dviju stranaka. U vezi sa pitanjem taktike, platforma bi morala imati tako širok okvir u koji bi se mogli obuhvatiti svi socijalisti. Osim uslova koji pretpostavljaju potpuno uje-dinjenje, unifikaciju, Glavni odbor Socijaldemokratske stranke Jugosla-vije predvidio je i mogućnost tzv. kooperativnog načina ujedinjenja, gdje svaka stranka zadržava svoj program i statut, održava svoje posebne kongrese itd. Kooperaciji je bio cilj stvaranje jedinstvenog fronta prema kapitalizmu i građanskim strankama, jedinstveno istupanje u parlamentu i na izborima i dogovaranje pred preduzimanje značajnijih akcija. Ovaj drugi prijedlog bi predstavljao jedno prelazno stanje pred potpuno uje-dinjenje. Na kraju je Vitomir Korać u ovom pismu predložio da se sa-stanu delegati dviju stranaka i naprave jednu platformu ujedinjenja, kojoj ne bi prethodili nikakvi preduslovi za ujedinjenje. Postignuti spo-razum o platformi odobrile bi partijske uprave i kongresi i tek onda bi on postao obaveza za obje stranke.¹⁰⁰⁾

Neiskrenost u pregovorima oko ujedinjenja i težnja svake par-tije da sačuva svoje pozicije i uticaj (teritorija, uticaj u sindikalnom pokretu, finansije itd.) i u ujedinjenoj partiji glavna su karakteristika ovih pregovora. Osim toga, iz postojećih sačuvanih arhivskih dokume-nata vidi se da su u ovim pregovorima socijalisti iz Slovenije, putem saradnje s dojučerašnjim ideološkim protivnicima — centristima iz Sr-bije, pokušavali nametnuti socijalistima-desničarima iz Hrvatske svoje uslove ujedinjenja, onakve kakvi su predviđeni na Bečkoj konferenciji. Računajući na unutrašnje nesuglasice u redovima desnice u Sloveniji i u redovima centrista¹⁰¹⁾, Glavni odbor socijaldemokratske stranke Ju-

⁹⁸⁾ Centristi su nastojali da učvrste svoje pozicije u sindikalnom pokretu preko Save i Dunava u Bačkoj, Banatu i Sremu, ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/162.

⁹⁹⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/192. (Izvršnom odboru JSDS Ljubljana, Beograd 23. maja 1921. godine).

¹⁰⁰⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/192. Izvršnom odboru JSDS Ljubljana, Beograd, 23. maja 1921. godine.

¹⁰¹⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/461. Pisma V. Koraća Vilimu Bukšegu od 26. maja 1921. godine (Predviđanja V. Koraća ubrzo su se obistinila. Naime, u Glavnom odboru JSDS za Sloveniju uskoro je došlo do toga da je iz Glavnog odbora izbačen Zvonimir Bernot (u dokumentu se kaže da je Etbin Kristan potpuno dezavuisao Zvonimira Bernota). Z. Bernot je socijalistički prvak iz Maribora. On je sa R. Golouham govorio na mitingu u Mariboru 6. marta 1921. godine o odlukama Bečke konferencije i potrebi ujedinjenja (I. K.).

goslavije na čelu sa Vitomirom Koraćem zauzeo je odlučan i nepomirljiv stav koji je, na koncu, prisilio slovenačke socijaliste na popustljivost i prihvatanje, uglavnom, onakve koncepcije ujedinjenja kakvu je predlagala Socijaldemokratska stranka Jugoslavije. Koncem maja ili početkom juna 1921. godine Jugoslovenska socijaldemokratska stranka Slovenije pristala je na razgovore sa Socijaldemokratskom strankom Jugoslavije, bez obzira na sve ranije nesuglasice¹⁰²). Već 10. juna održan je sastanak predstavnika dviju stranaka kojem su prisustvovali Etbin Kristan, dr Milan Korun, Josip Kopač (JSDS), Nedeljko Divac i Vitomir Korać (SDSJ). Iz zapisnika sa ovog sastanka vidi se da se raspravljalo o platformi ujedinjenja, odnosu prema centristima, politici prema buržoaskim strankama, agrarnoj politici, sindikalnom pokretu i internacionalnoj orijentaciji. Iz zapisnika se, međutim, ne može zaključiti da su već tada doneseni neki čvršći zaključci o ujedinjenju ove dvije stranke, ali je jasno da je pitanje buduće internacionalne orijentacije ostavljeno za predstojeći kongres jedinstvene stranke¹⁰³).

Uporedo s ovim, nastavljeni su i kontakti s centristima, odnosno Socijalističkom radničkom partijom Jugoslavije. Tako su razgovori između Vilima Bukšega i Dragiše Lapčevića, koji su vođeni 16. juna iste godine, završeni sporazumom o izradi platforme za ujedinjenje na osnovama Erfurtskog programa, u kojoj će se naglasiti klasni karakter partije. Zaključeno je da se ne govori o ličnostima i da se sporna pitanja, naročito ministerijalizam, raščiste ili privremeno ostave po strani. U vezi sa pitanjem internacionalne orijentacije postignut je sporazum da o tome donese odluku prvi kongres buduće jedinstvene partije, a da tada da ovo pitanje ne bude prepreka i uslov za ujedinjenje. Na kraju je Vilim Bukšeg prihvatio obavezu da izradi nacrt za sindikalno ujedinjenje (GRS, ORS i Strokovna komisija).¹⁰⁴

Nakon ovakvih kontakata i pregovora, članovi komisije za pregovore o ujedinjenju, koji su zastupali Socijaldemokratsku stranku Jugoslavije, pod rukovodstvom Vitomira Koraća izradili su prijedlog nacрта za ujedinjenje sa Jugoslovenskom socijaldemokratskom strankom Slovenije, a kasnije i sa Socijalističkom radničkom partijom Jugoslavije.

U osnovici za sporazum konstatuje se »da u pogledu principa između sve tri stranke ne postoji nikakva razlika, jer sve tri stranke imaju iste poglede na društveni poredak«. Cilj socijaldemokratije je »da putem organizovane i prosvjećene borbe u prvom redu najamnog radništva« izmijeni postojeći društveni poredak i da ga zamijeni socijalističkim »u kome će vladati ne samo građanska i politička jednakost,

Socijalist, br. 46, 12. marta 1921. — O postojanju više struje u JSDS Slovenije vidi: Toma Milenkavić, Socijalistička partija Jugoslavije (1921—1929), Beograd, 1974, str. 38—39.

¹⁰²) ARP, Zbirka V. Korać/461.

¹⁰³) ARP, Zbirka V. Korać/208. (Zapisnik sa sastanka predstavnika SDSJ i JSDS, koji je održan 10. juna 1921. godine).

¹⁰⁴) ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/211. (Zapisnik o razgovoru između Dragiše Lapčevića i Vilima Bukšega, 16. 6. 1921. godine).

već i ekonomska, zasnovana na opštoj obavezi rada i na zajednici sredstava za proizvodnju«. Borba za »popravku materijalnog i moralnog položaja« radničke klase označena je kao bliži cilj socijaldemokratije.¹⁰⁵⁾

Socijaldemokratska stranka Jugoslavije i Jugoslovenska socijaldemokratska stranka Slovenije »smatraju kao polaznu tačku svoje političke borbe najamnu radničku klasu varoši i sela«. Ali, uz naglašavanje klasnog karaktera partije, istovremeno se ukazuje na potrebu oslanjanja i na druge društvene slojeve, »koji iz uverenja ili iz nužde prihvataju osnovne principe socijalizma...« Što se tiče borbenih sredstava i puteva za ostvarenje socijalizma »**Obe stranke smatraju organizovanu i prosvućenu radničku borbu kao glavnu osnovicu**«. (Podvukao I. K.) Pitanje međunarodne orijentacije ostavljeno je otvoreno do prvog zajedničkog kongresa. Osnovica za sporazum sadrži zajedničke obaveze do konačnog ujedinjenja i predviđa formiranje radne zajednice socijalista Jugoslavije, koja je imala zadatak da se brine o zajedničkim istupima u svim manifestacijama. U njenom okviru se obrazuje Odbor ujedinjenja od 12 članova (po četiri iz svake partije) kojomu je povjereni izrada prijedloga programa i statuta buduće partije.¹⁰⁶⁾

Pošto su predloženu Osnovicu za sporazum proučili, delegati Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije Etbin Krstan, dr Milan Korun, Rudolf Golouh i Ivan Tokan dali su 7. jula sljedeću izjavu: prvo, od Socijaldemokratske stranke Jugoslavije predloženi elaborat za ujedinjenje s naznačenim korekturama smatramo za primjernu podlogu za ujedinjenje sa Socijaldemokratskom strankom Jugoslavije i u daljem toku sa Socijalističkom radničkom partijom Jugoslavije, te ga zato prihvaćamo zadržavajući sebi pravo da ga sporazumno s delegatima Socijaldemokratske stranke Jugoslavije, prilikom pregovaranja sa Socijalističkom radničkom partijom Jugoslavije, promijenimo prema potrebama ujedinjenja.¹⁰⁷⁾ Na taj način je početkom jula 1921. godine ostvaren sporazum između Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije (Hrvatska, Slavonija, Vojvodina, Srbija i BiH) i izrađena podloga za ujedinjenje sa centristima.

Na drugoj strani, pristupanjem centrista iz Hrvatske i Slavonije Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije, završen je proces okupljanja ove reformističke struje. Pošto je centristička grupa oko zagrebačkog Socijalista upoznala svoje članstvo sa glavnim dokumentima i odlukama (Načela, Taktika, Statut) Zemaljske konferencije u Beogradu od marta 1921, na konferenciji u Zagrebu, maja iste godine, donesen je zaključak da se stara Socijalistička radnička partija Jugoslavije za Hrvatsku i Slavoniju priključi novoj centrali u Beogradu.¹⁰⁸⁾ Tako su se počele ostvarivati pretenzije centrističke Socijalističke radničke partije Jugoslavije, koja se smatrala nasljednikom ranijih Socijaldemokratskih stranaka u Srbiji i Bosni i Hercegovini i nasljednikom Socijalističke radničke

¹⁰⁵⁾ Osnovica za sporazum. ARP, Beograd, Zbirka V. Korać 269.

¹⁰⁶⁾ Isto.

¹⁰⁷⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/213. Izjava o ujedinjenju JSDS i SDSJ.

¹⁰⁸⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 131, 26. 6. 1921; Glas Slobode, br. 9, 7. 7. 1921. godine.

partije Jugoslavije (k), da svoj uticaj proširi na cijeli teritorij Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca. Za razliku od Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije, koja je bila čisto regionalna partija, slične tendencije pokazivala je i Socijaldemokratska stranka Jugoslavije. To je bio jedan od glavnih razloga što su beogradskim centristima pripisivane diktatorske težnje u radu na ujedinjenju.¹⁰⁹⁾

Pregovore o ujedinjenju propratila je u štampi živa rasprava između predstavnika desnice i centrista. U polemici sa desničarima iz Hrvatske i Slovenije srbijanski centristi su se, uprkos postojećim razlikama u teoriji i taktici, načelno izjasnili za ujedinjenje, naglasivši da će se postojeće razlike u ujedinjenoj partiji lakše otkloniti. Značajno mjesto u polemici zauzima članak Živka Topalovića objavljen pod naslovom »Dva oportunizma«.¹¹⁰⁾ U njemu je autor polemisao sa najistaknutijim predstavnikom ministerijalizma u jugoslovenskom radničkom pokretu Vitomiro Koraćem i njegovim stavovima izloženim u brošuri, koja nosi naslov »Zašto su socijalni demokrati išli u ministre?«¹¹¹⁾ Živko Topalović je iz Koraćeve brošure prvo izdvojio dio u kojem autor opravdava saradnju sa onim građanskim strankama koje imaju iste ili slične praktične, političke, socijalno-ekonomske i druge ciljeve kao i socijaldemokrati. U pomenutoj brošuri Vitomir Korać je pokušao da opravda učešće socijaldemokrata u vladi Narodnog vijeća i u prvim vladama Stojana Protića i Ljube Davidovića. Po mišljenju Vitomira Koraća, glavni krivac za prvi rascjep u socijaldemokratskim partijama na teritoriji Austro-Ugarske bilo je vodstvo Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koje je odbilo svaku saradnju sa buržoazijom i energično se suprostavilo ministerijalističkoj politici.¹¹²⁾ Osporivši desnici opravdanost ministerijalističke politike, koja je vodila do napuštanja klasne borbe i razočarenja proletarijata, Živko Topalović je Vitomira Koraća i njegovo učešće u prvoj jugoslovenskoj vladi označio kao glavni uzrok za rascjep do kojeg je došlo u jugoslovenskoj socijaldemokratiji pred Kongres ujedinjenja.¹¹³⁾ Po mišljenju Živka Topalovića, krivac za drugi rascjep, do kojeg je došlo na Vukovarskom kongresu, je »lijevi oportunizam«, koji je uz pomoć Moskve unio u radnički pokret svoj sektaški duh i dogmatsko shvatanje socijalizma. Izlaz iz ovog stanja on vidi u povratku »ka starom učenju da oslobođenje proletarijata može biti isključivo delo proletarijata, koji se trajno organizovano bori protiv buržoazije i koji tu borbu povećava i pooštava sa postepenim povećanjem svoje klasne snage, a ne vrši skokove niti traži saveze sa tuđim klasama.«¹¹³⁾ Drugi istaknuti predstavnik i teoretičar Socijalističke radničke partije Jugoslavije Zdravko Todorović, u očiglednoj namjeri da što više ublaži dotadašnje oštre suprotnosti između centrista i desnice, došao je do zaključka da se Kongres ujedinjenja »opredelio prema boljševizmu više opozicijom ministerijalizmu nego pazna-

¹⁰⁹⁾ Na putu ka ujedinjenju, Socijalističke Radničke Novine, br. 131, 26. juna 1921.

¹¹⁰⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 134, 135 i 136/1921.

¹¹¹⁾ Isto.

¹¹²⁾ Živko Topalović, Dva oportunizma, Socijalističke Radničke Novine, br. 135, 2. jula 1921. godine.

¹¹³⁾ Isto.

vanjem i analizom odnosa i iskustva proleterskog režima u nerazvijenoj Rusiji«.114) Ovaj zaključak je, po našem mišljenju, najbliži istini, ali se on isključivo može odnositi samo na centrističku struju i njen stav u vrijeme pripreme i održavanja Kongresa ujedinjenja. Suprotnosti između centrista i desnice u jugoslovenskom radničkom pokretu koncem 1918. i početkom 1919. godine, posebno izrazit antiministerijalizam vodstva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, tadašnja revolucionarna situacija u svijetu i u našoj zemlji, najviše su doprinijeli privremenom približavanju centrista komunističkoj struji i njihovom kompromisu na Kongresu ujedinjenja 1919. godine.

U članku »Jedna klasa — jedna partija«, Sava Muzikravić je odbacio mogućnost ujedinjenja sa komunistima.115) Istakavši razlike koje su postojale među socijalistima u raznim našim pokrajinama, on se založio za što skorije ujedinjenje, ali za »ujedinjenje **patrija**, a ne **ličnosti**«.116) Kao istaknuti teoretičar i član ranijeg Akcionog odbora srbijanskih centrista, Sava Muzikravić je bio vjerovatno upoznat sa tokom pregovora. I sam nezadovoljan, on je sumnju u način na koji su se vodili pregovori o ujedinjenju desnice i centrista zasnivao na činjenici da je, zahvaljujući ujedinišim ličnim kontaktima nekoliko istaknutih autoriteta i jedne i druge strane, početkom avgusta stvorena platforma za osnivanje jedinstvene Socijalističke partije. Vitomir Korać, savremenik i aktivni učesnik u ovim događajima, u svojoj **Povjesti radničkog pokreta** navodi da je »ličnim doticanjem i posredovanjem« Dragiše Lapčevića, Etbina Kristana i Vilima Bukšega došlo do socijalističke konferencije u Beogradu, na kojoj je osnovana Socijalistička zajednica Jugoslavije.117) Na osnovu podataka do kojih smo došli zahvaljujući sačuvanoj zbirci dokumenata Vitomira Koraća, ovo mišljenje se može u potpunosti prihvatiti.

Nepun mjesec dana kasnije, koncem avgusta 1921, objavljen je u Socijalističkim radničkim novinama tekst sporazuma između predstavnika Jugoslavenske socijaldemokratske stranke Slovenije, Socijaldemokratske stranke Jugoslavije i Socijalističke radničke partije Jugoslavije.118) U ovom sporazumu se navodi da su delegati glavnih odbora

114) Zdravko Todorović, Ko je u pravu? Socijalističke radničke novine, br. 160, 2. avgusta 1921. godine

115) Ovo je odgovor D. Lapčeviću, koji je zastupao mišljenje da u ujedinjenu stranku treba okupiti i svu radničku klasu, od najljeviših do najdesnijih. Dr Toma Mišljenković, Socijalistička partija Jugoslavije (1921—1929), ISI, Beograd 1974, str 49, 70—71.

116) Socijalističke Radničke Novine, br. 163, 5. avgusta 1921. god.

117) Na ovoj konferenciji, koja je održana u stanu narodnog poslanika N. Divca učestvovali su: V. Bukšeg, D. Lapčević, N. Divac, J. Kopač, V. Korać, Ž. Tapačević, B. Bračinac, Z. Bernot, J. Šmitran, F. Kisovar, I. Tokan i R. Golouh, Socijalističke Radničke Novine, br. 181, 27. avgusta 1921. godine; Vitomir Korać: Povjest, knj. I, str. 284.

118) Socijalističke Radničke Novine, br. 181, 27. 8. 1921. godine. (Ka ujedinjenju) — U toku jula 1921. i u redovima SDSJ vršene su intenzivne pripreme za pristupanje jedinstvenoj socijalističkoj partiji. Vitomiru Koraću je posebno stalo da ne bude u tim pripremama preduhitren. To se može zaključiti iz njegovog cirkularnog pisma članovima Glavnog odbora stranke u kojem, pored ostalog,

ovih partija, na sastancima 1. i 2. avgusta 1921. godine u Beogradu, konstavovali da je neophodno ujedinjenje socijalističkog pokreta u Jugoslaviji. Donesena je odluka da se osnuje Socijalistička zajednica Jugoslavije (u ranijem sporazumu Radna zajednica socijalista Jugoslavije) koja će do konačnog ujedinjenja zajednički zastupati interese jugoslovenskog socijalističkog pokreta u svim važnijim pitanjima političkog i socijalnog života. Dogovoreno je da u parlamentarnom radu poslanici socijalističkih stranaka čine zajednički klub i da u svim pitanjima istupaju kao cjelina. U okviru Socijalističke zajednice Jugoslavije obrazovan je Odbor ujedinjenja od 12 članova, koji je imao zadatak da pripremi zajednički kongres i izradi podloge za program i statut jedinstvene partije. Na konferenciji od 1. i 2. avgusta delegati triju partija sporazumjeli su se da se za program buduće partije uzme maksimalni dio Erfurtskog programa, a minimalni dio, koji sadrži praktične zahtjeve, da se izradi na osnovu dotadašnjih programa sve tri stranke. U odluci o statutu rečeno je da će on »obezbijediti unutrašnju organizaciju ujedinjene partije kao jedne partije za cijelu zemlju, na potpuno demokratskoj osnovi sa proporcionalnim zastupstvom u svima upravnim telima i ustanovama partijskim, sa potpunom slobodom zastupanja gladišta«. ¹¹⁹⁾ Na kraju je naglašeno da sve tri stranke polaze od uvjerenja da se do socijalističkog društva može doći »razvićem privrede, koja danas neminovno uzima kapitalistički oblik i klasnom borbom proletarijata«. U pitanju borbenih sredstava i puteva za ostvarenje socijalističkog društva sve tri stranke su bile jednoglasne da je glavno sredstvo »organizovana klasna borba radničkih masa«, ali je istaknuto da će se buduća stranka služiti i ostalim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju, u prvom redu učešćem u predstavničkim tijelima. U pogledu internacionalne orijentacije do narednog osnivačkog kongresa svakoj partiji je ostavljena mogućnost slobodnog odlučivanja. ¹²⁰⁾ Sporazum od 2. avgusta 1921. godine odobrila su vodstva zainteresovanih partija u prvoj polovini avgusta iste godine. ¹²¹⁾

stoji: »Prema raspoloženju na posljednjoj sjednici G. O. ne sumnjam da će protokol sporazuma biti prihvaćen. Isto tako je nesumnjivo, da će na protokol sporazuma pristati i Slovenska partija. **Prema tome nama ne preostaje drugo, već da ga prihvatimo, da se ne izolujemo** (I. K.) Radi ovih razloga, ja već šaljem uredništvima naših listova protokol sporazuma za objavu«. — ARP — Beograd, Zbirka V. Korać/226.

¹¹⁹⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Koraća/266. (Protokol sporazuma socijalističkih stranaka Jugoslavije); Ka ujedinjenju — Odluka. Socijalističke Radničke Novine, br. 181, 27. avgusta 1921; Zvono, br. 54, 3. septembra 1921. (Platforma ujedinjenja); Rudolf Golouh, Postoletja spominov, Ljubljana, 1966, str. 251—252.

¹²⁰⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/266. — Protokol... Socijalističke radničke novine, br. 181, 27. 8. 1921.

Sporazum su potpisali: Vilim Bukšeg, Vitomir Korać, Nedeljko Divac, Jovo Šmitran (SDSJ), Dragiša Lapčević, Živko Topalović, Blagoje Bračinac (SRPJ), Josip Kopač, Zvonimir Bernot, Ivan Tokan, Rudolf Golouh i Filip Kisovar (JSDS).

¹²¹⁾ Glavna partijska uprava SRPJ odobrila je ovaj sporazum na sjednici od 7. avgusta. O ovoj odluci Živko Topalović je obavijestio Glavnu upravu SDSJ dopisom od 10. avgusta 1921. godine. Istovremeno je on predložio da se sporazum objavi u partijskoj štampi 20. avgusta. Osim toga, Živko Topalović je obavijestio vodstvo SDSJ da su u Odbor ujedinjenja u ime SRPJ delegirani Dragiša Lapčević, Živko Topalović, Mijo Radošević i Blagoje Bračinac. — ARP,

Upoređenjem osnovice za sporazum koju je sastavilo vodstvo SDSJ i usvojenog Protokola sporazuma socijalističkih stranaka Jugoslavije od 2. avgusta 1921. godine može se uočiti velika sličnost ova dva dokumenta, iz čega se može zaključiti da su uglavnom prihvaćeni svi prijedlozi Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Jugoslavije.

Pri izradi sporazuma na osnovu kojeg je stvorena Socijalistička zajednica Jugoslavije nisu učestvovali predstavnici socijalista — centrista iz Bosne i Hercegovine.¹²²⁾ Neki beogradski listovi donijeli su vijest da je na pregovorima za ujedinjenje socijalističkih partija u Jugoslaviji, pored ostalih, učestvovao i Jovo Jakšić iz Sarajeva, ali je ova vijest kao netačna demantovana u sarajevskom Glasu Slobode.¹²³⁾ Na osnovu ovih vijesti iz štampe i činjenice da se Jovo Jakšić baš u to vrijeme nalazio u Beogradu, može se, ipak, zaključiti da je on kao delegat Oblasnog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu bio određen da prisustvuje pomenutom sastanku, ali se od ovoga u posljednjem trenutku odustalo zbog prisustva Jove Šmitrana. Nije bez osnove pretpostavka da su organizatori ovog sastanka, imajući u vidu nepremostive suprotnosti između zvanaša i centrista u Bosni i Hercegovini, namjerno izbjegli da pozovu na sastanak predstavnike Oblasnog odbora SRPJ za BiH, stavivši ih tako pred svršen čin. Tako su značajne odluke koje su poslužile kao platforma za potpuno ujedinjenje jugoslovenskih socijalista donesene bez učešća predstavnika centrističke struje iz Bosne i Hercegovine.

Nekoliko dana poslije konferencije predstavnika socijalističkih partija u Beogradu, u sarajevskom Glasu Slobode iznesen je stav Oblasnog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije za BiH prema sporazumu o ujedinjenju. U izjavi koju je donio list i koja se može smatrati zvaničnom, ističe se da socijalistički proletarijat Bosne i Hercegovine, koji je »od uvek težio ka punom ujedinjenju proletarijata na Slovenskom Jugu«, pozdravlja ujedinjenje svih socijalističkih partija Jugoslavije. Zatim se objašnjava da ne postoje nikakve teškoće oko ujedinjenja bosanskohercegovačkih socijalista sa socijalistima Slovenije, Hrvatske, Slavonije i Srbije, ali da »ne može biti ni govora o ujedinjavanju sa bosanskim zvanašima«, jer oni »nisu ni socijalistička ni proleteraska organizacija«.¹²⁴⁾ To je i bio glavni razlog što su braća Jovo i Sreten Jakšić, na sjednici Glavnog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije, koja je održana 7. avgusta 1921. godine, jedini od ukupno 20 članova glasali protiv prihvatanja Protokola sporazuma.¹²⁵⁾

Beograd Zbirka V. Korać/217, 266; Socijalističke Radničke Novine, br. 181, 27 8. 1921. godine. Zbirka V. Korać/461. (Pismo V. Koraća Jovi Šmitranu od 13. avgusta 1921. godine).

¹²²⁾ U izradi sporazuma od 2. avgusta nisu učestvovali ni socijalisti iz Bonata i Bačke, Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije (1921—1929), Beograd, 1974, str. 47—48.

¹²³⁾ Glas Slobode, br. 14, 11. avgusta 1921. godine — Pitanje ujedinjenja socijalističkih partija.

¹²⁴⁾ Isto.

¹²⁵⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/461. — Pismo V. Koraća J. Šmitrana od 13. avgusta 1921. godine.

Iz teksta pomenute izjave vidi se da je socijalistička konferencija u Beogradu organizovana bez konsultovanja sarajevskih centrista i da se za njeno održavanje u Bosni i Hercegovini saznalo iz štampe. Teško bi, inače, učešće u ovim pregovorima vođe bosanskohercegovačkih zvanaša prošlo neopaženo i bez većih nesporeda, kada se uzmu u obzir velike suprotnosti koje su postojale između zvanaša i socijalista centrističkog pravca. Protiv ovakvog načina rada na ujedinjenju, kako ćemo kasnije videti, Oblasni odbor Socijalističke radničke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu uložio je zvaničan protest Glavnoj partijskoj upravi u Beogradu.

U međuvremenu se u socijalističkoj štampi razvila živa polemika o odnosu Zvanaša i centrista o potrebi ujedinjenja i o metodima koji su pri njegovom ostvarenju primjenjivani. Imajući u vidu ranije odnose sa radničkim pokretom u BiH i autoritet u radničkom pokretu uopšte, Dragiša Lapčević se u ime Glavnog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije prihvatio zadatka da lično utiče na izmirenje zvanaša i centrista. Izrazivši zadovoljstvo sa pisanjem Glasa Slobode o spremnosti bosanskohercegovačkih centrista da se ujedine sa socijalistima iz ostalih naših pokrajina, on je u beogradskom Socijalistu apelovao na socijalističke vođe u Bosni i Hercegovini da u opštem interesu za jugoslovenski radnički pokret zaborave greške pojedinaca u prošlosti i što više izglađe dotadnje suprotnosti.¹²⁶⁾ Glavni kamen spoticanja između centrista i zvanaša — jaka nacionalna obojenost ovih posljednjih — za Dragišu Lapčevića je normalna pojava u zemlji koja nije »preživjela period intenzivnog nacionalnog osjećanja«.¹²⁷⁾

Na članak Dragiša Lapčevića reagovao je Glas Slobode člankom Nove utopije — nove pogreške od 25. avgusta 1921. godine. Ponovivši raniji stav o nemogućnosti ujedinjenja sa ministerijalistima i zvanašima, list je naročito oštro reagovao na način i metod koji je do tada primjenjivan prilikom pregovora o ujedinjenju.¹²⁸⁾ U istom smislu i tonu Glas Slobode je odgovorio i zagrebačkoj Slobodi.¹²⁹⁾

Članstvo Socijalističke radničke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini je tek 1. septembra 1921. godine upoznato sa tekstom i odlukama socijalističke konferencije koja je održana početkom avgusta

¹²⁶⁾ Dragiša Lapčević, Ka ujedinjenju radničke klase, Socijalističke Radničke Novine, br. 176, 20. avgusta 1921.

¹²⁷⁾ Isto.

¹²⁸⁾ U članku se pored ostalog, kaže: »Bosanci su naročito protiv načina ujedinjenja, jer to ne znači korak napred ka ujedinjenju... Prvo, metod rada u socijalističkim partijama koji je pri stvaranju ovoga sporazuma primenjen, niko u jednoj radničkoj partiji ne može da razume, niti treba da ga razume. On nije ni proleterski ni demokratski... Drugo, ovako ujedinjenje socijalističkih partija ne znači ni korak ka ujedinjenju radničke klase zbog toga što je ono skroz veštačko, nametnuto odozgo, što ono predstavlja jedan akt mlataranja proletarijata sad tamo sad ovamo, bez ikakvog objašnjenja, zbog čega i kako sve to — što je sve ukupno u stanju samo da stvori utisak da je po sredi politikanstvo koje sa istinskim ujedinjavanjem pocepane radničke klase nema nikakve veze...; Glas Slobode br. 16, 25. avgusta 1921. (Nave utopije — nove pogreške).

¹²⁹⁾ Glas Slobode, br. 16, 25. avgusta 1921.

iste godine u Beogradu. U tekstu sporazuma, kao jedan od potpisnika, pojavio se i vođa zvanaša Jovo Šmitran. Glas Slobode je i ovom prilikom istakao da je »ovako držanje prema zvanašima zauzela Glavna partijska uprava u Beogradu bez i protiv volje nas bosanskohercegovačkih članova partije i naše Oblasne Uprave«. ¹³⁰⁾ Za onog ko poznaje predratne i poslijeratne odnose između srbijanskih i bosanskohercegovačkih socijalista neshvatljivo je da je Glavna partijska uprava u Beogradu pregovarala sa zvanašima bez konsultovanja članstva i Oblasnog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu. Autoritet Vitomira Koraća i uticaj desnice, koja je bila mnogo značajniji faktor u jedinstvenoj partiji od bosanskohercegovačkih centrista, imali su, ipak, odlučujući uticaj na tok pregovora.

Od svih učesnika u ovoj polemici najbolje je u suštinu odnosa između zvanaša i centrista u Bosni i Hercegovini ušao Dragan Golub, nekadašnji član Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Ukazavši na uzroke i sredinu u kojoj je formirana ova radnička grupa, njeno socijalno porijeklo i vrijeme u kojem je ona doživjela punu afirmaciju, Dragan Golub se založio za prevazilaženje postojećih suprotnosti. Pri tome je posebno istakao primjere ranije saradnje zvanaša i Pokrajinskog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i činjenicu da su zvanaši u novostvorenoj državi uspjeli oko sebe okupiti priličan broj radništva, predstavljajući na taj način izvjesnu snagu na koju je socijalistički pokret u Jugoslaviji morao računati. ¹³¹⁾

Oblasni odbor Socijalističke radničke partije Jugoslavije za BiH zvanično je reagovao na odluke i način pregovaranja o stvaranju Socijalističke zajednice Jugoslavije tek kada su odluke objavljene u Glasu Slobode 1. septembra 1921. godine. S tim u vezi, 5. septembra je u Sarajevu održana konferencija mjesne organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije, kojoj je prisustvovalo oko 150 članova. Na ovom sastanku je, u stvari, bilo okupljeno oblasno partijsko i sindikalno vodstvo i cjelokupno članstvo Partije (u to vrijeme je postojala samo u Sarajevu organizacija SRPJ). Na konferenciji je jednoglasno odobren stav Oblasnog odbora sarajevske partijske organizacije i izraženo negodovanje protiv Glavne partijske uprave, koja je vodila pregovore bez ikakvog konsultovanja članstva. Konferencija se izjasnila protiv ujedinjenja »na anarhokomunističkom programu« i na »reformističko-nacionalističko-ministerijalističkoj bazi«. U vezi sa internacionalnom orijentacijom istaknuto je da se jedinstvo ne može ostvariti na bazi Druge, kao što ga nije bilo moguće ostvariti ni na bazi Treće internacionale. Do internacionalnog jedinstva može se doći »samo na onoj bazi na kojoj je proletarijat bio ujedinjen i pre rata«, odnosno onako kako je to započela Internacionalna zajednica socijalističkih partija u Beču. ¹³²⁾

¹³⁰⁾ Ko su »zvanaši« i kakvi su? Glas Slobode, br. 17, 1. septembra 1921. godine.

¹³¹⁾ Socijalističke radničke novine, br. 187, od 3. septembra 1921. godine. (Za ujedinjenje).

¹³²⁾ Glas Slobode br. 18, od 8. septembra 1921. godine (Sarajevski socijalisti i pijenje ujedinjenja).

Na kraju se, ipak, zaključuje da će bosanskohercegovački socijalisti, iako »vještačko« ujedinenje bude ostvareno, »činiti isto što i drugi«, jer bi, u protivnom, morali osnivati posebnu bosansku socijalističku partiju, što se i kao pomisao energično odbacuje.¹³³⁾ Iz pisanja Glasa Slobode i iz zaključaka koji su na pomenutoj konferenciji doneseni vidi se da su, iako teška srca, bosanskohercegovački socijalisti priznali dotadašnji rad Glavne partijske uprave, čime je otklonjena jedna od velikih prepreka na putu ka konačnom ujedinenju jugoslovenskih socijalista.¹³⁴⁾

Uvodnikom pod naslovom Za jedinstvo proletarijata u kojem se, kao neosnovane, odbacuju sve primjedbe bosanskohercegovačkih socijalista na dotadašnji rad na ujedinenju socijalista, beogradske Radničke novine su zaključile ovu polemiku.¹³⁵⁾

Početkom oktobra 1921. godine došlo je do ujedinenja Okružne organizacije Jugoslovenske socijaldemokratske stranke u Mariboru i Socijalističke ljevice Štojerske u jednu organizaciju. Kao principijelna osnova za ovo ujedinenje poslužio je program Internacionalne radne zajednice socijalističkih partija.¹³⁶⁾

Naredna konferencija Socijalističke zajednice Jugoslavije održana je u Beogradu 23. oktobra 1921. godine.¹³⁷⁾ Odluke Odbora ujedinenja Socijalističke zajednice Jugoslavije, koje su donesene na toj sjednici, odnosile su se na Ustav, Zakon o zaštiti države i položaj radničke klase. U odlukama je kritikovan Ustav, jer »ne zadovoljava potrebe radničke klase i istinske demokratije« niti omogućuje »pravednije i savremenije ekonomske i političke odnose«. Zbog toga udružene socijalističke partije »smatraju težnju za poboljšanjem Ustava sasmq prirodnom i opravdanom«. Nasuprot pokretu jednog dijela jugoslovenske buržoazije za izmjenu Ustava, koji » koči i sprečava prirodnu evoluciju državnog i nacionalnog jedinstva Jugoslovena« i želi »da uvede državno-pravne autonomije za pojedine istorijske pokrajine«, Socijalistička zajednica Jugoslavije »zahtijeva donošenje i izrađenje zakona o punoj

¹³³⁾ Isto.

¹³⁴⁾ U jednom od zaključaka te konferencije se kaže: »Ako ujedinenje bude izvedena da mi ne ostajemo pa strani osim u slučaju da zaključci »kongresa ujedinenja« budu provokacija za socijaliste marksističkog pravca«. Glas Slobode, br. 18/1921.

¹³⁵⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 225, 226, 227 od 19, 20 i 21. oktobra 1921. godine. Po stilu pisanja ovaj opširni članak najvjerojatnije je napisao Živko Topalović.

¹³⁶⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 224, od 18. oktobra 1921. (Mariborski drugovi za jedinstvo — iz Mariborskog Volkstimme) Glas Slobode, br. 23, 13. oktobra 1921. godine

¹³⁷⁾ D. Lapčević je za ovu konferenciju predložio sljedeći dnevni red: 1) Zajednička akcija protiv Zakona o zaštiti države za odbranu radnika od programa i za slobodu zborova i organizacija; 2) Zajednička akcija protiv skupoće; 3) Saopštenje rezolucije Odbora za sindikalno ujedinenje; 4) Pripreme Kongresa ujedinenja; 5) Izrada projekta programa i statuta zajedničke partije i 6) Eventualije. ARP Beograd, Zbirka V. Korać/270, 271; Socijalističke Radničke Novine, br. 233, 234 i 235 od 28, 29, i 30. 10. 1921. (Odluke Odbora ujedinenja Socijalističke zajednice Jugoslavije).

samoupravi naroda, s jednim parlamentom i jednom vladom na čelu države, o slobodi štampe i ostalim pravima građana«.¹³⁸⁾ Dalje se ističe da će se Socijalistička zajednica Jugoslavije »protiviti svakom separatizmu, regionalizmu i partikularizmu i svakoj sličnoj težnji, koja bi pod vidom državno-pravnih autonomija htela napraviti političke i ekonomske busije feudalnih, klerikalnih, konzervativnih i reakcionarnih elemenata našeg društva«.¹³⁹⁾ U drugom dijelu ovih odluka, u kojim se govori o unutrašnjoj političkoj i ekonomskoj situaciji, zahtijeva se ukidanje Zakona o zaštiti države i obustavljanje svih izuzetnih mjera protiv radničke klase, traži sloboda njenog organizovanja i poziva se radništvo da se ujedini u svoje političke i sindikalne organizacije.¹⁴⁰⁾

Sve tri socijalističke, odnosno socijaldemokratske stranke bile su posebno zainteresovane za pitanje državnog uređenja. Po mišljenju Rudolfa Golouha, istaknutog slovenačkog socijaliste, jedna od glavnih prepreka na putu ka ujedinjenju socijalista bilo je različito shvatanje unutrašnjeg uređenja države (centralizam, federalizam i samouprava.¹⁴¹⁾ O ovom problemu nije bilo govora u zaključcima konferencije od 2. avgusta 1921. godine. Po svoj prilici, zbog osjetljivosti vlasti, tada je namjerno izbjegnuta diskusija o ovome pitanju. Međutim, u izmijenjenim uslovima, već poslije nepuna tri mjeseca, ovaj problem je stavljen u centar pažnje. O unutrašnjem državnom uređenju, kako smo vidjeli, opširnije se raspravljalo tek na sjednici Socijalističke zajednice Jugoslavije u Beogradu 23. oktobra 1921. godine.¹⁴²⁾

Zaključci i odluke Odbora ujedinjenja Socijalističke zajednice Jugoslavije od 23. 10. 1921. predstavljaju reakciju na politička zbivanja u zemlji koja su bila neposredna posljedica donošenja Vidovdanskog ustava. U radu na izradi Vidovdanskog ustava aktivno su učestvovali i socijalisti. U samom Ustavnom odboru Ustavotvorne skupštine kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je u vremenu od 1. februara do 27. juna 1921. godine vodio debatu o vladinom Nacrtu ustava, nalazili su se i predstavnici socijalističkog poslaničkog kluba Etbin Kristan i Nedeljko Divac.¹⁴³⁾ U višemjesečnoj debati socijalistički poslanici su iznijeli niz primjedbi na vladin Nacrt ustava, da bi na kraju glasali protiv.¹⁴⁴⁾ Neposredno poslije objave Vidovdanskog ustava, vlada Nikole Pašića

¹³⁸⁾ Odluke Odbora ujedinjenja Socijalističke zajednice Jugoslavije koje su donesene na sjednici održanoj 23. oktobra 1921. godine u Beogradu, Socijalističke Radničke novine, br. 233, 234, 235 od 28, 29 i 30. oktobra 1921. godine; Zvono, br. 61, 5. septembra 1921.

¹³⁹⁾ Socijalističke Radničke Novine br. 233 od 28. 10. 1921. godine.

¹⁴⁰⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 234, 235 od 29. i 30. oktobra 1921. (Odluke...).

¹⁴¹⁾ Rudolf Golouh, Navedeni rad, str. 251.

¹⁴²⁾ Rudolf Golouh u navedenoj knjizi ovaj događaj datira sa 6. novembrom 1921. godine. Očigledno je, međutim, da se radi o istom događaju (upoređenjem rezolucija koja je objavljena u socijalističkoj štampi i Golouhovog teksta), ali je moguće da su oba događaja različito datirana — jedan po starom, a drugi po novom kalendaru.

¹⁴³⁾ Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine kraljevine SHS — Stenografske belješke, knj. I, str. 171 (u ovom Odboru su se nalazila 42 poslanika).

¹⁴⁴⁾ Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine... knj. I, str. 171; Ferda Čulinović, Jugoslavija između dva rata I, Zagreb 1961, str. 351.

preduzela je mjere kojima je bio cilj provođenje centralističke reorganizacije države. Kao protuteža ovakvim nastojanjima, početkom avgusta 1921. godine, formiran je tzv. »Hrvatski blok«, u čiji sastav su ušle Hrvatska republikanska seljačka stranka, Hrvatska zajednica i Hrvatska stranka prava, sa izrazito federalističkim programom.¹⁴⁵⁾ Budući da su stajali na liniji unitarizma, odnosno integralnog jugoslovenstva, za jedinstvo države i protiv separatizma,¹⁴⁶⁾ Socijaldemokrati (socijalisti) su se u navedenim Odlukama odlučno izjasnili protiv zahtjeva za uvođenjem »državnopravne autonomije za pojedine istorijske pokrajine.«¹⁴⁷⁾ Osim toga, reagovanje Socijalističke zajednice Jugoslavije neposredna je posljedica donošenja reakcionarnih zakona — Uredbe o radu i redu i Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi, koji su bili direktno upereni protiv radničke klase.¹⁴⁸⁾

U svojim uspomenu Rudolf Golouh ističe da je u tadašnjoj fazi ujedinjenja jugoslovenskih naroda bilo neophodno osuditi separatistička stremljenja, koja su bila u suštini reakcionarna. Po njegovom mišljenju, Socijalistička zajednica Jugoslavije je pravilno osudila ove reakcionarne težnje nekih krugova, ali što se tiče ustavnog uređenja države, ona je ostala na pola puta. Zahtjev za proglašenjem i izvršenjem zakona o punoj narodnoj samoupravi s jednim parlamentom i jednom vladom na čelu države, koji je bio vrlo neodređen i maglovit, trebalo je preciznije razjasniti. Prisutni socijalistički predstavnici na ovoj konferenciji su, međutim, smatrali da je to dovoljno i da je u prvom redu potrebno pokloniti pažnju socijalnim pitanjima i težnjama radnih ljudi.¹⁴⁹⁾

Stav socijalista prema državnom uređenju našao je na oštru kritiku u zagrebačkom listu Hrvat. U uvodniku pod naslovom Socijalistički centralisti list je podsjetio socijaliste na odluke Balkanske socijalističke konferencije 1909. godine u Ljubljani, ukazao na protivrječnosti centralizma i demokratizma i optužio Vitomira Koraća, Vilima Bukšega, Etbina Kristana i Nedeljka Divca da su, stavivši se u službu »beogradskog centralizma«, izdali republikansku i federativnu državnu formu.¹⁵⁰⁾

Druga konferencija Socijalističke zajednice Jugoslavije, koja je održana u Beogradu 23. oktobra 1921. godine, usvojila je i platformu političkog ujedinjenja. Međutim, još prije prelaska na dnevni red, predstavnici Socijaldemokratske stranke Jugoslavije dali su jednu izjavu i

¹⁴⁵⁾ Ferdo Čulinović, isto, str. 373.

¹⁴⁶⁾ Stenografske beleške Narodne skupštine Krajevine SHS, knj. IV Beograd 1922, str. 235 (govor Etbina Kristana na sjednici od 15. jula 1922. godine); F. Čulinović, isto, str. 326; Dr Ivan Ribar, Iz moje političke saradnje (1901—1963), Zagreb 1965, str. 260.

¹⁴⁷⁾ Socijalističke Radničke Novine, br. 233, 28. oktobra 1921. (Odluka odbora ujedinjenja SZJ); Rudolf Golouh, Sjećanja, str. 253.

¹⁴⁸⁾ Istoga dana, tek što je saznala za pokušaj atentata (Sposoja Stejića na regenta Aleksandra) vlada je donijela Uredbu o radu i redu, a Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi donesen je 1. avgusta 1921. godine, ubrzo poslije atentata na ministra Draškovića, F. Čulinović, isto, str. 326.

¹⁴⁹⁾ Rudolf Golouh, Sjećanja, str. 254.

¹⁵⁰⁾ Zvono, Sarajevo, br. 64, 26. 11. 1921.

zahtijevali su da ona uđe u zapisnik konferencije. Radilo se, naime, o odgovoru na članak pod naslovom Za jedinstvo proletarijata u kojem je bosanskohercegovačkim socijalistima (centristima) iznesen zvaničan stav Socijalističke radničke partije Jugoslavije prema ministerijalizmu i internacionalnoj orijentaciji buduće jedinstvene socijalističke partije¹⁵¹). Da bi se izbjegao nespornost, poslanici Socijaldemokratske stranke Jugoslavije su u svojoj izjavi naglasili da je njihova stranka »stajala i da stoji i danas na gledištu, da je **ministerijalizam pitanje taktike**, a ne pitanje principa, pa da je taktika ministerijalizma u saglasnosti sa karakterom i ciljevima socijalističke partije«. Zbog toga oni smatraju da sklopljeni sporazum »ne isključuje iz okvira buduće ujedinjenje partije ni pristaše ministerijalističke taktike niti mogućnost da se većina stranke jednog dana prihvati ovog taktičkog stava«. Predstavници Socijaldemokratske stranke Jugoslavije su u pomenutoj izjavi upozorili i na mogućnost različitog interpretiranja dijela ranije sklopljenog sporazuma (misli se na sporazum od 1. i 2. avgusta 1921. godine I. K.) u kojem se govori o internacionalnoj orijentaciji jedinstvene socijalističke partije. Zato su oni smatrali potrebnim da ponovo iznesu njihov stav i u vezi sa ovim pitanjem, odnosno da naglase da se buduća ujedinjena partija ne može odlučiti samo za Internacionalnu zajednicu socijalističkih partija u Beču već se dopušta mogućnost i »druge internacionalne orijentacije«¹⁵²).

U drugoj polovini novembra 1921. godine održana je sjednica Povremenog veća Socijaldemokratske stranke Jugoslavije, na kojoj je odobren dotadašnji rad Glavnog odbora Stranke na ujedinjenju socijalističkog pokreta¹⁵³).

Četvrtog decembra 1921. godine u Zagrebu je održana predizborna skupština (pred održavanje gradskih izbora I. K.) na kojoj su govorili Dragiša Lapčević, Vilim Bukšeg i Mijo Radošević. Dragiša Lap-

¹⁵¹) U ovom članku je, pored ostalog, pisalo: »Iz ovoga se vidi da su sporazumom o ujedinjenju utvrđene glavne taktičke linije, ili, ako bosanskim drugovima to ljepše izgleda dat odgovor na to kakvo će gledište imati ujedinjena socijalistička partija na konkretna politička pitanja. **Te glavne taktičke linije su isključenje »komunizma« i ministerijalizma**, tj. vođenje čiste klasne borbe. Zatim: »Pitanje internacionalne orijentacije je ostavljeno zajedničkom kongresu da ga reši, a nema sumnje da će ga on rešiti u smislu orijentacije ka Bečkoj internacionalnoj zajednici socijalističkih partija. **Takva orijentacija uostalom, izlazi i iz osnovnih programatičnih i taktičkih linija samog sporazuma o ujedinjenju...**«.

Socijalističke Radničke Navine, br. 227, 21. 10. 1921. (Podvučene rečenice su samo u izjavi, a u članku iz R. N. nisu I. K.).

¹⁵²) ARP, Zbirka, V. Korać/274. (Izjava poslanika SDSJ).

¹⁵³) Sjednica Povremenog vijeća SDSJ održana je u šidu 20. i 21. novembra. Na ovoj sjednici doneseni su sljedeći zaključci: 1) Veće odobrava dosadašnji rad Glavnog odbora na ujedinjenju socijalističkih pokreta u celoj našoj zemlji; 2) Glavni odbor stranke treba da produži započeti rad na ujedinjenju svih socijalističkih radnih grupa u zemlji na osnovama demokratskog socijalizma; 3) da se sa radom na ujedinjenju treba pazuriti, kolika god je moguće više; 4) da sa polja teoretskih i taktičkih sporazuma treba preći što pre i na oblast praktičnog zajedničkog rada, jer će to najpre dovesti do stvarnog i konačnog ujedinjenja.«

Zvono, br. 66, 10. 12. 1921. godine (Odiuke sjednice Povremenog veća u šidu).

čević se, pored ostalog, osvrnuo na pitanje ujedinjenja socijalističkog pokreta, dok je Mijo Radošević podvrgao oštroj kritici politiku tzv. »Hrvatskog bloka«, a naročito politiku Stjepana Radića. U istom smislu govorio je i Vilim Bukšeg, naglasivši da će se ujedinjenje socijalista uskoro sprovesti.¹⁵⁴⁾ Istoga dana održan j esocijalistički zbor u Novom Sadu na kojem se manifestovalo za jedinstvo radničkog pokreta.¹⁵⁵⁾

Nakon niza pregovora i sporazuma, koji su uglavnom vođeni u najvećoj tajnosti, na konferenciji glavnih odbora JSDS SDSJ i SRPJ, održanoj 18. decembra 1921. godine, stvorena je Socijalistička partija Jugoslavije (SPJ). Najvažnija tri dokumenta koja su usvojena na ovoj konferenciji su Manifest, Odluke ujedinjenja, Program i Statut.¹⁵⁶⁾

Prvi dokumenat predstavlja obrazloženje najvažnijih stavova u Programu, ukazuje na razloge stvaranja SPJ i poziva proletarijat da se ujedini u okviru nove stranke. Kao »pokret širokih radnih masa« socijalisti su, ističe se u Manifestu, spremni na ujedinjenje »sa svima onima koji su se otresli anarhističkih zabluda o diktaturi manjine i o tome da klasna vladavina buržoazije može biti skrhana očajnim ispadima i provokacijama neznatnih tajnih udruženja«. Pozdravljajući rusku revoluciju kao najveći istorijski događaj i najveću tekovinu čovječanstva u dvadesetom vijeku, za revolucionarni režim u Rusiji se kaže da on »privremeno nosi formu boljševičke netrpeljivosti, terora, diktature manjine i utopističkih napora da revolucija preskoči preko svojih granica, preko onoga što je istorijski moguće i za što je rusko društvo sazrelo«. Istakavši da je ovaj režim »u punom jeku likvidacije«, u Manifestu se izražava nadu da će se i u Rusiji ostvariti jedinstvo komunista i socijalista revolucionara i da će političko jedinstvo proletarijata i revolucionarnog seljaštva u potpunosti obezbijediti tekovine revolucije. Na kraju se pozdravlja raspad Austro-Ugarske i stvaranje novih nacionalnih država u Evropi i odlučno protestuje protiv imperijalističke politike i odredaba Versajskog ugovora, koje su obezbijedile vladavinu Antante.¹⁵⁷⁾

Program SPJ se sastoji od opšteg i tzv. minimalnog ili akcionog programa. Opšti dio programa, u kojem je data analiza kapitalističkog društvenog sistema, ukazuje na osnovna obilježja kapitalizma kao društva ekonomske i političke nejednakosti, društva nepravde. U programu se ističe da će i kapitalizam, kao i društvena uređenja koja su mu prethodila, biti zamijenjen boljim i savršenijim socijalističkim poretkom, što je »neminovna posljedica samog razvitka kapitalističke proizvodnje i klasne socijalističke borbe proletarijata«. Tako se socijalizam javlja »na izvjesnom stupnju društvenog razvitka kao nužnost«. Borba protiv kapitalističkog poretka, koja poprima sve jači i oštrij karakter, vodi se »sa potpuno određenim bližim i daljim ciljevima«. Bliži cilj radničke klase je »svjesna klasna borba« koja j zadatak da ublažava i spre-

¹⁵⁴⁾ Manifestacija socijalističkog jedinstva, Zvono, br. 66, 10. 12. 1921. godine.

¹⁵⁵⁾ Zvono, br. 67, 17. 12. 1921. godine

¹⁵⁶⁾ Radničke novine, br. 277, 280, 281, 282, 283 i 284 od 20, 23, 24, 25, 27, i 28. decembra 1921. godine.

¹⁵⁷⁾ Manifest i Odluka ujedinjenja, Radničke novine, br. 277, 20. decembra 1921. g.

čava štetne posljedice kapitalističkog načina proizvodnje. Težnja da se kapitalistički način proizvodnje zamijeni socijalističkim označena je kao dalji cilj. Kako su socijalisti očekivali da će do ostvarenja njihovog trajnijeg cilja proći mnogo vremena i da »ostvarenje socijalističkoga društva ne može biti delo jednoga dana niti jednoga čina«, oni su smatrali da još u okvirima kapitalističkog društva mora biti ispunjen »niz objektivnih i subjektivnih uslova«. Prvo, u okviru kapitalističkog društva treba da se još više »usavrše i umnože sva sredstva za proizvodnju i saobraćaj« i da produktivna moć kapitalističkog društva »dostigne što veći stupanj«. Drugo, radnička klasa treba da postane što jači ekonomski i politički činilac. Treće, socijalistička svijest »treba da ovlada što širim slojevima radnoga naroda kako industrijskog i zanatškog tako i seoskog«. Četvrto, »sve vrste umnih i tehničkih radnika moraju biti pridobijene za stvar socijalizma«. Tako će socijalizam postati želja ogromne većine radnoga naroda.¹⁵⁸⁾

Minimalni program SPJ sadrži opšte političke zahtjeve, zahtjeve iz oblasti radničkog osiguranja i zaštite i zahtjeve iz oblasti socijalne i privredne politike. U najvećem njegovom dijelu nalaze se zahtjevi u vezi s pravom glasa, zbora, udruživanja, štampe, vjere, izjednačenja pred zakonom oba pola, odvajanja škole od crkve, zaštite nacionalnih manjina itd. Među ovima je, ipak, najznačajniji onaj zahtjev koji govori o unutrašnjem uređenju države. Socijalisti traže »jedinstvo države sa jednim zakonodavnim tijelom i sa jednom parlamentarnom vladom i republikanski oblik vladavine.« U pogledu administrativnog uređenja oni su zahtijevali da država bude organizovana »na osnovu potpune opštiske, sreske (kotarske) i oblasne (okružne) samouprave«.¹⁵⁹⁾

Statutom SPJ regulisana su pitanja članstva i organizacije partije, rad glavne partijske uprave, oblasnih i mjesnih uprava, funkcionisanja partijskog kongresa, oblasnih skupština, partijske štampe, izvora materijalnih sredstava itd. SPJ je bila centralistički uređena organizacija na čelu sa Glavnim odborom od 15 članova. Po statutu SPJ, a radi lakšeg vršenja administracije, agitacije i sprovođenja kongresnih odluka, obrazuju se oblasne partijske uprave od sedam članova, koje se biraju na oblasnim skupštinama. Statut SPJ određuje da u njena članstvo može stupiti svaki pojedinac koji usvaja program i Statut, koji radi na jačanju Partije, plaća članarinu i nije član neke druge stranke. Statut je omogućavao ulazak u SPJ ne samo radnicima i siromašnim seljacima, nego i svima drugima. Bez dovoljno klasne podloge, partija je tako više ličila na neku vrstu narodne partije, u kojoj je radnička klasa bila najmanje zastupljena.¹⁶⁰⁾

¹⁵⁸⁾ Program SPJ (opšti princip), Radničke novine, br. 280, 23. 12. 1921.

¹⁵⁹⁾ Program SPJ (aktuelni zahtjevi), Radničke novine, br. 281/1921. — Opširnije o Programu i Statutu SPJ, vidi: Dr Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije (1921—1929), Beograd, 1974, str. 74—80.

¹⁶⁰⁾ Statut SPJ, Radničke novine br. 282, 283, 284, od 25, 27 i 28. decembra 1921. godine, Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije (1921—1929), — Beograd, 1974, str. 79—80.

Pri stvaranju i usvajanju programa SPJ odlučujući uticaj su imali desničari na čelu sa Vitomirom Koraćem. Uporedimo li program SPJ sa Deklaracijom ujedinjenja SDSJ iz aprila 1920. godine, vidjećemo da je opšti dio programa SPJ, a i mnogi aktuelni zahtjevi, preuzet iz programa SDSJ.¹⁶¹⁾ Desničari su novoformiranoj stranci uspjeli nametnuti i svoje stavove o internacionalnoj orijentaciji, agrarnom pitanju i ministerijalizmu.¹⁶²⁾ Ovo su desničari mogli postići zahvaljujući činjenici što su za sobom imali mnogo više članstva od centrista, deset poslaničkih mandata i što je uglavnom JSDS Slovenije bila nezainteresovana za navedena pitanja. Iako je bilo logično da novoformirana partija pristupi Drugoj i po internacionali, u Manifestu, odnosno Odlukama o ujedinjenju socijalističkih partija Jugoslavije, SPJ se samo izjasnila za politiku internacionalnog jedinstva i obećala da će se zalagati za stvaranje jedinstvene internacionale. U programu SPJ izostavljene su čak i one revolucionarne fraze usvojene na Bečkoj socijalističkoj konferenciji evropskih centrističkih partija. Ministerijalizam nije uopšte pomenut, ali ne zbog toga što je odbačen. Usvojenim stanovištem da je ministerijalizam pitanje taktike partije u datom trenutku nije samo napravljen ustupak desnici.¹⁶³⁾ Mišljenja smo da je napuštanje ranijeg beskompromisnog stava centrista u vezi s pitanjem ministerijalizma rezultat realne procjene novonastalih objektivnih uslova u kojima je parlamentarizam prihvaćen kao jedan od značajnih sredstava borbe radničke klase. Ministerijalizam kao načelno pitanje partijske taktike bio je kamen spoticanja između desnice i centrista samo u doba pred i neposredno nakon stvaranja države SHS, a to se vrijeme, kako nam je poznato, poklapa sa revolucionarnom plimom u Evropi i na Balkanu, kada se na svaku saradnju sa buržoazijom gledalo kao na izdaju klasnih interesa.

¹⁶¹⁾ Smatram da Toma Milenković nije u pravu kada kaže da između programa SPJ i sličnih dokumenata raznih socijalističkih partija poslije rata »nema nikakve stilske ni kompozicijske sličnosti« i da je u njemu sve »novi« i originalno«. Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije (1921—1929), Beograd, 1974, str. 76.

¹⁶²⁾ U referatu koji je nakon osnivanja SPJ održao socijalistima u Sarajevu Jovo Jakšić je rekao: »Sa osnovicam na kojoj je izvršeno ujedinjenje (deklaracijom ujedinjenja i partijskim programom) mi koji smo pripadali Socijalističkoj Radničkoj Partiji učinili smo drugam gledištu kancesiju uglavnom u dva pitanja: u pitanju sprovođenja agrarne reforme i uopšte u pitanju shvatanja Zakona i tendencija razvitka u poljoprivredi, i u pitanju internacionale — ...«. Ujedinjenje socijalističkih partija, Glas Slobode, br. 34, 29 decembra 1921. godine.

¹⁶³⁾ U Protokolu sporazuma socijalističkih partija Jugoslavije od 1. i 2. avgusta 1921. godine a tome se kaže: U pitanju borbenih sredstava i puteva za ostvarenje socijalističkog društva sve tri stranke smatraju organizovanu klasnu borbu radničkih masa kao glavno sredstvo. Naše stranke će se služiti i ostalim sredstvima, koja njoj stoje u današnjem društvu na raspoloženju i koja su u saglasnosti sa njenim ciljevima i karakterom. Tu dolazi i učešće u predstavničkim telima.«

Bez obzira na kasnije slične dokumente, kojih je bilo neuporedivo manje, analizirani programski dokumenti iz 1920. i 1921. godine sadrže osnovne stavove reformističke struje u jugoslovenskom radničkom pokretu.

Odluke o stvaranju Socijalističke partije Jugoslavije potpisali su u ime bosanskohercegovačkih centrista Jovo i Sreten Jakšić, Ivan Unger, Franjo Raušer i Panto Krekić, a u ime zvonaša Jovo Šmitran, Risto Bogdanović i Đuro Vitković¹⁶⁴). Na posebnoj sjednici, koja je održana 20. decembra izabran je Glavni odbor SPJ u koji su ušli: Dragiša Lapčević, predsjednik, Vitomir Korać, politički sekretar, Mirko Obradović, tehnički sekretar, Blagoje Bračinac, blagajnik, dr Nedeljko Košanin, dr Živko Topalović, Sreten Jakšić, Nedeljko Divac, Vilim Bukšeg, Pavle Tatić, Jovo Šmitran, Etbin Kristan, Rudolf Golouh, Milan Korun, Josip Kopač i Zvonimir Bernot, članovi. Za njihove zamjenike izabrani su: Ivan Tokan, Franc Koren, Simo Kotur, Johan Sajc, Mijo Radošević i Njegoslav Ilić: U finansijsku kontrolu izabrani su: Vojin Brkić, Jevđenije Kikić i Ivan Mlinar, a za njihove zamjenike Franc Svetek, Kazimir Čaplja i Dimitrije Dorđević.¹⁶⁵)

Tako je, nasuprot zabranjenoj Komunističkoj partiji Jugoslavije, kojoj je onemogućeno svako javno političko djelovanje, ostala kao jedina legalna radnička politička stranka Socijalistička partija Jugoslavije. Okupivši u svom okviru desnicu i centriste, ova reformistička radnička partija djelovala je do zavođenja šestojanuarskog režima 1929. godine, kada je, zajedno sa ostalim građanskim političkim strankama, zabranjena.

Koncem 1921. i početkom 1922. godine sprovedeno je ujedinjenje centrista i zvonaša u Bosni i Hercegovini i konstituisano rukovodstvo Oblasnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije. Prvo je, na konferenciji u Sarajevu 27. decembra 1921. godine, Sreten Jakšić upoznao članstvo bivše Socijalističke radničke partije Jugoslavije sa odlukama o ujedinjenju socijalista,¹⁶⁶) a već sljedećeg dana, na zajedničkoj sjednici oblasnih odbora SRPJ i SDSJ, izabran je Oblasni odbor novoformirane partije.¹⁶⁷) Donesena je i odluka o spajanju stranačkih organa Glasa Slobode i Zvona u zajednički organ Socijalističke partije Jugoslavije Glas Slobode.¹⁶⁸) Na skupštini održanoj 11. januara 1922. godine u Sa-

¹⁶⁴) Odluke o ujedinjenju SPJ, Radničke novine br. 277, od 20. decembra 1921. godine. Ove odluke je potpisalo 45 ličnosti, i to: 3 predstavnika JSDS (E. Kristan, J. Kopač, i M. Korun), 13 predstavnika SDSJ i 29 centrista .

¹⁶⁵) Radničke novine, br. 279, 22. decembra 1921. godine.

¹⁶⁶) Ujedinjenje socijalističkih partija, Glas Slobode, br. 34, 29. decembra 1921. god.

¹⁶⁷) U oblasni odbor SPJ za BiH ušli su: Savo Kapor (predsjednik), Risto Bogdanović potpredsjednik), Sreten Jakšić (sekretar i urednik Glasa Slobode), Đuro Vitković (perovođa), Stjepan Dušak (blagajnik), Jovo Jakšić, Milan Živković, Đuro Kralj i Jovo Šmitran, članovi. U finansijsku kontrolu su izabrani: Salih Tafro, Alojz Beranek i Ignjat Škoro, Glas Slobode br.1, 5. januara 1922. god. — Oblasni odbor Partije za BiH.

¹⁶⁸) Proglas članovima SRPJ i SDSJ, pretplatnicima Glasa Slobode i Zvona i ostalim radnicima i radnicama u BiH! Glas Slobode, br. 1, 5. januara 1922. godine.

rajevu, u prisustvu od oko 200 članova izvršeno je ujedinjenje mjesnih organizacija SRPJ i SDSJ (Zvono) i izabrano novo rukovodstvo Mjesne organizacije¹⁶⁹).

Pri pokušaju da se ocijeni značaj stvaranja SPJ potrebno je u prvom redu istaći činjenicu da ovim političkim ujedinjenjem raznih reformističkih socijalističkih grupacija u Jugoslaviji nije ostvareno i ujedinjenje radničke klase, jer je njen najveći dio i dalje ostao izvan novostvarane stranke. Zanimljivo je da je do ujedinjenja desnih socijalista došlo tek nakon tri godine poslije stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a ne, kako se ističe u Radničkim novinama, »odmah po nacionalnom i državnom ujedinjenju.«¹⁷⁰) Neophodni preduslovi za formiranje jedinstvene socijalističke partije stvoreni su, po našem mišljenju, tek nakon zabrane KPJ, koja je u godinama neposredno poslije stvaranja Kraljevstva SHS u odnosu na socijaliste imala daleko veći uticaj na radničku klasu i druge društvene slojeve. U tom pogledu značajan preduslov predstavljao je Vidovdanski ustav, koji je konačno sankcionisao centralističko uređenje države i nacionalni unitarizam. Iako to nisu otvoreno naglašavali, jugoslovenski socijalisti su od prvog dana kraljevstva SHS bili za centralističko državno uređenje i integralno jugoslovenstvo. Kao pristalice centralizma i unitarizma, a naročito zbog njihove izrazite antikomunističke orijentacije, socijalisti su pri konstituisanju naišli na otvorenu podršku vlasti. Nije isključeno da su predstavnici vladajućeg režima svoju podršku socijalistima uslovljavali njihovim prethodnim ujedinjenjem na cijelom jugoslovenskom teritoriju, kako bi oni svojom reformističkom taktikom borbu radničke klase orijentisali na najosnovnije socijalno-ekonomske zahtjeve.

IV — Ujedinjenje sindikalnog pokreta reformističke orijentacije

Na temelju Obznane od 29. decembra 1920. godine zabranjene su sve komunističke partijske i sindikalne organizacije, koje su se nalazile u sastavu Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije (CRSVJ). Vlada je, izuzev Općeg radničkog saveza Jugoslavije i Stokovne komisije za Sloveniju, za nekoliko dana suspendovala sve sindikalne organizacije u zemlji, zaplijenila njihove arhive, zapečatila radničke domove i zabranila radničke zborove i skupove. Hapšenja i progoni istaknutih radničkih funkcionera praćena su stalnim pogoršanjem materijalnog položaja radničke klase. U odnosu na raniji period ekonomski položaj radnika se u toku 1921. godine znatno pogoršao. Tako su životne namirnice u periodu od 31. aprila do 31. decembra 1921. godine poskupjele za 50%, a nadnice su u istom periodu povišene za 16%. Uzevši po pokrajinama, najteži je bio položaj radnika u Bosni i Herce-

¹⁶⁹) U mjesni odbor SPJ izabrani su: Bogdan Krstić (predsjednik), Aćim Vlačić (predsjednik), Stjepan Dušak (sekretar), Đarđe Draško, Anka Tamel, Đuro Vitković, Dušan Stanišić, članovi: Milan Šaraba, Josip Vincetić i Đuro Fikais, finansijska kontrola. Glas Slobode, br. 3, 1922. godine.

¹⁷⁰) Radničke novine, br. 278, 21. decembra 1921. (Ujedinjenje).

govini.¹⁷¹⁾ Prema podacima sarajevske inspekcije rada, cijene glavnim životnim namirnicama od Obznane do polovine 1922. godine skočile su za 350%.¹⁷²⁾ Napad buržoazije na ranije izvojevane tekovine radničke klase radnički pokret je dočekaio potpuno nespreman. Otkazivanje tarifnih ugovora, obaranje nadnica, produženje radnog vremena, uvođenje akordnog rada itd., omogućavalo je bezgraničnu eksploataciju radničke klase.

Demoralisano i razočarano, radništvo je u ogromnoj većini napuštalo sindikalne organizacije i na taj način se prepuštalo na milost i nemilost buržoaziji koja je nastojala da se na najbrži način obogati. Partijska pocijepanost imala je kao posljedicu i pocijepanost sindikalnog pokreta. Pored organizacija Općeg radničkog saveza Jugoslavije, koje nisu zabranjene, u Bosni i Hercegovini su polovinom 1921. godine, uporedo sa partijskim organizovanjem, socijalisti-centristi radili i na obnovi sindikalnih organizacija u okviru Glavnog radničkog saveza Jugoslavije. Jedan dio radništva je i dalje ostao pod uticajem Komunističke partije Jugoslavije i on će se kasnije uključiti u organizaciju Nezavisnih sindikata.

Akcija za ponovno otvaranje sindikalnih organizacija počela je već nekoliko dana poslije donošenja Obznane. Prvi korak u tom pravcu učinila je Radnička komora u čijoj su se upravi nalazili predstavnici komunističke i centrističke struje. U prvoj polovini januara 1921. godine Izvršni odbor Radničke komore za Srbiju uputio je vladi predstavku u kojoj se zahtijeva da vlada odmah izda naredenje za otvaranje radničkih sindikalnih organizacija, da se povuče naredba o militarizaciji rudara i željezničara i preduzmu mjere za poboljšanje materijalnog položaja radničke klase.¹⁷³⁾ Ova intervencija nije imala nikakvog uspjeha. Polovinom februara počeli su pregovori između Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije i ministara socijalne politike oko otvaranja sindikata. Ovi pregovori su završeni 21. marta neuspješno, jer su radnički predstavnici odbili neprihvatljive uslove ministra socijalne politike.¹⁷⁴⁾

Uporedo s ovom akcijom, beogradski Socijalist je donosio članke u kojima se nastojalo dokazati da sindikalne organizacije nisu isto što i političke partije, da su to klasne organizacije i da postoji razlika između ranijih (komunističkih) i »slobodnih« sindikalnih organizacija za koje se zalažu centristi. Pod izrazom »slobodnih« sindikata podrazumijevale su se organizacije potpuno nezavisne od uticaja radničkih par-

¹⁷¹⁾ Izveštaj Uprave GRS Jugoslavije o stanju sindikalnog pokreta i položaju radnika u Jugoslaviji za vrijeme od 1921. do 1923. Beograd 1924, str. 19—20.

¹⁷²⁾ Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog Međusaveznog sindikalnog odbora za Zemaljsku konferenciju Nezavisnih sindikata, Beograd 1923. str. 13.

¹⁷³⁾ Za otvaranje sindikata, Socijalist, br. 6, 14. januara 1921.

¹⁷⁴⁾ Ministar socijalne politike je zahtijevao sljedeće. 1) da sindikati saobraze svoj rad isključivo svojim pravilima; 2) da na zborovima i konferencijama, prisustvuje po jedan policijski izaslanik radi kontrole; 3) da se CRSVJ definitivno zabranjuje i ukida; Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog međusaveznog sindikalnog odbora za Zemaljsku konferenciju Nezavisnih sindikata, Beograd 1923, str. 30—31.

tija.¹⁷⁵) Socijalisti-centristi su optuživali Komunističku partiju Jugoslavije da nije zainteresovana za popravak materijalnog položaja radničke klase i da je glavni krivac za stanje u sindikalnom pokretu.¹⁷⁶) Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije je bilo podvrgnuto oštroj kritici i optužbama od strane socijalista zbog toga što nije sazvalo plenarnu sjednicu na kojoj bi se zauzelo stanovište prema novoj situaciji u sindikalnom pokretu. Optuživani su komunisti, koji su imali većinu u CRSVJ, da su uzurpirali sve sindikalne forume. Pokrajinsko radničko sindikalno vijeće za Bosnu i Hercegovinu, međutim, ostalo je nakon Vukovarskog kongresa u rukama Socijalista-centrista¹⁷⁷). Opisujući stanje u sindikalnom pokretu poslije izlaska Obznane, sekretar Pokrajinskog radničkog sindikalnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu Franjo Raušer ukazuje na potrebu razlikovanja sindikalnih organizacija koje su pod uticajem komunista i onih koje su proglasile partijsku neutralnost i koje su priključene sindikalnoj internacionali u Amsterdamu.¹⁷⁸) U jednom drugom članku on optužuje komuniste za stanje i pocijepanost u sindikalnom pokretu i pledira za sindikalno jedinstvo na principu partijske neutralnosti i pripadnosti Amsterdamskoj internacionali¹⁷⁹). Ovim i sličnim napisima u Socijalistu i Glasu Slobode bio je cilj da vlastima dokažu kako postoje i sindikalne organizacije koje nisu pod uticajem komunista, odnosno partijski neutralne, pa prema tome ne postoji ni razlog da im se ne dozvoli legalno djelovanje. Po mišljenju socijalista-centrista, jedini put da se to postigne bio je: »Oštro se odvojiti od komunističkih tendencija, ograditi se od veza sa Trećom komunističkom internacionalom u Moskvi, i na bazi predratne orijentacije Sindikalne Internationale u Berlinu (po ratu u Amsterdamu), obnavljati jednu po jednu sindikalnu organizaciju«¹⁸⁰)

Nakon petomjesečnih nastojanja, 19. maja 1921. godine, vlada je donijela odluku da se dozvoli obnavljanje sindikata kao ekonomskih organizacija, nezavisnih od političkih partija, o čemu su četiri dana kasnije, 23. maja, obaviješteni i sindikalni funkcioneri.¹⁸¹) Iako je ova odluka predviđjela obnovu sindikata u sklopu CRSVJ, centristi su uz pomoć policijskih vlasti formirali zaseban Glavni radnički savez (GRS), dobivši najveći dio sindikalnih ustanova i sindikalne imovine.¹⁸²) Kako nam je poznato, Strokovna komisija, kao pokrajinska sindikalna centrala za Sloveniju, i Opći radnički savez Jugoslavije u Zagrebu, s obzi-

¹⁷⁵) Prava namera, Socijalist, br. 23. 25 od 13. i 16. februara 1921.

¹⁷⁶) Socijalist, br. 44, 63, 64, 65 od 10. marta i 1, 2, i 3. aprila 1921. (Survavanje sindikalnog pokreta; Grobari sindikalnog pokreta; Otvaranje sindikata, Peticiona akcija).

¹⁷⁷) Socijalističke Radničke novine, br. 65, 3. aprila 1921. (Cepači sindikalnog pokreta).

¹⁷⁸) Za jasnu situaciju i orijentaciju. Glas Slobode, br. 1, 14. maja 1921. godine.

¹⁷⁹) Za nacionalno i internacionalno jedinstvo sindikata, Glas Slobode, br. 2, 13. maja 1921. godine.

¹⁸⁰) Izveštaj Uprave GRSJ..., Beograd 1924, str. 44.

¹⁸¹) Toma Milenković, Socijalistička partija Jugosloviije (1921—1929) — Beograd 1974, str 594—595.

¹⁸²) Toma Milenković, isto, str. 601. T. Milenković, Politički život Jugoslavije 1914—1945. — Zbornik radova, Beograd 1973, str. 354.

rom na to da i ranije nisu bili u sastavu Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije i da su zadržali veze sa sindikalnom internacionalom u Amsterdamu, djelovali su neometano i bez prekida. Tako je na bazi stroge partijske neutralnosti (što je u stvari bio samo izgovor centrista (I. K.) i uslova da se potpuno isključi bilo kakav komunistički uticaj u sindikalnim organizacijama došlo do obnove i konstituisanja Glavnih radničkih saveza za Srbiju i Bosnu i Hercegovinu.¹⁸³) Ubrzo poslije toga iz ranijeg Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije istupili su njegovi članovi — centristi, proglašivši prestanak njegovog djelovanja i objavivši da funkcije CRSVJ prelaze na novoosnovani Glavni radnički savez, koji je pristupio sindikalnoj internacionali u Amsterdamu.¹⁸⁴)

U vezi sa obnovom rada Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu značajna je sindikalna konferencija od 27. maja 1921. godine u Sarajevu, kojoj su prisustvovali predstavnici onih raspuštenih i zabranjenih radničkih sindikalnih organizacija koji su se nalazili pod uticajem socijalista — centrista. U prisustvu od oko 100 delegata raznih strukovnih organizacija na konferenciji se raspravljalo o obnovi sindikata »na političko-neutralnoj osnovi« i o podnošenju novih pravila na odobrenje. Raniji sekretar Pokrajinskog radničkog sindikalnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, istaknuti predstavnik centrističke struje Franjo Raušer, govoreći o postanku, razvoju i cilju sindikalnog pokreta, naglasio je da sindikati imaju isključivo socijalno-ekonomski karakter i pozvao prisutne »na najodlučniju i najuporniju borbu protiv svakog pokušaja da u sindikate uđu komunisti«. ¹⁸⁵)

Pošto je rješenjem Ministarstva unutrašnjih poslova sindikatima ponovo dozvoljeno djelovanje 10. juna 1921. godine¹⁸⁶) sazvana je za 21. juni iste godine u Sarajevu konferencija Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu kojoj je prisustvovalo oko 40 predstavnika strukovnih saveza. Ovoj konferenciji nisu prisustvovali predstavnici Saveza željezničara, tipografa, konobarskih i brijačkih radnika.¹⁸⁷) Raspravljalo se uglavnom o obnavljanju sindikalnih organizacija na novim osnovama i potrebi da se iz sindikalnog pokreta isključi svaki politički i partijski uticaj. Govornici Franjo Raušer, Stjepan Dušak (Panto) Krekić i Jovo Jakšić istupili su protiv komunističkog uticaja u sindikalnim organiza-

¹⁸³) GRS za Srbiju konstituisan je 22. maja 1921. u Beogradu na sastanku sindikalnih predstavnika Saveza monopolaca, Saveza metalaca, Saveza rečnih brodaraca i Saveza željezničara. Socijalist, br. 107, 27. maja 1921. Izvještaj Uprave GRSJ... Beograd 1924, str. 44—45.

¹⁸⁴) Iz CRSVJ istupili su: Franjo Raušer, Vlado Ostojić, Dušan Pešić, Bogdan Krekić, Mirka Obradović, Milorad Belić, M. Ilić i Jova Jakšić, Socijalističke Radničke Novine, br. 107, 27. maja 1921 godine Glas Slobode br. 5. 9. juna 1921.

¹⁸⁵) ABiH ZV br. 5283/21 — Policijska direkcija za BiH, Zemaljskoj vladi u Sarajevu, 28. maja 1921. godine

¹⁸⁶) ABiH PU, br. 9823/21; Socijalističke radničke novine br. 132, od 28. juna 1921; Glas Slobode, br. 7, 23. juna 1921.

¹⁸⁷) ABiH, ZV, br. 6218/21 — Izveštaj policijske direkcije sa konferencije GRS-a za BiH održane 21. juna 1921. u Radničkom domu u Sarajevu.

cijama i komunističke internacionale u Moskvi.¹⁸⁸) Sa ove konferencije upućen je proglas sindikalno organizovanim radnicima Bosne i Hercegovine.¹⁸⁹) U proglasu je, nakon izlaganja kratkog historijata sindikalnog pokreta i uobičajenih optužbi komunista za njegovo cijepanje, objavljeno da su svi oni, koji su radili na cijepanju sindikalnog pokreta i koji su nastojali da se on stavi »u službu jednoj partiji« i odvajanju od »Slobodne Sindikalne Internacionale«, isključeni iz redova Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine. Na kraju se ističe da GRS za BiH produžuje svoje članstvo u Amsterdamskoj sindikalnoj internacionali i da će se zalagati za ujedinjenje sa ostalim sindikalnim organizacijama u Jugoslaviji.¹⁹⁰)

Atentati na kralja Aleksandra i Milorada Draškovića u junu i julu 1921. godine poslužili su režimu kao izgovor za nove progone radničke klase, koji su za nekoliko mjeseci onemogućili svaki rad na obnovi sindikalnog pokreta. Tako su prilikom antikomunističkih demonstracija u Sarajevu, koje su održane povodom ubistva Milorada Draškovića, oštećene prostorije Radničkog doma, Dom zatvoren i zapečaćen, a ispred njega postavljena policijska straža. Socijalisti — centristi našli su se ponovo u situaciji da vlastima dokazuju da ih je potrebno razlikovati od komunista, iako su se oni još u proglasu od 21 juna »jasno odredili prema komunističkim elementima«. S tim u vezi predsjednik Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu Rudolf Fatner i sekretar Franjo Raušer uputili su molbu kraljevskom namjesniku za Bosnu i Hercegovinu, 29. jula 1921. godine, da im se predaju prostorije i imovina Radničkog doma. Ovoj molbi je od strane Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu udovoljeno 26. avgusta iste godine.¹⁹¹) Tek poslije uklanjanja ovih smetnji, sindikalni pokret u okviru Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu počeo je da se prikuplja, organizuje i konstituiše u strukovne organizacije.

Ubrzo nakon obnove, Glavni radnički savezi za Srbiju i Bosnu i Hercegovinu otpočeli su akciju na ujedinjenju sindikalnog pokreta u Jugoslaviji. Već 16. juna 1921. godine između predstavnika Socijalističke radničke partije Jugoslavije Dragiše Lapčevića i predstavnika Socijaldemokratske stranke Jugoslavije Vilima Bukšega vođeni su pregovori o mogućnostima i uslovima za političko i sindikalno ujedinjenje. Tada je zaključeno da Vilim Bukšeg izradi jedan nacrt programa o zajedničkoj soradnji Glavnog radničkog saveza, Opšteg radničkog saveza

¹⁸⁸) Isto.

¹⁸⁹) Socijalističke Radničke novine, br. 132, 28. juna 1921; Glas Slobode, br. 7, 23. juna 1921.

¹⁹⁰) Proglas — Sindikalno organizovanim radnicima i radnicama u Bosni i Hercegovini. Glas Slobode, br. 7, 23. juna 1921. Proglas su potpisali: F. Raušer, sekretar i R. Fatner, predsjednik GRS BiH; Veljko Kraguljević i Petar Medić za Savez drvodeljaca; B. Krstić i M. Obradović za Savez novinskih radnika; Mato Starčević, Kovačević i Ivan Unger za Savez krojača; Đuro Močević i Aćim Vlačić za Savez nekvalifikovanih radnika; Ivan Pavlin i Franjo Pakor za Savez građevinskih radnika; Lazar Ridušić i Stjepan Dušak za Savez kožarskih radnika; Ljubo Dragičević i Špiro Rašević za Savez gradskih namještenika i radnika; S. Popović i Ivan Peterlin za Savez Krojača.

¹⁹¹) ABiH, PU, br. 9823/21.

i Strokovne komisije do njihovog konačnog ujedinjenja.¹⁹²⁾ Usvajanjem platforme ujedinjenja socijalističkih partija i grupa, 2. avgusta 1921. godine, ubrzan je rad na sindikalnom ujedinjenju, a dotadašnji pojedinačni pregovori dobili su zvaničan karakter. U to vrijeme u Jugoslaviji su postojale ove tri sindikalne centrale: Glavni radnički savez (Beograd), koji je okupljao članstvo iz Srbije i Makedonije, Glavni radnički savez Bosne i Hercegovine, Opšti radnički savez (ORS Zagreb), čije su se kompetencije prostirale na teritoriju Hrvatske, Slavonije, Srema, Vojvodine i dijela Bosne i Hercegovine i Strokovna komisija (Ljubljana) za Sloveniju. Pored ovih, djelovale su i komunistički orijentisane sindikalne organizacije, tzv. Nezavisni sindikati, sljedbenici bivšeg Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije.

Najveću prepreku opštem ujedinjenju reformističkog dijela sindikalnog pokreta predstavljale su suprotnosti između GRS-a i ORS-a. Suprotnosti principijelne, taktičke i organizacione prirode još su više pojačane ličnom netrpeljivošću i konkurentskom borbom u pojedinim oblastima oko članstva i sindikalnih organizacija. Izuzevši Jugoslovensku socijaldemokratsku stranku, koja je djelovala na teritoriji Slovenije, interesi Socijalističke radničke partije Jugoslavije i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije sukobljavali su se u Srbiji (naročito u Beogradu), Vojvodini i Bosni i Hercegovini. Istina, u socijalističkoj štampi se dosta pisalo o opštim interesima i potrebi ujedinjenja jugoslovenskog socijalističkog pokreta, ali je prilikom pregovaranja svaka partija i grupa u prvom redu polazila od svojih vlastitih, često i skrivenih, ciljeva i interesa. Zbog navedenih razloga, pregovori između Socijaldemokratske stranke Jugoslavije i Socijalističke radničke partije Jugoslavije vođeni su sa dosta nepovjerenja i neiskrenosti. Kao i u vrijeme pregovora između Socijaldemokratske stranke Jugoslavije i Jugoslovenske socijaldemokratske stranke Slovenije, koji su uvođeni januara 1921. godine u vezi sa predstojećom konferencijom socijalista u Beču, i sada je više inicijative u radu na sindikalnom ujedinjenju pokazao Oblasni odbor Socijaldemokratske stranke Jugoslavije u Zagrebu. Suprotno od zagrebačkog, Oblasni odbor stranke u Beogradu nastojao je da što duže odgodi sporazum o sindikalnom ujedinjenju, kako bi u međuvremenu na račun sindikalnog članstva i organizacija koje su ranije bile pod uticajem komunista što bolje učvrste svoje pozicije u Beogradu, Vojvodini i drugim dijelovima Srbije. Koristeći se suprotnostima između komunista i centrista desničari, na čelu sa Vitomirom Koraćem, Nedeljkom Divcem i Simom Koturom, u prvoj polovini avgusta stupili su u tajne pregovore sa nekim sindikalnim komunističkim funkcionerima i organizacijama u Srbiji.¹⁹³⁾ U pismu od 24. avgusta 1921. godine Vitomir Korać obavještava Vilima Bukšega o oštrim sukobima sa centristima u Beogradu i nekim dijelovima Srbije i Vojvodine oko pridobijanja članstva i

¹⁹²⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/211.

¹⁹³⁾ ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/461. Ovi pregovori su iz razumljivih razloga (da se desničari ne kompromituju) vođeni u strogoj tajnosti, a i informacija koju Korać daje Šmitranu bila je strogo povjerljivog karaktera. (Pismo Vitomira Koraća Jovi Šmitranu od 13. avgusta 1921. godine. U dokumentu se ne navode imena ličnosti i nazivi komunističkih sindikalnih organizacija sa kojima se pregovaralo).

septembra 1921. godine u Zagrebu.¹⁹⁸⁾ Konferenciji su prisustvovali predstavnici GRS-a Beograd, Sarajevo, ORS-a Zagreb, Strokovne komisije — Ljubljana, Saveza privatnih namještenika Jugoslavije, Saveza grafičkih radnika Jugoslavije i Saveza jugoslovenskih pomoraca.¹⁹⁹⁾ Zbog već navedenih suprotnosti, naročito između centrističkog Glavnog radničkog saveza i desničarskog Opšteg radničkog saveza, na ovoj sindikalnoj konferenciji nije moglo doći do ujedinjenja. Pored principijelnih neslaganja (prvo sindikalno, pa onda partijsko ujedinjenje i obratan put) i razloga organizacionog karaktera, na sindikalnoj konferenciji u Zagrebu ispoljile su se prave namjere i jednih i drugih, da se nametne onakvo ujedinjenje kakvo je najbolje odgovaralo jednoj struji, ili da se ono što duže odgodi, a to vrijeme iskoristi za pridobijanje što većeg broja članstva i organizacija u svoje redove.²⁰⁰⁾

Predloženoj rezoluciji Luke Pavićevića o sindikalnom ujedinjenju najodlučnije su se suprotstavili predstavnici ORS-a,²⁰¹⁾ posebno predstavnici Oblasnog odbora ORS-a iz Beograda. Delegati su odbili rezoluciju Luke Pavićevića, a usvojili prijedlog rezolucije Vilima Bukšega.²⁰²⁾ Konferencija se izjasnila za sindikalno ujedinjenje na temelju »pune nezavisnosti sindikata od vlasti svih pa i radničkih političkih partija« i pripadnosti sindikalnoj internacionali u Amsterdamu. Za pripremu ujedinjenja formirana je komisija sastavljena od po tri predstavnika pri-

¹⁹⁸⁾ U pismu Vilimu Bukšegu od 26. avgusta 1921. Vitomir Korać, između ostalog, kaže: »Ja mislim, da Ti živiš u opasnoj iluziji, da se može postići jedinstvo sindikata pre jedinstvene Partije. Ta bi iluzija zasad mogla biti kobna po čitav radnički pokret, jer bi u ovom momentu haos povećala. Prvo ujedinite duhove (partije) tad samo po sebi dolazi jedinstvo akcije (sindikati). Obratni postupak danas znači htjeti sino prije oca. Tu ne vrijedi njemačka šablona već stvarno stanje stvari kod nas...«. »Što s etiče konferencije (od 4. 9. 1921. I. K.), ja sam Ti već pisao. Stvar je fatalna, da smo pred tu stvar postavljeni tako iznenada. Ja neznam da li je taj fait accompli (svršen čin I. K.) stvoren s Tvojom privolom, ali on je u svakom slučaju veoma koban. Ja se bojim što će reći oni iz Bosne i Vojvodine, da su nojeđanput u ovoj situaciji, da ni pozvani nisu. Zato bi trebalo da ih Ti odmah pozoveš i na svoju ruku, a ne da tražiš dozvolu tek ad Beograda«. ARP, Zbirka V. Korać/461.

¹⁹⁹⁾ Odluke opšte jugoslovenske sindikalne konferencije u Zagrebu. Socijalističke Radničke Navine, br. 192, 9. septembra 1921; V. Korać, Navedeno djelo, knj. I, Zagreb 1929, str. 286. Na sindikalnoj konferenciji u Zagrebu bili su prisutni: Luka Pavićević, Blagoje Broćinac, Bogdar Kreklić (GRS Beograd); Franjo Raušer i Javo Jakšić (GRS Sarajevo); Vilim Bukšeg, Vilim Haramina, Franjo Krsnik i Simo Katur (ORS Zagreb); Špiro Gajšina i Risto Bogdanović (ORS Sarajevo); Ivan Tokon, Franc Svetek i Jože Berdajs (Stokovna komisija — Ljubljana); Vladimir Pfajfer, Marijan Kniewald i Stjepan Renecković (Savez privatnih namještenika Jugoslavije); Milan Sibinkić i Jovan Pavlović (Savez grafičkih radnika Jugoslavije); i Glavni Abogu (Savez jugoslovenskih pomoraca).

ARP, Zbirka, V. Korać/221. (Zapisnik Zemaljske konferencije za ujedinjenje sindikalnog pokreta u Jugoslaviji koja je održana 4. i 5. IX 1921. u Zagrebu.

²⁰⁰⁾ ARP, Beograd, Zagreb V. Korać/221 — Zapisnik Zemaljske konferencije u Zagrebu od 4. 5. septembra 1921.

²⁰¹⁾ Isto.

²⁰²⁾ Isto.

sutnih sindikalnih organizacija. Zadatak ove komisije bio je da pripremi kongres sindikalnog ujedinjenja, koji će odlučiti o formi ujedinjenja i glavnim zadacima sindikalnog pokreta.²⁰³⁾

Sa odlukama i rezultatima konferencije ipak je bila najzadovoljnija desnica, odnosno oblasni odbor ORS-a iz Beograda. To se jasno može uočiti iz pisma Vitomira Koraća Jovi Šmitranu, u kojem ga obavještava o rezultatima te konferencije. Po mišljenju Vitomira Koraća, »sve se dobro svršilo«, a rezolucije koje su donesene u Zagrebu »ne mogu smetati daljem radu«. Korać savjetuje Jovu Šmitrana da ne zaoštava odnose sa centristima u Bosni i Hercegovini i da naprotiv, treba, »ovu nejasnu situaciju po mogućnosti odugovlačiti, jer ona nama dobro dolazi.«²⁰⁴⁾

Mjesec dana kasnije, 5. i 6. oktobra iste godine, u Beogradu je održana prva sjednica ove komisije. Na njoj se raspravljalo o smetnjama za brže sprovođenje sindikalnog ujedinjenja, o socijalnom zakonodavstvu, posebno o pitanju radničkog osiguranja koje se nalazilo na rješavanju u Zakonodavnom odboru Narodne skupštine, i o potrebi priznanja prava na štrajk koji je na osnovu Zakona o zaštiti države zabranjen.²⁰⁵⁾ U odlukama sa sastanka komisije konstatuje se da je postojanje i tendencija da se i dalje zadrže dva tipa sindikalnih organizacija (GRS i ORS) glavna prepreka »stvaranja modernih sindikalnih organizacija centralističkog sistema po preduzećima i profesijama«. Komisija je apelovala na sva pokrajinska sindikalna rukovodstva da na zborovima i skupštinama popularišu sindikalno ujedinjenje i ujedno pozvala partijska vodstva da ubrzaju rad na stvaranju jedinstvene socijalističke partije, jer je to bio jedan od glavnih uslova i sindikalnog ujedinjenja. Na kraju je izabran Sekretarijat komisije za sindikalno ujedinjenje sa sjedištem u Zagrebu.²⁰⁶⁾

²⁰³⁾ Odluko opšte sindikalne konferencije u Zagrebu, Socijalističke Radničke Novine, br. 192, 9. septembra 1921; V. Korać, navedeno djelo, str. 286.

²⁰⁴⁾ U istom pismu se dalje kaže: Ta situacija nam omogućava da se razvijemo i oporavimo, dok su centrumaši slabi i dok se njihove šanse ne poboljšaju. »Vi tamo ne treba (misli se na zvonaze u BiH) da trpite udarac od njihove strane, već treba da im pošteno odgovorite. Kad taga treba lično udariti protiv braće Jakšića, koji su glavni krivci kod svega taga. Tu se ne da drugo ništa učiniti. Uostalom i mi ovdje (misli se na Beograd i Srbiju I. K.) očekujemo sukab s centrumašima. Oni nikaka ne mogu do se pomire s time, da veliki broj ljudi hoće da se priključi namo. I mi očekujemo, da se nas ani uskoro napasti. A onda mi odmah ovdje pokrećemo list, pa ćemo nas odgovoriti...« ARP, Beograd, Zbirka V. Korać/461.

(Pisma V. Koraća J. Šmitranu ad 14. septembra 1921).

²⁰⁵⁾ Na putu ujedinjenja (sjednica Komisije za pripremu sindikalnog ujedinjenja) Socijalističke Radničke Novine br. 216, 8. oktobra 1921.

²⁰⁶⁾ Odluka sa sjednice za pripremu sindikalnog ujedinjenja, održane u Beogradu 5. i 6. oktobra 1921. ARP Zbirka V. Korać/222; Na putu ujedinjenja, Radničke novine br. 216, 8. oktobra 1921.

U sekretarijak komisije izabrani su: Vili mBukšeg, Ivan Tokan i Bogdon Krekić. Za sekretara komisije izabran je Vilim Bukšeg, Glas Slabode, br. 24, 20. oktobra 1921. godine.

Polovinom decembra 1921. godine komisija za sindikalno ujedinjenje sazvala je za 7. i 8. januar 1922. godine u Beogradu Zemaljsku sindikalnu konferenciju i objavila Prijedlog rezolucije i Privremeni pravilnik Glavnog radničkog saveza Jugoslavije.²⁰⁷⁾

Sedmog i osmog januara 1922. godine u Beogradu je, u prisustvu 65 delegata,²⁰⁸⁾ održana Zemaljska sindikalna konferencija na kojoj je osnovan Glavni radnički savez Jugoslavije kao centralni organ onih sindikalnih organizacija koje su pripadale sindikalnoj internacionali u Amsterdamu.²⁰⁹⁾ Tada su se ujedinili Glavni radnički savez Beograd, Glavni radnički savez Sarajevo, Opšti radnički savez Zagreb i Strokovna komisija — Ljubljana. Osim toga, u novoosnovani GRS Jugoslavije ušli su još neki centralizovani i podvojeni profesionalni sindikalni savezi.²¹⁰⁾ U upravu GRS-a izabrano je 15 članova.²¹¹⁾

Do sindikalnog ujedinjenja, kako smo vidjeli, došlo je uporedo sa ujedinjenjem socijalističkih partija i grupa u jedinstvenu Socijalističku partiju Jugoslavije. Ipak, i pored formiranja Oblasnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, u koji su ušli centristi i desničari, ujedinjenje sindikalnog dijela radničkog pokreta Jugoslavije u okviru GRS Jugoslavije nije donijelo gotovo nikakve promjene u tadašnje odnose pojedinih pokrajinskih sindikalnih organizacija i saveza. Tako su i na teritoriji Bosne i Hercegovine organizacije Glavnog radničkog saveza i Opšteg radničkog saveza i dalje djelovale uglavnom samostalno.

²⁰⁷⁾ Oglas za saziv Zemaljske sindikalne konferencije u Beogradu 7. i 8. januara 1922. sa dnevnim redom konferencije, Radničke novine, Beograd, br. 274. 16. decembra 1921; Glas Slobode, br. 34, 29. decembra 1921. godine; Prijedlog rezolucije i Privremeni pravilnik GRS Radničke novine, br. 275, 17. decembra 1921.

²⁰⁸⁾ U članku pod naslovom: Radnici su progovorili, kaže se da je sind. konferenciji prisustvovalo 65 delegata koji su zastupali 51.635 članova. Podaci su očito preuveličani, naročito o broju članstva. Radničke novine, br. 4, 13. 1. 1922.

²⁰⁹⁾ Referat o sind. ujedinjenju održao je Vilim Bukšeg. U Referatu je izložen kratak istorijat razvika sind. pokreta, značaj sind. ujedinjenja, odnos prema crvenoj sind. internacionali, uzroci neslaganja itd. Zapisnik rada Zemaljske sindikalne konferencije od 7. i 8. januara 1922. Radničke novine, br. 7. 24. 1. 1922.

²¹⁰⁾ Glas Slobode, br. 2 i 3/1922. (Sindikalno ujedinjenje, Rezolucija); Radničke novine, br.3, 11. januara 1922. Rezolucija. U upravu GRS Jugoslavije izabrani su: Luka Pavičević, Milutin Cvetković, R. Janačković, L. Jovanović, Despot Đukanović, Dušan Stojiljković, Sima Kotur (Srbija); Vilim Bukšeg i Bogdan Krekić. (Hrvatska); Franjo Raušer i Risto Bogdanović (BiH); Josip Kopač i Franc Svetek (Slovenija); Stanislav Ulher i Matko Petner (Vojvodina). Za predsjednika je izabran Vilim Bukšeg a za sekretara Luka Pavičević. Radničke novine br. 7, 24. 1. 1922. (Zapisnik sa Zemaljske konferencije.)

²¹¹⁾ Radničke novine, br. 23/1922.

The Constituting of Reformist Working class Movement in Yugoslavia at the End of 1921. and the Beginning of 1922.

by Mr Ibrahim Karabegović

Under the influence of the International Working-class movement the process of differentiation in the Yugoslav Working-class movement led to the formation of revolutionary and reformist stream. Beside the right, which did not take part at the Union Congress, after the Vukovar Congress in 1920 centrist stream appeared. It had its strongest support in Serbia and Bosnia and Herzegovina. Together with the Riot of the Slovenian working-class movement, the centrist stream of Yugoslavia took part at the Foundation Conference of the International Working Community of Socialist parties. It was the so called Second and a Half International which took place in Vienna from 22 to 27 February 1921. So, in the Yugoslav movement in 1921 beside the followers of the Second (the Right of Croatia, Slavonia, Vojvodina, Bosnia and Herzegovina) and the Third International another stream existed which followed centrist orientation.

In the process of constituting of the reformist stream in Yugoslavia centrists from Serbia, Bosnia and Vojvodina united at the end March 1921. They formed Socialist Working-class Party of Yugoslavia. As there existed certain differences in their programme orientation, negotiations between the right and the centrist stream about the uniting of the parties began. The negotiations among the leaders of the streams lasted till the end of 1921. The greatest obstacles in the negotiations were the contrast between the centrists of Bosnia and Herzegovina and the centrist stream and the right of Croatia and Slavonia led by Vitomir Korać. The contrasts were best shown in the relations between the centrist stream and the so called bell people in Bosnia and Herzegovina Working-class Movement. The union process of the International Reformist Working-class Movement, and especially the Vidovdan constitution, which sanctioned the centralists arrangement and national unitarism, influenced the increase of the process of constituting of the Yugoslav Reformist Working-class Movement. After a series of negotiations, contacts and agreements, which were mainly secretly led, at the conference of the main committees of the Yugoslav Social Democratic Party in Slovenia, Social Democratic Party of Yugoslavia, and Socialist Working-class Party of Yugoslavia, which took place on December 18 th 1921, Socialist Party of Yugoslavia was founded. It was the political representative of the Reformist Working-class Movement till 1929. Soon after the forming of the party Reformist Syndical Movement united within the Main Working-class association of Yugoslavia.

ŠARAC DR NEDIM:

Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine

U obilju legislativnih akata izdatih nakon 6. januara 1929. godine, čija je glavna intencija bila učvršćenje i sankcionisanje autokratije, Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja zauzima posebno mjesto, jer je pravno-političkim inovacijama i konsekvencama prevazilazio standardne normativne dekrete i davao obilježje cjelokupnoj jugoslovenskoj monarhodiktaturi, poglavito jednoj od njenih glavnih faza. Sami tvorci ovog dokumenta pridavali su mu izuzetnu važnost, tretirajući ga kao oživotvorenje svog osnovnog programa jugoslovenske unitarizacije, koji je inaugurisan šestojanuarskim Manifestom kralja Aleksandra.

Prvih dana poslije uspostavljanja novog režima kružile su poluzvanične vijesti da se planira skoro sprovođenje reforme kojom će se ustanoviti četiri, šest, dvanest ili petnaest teritorijalno-upravnih jedinica u državi.¹⁾ Iako je uži krug najviših funkcionera u tajnosti pripremao —

¹⁾ Jugoslovenski list — Sarajevo, br. 10 od 12. I 1929: »Nova podjela zemlje na oblasti«; Glas Slobode — Sarajevo, br. 3 od 18. I 1929: »Nova podjela države na oblasti«; Narodna sloboda — Mostar, br. 4 od 24. I 1929: »Raspodjela zemlje na oblasti«.

Urednik pariskog lista Le Matin Ž. Šoerven je poslije intervjuisanja kralja Aleksandra 18. I 1929. pisao: »Kralj veruje da ovaj provizorni režim neće dugo trajati i da će on posle toga moći da sazove Konstituantu. Ova će Kraljevini podeliti u čitav niz provincija«. — Politika — Beograd, br. 7442 od 19. I 1929. Jugoslovenski poslanik u Berlinu Ž. Balugdžić je u njemačkom Ministarstvu spoljnih poslova neposredno nakon šestojanuarskog državnog udara govorio da će se izvršiti decentralizacija Kraljevine SHS koja će imati četiri jedinice. — Njemačka građa (dalje Nj. G.) — Zbornik građe u rukopisu, odabrao i pripremio dr Ž. Avramovski, No 29: Obavještenje Ministarstva spoljnih poslova u Berlinu njemačkom poslaniku u Beogradu od 9. I 1929.

izgleda ne bez nesuglasica o izvjesnim pojedinostima — izmjenu današnje administrativne strukture po oblastima, potkraj ljeta 1929. godine dio javnosti je saznao da neposredno predstoji nova krupnija politička odluka.²⁾ Siton Watson i Nikola Stojanović pišu da su se pouzdaniji nagovještaji u tom pogledu javili u avgustu, odnosno očekivali u septembru 1929. godine.³⁾ Malo se zna o samom procesu izrade Zakona o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja, ali pada u oči da njegova temeljna ideja odgovara principima koje je kralj Aleksandar pominjao francuskim državicima u Parizu polovinom novembra 1928. godine.⁴⁾ Prema memoarskim zapisima Ivana Meštrovića ministar dr Milan Srškić je imao vidan udio u koncipiranju i formulisanju ovog Zakona, a napose s antimuslimanskim pobudama doprinio je rasparčavanju Bosne i Hercegovine (BiH) u više novih upravnih provincija.⁵⁾ Iz saopštenja agencije Avala proizlazi da je vlada 3. oktobra 1929. godine na jednoj popodnevnoj sjednici po kratkom postupku prihvatila, zapravo primila na znanje rješenje premijera o donošenju tog pravno-političkog akta, koji je odmah dobio kraljevu sankciju i već sutradan promulgacijom postao pravosnažan.⁶⁾ U službenim javnim informacijama upadljivo je isticana presudna uloga predsjednika vlade, generala Petra Živkovića u kreiranju Zakona o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja.⁷⁾

Njemački konzul u Sarajevu je izvještavao da »zabrinutost nesrpskog bosanskog stanovništva« izazivaju vijesti o novoj administrativnoj podjeli države, od kojih jedna varijanta — vezana za ime ministra dr M. Srškića — predviđa pripajanje okruga Bihać Hrvatskoj, tuzlanskog okruga Srbiji, a Hercegovine južnoj Dalmaciji i Crnoj Gori. — Nj. G. No 36: Izvještaj njemačkog konzula u Sarajevu Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu od 18. j 1929.

²⁾ K. Pavlović tvrdi da je bilo sporova i prilikom određivanja sjedišta izvjesnih banovina. Tako je P. Živković predlagao da Dubrovnik bude centar Zetske banovine, a izbor je konačno pao na Cetinje insistiranjem dr V. Marinkovića. — Pavlović St. Kosta: Vojislav Marinković i njegovo doba (1876—1935), knj. II, London 1956, Copyright by the Author, str. 51.

Ove rasprave su mogle biti vođene poslije 10. VI 1929, jer se dr V. Marinković tada vratio u zemlju nakon višemjesečnog liječenja u Švajcarskoj. — Jugoslovenski list, br. 136 od 11. VI 1929: »Povratak dr Voje Marinkovića«.

³⁾ Arhiv SRBiH (dalje ABH), Kraljevska banska uprava Drinske banovine (dalje DB) Pov. DZ br. 552/1930: Prevod članka Sitona Watsona u listu The Times od 14. XII 1929; Stojanović dr Nikola: Naša politika, Beograd 1935, izd. Geca Kon a. d. str. 33.

⁴⁾ Arhiv Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti — Zagreb (dalje AJAZU), Ostavština dr A. Trumbića, fasc. br. 60/1: izvještaj A. Trumbića iz Pariza od 17. XI 1929; Krizman dr Bogdan: Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarke diktature (oktobar-decembar 1928), Historijski pregled — Zagreb, br. 3/1962, tr. 190; Stojkov dr Todor: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935, Beograd 1969, izd. Prosveta, str. 79.

⁵⁾ Meštrović Ivan: Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, izd. Knjižnica Hrvatske revije, str. 242.

⁶⁾ Jugoslovenski list, br. 233 od 4. X 1929. i br. 234 od 5. X 1929: »Kraljevina Jugoslavija«; Politika, br. 7694 od 4. X 1929: »Kraljevina Jugoslavija«; Službene novine Kraljevine SHS — Beograd, br. 232 od 4. X 1929.

⁷⁾ Prva i posljednja rečenica saopštenja jugoslovenske agencije Avala od 3. X 1929. glasi: »Na današnjoj sjednici Ministarskog savjeta, koja je održana u pola 6 popodne predsjednik Ministarskog savjeta general Živković upoznao je Ministarski savjet sa odlukom da donese Zakon o nazivu i podeli Kraljevine

Prvim članom tog Zakona dotadašnji naziv države Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je preinačen u Kraljevina Jugoslavija da bi se podvukla i simbolizirala nacionalna i upravna integralnost jugoslavenske zajednice.⁸⁾ Uz brojne prigodne napise u domaćoj i stranoj štampi i izjave dr S. Popovića, dr P. Grisogona, dr A. Kramera, dr I. Tartalje, V. Grdića, J. Dučića i drugih uglednih pojedinaca, u kojima se reforma od 3. oktobra pozitivno cijenila kao dostignuće trajne i definitivne jugoslavenske homogenizacije, treba pomenuti da su uslovno novi naziv države smatrali korisnom tekovinom dr M. Gavrilović, V. Vilder i još neki iz redova opozicije.⁹⁾ U duhu službene doktrine mononacionalizma, koja je praktično postajala »jedna forma političkog militarizma«,¹⁰⁾ trećooctobarskim dekretom je bila zabranjena upotreba »plemenskih« zastava, a ministru unutrašnjih dela je dato pravo da izvrši raspuštanje »onih društava i ustanova čije je plemensko obeležje ili ime, cilj ili rad u suprotnosti sa državnim i narodnim jedinstvom.«¹¹⁾

na upravna područja... Ministarski savjet prihvatio je ideju predsjednika vlade (sve podvukao Š. N.) sa odobravanjem. Danas je Nj. Vel. Kralj potpisao Zakon koji će biti sutra u jutro objavljen u »Službenim novinama«. — Jugoslavenski list, br. 233 od 4. X 1929: »Proglašena Kraljevina Jugoslavije«.

⁸⁾ Ta odredba i pedoaje P. Živkovića na sjednici vlade 3. X 1929. uoči proglašenja Zakona o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja uvršteni su u Antologiju jugoslavenske misli i narodnog jedinstva. — Novak dr Viktor: Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva (1390—1930), Beograd 1930, str. 888 i 890.

⁹⁾ Jugoslavenski list, br. 235 od 6. X 1929: »Rumunska štampa o aktu od 3. oktobra« i »Bivši ministri o Kraljevini Jugoslaviji«, br. 238 od 10. X 1929: »Odobravanje inozemstva Kralju Aleksandru«, br. 239 od 11. X 1929: »Herriotov list o značaju 3. oktobra«; Politika, br. 7696 od 6. X 1929: »Odjek u našoj i stranoj štampi«, br. 7698 od 8. X 1929: »G. dr Iva Tartalja o proglašenju Jugoslavije«, br. 7712 od 22. X 1929: »Živela Jugoslavija!«, br. 7719 od 30. X 1929: »Reč Jugoslavije«; Arhiv Jugoslavije — Beograd (dalje AJ), Jovan Jovanović — Pižon, 80—32—301: Elabarat dr M. Gavrilovića; Vilder Većeslav: Bika za rogove (Gdje je izvor spora srpsko-hrvatskog? Gdje je rješenje?), London 1957, izd. Demos, str. 161. ve

¹⁰⁾ Ekmečić dr Milorad: Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata, Sarajevo 1967, izd. Zavod za izdavanje udžbenika, str. 23.

¹¹⁾ Narodno jedinstvo — Sarajevo, br. 123 od 10. X 1929.

Ponegdje uz ceremonijal odmah je obavljeno uklanjanje srpskih, hrvatskih i ostalih »plemenskih« zastava. — Jugoslavenski list, br. 236 od 8. X 1929: »Opraštanje sa plemenskim zastavama«.

P. Živković je 14. XI 1929. uputio banovima instrukcije o priređivanju proslava 1. decembra i 17. decembra, uz napomenu da treba striktno poštovati zabranu isticanja »plemenskih amblema«. — ABH, DB, Pov. DZ br. 117/1929.

Na svečan način kralj je 6. IX 1930. povodom rođendana prestolonasljednika Petra, u Beogradu predao vojnim jedinicama nove zastave. — Narodno jedinstvo — ilustrirani zvanični almanah — kalendar Drinske Banovine za prostu 1931. godinu, Sarajevo 1930, izd. Kraljevska banska uprava Drinske banovine, str. 21—22.

Na osnovu pomenutog člana 28. Zakona o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja ponovo je provedena revizija dozvola za rad i preregistracija svih udruženja. — Vidi: Arhiv Bosanske krajine — Banjaluka (dalje ABK), Okružni inspektor Vrbaske banovine — Bihać, Pov. br. 178/1930: Izvještaj Razdjela državne policijske straže u Bihaću Okružnom inspektoratu Vrbaske banovine u Bihaću od 7. III 1930.

Poslije 3. X 1929. u nazive mnogih društava unijet je atribut »jugoslavensko«. — Jugoslavenski list br. 236 od 8. X 1929: »Jugoslovenstvo prodire«.

Nova upravno-teritorijalna struktura — formalno slična nekim ranijim koncepcijama o regijama jugoslovenskog prostora — sastojala se od devet banovina koje su, poput francuskih departmana, nazvane po glavnim rijekama: Dravska, Savska, Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska. Jedini izuzetak u tom pogledu bila je Primorska banovina.¹²⁾ Posebnu desetu jedinicu je sačinjavao glavni grad države Beograd sa Zemunom i Pančevom. U izlaganju P. Živkovića na sjednici vlade 3. oktobra i u objavljenom izvještaju o radu ministarstva unutrašnjih dela tokom 1929. godine bilo je rečeno: »Pri određivanju granica pojedinih banovina vodilo se je prvenstveno računa o tome da te granice budu prirodne.«¹³⁾ Ova tvrdnja je ostala nepotkrijepljena i neuvjerljiva. Očigledno je, međutim, da su se izvršenom podjelom, gdje god je to bilo moguće, razbijale istorijske teritorijalne cjeline, a mnogi su odmah i kasnije uočili namjeru zakonodavca da u pretežnom dijelu banovina osigura većinu stanovništva koje je po službenim kriterijima pripadalo srpskom segmentu »jugoslovenske nacije.«¹⁴⁾ Bosna i Hercegovina je bila isparcelisana u četiri jedinice. Hercegovina, odnosno bivša mostarska oblast je presječena granicom Primorske i Zetske banovine, uglavnom duž korita rijeke Neretve.¹⁵⁾ U Primorsku banovinu je uključen i znatan dio travničke oblasti (Travnik, Bugojno, Livno).¹⁶⁾ Većina područja sarajevske i tuzlanske oblasti, neki predjeli travničke oblasti, zapadna Srbija i krajevi u Sremu oko Vukovara grupisani su u Drinsku banovinu sa sjedištem u Sarajevu.¹⁷⁾ Vrbasku banovinu, za čiji centar je određena Banjaluka, sačinjavao je prostor vrbaske i bihaćke oblasti

¹²⁾ Narodno jedinstvo, br. 123 od 10. X 1929.

¹³⁾ Politika, br. 7694 od 4. X 1929: »Kraljevina Jugoslavija«; Narodno jedinstvo, ilustrovani zvanični almanah — kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu, Sarajevo 1930. izd. Kraljevska banska uprava Drinske banovine, str. 52.

¹⁴⁾ Internationale Presse — Korrespondenz — Berlin (dalje Inprekor), No 95 od 1929, S. 2281—2282, No 98 od 1929, S. 2344; Proleter, br. 6. od 1. XII 1929: »Proklamovanje Jugoslavije«; ABH, DB, Pov. DZ br. 552/1930: Prevod članka S. Vatsona u listu The Times od 14. XII 1929; Trumbić dr Ante: Elaborat o hrvatskom pitanju, Kritika — Zagreb, br. 18/1971, str. 409; Pribičević Svetozar: Diktatura kralja Aleksandra, Beograd 1953, izd. Prosveta, str. 131; Maček Vladko: In the Struggle for Freedom, New York 1957, izd. Robert Speller and Sans, str. 128—129; Pavelić Ante — Smith: Dr Ante Trumbić — Problemi hrvatsko-srpskih odnosa, München 1959, izd. Knjižnica Hrvatske revije, str. 300; Stojadinović dr. Milan: Ni rat, ni pakt — Jugoslavija između dva rata, Buenos Aires 1963, izd. El Economista, Buenos Aires, Argentina, str. 298.

Početak 1932., godine u vodećim krugovima zagrebačkog krila građanske opozicije kružile su vijesti da je u sklopu planova o reformama kojima je bio cilj da omogući sporazum sa Seljačko-demokratskom koalicijom (dalje SDK), napose sa Hrvatskom seljačkom strankom (dalje HSS), kralj namjeravao uspostaviti četiri upravno-administrativne jedinice (Slovenija, Hrvatska, Srbija i Bosna i Hercegovina) umjesto dotadašnjih devet banovina, jer podjela države uvedena 3. X 1929, »ne zadovoljava i odviše je napadno vieštačka na korist srpstva.« — Boban dr Ljubo: Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, knj. I, Zagreb 1974, izd. Liber, str. 74.

¹⁵⁾ Narodna sloboda, br. 40 od 12. X 1929: »Hercegovina prema novoj podjeli zemlje«; Almanah Kraljevine Jugoslavije, sv. IV (1929—1931), drugo izdanje, sastavio V. Manakin, Zagreb 1932, str. 416. i 479.

¹⁶⁾ Almanah Kraljevine Jugoslavije, sv. IV, str. 416.

¹⁷⁾ Isto, str. 439.

sa isječcima travničke i tuzlanske oblasti, te uskim pojansom preko rijeke Une oko Dvora.¹⁸⁾ Od ukupno 2,323.555 stanovnika BiH, u granicama Vrbaske banovine bilo je 1,010.803, Drinske 850.934, Primorske 322.364, a Zetske 139.454 lica.¹⁹⁾ Razmještaj bosanskohercegovačkih industrijskih kapaciteta je izgledao ovako: u Drinskoj banovini 320, u Vrbaskoj 191, u Primorskoj 69 i u Zetskoj 19 preduzeća.²⁰⁾ Ovakav postupak je izazvao kritiku iz različitih aspekata. Dok su prvaci Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i Siton Vatson — razumije se bez ikakve međusobne koordinacije — govorili o smišljenom cijepanju BiH,²¹⁾ dotle je dr V. Čorović poslije nekoliko godina najviše prigovarao rješenjima koja su bosanskohercegovačke krajeve pripojila Primorskoj banovini.²²⁾ U prilog stanovištu da je u pozadini rasporeda banovinskih prostora stajala velikonacionalna politika govore memoarske bilješke Svetislava Milosavljevića. Njega je, naime, poslije imenovanja za bana Vrbaske banovine 12. oktobra primio kralj i davao mu upute, kojima je provijavala specijalna zainteresovanost za prorežimsko angažovanje srpskog elementa na tom području.²³⁾

¹⁸⁾ Isto, str. 395; Službeni list Vrbaske banovine — Banjaluka, br. 1. od 15. XII 1929.

¹⁹⁾ Pejanović Đorđe: Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1939, izd. Društvo Prosveta, str. 2.

²⁰⁾ Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1929, Sarajevo 1930, str. 12 — tabela.

²¹⁾ Inprekor, No 98 od 1929, S. 2344; Proleter, br. 6 od 1. XII 1929: »Proklamovanje Jugoslavije«.

S. Vatson je 14. XII 1929. u listu The Times pisao: »Ali glavna nepodopština novog uređenja je podjela Bosne i Hercegovine među četiri banovine, — mjera koja je osuđena na propast iz čisto praktičnih razloga i mjera uperena protiv muslimanskog elementa koji je već i onako teško pogođen ekonomski, asimilacijom i od provoditelja pansrbizma smatran jeftinim plijenom«. — ABH, DB, Pov. DZ br. 552/1930.

Znatno prije formiranja banovina, kada su se pronosili glasovi o pripremama nove administrativno-upravne organizacije, list Franjevački vijesnik, br. 3 od 1. III 1929, objavio je članak (autorstvo je pripisivano franjevačkom provincijalu fra J. Markušiću) u kome se naglašava individualitet i aktivna uloga BiH. »Arbitraža Kraljeva — kaže pisac — nad zavađenim strankama i rastrovanim parlamentarnim životom, kako se ima ocijeniti novo stanje u državi od 6. januara o. g., danijela je sobom i tu prednost da među drugim oblastima i centralna oblast Kraljevine, Bosna i Hercegovina, dadne svoje neposredno i originalno mišljenje za uređenje i smirenje države... Bosna i Hercegovina ne samo da imaju neospornih zasluga za stvaranje ove države, čime se mi ponosimo, nego su i centralna oblast, koja kao željezni priječnik drže k sebi obruče drave. A k tome ima i svoje tradicije, usljed kojih će i znati da govori, kako treba i šta treba... Bosna i Hercegovina ni u kojem slučaju ne bi mogle doći u dobrovoljne priloge, koji se sa zahvalnošću primaju. To bi se vidjela, da i nije bilo Kraljeve historičke arbitraže«. Ovaj napis je u cjelini prenio Jugoslavenski list, br. 52 od 2. III 1929. pod izvarnim naslovom »Kraljeva arbitraža«.

²²⁾ Čorović dr Vladimir: Političke prilike u Bosni i Hercegovini, Beograd 1939, izd. Politika a. d. str. 70.

²³⁾ Milosavljević T. Svetislav: Upravljanje Vrbaskom banovinom (rukopis memoara deponovan u Arhivu Bosanske krajine — Banjaluka, sign. 4a—R.), knj. II, str. 4/1 dio.

Kao što je banovinski sistem trebalo da asocira na supstituciju federalizma,²⁴⁾ tako se i prilikom uvođenja zvanja bana računalo na tradicije koje su bile više zastupljene u zapadnim nego u istočnim dijelovima zemlje.²⁵⁾ Po Zakonu od 3. oktobra 1929. godine bana je postavljao kralj s tim da delegirana ovlaštenja vrši »pod vrhovnim nadzorom i po uputstvima resornih Ministara« u svojstvu »predstavnik Kraljevske vlade u banovini«.²⁶⁾ Ipak, s obzirom na predviđene nadležnosti ovog funkcionera, koji je bio značajna transmisija u vertikalno povezanom državnom aparatu, stvarao se utisak da je uspostavljanjem banovina napušteno centralističko uređenje.²⁷⁾ Pošto je režim policijskoj službi pridavao primaran značaj, banovima su isključivo za poslove unutrašnje bezbjednosti dodijeljeni pomoćni organi — okružni inspektori čiji se djelokrug protezao na određenu grupu srezova.²⁸⁾ U Mostaru, Bihaću, Jajcu i Tuzli su bila sjedišta okružnih inspektorata na teritoriji BiH.²⁹⁾ Zakon od 3. oktobra je i formalno dokinuo ostatke faktički već ugašenih institucija lokalne samouprave.³⁰⁾ Naknadno, 7. novembra 1929. godine u okviru preciznije razrade propisa o banskoj upravi ustanovljeno je savjetodavno tijelo — bansko vijeće sastavljeno od 20, 25, odnosno 30 imenovanih lica čija je prava i način rada fiksirao ministar unutrašnjih dela.³¹⁾ P. Živković je početkom jula sljedeće godine donio Pravilnik kojim su banskom vijeću date vrlo skućene konsultativne kom-

²⁴⁾ Pavelić Ante - Smith: Cit. djelo, str. 300—301; Ekmečić dr Milorad: Cit. djelo, str. 24.

²⁵⁾ Politika, br. 7695 od 5. X 1929: »Ime i značaj bana u našoj prošlosti«; Jugoslavenski list, br. 240 od 12. X 1929: »Bansko dostojanstvo u Bosni«.

²⁶⁾ Narodno jedinstvo, br. 123 od 10. X 1929.

²⁷⁾ Tako su shvatali i tumačili smisao trećeoktobarskih mjera načelnik sarajevske opštine A. Mutevečić, sreski načelnik u Čajniču, komentator sarajevskog dnevnika Jugoslavenski list, kao i dopisnici stranih novina Ere novelle (10. X 1929), Gazetta Ere (13. X 1929), Prager Presse (17. X 1929) i drugih. — ABH, Veliki župan Sarajevske oblasti (dalje VŽSO), Pov. br. 2542/1929: Izvještaj Uprave policije u Sarajevu od 5. X 1929. i izvještaj sreskog načelnika iz Čajniča od 8. X 1929; Jugoslavenski list, br. 234 od 5. X 1929: »Kroz Jugoslavenstvo boljim danima«, br. 239 od 11. X 1929: »Herriotov list o značaju 3. oktobra«; Državni sekretarijat inostranih poslova SFRJ — Beograd, arhiv (dalje DSIP), Centralni Presburo, Pregled štampe strane i domaće, Beograd, br. 1 od 26. X 1929.

²⁸⁾ Narodna jedinstvo, br. 123 od 10. X 1929.

²⁹⁾ Narodna sloboda, br. 42 od 26. X 1929: »Sjedišta okružnih inspektorata u banovinama«; Jugoslavenski list, br. 253 od 27. X 1929: »Imenovani okružni inspektor«.

Delegacija iz Travnika je 20. X 1929. upućena u Beograd da P. Živkoviću preda memorandum u kome se traži da njihov grad bude određen za sjedište okružnog inspektora. Tom zahtjevu nije bilo udovoljeno. — Jugoslavenski list br. 248 od 22. X 1929: »Vijesti iz Travnika«. Slična molba je prethodno poslana sa jednog skupa u Mostaru. — Jugoslavenski list, br. 245, od 18. X 1929: »Mostar traži okružni inspektorat«.

Na bazi uredb P. Živkovića od 5. XI 1929. izvršena je reorganizacija policije. U pojedinim gradovima, među kojima su bili Bihać, Tuzla, Travnik i Mostar, obrazovana su predstojništva gradske policije. — Jugoslavenski list, br. 260 od 6. XI 1929: »Reorganizacija policije do 31. XII 1929«.

³⁰⁾ Narodno jedinstvo, br. 123 od 10. X 1929.

³¹⁾ Narodna jedinstvo, br. 136 od 9. XI 1929.

pentencije.³²⁾ Prije od ostalih, bansko vijeće Drinske banovine održalo je prvo zasjedanje od 10. do 18. novembra 1930. godine.³³⁾ Od devet banova koji su postavljeni kraljevim ukazom 9. oktobra 1929. godine, dvojica su bili generali (S. Milosavljević i K. Smiljanić), a Ž. Lazić dugogodišnji načelnik javne bezbjednosti u ministarstvu unutrašnjih dela.³⁴⁾ Mjesec dana kasnije, nakon što je u međuvremenu provedena likvidacija oblasnih organa uprave, oni su počeli preuzimati dužnost i konstituisati novu banovinsku administraciju.³⁵⁾

U stvaranju atmosfere slavlja povodom izdavanja trećeoktobarskih dekreta, kojoj su davale ton organizovane manifestacije u režiji predstavnika vlasti i pojedinih udruženja, učestvovala je i gotovo cjelokupna legalna štampa u državi.³⁶⁾ Politika, Pravda, Vreme i Trgovinski glasnik iz Beograda, Jutarnji list, Novosti, Obzor i Jugoslavenski Lloyd iz Zagreba, Jutro i Slavenec iz Ljubljane, Jugoslavenski list i Bosanska pošta iz Sarajeva, Delbačka iz Novog Sada i drugi listovi objavljivali su tih dana redakcijske članke, pozdravna pisma sa skupova, napise i izjave pojedinaca, saopštenja društava i probrane tekstove iz stranih publikacija u kojima se veličaju kraljeve političke intervencije u pos-

³²⁾ Fragmenti tog Pravilnika su glasili: »Bansko veće je savetodavni organ Bana... Članove banskog veća postavlja i smenjuje Ministar unutrašnjih poslova... Članovi banskog veća ne smiju se mešati niti uticati na rešavanje i donošenje odluka u poslovima upravnih vlasti, niti uopšte vršiti mo kakve intervencije kod vlasti. Svoje dužnosti člana banskog veća mogu vršiti samo u sednicama banskog veća i podnošenjem predloga i predstavi... Bansko veće sastaje se redovno jedanput godišnje na poziv Bana... Sednice u ovom sazivu mogu trajati najviše 15 dana... Ban rukovodi sednicama i radom banskog veća... Svaki član banskog veća može govoriti, ako dobije reč samo o predmetu koji je na dnevnom redu.« — Narodna jedinstvo, br. 66 od 9. VII 1930.

³³⁾ Narodno jedinstvo, ilustrirani zvanični almanah — kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu, str. 74.

³⁴⁾ Politika, br. 7700 od 10. X 1929: »Novi banovi«; Naodna slaboda, br. 40 od 12. X 1929: »Postavljeni novi banovi«.

³⁵⁾ 10. XI 1929. zaključeno je paslovanje županije sarajevske oblasti i sve njene nadležnosti prenijete su na Bansku upravu Drinske banovine. — Narodno jedinstvo, br. 134 od 15. XI 1929.

Osam dana ranije u Sarajevo je došao novoimenovani pomoćnik bana Drinske banovine dr A. Hasanbegović, koji je vršio pripreme za ustrojstvo Banske uprave. Ban Drinske banovine V. Popović preuzeo je dužnost 11. XI 1929. — ABH, DB, Pov. br. 87/1929—1930: Izvještaj bana Drinske banovine P. Živkoviću od 29. XI 1929, Pov. br. 105/1929—1930: Izvještaj Banske uprave Drinske banovine P. Živkoviću od 3. XII 1929.

Ban Vrbaske banovine S. Milosavljević prispio je u Banjaluku 8. XI 1929. — Milosavljević T. Svetislav: Cit. rukopis, knj. II, str. 7/1 dio.

³⁶⁾ ABH, VŽSO, Pov. br. 2542/1929: Izvještaji sreskih načelnika iz Fojnice, Rogatice, Visokog, Višegrada i Čajniča, starješina sreskih ispostava iz Vareša i Gorazda i Uprave policije u Sarajevu Velikom županu sarajevske oblasti od 5. X 1929, 6. X 1929, 7. X 1929, odnosno 8. X 1929; a Jugoslavenski list, br. 235 od 6. X 1929: »Sarajevo s oduševljenjem pozdravlja Kralja i Jugoslaviju« i »Pozdrav iz naroda«, br. 236 od 8. X 1929: »Pozdravi iz naroda«, br. 237 od 9. X 1929: »Pozdravi iz naroda«, br. 239 od 11. X 1929: »Radost u Kiseljaku, br. 240 od 12. X 1929: »Travnik«, br. 242 od 15. X 1929: »Pošta iz Zenice«; Politika, br. 7692 od 6. X 1929: »Proglaš Narodne Odbrane«, br. 7712 od 22. X 1929: »Živela Jugoslavija«.

ljednih deset mjeseci.³⁷⁾ U intervjuima ministara dr V. Marinkovića i B. Jevtića pominjan je i povratak na parlamentarizam u dogledno vrijeme.³⁸⁾ Među mnogobrojnim ličnostima koje je impresionirala jugoslovenska poenta politike režima bilo je i nekoliko predstavnika pravoslavne, muslimanske i katoličke vjerske organizacije u BiH.³⁹⁾ Isti elemenat je ulijevao optimizam i određenim krugovima u Čehoslovačkoj, Francuskoj, Velikoj Britaniji, Njemačkoj, Austriji, Rumuniji i Poljskoj.⁴⁰⁾

Iz dokumenata se vidi da su bila dosta rasprostranjena i drugačija raspoloženja. Neposredno i najrezolutnije je reagovalo vodstvo KPJ sa stanovišta: »Nova podjela zemlje u suštini označava rasparčavanje ugnjetenih naroda, njihovo još veće i bezočnije nacionalno tlačjenje i eksploataciju.«⁴¹⁾ U oktobru 1929. godine obavještajna služba je signalizirala vladi da građanska opozicija tajno djeluje i o držanju njenog beogradskog ogranka dostavljala: »Podela zemlje na banovine tumači se kod srbijanskih političara (radikali i demokrati) kao želja Vlade da se pridobiju prečanski krajevi za današnje stanje.«⁴²⁾ Kasniji zapisi dr

³⁷⁾ DSIP, Centralni Presbiro, Pregled štampe strane i domaće, Beograd, br. 1 od 26. X 1929; Jugoslavenski list, br. 240 od 12. X 1929: »Englezi o banovinama Jugoslavije« i »Zadovoljstvo činovnika s aktom od 3. oktobra«; Politika, br. 7695 od 5. X 1929: »Jugoslavija! — Utisak u Hrvatskoj« i »Izjava g. dr G. Andelinovića«, br. 7698 od 8. X 1929: »G. dr Ivo Tartoljo o proglošenju Jugoslavije«, br. 7712 od 12. X 1929: »G. Stion Gream u Jugoslaviji«; Jugoslavenski Lloyd — Zagreb, br. 230 od 5. X 1929: »Kraljevina Jugoslavija — jedan veliki datum u životu našeg naroda i države«.

Pored ostalih, u propagandne svrhe tada je u izdanju zagrebačkog konzorcija »THEMIS« štampana brošura »Kraljevina Jugoslavija i njena upravna podjela u banovine prosuđena po našim istaknutim ličnostima, domaćoj i stranoj štampi«. Tu je citirana i prigodna izjava istaknutog teoretičara jugoslovenskog nacionalnog unitarizma prof. dr V. Dvornikovića. Za njega politika sažeta u državnim aktima od 3. oktobra 1929. »kruniše« vjekovni proces ostvarivanja »integracionih težnja u istorijskom duhu same nacije«. — Navedena brošura, str. 25.

³⁸⁾ Jugoslavenski list, br. 268 od 15. XI 1929: »B. Jevtić o vraćanju na parlamentarizam« i »Dr Marinković o režimu u Jugoslaviji«.

³⁹⁾ ABH, VZSO, Pov. br. 2542/1929: Izvještaji sreskih načelnika iz Fojnice i Visokog Velikom županu sarajevske oblasti od 5. X 1929, odnosno 8. X 1929; Jugoslavenski list, br. 239 od 11. X 1929: »Ries-ul-ulema o nazivu Kraljevine Jugoslavije«, br. 248 od 22. X 1929: »Rektor srp. pravoslavne bogoslovije o aktu 3. oktobra«.

⁴⁰⁾ DSIP, Centralni Presbiro, Pregled štampe strane i domaće, Beograd, br. 1 od 26. X 1929. i br. 2 od 2. XI 1929; Politika, br. 7696 od 6. X 1929: »Odjek u našoj i stranoj štampi«; Jugoslavenski list, br. 235 od 6. X 1929: »Rumunjska štampa o aktu 3. oktobra«, br. 238 od 10. X 1929: »Odobranje inozemstva Kralju Aleksandru«.

Prema izvještaju jugoslovenskog poslanstva u Londonu, listovi Near East, Referee i New Statesman su pozitivno pisali o najnovijim mjerama u Jugoslaviji, dok su Observer, Irish Times i The Times i časopisi Spectator, Nation i Saturday Review bili suzdržljiviji, odnosno skeptičniji. — DSIP, Poslanstvo Kraljevine SHS (Jugoslavije) u Londonu, Pov. 1929, fasc. IV/III—5: Izvještaj Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Londonu Ministarstvu inostranih dela od 15. X 1929.

⁴¹⁾ Proleter, br. 6 od 1. XII 1929: »Proklamovanje Jugoslavije«. Isti tekst je prethodno štampan u časopisu Kominterne Internationale Presse — Korrespondenz, No 95 od 8. X 1929, S. 2281—2282.

⁴²⁾ DISP, Dvorske hartije, fasc. 21, bez bliže oznake: Izvještaj obavještajne službe iz 1929. (Vjerovatno početkom oktobra — š. N.).

A. Trumbića, Sv. Pribićevića, dr M. Gavrilovića, V. Radulovića, dr V. Mačeka donekle i dr D. Jovanovića svjedoče da nastale promjene nisu bile prihvatljive ni prvacima Seljačko demokratske koalicije (SDK) i Saveza zemljoradnika.⁴³⁾ Nezadovoljstvo je vladalo i u vrhovima Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO).⁴⁴⁾ »Ne može se reći da Zakon ispunjava nade ma kojeg dijela naroda« — glasilo je rezime obimnije analize novih jugoslovenskih prilika u engleskom listu The Times, čijem se dopisniku ne može osporavati izvjestan uvid u realno stanje.⁴⁵⁾ To pogotovo vrijedi za S. Vatsona, koji je dva mjeseca kasnije u istim novinama pisao: »Smanjenje 33 oblasti na banovine je korak naprijed, ali reforma koja čini nasilje nad duboko ukorijenjenim istorijskim osjećanjima, ne može se održati bez znatnih naknadnih rezivija... Pokušaj provođenja neželjenog nacionalnog jedinstva je kriminalan i u isto vrijeme beznadan.«⁴⁶⁾

Organi vlasti sa područja BiH su primjećivali da opšte povoljno političko raspoloženje remeti rezervisanost jednog dijela stanovništva. Srbi su se teško mirili sa eliminisanjem nacionalnih određenja u nazivu države i zabranom javne upotrebe srpskih zastava i amblema, a Hrvate, osobito Muslimane manje je zabrinjavala obavezna unitaristička nacionalna doktrina, nego podjela na banovine.⁴⁷⁾ Ovi posljednji su uviđali

⁴³⁾ Trumbić dr Ante: Elaborat o hrvatskom pitanju, str. 409; Pribićević Svetozar: Cit. djelo, str. 131; Boban Ljubo: Jedno pismo Sv. Pribićevića iz vremena šestojanuarskog režima, Historijski zbornik — Zagreb, sv. XVIII/1965, str. 212; AJ, Jovan Jovanović — Pižon, 80—32—303: Elaborat dr M. Gavrilovića od 1932, 80—52—506: Politička izjava V. Radulović i dr. »Kako mi gledamo na stvari?« od 1933; Maček Vladko: Cit. djelo, str. 128—129; Jovanović dr Dragoljub: Političke uspomene (rukopis memoara deponovan u Arhivu Jugoslavije — Beograd), knj. II, str. 167.

Za razliku od rasprostranjenih mišljenja (vidi bilješku 27) da je reformama od 3. X 1929. revidiran centralistički sistem državne organizacije i uprave, dr M. Gavrilović u naprijed pomenutom Elaboratu — zanemarujući formalno — pravna mjerila — konstatuje: »Banovine su, međutim, tako udešene da obezbede ne samo državno jedinstvo već jedan grub i oštar centralizam« — Cit. izvor.

⁴⁴⁾ ABH, VŽSO, Pov. br. 2542/1929: Izvještaj Uprave policije u Sarajevu Velikom županu sarajevske oblasti od 5. X 1929; DSIP, Dvorske hartije, fasc. 26: Elaborat nepoznatog autora kucan mašinom (28 stranica) vjerovatno početkom 1931.

⁴⁵⁾ DSIP, Dvorske hartije, fasc. 100, dosije »Presbiro 1929«, članak u londonskom listu The Times od 9. X 1929. pod naslovom: »Nove granice pokrajina«. Negativne komentare o trećeoktobarskim mjerama, osim glasila komunističkih partija, donijeli su i pojedini austrijski, belgijski i holandski listovi. — DSIP, Dvorske hartije, fasc. 100, dosije »Presbiro«, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Londonu, Pov. 1929, fasc. IV/III—5: Obavještenje poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Roterdamu poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Londonu od 14. X 1929.

⁴⁶⁾ ABH, DB, Pov. DZ br. 552/1930: Članak S. Vatsona u londonskom listu The Times od 14. XII 1929. pod naslovom »Jugoslovenska država — ekces centralizma«.

⁴⁷⁾ ABH, VŽSO, Pov. br. 2654/1929: Izvještaji Uprave policije u Sarajevu i sreskog načelnika iz Visokog Velikom županu sarajevske oblasti od 26. X 1929, odnosno 28. X 1929; DB, Pov. DZ br. 326/1929: Izvještaji sreskog načelnika iz Visokog od 22. XII 1929. i Uprave policije u Sarajevu od 6. I 1930. Banskoj upravi Drinske banovine.

da razgraničenjem novih teritorijalno-upravnih jedinica gube kompaktnost u bosanskohercegovačkim razmjerama i u svakoj banovini postaju brojčano još inferiorniji.⁴⁸⁾ Iz kasnijih službenih izvještaja se naslućivalo dalje iščekivanje povjerenja masa u šestojanuarski režim i izrazitije kretanje u društvu mimo intencija zvanične politike.⁴⁹⁾

Istorijski gledano, šestojanuarski režim je donošenjem i primjenom Zakona o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja faktički postigao kulminaciju. On je na tom stepenu definisao fizionomiju i dosegao krajnju tačku svojih idejno-političkih mogućnosti. Odluka od 3. oktobra »predstavlja smisao Mojih težnji i cilj Mojih nastojanja« — rekao je na izmaku 1929. godine kralj Aleksandar.⁵⁰⁾ P. Živković je istovremeno potvrdio da je »istorijski pokret od 6. januara« (tada je prvi put u zvaničnom dokumentu upotrijebljen izraz »pokret«) proklamovanjem Kraljevine Jugoslavije i uspostavljanjem banovina ostvario »potpuno i sintetičko rešenje našega nacionalnog i državnog problema«.⁵¹⁾ U deklaraciji vlade od 4. jula 1930. godine se ponovo izričito kaže: »Državni i nacionalni program određen je u novom režimu sa dva istorijska čina Njegovog Veličanstva Kralja, koji su osnova državnog i nacionalnog života i razvoja Kraljevine Jugoslavije, i to: 1) Manifest od 6. januara 1929. god. 2) Zakon od 3. oktobra 1929. god.«⁵²⁾ I ovi dokumenti potkrepljuju gledište da su rezultati u 1929. godini bili maksimalni dometi, jer je 1930. godine nastupila vidna stagnacija.

Zvanično proglašeno »apsolutno načelo: jedan narod i jedno nacionalno osećanje«⁵³⁾ izlazilo je iz okvira date istorijske objektivnosti, pa se već zato i politika obilježena tim principom — bez obzira na neizrečene namjere njenih glavnih protagonista — lišavala realnog prostora i perspektive u jugoslovenskom nacionalnom pluralizmu. Ni drugi postulati šestojanuarskog režima nisu sačinjavali formulu za prikladnu organizaciju i unapređenje države i društva.

Tražeći izlaze, vlada se podijelila u nesaglasne struje.⁵⁴⁾ Đ. Šurmin je 1930. godine pisao dr M. Srškiću: »Osjeća se svuda nesigurnost, jer se izgubio onaj pravac koji je dne 6. januara 1929. god. bio posve jasno

⁴⁸⁾ ABH, DB, Pov. br. 295/1929—1930: Izvještaj Banske uprave Drinske banovine Ministarstvu unutrašnjih dela za 1929.

⁴⁹⁾ Historijski arhiv — Dubrovnik, Okružni inspektor Zetske banovine u Dubrovniku, Pov. br. 40/1929: Izvještaj starješine sreske ispostave iz Čapljine Okružnom inspektoratu Zetske banovine u Dubrovniku od 8. XII 1929, Pov. br. 123/1930: Izvještaj okružnog inspektora u Dubrovniku Banskoj upravi Zetske banovine — od 20. I 1930, Pov. br. 209/1930: Izvještaj Okružnog inspektora u Dubrovniku Banskoj upravi Zetske banovine od 29. I 1930, Pov. br. 423/1930: Izvještaj sreskog načelnika iz Stoca Okružnom inspektoratu Zetske banovine u Dubrovniku od 5. XII 1929; ABK, Okružni inspektor Vrbanske banovine u Bihaću, Pov. br. 659/1930: Izvještaj Okružnog inspektora u Bihaću Banskoj upravi Vrbanske banovine od 10. VIII 1930.

⁵⁰⁾ Almanah Kraljevine Jugoslavije, sv. IV (1929—1931), str. 163.

⁵¹⁾ Isto, str. 162.

⁵²⁾ Narodno jedinstvo, ilustrovani zvanični almanah — kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu, str. 17.

⁵³⁾ Isto.

⁵⁴⁾ Stojkov dr Todor: Cit. djelo, str. 83—85. i 111; Vojvodina

izražen⁵⁵⁾ Živković i njegovi istomišljenici nisu bili u stanju da obuzdaju tendencije modificiranja postojećeg državno-političkog sistema.⁵⁶⁾ Zagovornici rehabilitacije izvjesnih građanskih sloboda iz vladinih krugova imali su podršku i iz inostranstva.⁵⁷⁾ Paralelno se javila i ideja o stvaranju režimske političke stranke.⁵⁸⁾ Proces transformacije jugoslovenske diktature, koji je donekle bio inspirisan primjerima i anticipacijama modernih građanskih autoritarnih sistema u savremenoj Evropi, neposredno je započeo 3. septembra 1931. godine oktroisanjem Ustava,⁵⁹⁾ da bi se nastavio formiranjem guvernamentalne partije⁶⁰⁾ i otpuštanjem P. Živkovića.⁶¹⁾

⁵⁵⁾ Boban Ljubo: Iz historije odnosa između VI. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (Odnosi do oktroisanog Ustava 3. IX 1931), Historijski zbornik — Zagreb, sv. XVIII/1965, str. 81.

⁵⁶⁾ Stojkov dr Todor: Cit. djelo, str. 84.

⁵⁷⁾ Isto, str. 84—85.

U razgovoru sa V. Stidom dr V. Marinković je potkraj 1930. najavljiavao ublažavanje diktature. — AJAZU, Ostavština dr A. Trumbića, 1930, neregistravano: Bilješka A. Trumbića o razgovoru sa V. Mačekom 5. XI 1930.

U elaboratu nepoznatog autora koji je očigledno bio angažovan u šestojanuarskom režimu, početkom 1931. predlaže se obnova skupštinskog sistema. Ovaj dokument je sačuvan u ličnoj arhivi kralja Aleksandra, što znači da je bio i njemu poznat. — DSIP, Dvorske hartije, fasc. 26: Elaborat kucan mašinom na 28 stranica, bez potpisa i datuma. (Prema sadržaju teksta može su zaključiti da je nastao početkom 1931. — Š. N.).

⁵⁸⁾ Stojkov dr Todor: Cit. djelo, str. 133—134.

⁵⁹⁾ Pavlović St. Kosta: Cit. djelo, knj. II, str. 51. i 53; Maček Vladko: Cit. djelo, str. 136; Čulinović dr Ferdo: Jugoslavija između dva rata, knj. II, Zagreb 1961, izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti str. 29—36; Stojkov dr Todor: Cit. djelo, str. 111—113.

⁶⁰⁾ Čulinović dr Ferdo: Cit. djelo, knj. II, str. 37—39; Stojkov dr Todor: Cit. djelo, str. 134.

⁶¹⁾ DSIP, Dvorske hartije, fasc. 26-a: Ostavka P. Živkovića na palažaj predsjednika vlade podnijeta kralju 4. IV 1932; Stojkov dr Todor: Cit. str. 135—136.

S U M M A R Y

The Change of the Name and the Division into Ban's Dominions of the Yugoslav Monarchy 1929

by dr NEDIM ŠARAC

The law about the name and the division of the Kingdom into administrative territories, octroited on October 3 rd 1929, occupies a special place in the abundant legislative activity after the re-establishing of the dictatorship on January 6th 1929. The common fundamental aim of all theses acts was the codification of autocracy in the Yugoslav Monarchy and legalization of the corresponding politics. To sanctinize and symbolize national and administrative integrality of the Yugoslav community, the name the Kingdom of Serbs Croats and Slovenians was changed into the Kingdom of Yugoslavia, by the first article of the Third October Law. At the same time, historical regional entities, of which in 1918 the Kingdom of Serbs Croats and Slovenians was composed, were broken wherever it was possible, by the territory division of the state into nine ban's dominions.

The authorities of the ban's dominions were inserted into the governing-administrative systems which were organized on the principles of strict centralism and hyerarchical subordination, with the full absence of democratic institutions.

The remaining associations and everything that showed multinational structure of the Yugoslav community, together with »tribal« flags was under the influence of that Law.

The immediate reactions to that act and the corresponding measures of the government had very different directions and tones. Communists, in the first place, and then civil opposition, and certain circles abroad—each from its standpoint—expressed their dissatisfaction. Functionaris in the government apparatus, proregime streams as well as some other supporters of ortodox Yugoslav unitarism, gave their public consent to the official politics.

The latter were joined by the politicians from abroad who brought into accord the realization of king Alexander's concept with some wider intersets of their own country or party.

Hictorically viewing, the Law about the name and the divison of Kingdom into administrative territories rounded the physiognomy of the 6th January regime, and at the same time its conceptual-political possibilities were brought to their furthest point.

Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne

Trgovina bosanskim robljem bila je do sada u našoj istoriografiji više puta predmet izučavanja. Do sada su se ovom problematikom bavili mnogi autori i ovom prilikom nije cilj da posebno obrađuje problematiku bosanskog roblja, nego mu je zadatak da podaci o roblju po-

prilozi

- Muzeja — 1947, Društvene nauke sv. II, Sarajevo 1947.
- G. Čremošnik, Izvori za istoriju roblja i servicionističkih odnosa u zemljama srednjeg vijeka, Istorijsko-pravni zbornik I, Sarajevo 1949.
- G. Čremošnik, Naše roblje u srednjem veku, Jugoslavenska knjiga 5/1922, I.
- A. Solovjev, Trgovina bosanskim robljem do godine 1661, Godišnjak državnog muzeja u Sarajevu 1946, Društvene nauke sv. I.
- J. Stipančić, Naši krapivi i trgovina robljem, Franjevački vjesnik 35/1928.
- S. Novaković, Trgovina robljem u srpskim državama srednjeg vijeka, Prosveta (oktobar) 9/1913.
- J. Tadić, Trgovina robljem u Dubrovniku u 15. i 16. vijeku, Politika 27, 1930, 8804—7, 8129—5.
- V. Vinaver, Trgovina bosanskim robljem tokom 14. vijeka u Dubrovniku, Arhiv Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku II, (1933).
- M. Đurković, Roblje i trgovina robljem u srednjovjekovnim srpskim zemljama, Glasnik profesorskog društva XIII/1 (1932).
- Rebrunović, O ropstvo, Rad Jugoslavenske akademije XVI, Zagreb 199, I.
- G. Čremošnik, Kancelarijski i notarski spisi I, SAN, Beograd 1932.
- Charles Verhinden, L'esclavage sur la côte dalmate au bas moyen âge, Bulletin de l'Institut Historique beige de Rome, Fascicule II, 1970.

MR PAVO ŽIVKOVIĆ

Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geogra- fiju srednjovjekovne Bosne

Trgovina bosanskim robljem bila je do sada u našoj istoriografiji više puta predmet izučavanja. Do sada su se ovom problematikom bavili mnogi autori.¹⁾ Ovom prilogu nije cilj da posebno obrađuje problematiku bosanskog roblja, nego mu je zadatak da podaci o roblju posluže kao izvori za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne.

¹⁾ G. Čremošnik, Pravni položaj našeg roblja u srednjem vijeku, Glasnik Zemaljskog Muzeja — 1947, Društvene nauke sv. II, Sarajevo 1947.

G. Čremošnik, Izvori za istoriju roblja i servijalskih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka, Istorijsko-pravni zbornik I, Sarajevo 1949.

G. Čremošnik, Naše roblje u srednjem veku, Jugoslovenska knjiga 6/1922, 1.

A. Solovjev, Trgovina bosanskim robljem do godine 1661, Godišnjak državnog muzeja u Sarajevu 1946, Društvene nauke sv. I.

J. Stipančić, Naši krajevi i trgovina robljem, Franjevački vijesnik 35/1928.

S. Novaković, Trgovina robljem u srpskim državama srednjeg veka, Prosveta (kalendar) 9/1913.

J. Tadić, Trgovina robljem u Dubrovniku u 15 veku, Politika 27/1930, 8804—9, 8129—6.

V. Vinaver, Trgovina bosanskim robljem tokom 14 veka u Dubrovniku, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku II, (1953).

M. Purkavić, Roblje i trgovina robljem u srednjovjekovnim srpskim zemljama, Glasnik profesorskog društva XIII/1 (1932).

Petranović, O ropstvu, Rad Jugoslavenske akademije XVI, Zagreb 189, 1.

G. Čremošnik, Kancelarijski i notarski spisi I, SAN, Beograd 1932.

Charles Verlinden, L'esclavage sur la côte dalmate au bas moyen âge, Bulletin de l'Institut Historique belge de Rome, Fascicule u XII—1970.

Trgovina robljem koja se javlja u drugoj polovini trinaestog vijeka u Bosni bila je vrlo razvijena. U ovom periodu bosansko roblje se javlja u primorskim gradovima, među kojima je i grad Trogir. Što se tiče porijekla roblja, u dokumentima se ono pominje kao roblje iz Bosne. Bosansko roblje dolazilo je u vlast pojedinih Trogirskih porodica. Jedna od takvih je porodica Diminčića.²⁾ U dokumentima je spomenuto da je roblje porijeklom iz Bosne, vjerovatno zbog toga što je Bosna, poslije 1253. godine, bila podijeljena na dvije banovine: Bosnu u užem smislu, i banovinu, koju su sačinjavali među ostalim: Usora i Soli. Ove dvije župe su ulazile u sastav Mačvanske banovine.³⁾ Na čelu Bosanske banovine u drugoj polovini 13. vijeka bio je ban Prijezda. I on sam bio je uključen u trgovinu bosanskim robljem. Izvjesnom Trogiraninu on je prodao sina nekog Smičitića 1266. godine.⁴⁾ Iz Bosne je, šezdesetih godina 13. vijeka, prodat u Trogir izvjesnoj Uzekini rob za 25 malih venecijanskih libri. Rob se zvao Dobroslav.⁵⁾

U posljednjoj četvrtini 14. vijeka izvori govore o mnogim župama u Bosni, pa čak i o nekim naseljima unutar tih župa. Među najčešće spomenutim župama su: Hum, Usora, Vrbas, Trebinje, Rudine, Sana i Dubica. Za Usoru izvori daju podatke o porijeklu roblja već u 1280. godini.⁶⁾ Ova se župa u izvorima spominje i u toku 1281. godine.⁷⁾ Usora je ušla u sastav bosanske države tek u vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića. Ugarski kralj Karlo I dao je saglasnost da Usora može ući u sastav bosanske države. Poslije 1324. godine, Stjepan II Kotromanić nosio je titulu »gospodin Usore i Soli«. ⁸⁾ Druga velika župa na sjeveru Bosne koja se pominje u izvorima bila je župa Vrbas. Naziv je dobila po istoimenoj rijeci gdje se i prostirala. U drugoj polovini 13. vijeka vrlo malo, tačnije rečeno gotovo nikako se ne pominju naselja u ovoj župi, kao što je, uostalom, bio slučaj i sa drugim župama u srednjovjekovnoj Bosni u 13. vijeku, uz male izuzetke (Usora, Osat i Vrhbosna). Župa Vrbas se u izvorima o roblju prvi put javlja 1280. godine,⁹⁾ a javlja se i u narednim godinama: 1281. 1282. i 1283. godine.¹⁰⁾ Za samo četiri godine (1280—1283), ova se župa o izvorima o roblju pojavljuje, čak, jedanaest puta.

²⁾ M. Barada, Trogirski spomenici I, Zagreb 1951, 12 (dalje: Barada, Trog. spom. I).

³⁾ U Usori je upravu u drugoj polovini 13. vijeka imao knez Rastislav Mihajlović, zet kralja Bele IV. On je umro 1263. godine, a naslijedila ga je njegova žena Ana-Agnea, koja se poslije 1264. godine javlja kao gospodarica Bosne i Mačve sa titulom hercežice. Krajem 1284. godine Usora i Soli su se nalazile pod vlašću srpskog kralja Dragutina, koji je već dvije godine ranije abdicirao u korist brata Milutina. Bosanski ban Prijezda i Dragutin bili su u radu tako šta je Dragutinova kćerka Jelisaveta bila udata za Prijezdina sina Stjepana I Kotromanića 1284. godine. S. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964. 75.

⁴⁾ M. Barada, Trog., spom. I, 15.

⁵⁾ Barada, Trog., spom. I, 405.

⁶⁾ G. Čremošnik, Kancelarijski i notarski spisi I, SAN, Beograd 1932. 45. (dalje: Čremošnik, Kanc. i not. spisi I).

⁷⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 59, 71, 77, 78, 102, 109, 119, 122, 123, 129, 130.

⁸⁾ S. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, 89.

⁹⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 50, 57.

¹⁰⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 66, 72, 86-e, 208, 221, 235, 242, 286, 290, 296, 333.

Zapadno od župe Vrbasa smještene su još dvije župe koje se javljaju u izvorima. To su: Dubica i Sana. I jedna i druga se vrlo često pominju u posljednjoj deceniji 13. vijeka u izvorima, a naročito je to karakteristično za ovu drugu.¹¹⁾ Sana se potkraj 13. vijeka spominje četrnaest puta u izvorima. Sa župom Dubica to nije bio slučaj. Ova se župa u posljednjoj deceniji 13. vijeka u izvorima javlja samo dva puta.¹²⁾ Potkraj 13. vijeka roblje koje se u Bosni prodavalo poticalo je čak i sa područja Drave.¹³⁾

U jugozapadnom dijelu bosanske države u izvorima je spomenuta još župa Hlivno, o kojoj nešto više podataka daje M. Vego u knjizi **Naselja srednjovjekovne bosanske države**.^{13a)} Ova župa se javlja 1282. godine u izvorima.¹⁴⁾ Jugozapadno od ove župe prostiralo se nekoliko župa sa pomenima u izvorima u drugoj polovini 13. vijeka. Među ostalim to su: Hum, Trebinje, Nevesinje i Rudine. Od svih navedenih župa, u posljednjoj četvrtini 13. vijeka, najčešće se susrećemo sa župom Hum. Prvo datiranje ove župe pada u 1280. godinu prema izvorima, i to po kupovini robinje Zorice iz Sane, kupljene od kneza iz Huma.¹⁵⁾ Hum je bio i jedan od izvora roblja u srednjovjekovnoj Bosni. Podaci o porijeklu datiraju iz posljednje dvije decenije 13. vijeka i vezani su za ovu župu.¹⁶⁾ U južnim dijelovima bosanske države smještena je župa Trebinje, koja se u izvorima javlja početkom 14. vijeka, tačnije 1300. godine, kad je spomenut rob po imenu: Dobrosslavus de Radosslavo Thollam de Tribigna ancillam. . . čiji je vlasnik bio izvjesni Petar Prodanelić.¹⁷⁾ Trebinje se kao izvor roblja pominje i naredne godine, i to dva puta.¹⁸⁾ Pored nabrojanih župa, u srednjovjekovnoj Bosni najveći dio roblja u drugoj polovini 13. i početkom 14. vijeka bio je porijeklom iz Bosne.

Osim župa kao širih teritorija koje se javljaju u izvorima, ne rijetko se u izvorima pojavljuju i pojedina naselja vezana za spomenute župe, kao i neke nove župe. Među nove župe spadaju i: Večerić, Trebotić, Osat, Uskoplje, Vrhbosna i Dračevica, kao i naselje Srebrenica, uk-

¹¹⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 86-a, 86-v, 137, 178, 179, 185, 190, 191, 243, 272, 305, 339, 342, 347.

¹²⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 141, 428.

¹³⁾ Čremošek, Kanc. i not. spisi I, 313. Nešto prije 1255. godine ugarski kralj Bela IV darovao je bosanskom banu Prijezdi župu Novake u Slavoniji u blizini Drave, kao nagradu za dobru vjernost ugarskoj kruni. S. Čirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, 72.

^{13-a)} M. Vego, **Naselja bosanske srednjovjekovne države**, Sarajevo 1957. 45. (nadalje: Vego, Naselja).

¹⁴⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 254.

¹⁵⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 38.

¹⁶⁾ Isto, 81. S. Čirković u Istoriji srednjovjekovne bosanske države, navodi da » . . . iz Huma i sa drugih srpskih državnih teritorija nije zabilježena ni jedno lice«. S. Čirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, 76. Hum se u izvorima o porijeklu roblja u toku 1282, 1283, 1300. i 1301. godine javlja, čak, osam puta. Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 186, 197, 244, Vranom de Chelmo 247, ancillam meam Cranam de Chelmo 334, Volcasti de Chelmo 321, 463, 473.

¹⁷⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 448.

¹⁸⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 468, 476.

ljučujući i naselja koja nose isti naziv kao i sama župa (Večerić, Trebotić, Uskoplje i Vrhbosna). Sve ove župe i naselja se takođe javljaju u posljednje dvije decenije 13. vijeka.

Župa Večerić se spominje 1280. godine po porijeklu robinje: Jurislaum de Vecerich.¹⁹⁾ Ova župa se nalazi na desnoj obali rijeke Neretve na posjedima Radivojevića, kao što to smatra Mihajlo Dinić, čije mišljenje prihvata i Marko Vego.²⁰⁾ Trebotić se u izvorima o porijeklu roblja spominje 1282. godine.²¹⁾ Ova se župa nalazila u zapadnim dijelovima Bosne. Po njoj je dobilo ime i jedno pleme zvano Trebotići.²²⁾ Godinu dana kasnije, nakon što se javlja župa Trebotić, pominje se i župa Osat, tačnije 1283. godine.²³⁾ Smještena je u istočnom dijelu bosanske države i uključivala je nekoliko sela, među ostalim i Srebrenicu. Jedno od izvora bosanskog roblja u posljednjim decenijama 13. vijeka bila je župa Uskoplje. U srednjem vijeku su postojala dva Uskoplja, jedno u Humu nedaleko Dubrovačke Republike i drugo u dolini rijeke Vrbasa u zapadnoj Bosni. U izvorima o porijeklu roblja župa Uskoplje u unutrašnjosti Bosne pominje se dva puta potkraj 13. vijeka.²⁴⁾ U unutrašnjosti bosanske države u ovom istom periodu javlja se još jedna župa — Vrhbosna, sa istoimenim naseljem. Ova župa se u izvorima javlja u posljednjoj deceniji 13. vijeka, i to po porijeklu roba po imenu: Lucas filius quondam Dominice Balbi Dobrosti de Uerbosneyhe.²⁵⁾ U izvorima o porijeklu roblja posljednjih godina 13. vijeka susrećemo se sa naseljem Srebrenica. Ovo naselje se pominje 1300. godine po porijeklu robinje: Negoda de Srebrenica.²⁶⁾

Sva navedena imena se, uglavnom, odnose na župe u Bosni sa izuzetkom nekoliko naselja u istoimenim župama. Neke od pomenutih župa se u izvorima javljaju i u toku 14. vijeka, kakav je slučaj sa župom Usorom, koja se u toku 14. vijeka, čak, četrnaest puta pojavljuje u izvorima.²⁷⁾ Unutar ove župe u 14. vijeku već se pojavljuju u izvorima i pojedina mjesta. Takav je slučaj sa Srebrnikom, odakle je poticala robinja: Stoyna filia q. Micho de Batun de Srebrenich.²⁸⁾ Neke od robinja u izvorima vezanim za navedene župe izričito se pominju kao patarenke

¹⁹⁾ Čremošnik, promenuo djelo, 42.

²⁰⁾ M. Dinić, Zemlje Hercega Svetog Save, Glas CLXXXII, 187. M. Vego, Naselja 122.

²¹⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 193, 217. Ovaj kraj se u izvorima o roblju pominje i 1283. godine. Charles Verlinden, L' esclavage sur la côte dalmate au bas moyen âge, Bulletin de l'Institut Historique belge de Rome, fascicule u XII—1970. 106. Ova župa je u Završju. Vego, Naselja 157.

²²⁾ Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, JAZU XVIII, 1962—1966. 581. (nadaije: Rječnik).

²³⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 314. Ch Verlinden, pomenuto djelo, 105.

²⁴⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 336, 442, 443. Prvi put 1283. g. i drugi put 1300. g.

²⁵⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 441.

²⁶⁾ Čremošnik, Kanc. i not. spisi I, 439. Vego smatra da se ovo naselje prvi put pominje u godini 1352. Vego, Naselja, 108.

²⁷⁾ M. Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. III, Beograd. 1967. 30, 39, 47, 52, 63, 84, 105, 119, 170, 176, 181, 182.

²⁸⁾ M. Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 62. U Bosni su postojala dva Srebrenika. Jedan nedaleko od Tuzle i drugi nedaleko od Srebrenice. M. Vego, Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, »Geokarta«, Beograd 1957.

ili robovi patareni.²⁹⁾ U toku 14. vijeka kao izvor roblja bila je i župa Uskoplje. Unutar ove župe postoji istoimeno naselje, te župa Lašva sa također istoimenim naseljem. Župa Uskoplje se pominje i 1399. godine po trgovcu: Grubissa Radossallich de Heuscopie, koji je prodao dvije robinje: Biellossaua, filiam de Lassua i Turdissauam filiam q. Cranislaui ambos de contrata Lassue patrium Bossine.³⁰⁾

Veliki izvor roblja u srednjem vijeku predstavljala je župa Drina. U padacima o porijeklu roblja ova se župa u toku 14. vijeku pominje šest puta.³¹⁾ Unutar nje u ovom intervalu pojavljuju se i dva već poznata naselja. Bila su to Prača i Foča. Prača se pominje po robinji: Pribna de Praca.³²⁾

U izvorima o porijeklu roblja u 14. vijeku pojavljuju se i sljedeće župe: Rudine, Neretva, Breznica i Bistrica. Župa Rudine je smještena na granici Crne Gore i Hercegovine. Podijeljena je na Nikšićku i Bilećku Rudinu.³³⁾ Župa Neretva, koja se u 14. vijeku javlja dva puta u izvorima smještena je u dolini istoimene rijeke u Hercegovini.³⁴⁾ Breznica se prostirala između rijeka Lima i Čehotine. Unutar ove župe postojalo je i naselje sa istim nazivom. Više puta je pomenuta u izvorima u toku 14. vijeka.³⁵⁾ Bistrica se pominje u izvorima 1365. godine, i to po porijeklu roba: Raduy Radissich de Bistrica.³⁶⁾ Smještena je između Jeleča, Drine i Sutjeske.³⁷⁾

Osim pomenutih župa, u 14. vijeku pojavljuje se i naselje Tilava, za koje se do sada vrlo malo znalo. Prema izvorima, ovo naselje datira iz 1365. godine po: Radosslauam filiam de Tillaau³⁸⁾ Tilava se nalazila pokraj Toplika u dolini istoimene rijeke u Lukavici nedaleko od Sarajeva.³⁹⁾ Pod ovim imenom pominju se i dvije mahale jedna u selu Kozarevića nedaleko od Sarajeva, i druga u selu Petrovića također nedaleko od Sarajeva.⁴⁰⁾

²⁹⁾ M. Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 170, 176, 181, 182.

³⁰⁾ M. Dinić, pomenuto djelo III, 183. Lašva je zaselak u okolini Travnika na istoimenoj rijeci. Rječnik V, 1898—1903. 919. I danas postoji istoimeno naselje nedaleko od Zenice.

³¹⁾ M. Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 75, 83, 106, 151, 156, 157. Unutar ove župe postojalo je i istoimeno naselje što potvrđuje spomenik iz 15. vijeka koji glasi: Uda se Jelača za Mihoča Utvičića u Hotču, a uda se Vladislava za Ivaniša Pičevića u Dabar i onje obje umrijesta: Jelača u Drinje a Vladislava u Dbru. Rječnik II, 1884—1886. 781. Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma II, Beograd-Sr. Karlovci 1934. 748.

³²⁾ Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 94.

³³⁾ Rječnik XIV (1955) 232. Pod ovim nazivom postoji nekoliko sela i zaselaka u Dalmaciji, zatim nekoliko sela i mahala u Bosni u raznim oblastima.

³⁴⁾ Dinić, pomenuto djelo III, 104, 107.

³⁵⁾ Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 81. Pod nazivom Brijesnica ima više sela u Bosni, tri u zvoničkom kraju, jedno u bijeljinskom i dva u maglojskom kraju. Rječnik I (1882—1884), 649.

³⁶⁾ Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 38.

³⁷⁾ M. Vego, Historijska karta.

³⁸⁾ Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 42.

³⁹⁾ Vejsil Ćurčić, Trgovina robljem u srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini, Sarajevski novi list 193, godina I, 1941. str. 17.

⁴⁰⁾ Rječnik XVIII (1962—1966), svezok 76. str. 5.

U većoj župi Vrhbosni postojala je mala župa, pod imenom Tilava. U 15. vijeku spominje se jedanput kao nahija a drugi put kao selo. I danas postoji selo Tilava. Nahija Tilava u prvoj polovini 15. vijeka pripadala je teritoriju Pavla Radenovića i njegovih sinova. U župi Tilavi sahranjen je 1415. godine knez Pavle Radenović u nekropoli Pavlovac kod Kobiljdoła.^{40a)} U župi Tilavi nalazilo se selo Jablanovići. Nahiji Tilava sredinom 15. vijeka pripadala su sljedeća sela: Tilava, Bači-Petrović, Toplik, Mladice, Lukavica, Dobrinja, Butmir, Lasica, Stanojevići, Studenkovići, Kovačići i dr.^{40b)} Nahija Tilava nije predstavljala neku posebnu cjelinu nego je to bio više kao skup sela, kao što je to bio slučaj i sa ostalim perifernim dijelovima velike župe Vrhbosne.

Kao što je to bio slučaj u trinaestom vijeku, tako je i ovoga puta najveći dio roblja, koje je poticalo iz Bosne, spomenuto u izvorima sa porijeklom iz Bosne.

U izvorima u 14. vijeku susrećemo se sa do sada poznatim ili vrlo malo poznatim naseljima srednjovjekovne bosanske države. Jedno od tih je i naselje Vlasinac, za koga Jireček smatra da je isto što i Glasinac.⁴¹⁾ Naselje je bilo smješteno na istoimenom polju na Romaniji nedaleko od današnjeg Sokoca u istočnim dijelovima Bosne. U izvorima naselje Vlasinac se pominje 1379. godine, i to po porijeklu robinje: Goyna filia q. Draghine de Vlassinec de Bossina.⁴²⁾ Drugo malo poznato naselje koje se javlja u 14. vijeku je Štitovo (Schtitoua?) de Bossina.⁴³⁾ Štitovo je naziv za planinu u Crnoj Gori,⁴⁴⁾ a u župi Lepenica nosila je rječica naziv Štit, pa je, po svemu sudeći, i naselje dobilo naziv Štitovo. To se može zaključiti i na osnovu podatka iz dokumenta koji glasi: ... Georgius q. Boxe emit nos in Lepenice a Radoe filio Georgii Mercœuich de Schtitoua.⁴⁵⁾

Pored već poznatih naselja koja se susreću u izvorima (Srebrenik, Prača, Foča, Gacko i Podvisoki) jedan dobar dio naselja je ostao manje poznat u istorijskoj geografiji srednjovjekovne Bosne. Među tim naseljima su i: Delno de Bossina,⁴⁶⁾ Stepni de Bossina,⁴⁷⁾ Plenges,⁴⁸⁾

^{40-a)} H. Šabanović, Bosansko krajište (1448—1463). Godišnjak istorijskog društva BiH IX, Sarajevo, 1958. 185.

^{40-b)} Šabanović, pomenuto djelo, 186.

⁴¹⁾ K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Zbornik Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959. 300. K. Jireček, Glasinac u srednjem vijeku, Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959. 424.

⁴²⁾ Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 97.

⁴³⁾ Dinić, navedeno djelo III, 104.

⁴⁴⁾ Rječnik XVII (1959—1962) 805.

⁴⁵⁾ Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 104. Georgius q. Boxemit nos in Lepenica a Radoe filio Georgue Mercœovich de Schitoua.

⁴⁶⁾ Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, 124.

⁴⁷⁾ Dinić, navedeno djelo III, 180. Danas se pod imenom Stepen nalazi selo, kod Gackog, a nije rijetkost da su uz ime Stjepan vezana za imena većih mjesta kao što je Mesihovina i Škrobućani.

⁴⁸⁾ Dinić, ista 164.

Stabinja,⁴⁹⁾ Racoua⁵⁰⁾ i Popci.⁵¹⁾ Vrlo je teško utvrditi lokalitet ovih naselja. Iz izvora se samo vidi da je riječ o bosanskim naseljima, i to bi se moglo reći unutrašnjeg dijela, s obzirom na to da se druga mjesta preciziraju i na župe, za razliku od velikog dijela za koja se navodi samo da su u Bosni. U izvorima među poznatim mjestima spomenuta su još dva, to su: Gacko i Podvisoki. Podatke o ovim mjestima daje Vego u knjizi **Naselja srednjovjekovne Bosanske države.**⁵²⁾

Vrlo česta pojava u Bosni potkraj 14. i naročito u 15. vijeku bilo je hvatanje i prodaja stanovništva. To je bila trgovina robljem, u kojoj su naročito bili uključeni vlasni u južnim dijelovima bosanske srednjovjekovne države. Ova pojava je bila uslovljena vjerovatno i zbog dolaska Turaka u zaleđe Bosne, a u 15. vijeku i u samu Bosnu do njenog definitivnog zauzimanja. Ova pojava poprima najšire razmjere u drugoj polovini 15. vijeka, kada su u ovu vrstu posla bili umiješani i turski trgovci. Kroz ovakvu vrstu posla u 15. vijeku se u izvorima o roblju pojavljuju još neka naselja, bilo da su ona poznata ili manje poznata u istorijskoj geografiji srednjovjekovne Bosne.

Među manje poznatim naseljima je i Orahov Do, koje u izvorima dotira iz 1405. godine. Naselje je pomenuto u tužbi protiv izvjesnog Novaka Grgurića, čovjeka vojvode Sandalja zbog krađe jedne robinje.⁵³⁾ Naselje je smješteno na području Dubrava, nedaleko od Blagaja na teritoriju koji je pripadao vojvodi Sandalju Hraniću. Još jednom se javlja u izvorima u prvoj polovini 15. vijeka, tačnije 1411. godine.⁵⁴⁾ U toku ove 1411. godine u izvorima se javljaju i župe: Krajina i Popovo, te selo Girište o kome se također vrlo malo zna. Župa Popovo i Krajina nalaze se u Hercegovini. Selo Girište je smješteno nedaleko Orahova od Lucam Narenti.⁵⁵⁾ U izvorima za patarene pomenuta su naselja Srebrenica i Bradina. I jedno i drugo naselje su već poznati u istorijskoj geografiji.⁵⁶⁾ Po patarenima se pominje i manje poznato naselje Kruščica. Sa ovim nazivom mjesta postoji naselje u katunskoj nahiji u Crnoj Gori, zatim tri mjesta sa takvim nazivom u današnjoj Hercegovini, kao i dva sela u travničkoj nahiji. Ovdje je, po svemu sudeći, riječ o naselju Kruščici nedaleko od Trebinja u današnjoj Hercegovini.⁵⁷⁾ Bradina se nalazi nedaleko od Konjica i datira iz 1418. godine.⁵⁸⁾ prema izvorima o patarenima.⁵⁸⁾ Još dva naselja se pominju po patarenima u 15. vijeku: Sutjeska i Bo-

⁴⁹⁾ Dinić, isto 103. Stabinja bi moglo biti mjesto sa imenom Stabinja koja se nalazi kod Dubice ili kod Kostašnice. Nije isključeno da je to naselje sa nazivom Stabanža u predjelu Bosanske Krupe.

⁵⁰⁾ Isto, 72. Rakovo bi moglo biti u vezi sa imenima mjesta Rakova Noga kod Sarajeva i Kreševa.

⁵¹⁾ Isto, 86.

⁵²⁾ Vego, *Naselja*, 39, 125—126.

⁵³⁾ Dinić, iz dubrovačkog arhiva III, 195.

⁵⁴⁾ Dinić, navedeno djelo, 198.

⁵⁵⁾ Dinić, isto, 198.

⁵⁶⁾ Vego, *Naselja*, 19, 108.

⁵⁷⁾ Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, patareni 18.

⁵⁸⁾ Nešto više podataka o Bradini nalazi se kod Vego u knjizi *Naselja*. Vego, *Naselja*, 19.

rač.⁵⁹⁾ I jedno i drugo naselje se pominju kod Vega u knjizi **Naselja srednjovjekovne bosanske države.**⁶⁰⁾ Od poznatih naselja tu su još: Goražde i Fojnica, koji se također pominju po patarenima u drugoj polovini 15. vijeka.⁶¹⁾ I o ovim naseljima izvjesne podatke daje Vego.⁶²⁾

U četvrtoj i petoj deceniji 15. vijeka vrlo rijetko se susrećemo sa trgovinom bosanskim robljem u pomenutom vremenskom razdoblju. Pojava hvatanja i prodaje bosanskog stanovništva postaje učestala poslije 1463. godine, od pada Bosne pod tursku vlast. Tada se ponovo javljaju u izvorima i neka nova naselja, pored već poznatih. Od poznatijih naselja u drugoj polovini 15. vijeka susrećemo se sa: Cernicom, Veselom Stražom, Ljubinjem, Pod-Klobukom, Čičevom, Nevesinjem i Lozicom.⁶³⁾ Što se, pak, tiče manje poznatih naselja, u izvorima se pojavljuju sljedeća naselja srednjovjekovne bosanske države: Vidovo Polje, Prijedolje, Radogostići, Zelengor, Žiljevo i Dobra Straža.⁶⁴⁾ Pod nazivom Vidovo Polje postoji mahala u Stocu u današnjoj Hercegovini.⁶⁵⁾ Ovo naselje nalazilo se u nevesinjskom kraju, unutar kojeg se nalazilo i naselje Prijedolje.⁶⁶⁾ Radogostići su, po svemu sudeći, bili smješteni u južnim dijelovima današnje Hercegovine, također u nevesinjskom kraju nedaleko od Bileće i Nevesinja. Što se tiče Zelengora, pretpostavka je da je ovo naselje ležalo u podnožju istoimene planine. U nevesinjskom kraju je bilo smješteno naselje Žiljevo⁶⁷⁾ koje se tokađe pominje u izvorima. Dobra Straža koja se javlja u izvorima 1469. godine smještena je na granici prema Dubrovačkoj Republici u Lugu.⁶⁸⁾

Svi ovi podaci upućuju nas na zaključak da je prava trgovina robljem u srednjovjekovnoj Bosni postojala samo u 13. i 14. vijeku, a da se već potkraj 14. vijeka pojavljuje bespravno hvatanje ljudi i trgovina tim ljudima iz Bosne. Podaci o roblju u ovom slučaju poslužili su kao značajan izvor za upoznavanje velikog dijela župa i naselja u srednjovjekovnoj istorijskoj geografiji za Bosnu bilo da su te župe već poznate kao i naselja, bilo da su manje poznate. Podaci su na ovaj način obogatili bosansku srednjovjekovnu istorijsku geografiju za nekoliko manje poznatih naselja, o kojima se do sada, vrlo malo ili gotovo ništa nije znalo. Podaci, barem donekle, daju sliku i o naseljenosti patarenskim življem, iako su oni oskudni, da se donosi nekakav zaključak o tome gdje su oni bili sve naseljeni.

⁵⁹⁾ Vego, *Naselja*, 113.

⁶⁰⁾ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva III*, patareni 14-a, 38. Naselje Borač je današnja Vlasenica, kako to Jireček smatra. K. Jireček, *Putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku*, 242.

⁶¹⁾ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva III*, patareni: 37, 39, 41, 35.

⁶²⁾ Vego, *Naselja*, 40, 48.

⁶³⁾ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva III*, 283, 270, 271, 289, 286, 335, 302. Podatke o pomenutim naseljima daje i Vego u knjizi *Naselja*. Cernica — 26, Vesela Straža 124, Ljubinje 70—71, Pod-Klobuk je predgrađe Klobuka 54, Čičevo 28, Nevesinje 80—81. Loznica 69.

⁶⁴⁾ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva III*, 302, 282, 295

⁶⁵⁾ *Rječnik*, XIX (1972) 838.

⁶⁶⁾ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva III*, 302.

⁶⁷⁾ Dinić, navedeno djelo, 302.

⁶⁸⁾ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva III*, 295.

BEHIJA ZLATAR

Neki podaci o sandžak-begu Mehmed-begu Obrenoviću

Poznato je da je dolaskom Turaka u naše zemlje veliki broj domaćeg stanovništva prešao na islam. Naročito u Bosni, gdje je proces islamizacije bio mnogo širi i brži nego u ostalim našim pokrajinama. Takav tempo i širina tog procesa dovodena je uglavnom, u vezu s »bosanskom crkvom« i progonima njenih pristalica pred samo potpadanje Bosne pod tursku vlast. Plemstvu koje je primalo islam Turci su, kako se zna, obično ostavljali u posjed njihove zemlje kao timare. Premda su i hrišćani-spahije u ranom periodu dobivali timare bez nekih većih uslova, osim potvrde vjernosti sultanu, Turci su se ipak oslanjali na muslimansko stanovništvo. Takva uočljiva orijentacija osmanske politike djelovala je na sve veću islamizaciju hrišćanskih spahija.¹⁾ Zna se, također, da je među tim domaćim ljudima koji su prihvatili islam veliki broj došao do visokih položaja u Osmanskom Carstvu.

Ličnost o kojoj želim nešto da kažem je sin hrišćanskog feudalca Mehmed-beg Obrenović. On je potjecao iz vlasteoske porodice kneza Petra Obrenovića, koga su Dubrovčani nazivali »dubrovačkim građaninom«. Tako se Petar spominje u zapisniku Vijeća umoljenih od 19. juna 1487. godine.²⁾

¹⁾ A. Handžić, **O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni**, Prilozi za orijentalnu filologiju, XVI—XVII/1966—67, Sarajevo 1970, str. 11.

²⁾ Č. Truhelka, **Tursko-slovijski spomenici dubrovačke arhive**, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIII/1911, str. 443—444.

Petar Obrenović imao je svoj timar u nahiji Neretvi. U njegov timar spadalo je i selo Padhum sa feudalnim porezom od 7.455 akči, a ukupan prihod timara iznosio je 40. 225 akči.³⁾ U istom defteru (iz 1485. godine) u kojem je upisan timar Petra Obrenovića upisan je i njegov čifluk sa prihodom od 600 akči, kao i čifluk Radice, sina spomenutog Petra, također sa prihodom od 600 akči.⁴⁾ Moguće je da je ovaj Radica bio jedan od njegovih sinova koji je kasnije primio islam. Zna se da je, naime, Petar Obrenović, osim Mehmed-bega, imao još dva sina: Halil-pašu rumelijskog begler-bega⁵⁾ i Hamza-bega. Iz turskih popisanih deftera od 1485. i 1489. godine moglo se još utvrditi da je Hamza-beg držao dio višegradskog zemmeta sa prihodom od 73.685 akči.⁶⁾

Prije nego što je došao na položaj hercegovačkog sandžak-bega, Mehmed-beg je bio sandžak-beg Moreje. Još u to vrijeme on je bio u dobrim odnosima sa Dubrovčanima, koji su za njega nabavljali tkanine u Mlecima.⁷⁾ Zna se da je Mehmed-beg godine 1499. bio sultanov kapidžibaša, te je kao prijatelj Dubrovčana posredovao na Porti u njihovu korist. Zbog ovog njihovog prijateljstva, Dubrovčane je veoma obradovala vijest o dolasku Mehmed-bega na položaj hercegovačkog sandžak-bega. Na ovaj položaj Mehmed-beg je došao u oktobru 1500. godine.⁸⁾ Čim je stupio na novu dužnost, Dubrovčani su mu poslali svoje poklisare da ga pozdrave i da mu uruče uobičajene darove. On im se zahvalio odmah početkom 1501. godine poslavši im darove po mostarskom vojvodi.⁹⁾

Stigavši u Hercegovinu, Mehmed-beg je nastojao da učvrsti svoju vlast. Već u martu 1501. godine sam je krenuo u Novi, gdje mu je priređen srdačan doček od strane Dubrovačke Republike. I tokom 1502. godine Mehmed-beg je išao u Novi. Bio je tada primoran da od Dubrovačke Republike zatraži novčani zajam koji mu je ona i odobrila.¹⁰⁾ Kao svom susjedu, Dubrovčani su mu slali svoje ljekare, donosili razne poklone, obavještavali ga o novostima koje su ga interesovale, čak mu slali i vijesti za Portu.¹¹⁾

Premda H. Šabanović navodi da je hercegovački namjesnik Mehmed-beg, imenovan 1500. godine, bio rodom iz Poljica,¹²⁾ mogli bi se iznijeti neki indirektni podaci koji govore da je on vjerovatnije bio rodom iz Hercegovine, i to iz okoline Konjica. Naime, još njegov otac knez

³⁾ Istanbul, Basbakanlik Arsivi (dalje: BBA), Topu defter (dalje: TD) No 18 (1485). Sarajevo Orijentalni institut (dalje: OIS), fotokopije deft., br. 61, fo 26.

⁴⁾ Isto, OIS, br. 61, fo 4.

⁵⁾ T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd 1973, str. 52.

⁶⁾ Istanbul, BBA, TD No 18 (1485) i No 974 (1489) OIS, deft. br. 61, fo 56 i br. 68, fo 63; *Istorija Naroda Jugoslavije* knj. II, str. 112.

⁷⁾ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 52.

⁸⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, Prilozi za orijentalnu filologiju XVI—XVII/1966—67, Sarajevo 1970, str. 93.

⁹⁾ Č. Truhelka, nav. djelo str. 443—444.

¹⁰⁾ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, str. 53—54.

¹¹⁾ Isto.

¹²⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 94.

Petar Obrenović imao je svoj čifluk i timar u nahiji Neretvi,¹⁴⁾ a spomenuto je da je i sam Mehmed-beg imao čifluk u nahiji Neretvi. Upravo je karakteristična i značajna zabilješka u bosanskom defteru iz 1540. godine o spomenutom Mehmed-begovom čifluku. T ustoji: »Čifluk Mehmed-bega, sina Obrena. To su sela Podhum i Seonica koja pripadaju Neretvi; a ta mjesta je ranije pokojni Mevlana Ohri-zade Sinan čelebija dao uz tapiju. U potvrdi spomenutog pokojnika upisane su: Opseg i granice livada, vinograda i stabala voća. Mehmed-beg, bog mu oprosti grijeha, dugo vremena je to posjedovao kao mulk. Kasnije je to uvakufio za medresu i tekiju koju je, u ime Allaha, sagradio u kasabi Peć. Do sada je to bilo zadržano za vakuf i tako posjedovano. U defteru je na sljedeći način objašnjeno i upisano: »Sada, kada je izvršena revizija, spomenute zemlje nisu bile upisane u defter, nego su bile izvan deftera. Kada su defteri stigli u prijestonicu, izdata je naredba da se ušrovi obračunaju kao i kod drugih sličnih čifluka i da se daju u timar, jer nisu donijeli i pokazali muafname i mulkname, te je šerijatska desetina spomenutog čifluka upisana kao prihod nosioca timara.« A kad su oni što su imali ispravne muafname i mulkname donijeli i pokazali na sretnom pragu (prijestolu), izvoljele su se obnoviti naredbe i odluke i izdat je ferman u kojem se naređuje sljedeće: »Neka ih prema ranijoj odredbi posjeduju kao muafi. Nakon što plate šerijatske i zakonske obaveze koje su kao mukata određene u iznosu od 260 akči, ostatak prihoda zadržava se za vakuf.«¹⁵⁾

U kliškom defteru, nedatiranom, ali svakako iz sredine XVI vijeka, također je upisan ovaj Mehmed-begov čifluk. On je obuhvatao dio sela Seonica i jedan dio sela Podhum.¹⁶⁾ Međutim, prema kasnijem kliškom defteru iz 1573,¹⁷⁾ ovaj čifluk je već pripadao Mehmed-begovom vakufu. Tamo je upisano: »Čifluk (obuhvatao je) jedan dio sela Podhuma i jedan dio sela Seonice, a poznat je pod imenom čifluk Obren — sa travnjacima, pašnjacima i livadama, pripada nahiji Neretvi. U posjedu je Mehmed-begovog vakufa (zavještanog), za medresu i tekiju u kasabi Peć u skadarskom sandžaku«.

Selo Seonica, koje je pripadalo Mehmed-begu bilo je još u XV vijeku dosta nastanjeno mjesto, čiji se stanovnici spominju kao pristalice »bosanske crkve«.¹⁸⁾ U tursko doba u Seonici je živjelo nekoliko begovskih porodica, koje su imale velike posjede.¹⁹⁾

Treba istaknuti da se u srednjovjekovnim izvorima u okolini Konjica navode naselja sa crkvom koja su predstavljala središte izvjesne grupe sela. To su, kako se ističe, bile stare slovenske male župe ili

¹³⁾ H. Šabanović, **Bosanski pašaluk**, Sarajevo 1973. str. 191. H. Šabanović to piše na osnovu podataka koje je našao u knjizi, I. Pivčević, **Povjest Poljica**, Split 1921.

¹⁴⁾ Navedeni defter iz 1485. godine, OIS, deft. br. 61, fo 4 i 26.

¹⁵⁾ Istanbul, BBA, TD, No 211 (1540—42). OIS, deft. br. 75, fo 399; B. Zlatar, **Popis vakufa u Bosni u XVI stoljeću**, Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI 1970—1971, Sarajevo 1974. str. 136.

¹⁶⁾ BBA, Maliye, No 284, fo 5.

¹⁷⁾ Istanbul, BBA, TD, No 533, OIS, deft. br. 92, fo 14.

¹⁸⁾ H. Hasandedić, **Povjest Seonice i njenih porodica**, Novi behar 1938—39, str. 136

općine.²⁰⁾ Među tim selima koja pripadaju Seonici navodi se i selo Obrenovac. Ta podudarnost imena navodi nas na pretpostavku da se to selo veže za starenike porodice Obrenovića. D. Buturović pretpostavlja da je knez Petar Obrenović osnivač porodice Buturović, spahijske porodice čiji su se timari nalazili pretežno u nahiji Neretvi.²¹⁾

Kako je spomenuto, Mehmed-beg je otišao iz Hercegovine na položaj skadarskog sandžak-bega. Svakako, dok je još bio na tom položaju, sagradio je medresu i tekiju u Peći koja je u to vrijeme pripadala skadarskom sandžaku. O Mehmed-begovim zadužbinama sačuvana je njegova vakufnama iz druge dekade mjeseca redžepa 922 (10—19. augusta 1516. godine).²²⁾

U toj vakufnama stoji da je Mehmed-beg podigao medresu i tekiju u Peći i dalje doslovno: »... zatim je podigao spomenutu medresu i uvakufio (prihod) za njene učenike koji stanuju u njoj, koji su sposobni i koji stižu korisna znanja, koji uče osnove svijetloga šerijata; a spomenutu tekiju podigao i uvakufio (prihode) za one koji odlaze i dolaze, za siromahe i bijednike, za namjernike i one koji (tu) stalno borave. Time je osnovao vakuf na šerijatu zasnovan, koji sadrži punovaljane uvjete u kojima nema ničega što bi činilo vakuf ništavnim. Zatim je vakif kao dobro obaviješten — neka ga uzvišeni Allah pomogne bistrinom misli i razuma — želeći da ova dobra potraju dokle traju dani i noći, dok teku mjeseci i godine, uvakufio za opće dobro sva ta zapisana dobra, tj. sve ono što on ima, što je u njegovoj vlasti, u njegovim rukama, i što je bilo njegovo vlasništvo do vremena dok nije uspostavio ovaj vakuf...«. A to što je uvakufio jesu: dva sela zvana Yavušler, četrdeset bunara koji se nalaze u nahiji Dimetoka, zatim mezre u gradu Plovdiv, te mlinove u selu Dolići u okolini Peći, te šest mlinskih žrnjeva na vodi Čehotini u Foči. Ovdje treba napomenuti da je Foča bila sjedište hercegovačkog sandžak-bega u vrijeme kada je Mehmed-beg bio hercegovački sandžak-beg, pa je logično da je on i tu imao svoje posjede.

Pored navedenih dobara, Mehmed-beg je uvakufio i mlinove na rijeci Bistrici koji su se nalazili u području Peći, te dosta gotovog novca, kao i kuće u selu Čavušlu i Plovdivu, zatim još četiri mlina (ne zna se na kojoj vodi, jer je i u tekstu vakufname izostavljeno ime rijeke), tučak za rižu koji se nalazio u blizini Plovdiva, te još neke kuće i jednu konjušnicu.

Nakon što je Mehmed-beg odredio plate za službenike tekije i medrese (za mutevliju svakog dana 10 dirhema, za muderisa u medresi svakog dana 9 dirhema, za učenike po 10 dirhema, za vratara medrese 1 dirhem, za slugu svakog dana po 1 dirhem) i za potrebe tekije dnevno po 10 dirhema odredio je još da se novac koji preostane nakon pod-

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ P. Anđelić, *Srednjovjekovna kulturna mjesta u okolini Konjica*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1957, str. 197.

²¹⁾ D. Buturović, *Isprave spahijskih porodica iz nahije Neretve*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, VI—VII/1956—57, Sarajevo, 1958, str. 206.

mirenja navedenih troškova čuva kod mutevelije, te da se utroši za imaret koji će se sagraditi na pogodnom mjestu od jedne trećine vakifovog imetka.

Kao što se vidi iz Mehmed-begove vakufname, on je bio dosta imućan čovjek. Imao je posjede u raznim krajevima Osmanskog Carstva. To svoje bogatstvo, kako se čini, zavještao je sve u dobrotvorne svrhe, izgradivši medresu i tekiju, objekte koji su u ono vrijeme predstavljali važne prosvjetne objekte.

U Peći danas postoje dvije medrese. Prema podacima A. Bejtića, to su: **Stara medresa** (Atik medrese), koja je u arhitektonskom smislu veoma vrijedna građevina i **Velika medresa**, koja je sada, kao i **Stara medresa**, u dosta dotrajalom stajnu. Budući da se nijednoj od ovih medresa ne zna osnivač, moguće je da je jedna od njih Mehmed-begova. U zgradi **Stare medrese** nalazi se i biblioteka.²³

Što se tiče tekija, u Peći su se do danas očuvale dvije tekije (također podatak A. Bejtića). To su Kaderijska i Rufajiska tekija. Do danas nije utvrđeno vrijeme njihovog nastanka, te prema tome ne može se znati ni ko je njihov osnivač.

Dok je bio sandžak-beg Hercegovine, kao i sandžak-beg Skadra, Mehmed-beg je bio veoma cijenjena i ugledna ličnost, što se zaključuje iz njegove prepiske sa Dubrovačkom Republikom. Kao svjedoci u njegovoj vakufnami javljaju se sljedeće ličnosti: Kasib-beg, sin Abdulaha, zajim, Jakub-beg, sin Abdullaha, zajim, Sinan-beg, sin Hamze džindžija (al cindi), kadija Mevlana Mehmed-beg Čelebi, Sinan-beg, sin Abdullaha tadašnji zapovjednik (emir), Ferhad-aga iz kruga učenjaka (emir) itd.).

Iz vakufname i drugih izvora saznajemo da je Mehmed-beg ostavio iza sebe nekoliko sinova i ženu. Kuću koju je kupio iz zaostavštine Mehmed-bega, sina Mihala, (Mihajlović)²⁴ »...kupio je, (kako u vakufnami stoji): »svojim uglednim sinovima i potomcima s koljena na koljeno s pokoljenja na pokoljenje sve dok ne izumru i ne nestanu...« O ženi Mehmed-bega Obrenovića postoji samo podatak da je »kao žena sandžak begova, velikog prijatelja Dubrovčana dobila na dar svilene tkanine u vrijednosti od trideset dukata.«²⁵

Već sam podatak da je Mehmed-beg tri puta bio sandžak-beg u tri različite pokrajine Osmanskog Carstva govori o njegovom uticaju u ono vrijeme. O njegovom političkom i vojničkom djelovanju u Moreji

²³) Topkapi Müzesi Soray Arşivi. Početak je pod signaturom E 4127, a kraj pod signaturom D 7093.

²⁴) M. Bećirbegović, **Prosvjetni objekti islamske arhitekture**, Priloza za orijentalnu filologiju XX—XXI/1970—71, Sarajevo 1974, str. 346.

²⁴) Prema S. Bašagiću (Kratka uputa u prošlost BiH) Mehmed-beg Mihajlović bio je na položaju bosanskog sandžakbega 1517. godine.

²⁵) Č. Truhelka, nav. djelo str. 444.

i Skadru nema za sada dovoljno podataka. Kao hercegovački sandžak-beg istakao se u odbrani zemlje i u normalizovanju dosta teške situacije koja je bila posljedica stalnih upada Mlečana.

Zadužbine Mehmed-bega Obrenovića svjedoče da se on dosta istakao i na području kulturne djelatnosti. Podizanjem dvije prosvjetne ustanove učinio je u ono doba značajan doprinos gradu kao što je Peć. Poput mnogih drugih ličnosti, rođenih u našoj zemlji, koje su se uklopile u vladajući sistem Osmanskog Carstva, i Mehmed-beg je zaslužio istaknuto mjesto u istoriji naših naroda u doba turske vladavine.

Dr AHMED HADŽIROVIĆ Mr IBRAHIM KARABEGOVIĆ

Odjek ustanka austrijskih radnika u socijalističkoj i komunističkoj štampi Jugoslavije*

Ustanak austrijskih radnika protiv neustavne fašističke vlade u februaru 1934. godine predstavlja, kako kaže jedan austrijski historičar, slavnu stranicu u historiji austrijskog i internacionalnog radničkog pokreta. Ni u jednoj drugoj zemlji srednje Evrope u to vrijeme nije se dogodio ni sličan primjer otpora nastupajućoj fašističkoj opasnosti.¹⁾

Da bi se bolje shvatili februarski događaji u Austriji, potrebno je, bar ukratko, ukazati na neke momente u razvitku austrijske socijaldemokratije od kraja prvog svjetskog rata do 1934. godine. Već u prvim poslijeratnim godinama austrijska socijaldemokratija se ističe kao jedna od vodećih radničkih partija reformističkog smjera u Evropi, ne samo po broju organizovanih radnika već još više po idejnom uticaju njenih vođa — osnivača austromarksizma. Taj uticaj je naročito došao do izražaja prilikom formiranja takozvane Druge i po internacionale u februaru 1921. godine.²⁾ Na svim parlamentarnim izborima, održanim u ovom vremenskom periodu, austrijska socijaldemokratija je dobijala oko dvije petine ukupnog broja glasova. Tako je na izborima od 21. oktobra

*) U nešto drugačijem obliku i sa bibliografskim prilogom ovaj rad je saopšten na Desetoj internacionalnoj konferenciji historičara radničkog pokreta septembra 1974. godine u Lincu.

1) Rudolf Neck, Der Februar 1934. in Österreich. rukopis refertata podnesenog na Desetoj internacionalnoj konferenciji historičara radničkog pokreta u Lincu septembra 1974. godine.

2) U maju 1923. godine Socijaldemokratska partija Austrije je zajedno sa drugim socijalističkim partijama Druge i po internacionale ušla u novoosnovanu Socijalističku radničku internacionalu.

1923. godine dobila 1,311.870 glasova i 68 mandata od ukupno 165, koliko ih je tada bilo izabrano. Istoga dana održani su okružni i municipalni izbori u Beču. Od 120 mandata socijaldemokrati su u Beču dobili 78 i tako su zadržali bečku opštinu u svojim rukama.³⁾ Prema rezultatima posljednjih parlamentarnih izbora, pred zavođenje Dolfusove diktature, socijaldemokratija je zastupala 90 procenata radništva, dvije trećine stanovništva Beča, pretežnu većinu gradskog i industrijskog stanovništva Austrije, odnosno 41 procenat cjelokupnog austrijskog stanovništva. Sama stranka je brojala oko 600.000 članova, a dobila je oko milion i po glasova. Posebno zapažene rezultate postigla je stranka u borbi za ekonomsko-socijalne interese radničke klase.

I pored ovako snažnog uticaja socijaldemokrata, u Austriji je od 1920. godine na vlasti koalicija triju buržoaskih partija (hrišćanski socijalisti, velikonjemačka stranka i savez zemljoradnika). Ali, one su mogle biti na vlasti samo dotle dok su bile jedinstvene, jer u protivnom ne bi imale većinu nad socijaldemokratima u parlamentu. Ovakav odnos snaga poremećen je jačanjem nacionalsocijalista u Njemačkoj naročito od 1930. godine, i, s tim u vezi, istupanjem iz vladajuće koalicije velikonjemačke stranke. Tadašnji savezni kancelar Engelbert Dolfus riješio je ovu krizu na taj način što je u koaliciju uveo Hajmver.⁴⁾

Osim Hajmvera, koji je nastao pod uticajem italijanskog fašizma, u Austriji je postojao, po ugledu na Njemačku, nacionalsocijalistički pokret. Obje navedene fašističke organizacije bile su jedinstvene u borbi protiv radničkog pokreta. I pored očigledne opasnosti koja je prijetila naprednim snagama od fašizma, vođstvo austrijske socijaldemokratije malo je pažnje posvetilo naoružanju radnika organizovanim u republikanskom Šucbundu. Austrijski socijaldemokrati su imali suviše povjerenja u parlamentarizam i buržoasku demokratiju, što je naročito došlo do izražaja u njihovom programu usvojenom na Kongresu stranke u Lincu 1926. godine.

Dva dana nakon pobjede nacionalsocijalista u Njemačkoj, 7. marta 1933. godine državnim udarom Engelberta Dolfusa ukinute su demokratske i parlamentarne ustanove u Austriji. Diktatura se najžešće okomila na radničku klasu. Ukinuti su mnogi kolektivni ugovori, osjetno su smanjene nadnice, smanjena je pomoć nezaposlenim itd. Dolfusov ministar unutrašnjih poslova Faj iskoristio je svoj položaj da bi oduzeo cruzje od republikanskog Šucbunda i što bolje naoružao fašistički Hajmver, čiji je on bio vođa. Oslonjeni na oružane snage i ohrabreni Hitlerovim uspjesima u susjednoj Njemačkoj, austrijski nacisti su preduzeli odlučan napad na austrijsku socijaldemokratiju, zahtijevajući rasturanje socijal-

³⁾ Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije (1921—1929), rukopis doktorske disertacije odbranjene u Prištini 1972. godine, str. 227.

⁴⁾ Hajmver je bio fašistička poluvojna organizacija formirana po ugledu na slične organizacije u Italiji. Na izborima 1930. godine dobio je 8 mjesta u parlamentu. Na čelu mu je bio Faj, koji je sporazumom sa Dolfusom dobio mjesto potkancelara i portfelj ministra bezbjednosti. Stupanjem u koaliciju, Hajmver je postao državna institucija, plaćen od države kao pomoćna žandarmerija. — Oto Bauer, Ustanak austrijskih radnika, Izdanje centralnog odbora za pomoć austrijskim emigrantima u Jugoslaviji, 1934, str. 8—10.

demokratskih opštinskih uprava, potpunu zabranu njenog djelovanja i razoružavanje Šuchunda. Ovom ultimativnom zahtjevu vođa Hajmvera prvi su pružili otpor radnici u Lincu i Štajeru 12. februara 1934. godine.⁵⁾

Ustanak austrijskih radnika koji je počeo hrabrim otporom nacizmu u Lincu, a zatim se proširio na Beč i druge austrijske gradove, imao je velikog odjeka u susjednoj Jugoslaviji. Ne ulazeći u opisivanje uzroka, toka i posljedica februarских događaja u Austriji, namjera nam je da na osnovu pisanja nekih socijalističkih i komunističkih listova i časopisa prikažemo kako je jugoslovenska radnička klasa reagovala na ove događaje. Vijesti o događajima u Austriji objavljene su u mnogim lokalnim radničkim listovima, pa i u građanskoj štampi. Mi smo se, međutim, ograničili na pisanje centralnog organa Socijalističke partije Jugoslavije koja je po ideološkim i političkim shvatanjima bila najbliža austrijskim socijalistima — beogradskih Radničkih novina, Proletera, organa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i jugoslovenskog socijalističkog časopisa Snaga koji je izlazio u Sarajevu. Samo u navedena tri glasila objavljeno je od februara do avgusta 1934. godine preko šezdeset napisa i vijesti o ustanku i progonima austrijskih radnika.

S obzirom na pripadnost istoj internacionali i ranije veoma raširenim vezama jugoslovenskih i austrijskih socijaldemokrata, razumljivo je da je ovakvih napisa bilo najviše u socijalističkoj štampi. »Radničke novine« su već 16. sebruara 1934. godine, u prvom broju koji je izašao nakon izbijanja ustanka u Austriji, donijele dva opširna izvještaja pod naslovima: Građanski rat u Austriji i Austrija u plamenu.⁶⁾ U oba ova izvještaja opisuju se događaji koji su prethodili ustanku, opisano je izbijanje ustanka, borbe u Lincu i Beču i drugim austrijskim gradovima, generalni štrajk, raspuštanje partije i sindikata itd. Na kraju se u zaključku kaže: »Od ishoda građanskog rata u Austriji zavisi opstanak budućeg mira u središtu i na jugu Evrope i budućnost i opstanak radničkog pokreta i socijalizma u njima. Toga radi, svesni značaja svoje dužnosti i uloge, bore se ovako nadčovečanski i herojski naši drugovi austrijski radnici.« Kako vidimo, jugoslovenski socijalisti su već tada osjetili veliku opasnost od nacizma, koji je nekoliko godina kasnije zaista doveo čovječanstvo na ivicu katastrofe. Drugo je pitanje što oni nisu pokazali ni dovoljno sposobnosti ni spremnosti da se sa ostalim progresivnim i revolucionarnim snagama suprostave toj opasnosti.

Socijalistički časopis Snaga je još u oktobarskom broju iz 1933. godine, u članku pod naslovom Na putu ka otvorenoj diktatura u Austriji, upozorio na opasnost koja prijeti Austriji i njenoj radničkoj klasi od nacizma. Ukazavši na pokušaje ograničavanja demokratske i parlamentarne uprave u zemlji i na mogućnosti zabrane socijalističke partije i sindikata, u članku se nagovještava otpor ovakvim mjerama i ističe spremnost radnika da brane stečena prava. Zatim se nastavlja: »Fašistička reakcija u Austriji, duhovno potkrepljena događajima u Njemač-

⁵⁾ Vidi opširnije: Oto Bauer, Ustanak austrijskih radnika, Julius Braunthal, Geschichte der Internationale, Band 2, Hannover 1963, str. 421—434 i Toma Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije 1921—1929, str. 227—229.

⁶⁾ U to vrijeme Radničke novine su izložile jednom nedeljno.

koj, čini pokušaje da razori snagu i uticaj socijalista. Sva svoja reakcionarna dela pokriva plaštom odbrane od hitlerovaca. Neraspoloženje svetsko, naročito vlada velikih sila, protiv Hitlera u Njemačkoj, austrijska reakcija iskorišćuje za suzbijanje i razbijanje snage socijalističkog pokreta. Austrijske habzburške mračne sile ponova hoće da izbiju na površinu i zarobe slobodu naroda. Ovoga puta mogu da izazovu još jedan, ali i posljednji udarac od žuljevitih ruku austrijskih socijalista.«⁷⁾

Snaga je istovremeno sa Radničkim novinama u februarском broju 1934. godine objavila članak pod naslovom Opomena, u kome iznosi prva reagovanja jugoslovenskih socijalista na događaje u Austriji. Veličajući otpor austrijskih radnika, bosanskohercegovački socijalisti upozoravaju na nesagledive posljedice za međunarodni radnički pokret. Bez obzira na to što je ustanak bio savladan, u Snazi se naglašava da »... herojski otpor austrijskih socijaldemokrata ostaje događaj koji obilježava epohu.«⁸⁾

Osim moralne podrške u štampi, jugoslovenski socijalisti su organizovali i druge akcije solidarnosti sa austrijskim drugovima. Tako je polovinom februara 1934. godine formiran Centralni odbor za pomoć austrijskim emigrantima u koji su ušli sljedeći istaknuti funkcioneri: dr Dragiša Đurić (predsjednik), dr Leon Štajnic (sekretar), Dušan Stojilković (blagajnik), dr Živko Topalović, Bogdan Krekić, Luka Pavičević, Milorad Belić, Milica Đurić-Topalović, Negoslav Ilić (Beograd), Bogoljub Čurić (Split), Jovo Jakšić (Sarajevo), Vladimir Pfajfer i Bogosav Jošt (Zagreb), Josip Petejan i Viktor Eržen (Maribor), Alojz Sedej (Ljubljana), Jakob Klenovšek (Trbovlje), Johan Baher (Bačko Novo Selo), Arpad Verteš (Novi Sad) i Mirko Petrincec (Osijek).⁹⁾ U Zagrebu, Ljubljani, Mariboru, Sarajevu i Splitu formirani su oblasni odbori za pomoć austrijskim emigrantima. Zadatak ovih odbora bio je prihvatanje i smještaj izbjeglica iz Austrije i prikupljanje novčane pomoći za njihovo izdržavanje. U akciju prikupljanja i pružanja pomoći izbjeglicama iz Austrije uključio se i tek osnovani Akcioni odbor za obnovu Socijalističke partije Jugoslavije. U letku ovog Akcionog odbora poziva se radništvo Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) i Hrvatskog radničkog saveza (HRS) da sakuplja priloge i tako izrazi svoju solidarnost sa radničkom klasom Austrije.¹⁰⁾

Centralni odbor za pomoć austrijskim emigrantima preveo je na srpskohrvatski jezik brošuru Ota Bauera Ustanak austrijskih radnika i objavio je ubrzo poslije njenog publikovanja u Bratislavi, što je svakako još jedan dokaz velikog interesovanja jugoslovenskih socijalista za događaje u Austriji.

Hrabri otpor žena-socijalistkinja posebno je naišao na izraze divljenja i osjećanja solidarnosti socijalistkinja Jugoslavije, koje je izraženo ovim riječima: »Nova inkvizicija nasrnula je na najkulturniji od svih po-

⁷⁾ Snaga, Sarajevo, br. 10, oktobar 1933. godine.

⁸⁾ Snaga, Sarajevo, br. 2. februar 1934. g.

⁹⁾ Radničke novine, Beograd, br. 8. od 23. II 1934. g.

¹⁰⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kraljevska banska uprava, Povjerljivo, Državna zaštita, br. 446/1934.

kreta, što ih istorija pamti, na socijalistički radnički pokret... U Beču ima 90.000 žena socijalista, u Beču su sve one hrabro dale otpora onima koji su ih u ime Hrista i svoje civilizacije napali... Tim ženama, pravim herojima rada i borbe, upućujemo mi jugoslovenske žene socijalisti, svoje sestrinsko poštovanje, visoko priznanje i toplo drugarsko saučešće... Njihov je poraz najveća pobjeda moralna, što ju je svijet ikada vidio.«¹¹⁾ Ovakva i slična preuveličavanja borbe austrijskih radnika su uglavnom odraz trenutnog oduševljenja pojedinih autora članaka u jugoslovenskoj socijalističkoj štampi.

Jedan od oblika solidarnosti jugoslovenskih socijalista sa borbom austrijskog proletarijata bila su i predavanja na kojima su istaknute ličnosti socijalističkog pokreta upoznavale radništvo Jugoslavije sa događajima u Austriji. Tako su u predavanju koje je održano u Beogradu 18. februara 1934. godine događaji u Austriji okarakterisani kao »fašistički puč upravljen na rušenje demokratije, republikanskog ustava, republikanske slobode i socijalnih prava radnika.« Govoreći o međunarodnom značaju austrijske teritorije i suprotnostima velikih sila u ovom dijelu Evrope, karakteru i snazi austrijske socijalne demokratije, predavanje je zaključeno riječima: »I ako nasilje danas triumfuje nad socijalizmom i radničkom klasom u Austriji njegov trijumf neće nikad moći zbrisati velike tekovine u dušama petnaest generacija kojima se u srce ulegla ljubav prema socijalnoj demokratiji. Na životnoj praksi u Beču oprobana je ogromna tvoračka snaga socijalizma. Tu kulturu socijalizma su radnici toplo prigrlili i za nju krv prolili. Njoj bezuslovno pripada budućnost.«¹²⁾

Manifestaciji solidarnosti sa borbom austrijskog proletarijata, koja je održana u Radničkom domu u Sarajevu 28. februara 1934. godine, prisustvovalo je preko 1.000 posjetilaca. Prisutnima je o događajima u Austriji govorio istaknuti bosanskohercegovački socijalista Sreten Jakšić. On je istakao da je osnovna pouka za jugoslovensku radničku klasu iz ovih događaja potreba jedinstva radničke klase, bez kojeg je nemoguć otpor fašističkoj reakciji.¹³⁾ Iako to u svom govoru iz određenih razloga nije direktno naglasio, iz konteksta govora se vidi da je on imao u vidu i opasnost od fašističke reakcije u Jugoslaviji.

Među raznovrsnim člancima koji jugoslovensko radništvo i cjelokupnu javnost obavještavaju o događajima u Austriji, ima i više napisa koji govore o solidarnosti međunarodnog proletarijata sa austrijskim drugovima. Među takvim vijestima mogu se naći i vijesti o izrazima divljenja i poštovanja Izvršnog odbora čehoslovačke opštine legionara hrabrim austrijskim radnicima, koji su protivu neobične premoći vodili požrtvovanu borbu za demokratiju i slobodu. Zatim se može pročitati šta je preuzela sindikalna internacionala za zaštitu slobode austrijske radničke klase. Vijesti o solidarnosti i novčanim sredstvima prikupljenim

¹¹⁾ Radničke novine, Beograd, br. 8 od 23. II 1934. (Čast austrijskim radnicima).

¹²⁾ Radničke novine, Bgd., br. 9 od 2. III 1934. (Naš pozdrav austrijskim drugovima).

¹³⁾ Snaga, Sarajevo, br. 3. od marta 1934. g.

u Engleskoj i Belgiji također nisu rijetke, kao ni one koje govore o prihvatanju izbjeglica u Čehoslovačkoj, otpremanju veće grupe emigranata u SSSR, izdavanju Arbeiter Zeitung-a u inostranstvu itd.¹⁴⁾

Mnogobrojni napisi u Radničkim novinama govore o žrtvama ustanka, hapšenjima, progonima, suđenjima, koncentracionim logorima. U njima se iznose mnogi detalji i podaci sa procesa, opisi mučenja, navode imena osuđenih i pobijenih itd.

Pobjeda reakcionih snaga u Austriji i poraz austrijskog proletarijata ostavila je dubok utisak kod bosanskohercegovačkih socijalista. U njihovim napisima u Snazi i predavanjima osjeća se tuga i žaljenje zbog poraza jednog pokreta na kojeg su se oni godinama ugledali i oslanjati. U tom pogledu se naročito ističe članak dr Mojsija Zona Pobjeda austrijske kontrarevolucije. Upoznavši čitaocce sa istorijskim razvojem borbe austrijskog proletarijata od kraja prvog svjetskog rata pa do februarskih dana 1934. godine, autor u ovom članku, između ostalog, kaže: »Pobijeđena je najkonstruktivnija partija u poslijeratnoj Evropi, najidealnija falanga u cijeloj internacionali razbijena je. Crveno osrto u srednjoj Evropi potonulo je u moru kontrarevolucije. Kažnjeni su austromarksisti za izgradnju stotina hiljada higijenskih stanova, bezbrojnih bolnica, oporavišta, zabavišta, dječijih obdaništa, za smanjenje smrtnosti od tuberkuloze i povećanje čovječijeg vijeka, za najsavršenije narodno školstvo, za ogromno podizanje kulturnog nivoa austrijskih narodnih masa. Februarski dani na barikadama samo su baklje, tragični spomenici i simboli tihog herojstva austrijskog proletarijata. Austrijska buržoazija odlučila je bitku u svoju korist. Austrijski proletarijat treba da plati račun krize svoje zemlje, a gladni fašizam oko Austrije vrebati nemilosrdno na svoj plijen.«¹⁵⁾

I pored poraza austrijske socijaldemokratije, sarajevski časopis Snaga izražava vjeru u nepobjedivost socijalizma, a ta vjera se, pored ostalog, zasniva i na pokazanom herojstvu austrijskog proletarijata. Ukazujući na primjere herojstva ing. Weissel-a i radnika Minichreiter-a, Wallischa, Svobode, Ahner-a, Hoisa, Rauchenberger-a i sekretara Radničke komore Stanek-a, u Snazi se ističe da »... istorija takvog junaštva nije upamtila. Naši drugovi su umrli. Oni će vječno živjeti i učiti pokoljenja koliko je lijep i neodoljiv svjet za koji su oni sa pjesmom na usnama položili svoje glave.«¹⁶⁾

Iskustva iz borbe austrijskog proletarijata, a naročito brošura Ota Bauera, bili su povod da se u jugoslovenskoj socijalističkoj štampi organizuje diskusija o ovim događajima. Radničke novine su objavile seriju članaka iz ove diskusije pod zajedničkim naslovom Socijalna demokratija protiv fašizma. Diskusija je otpočela u broju 16 od 20. aprila 1934. godine. Kao osnov za ovu diskusiju poslužili su izvodi iz brošure Ota Bauera Ustanak austrijskih radnika i brošure Emila Francela Građanski rat u Austriji. Osim toga, kao prilog diskusiji objavljen je članak

¹⁴⁾ Radničke novine, Beograd, brojevi 10, 11, 16 i 18/1934. g.

¹⁵⁾ Snaga, Sarajevo, br. 3. od marta 1934. g.

¹⁶⁾ Isto, br. 4 od aprila 1934. g. (Socijalizam je nepobjediv).

iz Vorwärts-a Komunistička internacionala, Beč i Berlin. Diskusija o događajima u Austriji proširena je i na sarajevski socijalistički časopis Snaga, u kojem je također objavljeno nekoliko članaka o ovom pitanju.

Događaji u Austriji ponovo su pokrenuli međusobne rasprave i optuživanja između socijalista i komunista. U ovim raspravama najaktuelnije pitanje bilo je pitanje svrsishodnosti pružanja oružanog otpora i taktike borbe. Ovu diskusiju je karakterisao antifašistički stav socijalista, isticanje prednosti demokratije nad fašizmom i drugim totalitarnim režimima. U tom pogledu se ističu članci Bogdana Krekića Fašizam ili demokratija i dr Živka Topalovića Jedno skupo plaćeno iskustvo.¹⁷⁾

Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije Proleter reagovao je na događaje u Austriji u članku Februarski ustanak austrijskog radništva ovim riječima: »Oružani ustanak austrijskog radništva u februaru 1934. godine spada u prve avangardne borbe neposredno predstojećeg drugog kola revolucija i ratova... Austrijski radnici sa puškama u ruci dokazali su lažnost sviju socijaldemokratskih teorija, da pod uslovima krize i porasta fašizma uspješne borbe uopće nisu moguće. Porast fašizma dovodi do porasta otpora i borbenosti radništva. Uzrok poraza oružanom ustanku austrijskih radnika nije tobožnja nedovoljna borbenost proletarijata, — austrijski radnici dali su dokaze svoje borbenosti koji su rijetki u istoriji klasne borbe — nego oportunistička politika i izdajničko vodstvo austrijskih radnika.

Fašizmu treba suprotstavljati ne borbu za očuvanje buržoaske demokratije, koju je i sama buržoazija napustila, nego borbu za proletersku demokratiju, to jest za sovjetsku vlast. Nema puta natrag od fašizma ka građanskoj demokratiji. Izlaz za radništvo leži u putu naprijed, u rušenju diktature buržoazije, u uspostavljanju vlasti radnika i seljaka.«¹⁸⁾

Nije teško uočiti da se stav organa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije zasniva na stavovima Komunističke internacionale, koja je na svom XIII plenumu koncem 1933. godine došla do zaključka da se svijet nalazi pred neposrednim prelazom iz svjetske ekonomske u svjetsku revolucionarnu krizu. Ustanak austrijskih radnika, generalni štrajk francuskih radnika, generalni štrajk i borbe španskih radnika su prema ovim predviđanjima »prvi znaci novih odlučnih borbi između fašizma i komunizma.«¹⁹⁾ Pod uticajem Kominterne Proleter optužuje socijaldemokrate za neuspjeh ustanka i slabljenje pozicija proletarijata. U njemu se može naći i mišljenje da je socijaldemokratija svojim neodlučnim držanjem pomogla jačanju pozicija fašizma.

Nasuprot navedenim stavovima Kominterne, odnosno jugoslovenskih komunista, za koje se može konstatovati da su bili objektivni i da su se mogli odnositi na mnoge zemlje i većinu radničkih partija, socijalisti, među kojima se posebno isticao Živko Topalović, neargumentovano su optuživali komuniste za saradnju sa fašistima i proglašavali ili za glavne krivce neuspjeha ustanka austrijskih radnika.

¹⁷⁾ Isto, brojevi 2 i 8/1934. g.

¹⁸⁾ Proleter, br. 2—3, april-maj 1934. g.

¹⁹⁾ Proleter, br. 2—3/1934. g.

Socijalna, polna i starosna struktura poginulih boraca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u bici na Sutjesci 1943. godine*

Istraživanje socijalnog, polnog i starosnog sastava jedne bitke, ili samo jednog dijela njenih aktera, predstavlja za historiografiju i sociologiju tematsku novost. Nedostatak podataka glavni je, ali ne i jedini razlog zbog kojeg istorija i sociologija nisu pokazale interes za istorijsko-sociološko posmatranje takvog događaja, kao što je bitka. Činjenica da je svaka bitka, manje ili više, efemerna utiče na izvjesnu uzdržanost i indolenciju istraživača prema pokušajima njenog sociološkog ispitivanja. Da bi zainteresovala sociologiju, odnosno da bi obezbijedila svrsishodnost sociološko-istorijskog tretmana bitka treba da ima određen istorijski značaj i da je zastupljena sa znatnim brojem učesnika.

Značaj bitke na Sutjesci za dalji razvoj narodnooslobodilačkog rata čini opravdanim razloge za pokušajem utvrđivanja socijalne strukture njenih učesnika. Ovaj rad, prije svega, treba da odgovori na pitanje koje su socijalne kategorije zastupljene među poginulim pripadnicima narodnooslobodilačke vojske na Sutjesci, kakav je proporcionalni odnos između socijalnih grupa i u kojoj mjeri pojedine socijalne kategorije daju svoj doprinos i žrtve u ovoj bici. Istraživanje socijalne strukture poginulih ne može da odgovori na pitanje kakva je zastupljenost so-

*) Pod istim naslovom rad je objavljen u knjizi »AVNOJ i narodno-oslobodilačka borba u Basni i Hercegovini (1942—1943)« — Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine — izdanje »Rad«, Beograd 1974, ali je ovom prilikom znatno dopunjen i proširen.

cijalnih kategorija u ovoj bici, jer je broj poginulih sačinjavao jednu trećinu boraca u odnosu na sve pripadnike narodnooslobodilačke vojske na Sutjesci. Naši pokušaji za ustanovljenjem socijalne, polne i starosne strukture ograničeni su samo na jedan dio aktera bitke, mada iznalaženje socijalnog sastava jedne trećine učesnika bitke pruža izvjesnu mogućnost za pretpostavku da bi i kod druge dvije neistražene trećine, koje sačinjavaju preživjeli borci, socijalni sastav bio isti ili približan kao i kod poginulih.

Tretirajući bitku na Sutjesci kao jednu od karika u cijelom nizu bitaka, odnosno kao sastavni dio narodnooslobodilačkog rata, socijalni sastav poginulih treba da posluži za kompleksnije izučavanje socijalne strukture ne samo svih učesnika bitke nego i svih pripadnika narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije. U bici učestvuju jedinice iz gotovo svih krajeva Jugoslavije, i sve su formirane, osim Prve majevičke brigade, do 1943. godine. Opštejugoslovenski reprezent učesnika bitke kao i njihovo opredjeljenje za narodnooslobodilačku borbu već u 1941. i 1942. godini potenciraju značaj istraživanja socijalne, polne i starosne strukture poginulih.

Osnovni popisnik poginulih boraca narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u bici na Sutjesci objavljen je u zborniku radova, »Sutjeska VI«, izdanje Vojnog dela, Beograd, 1966. godine. Taj popisnik daje šture podatke o poginulim koji su identifikovani, pa uglavnom sadrži ime, prezime, godinu i mjesto rođenja. Moni Finci u raspravi »Gubici NOVJ u bici na Sutjesci« objavljenoj u zborniku radova »Neretva—Sutjeska 1943«, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1969. godine, dao je djelimičnu dopunu i korekciju popisnika iz knjige »Sutjeska VI«, ostajući u granicama standardnog utvrđivanja elementarnih podataka o poginulim borcima. Podatke za utvrđivanje socijalne, polne i starosne strukture iznašli smo u »Kartoteci poginulih boraca u bici na Sutjesci« od Viktora Kučana, nepublikovan rad, nalazi se u Muzeju bitke na Sutjesci na Tjentištu.²⁾ Taj popisnik daje najviše obavještenja, jer je Kučanov upitnik kojim se služio u prikupljanju podataka sadržavao za svakog poginulog ova pitanja: ime i prezime (i nadimak, ukoliko je postojao), funkcija u narodnooslobodilačkoj vojsci prilikom pogibije, datum (uglavnom godina) i mjesto rođenja, nacionalnost, zanimanje, od kada je učesnik narodnooslobodilačkog rata, je li član Saveza komunističke omladine Jugoslavije ili član Komunističke partije Jugoslavije, mjesto i datum pogibije.

Do identifikacije poginulih boraca na Sutjesci i podataka o njihovoj socijalnoj pripadnosti bilo je moguće doći jedino posrednim putem, u većini slučajeva pomoću izjave preživjelih učesnika bitke. U prikupljanju podataka nije bilo moguće koristiti se specijalizovanim institucijama koje na savremen način, uz upotrebu kompjuterske tehnike, prikupljaju i obrađuju podatke. Znatna je razlika između sociološkog istraživanja jedne bitke koja se dogodila prije 32. godine i za čiju su obradu naknadno prikupljeni podaci i savremenog sociološkog posma-

²⁾ Prema Kučanovoj kartoteci imena poginulih upisana su na zidovima Muzeja — panorame bitke na Sutjesci — na Tjentištu.

tranja pojava i fenomena in vivo za koje se obezbjeđuju raznavrsni i optimalni, do egzibicionizma obrađeni podaci. U nekim savremenim armijama postoje oficiri koji u većim jedinicama — armijama, korpusima i divizijama — još u toku rata prikupljaju po određenom planu i sistematizaciju dokumentaciju koja će služiti istoričarima prilikom obrade pojedinih događaja.³⁾ U prikupljanju podataka o socijalnom sastavu, ili bolje rečeno o zanimanju poginulih, glavni izvor bile su organizacije boraca narodnooslobodilačkog rata i preživjeli učesnici bitke, čiji se kriteriji o socijalnom identitetu poginulih, opterećeni laicizmom, ne mogu bez rezerve prihvatiti kao sasvim pouzdani. Pored toga, potpuno odsustvo podataka za socijalno raščlanjivanje unutar socijalnih grupa i kategorija — na primjer: utvrđivanje broja siromašnih, srednje imućnih i imućnih seljaka — omogućuje nam da se upustimo u istraživanje socijalnog sastava samo u granicama aproksimativnog i globalnog.

Primjetna je znatna razlika u broju poginulih između Kučanovog popisnika s jedne, i zbornika radova »Sutjeska VI« i nekih monografija brigada sa Sutjeske, s druge strane. Tako, na primjer, u zborniku radova »Sutjeska VI« evidentirano je 5.242, a u Kučanovoj kartoteci 6.506 poginulih. Iako su podaci u zborniku radova »Sutjeska VI« nepotpuni, razlika od 1.264 poginulih između popisa objavljenog u toj knjizi i Kučanove kartoteke upozorava na izuzetnu delikatnost problema identifikovanja poginulih boraca u bici na Sutjesci. Da li su nova otkrića autora, odnosno iznalaženje novog broja poginulih, dovoljna za objašnjenje disproporcije između podataka u Kučanovoj kartoteci i knjizi »Sutjeska VI«, ili je u Kučanov popisnik promakao i jedan dio boraca koji su izgubili život u bici na Neretvi, pa čak i na nekom drugom mjestu? Može se postaviti i pitanje bez odgovora: koliko je poginulo neznanih boraca na Sutjesci čija imena ni do danas nisu identifikovana i koji će, vjerovatno, uvijek ostati anonimni? Ukoliko postoje izvjesna odstupanja od mjesta pogibije nekih učesnika narodnooslobodilačkog rata, koji su omaškom uneseni u spisak poginulih na Sutjesci, ona nisu od suštinskog značaja za istraživanja socijalne, polne i starosne strukture. Ali i sama mogućnost postojanja takvih odstupanja upućuje na krajnju obazrivost pri upotrebi ovih podataka. Iako Kučanov popisnik nije recenziran, on je u svom radu »Gubici starešinskog sastava Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u bici na Sutjesci«, objavljenom u Vojnoistorijskom glasniku, maj—decembar 2—3, Beograd, 1973. godine, pokušao da ustanovi regionalnu pripadnost poginulih boraca u bici na Sutjesci i nacionalnu pripadnost poginulih starješina. Ovakav postupak izaziva sumnju tim više što Kučanov popisnik poginulih boraca na Sutjesci ne znači da je definitivan, mada vrijeme koje nas odvaja od bitke svakim danom umanjuje šanse za korekcije. Za Prvu proletersku i Desetu hercegovačku brigadu za sada smo izvršili minimalne korekcije koje se odnose samo na iznalaženje zanimanja kod već ustanovljenog broja poginulih.⁴⁾ Da su korekcije popisnika poginulih potrebne i intervencije moguće, pokazuje i Ku-

³⁾ Vojin Milić, Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1965. s. 435.

⁴⁾ Sutjeska VI, s. 297—388.

⁵⁾ Vidi prilog na kraju rada.

čanov postupak pri izradi kartoteke, gdje su na kartonima ostavljeni prazni prostori za dopisivanje novih podataka. Uostalom, objavljivanje imena poginulih rukovodilaca iz bitke u pomenutom Kučanovom članku »Gubici starješinskog sastava Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u bici na Sutjesci« treba da posluži kao provjera jednog manjeg dijela kartoteke i istovremeno da omogući eventualne dopune i ispravke.

Socijalna struktura

Od 6.506 poginulih, socijalna pripadnost ustanovljena je za 4.844 učesnika bitke, odnosno za 75% od ukupnog broja. Socijalna pripadnost nije ustanovljena za 1.637 poginulih, odnosno za cca 25% ili jednu četvrtinu.⁶⁾ Socijalni sastav ustanovljen je samo za 75% od ukupnog broja poginulih, jer su mnogi učesnici bitke izgubili život u godinama kada profesionalna opredijeljenost još nije definisana. Pošto je 1.561 borac ili 31% izgubio život sa nepunih 20 godina, nameće se pretpostavka da su mnogi stradali prije nego što su stigli da se opredijele za životni poziv. Pored toga, znatan dio podataka o socijalnom sastavu prikupljen je u vremenu kada je od bitke prošlo preko 30 godina. Takva vremenska distanca između bitke i perioda u kojem su u njoj prikupljeni podaci nepovoljno je uticala na memoriju onih koji su, u nedostatku pisanih podataka, davali obavještenja o socijalnoj strukturi poginulih. Ima osnova za pretpostavku da bi i kod 25% poginulih za koje nije utvrđena socijalna struktura stanje bilo identično kao kod poginulih čija je socijalna pripadnost ustanovljena.

U tabeli 1 izvršena je podjela, uglavnom prema zanimanju, što je omogućilo izdvajanje samo dvije osnovne socijalne grupe seljaka i radnika. Kolona zdravstvenih i prosvjetnih radnika formirana je kao zajednička, jer je medicinsko osoblje imalo velike gubitke među kojima je i znatan broj ljekara, odnosno poginulih sa fakultetskim obrazovanjem. Zastupljenost domaćica među poginulim toliko je brojna da je formiranje njihove kolone bilo neophodno.

Najviše seljaka poginulo je u Drugoj dalmatinskoj (432), a najmanje u Prvoj majevičkoj (74), iako je Prva majevička procentualno (90,3%) najviše zastupljena seljacima u odnosu na ukupan broj poginulih. U tri dalmatinske brigade: Prvoj, Drugoj i Trećoj poginulo je više seljaka (795), nego u drugih šest brigada (742): Prvoj majevičkoj, Šestoj istočnobosanskoj, Trećoj proleterskoj, Desetoj hercegovačkoj, Šesnaestoj banijskoj i Trećoj krajiškoj. Međutim, prema procentualnoj zastupljenosti u odnosu na broj poginulih, seljaci su najmasovnije predstavljeni u banijskim brigadama. U sve tri banijske jedinice seljaci su zastupljeni sa 85% u odnosu na sva ostala zanimanja. Dalmatinske brigade, Prva (208), Druga (432), i Treća dalmatinska (155) sa 76% seljaka na

⁶⁾ Zbog jasnije predstave i proporcija između pojedinih kategorija koje su izražene u procentima, tretiraćemo isključivo broj poginulih (4.844) čija je socijalna pripadnost ustanovljena.

Red. br.	J E D I N I C A	Socijalna struktura u jedinicama											
		Svega	Neustanov- ljeno	Seljaci	Radnici		Domaćice	Studenti i učenici		Zdrav. i prosvjet. Radnici		Službenici	Ostali
UKUPNO:	%	6506	1637	3400 70,0	561 11,5	12 0,3	305 6,3	200 4,1	27 0,5	42 0,9	172 3,5	26 0,5	123 2,5
1.	Četvrta proleterska brigada	495	92	249	30	—	27	19	1	3	25	1	3
2.	Deseta hercegovačka brigada	313	70	130	52	5	8	23	4	6	7	1	7
3.	Druga dalmatinska brigada	934	373	432	34	4	40	6	2	1	20	1	20
4.	Druga proleterska brigada	395	65	218	74	2	9	16	1	4	1	1	4
5.	Osmo banijska brigada	323	20	257	20	—	12	6	—	1	3	1	3
6.	Peta crnogorska brigada	405	95	137	30	1	41	27	4	4	13	5	12
7.	Prva dalmatinska brigada	557	244	208	40	—	23	5	1	—	15	1	20
8.	Prva majevička brigada	120	37	74	—	—	2	4	—	—	—	2	1
9.	Prva proleterska brigada	433	116	200	55	—	10	25	3	2	7	2	13
10.	Sedma banijska brigada	369	19	288	18	—	19	7	—	—	3	4	11
11.	Sedma krajiška brigada	307	26	239	30	—	8	1	—	—	3	—	—
12.	Šesnaesta banijska brigada	223	13	175	6	—	19	4	—	—	1	2	3
13.	Šesta istočno-bosanska brigada	166	21	99	23	—	—	16	—	—	1	4	2
14.	Treća dalmatinska brigada	404	178	155	18	—	24	8	—	1	6	1	13
15.	Treća krajiška brigada	255	21	128	82	—	12	3	—	—	9	—	—
16.	Treća proleterska brigada	280	52	156	21	—	21	14	3	3	5	—	5
17.	Vrhovni štab i štab divizije	150	50	57	13	—	3	5	1	5	12	—	4
18.	Poginuli iz neut. jedinica	90	51	26	1	—	5	—	—	—	1	—	—
19.	Centralna bolnica	287	88	91	14	—	22	11	7	12	40	—	2

drugom su mjestu, mada među jedinicama ne postoje bitnije razlike i oscilacije u zastupljenosti seljaka. Masovnost i dominacija seljaka u svakoj jedinici toliko je ubjedljiva da im se nijedna od socijalnih kategorija ne može ni približiti.

Zastupljenost radnika u jedinicama pokazuje da ih je najviše bilo u Trećoj krajiškoj, Drugoj i Prvoj proleterskoj. Procentualni pokazatelji, u odnosu na broj poginulih, pokazuju da je Treća krajiška sa 35% daleko ispred svih brigada. Samo u Trećoj krajiškoj poginulo je radnika gotovo koliko u šest brigada (86): Šesnaestoj banijskoj, Trećoj dalmatinskoj, Sedmoj banijskoj, Trećoj proleterskoj, Prvoj majevičkoj i Šestoj istočnobosanskoj. Taj podatak da je najviše radnika poginulo u jednoj bosanskoj brigadi djeluje iznenađujuće s obzirom na to da je Bosna bila industrijski nerazvijen kraj. Ova na prvi pogled anomalija o zastupljenosti radnika u Trećoj krajiškoj u odnosu na druge brigade može da se objasni činjenicom da je pred rat preduzeće drvne industrije »Šipad« zapošljavalo u Drvaru 1.650, a u Oštrelju, udaljenom od Drvara samo dvadesetak kilometara, 3.000 radnika.⁷⁾ A pošto su od 82 radnika iz Treće krajiške 39 rođeni u okolini Drvara, a 28 u okolini Bosanskog Petrovca, koji je od Drvara udaljen samo 28 kilometara, vjerovatno da su radnici iz drvarskog i petrovačkog kraja bili zaposleni u preduzeću »Šipad«. U prilog ovoj pretpostavci može da posluži upoređenje broja radnika u Sedmoj krajiškoj i Trećoj krajiškoj brigadi. Sedma krajiška ima znatno manje radnika (30), iako je ukupan broj poginulih u toj jedinici (307) veći nego u Trećoj krajiškoj brigadi (255). Većina poginulih boraca iz Sedme krajiške brigade rođena je na području Ključa (163), Jajca (90) i Mrkonjić Grada (77), gdje se nisu mogli u većem broju zaposliti u drvnoj industriji, a samo 8 u petrovačkom i 1 u drvarskom kraju.

Objedinjeni procenti zdravstvenih i prosvjetnih radnika, studenata i učenika ne bi u potpunosti mogli da reprezentuju intelektualce, mada su im oni po socijalnoj pripadnosti najbliži. Među zdravstvenim radnicima pretežno su zastupljeni ljekari i bolničarke, a među prosvjetnim učitelji u znatnom i profesori u gotovo zanemarljivom broju. Među učenicima najbrojnije su zastupljeni gimnazijalci, a neki su pohađali učiteljske, tehničke, građanske i poljoprivredne škole. Među službenicima nalazi se nekoliko poginulih boraca koji su bili fakultetski obrazovani, a kod »ostalih« evidentirano je nekoliko oficira vojske Kraljevine Jugoslavije koji su završili vojne škole. Crnogorske brigade, Treća proleterska (17),⁸⁾ Peta crnogorska (31) i Četvrta proleterska (20) imale su najviše učenika i studenata. Vodstvo crnogorskih jedinica u broju učenika i studenata odraz je izvješne tradicije školovanja crnogorske omladine. Sa znatnim brojem studenata i učenika predstavljene su još Prva proleterska (28) i Deseta hercegovačka brigada (27). Jedinice iz Banije, Osma (6), Sedma (7) i Šesnaesta banijska (4) imaju u svom sastavu najmanje školske omladine.

⁷⁾ Arhiv SR Bosne i Hercegovine u Sagrajevu, fond »Šipada«, k. 5, f. 2.

⁸⁾ Treća proleterska ustvari je Treća sandžačka brigada pa se samo donekle može tretirati kao crnogorska jedinica.

Najviše domaćica poginulo je u Petoj crnogorskoj (41) i Drugoj dalmatinskoj brigadi (40). Poginule žene sa sela ukoliko su bile profesionalno neopredijeljene, evidentirane su kao domaćice, iako je neizvjesno da li su se neke od njih više bavile poljoprivredom ili domaćinstvom.

Među »ostalim« zastupljena su zanimanja koja su neuklopljiva u standardne socijalne grupe. U bici su poginuli: 1 predsjednik opštine Kraljevine Jugoslavije, 5 žandarma, 1 engleski i 1 italijanski oficir i 1 bogoslov. Od 5 poginulih žandarma 3 su bili na rukovodnim funkcijama.

U bici su poginuli 5 oficira (od kojih 1 viši) vojske Kraljevine Jugoslavije, 10 podoficira i 1 pitomac podoficirske škole. Među poginulim oficirima i podoficirima 9 su imali vojno-političke rukovodne funkcije.

Prema posljednjem popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 1931. godine, 76% stanovništva živjelo je pretežno od poljoprivrede, a 24% od nepoljoprivrednih djelatnosti.⁹⁾ Radnika, uključujući i njihove porodice, koji su živjeli od industrije, zanatstva i rudarstva bilo je 11%.¹⁰⁾ Za deset godina u Kraljevini Jugoslaviji zbog spore industrijalizacije i znatnog priraštaja stanovništva proporcije zaposlenih u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima nisu narušene u grubljim i bitnijim razmjerama. Vladimir Dedijer u »Istoriji Jugoslavije« navodi da je uoči rata 74,4% stanovništva živjelo od poljoprivrede.¹¹⁾ Procenat od 70% poljoprivrednika i 11,8% radnika poginulih u bici na Sutjesci upoređen sa istim socijalnim strukturama u Jugoslaviji prije rata, ne pokazuje znatnije odstupanje. Proporcije seljaka i radnika poginulih u bici uglavnom su odraz i potvrda socijalne strukture stanovništva uoči rata. Izvjesna odstupanja minimalna su i u granicama zanemarljivog.

U socijalnoj strukturi rukovodilaca razmatrani su samo oni čija je rukovodna funkcija bila vojna ili politička, kao, na primjer: komandir voda, politički komesar bataljona, komandant bataljona, komandant brigade, sekretar SKOJ-a u pojedinim jedinicama itd. Izvan razmatranja ostali su rukovodioci saniteta i intendature.

Samo u tri brigade i centralnoj bolnici bilo je među rukovodiocima više radnika nego seljaka. U Prvoj i Drugoj proleterskoj, Trećoj krajiškoj i Centralnoj bolnici radnici su zastupljeni sa 69, a seljaci sa 50 predstavnika. U banijskim brigadama, Sedmoj, Osmoj i Šesnaestoj seljaci su u odnosu na rodnike bili najbrojnije zastupljeni (61:13), a zatim dolaze dalmatinske (51:13), pa crnogorske (45:14) i druge jedinice.

⁹⁾ Kraljevina Jugoslavija — Opšta državna statistika, Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga IV — Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, III dio, pregled po srezovima — klase zanimanja, Državna štamparij, Sarajevo, 1940. s. 9

¹⁰⁾ Isto, s. 9.

¹¹⁾ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, Istorija Jugoslavije, Prosveta, Beograd, 1972, s. 419 — Dedijer ovaj podatak precizno fiksira, ne navodeći da je rezultat procjene, pa ostaje neobjašnjeno na koji način je da njega došao, kada u tom periodu nije vršen popis stanovništva. Ipak, ovaj podatak izgleda prihvatljiv, jer je i usporeni razvoj industrije mogao da vrši bar minimalni uticaj na smanjenje poljoprivrednog stanovništva pred rat.

Tabela 2

Red. br.	J E D I N I C A	Socijalna struktura rukovodilaca								
		Neustanovljeno	Seljaci	Radnici		Domaćice	Učenci, studenti, završ. srednjih škola i fakul.		Ostali	
				m	ž		m	ž		
1.	Četvrta proleterska	3	17	8	—	2	9	—	2	
2.	Deseta hercegovačka	9	24	9	—	—	10	2	6	
3.	Druga dalmatinska	26	25	4	—	—	1	—	—	
4.	Druga proleterska	8	22	23	1	—	3	—	2	
5.	Osmo banijska	4	21	4	—	—	2	—	—	
6.	Peta crnogorska brigada	11	19	5	—	1	14	1	7	
7.	Prvo dalmatinska brigada	37	20	4	—	1	—	—	1	
8.	Prva majevička brigada	7	4	—	—	—	2	—	3	
9.	Prva proleterska	8	15	23	—	—	13	—	7	
10.	Sedma banijska	4	20	7	—	—	2	—	4	
11.	Sedma krajiška	3	19	13	—	—	1	—	—	
12.	Šesnaesta banijska	1	20	2	—	1	1	—	—	
13.	Šesta istočnobosanska	5	23	6	—	—	3	—	3	
14.	Treća dalmatinska	23	6	5	—	—	—	—	1	
15.	Treća krajiška	3	12	19	—	—	—	—	—	
16.	Treća proleterska	6	19	1	—	—	9	—	4	
17.	Vrhov. štab i štab divizije	4	7	5	—	2	3	1	4	
18.	Pog. iz neut. jedinica	4	1	—	—	—	—	—	—	
19.	Centralna bolnica	1	1	3	—	1	2	—	—	
U K U P N O:		735	167	299	141	1	8	76	4	44

Intelektualci sa 77 predstavnika u svim jedinicama (14,7%) među rukovodiocima nalaze se na trećem mjestu. Intelektualaca je u odnosu na radnike manje oko dva, a u odnosu na seljake oko četiri puta.

Zastupljenost žena među rukovodiocima u znatnom je neskladu u odnosu na njihov broj poginulih u bici na Sutjesci. Od 520 poginulih žena (tabela 5) na rukovodnim funkcijama bilo ih je samo 13, ili skromnih 1,3% u odnosu na muškarce. Rukovodne funkcije kod žena nisu bile vojne, već političke. Ovakva struktura žena među rukovodiocima izgledala bi drugačije da su obrađeni i rukovodioci saniteta.

Tabela 3

Zastupljenost vojnopolitičkih rukovodilaca u SKOJ-u i KPJ-e

Red. br.	J E D I N I C A	Svega rukovodilaca	Od toga članovi			
			SKOJ-a		KPJ-e	
			m	ž	m	ž
1.	Četvrta proleterska	41	—	—	35	2
2.	Deseta hercegovačka	60	3	—	41	1
3.	Druga dalmatinska	56	3	—	29	—
4.	Druga proleterska	59	2	—	34	1
5.	Osmo banijska	31	2	—	21	—
6.	Peta crnogorska	58	2	—	36	2
7.	Prva dalmatinska	63	6	1	16	—
8.	Prva majevička	16	1	—	5	—
9.	Prva proleterska	66	6	—	53	—
10.	Sedma banijska	37	—	—	24	—
11.	Sedma krajiška	36	7	—	20	—
12.	Šesnaesta banijska	25	4	1	11	—
13.	Šesta istočnobosanska	40	2	—	29	—
14.	Treća dalmatinska	35	4	—	17	—
15.	Treća krajiška	34	1	—	19	—
16.	Treća proleterska	39	—	—	29	—
17.	Vrhavni štab	26	—	—	15	2
18.	Pagin. iz neutvr. jedinica	5	—	—	1	—
19.	Centralna bolnica	8	—	—	5	1
U K U P N O:		735	45	2	424	9

Od 735 poginulih rukovodilaca 480 bili su članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Komunističke partije Jugoslavije (tabela 3). Članovi SKOJ-a i partije zastupljeni su sa 65,3% u odnosu na ukupan broj poginulih vojno-političkih rukovodilaca. U procentualnim razmjerama sa 9,2% zastupljeni su članovi SKOJ-a, a sa 90,8% članovi partije.

Od 43 narodna heroja, koliko ih je proglašeno od poginulih u bici na Sutjesci, intelektualci su zastupljeni sa 19 predstavnika, ili sa 44,2% u odnosu na ukupan broj. Među intelektualcima svrstana su 2 srednjo-

školca, 3 sa srednjom školom, 5 sa fakultetom i 9 studenata. Vođstvo intelektualaca u socijalnoj strukturi narodnih heroja nije slučajno. Od ukupnog broja narodnih heroja samo 4 su bili bez funkcije, a 39 imali su rukovodeću ulogu u vojnoj, političkoj ili nekoj drugoj oblasti, kao, na primjer, u sanitetu.

Socijalna struktura narodnih heroja¹²⁾

Seljaci	Radnici	Intelektualci
12	12	19

Svi narodni heroji intelektualci bili su na rukovodećim funkcijama, a neki od njih na vrlo odgovornim: od 2 (poginula) komandanta brigada i 2 zamjenika komandanta, 2 su sa fakultetom, a 2 studenta. Upravo zauzimanje izrazito značajnih funkcija od strane intelektualaca objašnjava i njihovu naglašenu zastupljenost među narodnim herojima. Ta ista pojava da intelektualci obavljaju pretežno delikatnije funkcije, koje su istovremeno i malobrojne u odnosu na masu drugih funkcija, objašnjava i zastupljenost i redosljed intelektualaca koji su iza seljaka i radnika u obnavljanju rukovodnih funkcija, posmatrajući sveukupan broj poginulih u bici na Sutjesci (tabela 1). Drugim riječima, intelektualci prednjače samo u obavljanju delikatnijih funkcija, a u zbiru svih funkcija u bici nalaze se iza seljaka i radnika, na trećem mjestu koje im i prema brojnoj zastupljenosti pripada.

U tabeli 4 prezentirana je socijalna struktura poginulih članova KPJ i SKOJ-a u bici na Sutjesci. I među članovima Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Komunističke partije seljaci su prema broju zastupljenosti daleko ispred drugih socijalnih grupa. Odnos između seljaka i svih ostalih socijalnih kategorija je 829:599 ili 68%:32% u procentualnim pokazateljima. Među članovima SKOJ-a i KPJ zastupljenost intelektualaca (13%) u odnosu na ostale socijalne grupe nešto je naglašenija od njihove zastupljenosti u opštem zbiru poginulih. Međutim, kod polne strukture članova SKOJ-a i KPJ žene (112) su zastupljene sa nešto manjim procentom (8%) u odnosu na muškarce, nego u ukupnom broju poginulih koji iznosi 8,7% (tabela 5).

Od ukupnog broja poginulih (6.506) u bici na Sutjesci 1.541 bili su članovi KPJ ili SKOJ-a. Od toga broja 652 su članovi SKOJ-a, a 889 članovi KPJ. Procentualni odnos između svih poginulih u bici na Sutjesci i poginulih članova SKOJ-a i KPJ (77:23%) pokazuje da je zastupljenost komunista izrazito naglašena. Ovako visok procenat zastupljenosti komunista među poginulim borcima objašnjiv je kada se uzme u obzir vrijeme u kojem su se učesnici bitke na Sutjesci opredijelili za narodnooslobodilačku borbu. Od broja poginulih za koje je ustanovljeno godina pristupanja narodnooslobodilačkom pokretu 34%

¹²⁾ Podaci za narodne heroje preuzeti su iz Kučanove kartoteke poginulih boraca u bici na Sutjesci.

Red. br.	J E D I N I C A	Socijalna struktura članova SKOJ-a i KPJ							
		Neustanovljeni	Seljaci	Radnici		Domaćice	Učenici, studenti, završena srednja škola i fakultet		Ostali
				m	ž		m	ž	
1.	Četvrta proleterska	7	86	10	—	21	16	1	2
2.	Deseta hercegovačka	5	37	37	2	1	26	3	5
3.	Druga dalmatinska	20	127	14	1	7	2	—	2
4.	Druga proleterska	4	45	40	2	2	13	—	2
5.	Osma banijska	3	49	8	—	—	5	—	2
6.	Peta crnogorska	2	56	15	—	19	28	2	9
7.	Prva dalmatinska	8	99	14	—	6	1	—	—
8.	Prva majevička	2	4	—	—	—	2	—	2
9.	Prva proleterska	4	51	38	—	—	22	2	13
10.	Sedma banijska	2	41	6	—	3	3	—	8
11.	Sedma krajiška	2	18	14	—	—	1	—	—
12.	Šesnaesta banijska	1	23	2	—	6	4	—	1
13.	Šesta istočnobosanska	2	31	10	—	—	9	—	4
14.	Treća dalmatinska	27	39	7	—	2	3	—	1
15.	Treća krajiška	4	46	38	—	3	3	—	—
16.	Treća proleterska	3	51	10	—	6	10	3	4
17.	Vrh. štab i štab divizije	1	13	10	—	4	7	3	3
18.	Pog. iz neutv. jedinica	1	—	1	—	—	—	—	—
19.	Centralna bolnica	2	13	10	—	10	9	3	—
U K U P N O:		1541	829	284	5	90	170	17	56

opredjeljuje se za narodnooslobodilački rat 1941, 51% 1942, i 16% 1943. godine od sredine maja. Znači da je ubjedljiva većina učesnika bitke (85%) pristupila pokretu u 1941. i 1942. god. kada je konačna pobjeda bila daleko, a pobjednička strana neizvjesna.

Polna struktura

Posmatranje i interpretiranje zastupljenosti poginulih žena na Sutjesci otežava i svodi na skromne mogućnosti nedostatak podataka o polnoj strukturi svih učesnika bitke. Nedostatak podataka o tome koliko žena ulazi u bitku lišava nas mogućnosti iznalaženja odnosa poginulih i preživjelih žena. Isto tako neutvrđena polna struktura učesnika bitke eliminiše elemente za iznalaženje proporcionalnih pokazatelja i zastupljenosti poginulih žena i muškaraca u odnosu na preživjele žene i muškarce. Usljed navedenih razloga neustanovljivo je da li je zastupljenost poginulih žena sa 8,7% (tabela 5) prema poginulim muškarcima adekvatna polnoj strukturi učesnika bitke. Dakle, ostaje bez odgovora pitanje da li bi se taj procenat od 8,7% održao, umanjio ili uvećao u kompletnoj polnoj strukturi svih žena i muškaraca učesnika bitke.

Tabela 5

Polna struktura u jedinicama

br.	J E D I N I C A	Svega	Od toga		% žena u odnosu na muškarce
			muški	ženska	
	U K U P N O:	6506	5986	520	3,7
1.	Četvrta proleterska brigada	495	442	53	12,0
2.	Deseta hercegovačka brigada	313	289	24	3,3
3.	Druga dalmatinska brigada	934	868	66	7,6
4.	Druga proleterska brigada	395	382	13	3,4
5.	Osmo banijska brigada	323	308	15	4,9
6.	Peta crnogarska brigada	405	344	61	17,7
7.	Prva dalmatinska brigada	557	518	39	7,5
8.	Prva majevička brigada	120	118	2	1,7
9.	Prva proleterska brigada	433	408	25	3,1
10.	Sedma banijska brigada	369	347	22	3,3
11.	Šesnaesta banijska brigada	223	203	20	3,9
12.	Šesta istočnobosanska brigada	166	166	—	—
13.	Treća dalmatinska brigada	404	374	30	3,0
14.	Treća krajiška brigada	255	234	21	3,0
15.	Treća proleterska brigada	280	251	29	12,0
16.	Sedma krajiška brigada	307	296	11	4,0
17.	Vrhovni štab i štabovi divizija	150	134	16	12,0
18.	Poginuli iz neutvrđenih jedinica	90	84	6	7,1
19.	Centralna bolnica	287	220	67	30,0

Broj zastupljenih žena u jedinicama pokazuje raznolikost i neujednačenost koja je donekle u zavisnosti od regija iz kojih potiču brigade. Tri crnogorske brigade: Četvrta proleterska (53),¹³⁾ Peta crnogorska (61) i Treća proleterska (53) imaju zajedno (143) više poginulih žena nego drugih deset jedinica. Ovako brojna zastupljenost žena u crnogorskim jedinicama na Sutjesci, koja u Petoj brigadi iznosi čak 17% u odnosu na muškarce, vjerovatno da ima korijena i u borbi crnogorskog naroda protiv tuđina u prošlosti.¹⁴⁾ U četiri bosanske brigade postoje znatne razlike u broju poginulih žena. U Šestoj istočnobosanskoj brigadi od 166 boraca nema nijedne žene, a u Prvoj majevičkoj na 118 muškaraca poginule su samo dvije žene. Sasvim je drugačija situacija u dvije krajiške brigade: sa 4% u odnosu na muškarce, zastupljene su žene u Sedmoj, a sa 9% u Trećoj krajiškoj.

U Centralnoj bolnici žene su podnijele velike gubitke čiji procenat iznosi 30% u odnosu na muškarce. Žene u Centralnoj bolnici stradale su, uglavnom, kao medicinsko osoblje prilikom masakriranja ranjenika na Sutjesci. Iako su iznalaženjem socijalne strukture mnoge žene identifikovane kao bolničarke nije se moglo ustanoviti koliko je žena stradalo kao medicinsko osoblje, a koliko u boračkom sastavu.

Usljed velikih gubitaka koje su žene pretrpjele u brigadama u 1941. i 1942. godini, predloženo je još početkom 1943. da se žene, stari borci, povuku iz borbenih redova u pozadinu i osposobe za obavljanje političkih i drugih funkcija u vojnim službama.¹⁵⁾ Bitke na Neretvi i Sutjesci prolongirale su realizaciju ovog predloga za duže od pola godine. Tek poslije bitke na Sutjesci, žene, stari borci, povučene su iz borbenog sastava na pomenute funkcije.¹⁶⁾

Starosna struktura

Sa više uspjeha prikupljeni su podaci za utvrđivanje starosne, nego socijalne strukture. Godina rođenja ustanovljena je za 5.039 poginulih, odnosno za oko 77% od ukupnog broja (6.506).¹⁷⁾ Prosječna sta-

¹³⁾ Prilikom formiranja brigade, 17. jula 1942. godine, Četvrta proleterska imala je oko 100 boraca, a među njima oko 20 žena. Znači da je u toj jedinici bilo oko 20% žena sredinom 1942. godine. (Zbornik sjećanja, Četvrta proletersko crnogorska brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1969, s. 15),

¹⁴⁾ Još u 19. vijeku Crnogarke za vrijeme rata organizovano pomažu svoju vojsku, uglavnom dopremajući ratni materijal iz pozadine na front. Tako je bataljon žena za vrijeme rata između Crne Gore i Turaka 1859. donio crnogarskoj vojsci na front kod Grahova tain i municiju. U ratovima Crne Gore i Turske 1876—1878. žene masovno učestvuju kao snabdjevači vojske, pa nekoliko žena gine u toj ulozi u bici na Bardanjalu 1913. godine. U komitskom pokretu koji se pojavio u Crnoj Gori za vrijeme austrijske okupacije 1916—1918. godine učestvuje i 16 žena. (grupa autora, Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu. 1918—1945., Istorijski institut, Titograd, 1969, s. 14 i 15).

¹⁵⁾ Arhiv radničkog pokreta u Beogradu, fond CK KPJ, 39/42, Izvještaj političkog odjela Četvrte crnogorske brigade ar 16. I 1943.

¹⁶⁾ Isto, fond CK KPJ, 211/43, Izvještaj političkog odjela Četvrte crnogorske brigade od 15. VII 1943. godine.

¹⁷⁾ Pri ustanovljavanju procentualne vrijednosti tretiramo poginule čija je godina rođenja utvrđena (5.039), a isključujemo poginule čiji datum rođenja nije ustanovljen.

Starosna struktura poginulih boraca u jedinicama

Red. br.	J E D I N I C A	Svega	Poginuli prema starosnim grupama						Preko 40 g.	Nepo- znate god.	Pros- ječna starost
			do 20	20—25	25—30	30—35	35—40				
	UKUPNO %	6506 100	1561 31,0	1853 36,8	674 13,4	538 10,7	219 4,3	195 3,9	1469 22,6	23,9	
1.	Četvrta proleterska brigada	495	123 30,7	133 33,0	261 15,2	49 10,2	17 4,2	18 4,5	94	24,3	
2.	Deseta hercegovačka brigada	313	68 26,0	104 40,6	41 16,0	24 9,4	11 4,3	8 3,1	57	23,8	
3.	Druga dalmatinska brigada	934	216 30,5	286 40,4	84 11,9	66 9,3	35 4,9	21 3,8	226	23,5	
4.	Druga proleterska brigada	395	94 29,6	115 30,2	35 11,0	50 15,7	70 5,3	7 2,2	77	23,11	
5.	Osma banijska brigada	324	95 31,7	80 26,7	38 12,7	56 18,7	19 6,3	12 4,6	24	24,8	
6.	Peta crnogorska brigada	408	84 26,9	117 37,5	40 12,8	22 7,1	16 5,1	33 10,6	96	25,7	
7.	Prva dalmatinska brigada	557	145 31,6	192 41,8	58 12,6	45 9,8	13 2,8	6 1,3	98	22,9	
8.	Prva majevička brigada	120	18 38,3	24 57,1	2 4,2	2 4,2	1 2,1	—	73	20,9	
9.	Prva proleterska brigada	433	103 32,6	138 43,9	42 13,4	22 7,0	4 1,3	5 1,6	119	22,3	
10.	Sedma banijska brigada	368	95 27,5	98 28,3	48 13,9	60 17,3	30 18,7	15 4,3	22	25,1	
11.	Sedma krajiška brigada	307	62 34,8	82 46,1	24 13,5	8 4,5	2 1,1	—	129	20,3	

Tabela 6, (nastavak)

Red. br.	J E D I N I C A	Starosna struktura poginulih boraca u jedinicama							Prosjekna starost	
		Svega	Poginuli prema starosnim grupama							
			do 20	20—25	25—30	30—35	35—40	Preko 40 g.	Nepoznate god.	
12.	Šesnaesta banijska brigada	223	84 41,2	62 30,4	24 11,8	21 9,3	8 3,9	5 2,3	19	22,7
13.	Šesta istočnobosanska brigada	165	28 28,9	42 43,3	10 10,3	8 8,2	6 6,2	3 3,1	68	23,6
14.	Treća dalmatinska brigada	404	100 31,3	113 35,4	55 17,2	35 11,0	6 11,9	10 3,1	85	23,6
15.	Treća krajiška brigada	255	60 29,4	84 41,2	36 17,6	18 8,8	4 2,0	2 1,0	51	22,10
16.	Treća proleterska brigada	270	83 33,9	76 33,8	22 9,8	16 7,1	7 3,1	21 9,3	55	24,3
17.	Vrhovni štab i štabovi divizija	240	35 26,5	40 30,3	19 14,3	14 10,6	11 8,3	13 9,8	108	26
18.	Centralna bolnica	287	68 31,1	67 30,5	34 15,5	22 10,0	12 5,5	16 6,3	68	24,9

rost poginulih, posmatrana u jedinicama, najniža je u Sedmoj krajiškoj brigadi i iznosi 20 godina i 3 mjeseca. U prosjeku najviša starosna granica je kod poginulih iz Vrhovnog štaba¹⁸⁾ i štabova divizija sa 25 godina i 5 dana. Do 25 godina starosti poginulo je 3.414 ili 68⁹/₁₀, a do navršenih 30 godina 4.087 boraca. To je više od četiri petine, ili 81⁹/₁₀ od ukupnog broja poginulih. U tabeli 6 vidi se da je na Sutjesci poginulo samo 195 boraca (oko 4⁰/₁₀) preko 40 godina.

Ne ulazeći u kompleksnije istraživanje faktora koji su uticali na izrazito masovno učešće omladine u bici na Sutjesci, kao i u narodno-oslobodilačkom ratu uopšte, može se konstatovati da je uloga KPJ, SKOJ-a i drugih progresivnih omladinskih i studentskih organizacija bila od presudnog značaja za angažovanje omladine u narodnooslobodilačkom pokretu. Masovna zastupljenost omladine u jedinicama koje su formirane 1941. i 1942. godine uticala je na izuzetno naglašen doprinos mlade generacije u bici na Sutjesci. Broj poginulih omladinaca na Sutjesci, posmatran u širim okvirima narodnooslobodilačkog rata, veći je nego u bilo kojoj drugoj bici. Omladina je bila zastupljena uopšte u narodnooslobodilačkoj vojsci sa 70—75⁰/₁₀,¹⁹⁾ a procenat zastupljenosti poginulih na Sutjesci iz mlade generacije (81⁰/₁₀) još je veći.

Umjesto zaključka

Tretirajući bitku kao jednomjesečno zbivanje u četvorogodišnjoj borbi jugoslovenskih naroda, koja se dogodila, ili bolje rečeno događala, na jednom dijelu Crne Gore, Bosne i Hercegovine, dakle na prostoru koji nema obilježje kompaktne regije, izostali su uslovi za uopštavanje i donošenje meritornih zaključaka koji bi izlazili iz okvira ispitivane socijalne strukture poginulih boraca u bici na Sutjesci. Bitka u vremenskim mjerilima predstavlja, tako reći, fragment narodnooslobodilačkog rata u kojem učesnici djeluju samo privremeno. I mada su akteri bitke iz raznih krajeva Jugoslavije, oni su daleko od kompletnog prezentiranja regija iz kojih potiču. Upravo zbog toga što u bici ne učestvuju borci sa jedne određene regije, koji bi u svojoj socijalnoj strukturi predstavljali i sve druge učesnike narodnooslobodilačkog rata sa te regije, eliminisana je mogućnost kompleksnijeg iznalaženja istorijskih i društvenih činilaca koji su bili od uticaja pri opredjeljenju za ustanak, a zaključci su svedeni gotovo isključivo u granice socijalne strukture poginulih na Sutjesci.

Socijalni sastav poginulih pokazuje da su u jednoj od najvećih bitaka narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije seljaci bili ubjedljivo najbrojnije zastupljeni i da su pretrpjeli najveće gubitke. Dominacija seljaka očigledna je ne samo među boračkom masom nego i među vojnopoličkim rukovodiocima, članovima Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Komunističke partije Jugoslavije.

¹⁸⁾ Odnosi se na prateće jedinice Vrhovnog štaba.

¹⁹⁾ Četvrti kongres SKOJ-a, Nolit, Beograd, 1949, s. 63.

Radnici se nalaze, prema procentu zastupljenosti u bici, na drugom mjestu. Radnika je poginulo manje od seljaka oko šest puta. Međutim, ova disproporcija između poginulih radnika i seljaka u opštoj masi boraca znatno je ublažena među rukovodiocima, gdje seljaci premašuju radnike samo za dva puta. Ovaj podatak, koji u stvari saopštava o znatnoj zastupljenosti radnika među rukovodiocima, navodi na zaključak da su u rukovodećem kadru jedinica sa Sutjeske radnici imali ulogu od velikog značaja.

Mada intelektualci nisu izdvojeni i tretirani kao posebna socijalna grupa, njihov broj, kao i broj onih koji im po profesionalnoj opredijeljenosti gravitiraju, ne može se zanemariti. Intelektualci su znatno zastupljeniji kod nižeg, a izrazitije kod višeg vojnopolitičkog rukovodstva.

U prošlosti naših naroda ne postoji bitka u kojoj je poginulo toliko žena-boraca kao u bici na Sutjesci. Na svakih dvanaest poginulih muškaraca dolazi po jedna žena.

Zastupljenost žena među poginulim borcima na Sutjesci i u narodnooslobodilačkom ratu uopšte, gdje je u narodnooslobodilačkoj vojsci bilo — prema podacima »Komunista« od 9. marta 1962. — oko 100.000 žena od čega je oko 25.000 poginulo, na dovoljno ubjedljiv i argumentovan način pokazuje da je uloga žene u borbi za oslobođenje i društveni preobražaj našeg naroda bila od izvanrednog značaja. Doprinos žena u oslobodilačkoj borbi našeg naroda nije mjerljiv samo cifarskim pokazateljima o njenoj zastupljenosti u narodnooslobodilačkoj vojsci. Ma koliko da su te brojke impozantne, doprinos žena u borbi jugoslovenskih naroda za oslobođenje zemlje ne svodi se samo na njen učinak u aktivnoj borbi protiv neprijatelja. I sama činjenica da je žena prisutna u narodnooslobodilačkoj vojsci, da je prihvatila borbu, na izvjestan način govori o širini i zamahu narodnooslobodilačkog rata.

Za svestranije istraživanje polne strukture bilo bi, pored ostalog, od izvjesnog interesa ispitavne specifičnih uslova u kojima je vođena bitka, kao što su izvanredni fizički naponi, glad i nesanica i njihov uticaj na fizičku kondiciju žene od koje u nekim situacijama bitke umnogome zavisi opstanak.

O ulozi mlade generacije u bici na Sutjesci i njenom doprinosu, umjesto komentara i zaključaka, navodimo starosni prosjek poginulih koji iznosi 23 godine i 9 mjeseci.

DJELIMIČNE DOPUNE I KOREKCIJE KUČANOVE KARTOTEKE POGINULIH BORACA NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE JUGOSLAVIJE
U BICI NA SUTJESCI

Prva proleterska brigada¹⁾

	zanimanje
1. Elez Vlado-Crni	radnik
2. Babić Strahinja	učenik
3. Hadživuković Blažo	"
4. Hadživuković Božo	student

Deseta hercegovačka brigada²⁾

	zanimanje
1. Košutić, Anta, Dejan	učenik
2. Košutić, Anta, Mladen	"
3. Mastilović, Živka, Boriša	zemljoradnik
4. Mastilović, Staniše, Milorad	"
5. Okiljević, Sime, Dušan	"
6. Skoko, Nikole, Obrad	"
7. Starović, Pavla, Ivan	službenik
8. Starović, Pante, Sava	učenik
9. Višnjevac, Gruja, Rajko	zemljoradnik
10. Zelenović, Đure, Milivoje	"

¹⁾ Muzej fočanskog perioda NOB-e Foča, fond: dokumenti narodnooslobodilačke vojske sa područja istočne Bosne, k—1.

²⁾ Izjava Vlade Šegrt, komandata Desete hercegovačke brigade, od 16. 3 1974. Muzej fočanskog perioda NOB-e, Foča, k—2.

prikazi

BORIS NILEVIĆ

Srednjovjekovna Bosna i Evropska kultura

Radovi III, izdanja Muzeja grada Zenice 1973. (str. 536)

Ova knjiga je zbornik referata i saopštenja pripremljenih za naučni skup »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, kome je od 2—5 oktobra 1971. godine domaćin bio Muzej grada Zenice. Svrha skupa je bila da se uoči i ocrtta ono što je u srednjovjekovnoj Bosni osobeno i ono što je povezuje sa okolnim svijetom. Učešće su uzeli naučnici iz raznih disciplina, ne samo iz Bosne i Hercegovine već i izvan nje, kojima je predmet interesovanja složena srednjovjekovna kulturna problematika.

Kulturna istorija, i pored vrijednih pokušaja i mnogih korisnih priloga, još uvijek je nedovoljno proučeno područje, neodređeno u ciljevima i heterogeno u ostvarenjima. Tu ne postoji oformljenost pravne, privredne ili druge specijalizovane grane historiografije. Izostaje glavna zadaća otkrivanja i prikazivanja onog što je zajedničko raznim oblastima ljudskog života i stvaralaštva, srodnost kod vrlo dalekih i no izgled sasvim nepovezanih pojava.

Na simpozijumu su nedostajali radovi o bosanskoj crkvi i njenom uticaju na kulturne prilike u Bosni, zatim neka saopštenja su vrlo slabo bila vezana za osnovnu temu, a neka i uveliko hipotetička, čemu je vjerovatno krivo siromaštvo izvorne građe.

Radovi su grupisani u sljedeće tematske cjeline: **Bosna u feudalnom društvu; Jezik i pismenost; Srednjovjekovna umjetnost na tlu Bosne; Stećci; Bosanske tradicije i Zenica i njena okolina u srednjovjekovnoj Bosni.**

Bosnu u feudalnom društvu tretiraju radovi: **Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka** (akademik prof. dr Sima M. Ćirković); **Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka** (prof. dr Nada Klaić); **Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku** (dr Ignacij Voje) i **Uloga Dubrovnika u snabdijevanju srednjovjekovne Bosne oružjem — XIV — XV vek** (prof dr Đurđica Petrović).

Dr Sima Ćirković prikazom odjeka rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg vijeka izdvaja i posmatra onaj sloj koji vezuje bosansko tle sa tom kulturom. To je plemstvo, društvena snaga zainteresovana za plemićke ideale i oblik življenja identičan zapadnom, bilo u motivima političkog djelovanja kao služenju pravdi i viteškom redu, saobraćaju sa ljudima zaodjevenom formama etikacije i ceremonijala, ambijentu ispunjenom sjajem i bogatstvom, prožetim internacionalnom gotičkom umjetnosti.

Izvori govore da su bosansku gospodu njihovi staleški drugovi iz evropskih zemalja prihvatili kao sebi ravne.

Dr Nada Klaić, iznoseći problematiku nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, potencira, da bi se dobila cjelina, posmatranje ove pojave u sveobuhvatnijem ekonomskom, društvenom, pravnom i političkom smislu, i tako se prevazišlo zastarjelo mišljenje domaće istoriografije da su samo kraljevski privilegiji stvarali gradove.

Što se tiče Bosne, koje se autor malo dotiče, stoji tvrdnja da u njoj zbog preslabe vlasti vladara nije bilo slobodnih kraljevskih gradova i da je srednjovjekovni kolonizacijski proces gotovo nepoznat.

Dr Ignacije Voje prikazuje odnos celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku. Tražeći uzroke tome zašto su celjski grofovi nastojali da prisvoje Bosnu, on ih nalazi najviše u privrednim ciljevima, jer je Bosna bila bogata rudama i imala razvijenu trgovinu, te su je rodbinskim i političkim vezama sa feudalnim i vladarskim kućama htjeli dobiti.

Dotirne veze su bile obostrane, i one su Bosnu stvarale prema zapadu i dovodile u doticaj sa srednjoevropskom kulturom.

Dr Đurđica Petrović prikazuje ulogu Dubrovnika u snabdijevanju srednjovjekovne Bosne oružjem u XIV i XV vijeku. Na osnovu arhivskih podataka, doznajemo da je oružje dolazilo do bosanskih vladara i feudalaca legalnim uvozom i krijumčarenjem. Pribavljali su ga i pojedinci koji su za svoje potrebe odlazili u Dubrovnik i kupovali kod majstora oružara. Oružje je nabavljano, istina, u malom obimu i pljačkama dubrovačkih karavana.

Saznajemo da Bosna u to vrijeme u vatrenom naoružanju nije nimalo zaostajala, a i da se je isticala po specijalnim bosanskim varijantama štitova i mačeva.

Jezik i pismenost su obuhvaćeni u saopštenjima: **O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine** (prof. dr Dalibor Brozović); **Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog** (prof. dr Herta Kuna) i **O problemu bosančice u našoj historiografiji** (Mr Tomislav Raukar).

Dr Dalibor Brozović u razmatranju predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata na području Bosne i Hercegovine iznosi da su na ovom terenu postojali i postoje i starinački i migracioni govori. Pomoću starinačkog se može obaviti rekonstrukcija prvobitnih odnosa štokavskog istoka i zapada, kasnije duboko poremećenih seobama, a migracionim pak govorima objasniti seljenje ikavskih i ijekavskih masa na području Bosne i Hercegovine.

Dr Herta Kuna se pozabavila bosanskim rukopisnim kodeksima u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog, ulazeći u probleme jezika i ortografije i određivanju njihovog mjesta u kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine.

Mr Tomislav Raukar iznosi problem bosančice u našoj historiografiji na polemičan način, izazvan kontraverzama najrazličitijih mišljenja u rasponu od potpunog odricanja bilo kakvih posebnosti ćirilskoj pismenosti na zapadnom području, do označavanja bosančice pismom suprotnim ćirilici, odnosno njenog izdvanjanja iz cjeline južnoslovenske ćirilice.

Problemu bosančice, po autorovom mišljenju, treba prići sveobuhvatnom paleografijskom analizom koja u sebi sadrži morfološko, grafijsko i jezičko ispitivanje izvorne građe, ali pri tome ne zanemariti ni neke druge elemente, kao što je, na primjer, opšti izgled teksta. Autor je tako došao do zaključka da je ćirilica uprkos zajedničkom razvitku, na pojedinim područjima, u skladu sa drukčijim kulturno-istorijskim uslovima, davala zasebna obilježja.

Iz tematike Srednjovjekovna umjetnost na tlu Bosne slijede prilozi: **Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini** (akademik dr Cvitko Fisković); **Pogled na Franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni** (dr Pavao Anđelić); **Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku** (dr Bojana Radojković); **Crkva u Bilmišću kod Zenice** (dr Ivanka Nikolajević); **O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini** (prof. dr Pavle Vasić) i **Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske — Problem porijekla i starosti manihejske hereze u Bosni** (Đuro Basler).

Dr Cvitko Fisković u svom referatu o dalmatinskim majstorima u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini oslanja se uveliko na arhivske podatke o djelatnosti umjetnika, da bi kulturno-umjetničke veze Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom kroz sačuvane i otkrivene spomenike građevinarstva, kiparstva, ponešto slikarstva i umjetničkih zanata, sličnošću njihovih stilskih oblika i motiva, samu »vidljivu« umjetnost potvrdio i pismeno.

Dr Pavao Anđelić daje pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni na osnovu posljednjih 10—15 godina otkrivenih i

arheološkim putem identificiranih crkvenih građevina, doprinoseći uspostavi identiteta jedne zanimljive i malo poznate komponente kulturnog života u srednjovjekovnoj Bosni. Ispitane crkve smještene na Bobovcu, Kraljevoj Sutjesci, Bakićima kod Olova, Srebrenici, Arnautovićima kod Visokog, Varoščiću kod Vranduka i Jajcu bile bi središte i blizina kru-nidbi, polaganja svečanih zakletvi na povelje o povlasticama i sahrana bosanskih kraljeva, kao i održavanja bosanskih srednjovjekovnih sabora.

Dr Bojana Radojković, govoreći o zapadnim uticajima na primijenjenu umjetnosti Bosne u XIV i XV vijeku, konstatuje da su ovi pali na tlo koje nije bilo opterećeno nekim posebnim umjetničkim tradicijama, ali sa izvjesnom osnovom naslijeđenom iz vizantijske umjetnosti (od koje nije bila imuna ni zapadna), te stapanjem u novoj sredini izrastao je umjetnički specifikum, posebno izražen u primijenjenoj umjetnosti.

Dr Ivanka Nikolajević svojim prilogom iz domena hrišćanske arheologije o crkvi u Bilmišću kod Zenice vaskrsava problem krajem prošlog vijeka otkopanih građevina na tom terenu, još nedovoljno osvijetljenih, ne bi li se datirao postanak crkve u XII vijeku ili samo obnova nastanka iz ranijeg V ili VI vijeka, čemu bi vodilo i ponovno kontrolna iskopavanje.

Dr Pavle Vasić na osnovu likovnih izvora stećaka, skulptura i minijatura stvara malo određeniju sliku o nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini. Ukazuje na imitiranje feudalne nošnje iz Evrope — Burgundije, te Srbije i Vizantije kod feudalaca iz istočne Bosne. Po autorovom mišljenju, analizom nošnje na stećcima da se vidjeti klasna podvojenost.

Đuro Basler pišući o gnostičkim elementima u temeljima crkve bosanske, na osnovu arheoloških nalaza u crkvi u Bilmišću iz VI vijeka pomiče ustaljenu po nauci vremensku pojavu maniheizma u Bosni u još dublju anonimnu istoriju. Da bi shvatili događaje koji će kasnije biti odsudni za istoriju srednjovjekovne Bosne, treba se vratiti u ekspanzionističko VI stoljeće manihejske sekte, od koje ni Bosna nije bila izuzeta, pa možda razmišljati do Zenice iz prvih vijekova naše ere kada je ona bila sjedište viših službenika paganskog državnog kulta.

Stećci su prezentirani radovima: **Neki najnoviji rezultati istraživanja stećaka** (Sefik Bešlagić); **Prilog Skarićevoj hipotezi o porijeklu stećaka** (dr Muhamed Hadžijahić); **Neki ikonografski motivi na stećcima** (Zdravko Kajmaković) i **Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca** (prof. Marko Vego).

Sefik Bešlagić iznosi najnovije rezultate istraživanja stećaka, akciju koja je u Bosni i Hercegovini tekla od 1951. do 1969. godine, kojoj su se tokom vremena pridružile i susjedne republike. Doznajemo kako izgled u područje rasprostiranja i brojno stanje ovih osobenih spomenika za upoznavanje kulture i umjetnosti. Statistika govori da u Bosni i Hercegovini ima 58.737 stećaka, a u čitavoj Jugoslaviji 66.867. Ovaj prikupljeni materijal traži sistematizaciju, analizu i proučavanje.

Dr Muhamed Hadžijahić, oslonjen na Skarićevu hipotezu iz 1928. godine da stećci vode porijeklo iz stare slavenske domovine, proširuje je do opšteljudskih kulturnih tekovina.

Zdravko Kajmaković, bogatoj skali motiva na plastici stećaka, dodaje i sadržaje preuzete iz hrišćanskog ikonografskog repertoara.

Prof. Marko Vego, osvjetljavajući iz raznih aspekata stećke na Radimlji kod Stoca, dokazuje da su oni vlasništvo porodice vojvoda Miloradovića, gospodara Donjih Vlaha koji su bili pravoslavni. Time se razbija mišljenje o stećcima kao produktima religioznog shvatanja jedino vjernika bosanske crkve.

Bosanske tradicije iznesene su u radovima: **Tradicija o srednjovekovnoj Bosni u Dubrovniku XV i XVI veka** (dr Bogumil Hrabak); **Kontinuitet srednjovjekovnih formi u doba turske dominacije u Bosni i Hercegovini** (prof. ing. arh. Džemal Čelić) i **Neke napomene o muslimanskoj epskoj poeziji** (mr Muzafer Hadžagić).

Dr Bogumil Hrabak iznosi podatke o njegovanju tradicije u cvatećem Dubrovniku XV i XVI vijeka o propaloj susjednoj bosanskoj kraljevini. Autor se kreće u domenu političke tradicije koja nije dugotrajna i nema značajnih posljedica, ona živi jedno vrijeme u određenim krugovima i nestaje pri susretu sa novim problemima, htijenjima i uslovima.

Prof. ing. arh. Džemala Čelića u promatranju kontinuiteta srednjovjekovnih formi u doba turske dominacije u Bosni i Hercegovini, među ostalim pojavama, zanima pretapanje srednjovjekovnih stećaka kao ležeće memorijalne forme u vertikalnu formu — obelisk, gdje posebno mjesto pripada pojavi prvih bosansko-muslimanskih nadgrobnih spomenika, koji se danas nazivaju šehidskim. Ti su spomenici često u istom groblju sa stećcima ili u njihovoj blizini, a ima i slučajeva njihova miješanja ne samo sa stećcima već i sa krstačama. Ovo je vrijeme nejasnosti, kad pod istim krovom, u istoj familiji žive i nemuslimani i muslimani.

Mr Muzafer Hadžagić je dao neke napmene o muslimanskoj epskoj poeziji, koje predstavljaju fragmente iz njegove veće studije o ovoj nedovoljno obrađenoj i rasvijetljenoj problematici.

Tradicija, koja je postojala prije Turaka morala se nastaviti samo u jednom novom ruhu, a u slučaju epike u baštinjenju legendi i vjerovanja u čudesa, kletve, snove, magiju, uroke, sreću i nesreću.

Zenica i njena okolina u srednjovjekovnoj Bosni našli su mjesto u referatima: **Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka** (dr Adem Handžić); **Rimska cesta dolinom rijeke Bosne i njezina topografija** (dr Ivo Bojanovski); **Današnja jezička slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline** (Dragomir Vujičić); **Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja** (Fikret Ibrahimpašić); **Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošćiću kod Vranduka** (dr Pavao Anđelić) i **Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. godine** (mr Branka Raunig).

Dr Adem Handžić daje istorijsko-geografski pogled na nahiju Brod, krajem XV i početkom XVI vijeka, u čijem se središnjem dijelu nalazio maleni trg Zenica, kao i globalni prikaz političkih prilika. U radu su slijeđeni turski popisi bosanskog sandžaka iz 1468, 1485, 1489. i 1516. godine.

Dr Ivo Bojanovski opisuje rimsku cestu dolinom Bosne i daje topografiju toga kraja. Autor podvlači da se na toj cesti i njenim ogradinama prema istoku i zapadu razvila ne samo bosanska država, kao politička institucija, nego i njena kulturna nadgradnja.

Dragomir Vujičić je prikazao današnju jezičku slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline.

Fikret Ibrahimpašić želi da naučnike — istraživače: istoričare, arheologe, lingviste, etnologe i druge upozori na topinome koji su evidentirani na području zeničkog kraja.

Dr Pavao Anđelić nam je prikazao još jednu graditeljsku djelatnost franjevaca. U pitanju je srednjovjekovna crkva u Varoščiću kod Vranduka posvećena svetoj Mariji, početa sa gradnjom nešto prije 1449. godine, da bi se nedovršena zatekla i u tursko doba.

Mr Branka Raunig nas izvještava o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk, koja početkom XV stoljeća predstavlja značajnu utvrdu, a vjerovatno i trgovište u vlasništvu bosanskih kraljeva, sudeći po poveljama u kojima se grad spominje.

Na kraju **Zbornika** Fikret Ibrahimpašić je iznio tok rada simpozijuma i dao registar, biografiju i bibliografiju pojedinih referenata.

Simpozijum zavređuje pažnju, prije svega kao putokaz ka osvjetljavanju bosansko-hercegovačke kulture u srednjem vijeku. Na redu su detaljnija, specijalizirana proučavanja koja će pužiti osnovu za sintetizovanje te daleke, interesante epohe u njenom kulturnom manifestovanju.

Mr PAVO ŽIVKOVIĆ

Dinić-Knežević dr Dušanka, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Posebna izdanja knjiga CDLXIX, odjeljenje istorijskih nauka, Beograd, 1974. 223.

Knjiga pod naslovom **Položaj žena u Dubrovniku u 13 i 14 veku**, čiji autor je dr Dušanka Dinić-Knežević, predstavlja vrijedno naučno ostvarenje koje zaslužuje vidno priznanje. U pomenutoj knjizi obrađena je vrlo zanimljiva problematika na jedan pristupačan način. Autor se koristio vrlo bogatom izvornom građom, što potvrđuje i spisak građe koji je dat na početku knjige. Osim izvorne građe, dosta bogata je i literatura kojom se autor koristio u pomenutom radu. Rad je utoliko zanimljiviji ukoliko se ima na umu da je ova problematika do sada malo zastupljena u literaturi naše srednjovjekovne historiografije. Vršeci uporedbe sa položajem žena i u drugim našim srednjovjekovnim zemljama (Srbija), autor upoznaje čitaoca sa položajem žena i u tim zemljama, istina ne u toj mjeri u kojoj daje podatke o položaju žena u Dubrovniku.

Knjiga ima 223 stranice, od čega samo teksta preko 180 strana, podijeljenog u sedam glava. Na početku knjige autor je dao spisak izvora i literature, zatim uvodni dio, a na kraju knjige nalazi se zaključak sa rezimeom na francuskom jeziku, te prilogima kojih ima pet i, napokon, registar stvari i imena. Od pomenutih sedam glava, svaka obrađuje posebnu problematiku, što se vidi iz samih naslova koji su poredani slijedećim redoslijedom: **Žena u privredi, žena u braku, pravni položaj žene, moral, duhovni život, žena u kući** i na kraju **odelo i nakit**. I pro-

storno i sadržajno najobimnije su prve dvije glave (**žena u privredi i žena u braku**). Ostalih pet glava, iako ne zauzimaju toliko prostora, moglo bi se reći nisu ništa manje zanimljive od prve dvije glave.

U prvoj glavi autor obrađuje položaj žene u gotovo svim privrednim granama u Dubrovačkoj Republici u trinasetom i četrnasetom vijeku. Vrlo zanimljive podatke susrećemo u prvoj glavi o položaju žene u oblasti poljoprivrede, kojom se bave dubrovačke žene, pored kućnih poslova i odgoja djece. Od zanatskih poslova kojima se bave žene u Dubrovniku spomenute su: žene vezilje koje izrađuju ukrasne predmete, i žene koje se bave pečenjem i mjerenjem hljeba za gradske potrebe. Osim pomenutih poslova, autor pominje žene koje se bave uslužnim poslovima, kao što su poslovi u krčmama, te u trgovačkim poslovima. Od posebnog je značaja što autor daje podatke o položaju žena gotovo svih društvenih slojeva u Gradu pod Srđem. U trgovačkim poslovima dubrovačkih žena susreću se žene dužnici, kao i žene kreditori. U ovoj privrednoj grani govori autor i o vrsti robe u trgovačkoj razmjeni. Pored najčešćih trgovačkih artikala, kao što su vino i stoka, spominje se i trgovina nekretninama (kuće i vinogradi).

Analizirajući položaj žena u Dubrovniku, autor vidno mjesto u izlaganju posvećuje ženama ropkinjama, koje su poticale iz redova patarena. Ove žene se najčešće sretaju u kućnim poslugama kod Dubrovčana. Autor nije propustio da kroz privrednu djelatnost dubrovačkih žena čitaocu, barem поблиže, prikaže ekonomsku snagu dubrovačkih žena iznoseći podatke o bogatstvu pojedinih Dubrovčanki (Filipa Menčetić).

Dok prva glava razrađuje položaj žene u privredi, druga glava prikazuje položaj žene u braku. Analizirajući ovu instituciju, autor govori o uslovima njenog zasnivanja, kao i proceduri do njenog realizovanja, dajući podatke i o nuz pojavama sklapanja braka u Dubrovačkoj Republici u 13. i 14. vijeku. Autor se u knjizi osvrće na samu udaju, bračne ugovore, svadbene običaje, miraz, te prikazuje izgled jedne svadbe u Dubrovniku u gore pomenutom vremenskom razdoblju. Vrlo zanimljivi, prema izlaganju autora, su uslovi za sklapanje braka, koji su bili podložni odredbama katoličke crkve. Brakovi su, uglavnom, sklapani unutar društvenih slojeva Dubrovačke Republike.

Udaja kćeri, bilo zakonite ili vanbračne, ovisila je o volji oca, a kada nije bilo oca, onda braće, a ako, pak, nije bilo braće, ili su oni bili maloljetni, onda o volji majke. Kod zasnivanja braka zainteresovane strane su sklapale bračni ugovor kod notara. U njemu su bili formulirani svi uslovi sklapanja braka, među kojima najistaknutije mjesto zauzima miraz, o kome su muškarci posebno vodili računa. Kad je riječ o mirazu, autor daje i cifarske podatke o visini miraza u različitim vremenskim periodima. Tako se pominje visina miraza u trinaestom vijeku za vlastelinke u iznosu od 200 perpera, a za građanke 150 perpera. Ta cifra u četrnaestom vijeku se naglo povećava i iznosi i do 1000 perpera, sa još 100 aksada zlata. U ovoj glavi iznose se i uslovi sklapanja braka, kao i čitav ceremonijal oko udaje udovice u Dubrovniku.

Autor se osvrće i na dubrovačke žene-kaluderice na njihov život po manastirima, kao i na samu proceduru dolaska u samostan. Izlaga-

nje o položaju žene u braku je posebno zanimljivo ako se posmatraju odnosi muža i žene. U tom izlaganju čitalac se upoznaje sa položajem žene prema muškarcu, sa njihovim bračnim sukobima, sa kaznama koje su pratile nepokorne i nevjerne žene. U ovom dijelu knjige govori se i o nasljeđivanju imovine bračnih drugova poslije smrti jednog od supružnika, putem oporuke (testamenta).

Pravni položaj žene nije tako opširno obrađen, kao prve dvije glave, ali je i ovaj dio vrlo zanimljiv sa sadržajne strane. Statut Dubrovačke Republike nije pravio razliku među ženama različitih društvenih slojeva, kad su bile u pitanju kazne. Za učinjene prekršaje kazne su bile iste nezavisno od klasne i socijalne pripadnosti bilo vlastelinke ili građanke.

Udate žene u Dubrovniku su u potpunosti bile podređene mužu. Nijedan značajniji posao žena nije mogla obaviti bez odobrenja svoga muža. Pored dominacije nad ženom, otac je dominirao i nad svojom djecom bilo da su zakonita ili vanbračna. Po statutu, žene u Dubrovniku imale su pravo svjedočenja na sudu kao i muškarci. Jedino iz čega su dubrovačke žene bile isključene bile su javne funkcije koje su obavljali muškarci. Žene su vrlo često bivale prokuratorci zbog odsutnosti svojih muževa. Nad imovinom i svim onim što ostaje poslije njih mogle su žene u Dubrovniku odrediti epitrope.

Mnoge pojave koje su bile svojstvene samo muškarcima susreću se i kod žena u Dubrovniku. To su: krađa, prevara, svađa, tuča, nasilje i drugo. U četvrtoj glavi svoje knjige autor dio prostora posvećuje ovim, kao i nekim propratnim pojavama. Spomenute su i pojave bludi, javnih kuća, žena naložnica, kao i žrtva nasilja. Za neke od ovih pojava izrečene su i kazne. Jedna od tih je i kazna za počinioca krađe koji je bio dužan da nadoknadi ukradeni predmet u četverostrukoj vrijednosti. Prilikom druge krađe, ta kazna se penje na osmostruku, treća na dvanaestostruku, četvrta na dvadesetostruku nadoknadnu vrijednost. Počinioci krađe koji nisu mogli nadoknaditi ukradeno, kažnjavani su fizičkim kaznama. Za vrijednost krađe do pet perpera, počiniocu krađe su vadili jedno oko, od 10 do 20 perpera, odsijecana mu je desna ruka i tako dalje.

Za duhovni život od velikog značaja u Dubrovniku je bilo podizanje manastira. Ova pojava nije bila karakteristična samo za muškarce nego i za dubrovačke žene. Za duhovni život vrlo česta pojava su oporuke (testamenti) kojima žene u Dubrovniku ostavljaju za mise zadušnice ili za podizanje manastira. Bogougodno djelo smatralo se i otkupljivanje i oslobađanje robova. I u ovim poslovima susreću se dubrovačke žene. U tom dijelu knjige autor se još jednom osvrće na žene kaluđerice. Ovoga puta riječ je o zavještanju imovine ili samo njenog dijela prilikom ulaska u manastir. Autor nije propustio da kaže nešto i o školstvu u Dubrovniku u trinaestom i četrnaestom vijeku, upoređujući te prilike sa prilikama u Srbiji. Ovdje se pominju škole za djecu sa učiteljima latinskog i slovenskog jezika.

O uređenju i dekoraciji kuće u Dubrovniku izlaže autor u pretposljednjoj glavi svoje knjige. Ovdje je dat opis nekih kućanskih pribora,

među kojima se spominju: pokućstvo, kuhinjski inventar, te krevet i stol. Detaljno je dat opis krevetnine, stolnjaka i ostalog kućanskog pribora, i to kod različitih društvenih slojeva u Dubrovačkoj Republici. I ovoga puta izvršena je uporedba sa inventarom u kućama različitih društvenih slojeva u Srbiji.

U posljednjoj glavi autor je izvršio opis lične garderobe žena različitih društvenih slojeva u Dubrovniku u 13. i 14. vijeku. Iz opisa lične garderobe vrlo je teško naći neke veće razlike u oblačenju vlastelinki ili građanki u Dubrovniku u pomenutom vremenskom periodu. Odi-jela i nakiti su bili vrlo skupocjeni i kod predstavnika vlastelinki i kod građanki. Podaci su vrlo zanimljivi zbog poređenja sa oblačenjem žena u Srbiji za koje autor također daje podatke u ovoj posljednjoj glavi knjige. Autor upoređuje način oblačenja sa onima u Bosni i Zeti.

S obzirom na to da autor u svakoj glavi vrši poređenja sa stanjem u Srbiji, što navodi i u zaključku čini se da je naslov mogao biti proširen i na Srbiju. No s obzirom na to da su podaci za Srbiju vrlo šturi i poređenju sa Dubrovnikom nije ni postojeći naslov promašaj.

Ako se izuzmu štamparske greške koje, čini se, prevazilaze okvire tolerancije, a što je greška izdavača, rad je vrijedno ostvarenje iz područja naše srednjovjekovne historiografije. Njime će naša historiografija biti obogaćena, ako se ima na umu da je ona još uvijek siromašna, posebno kad je riječ o istoriografiji naše srednjovjekovne istorije. Autor je u rad uložio mukotrpan trud kroz dugotrajni iscrpljujući rad zbog čega zaslužuje dužno priznanje.

BEHIJA ZLATAR

Toma Popović, Turska i Dubrovnik u XVI veku Beograd 1973 (str. 506)

Ova knjiga predstavlja doktorsku disertaciju dr Tome Popovića, saradnika Istorijskog instituta u Beogradu, dopunjenu novim i interesantnim poglavljima.

Tema kao što je ova: politički i privredni odnosi Dubrovačke Republike i Turskog Carstva u XVI vijeku iziskivala je velike napore i obimna istraživanja, što je pisac veoma uspješno uradio. O tursko-dubrovačkim odnosima pisano je mnogo do sada, ali je ova knjiga po svome značaju i tematici najkompletnija.

U XVI vijeku Dubrovačka Republika bila je u dobrim odnosima sa Turskom i Španijom, koje su u to vrijeme bile dvije najjače države na Sredozemlju. Zahvaljujući svojoj diplomatiji, Dubrovčani su ostali u dobrim odnosima i sa Mletačkom Republikom, premda je često prijetila opasnost da se ti odnosi poremete, naročito u vrijeme rata između Turske i Mletačke Republike (1538—1540) i kiparskog rata (1569—1573). Svoju samostalnost Dubrovčani su plaćali Turcima u vidu godišnjeg harača u iznosu od 12.500 dukata koji je bio utvrđen još 1481. godine. Zahvaljujući dobrim odnosima sa ovim državama, Dubrovčani su vodili uspješno trgovinu između zapadnih zemalja i Turske. Na taj način oni su se bogatili baš u vrijeme burnih ratova koji su tokom šesnaestog stoljeća harali Evropom. U XVI vijeku Osmansko Carstvo dostiglo je svoj najveći teritorijalni razvitak, i to jedinstveno i prostorno tržište otvorilo je eru prosperiteta dubrovačke trgovine. Turska je već od XV vijeka garantovala Dubrovniku nezavisnost, teritorijalni integritet i bezbjednost njegovih podanika, pa je XVI vijek za Dubrovčane doba njegovog uspona.

Knjiga Turska i Dubrovniku u XVI veku počinje kraćim predgovorom (str. 9—12), a zatim slijedi četrnaest poglavlja od kojih svako obuhvata po jedno cjelovito pitanje, kao što su tursko-mletački rat 1499—1503, osvajačka politika sultana Selima I, te njegov odnos prema Dubrovniku, kiparski rat, Mehmed-paša Sokolović, veliki vezir i zaštitnik Dubrovnika, te niz drugih pitanja koja su direktno uticala na odnose Dubrovnika i Turskog Carstva.

Prvo poglavlje (str. 15—62) posvećeno je tursko-mletačkom ratu, koji je izbio 12. augusta 1499. godine zbog mletačkih posjeda koji su se protezali duž zapadnih granica Turske. Mlečani su ovu bitku izgubili, te su 1500. godine sklopili savez sa Francuskom i Španijom, ali i pored toga, nisu imali uspjeha u ratu. Što se tiče Dubrovnika, on nije bio u dobrim odnosima sa Mletačkom Republikom, a Turskoj je svoju slobodu plaćao haračem. Osim toga, Dubrovčani su tokom rata pomagali Tursku oružjem, što su nastojali sakriti od zapadnih hršćanskih zemalja, a za uzvrat Turska ih je štitila od Mlečana. Godine 1503. okončan je rat i sklopljen mir između Turske s jedne, i Mletačke Republike i Ugarske, s druge strane. Autor u ovom poglavlju prikazuje i sukobe sa susjednim turskim funkcionerima.

Drugo poglavlje (str. 63—87) govori o posljedicama koje su se osjećale u Turskoj poslije mletačko-turskog rata. U ovo vrijeme u Hercegovini se smjenjuje više namjesnika (Sinan-paša Borovinić, Mehmed-beg Isabegović i Daut-beg Omerbegović), što je izazvalo izvjesnu nesigurnost i povremene incidente u dubrovačko-turskim odnosima.

»Dubrovnik u osvajačkoj politici Selima I«, — naslov je sljedećeg poglavlja u kojem pisac govori o stupanju na prijesto Selima I (1512—1520), velikog ratnika i osvajača i o njegovom uticaju na dolji razvitak dubrovačko-turskih odnosa. Već 1523. Selim je izdao ferman kojim je vratio Dubrovčanima njihove carinske povlastice. Porta je pružala Dubrovniku punu zaštitu od samovolje pojedinih turskih funkcionera. Ova činjenica kao i ogromna potreba Turske za najraznovrsnijom robom uticala je na razvitak dubrovačke trgovine, brodogradnje i manufakture.

Sljedeće poglavlje posvećeno je pitanju obnove dubrovačkih povlastica u vrijeme vladavine sultana Sulejmana II (str. 117—143). Odnos Turske i Dubrovnika u doba stupanja na prijesto ovoga sultana (1520—1566) bili su dosta nepovoljni. U okviru novih ideja sultana Sulejmana o preuređenju Carstva, nastaje i dubrovačka carina-đumruk. Kasnija osvajačka politika Sulejmana I povoljno se odrazila na dubrovačko-turske odnose.

Peto poglavlje (str. 144—153) prikazuje događaje koji su se zbili tokom 1526. godine, a koji su imali značajna mjesto u dubrovačko-turskim odnosima. U toj godini, tj. 1526. Dubrovnik prekida svaku vezu sa Ugarskom, a uspostavlja je sa Španijom, premda je ova u to vrijeme bila neprijatelj Osmanskog Carstva. Svojim daljim teritorijalnim osvajanjima Turska je i na taj način omogućila Dubrovčanima da prošire svoju trgovačku mrežu.

U ovom poglavlju autor iznosi i podatak o velikoj epidemiji kuge koja je te godine zadesila Dubrovnik i ostavila teške posljedice, koje su se dugo osjećale.

Cijelo sljedeće poglavlje (str. 154—180) posvećeno je velikim promjenama koje zahvataju Evropu turskim prodiranjem u podunavske zemlje i drugim osvajanjima koje je poduzimala Turska. Odnose Dubrovnika i Turske u ovo vrijeme »moguće je pratiti jedino od događaja do događaja«, kaže autor.

Glava sedma »Dubrovnik i rat sv. lige 1538—1540« (str. 181—204) govori o tome kako su tokom ovog rata, koji su povele hrišćanske zemlje protiv Turske, odnosi između Dubrovnika i Turske postali veoma složeni. Mlečani su sve više ugrožavali dubrovačku teritoriju, te su Dubrovčani nastojali da svoj položaj ponovo poprave poboljšanjem odnosa sa Turskom. Neprijateljstva su prestala kada je sklopljen mir između Turske i Mletačke Republike 1540. godine.

Govoreći dalje o dubrovačko-turskim odnosima (gl. osma str. 205—232), pisac daje uvid u mnogobrojne događaje koji su uticali na povoljnije odnose Turske i Dubrovnika u to vrijeme. Puno tri decenije vladao je mir na dubrovačkim granicama, što je omogućilo povoljan razvitak privrede i uspon dubrovačke kulture.

Deveto poglavlje »Promjene u Turskoj i 1566. godina« (str. 233—249) počinje opisom tadašnjih prilika u Evropi. Sultan Sulejman umire, a Mehmed-paša Sokolović se ne usuđuje da nastavi ratne operacije, iako je pao i Siget 1566. godine. Dubrovčani su pažljivo pratili sva ova burna zbivanja.

Svaka promjena vladara u Turskoj značila je izuzetan događaj za Dubrovčane. Novi sultan Selim II (1566—1574) povjerio je svoje Carstvo Mehmed-paši Sokoloviću koji je u ovom veku nesumnjivo najveći dubrovački prijatelj i zaštitnik«. Njegovim nastojanjima Selim je Dubrovčanima potvrdio niz povlastica koje su tražili.

Opravdan je obim poglavlja koji je posvećen kiparskom ratu (glava deseta str. 250—305) i događajima koji su slijedili neposredno poslije njega.

Mlečani su željeli po svaku cijenu da uvuku Dubrovnik u ovaj rat. Stalna opasnost koja je prijetila od Mletačke Republike prinudila je Dubrovčane da zatraže pomoć od Turske. Zaštitu su imali i od pape, kao i od španjolskog kralja Filipa II.

U ovom poglavlju pisac opisuje odnos Dubrovčana sa okolnim turskim funkcionerima i sa tadašnjim hercegovačkim sandžakbegom Kurd-begom, sinom Mehmed-paše Sokolovića, zatim prikazuje bitku kod Lepanta, te povredu Dubrovnika za vrijeme kiparskog rata. Tu je donesen i tabelarni pregled prometa u dubrovačkim kolonijama.

Većina radova koji se bave problematikom naše istorije u doba turske vladavine u XVI vijeku ne mogu se zamisliti bez obrade prisustva Mehmed-paše Sokolovića, te i u ovom djelu pisac posvećuje čitavo pog-

lavlje (str. 306—324) ovoj izuzetnoj ličnosti i njegovom odnosu prema Dubrovniku. Ovaj veliki državnik bio je prijatelj i zaštitnik Dubrovnika sve do svoje smrti 1579. godine. Ni promjena na prijestolu (Murat III 1574—1595) nije donijela nikakve promjene u tursko-dubrovačkim odnosima. Oni su i dalje ostali povoljni za Dubrovnik. Ali, poslije Mehmed-pašine smrti prilike u Turskoj se mijenjaju. Javljaju se bune, čitlučenje uzima sve više maha. Tursko Carstvo propada, a uporedo sa time slabi i Dubrovnik, što je izazvalo duboke promjene u njihovim međusobnim odnosima.

—13 U nizu važnih događaja koji su uticali na dubrovačko-turske odnose nalazi se i osnivanje bosanskog pašaluka, čemu autor posvećuje dvanasetu glavu (str. 325—339). Sada bosanske paše direktno utiču na odnos Dubrovnik i Turske, dok hercegovački begovi gube taj uticaj. U ovom poglavlju pisac govori i o pojavi hajdučije u to vrijeme.

Glava trinaesta »Ejnehanova kriza« (str. 340—364) govori o problemu stalnih sukoba Dubrovnik i turskih funkcionera, naročito o tzv. Ejnehanovoj krizi koja predstavlja značajan događaj u dubrovačko-turskim odnosima. Beogradski nazor Ejnehan je želio da se od bivših posjeda Ahmed-paše Hercegovića (Konavle, Gruž, Slansko Primorje i Ston), obrazuje poseban sandžak i da on bude sandžakbeg. On je to i predložio velikom veziru kodža Sinan-paši. 1589. Ejnehan je imenovan sandžakbegom ovog područja i odmah je krenuo sa vojskom prema dubrovačkim granicama. Dubrovčani su se suprotstavili Ejnehanu i svojom dobrom diplomatijom uspjeli su da očuvaju svoj teritorijalni i državno-pravni integritet. Opasnost od Ejnehana prošla je tek kada je on umro 1594. godine u Čanadu.

Otvaranje splitske luke također je značajan događaj kome pisac posvećuje dosta prostora. To je bio veliki udarac ekonomskom prestižu Dubrovnik.

Poslije poraza bosanskog beglerbega Hasan-paše Predojevića, 22. juna 1593. godine kod Siska, Turska je objavila rat Austriji 17. augusta 1593. Burna zbivanja koja su se odvijala tokom rata (1593—1606) u cijeloj Evropi kao i u Turskom Carstvu pisac detaljno obrađuje.

Od 1595-godine, kada na prijesto dolazi Mehmed II (1595—1603), tursko-dubrovački odnosi se popravljaju, zahvaljujući i novom velikom veziru Ibrahim-paši.

»Vrednost povoljnog razvitka tursko-dubrovačkih odnosa u posljednjim godinama XVI veka dobila je svoj puni izraz 1602. godine, kad je pokrenut lastovskom bunom, izbio veliki sukob između Dubrovnik i Mletačke Republike. Dubrovnik je u borbi protiv tog moćnog protivnika našao u Turskoj pouzdan oslonac i velikog zaštitnika. Ovaj sukob, koji je ispunio prve godine XVII veka predstavlja trenutak koji je obeležio pojavu novih činilaca, nov raspored sila i njihovih odnosa, kad Dubrovnik nije više vodio borbu za prestiž, nego za egzistenciju. »Ovim riječima pisac završava posljednje poglavlje.

Umjesto zaključka T. Popović donosi rezime pod naslovom »Dubrovnik prema Turskoj u historiji XVI veka« (str. 383—392).

Rezime je dat na francuskom jeziku (str. 395—401), zatim slijede napomene (str. 405—477), registar ličnih imena (481—495), te spisak ilustracija i sadržaj.

Koristeći se prvorazrednim izvorima i mnogobrojnom literaturom pisac je u ovom obimnom dijelu uspio da prikaže veoma složene odnose Dubrovnika i Turske, dajući nam uvid i u istoriju čitave Evrope XVI vijeka, opisujući odnos Dubrovnika sa Španijom, Mletačkom Republikom i Francuskom. Budući da je Dubrovnik bio u stalnoj vezi sa susjednim turskim funkcionerima, naročito onim iz Bosne i Hercegovine, saznajemo mnogobrojne nove podatke o tamošnjim sandžakbežima i drugim turskim funkcionerima (Mehmed-beg Obrenović, Sinan-paša Borovinić, Mehmed-beg Alibegović, Ahmed-beg Kasumpašić, Bali-beg Jahjapašić, Husejn-paše Boljanić, Kurd-beg Sokolović itd.) Pored političkih odnosa Turske i Dubrovnika, dosta prostora posvećeno je i privrednim odnosima Turske i Dubrovnika.

Ovo djelo je još jedan značajan doprinos našoj istorijskoj nauci, a naročito zbog toga što se najranijim periodom istorije naših naroda pod Turskom bavi veoma malo istoričara i pored činjenice da su naši i strani arhivi puni građe koja se odnosi na ovo doba.

EN ENES PELIDIJA

Ešfer Kovačević, Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira, „Svjetlost“, Sarajevo 1973 (str. 325)

lakako se u dosadašnjoj literaturi kod nas pisalo o Karlovačkom miru i njegovom značaju, ipak do sada niko od naših historičara koji se bavave periodom osmanske vladavine u našim zemljama nije obradio i dadeo cjelovitu sliku uzroka i posljedica ovog mira. Možda, donekle, izuzetak predstavlja dr Stjepan Srkulja, koji je objavio tekst ugovora Karlovačkog mira na italijanskom jeziku o granicama bosanskog pašaluka prema Austriji, ali ne i prema Mletačkoj Republici koje su takođe bile uspostavljene ovim mirom.¹⁾ Zbog toga knjiga Ešrefa Kovačevića **Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira** u izdanju Izdavačkog preduzeća »Svjetlost« iz Sarajeva predstavlja prijatnu novinu. Ova knjiga je utoliko interesantnija što obrađuje period veće dekadencije Osmanske Carevine u XVII vijeku i menjeno prvo krupnije povlačenje iz evropskog dijela Carstva. Kovačević je u ovom radu dao cjelovitu sliku zbivanja u Osmanskoj Carevini u ovom periodu kada je ona po odredbama mira u Sremskim Karlovcima 26. (I) 1699. godine bila prisiljena da se odrekne velikih teritorija sjeverno od Save i Dunava u korist Austrije i velikog dijela svoje teritorije surdanašnjoj Dalmaciji u korist Mletačke Republike.

¹⁾ Dr. Stj. Srkulja, Ujedinjenje međe po karlovačkom i požarevačkom miru, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva, Zagreb, 1907, str. 24—43

U predgovoru (str. 5—12) autor navodi literaturu kojom se koristio prilikom pisanja ovog rada. Knjiga je zasnovana na podacima rukopisa koji se sada nalaze u Narodnoj i u univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine u Sarajevu i fotokopijama hududnama iz Arhiva Muzeja Topkapi iz Istambula i hududnama iz Historijskog arhiva iz Zadra, kao i filmovane arhivske građe iz Carigrada. Isto tako, autor se koristi i izvorima, kao što su tekstovi ugovora kod poznatih turskih istoričara Rašid-efendije,²⁾ prof. Nihata Erima³⁾ i njemački tekst od Angelija.⁴⁾ Kovačević u ovom dijelu knjige ističe da želi da prikaže »političke, ekonomske i prvenstveno vojne situacije onog perioda Osmanske Imperije, koji je prethodio ovim velikim promjenama i konačno ih doveo do uspostavljanja ovih granica«. Str. 10).

Kako se i u uvodu ističe, još od Sulejmana Zakonodavca (1520—1566.), kada je Carstvo bilo na vrhuncu svoje moći, počeo je period polagane, ali konstantne dekadencije, da bi u XVII vijeku to opadanje bilo još izrazitije. Već tada, sredinom XVI vijeka, javljaju se ljudi koji su ukazivali na početak opadanja turske moći i predlagali izvjesne reforme u cilju zaustavljanja tih početnih slabosti. Među njima ističe se i naš zemljak Hasan Kjafi Pruščak (1544—1616), koji je ukazivao na početne slabosti Carstva.

U prvoj glavi (I) pod naslovom »Osmanska Carevina u XVII vijeku« (str. 15—64), kao što se i u naslovu vidi, prikazana je politička, društvena i vojna situacija Osmanske Imperije toga vijeka. Kratko, jasno i slikovito prikazani su važniji događaji osmanske istorije toga perioda, pri čemu autor daje opis vladavine svih sultana Osmanskog Carstva iz XVII vijeka. Ne upuštajući se u detalisanje, prikazao je uzroke koji su doveli do opadanja moći Osmanske Imperije i njenih teritorijalnih gubitaka mirom u Sremskim Karlovcima.

U glavi II (A) prvog dijela ove knjige, pod naslovom »Razgraničenje sa Austrijom«, Kovačević je prikazao turski tekst ugovora o miru sa ovom zemljom koji se sastojao od 20 članova. U istoj glavi pod tačkom B dat je prikaz austrijsko-turske granice koja je povučena poslije Karlovačkog mira uz opis poteškoća koje je austrijsko-turska komisija imala prilikom razgraničenja. Prema 4. čl. ovog ugovora, kako i sam autor navodi, povučena je prava linija od ušća Tise u Dunav i ušća Bosuta u Savu. Prema ovom ugovoru, desna strana ovog pravca pripala je Austriji, a lijeva Turskoj.

Dok je u prethodnim glavama prikazan ugovor o miru i granicama između Austrije i Turske, dotle je u trećoj (III) glavi (str. 108—151) pod tačkama A i B Kovačević prikazao ugovor između Osmanske Carevine i Mletačke Republike, takođe potpisan u Sremskim Karlovcima 1699. godine. Kao posrednici u zaključivanju ovoga mira, spominju se

²⁾ Tarih-i-Rašid efendi, Istanbul, 1952. Tom I p. 242. a, i dalje-za ugovor o miru sa Austrijom, odnosno 246 b, i dalje-za ugovor o miru sa Mletačkom Republikom.

³⁾ Devletlerarası Hukuku ve siyasi Tarih Metikleri, Ankara 1953, tom I, p. p. 27—35. Ugovor o miru sa Venecijom Erim nije uopšte donio.

⁴⁾ Feldzue gegen die Tüken 1697—1698 und der karlowitzer Friede 1699, Wien, 1876, p. p. 301—321.

engleske i holandske diplomate. Ovaj ugovor sastojao se od 16 članova u kojima je regulisan odnos dviju zaraćenih strana. U njemu postoji i dodatak u kojem turski izaslanici daju Veneciji rok za potpisivanje ugovora, a u slučaju da Mletačka Republika želi neke izmjene da tom prilikom kao posrednici budu »ćesarevi ljudi« (ljudi sa austrijskog dvora — E. P.). I ovdje su navedene granične međe (humke) koje su mletačka i turska komisija tom prilikom povukle. U zaključku (str. 151—153) autor konstatuje pri obradi ove materije u studiji sljedeće: »Mora se imati u vidu činjenica da se sadašnje granice Bosne i Hercegovine prema sjeveru, zapadu i jugozapadu, ne razlikuju mnogo od onih koje su povučene prema odredbama Karlovačkog mira«. (str. 152) Pored skraćenica i davanja njihovog punog značenja na str. 153. radi lakšeg snalaženja čitalaca koji se interesuju za pojedine izvore koje u skraćenom obliku ne znaju, Kovačević od 155—162. stranice navodi izdate izvore i literaturu kojom se koristio prilikom pisanja knjige (ukupno 172), kao i osam neobjavljenih korišćenih izvora.

U drugom dijelu knjige (165—321) donesen je turski tekst ugovora o miru sa Austrijom, kao i tekst ugovora o granicama ovih dviju zemalja, pisan arapskim pismom na turskom jeziku (165—208). Istim takvim pismom prikazan je i tekst ugovora o miru i granicama i sa Mletačkom Republikom (208—254). Istoričari koji poznaju turski jezik i arapsko pismo mogu uporediti ove ugovore sa autorovim prijevodima koje je dao od 255—299. stranice. Na kraju knjige dat je registar ličnih i geografskih naziva i Errata (str. 301—321). I pored svega do sada prikazanog, ova knjiga bi izgledala nepotpuna da autor na kraju nije dao i tri fotokopirane karte koje prikazuju granice Osmanskog Carstva sa Austrijom i Mletačkom Republikom poslije Karlovačkog mira, u kojima čitalac može da vidi i prati ona granična mjesta i nazive koji se u knjizi spominju.

Čitajući ovu knjigu može se vidjeti koliko je napora Kovačević uložio u ovaj rad. I sam autor ističe da je gotovo sva spomenuta geografska mjesta koja se spominju u ovoj studiji lično obišao i utvrdio njihove lokalitete. Ovo je utoliko teže, jer su mnoga geografska imena iz XVII vijeka, tokom vremena do danas, izmijenila svoj naziv, i to ne samo imena nego i geografski izgled, kao, npr. manja jezera, rijeke, naselja itd., pa je i to iziskivalo veliki trud i strpljenje. Jednom riječju, to je predstavljalo pravi pionirski rad.

Metodološki pristup radu, kratkoća i jasnost rečenica su učinili da autor ostane jasan i shvatljiv za širu čitalačku publiku. Za istoričare i istorijsku nauku ovo djelo predstavlja još jedan dragocjen doprinos u rasvjetljavanju istorije naših naroda u XVII vijeku.

DUŠAN BERIĆ

Mirjana Gross, Povijest Pravaške ideologije

Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, serija
Monografije, knj. IV, Zagreb 1975, str. 453.

Studija M. Gros, Povijest pravaške ideologije, predstavlja najnoviji i ujedno jedan od najinteresantnijih priloga proučavanju pravaške misli.

Rad je zasnovan na oskudnim arhivskim izvorima, ali zato na obilju štampe, memoara, političkih brošura i literature različite provenijencije. Naime, koristeći se brojnim radovima, u kojima je direktno, ili pak indirektno, zahvaćen problem pravaštva i revizijom njihovih pojedinih premisa, kao i na osnovu vlastite naučne spoznaje, autor je dao vrlo interesantna i smela rešenja, koja unose izvesne korektive u dosadašnja shvatanja i predstave o ulozi i značaju pravaštva, ali je i dalje ostavio otvorene izvesne dileme, koje na sadašnjem stepenu razvitka studija pravaštva još uvek imaju pravo građanstva. Ova izuzetno interesantna i složena materija obrađena je u sedamnaest poglavlja.

U Uvodu (1—8) autor ističe kako je pravaška ideologija vrlo rano privukla pažnju savremenika i potonjih pisaca, koji su, impresionirani ali i često razočarani pravaštvom, ostavili za sobom opsežan pisani materijal. Tokom daljeg izlaganja pisac prezentira bibliografiju kojom se poslužio, a koja je nastala od kraja prošlog stoleća do danas. Sva literatura o problemima pravaštva prošla je kroz tri faze: I. do prvog svetskog rata, a ona sadrži tendenciju pisaca da opravdaju svoja politička gledišta, kako pravaša tako i njihovih protivnika. No, i pored apriornih prilaza u tretiranju problematike, ponekad su date i realne ocene; II. literatura između dva rata, koja nosi pečat stanja pomenutog

perioda, a karakteriše ga, nekad otvoren, a nekad latentan ali uvek prisutan, sukob između srankovaca, Hrvatske seljačke stranke i komunisti; III. faza počinje nakon 1945. godine kada je istoriografija počela sistematski obrađivati sve aspekte pravaške misli.

Prvo poglavlje: pravaška ideologija kao romantična nacionalna integraciona ideologija (9—14) predstavlja pokušaj autora da pravaštvo uklopi u šire evropske okvire u kojima je poniklo i razvijalo se načelo narodnosti kao i načelo državne organizacije nacije. Objasnivši uticaj ovog načela na formiranje pravaškog koncepta nacije, čiju su realizaciju pravaški ideolozi videli isključivo u okviru samostalne hrvatske države, pisac je istakao činioce, kako spoljne tako i unutrašnje, koji su imali presudnog uticaja na proces formiranja pogleda A. Starčevića i E. Kvaternika, a to su koncepcije: Đ. Macinija, ideje francuske revolucije, teorija o Ugovoru između vladara i naroda od Ž. Ž. Rusoa, učenje slovenofila o jedinstvu Slovena, koncept o hrvatskoj državi kao »predzidu hrišćanstva« (antemurale christianitatis), načelo narodnosti u interpretaciji Napoleona III i divinizacija hrvatskog naroda izražena kroz uverenje o istorijskoj misiji Hrvata. U drugom poglavlju: Nakon ilirizma (15—34), prikazane su prilike u kojima je nikla pravaška ideja govoreći o razvoju ideje o jedinstvu i sveukupnosti hrvatskog naroda (pankroatizam), autor se osvrće na faze kroz koje je prolazila ova ideja. Kada govori o ilirizmu, pisac pravilno uočava i ističe njegova dva aspekta: kulturnu jugoslovensku ideologiju i politički kroatizam. Ocenjujući značaj ilirizma za ideologiju pravaštva, pisac s pravom dovodi u vezu ova dva fenomena, ali tvrdnja da je ilirizam doživio vrhunac i pad 1848. godine čini nam se nedovoljno ubedljiva, jer, kao što je poznato, naredbom austrijskog imperatora Ferdinanda V 11. januara 1843. zabranjeno je ilirsko ime i svi amblemi ilirizma. Jedino je hrvatski jezik ovom naredbom i dalje uživao zaštitu, kao i municipalna prava Hrvatske, koja je car zajemčio. Tačnije rečeno, ilirizam doživljava kulminaciju uoči revolucionarnih gibanja 1848. godine. Stavljanjem ilirskog pokreta van zakona, zadat je udarac kako njegovim protagonistima, tako i sledbenicima. Karakterističan primer predstavlja u tom smislu vojna granica u kojoj je nakon 1843. vladalo potpuno političko mrtvilo. Slično stanje vladalo je i u Provincijalu. Istini za volju, koncepcija ilirstva postala je za vreme revolucije 1848/49. znatno jasnija i misaono već uobličena, ali je, s druge strane, izgubila vitalizam i nije znatnije uticala na razvitak političkih odnosa. Primera radi, 1848. u Hrvatskoj se najuži krug sledbenika ilirstva, tzv. hrvatska levica, sastoji od svega nekoliko iliraca sa D. Kušlanom na čelu.

Treće poglavlje: Prva cjelovita formulacija pravaškog nauka (35—53) analizira društvene i spoljno-političke prilike u kojima se odvijao proces konstituisanja pravaške ideologije. Pisac iscrpno prikazuje sukob između pravaša, u prvom redu A. Starčevića i habsburske dinastije, koji je simbolizovao sukob dva načela: načela narodnosti i načela legitimizma.

U četvrtom poglavlju, Prve neposredne poruke nakon uvođenja ustavnosti (55—72), ocenjena je aktivnost pravaša u pravcu izgradnje nezavisne hrvatske države: Kvaternikov pogled izražen u knjizi »La Cro-

atie« i diplomatska aktivnost kod Napoleona III. Konceptija Kvaternika sadržavala je u sebi sledeće elemente: uključivanje u diplomatske poteze velikih sila i pomoću njih u povoljnim okolnostima tražiti sve raspoložive posibile za realizaciju ideje nezavisne države, dosledan antimađarski stav (u Starčevićevom slučaju antiaustrijski stav), elastičan odnos prema Austriji (u Starčevićevom konceptu prema Ugarskoj) u nastojanju da je uveri u neophodnost saradnje sa Hrvatima. Jednom rečju, Kvaternik je već samim tim zapao u pogreške, koje će ga odvesti do Rakovice.

Peto poglavlje, Na hrvatskom saboru 1861. (73—99), posvećeno je analizi pravaške aktivnosti u vreme zasedanja sabora. Autor ukazuje na kruto dogmatsko držanje pravaša, što pokazuje da se nisu snalazili u složenim prilikama koje su vladale u Monarhiji. Sasvim ispravno ističe se da je držanje hrvatskog sabora u raspravi o odnosima prema Beču imalo značajnu ulogu u širenju nacionalne svesti u hrvatskom narodu, ali je, s druge strane, sa stanovišta političke prakse bilo pogrešno: beskompromisnim držanjem prema bečkom dvoru Hrvati su omogućili Mađarima da se sporazumeju s vladarem na osnovu Ugarske pragmatičke sankcije, na čijim je osnovama sklopljena Austrougarska nagodba. Nagodbom od 1867. godine Habsburška Monarhija pretvorena je u dualističku državu u kojoj je sva vlast bila podeljena između austro-nemačke buržoazije i veleposedničke mađarske aristokratije. Na taj način u Monarhiji su stvoreni uslovi za razvitak dvaju nacionalizama, velikoaustrijskog i mađarskog, dok je slovenskim narodima, kao jedina mogućnost, preostalo da se prilagođavaju stanju nastalom sklapanjem Nagodbe 1867. godine.

Nagoveštaje je uskoro sledila surova stvarnost. Prepuštajući Mađarima da se nagode sa Hrvatima, bečki dvor je dao pristanak da Mađarska sistemom ugovora obezbedi punu ekonomsku i političku vlast nad Hrvatima, što će Nagodbom iz 1868. godine biti i zvanično potvrđeno. Ocenjujući posledice pravaške aktivnosti u vreme održavanja sabora 1861. godine, autor je ispravno ocenio da je pravaška aktivnost, usmerena u pravcu borbe za nezavisnu i savremenu građansku hrvatsku državu, bila vođena argumentima preživelog hrvatskog državno-istorijskog prava.

U šestom poglavlju, Razvoj Kvaternikovih shvaćanja u prvoj polovici šezdesetih godina (101—117), prikazana je geneza Kvaternikove ideje, a karakteriše je, između ostalog: negativan stav prema Ilirizmu u kome je video samo »puku sanjariju«, a naročito prema ideji jugoslovenstva, o kojoj se slično izražavao. Ideju hrvatstva uzdizao je do apsoluta, pretpostavljajući je austroslavizmu. Slično je mišljenje imao o Srbima, neopravdano ih optužujući za vinovnike nedaća u kojima se nalazio hrvatski narod. Na liniji konsekventnog antisrbizma omalovažavao je srpski ime i sve što je bilo s njim u vezi. U suštini, Kvaternikovi stavovi bili su puni konfuzije i nedoslednosti, što je autor sasvim dokumentovano pokazao. Kao ideolog sitne buržoazije, Kvaternik je zagovarao ekonomsko i kulturno vođstvo aristokratije, što dokazuje da je njegova ideologija bila opterećena brojnim zabludama.

Sedmo poglavlje: Pravaška ideologija za sklapanja Austro-ugarske nagodbe (119—140) analizira odnose pravaša prema nagodbenjačkoj politici, a karakteriše ga negativan stav prema Nagodbi, što ih je dovelo u sukob sa unionistima. Ostajući veran ideji jedinstvenog hrvatskog naroda, Starčević je bio konsekventan u jednom: uprostio je politički život u Hrvatskoj, negirajući podelu Hrvata na stranačkoj osnovi, čime je prevideo najosnovnije zakone političkog razvitka. On je u Hrvatskoj video samo dva antipoda: a) celokupan hrvatski narod i b) činovništvo, u kome je video najveće zlo za svoj narod. Govoreći o spremnosti Austrije da pomogne napore Srbije u akciji za dobijanje gradova, u kojima je bila turska posada, pisac ispravno ocenjuje motive kojima se rukovodio Beč (s. 136). Ovu tačnu tvrdnju mi bismo upotpunili činjenicom da je ovakvo držanje Austrije bilo motivisano strahom od revolucionarnih gibanja na Balkanu, jer su joj još uvek bile u sećanju revolucionarne godine 1848—49. Stoga je njoj bilo od životne važnosti potrebno mirno stanje na njenim granicama, jer je opravdano strahovala od povezivanja Srbije i Južnih Slovena u Monarhiji, čime bi bio doveden u pitanje integritet Monarhije. To je vreme aktivnosti Ujedinjene omladine srpske, pokušaja Bugara i izvesnih krugova u Srbiji da stvore tzv. jugoslovensko carstvo.

Izgradnja klasičnog oblika pravaške ideologije i propagande, naslov je osmog poglavlja (141—166), u kojem je prikazana uloga pravaškog lista »Hrvata« u vreme sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. značaj brošure »Pisma Mađarolacah« u širenju kulta A. Starčevića, Starčevićev stav prema bogatijem građanstvu i krupnom veleposedništvu — u kome je video »kaputaše« vinovnika teškog stanja u Hrvatskoj. Kao ideolog malog građanstva, Starčević je strahovao od proletarizacije sloja čiji je bio ideolog, što je klasičan primer malograđanskog shvatanja društvenih pojava.

U devetom poglavlju Pravaška »sekt« oko Hrvatske uoči Rakovice (167—193) prikazani su uzroci i motivi Kvaternikove odluke o dizanju ustanka u Rakovici, iz čega se vide sve zablude kojima je Kvaternik platio danak. Vezujući sudbinu svoga naroda za politiku Napoleona III, u čiju se pomoć uzdao, Kvaternik je pogrešno ocenio situaciju. Pored toga, on nije uočavao uzroke i poreklo prilika koje su vladale u Hrvatskoj: katoličko i pravoslavno stanovništvo, nalazeći se pod snažnim uticajem sveštenstva, nije bilo u stanju da shvati pravo značenje ustanka. Graničari tradicionalno odani Monarhiji, pod snažnim uticajem viših oficira i bogatijeg građanstva, ostali su uglavnom ravnodušni prema ustanku. Dakle, u nazočnosti čudljivog naroda Kvaternikov je pokušaj bio glas vapijućeg u pustinji. Njegova tragedija pokazuje da je u vreme sistematskog otpora prema dualizmu došla do izražaja totalna nemogućnost i neostvarljivost bilo kakvog pokušaja za rušenje tog sistema.

Deseto poglavlje, Početak »velikog doba« pravaštvo (195—222), analizira uzroke koji su doveli do političke i ekonomske krize sedamdesetih godina prošlog stoleća i do revizije Nagodbe 1873. Prikazan je način na koji je Starčevićeva ideologija zaokružena u jednu sistematsku celinu, a karakteriše je sledeće: neprijateljski stav prema Austriji, po-

zitan sud o Turskoj i s tim u vezi glorifikacija bosansko-muslimanskog plemstva, negacija Srba i osuda politike Francuske i Rusije prema Balkanu. Istovremeno, to je vreme ekspanzije pravaštva (80-te godine XIX st.), što predstavlja reakciju na Mažuranićevu vladavinu, kojom je inaugurisana politika nagodbenjačkog kursa. Značajnu ulogu u tim zbivanjima igrao je list »Sloboda«, organ pravaša.

U jedanaestom poglavlju: Vrhunac pravaškog pokreta (223—252) prikazana je i ocenjena aktivnost pravaša u periodu kulminacije njihove ideologije, sukob s režimom Kuena Hedervarija, promene u tretiranju srpske problematike, kao i odnos pravaša prema politici Srbije.

Dvanaesto poglavlje: Nastanak »modernog« pravaštva (253—281) analizira Starčevićev odnos prema krupnoj buržoaziji u kojoj je gledao uzročnika teškog stanja širokih masa, izazvanog proletarizacijom. Prikazani su uzroci i posledice uspona Frankove struje, koja je predstavljala negaciju Starčevićeve ideje čistog pravaštva i, kao takva, ona je predstavljala suprotnost pravaškoj ideji, što će kasnije i doći do punog izražaja.

U trinaestom poglavlju pod naslovom Raskol (283—309), prikazani su uslovi u kojima se vršila diferencijacija u redovima pravaša u Dalmaciji. Rezultat toga procesa bile su tri pravaške struje u ovoj pokrajini: 1) struja I. Prodana, koja se kretala u sredini između stavova A. Starčevića i M. Pavlinovića, koji su se nalazili u odnosu pro et contra, a karakteriše je čvrsta povezanost hrvatstva s katolicizmom, težnja za ujedinjenjem hrvatskih zemalja pod žezlom krune Habsburga; 2) struja F. Supila, koja predstavlja varijantu čistog pravaštva adaptiranog prilikama u Dalmaciji, i 3) struja J. Bjankinija, koja predstavlja sintezu koncepta Supilove i Prodanove struje. Kada govori o Pavlinovićevom uticaju na razvitak političkog života u Dalmaciji, autor s pravom ističe razlike u njegovim pogledima, koji su predstavljali isključivo klerikalnu koncepciju, i pogledima grupe I. Prodana, koje karakteriše blaži stav prema društvenim pitanjima. Ovu, u osnovi ispravnu, ocenu dopunili bismo konstatacijom da je Pavlinovićev klerikalizam u suštini bio ultramontanizam, jer se oslanjao na Rimsku kuriju. Potvrđuje to, između ostalog, i podatak da je Pavlinović odigrao značajnu ulogu u akciji prikupljanja priloga u čast pape Pija IX i u organizovanju hodočašća dalmatinskih rimokatolika u Rim. Pored toga, mišljenja smo da je autor mogao još jasnije istaći razlike između klerikalizma M. Pavlinovića i M. Klaića, jer je ovaj poslednji odigrao znatno važniju ulogu u političkom životu Dalmacije nego što se to može videti iz dosadašnje literature. Ističemo to stoga što je M. Klaić bio inicijator zbližavanja dalmatinskih pravoslavnih i katolika, pa mu iz tih razloga pripada znatno veća pažnja nego što je to učinjeno u dosadašnjim radovima. Nasuprot njemu, Pavlinovićeva uloga bila je negativna ako se posmatra sa stanovišta ideje o zbližavanju i ujedinjenju naših naroda, jer je Pavlinović često ispoljavao crte uskoverskog ekskluzivizma, koji je isključivao mogućnost saradnje između Srba i Hrvata, u užem, odnosno naših naroda u širem smislu

te reči. U poslednje vreme istoriografija ispoljava znatno veću spremnost da probleme dalmatinske prošlosti prikaže znatno svestranije, u čemu je već postigla solidne rezultate.¹⁾

Četrnaesto poglavlje: Razvoj pravaštva za pojave »novoga kursa« (311—336) predstavlja iscrpan osvrt na prilike u kojima se oblikovala politika zbližavanja Srba i Hrvata, koja je našla izraza u stvaranju koalicijske, stav pravaša prema njoj i promene koje doživljava njihova ideologija.

U petnaestom poglavlju: Velikoaustrijska frankovština i pojava Starčevićanske struje (337—366) autor je detaljno prikazao Frankove napore sračunate na pretvaranje Stranke prava u režimsku stranku; diferencijaciju među pravašima i pojavu starčevićanstva: aktivnost katoličke hijerarhije u Bosni s biskupom J. Stadlerom na čelu, kao i politiku preferiranja klerikalnih krugova od strane režima.

Šesnaesto poglavlje »Povratak« Anti Starčeviću (367—386) prikazuje držanje pojedinih grupa u okviru pravaštva prema aneksiji BiH, ulogu Mile Starčevića u sastavljanju pravaškog programa u duhu Ante Starčevića, kao i njenu ulogu u pokušajima da se neutrališe prorežimska aktivnost Frankove struje.

U poslednjem, sedamnaestom poglavlju: Među dvije skrajnosti (387—416) dat je osvrt na kolebanje koja je ispoljavala Pravaška stranka; stav prema jugoslovenstvu i balkanskim narodima, aktivnost pravaša za vreme prvog svetskog rata i uloga onog dela pravaške stranke koji je ispoljavao aktivnost u stvaranju jugoslovenske države: A. Trumbić, F. Supilo i drugi.

Zaključak (417—429) predstavlja preglednu sintezu svega onoga što je dato u studiji. Autor je u ovome delu dao niz jasnih ocena značajnijih događaja i procesa u razvitku pravaške ideologije. Ono što ovoj knjizi daje karakter solidnog naučnog dela jeste, između ostalog, i znatan broj likovnih priloga i karta razvitka pravaške ideologije.

Rezimiramo li naše izlaganje, moramo izvući zaključak o vrednosti ove studije, koja je svestrano zahvatila i objasnila bitne probleme pravaštva. Izvesne naše ograde i dopune ne umanjuju ranije izrečeni sud o knjizi, koju bi trebalo da pročita svako ko se interesuje za probleme novije hrvatske prošlosti.

¹⁾ R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji — politika Narodne stranke 1860—1880. Sarajevo 1968. godine

— K. Milutinović, Vojvodina i dalmacija 1760—1910, N. Sad 1972, 443.

DR ZDRAVKO ANTONIĆ

Prilozi za istoriju socijalizma, 1-9, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1964-1974. str. 5360

Institut za izučavanje istorije radničkog pokreta u Beogradu, koji je u međuvremenu prerastao u Institut za savremenu istoriju, pokrenuo je još 1964. godine izdavanje svoje povremene publikacije **Prilozi za istoriju socijalizma**. Kako je to i uobičajeno, u prvom broju **Priloga...** (str. 9—10), govori se o motivima, programatskoj orijentaciji i naučnim zadacima koji se, pokretanjem ove revizije, žele postići.

Naime, još prije deset godina, konstatovano je kako je u našoj zemlji došlo do izvjesnog zastoja u izučavanju istorije međunarodnog radničkog pokreta i socijalističke misli u izvornom opsegu. Osobito se osjećalo odsustvo komparativnih istraživanja putem kojih bi se naš radnički pokret izučavao i ocjenjivao u kontekstu sveopštih kretanja i tendencija koje su dominirale u pojedinim etapama međunarodne borbe radničke klase. Nedostajali su i radovi o ulozi i značaju socijalističkih ideja, pogleda i pravaca, koji su nastajali i razvijali se posredstvom međunarodnih partijskih i sindikalnih organizacija radničke klase. Malo se pisalo o pariskoj komuni, oktobarskoj socijalističkoj revoluciji, kineskoj revoluciji, kao i o nekim aspektima našeg NOR-a i revalucije. Da bi se ova praznina otklonila i da bi se uspostavio potpuniji naučni kontinuitet između ranijih i savremenih društvenih kretanja i sagledavanja tendencija daljeg razvitka socijalističke misli, redakcija **Priloga** je široko otvorila prostor svoje nove revije i pozvala na saradnju sve naučne, političke i druge javne radnike da se prihvate pisanja naučnih i stručnih radova iz istorije marksizma i radničkog pokreta.

Shodno širokoj programatskoj orijentaciji **Prilozi**... su dobili i svoju fizionomiju. Zamišljeno je da se u njima objavljuju članci i rasprave, saopštenja, osvrti i prikazi, dokumenta i sjećanja, informacije, hronologije, bibliografije i drugi radovi.

Već u prvom broju **Priloga**... koji su izašli 1964. godine, štampani su radovi o učešću Marksa i Engelsa u revoluciji 1848/49. godine i njihovim taktičkim stavovima; osnivačkom kongresu Prve internacionale, austromarksizmu, balkanskim socijalistima, Jugoslovenskom odboru za pomoć gladnima u Rusiji, nekim osnovnim problemima sindikalnog pokreta u prvim godinama sovjetske vlasti itd.

Drugi broj izašao je povodom obilježavanja 100-godišnjice Prve internacionale, te je većina radova posvećena sagledavanju njenog idejnog nasljeđa. Objavljeni su radovi domaćih i stranih autora o uticaju i djelatnosti Prve internacionale na dalji razvoj marksizma, o stavovima Prve internacionale prema ratu, nacionalnom i kolonijalnom pitanju, o ulozi poljskog ustanka u formiranju Prve internacionale, o blankistima u Internacionali itd. U istom broju nalazi se i rasprava o odnosu Mozesa Hesa prema Marksu, kao i prilozi o životu i djelatnosti Svetozara Markovića i nekoliko njegovih, po prvi put, objavljenih pisama.

U trećem i četvrtom broju grupisani su radovi koji govore o učešću balkanskih socijalista u Drugoj internacionali, o socijalistima Jugoslovenima u Švajcarskoj, o Dragiši Lapčeviću, Filipu Filipoviću, Moši Pijade, a zatim radovi iz istorije međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta; o nastanku i razvoju sovjetskih radničkih deputata u Rusiji 1905. godine, Lenjinovim koncepcijama u rješavanju nacionalnog pitanja u socijalizmu, Gramšijevom dolasku na čelo KP Italije, stvaranju KP Albanije, međusobnim vezama i utjecajima Mađarske i Sovjetske republike na radnički pokret u Vojvodini, socijalno-političkim koncepcijama ruskih anarhosindikalista, kontroverzama u radničkom i socijalističkom pokretu Rusije o karakteru i ulozi sindikata i sl.

Peti broj **Priloga** predstavlja najpogodniju formu doprinosa Redakcije i autora pojedinih napisa proslavi 50-godišnjice velike oktobarske socijalističke revolucije i učešću Jugoslovena u ovoj revoluciji. Čitava knjiga izašla je u znaku ocjenjivanja značaja oktobarske revolucije, kao najkrupnijeg događaja u novijoj istoriji kojim je započela epoha masovnog kretanja ka socijalizmu. Piše se, npr., o istorijskom mjestu oktobarske revolucije, taktici boljševika u revoluciji, učešću internacionalista u borbi za sovjetsku vlast u Rusiji, povezanosti oktobarske revolucije i revolucionarnog pokreta u jugoslovenskim zemljama, idejnom odrazu ove revolucije u oblasti publicistike itd. U ovom broju nalazi se i veći broj raznih osvrti i prikaza koji govore o brojnim skupovima i knjigama na temu — oktobarska revolucija.

Šesti i sedmi broj sadrže dvadeset raznih rasprava od kojih se šest odnosi na istoriju NOB-e i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, deset na istoriju međunarodnog socijalističkog pokreta u XIX i XX vijeku i četiri na istoriju socijalističkog pokreta u jugoslovenskim zemljama. Knjige upotpunjuju osvrti i informacije sa naučnih skupova, te hronologije i bibliografije o radničkom pokretu.

Osmi broj izašao je u svjetlu obilježavanja 100-godišnjice rođenja Vladimira Ilića Lenjina. U njemu su štampani radovi o Lenjinovoj borbi za dosljedno ostvarivanje revolucionarnih principa, mjestu i ulozi radničke klase i sindikata u upravljanju privredom 1919—1921. godine, a Lenjinovim kontaktima sa funkcionerima jugoslovenskog radničkog pokreta 1904—1924, o iskustvima iz oblasti ideja i prakse radničkog i društvenog samoupravljanja od Pariske komune do danas, o Lenjinovom boravku u Austriji itd.

Deveti broj predstavlja trostruku jubilarnu vrijednost, jer označava 30-godišnjicu naše revolucije, 80-godišnjicu Titovog rođenja i 10-godišnjicu izlaza časopisa. S obzirom na to da je ovo najnoviji broj, zadržaćemo se nešto više na njegovom sadržaju. I u ovom broju susrećemo se sa već uobičajenim rubrikama: rasprave i članci, dokumenti i građa, osvrti, kritike i prikazi, hronologije i bibliografije. Sa kompozicione strane, novinu predstavlja Okrugli sto **Priloga**, gdje se govori o knjizi Pere Morače — **Jugoslavija 1941**.

U grupi — rasprave i članci — nalazi se pet radova koji se međusobno razlikuju i po problemima koje obrađuju i po vremenu na koje se odnose.

U uvodnom članku Pere Morače, Tito-strateg partizanskog rata (str. 1—44) raspravlja se, na bazi originalne arhivske građe koja se stvarala u krilu narodnooslobodilačkog pokreta, o jednom veoma složenom pitanju iz naše novije istorije. Riječ je, naime, o strategiji i taktici Komunističke partije Jugoslavije prema odbrani, okupaciji i načinu vođenja oružane i političke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Autor s pravom ističe, kako je KPJ, još za vrijeme trajanja aprilskog rata, preduzela čitav niz mjera (formirala Vojni komitet pri CK KPJ za čijeg je rukovodioca imenovan J. B. Tito, izdavala proglase i dr.) koje su nedvosmisleno potvrđivale da će ona, bez obzira na ishod rata i podjelu zemlje, ostati dosljedna svojoj ranijoj programatskoj orijentaciji, tj. beskompromisno se boriti protiv fašizma i agresora. Tu svoju riješenost, iza koje stoji u prvom redu J. B. Tito, Partija je saopštila i Kominterni još krajem maja ili početkom juna 1941. godine, a potpuniji koncept narodnooslobodilačke borbe iznijela je u članku »Majsko savjetovanje KPJ« objavljenom u »Proleteru« za mart-april-maj iste godine. U ovom članku kristalno jasno je rečeno da je borba protiv okupatora stvar najširih narodnih slojeva i svih naroda Jugoslavije. Jedinstvo oslobodilačke i revolucionarne borbe, za koju se zalagala KPJ, prisutno je najviše u procjeni subjektivnih i objektivnih uslova koji čine »pokretne snage za sazrijevanje revolucionarne energije masa u našoj zemlji«. U prvu grupu tih uslova uvršteni su »surovi okupatorski režim«, »još svirepije nacionalno ugnjetavanje«, »teški tereti nametnuti narodu od osvajača«, »mržnja masa prema onima koji su to prouzrokovali«, izdajstvo bivših vladajućih krugova buržoazije«, »sluganstvo i malodušnost domaće buržoazije« i »razgolićenost zločinačke nacionalne i socijalne politike prošlih režima«; a u drugu grupu, postojana i miroljubiva politika Sovjetskog Saveza na jednoj strani, i strašni pogromi i razaranja koja prouzrokuje imperijalistički rat u kapitalističkom svijetu, na drugoj strani. Za Titovo poimanje ondašnjih uslova, ističe P. Morača, bitne su dvije

stvari: »prvo da je okupacijom Jugoslavije stvoreno nesnosno stanje i da je jedini izlaz borba, i drugo, da uzroci propasti Kraljevine Jugoslavije označavaju krah buržoaskog sistema, što neminovno nameće istorijsku smjenu vodećih društveno-političkih snaga«, (str. 5). Autentični stavovi KPJ u aprilskom ratu i njen odlučan kurs na oslobodilačku borbu, odnosno na borbu »za nacionalno oslobođenje«, oživotvoreni su još više pozivom Partije na ustanak narodima Jugoslavije, poslije 22. juna 1941. godine i osudom onih koji su govorili da za to nije vrijeme, odnosno da treba čekati. U vezi s tim, Tito je pisao: »A ko će nama donijeti slobodu, ako se mi sami nećemo boriti«. Pero Morača ističe da je upravo u ovim riječima izražena bitna razlika između koncepta NOB-e, koju je zagovarala KPJ i shvatanja Kominterne o zadacima komunističkih partija u okupiranim zemljama poslije 22. juna 1941. godine.

Što se tiče izbora oružane borbe protiv okupatora, sve je upućivalo na to da to mora biti partizanski rat, jer je samo primjenom toga oblika borbe bilo moguće računati na uspjehe u sukobima sa daleko nadmoćnijim neprijateljem. Ovo gledište dobilo je svoj potpuniji smisao na četvrtojulskoj sjednici Politbira CK KPJ, na kojoj je i donijeta odluka da se širom Jugoslavije pristupi ubrzanijem stvaranju partizanskih odreda i razvijanju njihovih borbenih djestava. Karakter ovih odreda Tito je najpotpunije obrazložio u uputstvu pod naslovom: »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«, u kome je pobrojao njihove osnovne zadatke, razradio načela vojne organizacije i definisao krajnje ciljeve borbe.

Morača dalje piše o organizacijskom pomjeranju Partije iz većih gradskih i industrijskih centara na teren, u sela, o stvaranju i izgrađivanju partizanske vojne organizacije, o mobilizaciji što širih slojeva naroda u oružanu borbu, značaju stvaranja prvih oslobođenih teritorija itd. Ali u centru njegove pažnje stalno se nalazi pitanja »razvitka ustanka u obliku partizanskog rata«, čemu je i posvećen veći dio rada. Ustanak i partizanski rat, na čemu je svojevremeno J. B. Tito posebno insistirao, autor s pravom posmatra kao jedan jedinstveni i međusobno uslovljeni proces. Na jednoj strani ova uslovljenost ispoljavala se u mobilizaciji svih ljudskih i materijalnih potencijala naroda za borbu protiv okupatora, a na drugoj u pronalaženju i odabiranju takvih formi vojne organizacije koje bi omogućile vođenje dugog i iscrpljujućeg rata bez obzira na tehničku nadmoćnost protivnika. Da bi se ovo postiglo, bilo je neophodno da se kroz samu borbu izgradi takva oružana sila koja bi bila kadra i dovoljno elastična da se koristi svim ljudskim i materijalnim potencijalima na najracionalniji način i koja bi postepeno dobila sve atribute jedne jedinstvene i moderno organizovane armije. Tokom 1941. godine ova sila se ispoljavala kroz dještva i međusobnu povezanost brojnih partizanskih odreda u našoj zemlji. Ali, kada su veće ofanzivne operacije okupatora ukazale na izvjesne manjkavosti prvobitne ustaničke vojne organizacije, onda se prešlo na iznalaženje takvih oblika vojno-političkog organizovanja koji bi NOP-u dali trajniji karakter. Ovi oblici nađeni su u formiranju pokretnih vojnih jedinica koje su mogle da napuštaju svoju teritoriju i da ratuju tamo gdje je to najpotrebnije. Kao takve, one su uslovile i promjene u fizionomiji jugoslovenskog ratišta.

Članak dr Vuka Vinavera, KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939—1941. godine (str. 45—142) napisan je tako da predstavlja značajan prilog ovoj, inače u našoj historiografiji, malo izučavanoj temi. Pri obradi materije autor se služio raznovrsnom arhivskom građom, onovremenom štampom i veoma obimnom stranom i domaćom literaturom. Široko rasprostrta istraživanja omogućila su dr Vinaveru da na-slovljeni problem posmatra u punom njegovom obimu i sadržaju. Nakon uobičajenog kraćeg uvoda, prelazi se na obradu pojedinih pitanja od kojih svako za sebe predstavlja posebnu ocjenu. Govori se o liniji odbrane Jugoslavije od agresije fašizma 1939. godine; borbi KPJ protiv ulaska Jugoslavije u rat; Kominterni i njenom stavu prema ratu, za-štravanju sukoba između SSSR-a i zapadnih sila, proljećnoj političkoj krizi 1940. godine, početku i toku sovjetsko-njemačkog sukoba. Pri analizi autor je objektivan, a u davanju ocjena originalan. Osim što osvjetljava jedan konkretan problem, ovaj rad može dobro doći i svim onim istraživačima koji se bave proučavanjem strategije i taktike KPJ u kasnijim godinama.

U članku Sveslovenski komitet i oslobodilački rat u Jugoslaviji 1941—1942 (str. 143—175), Grigorij Mojsejevič Slavin (Moskva), potru-dio se da nam prikupi i saopšti najosnovnije podatke o djelovanju ovoga komiteta i njegovim naporima na širenju istine o NOB-i u Jugoslaviji. Naime, u jeku silovitog nadiranja fašističkih armija na Sovjetsku Rusiju, u Moskvi je održan Sveslovenski miting (10—11 avgusta 1941. godine), poslije koga je formiran Sveslovenski komitet sa zadatkom da radi na okupljanju, povezivanju i bomilizaciji svih demokratskih snaga sloven-skih naroda za borbu protiv fašizma, tj. za slobodu i nezavisnost. U ovom Komitetu narode Jugoslavije zastupali su Božidar Maslarić, Đuro Salaj, Ivan Regent, Radule Stijenski, Dmitar Vlahov i Velimir Vlahović. Od juna 1942. godine Komitet je dobio i svoj mjesečni časopis *Славяне* na čijim stranicama je objavljen niz članaka o NOB-i u Jugoslaviji, što je nesum-njivo doprinosilo i njenoj međunarondnoj afirmaciji.

Mirjana Pavlović u članku, Pogledi Borisa Kidriča na izgradnju jugoslovenskog samoupravnog sistema (str. 177—210) nije imala pre-tenzije da osvjetljava cjelokupnu stvaralačku djelatnost ovog našeg vr-snog ekonomiste, političara i državnika, već da samo naznači osnovne pravce njegovog rada na polju ekonomije i novog ekonomskog siste-ma, koji je u nas počeo da se razvija 50-tih godina kao negacija držav-no-administrativnog sistema.

U članku Konstituisanje sovjetske federacije 1917—1922, (str. 211—275) Dr Savo Živanov je postavio sebi zadatak da, na bazi sovjets-ke i naše literature o ovom pitanju, istraži i otkrije zakonitosti pod kojima se odvijao proces stvaranja sovjetske federacije u naznačenom periodu. U članku se podvlači da je izgradnja Ruske Federacije na bazi autonomnosti naroda koji u njoj žive prošla kroz više perioda, ali autor se zadržava samo na obradi prvog perioda (1917—1922), koji posmatra kroz tri faze: izgradnji autonomnih jedinica, obrazovanje sovjetskih re-publika i funkcionisanje federativne države do 1922. godine.

U želji da časopis tematski i sadržajno unaprijedi Redakcija **Priloga** je odlučila da od broja 9. otvori novu rubriku — Okrugli sto **Priloga**, gdje bi se okupljali istaknuti stručnjaci i specijalisti koji se bave raznim naučnim disciplinama koje doprinose razvoju socijalizma i socijalističke misli u jugoslovenskim pa i međunarodnim okvirima.

Predmet ove rubrike u **Prilozima** br. 9. bila je studija Pere Morače, Jugoslavija 1941, o čijim je kvalitetima i dometima, metodu obrade, slabostima i propustima itd. govorilo više historičara koji se bave sličnom ili bliskom tematikom. Živa, zanimljiva i plodna diskusija potvrđuje da ovu formu rada treba nastaviti i ubuduće kao prilog razvoju historio-grafske kritike.

U rubrici — Dokumenti i građa — najprije sovjetski historičar Z. J. N. Ščerbakov govori o jednom značajnom izvještaju vođstva Jugoslavenskog revolucionarnog komunističkog saveza »Pelagić«, koji je nastao 15. marta 1919. godine, a zatim dr Orde Ivanovski komentariše i donosi u kopiji tekst pozdravnog pisma Georgi Dimitrova — upućenog Centralnom komitetu Makedonskog narodnog saveza u Detroit 1934. godine.

Fizionomiju **Priloga**... upotpunjuju osvrti Branka Petranovića, o predhodnoj sintezi 1941; Dobrina Mičeva, o objavljenim djelima Georgi Dimitrova u Bugarskoj; Momčila Zečevića, o XVI kongresu historičara Slovenije i Ivana Križnara o Francu Klopčiču.

U rubrici-kritike i prikazi — date su ocjene knjige Pere Damjanovića, Tito pred temama istorije (V. Đuretić); Ivana Jelića, Komunistička partija Hrvatske 1937—1941 (M. Konjević); Ferde Čulinovića, Okupatorska podjela Jugoslavije (B. Petranović) i Ž. Protića, M. Vesovića i M. Matića, Socijalistički radnički pokret i KPJ 1867—1941 — Bibliografija (S. Cvetković).

Branislav Ilić i Vojislav Ćirković, bez sumnje, uložili su veliki trud dok su sačinili hronologiju života i revolucionarne djelatnosti Josipa Broza Tita za period 1945—1972. Izgradili su ukupno 1.753 jedinice o Titovoj aktivnosti u naznačenom periodu i sistematizovali ih hronološkim redom. Šteta je što hronologija nema nikakvog predgovora da bi se vidjeli principi njene izrade.

Prilozi... br. 9 se završavaju bibliografijom knjiga i brošura o Josipu Brozu Titu, koju je sastavila Arsa Lazarević. Bibliografija obuhvata 182 bibliografske jedinice, koje potiču od raznih autora iz 30 država.

Desetogodišnje izlaženje **Priloga** za istoriju socijalizma svakako je pogodna prilika da se daju i neki drugi podaci o ovoj, po mnogo čemu jedinstvenoj reviji u našoj historiografiji.

Sve brojeve časopisa uređivao je, sa manjim izmjenama, redakcijski kolegijum na čelu sa dr Perom Damjanovićem. U proteklom vremenu oko časopisa je okupljeno 149 domaćih i stranih autora koji se bave različitim disciplinama. Pored angažovanja istaknutih imena naše i strane nauke, Redakcija je pružila šansu i većem broju mlađih sarad-

nika koji su tek posezali u oblast naučnog stvaralaštva. Zahvaljujući, pored ostalog, i Redakciji, neki od njih već su daleko od početka. Dosada je u **Prilozima** objavljen 61 članak i rasprava, 49 saopštenja, 58 osvrta i prikaza, 26 dokumenata i sjećanja, 23 informacije o naučnim skupovima; štampana je hronologija najvažnijih događaja o društveno-političkom razvitku socijalističke Jugoslavije (1943—1968); o odnosu Jugoslavije sa socijalističkim zemljama (1948—1953); zatim hronologija o životu i revolucionarnoj djelatnosti Josipa Broza Tita. U **Prilozima**... su objavljene i bibliografije knjiga i brošura o Prvoj internacionali, oktobarskoj revoluciji, radničkom pokretu i KPJ, J. B. Titu u stranoj literaturi itd. Od objavljenih članaka i rasprava 33 se odnose na međunarodni radnički pokret u XIX i XX vijeku, 20 na jugoslovenski radnički pokret u naznačenom periodu, 1 na sindikalni pokret i 7 na istoriju socijalizma. Dakle, na preko 5.360 stranica teksta koliko ukupno zapremaju svi do sada objavljeni brojevi **Priloga**... piše se o različitim pitanjima iz veoma burne, ali nedovoljno proučene istorije radničkog i socijalističkog pokreta.

Mr DUBRAVKA ŠKARICA

Voprosi Istorii, br. 1-12, 1974. godine

Dvanaest brojeva časopisa »Voprosi istorii« u 1974. godini donijeli su velik broj novih priloga istorijskoj nauci, kako onoj u Sovjetskom Savezu, tako i onoj van njegovih granica. Od uobičajenih rubrika koje donosi ovaj časopis, najveću pažnju, razumljivo, pobuđuju članci od kojih je na temu iz istorije SSSR ovaj časopis u prošloj godini objavio 42, i 37 članaka na teme iz opšte istorije. Svakako da je u jednom ovakvom kraćem prikazu nemoguće pomenuti sve ove članke i upoznati čitaoce sa svim problemima koje oni pokreću i obrađuju. Zato ćemo iz tog mnoštva izdvojiti i zadržati se samo na nekoliko, po našoj ocjeni, najinteresantnijih tema, a koje svojim sadržajem i interpretacijom zaslužuju našu pažnju.

U br. 1 ovog časopisa objavljen je članak V. I. Bugarova, O ideologiji učesnika seljačkih ratova u Rusiji. Osvrćući se na dosadašnje rezultate u izučavanju ovog problema i njegovoj interpretaciji u sovjetskoj istorijskoj literaturi, autor ističe da je dosta urađeno na proučavanju pojedinačnih narodnih pokreta, posebno velikih seljačkih ratova, koji su odigrali važnu ulogu u klasnoj borbi protiv feudalaca i kmetskog sistema u cjelini. Međutim, prema autorovom mišljenju, neophodno je potrebno proučiti problem na širem planu — ideologiju narodnih pokreta perioda feudalizma u cjelini. To će doprinijeti da se objasni evolucija ideoloških pogleda ruskih seljaka, učesnika narodnih pokreta, kroz čitavu epohu feudalizma u Rusiji.

Iz broja 2. časopisa izdvojicemo članak N. S. Kinjapine, Srednja Azija u spoljno-političkim planovima carizma (50—80. godina 19. vij.). U svom članku N. S. Kinjapina govori o pojačanom interesu Rusije za Srednju Aziju u drugoj polovini 19. vijeka i to dovodi u vezu sa slab-

ljenjem međunarodne pozicije carizma i razvitkom kapitalizma u Rusiji. Osvrćući se na dorevolucionarnu rusku historiografiju i njene propuste u proučavanju ovog problema, Kinjapina označava period poslije pobjede velike oktobarske revolucije kao »novu etapu u izučavanju srednjoazijskog pitanja. Govoreći o metodama i putevima kojima je vršeno prisajedinjavanje i svim nedaćama koje je Srednjoj Aziji donio carizam, autor članka zaključuje da je to prisajedinjenje Rusiji imalo i progresivan značaj. Među ostalim, po autorovim riječima, »radništvo Srednje Azije u ruskom proletarijatu i seljaštvu dobilo je jakog saveznika i pod rukovodstvom radničke klase postepeno se uključivalo u revolucionarni pokret koji je bio upravljen protiv carizma.«

Pored tema iz ranije istorije Rusije, a koje su predmet stalnog interesovanja sovjetskih istoričara, kakve su: I. A. Buligin, Crkvena reforma Petra I; P. P. Toločko, Etnički i državni razvitak Rusije u 12 i 13. vijeku; B. P. Gurjevič, Velikohanski šovinizam i neka pitanja istorije naroda Centralne Azije u 18. i 19. vijeku, itd.; tema vezanih za Lenjina i Oktobar: M. S. Veselina, O daljem prikupljanju dokumentarnog nasljeđa V. I. Lenjina; G. N. Golikov, Ljetopis života V. I. Lenjina; V. I. Novikov, Lenjinska »Iskra« u borbi sa zubatovštinom; M. L. Itkin, Centri fabričko-zavodskih komiteta Rusije 1917. godine; S. S. Hesin, Vojno-revolucionarni komiteti u periodu Velikog Oktobra, itd. temama iz novije istorije SSSR poklanja se sve više prostora: S. P. Gusjev, Industrijski radnici SSSR u periodu razvijenog socijalizma; N. N. Demočkin, Sovjeti u uslovima razvijenog socijalizma; L. P. Kučkina, Poljoprivredni radnici u uslovima razvijenog socijalizma, itd.

Teme iz opšte istorije, koje je časopis donio u protekloj godini su, takođe, veoma raznovrsne, kako po predmetu svojih razmatranja, tako i po vremenskim razdobljima na koja se odnose. Tu su članci: L. B. Valjev, 30 godina socijalističke Bugarske; M. Ja. Domnič, Hrišćanski sindikalizam u godinama drugog svjetskog rata; I. V. Dudinski, Socijalistička ekonomska integracija i razvitak svjetskog socijalističkog sistema; M. A. Zaborov, Nastanak međunarodnog radničkog pokreta i etapa njegovog razvitka (u novo vrijeme); B. A. Kamenecki, Politička misao Engleske 16. i početka 17. vijeka u savremenoj anglo-američkoj historiografiji; V. F. Kolomijcev, De Gol i vanjska politika Francuske; K. P. Korževa, Spartakov ustanak u sovjetskoj historiografiji; L. S. Čikolini, Iz istorije političke misli Italije 16. vijeka; E. I. Jaropolov, Pokret italijanskih studenata u prvoj polovini šezdesetih godina 20. vijeka, itd. itd. Između ovih članaka, izdvojićemo članke G. P. Muraško, Nacionalizacija osnovnih sredstava proizvodnje u zemljama centralne i jugoistočne Evrope 1944—1948. godine (br. 11. časopisa) i L. N. Nežinski, SSSR i socijalističke zemlje Evrope, a u kojima se pominje i naša zemlja.

U prvom se, u kraćim crtama, govori o osobenosti formiranja socijalističke ekonomike kod nas, komentariše se »prvo krupno miješanje revolucionarne vlasti u sferu kapitalističkog vlasništva«, a koje je bilo provedeno na osnovu rješenja Prezidijuma AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine o konfiskaciji i predaji u državno vlasništvo imovine

neprijatelja, kakò državljana Njemačke i Italije, tako i lica koja su sarađivala sa neprijateljem. Tu je, po autorovim riječima, »nacionalizacija bila provedena u formi nacionalne antifašističke, demokratske akcije...«

U članku, »SSSR i socijalističke zemlje Evrope«, uz podnaslov »Neki problemi razrade istorije međunarodnih odnosa socijalističkog tipa«, autor Nežinski navodi da je ova tematika u sovjetskoj i inostranoj marksističkoj naučnoj literaturi do sada nerijetko razmatrana i da se mnoge objavljene knjige, brošure i članci odnose na pitanje formiranja ekonomskih, političkih i kulturnih kontakata između SSSR i socijalističkih zemalja Evrope. Ovi mnogostruki odnosi koji se razvijaju i traju već više od četvrt vijeka između Sovjetskog Saveza i socijalističkih zemalja još uvijek su nedovoljno analizirani i predstavljaju široko polje rada za istraživače koji rade na istoriji međunarodnih odnosa u poslijeratnom vremenu. Na tom planu, kako autor posebno ističe, do sada nisu dovoljno korištene mogućnosti »objedinjavanja kolektivnih napora naučnih radnika socijalističkih zemalja«.

Već iz samih naslova ostalih rubrika časopisa: Istorija i savremenost, Ljetopis radnih pobjeda socijalizma i komunizma, Oglеди iz istorije otadžbinske kulture, publikacije, sjećanja, istorijski oglеди, istorijska nauka u SSSR, međunarodne veze sovjetskih istoričara, istorijska nauka inostrana, pisma i primjedbe, činjenice, događaji, ljudi, stiče se jasno predstava o svoj širini interesovanja sovjetskih istoričara za zbivanja u savremenoj istorijskoj nauci, kako unutar Sovjetskog Saveza, tako i van njega. Dakle, pored toga što na svojim stranama objavljuje rezultate naučnih istraživanja pojedinih istoričara iz područja njihova užeg interesovanja i istovremeno njima svima pruža mogućnost upoznavanja sa rezultatima naučnih istraživanja drugih, časopis bilježi pojavu novih značajnijih publikacija, kako u sovjetskoj, tako i u svjetskoj istorijskoj literaturi, prati sadržaje niza časopisa koji izlaze u socijalističkim zemljama, donosi pregled recenzija na sovjetska izdanja i sl. Moramo, ipak, primijetiti da su »Voprosi Istorii« časopisima ove vrste koji izlaze u Jugoslaviji neobjašnjivo malo prostora dali u prošloj godini i da je samo u br. 1 ovog časopisa dat pregled sadržaja časopisa »Međunarodni radnički pokret«, Beograd 1973, br. 1.

No, bez obzira na propuste takve vrste, časopis »Voprosi istorii« predstavlja korisnu lektiru za istoričare i zauzima istaknuto mjesto među ostalim srodnim časopisima kojima se svakodnevno služe naučni radnici niza zemalja.

Mr UROŠ NEDIMOVIĆ

International Review of Social History, volume XVIII—1973. Parts 1-3, izdavač International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Internacionalni institut za socijalnu istoriju u Amsterdamu izdao je za 1973. godinu tri sveske Revije i svaka od njih tretira različitu problematiku iz svjetske socijalne istorije 19. i 20. vijeka. Pored te problematike, jedan broj članaka obrađuje istoriju laburističkog pokreta u Engleskoj, što je inače karakteristično za Reviju. Osim članaka, prva i druga sveska imaju rubriku **Dokumenti**, u kojoj takođe ima nekoliko priloženih arhivalija. Pošto su neki članci i dokumenti interesantni, daćemo kraći prikaz i osvrt na njih.

Prvi članak piše Bernard Barker, pomoćnik direktora škole drugog stupnja na »Askhe, s Haberdasher's školi« (u Estree-u, Herts. — Engleska). On je obradio socijalne i političke ideje laburističkih prvaka u Jorkširu (Anatomy of Reformism: The Social and Political Ideas of the Labour Leadership in Yorkshire). Esej obuhvata razdoblje od nekih 40 godina (1880—1920) razvitka socijalnih i političkih ideja među laburističkim prvacima u Jorkširu. Autor je ispitao socijalnu i političku pozadinu laburističkih lidera i implikacije njihovih ideja. Pri tome je istakao da su se među njima razlikovale dvije grupe: »stari« socijalisti, koji su bili aktivni u Nezavisnoj laburističkoj partiji (Independent Labour Party) od 80-ih godina 19. vijeka i bivši liberali koji su ušli u tu Partiju (1918) poslije kontakata sa laburističkim liderima u vrijeme kada se pokret mirno razvijao i otrežnjavao od liberalne politike. Pri tome su prikazani portreti i politički profili nekih lidera te Partije. Pisac članka konstatuje da

su marksisti i revolucionarne grupe igrali perifernu ulogu u političkom životu u to vrijeme. No ipak, neki od njih bili su i aktivni zagovornici revolucionarnih promjena. Između ostalih, autor je istakao Fred Šoua (Fred Schaw), koji je bio više nego prominentni marksista u Jorkširu. Bio je nacionalni predsjednik Britanske socijalističke partije (1918) i istovremeno jedan od osnivača Nacionalne ekzekutive Komunističke partije. Svoju revolucionarnost F. Šou je ispoljavao pisanim člancima i govorima. Radovi toga markiste poslužili su kao osnova autoru članka za prikaz ličnosti iz socijalne istorije u Jorkširu.

Za ostale laburističke lidere autor podvlači da je u njihovim mišljenjima bilo intelektualnih preokupacija za marksizam, te evoluciju, ali revolucija nije bila za njih dovoljno ubjedljiva alternativa. Takođe je analizirao i neke njihove radove (Evolution of Modern Capitalism). U tom istorijskom razvitku laburističkog pokreta značajno mjesto zauzimala je laburistička partijska konferencija (juna 1918), na kojoj su registrovana zanimljiva istupanja socijalista. Primjetno je da su neki laburistički prvaci vjerovali da se obrazovanjem mogu postići socijalne reforme i izvjestan »politički aktivizam«.

Na kraju rada autor je obradio rad Laburističke partije u tom kraju i njenu politiku.

Drugi, dosta obiman rad objavio je Sándor Agócs, docent istorije na Vajne (Wayne) državnom univerzitetu u Detroitu. Cilj njegova izlaganje je da prikaže oživljavanje Neotomizma¹⁾ i italijanski katolički laburistički pokret krajem 19. vijeka (The Road of Charity Leads to the Picket Lines: The Neo-Thomastic Revival and the Italian Catholic Labor Movement). Osim literature, objavljene prije i poslije drugog svjetskog rata, pisac članka je svoje kazivanje bazirao na papinim enciklikama²⁾ i štampi krajem 19. i početkom 20 vijeka. Autor započinje izlaganje uvodnom misli da je jedan važan aspekt u evropskom intelektualnom životu krajem 19. vijeka bila pojava Neotomizma i izložio je neke filozofske poglede. Na to je nadovezao pokušaj katolicizma da okupi radnike i organizuje ih pod svojim uticajem. Tako su katoličke organizacije bile uhvatile korijena kod nekih radnika u Italiji. Autor je, kako sam kaže, pokušao da prezentira više aspekata konflikata između katoličkih ideala Neo-Tomasovaca i relacija italijanskog društva krajem 19. vijeka. Pri tome on izlaže promjenu oficijalne socijalne crkvene doktrine i kako je došlo do pritiska društvene realnosti na reakciju. Daljim arhivskim istraživanjem i kritičkim prilazom ovome problemu sa klasnog stanovišta neki stavovi ovog autora biće svakako podvrgnuti reviziji. Istoričari u Jugoslaviji, koji se bave izučavanjem politike katoličke crkve prema radničkom pokretu sa marksističkog stanovišta, krajem 19 i u 20. vijeku, mogu naći dosta podataka u ovome članku i povući komparacije o odnosu katoličke crkve u Italiji i Jugoslaviji prema radnicima. Karakteristično je npr. za katoličku crkvu u Kraljevini (SHS) Ju-

¹⁾ Neotomizam (neo-skoilastika) je nastojanje katoličke crkve u 19. vijeku (pape Lava XIII—1879) da se vrati učenju Tome Akvinskog. Neotomizam je komponenta socijalnog katolicizma. Jedna od njegovih komponenata je i hrišćanski sindikalizam.

²⁾ Papina enciklika Rerum novarum s kraja 19. vijeka razvija temu o životu radnika.

goslaviji da je propovijedanjem »klasnog mira« što je provođeno u Jugoslovenskom strukovnom i Narodnom radničkom (Hrvatskom) savezu, nastojala odvući pažnju nekih radnika od klasne borbe.

Arhivska građa, štampa i literatura, omogućili su R. Binu (Bean), predavaču ekonomike na Univerzitetu u Liverpoolu (Liverpool) da rekonstruišu uzroke, tok i ishod štrajka dokera (1890) u Liverpoolu (The Liverpool Dock Strike of 1890). Taj članak je interesantan za istoričare koji se bave istorijom sindikalnog pokreta.

Još jedan zanimljiv prilog iz Engleske istorije 19. vijeka donosi članak Džems D. Janga (James D. Young), predavača istorije na Univerzitetu u Sterlingu (Škotska). On je obradio uticaj američke demokratije na škotski laburistički pokret u drugoj polovini 19. vijeka (Changing Images of American Democracy and the Scottish Labour Movement). Arhivska građa, a više štampa i literatura, omogućili su autoru da prikaže Škotsku u srednjoviktorijansko doba (od polovine 19. vijeka). U tom društvu i sredini razvijao se laburistički pokret. Naravno, sve je to bilo ograničeno u praksi uslovima što ih je nametnuo industrijski kapitalizam. Sredinom 60-ih godina američka demokratija bila je laburističkom pokretu Škotske model demokratskog društva. Autor posebno naglašava da je krajem 60-ih i 70-ih godina pojačan uticaj američkih ideja na škotski laburistički pokret. Zatim ističe da je savez između liberala i laburista povećao društvenu stabilnost. Sve je to, opet, bilo prožeto vođenjem agitacije za agrarnu reformu na principu liberatlnog načela »laissez-faire«. Do 80-ih godina vidan je prodor američkih ideja i agitacije, što je u velikoj mjeri, po autorovom mišljenju, doprinijelo razvoju društvene svijesti u Glazgovu, Edinburgu, Šetlandu, Gorju a posebno u škotskim ugljenokopima.

Grafičkim tabelama, a na osnovu nekih dokumenata, N. L. Tranter, predavač istorije na Univerzitetu u Sterlingu, prikazao je **Društvenu strukturu parohija (opština) u Bedfordšaju sredinom 19. vijeka. Kardingtonov izvještaj o popisu stanovništva iz 1851. godine** (The Social Structure of a Bedfordshire Parish in the Mid-Nineteenth Century. The Cardington Census Enameratos' Books, 1851).

Vidna su zanimanja američkih istoričara za istoriju internacionalâ. To se najbolje vidi po mnogim objavljenim knjigama i člancima u raznim časopisima (kao, npr., u ovoj Reviji). Preokupacija mnogih istraživača je Prva, Druga i Treća internacionala. Tako i redakcija ove Revije, ako se pogledaju ranija godišta, često ustupa svoje stranice člancima istoričara-predavača, profesora univerziteta itd. I ovom prilikom u drugoj svesci objavio je članak Robert F. Viler (R. F. Wheeler), docent istorije na Univerzitetu južne Kalifornije (Los Angeles). U njemu autor obrađuje ulogu Kurta Ajznera (K. Eisner)³ i opozicije u rekonstrukciji Internacionale (The Failure of »Truth and Clarity« at Berne: Kurt Eisner,

³ Kurt Eisner, njemački političar (1867—1919). Za vrijeme prvog svjetskog rata stupio je u Socijaldemokratsku stranku i aktivno sarađivao u štrajkovima radnika fabrika oružja (1918). Jedan je od lidera revolucije u Minhenu, koja je oborila bavarsku monarhiju. Tom prilikom postao je prvi bavarski republikanski ministar-predsjednik i opredijelio se za komunizam.

the Opposition and the Reconstruction of the Internacional). Odmah u početku članka autor ističe da se bolje shvati zašto je marksistički internacionalizam prihvatio one oblike što ih je istakao u revolucionarnoj epohi poslije prvog svjetskog rata. Autor dalje prikazuje neke momente iz istorije Internationale. Zato se autor i prihvatio zadatka da se ponovo razmotri pitanje rada **Međunarodne radničke i socijalističke konferencije** u Bernu (26. I — 10. II 1919). Taj skup, po autorovom mišljenju, ne samo da je uticao na rekonstrukciju Druge internacionale nego je takođe imao odraza na stvaranje i razvoj Komunističke internacionale (KI). Prema autoru, teško je, dakle, shvatiti u potpunosti šta se desilo na toj konferenciji, ukoliko se ne prizna odlučujuća uloga u odlukama Kurta Ajznera s jedne i cimervaldske opozicije s druge strane. Svaka studija o toj konferenciji, uključujući i Arno Majersovu (Mayer's) **Mrtvorodena konferencija u Bernu** (Stillborn Berne Conference), nastojale su da potcijene vrijednost Ajznerovog uticaja i u velikoj mjeri su zanemarile postojanje cimervaldske opozicije. Zato je autor u ovome članku prikazao Ajznerovu ulogu u tim događajima, njegovu zakulisnu aktivnost i pokušaj uspostavljanja cimervaldskog pokreta tokom rada konferencije u Bernu. U svakom slučaju, sudbonosne odluke u Bernu, što su se pokazale na kraju bitnim za dalji tok razvitka Internationale, zasnivaju se po autorovom mišljenju, na aktivnosti K. Ajznera i relativnoj pasivnosti cimervaldske opozicije. Posebno je pisac članka potcrtao primjedbe K. Ajznera tokom rada konferencije i na kraju članka je priložio dvije njegove rezolucije i »Prvi paragraf«. To je Ajznera učinilo poznatim u Njemačkoj, a posebno njegovo priznanje o odgovornosti carske Njemačke za prvi svjetski rat. I njegovi komentari o ratnim zarobljenicima su ga još više popularisali. Tako je i povedena kampanja protiv njega u štampi zbog »njegovih izdajničkih primjedbi i napada« na Njemačku. To je autoru poslužilo kao zaključak da se svi, koji su vodili akciju protiv K. Ajznera, mogu smatrati odgovorni za njegovo ubistvo.

Ironično je, kaže autor članka, da Ajzner, kao nezavisni socijaldemokrata (USPD) nije bio delegat svoje Partije na Bernskoj konferenciji niti je prezentirao stanovište svoje Partije. Jedini nezavisni socijaldemokrata na Bernskoj konferenciji, koji je u priličnoj mjeri predstavljao mišljenje svoje partije, bio je J. Hercfild (Hrzfild), poslan na taj skup u Bern kao delegat male USPD organizacije u Meklenburgu.

Pitanje sudbine Marksove privatne biblioteke (Zum Schicksal der Marxschen Privatbibliothek) ispitao je Hans-Peter Harstick i na osnovu arhivske građe i literature u kraćem napisu prezentirao čitaocima šta se s njom desilo.

Još jedan prilog iz oblasti marksizma dao je Lavrense Kreder (Lawrence Krader, profesor etnologije na »Slobodnom Univerzitetu u Berlinu« pod naslovom: **Djela Marksa i Engelsa u komparativnoj etnologiji** (The Works of Marx and Engels in Ethnology Compared). To je ujedno i najobimniji rad u ovoj Reviji. U tri dijela autor je obradio: uvod — Marks i Engels u svojim generalnim relacijama, njihovi odnosi prema dijalektici prirodne i ljudske istorije, djela Marksa i Engelsa u etnologiji, Marks o zakonima prirode itd.

Već smo ranije podvukli da je istorija engleskih laburista gotovo stalno prisutna na stranicama Revije. I ovom prilikom A. V. Purde (A. W. Purde), viši predavač komplemetarnih studija na Fakultetu umjetnosti i dizajna politehlike u Njukastlu (na Tajni) objavio je prilog: **Džordž Lanzberi i izbori u Midlzbrou 1906.** (George Lansbury and the Middlesbrough Election of 1906). Poenta i ovoga rada je na laburistima i njihovoj želji da na izborima istaknu socijalistu — kandidata i tako odnesu pobjedu. Pri tome je autor obradio rad Laburističkog reprezentativnog komiteta u okviru kojeg je djelovalo više samostalnih laburističkih grupa. Svoja razmatranja pisac je usmjerio na akciju tog Komiteta da okupi i objedini sinhrono djelovanje svih tih grupa u jednom pravcu.

Istorijom škotske Prohibicione partije (The Scottish Prohibition Party and the Millenium) bavi se Viliam Valker (William M. Walker), predavač moderne istorije na Univerzitetu u Dandiu (Dandee-Škotska). Ta partija je osnovana 1901. godine i, pored drugih njenih akcija, borila se za donošenje zakona o zabrani točenja alkohola.

Još jedan članak, koji se bavi istorijom s kraja 19. vijeka, za služi je našu pažnju. Docent istorije na Kalifornijskom državnom univerzitetu J. B. Brovn (Brown) ispitao je uzajamne odnose između alkoholizma i siromaštva u kasnoviktorijanskoj Engleskoj (The Pig or the Sty: Drink and Poverty in Late Victorian England). Autor je konstatovao da je bilo debata između socijalističkih i kapitalističkih stranaka u vezi s pitanjem osnovne odgovornosti kapitalističkog društva za moralnu degradaciju radničke klase. Autoru je za početak eseja kao moto poslužio izvještaj Kraljevske komisije za stambene probleme radničke klase (1884—1885) u kojem je postavljeno pitanje da li su prljavština i navike pijanstva »niže klase« uzrok ili posljedica života u pretrpanim zgradama? Kao karakteristiku engleskog društva u posljednjoj trećini 19. vijeka, autor navodi siromaštvo i alkoholizam. Pitanje pretjerane potrošnje alkohola uzbuđivalo je liberale i novostvorene socijalističke laburističke stranke, i to mnogo više nego konzervativno-unionističke. Zato su i bile česte debate u svim društvenim forumima o životu i siromaštvu u kasnoviktorijanskoj Engleskoj. I laburisti i sindikati su interpretirali siromaštvo kao moralni pad i refleksije kapitalističkog društva. U svim tim debatama bilo je dosta mješavina evangelističkog morala koji je osuđivao pijančenje i prljavštinu među radnicima.

Iz istorije sindikalnog pokreta objavio je članak N. P. Hovard (Howard), predavač sociologije i industrijskih relacija na odjeljenju vanrednih studija Univerziteta u Šefildu pod naslovom: **Štrajkovi i obustava rada u industriji željeza i stvaranje Saveza radnika željezne industrije (1862—1869)** (The Strikes and Lockouts in the Iron Industry and the Formation of the Ironworkers' Unions, 1862—1869). U početku svoga eseja autor prikazuje brojčanu skalu raznih radničkih udruženja, pri čemu posebno ističe 3 saveza radnika željezne industrije. Međutim, oni se nisu udružili sve do 1869. godine, ali i od tada su oblici udruženja bili nedovoljno čvrsti. Izvršni komitet tog Saveza insistirao je na donošenju svih odluka u pogledu vođenja taktike štrajkova. Autor je opisao gotovo sve ozbiljnije konflikte, vanjske i unutrašnje kroz koje

su prošli radnici željezne industrije u godinama stvaranja svojih organizacija i, na koncu, opisao je kako su gotovo bili eliminisani kao organizovan Savez. Napose je pisac tretirao sistem arbitraže i pomirenja, što je Savez prihvatio (1869) kao sredstvo svog opstanka. Na koncu su se savezi radnika željezne industrije priklonili odborima za arbitražu i pomirenje i tako su doprinijeli zamjeni tog Saveza novim Udruženjem radnika željezara i čeličana u Velikoj Britaniji. Borbe radnika željezne industrije bile su jedna od glavnih preokupacija Kraljevske komisije za sindikate (od 1867). Pri tome se autor kritički osvrće na shvatanje da je sistem ugovaranja među radnicima željezne industrije njihove saveze učinio ekskluzivnim.

Posljednji članak u Reviji je iz istorije laburističkog pokreta koji piše R. K. Grej (R. Q. Gray), predavač socijalne istorije i sociologije na Portsmautoj politehnici (Portsmouth). U njemu je obrađena »laburistička aristokratija« i klasni odnosi u drugoj polovini 19. vijeka u Edinburgu (Styles of Life, the »Labour Aristocracy« and Clase Relations in Later Nineteenth Century Edinburgh). Izučavanje »laburističke aristokratije« i britanske radničke klase od druge polovine, a posebno u trećoj četvrtini 19. vijeka, prisutno je gotovo stalno među istoričarima. Autor razmatra razlike unutar radničke klase i stvaranje raznih slojeva u njenim redovima. Pri tome posmatra kulturne i političke procese. Smisao svih izlaganja ovoga istraživača je da unutar radničke klase postoje razne slojevite kategorije na čijem čelu je »laburistička aristokratija«. Pomoću nekoliko preglednih tabela autor objašnjava svoje tvrdnje statističkim metodama.

Već smo istakli da redakcija Revije uobičajava priložiti po nekoliko interesantnih dokumenata i uz prigodne komentare istoričara-istraživača upoznati čitaoce sa značenjem te građe za socijalnu istoriju. I ovom prilikom trojica autora objavili su nekoliko dokumenata.

Prvi dokument u svesci 1 prilaže Džordž Gervi (George Gervy), stručnjak za ekonomska pitanja u Banci federalnih rezervi u Nju Jarku s naslovom: **Albert Ajnštajn i Nobelova nagrada za mir Karlu Kautskom** (Albert Einstein and the Nobel Peace Prize for Karl Kautsky). Odmah u početku autor napisa nas upoznaje da je Karlo Kautski bio predložen 1938. godine za Nobelovu nagradu za mir, ali je Ajnštajn odbio da to podrži, jer je ovaj znameniti fizičar bio pacifista. To svoje neslaganje sa predlaganjem K. Kautskog izrazio je A. Ajnštajn u pismu dr Vladimiru Vojtinskom (Wladimiru Woytinskom) 27. VI 1938. godine a ono je objavljeno u Reviji in extenso i obrazloženo.

Druga dva dokumenta objavljuje R. H. Mak Nil (MacNeal), profesor istorije na Univerzitetu u Masačusetsu (Ahmerst) i odnose se na događaje u Rusiji poslije Lenjinove smrti: **Pismo Trockog Krupskoj (17. V 1927)** (A Letter from Trotsky to Krupskaya 17. May 1927). Uz ovo pismo je još jedno (odgovor Krupske) — parafrazirano. U samom početku autor obavještava čitaoce da odnosi između Trockog i Krupske nikada nisu bili prijateljski. Razvoj njihovih kontakata i odnosa autor napisa prati od početka ovoga vijeka do 1927. godine. Nakon završetka oktobarske revolucije, Krupska je prihvatila političko pomirenje Lenjina i

Trockog, ali je malo s njim kontaktirala. Na Trinaestom kongresu partije (22. V 1924) Krupska je dala podršku Trockom u borbi protiv antitrockističkih polemika trojke (Kamenjev, Staljin i Zinovjev). No, tek nakon formiranja udružene opozicije (sredinom 1926), koja je dovela u vezu Kamenjeva i Zinovjeva sa Trockim, i Krupska se njima pridružila. Međutim, to je bilo kratkog vijeka, jer ona već u novembru 1926. godine napušta tu grupu, o čemu je Krupska ćutala. Ovaj dokument (17. V 1927) govori da je njen položaj bio takav da je udružena opozicija mislila da će je pridobiti za sebe. Na kraju svoga izlaganja autor piše da je Krupska prekinula vezu sa opozicijom. Iz toga pisma se vide ideološke pozicije Trockog u tom kritičnom razvoju njegovih lutanja.

Pomenućemo još da je u drugoj svesci Revije jedno pismo priložio Hans-Jozes Štajnberg (H. Josef Steinberg), profesor istorije na Univerzitetu u Bremenu. Riječ je o zagubljenom pismu Fridriha Engelsa (1886) — Ernstu Belfortu Baksu (Bax) engleskom publicisti i političaru (1854—1926). Inače, H. J. Štajnberg se već godinama bavi izučavanjem istorije radničkog pokreta. Najprije je radio kao saradnik Istraživačkog Instituta Fridrih-Ebertove zadužbine u Bonu (Forschungs-institut Fridrih-Ebert-Stiftung), a posljednjih godina predaje istoriju na Univerzitetu u Bremenu. On je, inače, gotovo stalni gost septembarskih konferencija u Lincu (Linzu — Austrija), gdje se okupljaju istoričari i u vidu referata i diskusija iznose rezultate najnovijih svojih istraživanja iz istorije radničkog pokreta. Registrovana su i njegova istupanja i diskusije (1968. i 1971) na tim konferencijama.

Na kraju svake sveske Revija donosi najnoviju odbranu bibliografiju s područja socijalne istorije iz raznih zemalja i kontinenata. Svaka od bibliografskih jedinica propraćena je kratkim sadržajem knjiga.

*
* *
*

Za istraživače socijalne i istorije radničkog pokreta, kako raniji, tako i ovaj broj Revije, donose niz novih članaka i arhivskih dokumenata što su ih obradili ekonomisti, filozofi, istoričari i drugi stručnjaci sa raznih univerziteta i naučnih institucija. Sva ta problematika predstavlja nov doprinos rasvjetljavanju socijalnih problema i tema iz istorije radničkog pokreta. Na stranicama Revije malo je prisutna problematika iz istorije radničkog pokreta podunavsko-balkanskih zemalja. Isto tako i istorija Socijalističke radničke internacionale (poslije 1923), te organizacija pod njenim uticajem, istorija drugog svjetskog rata, radničkih pokreta mnogih evropskih zemalja itd. ne zauzima veći prostor u ovoj Reviji. To iznenađuje utoliko više kad se zna da Internacionalni institut za socijalnu istoriju u Amsterdamu ima arhivske građe iz te problematike i ona još ni do danas nije u dovoljnoj mjeri prezentirana javnosti ili, pak, obrađena od strane istoričara.

Dr Najdan Pašić, Nacionalno pitanje u savremenoj epohi, Beograd 1973, 231

U knjizi dr Najdana Pašića **Nacionalno pitanje u savremenoj epohi**, koja vremenski, prostorno i tematski zahvata širok i kompleksan problem, obrađuje se jedna od najosetljivijih problematika novije epohe ljudske istorije. Suprotno ranijim očekivanjima da će uporedo sa sve bržim hodom ljudskog društva, razvojem tehnike, nauke uopšte, i kulture ova istorijska i društvena pojava sve više slabiti, prisustvo nacionalnog upšte i nacionalnog pitanja pojedinih naroda posebno, ostaje i te kako prisutno i u decenijama dvadesetog stoleća. Ono se oseća i manifestuje u najrazličitijim vidovima i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama, i u razvijenijim i nerazvijenijim regionima sveta. S obzirom na ovo, na osetljivost, kompleksnost i posebno neobrađenost ove oblasti života modernog društva, svaki pokušaj obrade neke od komponenata iz problematike o nacionalnom pitanju izaziva pažnju i znači doprinos, posebno ako je to delo uspelo da zahvati i obradi i niz novih pitanja, kao što je to učinjeno u knjizi profesora Pašića.

Pašićeva knjiga predstavlja izraziti uzorak teoretske rasprave koja je fundirana uglavnom na izvanrednom autorovom poznavanju društvenih procesa novije epohe, a znatno manje na arhivskim istraživanjima i širim historiografskim izvorima. Svaki odeljak knjige otkriva izvanredne teoretske mogućnosti profesora Pašića, njegovo veoma široko poznavanje dostignuća marksističke nauke i posebno njegovo izvanredno poznavanje tokova u razvoju ljudskog društva XIX-oga i XX-oga veka. Zahvaljujući ovim činocima i bez sumnje bogatoj naučnoj intuiciji, autor je pokazao posebnu umešnost u otkrivanju i objašnjavanju naj-

prikriivenijih i najsuptilnijih veza, uzroka i posledica u životu i rastu višenacionalnog društva koje u suštini predstavljaju najosetljivije probleme nacionalnog pitanja. Pašičeve analize pojedinih pojava iz oblasti nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa su bogate i višestruko osvetljene sa svih aspekata njihovog reprodukovanja i odražavanja u oblasti ekonomskog života, kulture, politike itd. Autor je samostalan i smion. Ova osobina mu je pomogla da nađe odgovarajuća rešenja i odgovore za mnoga do sada neobrađivana pitanja iz nacionalne problematike u savremenoj epohi. Bez sumnje, ovaj činilac uslovio je i neke, po našem mišljenju, nedostatke knjige.

Autor se prihvatio i suviše široke lepeze problema savremenog sveta, što mu je onemogućilo da prilikom obrade pojedinih pitanja ili procesa stigne do kraja. Autor se u nekim slučajevima morao doticati nacionalnog pitanja u svim regionima sveta: u kapitalističkom svetu, u zemljama socijalizma, trećem svetu, pojedinim blokovima itd., zatim, delimično u ranijim vremenskim razdobljima, u devetnaestom veku, najnovijem vremenu, protežući to do današnjeg dana do veoma uspešnog obrađivanja povoljnih mogućnosti za daljnje razrešavanje nacionalnog pitanja u zemljama Jugoslavije koje su se ukazale odredbama novog jugoslovenskog ustava.

Svaki od 43 podnaslova u knjizi, od obrade Uzroka »renesanse nacionalnog pitanja« u savremenom svetu, do obrade Razvoja društveno-političkih zajednica i novog lika federacije, predstavlja po značaju za našu zemlju, za svet i za nauku, posebnu tematiku o kojoj bi se mogla napisati jedna ovakva studija. Upravo zbog toga profesor Pašić je bio prisiljen da metodom odabiranja obradi i iznese samo ono što je najznačajnije, najkrupnije i najesencijalnije u svakoj od ovih tematskih oblasti. Pašić je u ovom uspeo i prosto je za divljenje kako je on uspeo da na tako malom prostoru kaže toliko toga autentičnog, kondenzovanog i nužnog.

I pri ovom morala se pokazati i druga strana medalje, pa je ostalo poneko pitanje otvoreno i nedorađeno do kraja. Verovatno da je obrada nekih od ovih pitanja zahtevala i arhivsko istraživanje. Međutim, iluzorno bi bilo za jednu ovako široku i kompleksnu temu tražiti šire izučavanje bogatih arhivskih izvora. Namesto toga, bilo je neophodno nešto šire korištenje dostignuća historiografije iz ove problematike.

Pored pozivanja na klasike marksizma-lenjinizma, autor navodi u beleškama ograničen broj dela, uglavnom radava istaknutijih naučnika iz zapadnih zemalja. Ne ulazeći u to koliko ima zaista vrednih dela iz ove problematike, ipak moramo napomenuti da postoji veliki broj radova u zemlji i u inostranstvu koji obrađuju pojedina pitanja koja obrađuje i profesor Pašić u svem delu. Bilo bi korisno da se bar vrednija dela iz toga šireg obima navedu u beleškama i da se na pojedina slabija dadne kraći kritički osvrt. Na taj način bi ova inače značajna naučna studija dobila još više u svojoj opštoj vrednosti. Naročito široke mogućnosti navođenja i kritičkog osvrtnja na literaturu postojale su prilikom obrade drugog poglavlja »Faktori formiranja nacija na Balkanu i kod južnih Slovena« (str. 83—121).

Sa aspekta istorijske nauke i za istoričare savremene epohe posebno su značajni delovi knjige u kojima se obrađuju nacionalne komponente savremenih društvenih kretanja i analiziraju faktori formiranja nacija na Balkanu i kod Južnih Slovena. (do str. 121). Ovde je profesor Pašić na originalni način i veoma uspješno dao objašnjenja i odgovorio na značajna pitanja naše epohe, kao što su:

- Uzroci »renesanse nacionalnog pitanja« u savremenom svetu;
- Uloga države u procesu formiranja nacije;
- Nove mogućnosti rešavanja nacionalnog pitanja u savremenim uslovima;
- Emancipacija malih naroda u savremenim uslovima;
- Uticaj i uloga religije i crkvene organizacije u formiranju i razvoju nacija, itd.

Ovde bih posebno istakao da su, pored građanskih istoričara i pojedinih marksista, o čemu govori i autor (str. 5, 25 i 73) i veći deo lenjinista, sve do drugog svetskog rata, bili ubeđeni da će pod uticajem sve snažnije ekonomske integracije u svetu i sve ubrzanijeg uzajamnog preplitanja uticaja nacionalnih kultura i opšteg društvenog procesa splasnjavati intenzitet nacionalnog osećanja i uporedo s tim slabiti oštrica nacionalnog pitanja. Posebno se verovalo da će socijalističke revolucije, »rušeći« vlast i klasni poredak buržoazije, eliminisati istim činom i sva žarišta i izvorišta i sve pojavne oblike nacionalizma«. (str. 73). Međutim, svedoci smo da se nacionalno pitanje pojavljuje u celom savremenom svetu uključujući tu i socijalističke zemlje. Ono se i danas javlja, a često i u oštrijem obliku i u istočnim zemljama, i u buržoaskim zemljama, u nekim nerazvijenim zemljama, pa čak i u tradicionalno demokratskim zemljama koje su uzimane kao obrazac nacionalnog mira i demokratskog uređenja međunacionalnih odnosa, kao što su, na primer, Švajcarska, Belgija, Kanada, itd. (str. 8).

Profesor Pašić je otkrio prave korene ovoj pojavi modernog sveta i dao originalno objašnjenje njenog manifestovanja: »Moderna statistika i ekonometrija, doživljavajući i same izuzetan razvitak poslednjih decenija, dale su instrumente i pokazatelje za merenje ekonomskog rasta, za kontinuirano, pa skoro i »dnevno« praćenje privrednih kretanja i rezultata, kako pojedinih privrednih grana i područja, tako i »nacionalnih« ekonomija u celini.

Tako je, delom stvarno a delom prividno, i »nacionalni interes od metafizičke i apstraktne predstave postao vidljiva i merljiva kategorija sa kojim se može lako i uverljivo baratati u političkim raspravama, popularnoj publicistici i naučnim istraživanjima.« (str. 12). Tehnički i kulturni napredak i opšti progres ljudskog društva savremene epohe pružio je pojedincima i grupama ljudi mogućnosti da svakog časa mere i upoređuju doprinos jednog naroda široj višenacionalnoj, državnoj ili integracionalnoj zajednici i mere koristiti koje ta zajednica pruža pojedinim narodima. Svako i najmanje otuđivanje bogatstva jednog naroda izaziva njegov revolt i otpor. Zato, uporedo sa velikim

integracionim procesima u svetu imamo pojavu koju profesor Pašić naziva opravdano »ekonomski nacionalizam« koji predstavlja suštinu i srž većine ekscesa iz oblasti nacionalnog pitanja i međunacionalnih i međudržavnih odnosa.

Originalna i naučno dokumentovana objašnjenja pruža profesor Pašić i u objašnjavanju mnogih drugih ključnih pojava iz oblasti nacionalnog pitanja savremene epohe, analizira i pregledno objašnjava podlogu i uslove za emancipaciju velikog broja malih nacija, posebno u okviru socijalističkih federacija. Plastično su obrađene osnovne protivurečnosti iz oblasti nacionalnog pitanja: nacionalno-internacionalno, klasno-oslobodilačko, separatizam-unitarizam, kao i njihov uticaj na osnovne tokove međunacionalnih odnosa u višenacionalnim zajednicama.

U drugom, centralnom poglavlju svoje knjige profesor Pašić je uspeo da uoči najznačajnije momente u procesu formiranja nacija na Balkanu i da posebno pregledno istakne i obradi uslove koji su doveli do formiranja mnoštva naroda na ovom prostoru. Ovde autor ističe i protivurečnu ulogu i uticaj etničke i jezičke bliskosti južnoslovenskih naroda. Ipak, smatramo da etnička i jezička bliskost ovih naroda nije mogla jače negativno uticati na razvitak ovih naroda niti je znatnije doprinosila zaoštavanju međunacionalnih odnosa između ovih naroda. Koreni unitarizma koji je bio zahvatio većinu društvenih klasa i slojeva Kraljevine SHS 1919. ne mogu se tražiti na ovom planu, oni su daleko dublji i kompleksniji. (str. 94 i 95). Nasuprot tome, smatramo da je etnička bliskost južnoslovenskih naroda bila jedan od najznačajnijih činilaca koji su doprineli da se ovi narodi održe na balkanskoj vetrometini i da, savladavajući sve sile i haridbe, dođu do onoga što oni danas imaju i predstavljaju u savremenom svetu.

Autor je dao analizu posredne uloge religije i crkvenih organizacija u procesu formiranja pojedinih nacija na Balkanu. No, čini nam se da je ovde pomalo pre naglašen pozitivan učinak crkve, posebno u emancipaciji južnoslovenskih naroda. Po našem mišljenju, daleko je veći negativan učinak crkvenih organizacija, posebno u periodima strane dominacije na ovom području i onih crkvenih faktora koji su delovali pod pritiskom i diktatu svetskih religioznih centara iz Rima i Carigrada. Tačno je to što na str. 100 kaže autor da je u krajevima u kojima su izmešani Srbi, Hrvati i Muslimani, u uslovima velike antropološke i etničke bliskosti i zajedničkog jezika crkva bila važno obeležje nacionalnog raspoznavanja, ali se mora dodati, i to da je ona u ovim područjima kroz vekove razbijala čak i pojedine porodice i sve do NOR-a i revolucije naroda Jugoslavije sejala zlo seme među njima i često izazivala najkrvavije bratoubilačke obračune.

Naučno je zasnovana i tačna autorova tvrdnja da je i muslimanska religija bila jedan od važnih činilaca u zasnivanju i obrazovanju istorijske posebnosti Muslimana, međutim, teško bi bilo prihvatiti da je ona uticala na formiranje etničke grupacije Muslimana. Ako se držimo uobičajenih naučnih normi i prihvaćene terminologije, onda je muslimanski narod, u određenim istorijskim uslovima, nastao iz južnoslo-

venskog etnosa, jer je slavenski etnos kao nešto osnovno, krvno i ba-
zično u razvoju naroda, bio osnova za razvoj naroda i kasnije nacija,
odnosno za formiranje i Srba i Hrvata i Muslimana.

U ostalim poglavljima profesor Pošić je uspeo da obradi sve zna-
čajnije komponente postojanja i manifestovanja nacionalnog pitanja i
međunacionalnih odnosa u savremenoj Jugoslaviji.

Sitne primedbe koje smo naveli ne umanjuju značaj studije pro-
fesora Pašića koja svojom naučnom dokumentovanošću, svojom fizio-
nomijom i naročito svojim isticanjem mnogih do sada neobrađenih pro-
blema iz oblasti nacionalnog pitanja, predstavlja originalan i poseban
doprinos jugoslovenskoj, a i široj nauci.

KATICA TADIĆ

Radmila Buzaljko: Bibliografija O S K J
Marksističke sveske, Sarajevo, 1973.
III br. 1-4, str. 229-465

Časopis Marksističke sveske Fakulteta političkih nauka u Sarajevu objavio je u četvorobroju 1—4 za 1973. godinu Bibliografiju o SKJ — Savez komunista Jugoslavije i socijalistička revolucija (tematska bibliografija) Radmila Buzaljko. Ova bibliografija zauzima polovinu četvorobroja i ima 4005 objavljenih jedinica, pa čini dvobroj ili stvarnu polovinu cijeloga godišnjaka.

Već na prvi pogled impresionira veliki broj bibliografskih jedinica objavljenih u bibliografiji, a još više način izlaganja materijala, jer je tematska bibliografija dosta rijetka u našoj bibliografskoj praksi.

Budući da je raspored materijala tematski, bibliografija je snabdjevena imenskim registrom autora i lica koja se u primarnim publikacijama navode, a veću upotrebljivost daje joj i vrlo vješto napisan predgovor.

Bibliografska građa razvrstana je u osam tematskih grupa, označenih rimskim brojevima, unutar kojih su odgovarajuće podgrupe, sa arapskom brojnom oznakom, a sve bibliografske jedinice nose brojeve po numerus currensu, koji je i jedini pokazatelj za jedinice u registru.

Za izradu bibliografije korišten je veliki broj časopisa, godišnjaka i zbornika, što je vidljivo iz spiska literature u kojemu su navedena 63 naslova.

Uz imenski registar, spisak literature, dat je i spisak skraćenica upotrijebljenih u bibliografiji, kao i uputstvo za upotrebu registra, a na kraju je štampan sadržaj.

Bibliografija se odnosi na radove objavljene u časopisima, zbornicima, godišnjacima i na knjige objavljene o ovoj tematici u vremenu od 1945. do januara 1974. godine, dok napisi u dnevnim i nedeljnim listovima nisu uvršteni.

U svojoj osnovnoj koncepciji ona ima jugoslovenski karakter, ali se autor u predgovoru ograđuje od pretenzija na kompletnost, s obzirom na broj konsultovanih publikacija u odnosu na cjelokupnost napisa u ovoj tematici na jezicima naroda i narodnosti u Jugoslaviji. U prezentiranju jedinica nije vršeno ideološko vrednovanje radova, o čemu je u predgovoru rečeno.

Teme u bibliografiji su sljedeće: I — Dokumenti o SKJ; II — Mjesto i društvena uloga SKJ; III — Teoretska i ideološka pitanja — ideološko obrazovanje; IV — Način i oblici organizacija SKJ; V — SKJ i druge društveno-političke organizacije i strukture; VI — Stavovi SKJ prema pojedinim važnijim pitanjima društvenog razvoja; VII — Istorija SKJ (istorijski dokumenti i članci); VIII — Iz rada bazičnih organizacija SKJ. Prvi dio svake ove grupe, u kojemu su dati radovi iz periodičnih publikacija, podijeljen je u podgrupe, dok su u drugom dijelu objavljene monografije iz osnovne teme.

U bibliografskoj heuristici za izradu ove bibliografije korištene su, uz literaturu navedenu u spisku, i neke sekundarne publikacije, citirane u predgovoru.

Unutar utvrđenog tematskog rasporeda bibliografski postupak je, uglavnom, konsekvantno sproveden, u skladu sa savremenim opisom. U tom pogledu može se zamjeriti to što je uz neke jedinice, objavljene u Prilozima Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, stavljeno kao napomena u zagradi (»objavljeno u knjizi...«), iako je ovaj časopis stavljen u spisak periodike.

Inicijali, kojih je vrlo malo u odnosu na cjelokupan broj jedinica, gotovo su potpuno nerazjašnjeni, što se zbog navedene proporcije može tolerisati. Zamjeramo, međutim, što su imena autora nedosljedno navedena, što je nedopustivo u serioznoj bibliografiji, bez obzira na to kako je autor rad potpisao. (Uporedi: Marjanović, Jovan-Marjanović, Joco; Babić, Ante-Babić, Anto; Hadžirović, Ahmed-Hadžirović, Ahmet i sl.) Ovo tim više što nije bilo većih teškoća da se autorska odrednica uskladi.

Smatramo, bez obzira na ove navode, da je ponuđena bibliografija odličan informator za sve one kojima je ova problematika neophodna i u svakodnevnoj praksi i u naučnom radu.

Bibliografske jedinice, uvrštene u bibliografiju, heterogene su po svom nastanku i namjeni, što je evidentno i iz navedenih tematskih grupa u kojoj su raspoređene. Obuhvatajući bibliografsku građu, od osnovnih objavljenih dokumenata do naučnih radova teoretičara i isto-

ričara Saveza komunista Jugoslavije, njena je upotrebljivost mnogostrana. S obzirom na tematsku prezentaciju, svi oni kojima je bibliografija namijenjena doći će do odgovarajućih podataka brzo i lako, tim više što su uz primarni aspekt određenih radova u tematskoj grupi na kraju svake grupe dati i brojevi onih jedinica u kojima ta problematika nije primarna.

Možda bi geografski registar, koji nije napravljen, znatno upotpunio ovu bibliografiju i naučnom istraživaču omogućio lakše korišćenje jedinica koje se odnose na određene geografske sredine.

Veliki broj jedinica, uvrštenih u ovu bibliografiju, govori sam za sebe o potrebi njene izrade. Za pohvalu je već i sama ideja za njeno objavljivanje. Stoga treba odati priznanje i Radmili Buzaljko i Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, kao i Redakciji časopisa Marksističke sveške, što su imali sluha za jedan ovakav rad.

Posebno treba naglasiti da je Radmila Buzaljko, kao autor, uložila određen napor, kada uzmemo u obzir kompleksnost tematike, veliki broj prezentiranih jedinica i naročito tematski oblik bibliografije.

U ovakvom poduhvatu možda je nepravedno podvlačiti neke sitne propuste koji su neminovni. Ipak, moramo naglasiti i neke greške, koje smatramo štamparskim, kao što su nepravilno odštampana imena autora u registru i u bibliografiji, (Vidi 1955, 1956, 1786, 1769, 2371 i dr.) što može da dovede u zabunu korisnika.

Uz navedene primjedbe, koje svakako nisu bitne za cjelokupnu vrijednost smatramo bibliografiju vrlo korisnom i vjerujemo da će istoričarima, koji se bave istorijom Saveza komunista Jugoslavije, poslužiti kao nezamjenjiv informator.

OSVRII

Osvrt na knjigu od tradicije do identiteta

(Dr Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta — geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana — Svjetlost — izdavačko preduzeće Sarajevo, 1974. godina, str. 272*)

1974. godine izašla je iz štampe knjiga **Od tradicije do identiteta** od dr Muhameda Hadžijahića. U pogovoru knjige se konstatuje da je na njoj radio »istraživački tim Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu«. Autor i saradnici doslovno konstatuju da »ovome radu nije bila svrha da se razmatraju najnovija kretanja i tendencije u nacionalnom situiranju Muslimana, već se željelo da ukaže na historijske, etničke, kulturne i političke osnove nacionalnog fenomena Muslimana, a to je sve našlo ishod u priznanju nacionalnog subjektiviteta Muslimana«. Izloženi materijal, navedeni podaci i dati argumenti pokazuju da je ova rasprava zasnovana veoma široko. Iz navedene korišćene građe, koja ipak nije kompletna, vidi se da je more tinte utrošeno kojom se dokazivala nacionalna pripadnost bosanskohercegovačkih Muslimana. Autor je, inače, temu razmatrao šire od uzetog naslova. U djelu se objašnjava, ili bar obrađuje, konstituisanje srpske i hrvatske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. Osim toga, dosta opširno obrađuje se politička saradnja Muslimana sa Srbima ili Hrvatima u Bosni. Na takvoj osnovi reljefnije izbija i proces identifikacije muslimanske narodnosti. Treba odmah naglasiti da je autor veoma obaviješten o relevantnoj literaturi u vezi s temom. Od posebne je vrijednosti što se koristio novijim piscima marksističke orijentacije. Uzimajući u obzir citiranu literaturu, te uz knjigu sastavljeni indeks imena, autoru se mora priznati izvanredan trud uložen u prikupljanje materijala koji se odnosi na postavljeni problem. Premda tekst knjige sadrži opširne, mnogo-

brojne i korisne informacije mora se, na žalost, konstatovati da su mnogi citati od male naučne vrijednosti, a mnogi citirani pisci od drugostepenog značaja. To je istovremeno uslovilo da su poneki sadržaji argumentacije periferni i izvan okvira uzete teme. Gotovo sav izvorni materijal autor crpi iz publicistike, odnosno: dnevnih listova, časopisa, memoara i slične literature. Rezultat takvog načina obrade jeste da ovo djelo ima karakter solidne publicistike, jer mu nedostaje pravih naučnih istraživanja i prave naučne dokumentacije. Pa ipak, zbog obilja navedenih, makar ne naročito bitnih detalja, kako o mnogim ličnostima, tako i o događajima i prilikama kod nas u prošlosti, ova knjiga može se sa interesovanjem čitati.

Određujući okvir svoje teme, autor kaže: »Pod bosanskim Muslimanima treba razumijevati Muslimane južnoslovenskog etničkog porijekla, formirane na nekadašnjem pašaluku Bosna, a to znači u nešto širim granicama nego što su granice Bosne i Hercegovine poslije 1878. godine. Uzima se ova determinacija, pošto je ona poslužila kao viševjekovna teritorijalna podloga u procesima razvoja ove etničke strukture.« (fusnota na str. 5) Mislim da je time pravilno determinisan etnički okvir koji se u knjizi razmatra. Autor je dao veoma uspio i sažet sumaran prikaz etnogeneze bosanskih Muslimana, iako nije uzimao u obzir i neke važne argumente. Tako na primjer, naučnu analizu porodičnih imena. (str. 91—95)

U poglavlju »Počeci narodnog i nacionalnog razvoja u Bosni i Hercegovini« pisac je nizom podataka i argumenata jasno izložio i nedvojbeno pokazao da se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi formirao i narod bosanski, odnosno »dobri Bošnjani«. Za oformljenje toga naroda, kao i za oformljenje svih ostalih južnoslovenskih naroda (Srba, Hrvata, Bugara, Makedonaca i drugih) u početku su »bila od najodlučnije važnosti dva faktora: jezik i država« (str. 6). Mislim da su, bar od iste tolike važnosti, pogotovu od vremena razvijene državnosti feudalizma, bile i tada izgrađene i izdeferencirane crkvene organizacije. To se pogotovo odnosi na svetosavsko-pravoslavnu crkvu kod Srba, te latinsko-katoličku kod Hrvata. One su, jedna u borbi protiv bogumilstva u Raškoj, odnosno srpskoj srednjovjekovnoj državi, a druga protiv narodne, ćirilo-metodske crkve u Hrvatskoj, vršile dalju polarizaciju među južnoslovenskim narodima i uslovljavale njihovo sve veće međusobno udaljšavanje. Mislim da naučno nisu fundirane piščeve postavke o tome da u srednjovjekovnoj Bosni nije bilo vjerskih razdora. Razdor se pojavio na počecima formiranja bosanske države, u vrijeme vladavine prvog samostalnog bosanskog vladara, bana Kulina. Taj vjerski razdor i sukob postao je osnovna značajka i karakteristika storijskog razvoja i sudbine bosanske države, i ostao je značajan sve do naših dana. Po mome mišljenju neosnovana je i tvrdnja profesora i medievaliste Marka Vege, na koju se autor poziva, kao na siguran argument, da među srednjovjekovnim bosanskim feudalcima nije bilo głoženja zbog vjeroispovijesti. (Ta tvrdnja je bila izložena u jednom članku u dnevnom listu »Oslobođenje«, 23. marta 1973. g.) Nasuprot tome, postoje izvorni podaci koji tvrde da »bogumili« u Bosni, a mnogi bosanski feudanci su pripadali »bosanskoj crkvi«, sa radošću očekuju

dolazak Turaka, kao odgovor na vjerske progone od strane katoličke crkve i kraljevske vlasti. To naročito važi za period vladavine posljednjih bosanskih kraljeva.

Najezdom Turaka i njihovom vladavinom, koja će u zemljama ju-goistočne Evrope različito potrajati, od 150 do preko 500 godina, nastale su i razvile se duboke promjene kod svih, a posebno jugoslovenskih naroda. Mislimo da je bila ispravna konstatacija ruskog konzula Hilferdinga, koju je napisao još polovinom prošlog stoljeća, kako »istovjetnost jezika, porijekla, običaja ništa ne znači pred različitošću vjeroispovijedanja« (str. 49). Po našoj ocjeni, faktor religije nije dovoljno naglašen i obrađen u procesima nacionalnog izgrađivanja na našem tlu, pogotovu za period turske vladavine. Za razliku od nekih drugih sredina i drugačijih okolnosti, gdje religija, ili bolje reći njena društvena organizacija: crkva, nije vršila takvu funkciju, već je imala sporednu ili minimalnu ulogu u tom pogledu. Samo primjera radi ukazaćemo na Španiju, gdje je pod egidom katoličke crkve i španske feudalne monarhije, u periodu rekonkviste, izvršeno istrebljivanje muslimanskog elementa u toj zemlji, ali pripadnost zajedničkoj katoličkoj vjeri, kao ni društveno-politički snažnoj katoličkoj crkvi, nije mogla da niveliše narodnosne razlike i stvori jedinstvenu i homogenu špansku naciju (Baski, Katalonci, Španci i druge narodnosti). Ili, tome nasuprot, primjer Švicarske, gdje čak ni različitosti u religiji, porijeklu i jeziku (njemački, talijanski, francuski) nisu predstavljali prepreku u izgrađivanju zajedničke švicarske nacionalne svijesti. Ili primjer Belgije, gdje u okviru jedinstvene države i istovetne vjeroispovijesti nije moglo doći do amalgamisanja u jedinstvenu naciju, te su ostali podijeljeni na različitosti jezika i porijekla. Ili primjer Sjeverne Irske, gdje se ideološki na crkvenoj različitosti, i u ove naše dane, vode krvavi obračuni. Da i ne spominjemo Sjedinjene Američke Države, zemlje Južne Amerike, odnose na potkontinentu Indije, prilike u južnoafričkim zemljama, gdje postoje rasni, vjerski, nacionalni, tribalistički i drugi antagonizmi. Pravi razlozi svih tih antagonizama, ideološki različito ispoljavanih, formirali su se na ekonomsko-društvenim suprotnostima date sredine, odnosno na klasnim osnovama i odnosima. Zato je neophodno svakom slučaju i pojavi prići sa njegovog konkretnog i specifičnog istorijskog aspekta.

Za naše prilike jedan od bitnih momenata je činjenica da je turska vladavina srpski narod, a uz njega i znatan dio ostalog pravoslavnog stanovništva, rasijavala iz matične raško-kosovske oblasti i susjednih krajeva od egejskih obala do obala Jadrana, rijeke Čazme, Sent Andrije i Temišvara, dok je hrvatsko stanovništvo uglavnom kljaštrila i svodila u »reliquiae reliquiarum olim Regni Croatiae«. Zato je, po mome mišljenju, autor zapostavio ili uzeo malo u obzir i slabo obradio navedeni faktor na koji je u glavnim linijama ukazao već Jovan Cvijić nešto detaljnije briljantno obradio dr Vaso Čubrilović u knjizi **Istorija naroda Jugoslavije** (II sveska). Autor se zadovoljava konstatacijom da je »među Srbima (u Bosni — prim. F. S.) vrlo brojno zastupljeno stanovništvo iz svih drugih srpskih oblasti« (str. 57). On citira Cvijićev tekst i na tome ostaje. (Pri tome ne navodi odakle ga je uzeo.) Ta pojava i ta činjenica nije dovoljno razrađena, a to bi bio pravi naučni metod i rad. Ipak je i iz

toga jasno da srpska nacionalna osnova nije ležala jedino u zajednici pravoslavlja, već i stvarno zajedničkog porijekla. Na takvoj osnovi, mislim da nije pravilno tvrditi da se kod bosanskih Srba »brzo ukorijenila nacionalna svijest«, već je ona bila latentna, pa se brzo rasplamsala. Uz tačnu autorovu konstataciju da »postojanje srpske države (u XIX stoljeću — F. S.) nasuprot Bosni u kojoj raja nije imala ni socijalnih ni političkih prava, imalo je baš u Bosni odlučnog uticaja na širenje srpskog nacionalnog osjećaja« (str. 51/52), mislim da treba naglasiti da je uz tu okolnost postojala i jedna etnička, religiozna, tradicionalna i kulturna osnova kojoj je te tendencije podsticala (porijeklo, svetcsavsko pravoslavlje, gusle, narodne junačke pjesme, hajdučija i tome sl.).

Nasuprot tomu, oni dijelovi hrvatskog naroda koji su zbog turske invazije, a u prvom redu hrvatsko plemstvo, bili prisiljeni da napuste prvobitnu domovinu, uzmičući ispred Turaka, ukoliko su otišli dalje na sjever u zemlje srednje Evrope, pretežno su bili izgubljeni u nacionalnom pogledu, izuzev onih koji su ostali unutar granica Turskoga Carstva. Što se tiče Bosne, u njoj je odranije bilo autohtonog katoličkog stanovništva, na što ukazuje njihova štokavština i ikavština, pa prema tome bilo je jače realne tradicionalno-društvene osnove da se u izjесnim katoličkim sredinama u Bosni, a posebno kod bosanskih franjevaca, javljaju recidivi bosanstva. Tako je među starijim bosanskim piscima franjevcima (Filip Laštrić, fra Ante Knežević, Ivan Frano Jukić i još neki) bilo koji su isticali »bošnjaštvo« kao nacionalnu orijentaciju. »U bosanskih Hrvata (bolje reći katolika) bili su dugo vremena živi i bсšnjački kompleksi« (str. 63), i dalje »u masama, a dijelom i među inteligencijom zadržali su se bosanski osjećaji, koji su se nadovezali na tradiciju srednjovjekovne bosanske države i bosanske franjevačke redodržav« (str. 62). Lijepu ilustraciju te pojave daje članak Šerifa Arnautovića «Hrvatski dnevnik» od 30. avgusta 1917. g.) u kojem piše: »Znate valjada da ima pismeno štampano djelo vrlo uglednog bosanskog franjevca, (misli na fra Antu Kneževića — F. S.) koji je u to doba (pred 60—70 godina) vrlo odrešito protestirao što su se pojedini bosanski katolici počeli razivati Hrvatima, jer oni nisu Hrvati, nego Bosanci...« (str. 249). »Ipak (str. 63), kao da je u Hercegovini hrvatski nacionalni pokret brže napredovao nego u Bosni. Mogla bi se navesti određena dokumentacija da su u Hercegovini dolazili nacionalni impulsi iz Dalmacije znatno ranije i obimnije nego što je to bio slučaj s Bosnom«. Opet je autor zanemario faktor migracija i dolazak novih etničkih elemenata sa teritorije gdje je postojala jača hrvatska tradicija. Tu naročito dolaze u obzir migracije iz sredjela dalmatinske Zagore i Imotske krajine. Taj element se morao jače osjećati i među katoličkim sveštenstvom Hercegovine.

Autor je naglasio važnost formiranja srednjovjekovnih naših država za stvaranje narodnosnih cjelina. Međutim, tvrdnja (str. 11) da, »prije formiranja hrvatske, srpske i drugih država na Slavenskom jugu u uslovima rodovsko plemenskog života nisu postojali hrvatski srpski južnoslovenski narodi«, mislim da ne može biti sasvim prihvaćenc. Takvu tvrdnju demantiraju podaci Fredegarove kronike, navodi cara Konstantina Porfirogeneta i još neki izvori. To naročito vrijedi za pojam termin Srbi, a vrlo vjerovatno i Hrvati, još prije konačnog naseljavanja na Bal-

knasko poluostrvo. S imenom Srbi, a po svoj prilici i Hrvati, nije označavano isključivo jedno slovensko pleme, već savez plemena, još prije nego su se doselili na Balkan, a to je već narod u formiranju.

Međutim, smatram da je ispravna autorova tvrdnja (str. 16), da se »uporedo sa većom afirmacijom (bosanske srednjovjekovne — F. S.) države potvrđivalo se i bosansko ime: Bošnjakin ili Bošnjak...« Ipak je pomalo neskomodno kada pisac (str. 14) navodi »po njegovom mišljenju« da je razvoj bosanske države »pospješio bliži dodir sa ugarsko-hrvatskom državom, kao i sve veći razvitak trgovine«, itd. jer takvo mišljenje nije on prvi formulirao. Pisac nadalje tvrdi (str. 16) da »od svoje prve pojave, pa sve dok u drugoj polovini XIX stoljeća nisu prevladale nacionalne ideologije ovo je ime (bosansko — F. S.) ostajalo jednakopravno pojmu Srbin i Hrvat, tako da je teško naći primjer iz kojeg bi se dalo naslutiti da je tada bosanstvo bilo subsumirano u srpstvu ili hrvatstvu«. Tu tezu iznio je već dr. Josip Smodlaka u raspravi: »Jugoslovenski nacionalizam 18 veka«, u kojoj navodi da je pisac Andrija Kačić tvrdio da van granica stare hrvatske i srpske države ne nalazi ni Srba ni Hrvata. To naročito važi za Bosnu, u kojoj on poznaje samo Bošnjake. Andrija Kačić Miošić ističući i junaštvo onoga dijela našega naroda koji je prihvatio islam, kaže (str. 234): »Svi su oni starinom Bošnjaci, a' Bošnjaci, ali Hercegovci, kojino se tada isturčiše, kada Bosnu Turci osvojiše«. Inače, pisac navodi dosta dokaza (str. 17, 18) prema kojima je evidentno da mnogi autori u prošlosti tretiraju Bosance kao ravnopravan narod sa Srbima i Hrvatima. Međutim, smatramo da autor nije dovoljno naglasio i obradio formiranje i uticaj »bosanske crkve«, kao faktora od najvećeg značaja za narodnosni razvoj u Bosni.

Jedna od bitnih karakteristika narodnosnog razvoja u Bosni svakako je jezik, koji je veliki broj pisaca izričito nazivao bosanskim. Štaviše, mnogi stariji pisci, kada su pisali ili prevodili, svjesno su upotrebljavali dijalekt kojim se govorilo u Bosni kao najljepši i najrazumljiviji, a taj jezik nazivali su »bosanskim« (str. 26 i dalje). Za dokaz tome navodi se (str. 30) da »Bartol Kačić u svome ritualu, štampanom u Rimu 1640. godine«, po porijeklu čakavac, odlučuje »da bosanski piše riči«, a Mikalja u svom »Slovníku« štampanom 1649. godine kaže: »... i u ilirskom jeziku ima mnogo i različitih načina govora, ali svako veli, da je bosanski jezik najljepši radi čega bi svi ilirski pisci morali nastojati da njim pišu«. Autor rasprave navodi cijeli niz primjera (str. 24 i dalje) da su jezik kojim su pisali mnogi pisci sve tri konfesije već od XVII stoljeća nazivali »bosanskim« i smatrali ga za najljepši dijalekat južnoslovenskog govora, još davno prije Vuka. Sam pisac konstatuje da su Muslimani u svoje vrijeme srpskohrvatski jezik nazivali bosanskim (str. 105).

Autor tvrdi da (str. 46) »bošnjaštvo, koje se, kako se po svemu vidi, vidna afirmiralo u jednu narodnosnu kategoriju, nije imalo potrebnih uvjeta da preraste u nacionalno bošnjaštvo«. I dalje (str. 46): »Nacionalno konstituisanje Bosanaca (bez obzira na vjersku pripadnost — F. S.) u pravcu srpske i hrvatske nacionalne ideologije započinje sa jačim intenzitetom zapravo tek od ustanka potkraj turske vlasti. Ranije avdije nije bilo nacionalnog srpstva i hrvatstva«. Međutim, ono čemu treba zamje-

riti jeste da autor ne pokušava da pronađe i objasni uzroke za tu pojavu. On se i ovdje zadovoljava samo konstatacijama, a ne ponire u istraživanja unutrašnjih uzroka.

Tvrđnju da se »dioba među našim narodima, ako se i vršila, to se vršilo na bazi nekadašnje državne pripadnosti, dok je tada narodonosna dioba na bazi religijske pripadnosti bila tako reći nepoznata« autor je preuzeo od dr Josipa Smodlake (str. 64). Pri tome Smodlaka je mislio na period postojanja naših srednjovjekovnih država. Njegova postavka u osnovi je tačna. Prema navodima autora, koji citira tekstove starih izvora i ranijih historičara, stanovnici srednjovjekovne bosanske države nazivali su se, i nazivani su izričito »Bošnjacima« i »Bosancima«. To je važno kako za pripadnike »bosanske crkve«, tako i za katolike, a vjerovatno i pravoslavne sa teritorije Bosanskog Kraljevstva. Međutim, od vremena početka turske vladavine i prelaska jednog dijela našega naroda na islam, narodonosna polarizacija sve više se vršila na osnovu vjerske pripadnosti i ideološki je dobijala religiozni antagonistički karakter, prema onoj Njegoševoj maksimi »da im se ni čorbe ne bi pomiješale, kada bi se napravile od njihovih kostiju«. Do koje mjere su sveštenici, a uz njih i roditelji i sredine, sve tri postojeće konfesije, svoje pripadnike, a posebno djecu i omladinu, vaspitavali u vjerskoj isključivosti jasno svjedoči naša još ne tako daleka prošlost. Katolici iz zapadne Hercegovine ostajali bi začuđeni kada bi se »vlastitim očima« uvjerali da je »Turčin ka i ostali ljudi«. Nas, muslimansku djecu, učili su da dobro stisnemo usne kada sretnemo katoličkog ili pravoslavnog popa »da nam ne bi prebrojao zube«. Time su nam sprečavali svaki kontakt i konverzaciju sa predstavnicima druge religije. Kod pravoslavnih bilo je utvrđeno mišljenje da je »poturica gori od Turčina«.

Tome međusobnom udaljavanju pridonijeli su i asimilacioni procesi, vršeni i omogućavani na vjerskoj osnovi. Autor ispravno konstatuje (str. 68) da su i pomuslimanjeni Bosanci »također asimilirali određeni kvantum pripadnika neslovenskog porijekla, ali u ovom slučaju islamske vjere«. Tu i leži bitan element u čije ispitivanje se autor ne upušta. On ne ispituje posljedice metanastatičkih kretanja, ratnih pohoda, velikih epidemija, itd., već samo naznačuje komponente i faktore, ali ne proučava i ne ispituje kvantitativno dještvo istih. Uostalom, te komponente i faktore našao je u stručnoj literaturi i nije ih trebao sam da otkriva. Svi ti faktori uslovlili su da je u osnovnu bosansko-muslimansku etničku masu došlo do određenih rasnih, etničkih, jezičkih, kulturnih i ideoloških odlaganja, što će doprinijeti izgradnji njenog specifičnog individualiteta.

Autor priznaje da, uprkos prelaska na islam i izvjesnih etničkih promjena, termin »Bošnjak« ili »Bosanac« kod Muslimana, za cijelo vrijeme turske vladavine, nikada nije izumro. Tako na str. 18 tvrdi da »u istočnim (islamskim) izvorima, bilo da potječu od stranaca (posebno Turaka), bilo domaćih ljudi, narod se u Bosni označuje Bosancima« i dalje (str. 20) »važno je ovdje dalje spomenuti da su se svi iseljenici iz Bosne, bez obzira kojoj su konfesiji pripadali, (F. S.) doseljavali u druge krajeve pod nazivom Bošnjak, i to ime često u novoj sredini zadržavali dugo vremena«. »Evlija Čelebija zajedno sa gotovo svim turskim piscima smatra Bošnjake jednom posebnom narodonosnom cjelinom, pa navodi i nji-

hove etnopsihičke osobine« (str. 19). Citirajući tekst koji je uzeo od francuskog obavješajca de Clerval, autor potvrđuje jednu istorijsku istinu za Muslimane. De Clerval tvrdi da je »Musliman postao Turčin, a da nije ni najmanje prestao biti Bošnjak«. Mi bismo tu istinu samo parafrazirali riječima da je Bosanac postao musliman, a da ni najmanje nije prestao biti Bosanac, jer (str. 76) »djelovanje islama u ovom pogledu dolazi samo toliko u obzir što islam kod svojih pripadnika, bez obzira na etničke i rasne razlike, razvija određenu vjersku solidarnost, ali to nikako nije isto što i odbacivanje narodonosnog principa«. Osnovna parola islama u tome pogledu glasi: »El muminune ihvetun — Muslimani su braća«, ali to ne znači da pripadaju istoj etničko zajednici. Pravilno je uočio kad »Dositej Obradović (str. 51) na jednom mjestu u svom Pismu Haralampiji' doslovce kaže: 'Bošnjak i Ercegovac Turčin, (znači Dositej zna da ih ima koji nisu »Turci« — F. S.), on se Turčin po zakonu (vjerospovijesti — F. S.) zove, a po rodu i po jeziku kako god su bili njegovi čukundedovi, tako će biti i njegovi posljednji unuci: Bošnjaci i biće što su i njihovi stari bili«. Mislim da je ispravna piščeva konstatacija (str. 113) da »na osnovu svih ovih elemenata etničkog, istorijskog, kulturnog, religioznog, socijalnog i ekonomskog karaktera smatramo da bosanski Muslimani čine u objektivnom smislu narodnosnu cjelinu, a i sami se osjećaju posebnim narodnosnim subjektivitetom« i malo dalje nastavlja (str. 113): »Siguro je da ova posebnost ima svoju dugu predistoriju, jer izvjesne rudimente nalazimo već u srednjevjekovnoj Bosni«. Mi se ne bismo mogli složiti da su to samo »rudimenti«, već su elementi iste važnosti kao oni koji su služili za kasniju nadgradnju srpske i hrvatske nacionalnosti.

Mislim da je autor dobro uočio i naveo glavne determinante koje su uslovile etničku posebnost Muslimana. Drugo je pitanje kako i u kojoj mjeri je uspio da obradi svaku od navedenih pet determinanata. Dobro je uočio Francuz de Clerval (str. 84) »svu delikatnost ondašnjeg (polovina XIX stoljeća — F. S.) položaja bosanskih Muslimana, nepriznatih od Osmanlija, s kojima su imali istu vjeru, i od svoje slovenske braće. Upravo ova dvostruka izoliranost, o kojoj govori de Clerval dala je **temelj etničkom subjektivitetu** (podvukao — F. S.) bosanskih Muslimana«. Tu konstataciju de Clerval o izoliranosti bosanskih Muslimana u političkom pogledu potvrdili su i kasniji pisci Ante Radić i Antun Barac. Ante Radić u članku »Naši turci«, između ostalog, kaže sljedeće (str. 194): »U to doba (polovina XIX stoljeća — F. S.) nastao je kod nas Hrvata preokret u pogledu na naše Muslimane. Do toga doba bilo je u nas geslo 'Za krst časn i slobodu zlatnu' svetinja u koju se nije niko usudio dirati. S tim geslom ispjevao je Mažuranić Smrt Smail-age Čengića, a javno mnijenje postavi tu pjesan i radi njezinih formalnih vrлина i radi tendencije, među prva djela narodne književnosti. Pjesan se sasvim prislanjala uz misao Gundulićeva Osmana. Osmanlijama je propasti, kršćanstvo ima nadvladati muslimanstvo. To je u nas bio aksiom, koji se sam po sebi razumije. Tko bi se usudio protiv njemu ustati i u koje ga ime pobijati«. A na str. 198: »Tu konstataciju potvrđuju i riječi Antuna Barca koji kaže: Sva hrvatska i srpska književnost u prvoj polovici XIX vijeka, nastala uglavnom kao produženje narodne poezije, izražaj je mržnje protiv Turaka. Dokle je ta mržnja mogla da ide pokazuje najbolje Smrt Smail-age

Čengića i Gorski vijenac s njihovom glorifikacijom zajedničkih ubijstava. Hrvatska novelistika pedesetih godina ne priča o drugome nego o Turcima u Slavoniji, Srbiji, Bosni, Kordunu itd. Nigdje se u toj novelistici ne govori o Turčinu kao čovjeku, već uvijek samo zulumčaru... Hajdučko-turska novelistika pedesetih godina svršava se sva sa zahtjevom o istrebljenju Turaka«. Pa iako navedene konstatacije stoje, ipak smatramo da je pretjerano da je **okolnost izolacije mogla dati temelj** (podvukao — F. S.) etničkom subjektivitetu bosanskih Muslimana, nego je mogla postojeći subjektivitet jače naglasiti.

Isto tako autorova tvrdnja da je austro-ugarska okupacija pojačala proturska raspoloženja kod bosansko-hercegovačkih Muslimana, mislim, trebala je biti obrazložena i prokomentarisana. **Oštri ekscesi protiv zvaničnih predstavnika turske vlasti** u mnogim mjestima, a posebno u Mostaru i Sarajevu, ne govore u prilog te teze. Što su Muslimani počeli da se iseljavaju u preostale krajeve Turskog Carstva, bila je posljedica utvrđenoga vjerovanja da ne postoje uslovi opstanka Muslimana pod nemuslimanskom tuđinskom vlasti, a i konkretni postupci okupatorskih organa, osobito u vrijeme uprave generala Filipovića, pa i kasnije.

Osim toga, vršena je i jedna sistematska, podmukla i hipokritna propaganda, od strane anonimnih faktora, kojoj je bio cilj da potpuno dezorijentisane i do očajja dovedene Muslimane navedu na iseljavanje u Tursku, kako bi ti špekulanti na lak i jeftin način došli do njihovih posjeda. Sasvim ispravno Ivan Miličević u jednom članku piše (str. 200): »Ispod žita agitatori su odgovarali svijet da ne daje djecu u škole, jer će se prevjeriti, nagovarali su ljude na iseljavanje, da iseljenička dobra pokupuju oni, koji huškaju na iseljavanje«. Pravo raspoloženje tih Muslimana lijepo je prikazao književnik Svetozar Čorović u noveli »Omeraga«. Životna realnost po kojoj su naši »muhadžiri« bili neprijazno, ponegdje i neprijateljski, dočekivani od domorodačkog stanovništva u Turskoj uslovljavala je da su simpatije prema Turskoj postepeno slabile i blijedile.

Prema tome, bosanskohercegovački Muslimani našli su se u izvanredno teškoj situaciji. U nekada ranije izgubljenim i susjednim državama ustupljenim predjelima Turskoga Carstva u jugoistočnoj Evropi, Muslimani slovenskog porijekla, kao i svi ostali »turci«, bili su protjerivani, biološki i religiozno uništavani, bez obzira na stalež kojem su pripadali (begovi, age, spahijske, građani, esnafi, seljaci i drugi društveni elementi).

Misao autora (str. 156) da su »mnogi nacionalni pokreti nastali iz negatorskog odnosa prema nacionalnim porobljivačima«, mogla bi se donekle uzeti u obzir pri objašnjavanju pojave nacionalnog muslimanstva u Bosni i Hercegovini, bar kao uzrok neprihvatanja nacionalnog opredjeljivanja za srpstvo ili hrvatstvo. Međutim, na tome se od druge polovine XIX stoljeća, a naročito od austrougarske okupacije, počelo u izvjesnoj mjeri nastojati. Razumije se da je to imalo svoje ekonomsko-političke razloge. To je bio odraz potreba i težnji mladih nacionalnih buržoazija u Hrvatskoj i Srbiji za teritorijalnom i drugom ekspanzijom. Kod Hrvata to je prvi jasno formulisao Ante Starčević, kako to konstatuje dr Ante Radić (str. 694): »On (dr Ante Starčević — F. S.) prekinuo sa sto-

ljetnom tradicijom nepomirljive mržnje prema Muslimanima. On je ruglu izvrgao Mažuranićevu pjesan, on je bosansko-hercegovačke Muslimane proglasio najstarijim, najčišćim plemstvom, on je uzvisio njihovu uljudbu, poštenje i junaštvo prema prostoti, podlosti i kukavštini kršćanske raje, koju je prigodice znao nazivati smećem i skotom. On je napokon i samom muslimanstvu priznao pače neke prednosti pred kršćanstvom«. To je bilo revolucionarno mišljenje dr Ante Starčevića. Međutim, njegovi oficijelni nasljednici, dr Josip Frank i comp., nisu ostali vjerni ni njegovim drugim političkim koncepcijama. Oni su, početkom našega stoljeća, ušli u spregu sa hrvatskim katoličkim klerikalcima, a to je bilo dovoljno da se vrte ranijem globalnom stavu o Muslimanima, odnosno bosanskim turcima. Njihovi ideološki nastavljači, ustaše, pod egidom ratnoga zločinca Ante Pavelića, od 1941. godine, počinju ponovo isticati neke od postavki dr Ante Starčevića, ali je to očigledno bilo hipokritno i uslovljeno datom političkom situacijom. Inače, Pavelić ne bi imao nikakvog prava da svojata Bosnu i Hercegovinu, a Dalmaciju je već i tako bio ustupio jednom od svoja dva fašistička pokrovitelja, Benitu Musoliniju. Međutim, takvi stavovi i raspoloženja bili su tuđi većini katoličkoga klera. Osvrćući se na perfidnu ustašku propagandu među Muslimanima, kojoj je bila svrha da ih što jače zavade sa Srbima, autor spominje samo drugi svjetski rat. Međutim, to su analogno radili frankovački elementi i u prvom svjetskom ratu, pa su u tu svrhu bili organizovani »šuckorski« odredi. Inače, muslimanske mase su sa krajnjom skepsom, kako to konstatuje i autor (str. 212), »gledale na nastojanja da ih se pridobije za hrvatstvo videći u tome opasnost od pokatoličivanja. U takvom jednom gledanju učvršćivali su ih naročito izvjesni prozelitski ispadi vrhbosanskog nadbiskupa Štadler i nekih drugih predstavnika katoličkog klera. Netolerantni postupci izvjesnih katoličkih krugova služili su za glavni adut u protuhrvatskoj propagandi među Muslimanima«. Autor dalje u fusnoti br. 22 (str. 81) konstatuje da su se »koncepcije o pokrštavanju Muslimana sporadično javljale i za vrijeme drugog svjetskog rata...« Uostalom, od sličnih stavova nije daleko bilo ni zvanično rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke, jer, kako to navodi autor (str. 237), dr Vlatko Maček »u pregovorima za obrazovanje Banovine Hrvatske, Hrvatima je smatrao samo bosanske katolike, pa je kod podjele Bosne i Hercegovine u račun uzeto samo broičano stanje katolika i pravoslavnih u pojedinom srezu (kotoru), dok se pošlo od toga da muslimansko stanovništvo ne postoji«.

Što se tiče nastojanja i tendencija da se Muslimani Bosne i Hercegovine pridobiju u smislu srpske nacionalne orijentacije, autor nedovoljno određuje bitnu izmjenu političkih odnosa nastalu poslije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine. Uskoro su Srbi i Muslimani, od međusobno glavnih protivnika, **postali bliski politički saradnici**, jer su pred sobom imali zajedničkog neprijatelja, tuđinsku okupatorsku vlast. Autor ukazuje (str. 163) da se »poslije okupacije, a naročito hercegovačkog ustanka 1882. godine formirala (muslimanska — F. S.) politička emigracija sa centrima u Stambolu i Beogradu, čineći pokušaje da utiče na događaje u Bosni. To je imalo reperkusija i na pojavu prvih srpski opredijeljenih Muslimana«. To je svakako malo i nedovoljno i odnosi se na pojedinačne slučajeve. Dok je pisac navodio nebitne detalje o pojedincima, čini nam se da nije dovoljno obradio posljedice balkanskih ra-

tova na stav i nacionalno opredjeljenje Muslimana. Pisac govori o nastojanjima i metodama srbiziranja Muslimana za vrijeme bivše Jugoslavije putem društva »Gajret«, zatim prosvjetnom i kadrovskom politikom. U knjizi se ne samo navodi, već unekoliko i obrađuje cijela plejada pojedinih Muslimana, pretežno intelektualaca, odnosno školske omladine koji su se nacionalno opredjeljivali za srpstvo ili hrvatstvo i naglašava da su mnogi od njih u životu mijenjali tu opredijeljenost. Za tu značajnu i interesantnu pojavu autor nalazi i navodi kao glavni razlog uticaj škole, odnosno ličnosti nastavnika. On citira Milana Jankovića (str. 216) koji piše: »Veliki uticaj u tom pitanju kod đaka imao je rad tadašnjih nastavnika, njihova školska predavanja i razgovori sa đacima. Austrija je više strepila od širenja i jačanja srpske nego li hrvatske misli, pa je više popuštala Hrvatima nego Srbima«. Takvu tvrdnju preuzeo je i od Vladimira Čorovića (str. 215): »Zato smatramo da je ispravno opažanje Vladimira Čorovića, prema kojem je nastavo osoblje znatno utjecalo u širenju hrvatske nacionalne ideologije među Muslimanima. Čorović kaže: »Znatan dio muslimanske inteligencije priznavao se Hrvatima... Apsolventima Šerijatske škole dopustilo se da nastave studije na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Tako bijaše naravno, da se oni, odgojeni u hrvatskoj kulturi, osjećali Hrvatima«. Govoreći o metodama i ciljevima nacionalističke propagande među muslimanskom školskom omladinom za hrvatstvo ili srpstvo, autor stvari kompilira i prepričava ideje drugih, a posebno Šukrije Kurtovića. Što se tiče nastojanja »na 'opredjeljivanju' Muslimana u srpskom, odnosno hrvatskom smislu, insistiralo se, moglo bi se reći, utoliko više ukoliko su se srpski i hrvatski nacionalizmi postavljali jedan prema drugom antagonistički. Udjelom Muslimana imao se pojačati jedan, a oslabiti drugi front. Tako je insistiranje na 'opredjeljivanju' imalo i primjesa šovinističkih zastranjivanja« (str. 225). To je neosporno tačna konstatacija, a za to su najeklatantniji dokaz događaji 1941. godine, kada su Muslimani, po naređenju i uz teške prijetnje ustaške vlasti, morali da se iskažu da su Hrvati.

Izlažući uslove nacionalnog opredjeljivanja Muslimana, autor kaže (str. 222): »Druge alternative nisu dolazile u obzir. 'Opredjeljivanje' se postavljalo nezavisno od toga što ni srpske ni hrvatske mase nisu Muslimane smatrale integralnim dijelom svojih nacija.«. Sam pisac konstatuje (str. 82): »Povezanost vjere i nacije predstavljala je najozbiljniju zapreku u nastojanjima za »nacionalizovanje« Muslimana (mada to nije, kako se isticalo, jedini razlog muslimanskom neprihvatanju srpstva i hrvatstva, jer kad bi to bilo, onda bi u savremenim uslovima sa slabljenjem vjerskog faktora jačao proces tzv. nacionalizovanja Muslimana, što se, međutim, nije dogodilo«. Da li autor smatra da se stoljećima isticane tendencije, pojave i nastojanja tako brzo zaboravljaju i prevazilaze, te da su već potpuno likvidirane. Zar zbitija od 1941. do 1945. godine, pa pritajena, a ponekad i nehotično ispoljena raspoloženja izvjesnih elemenata u naše dane, nisu dokaz da tih i takvih tendencija kod pritajenih nacionalističkih šovena još uvijek ima. »Muslimanima se nije priznavalo nacionalno konstituisanje na vjerskoj osnovi, analogno Srbima i Hrvatima, nezavisno od toga što je i nacionalno grupisanje Musli-

mana slovenskog porijekla u Bosni i Hercegovini bila realnost. Sve manifestacije samosvojnosti bosanskih Muslimana tretirale su se kao vjerske manifestacije«. (str. 222).

Govoreći u dva poglavlja o srpskim i hrvatskim tendencijama u nacionalnom razvoju Muslimana, autor je iznio obilje publicističkog materijala, ali, čini nam se, da u njemu ima nebitnih i nevažnih detalja koji izlaze iz okvira teme. On se zadržava na površini stvari, pojava i procesa. Nije to naučno-istorijski pristup problemu. On nije uopšte pokušao da objasni šta je to nagonilo muslimansku, posebno školsku, omladinu da se nacionalno opredjeljuje, osim što je naveo uticaj nastavnika.

Prema velikom broju navoda samoga autora, stanovnici Bosne i Hercegovine, već od srednjega vijeka, izričito su se nazivali »Bošnjacima« i »Bosancima«. Taj naziv, bar kod jednoga i to znatnoga dijela stanovništva, nikada nije izumro. Sam autor (str. 243) kaže: »Bosansko-hercegovački Muslimani javljaju se, dakle, u odnosu na Turke i druge muslimanske narode kao Bošnjaci, a u odnosu na stanovništvo južno-slovenskog etničkog porijekla kao turci ili bosanski turci. Imenom »Bosanci« nazivali su se svi naši iseljenici (muhadžeri) iz Bosne i Hercegovine, koji su odselili poslije austro-ugarske okupacije iz naše zemlje. I to makar gdje da su se naselili u tada još ogromnom Turskom Carstvu od Tunisa do Jemena, a ne samo u užoj Turskoj. Oni su se svjesno nazivali »Bošnjacima« i »Bosancima«, a ne ni Srbima, ni Hrvatima, ni Turcima, ni Muslimanima, ili nekako drukčije. To je dobro uočio vrhovni upravitelj Bosne i Hercegovine, dobar poznavalac prilika i odnosa na Balkanu u ondašnje vrijeme, Benjamin Kalaj. Rukovođen sebičnim interesima Austro-Ugarske Monarhije, a u težnji da ojača njen politički uticaj u Bosni i Hercegovini, a suzbije srpski, pa i hrvatski, nacionalni pokret, Kalaj je proklamovao zvanično bosanstvo. O tome sam autor kaže sljedeće (str. 46): »Pa i službeno forsiranje bošnjaštva u doba Benjamina Kalaja (1882—1903) više je kompromitovalo nego podupiralo tu ideologiju. Kallayev režim bio je nepopularan, posebno kod Srba, pa se kurs nacionalnog bošnjaštva smatrao nametanjem tuđe nacionalne ideologije na već učvršćeno srpstvo, pa dijelom i hrvatstvo. Srpski i hrvatski nacionalni pokret najodlučnije se svim sredstvima suprotstavio i onako obesnaženom bosanstvu«. Međutim, sam pisac odmah nastavlja da »jedan od mladobosanskih ideologa, Pero Slijepčević, pisao je 1910. godine: . . . »Koliko se u nas galamilo na Kalaja, što je stvorio taj pojam, a niko ne govori o tome da je jedan dio javnog mišljenja u nas bio za to!« Za nastavni jezik u školama bio je određen naziv »bosanski jezik«. Uveden u ruždiju 1884. godine (str. 187).

Muslimansko političko rukovodstvo onoga vremena nije progutalo Kalajev mamac. Ono je nastavilo političku saradnju sa srpskim rukovodstvom, iako se vođa za vakufsko-mearifsku autonomiju, Ali Fehmi Džabić, osjećao i deklarirao kao Bošnjak (str. 164). Izgleda da je Kalajevu udicu progutao Vasi beg Bišćević, član egzekutivnog odbora, jer je bezrezervno podržavao Kalajeva nastojanja. »Bišćević dalje ističe kako je Kalaj išao za tim (str. 183) da uščuva »njen lijepi materinski jezik bosanski, a po tome da ostane još u životu i dobrom glasu naša ponosna Herceg-Bosna«. Isto tako ne bismo se mogli složiti sa tvrdnjom Husage Čišića, ko-

ju citira autor (str. 38) »da se bezočne laži i tendencije kriju u onim stalnim naglašavanjima patentiranih nacionalista iz srpskog i hrvatskog tabora o bosanštini kao o spekulativno-političkom produktu... Benjamina Kalaja, koji je tobože izmislio bosanštinu u spekulativno-političke svrhe«. Kalaj, zaista, nije izmislio bosanštinu, ali ju je htio iskoristiti i zloupotrijebiti, a time ju je kompromitovao.

Smatramo da je tačna autorova teza (str. 227) da »Muslimani odbijaju srpsku i hrvatsku identifikaciju naprosto zato što su konstituirani i jer se osjećaju kao jedan treći subjektivitet«. I dalje (str. 246): »Teoretsko formulisanje prema kojem su Muslimani poseban etnički subjektivitet zasluga je Komunističke partije Jugoslavije, koja je i u slučaju bosanskih Muslimana — oslobođena nacionalističkih predrasuda — pokazala vanredan smisao da pronikne u suštinu nacionalnih odnosa. Počevši od 1937. Komunistička partija Jugoslavije zauzela je kurs prema kojem Muslimani čine poseban etnički subjektivitet«.

Autor smatra (str. 238) da su »Muslimani u narodonosnom smislu Muslimani, jer se tako osjećaju, a taj osjećaj ima historijske, etničke, kulturne i društvene korijene. Mada se ranije, naročito u odnosu prema Osmanlijama i drugim stranim narodima, narodonosno identifikavali kao Bošnjaci, poslije 1878. znatno manje su nastupali pod ovom nominacijom«. Autor sam mora da konstatuje (str. 241) da »nema sumnje da je u nacionalnoj identifikaciji Muslimana najneobičnije sam naziv Musliman kao etnička determinacija«. Pisac nastoji da opravda tezu o nastanku etničke nominacije Muslimani tvrdnjom da »nepostojanost u nominaciji etničkog individualiteta Muslimana nije pojava koja bi vrijedila samo u ovom slučaju (str. 245)« i dalje na istom mjestu: »Transformacije koje vidimo u nominacije Bošnjaka — Muslimana ne bi se prema tome mogle uzeti kao neki izuzetak«. Autor ipak priznaje (str. 243) da je »potrebno napomenuti da je, formalno uzevši, etnička determinacija Muslimana novijeg postanka. Ranije su se Muslimani etnički diferencirali kao Bošnjaci ili Bosanci, pa i bosanski turci, (pojam turci općenito je uziman u vjerskom smislu), a svoj su jezik nazivali bosanskim jezikom«. Mi se ne bismo mogli složiti sa tvrdnjom da je termin »turci« uziman u vjerskom smislu, ali nije ni u etničkom, ni u nacionalnom, već izrazito političkom smislu. Time su bosanskohercegovački Muslimani izražavali svoju pripadnost i svoje pristajanje Turskom Carstvu.) Pisac pokušava da transformaciju nominacije Bosanac u Musliman objasni (str. 244) da »počevši od austro-ugarske okupacije Muslimani definitivno gube položaj povlašćenog naroda... Bošnjaštvo kao identifikacija vladajućeg naroda i kao etnička determinanta prema istovjerskim Turcima, izgubilo je svoj prijašnji značaj. U novoj konstelaciji u bošnjaštvu se nije moglo naći dovoljno adekvatan izražaj posebnih interesa i težnji Muslimana, koji su se osjetili ugroženim«.

Najnoviji stav je utoliko evoluirao što im je javno priznat poseban etnički identitet. Pa premda je to očigledna činjenica, ipak je to, mora se priznati, veliki napredak. On je bio moguć, što se problemu bosanskih Muslimana prišlo sa marksističkih pozicija, te iz realnosti postojanja i stalnog razvijanja naše socijalističke federativne i samoupravne zajednice. Kao argumenat za nominaciju »Muslimani« pisac navodi (str. 247):

»U obimnoj partijskoj dokumentaciji iz vremena rata, Muslimani se obli-
gatno tretiraju kao jedna od tri narodnosne skupine u Bosni i Hercego-
vini ('Srbi, Hrvati i Muslimani')«. U odnosu na ranije praktikovani naziv
buržoaske literature »Turci«, koji je imao prizvuk uvredljivosti i poniža-
vanja, bio je to znatan napredak i uviđavnost. Bilo bi neosnovano i na-
tegnuto suprotstavljati se tezi autora po kojoj »zaista može se bez di-
leme tvrditi da se bosanski »muslimani« osjećaju »Muslimani«.

Na kraju, uzevši sadržaj knjige u cjelini, čini mi se da u njoj nema
nečega bitno novoga, te da u djelu preovladava deskriptivnost. Ono je
na nivou publicističke literature i glavni mu je izvor štampa. Pri tome
treba konstatovati da je autor mnogo toga pregledao i sakupio. To do-
kazuje njegovu široku informiranost. Ipak se osjeća da je nedostajao
jedan strožiji kriterij pri selekciji materijala. Izgleda mi da je »timska«
obrada u većoj mjeri dolazila u obzir jedino u poglavlju »Zaključna raz-
matranja«, gdje se to pomalo osjeća i u stilu pisanja. »Tim« je u najbo-
ljem slučaju mogao vršiti funkciju konsultanta, redaktora i korektora ne-
kih postavki u jednom širem smislu.

iz instituta

DRAGO BOROVCANIN

Djelatnost Instituta u 1974. godini

PRICLOZI br 10/2

Već je postala praksa Instituta da čitaoci svoga časopisa upoznaju sa rezultatima svoga rada. Istina, to upoznavanje se svodi na osnovne djelatnosti i u najkraćim crtama, jer nije moguće široko obrazlagati sve ono čime se Institut bavio u 1974. godini. Ali, naše je mišljenje da će i ova informacija biti dovoljna da se dobije predstava o radu Instituta kao cjeline i njegovih saradnika pojedinačno.

Programom rada Instituta za 1974. godinu određeni su zadaci u cjelini i njegovih saradnika pojedinačno. Ti zadaci su iz srednjoročnog programa rada (1971—1975) izučavanja istorije naroda Bosne i Hercegovine. Zadaci na kojima je rađeno u Institutu obuhvataju razdoblje srednjeg vijeka, osmanskog perioda, nove i najnovije istorije naroda Bosne i Hercegovine. Ali, s obzirom na to da je proširenje djelatnosti Instituta na prva dva perioda uslijedilo tek 1973. godine, poslije donošenja Zakona o Institutu za istoriju u Sarajevu, te s obzirom na strukturu naučnog kadra u Institutu, težište rada je još uvijek na novijoj i najnovijoj istoriji naroda Bosne i Hercegovine.

U okviru dokumentacije nastavljena je izrada hronologije najznačajnijih događaja od 1945. do 1963. godine, bibliografija radničkih listova i rad na drugim zadacima.

Ovdje isto tako treba konstatovati da je Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta krajem 1973. godine izdvojen iz Instituta i pripojen Arhivu Bosne i Hercegovine, pa se arhivskim poslovima Institut nije bavio tokom 1974. godine, izuzev izdvajanja i elementarnog sređivanja dokumentacionog materijala. Zadaci određeni Programom rada Instituta za 1974. godinu uglavnom su izvršeni, što će se vidjeti iz prikaza konkretnih rezultata.

Na realizaciji tematskog dijela Programa Instituta za 1974. godinu bila su angažovana 22 saradnika, i to: dva viša naučna saradnika, četiri naučna saradnika, tri viša stručna saradnika, šest asistenata (od kojih tri magistra), sekretar Instituta i šest spoljnih saradnika. U radu je bilo ukupno 20 tema i dva magistarska rada mladih saradnika — asistenata, od kojih jedan rad iz istorije srednjeg vijeka, jedan iz istorije osmanskog perioda, šest tema iz perioda do 1919. god., šest tema iz perioda između dva rata i šest tema iz perioda NOR-a i revolucije. Institut je primio i dva nova saradnika — asistenta koji se nalaze na postdiplomskom studiju.

Evo i pregleda konkretne aktivnosti Instituta.

U toku 1974. godine završena je tema Reformizam u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1921—1941. godine.

U radu su bile i sljedeće teme:

1. Brailo Tezalović, bosanski diplomata prve polovine XV vijeka, koju je kao magistarski rad završio i odbranio asistent Pavo Živković.

2. Porijeklo muslimanskih aristokratskih porodica u Bosni i Hercegovini do kraja XVI vijeka — magistarski rad asistenta Zlatar Behije.

3. Borba za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju i stvaranje prvih političkih organizacija bosanskohercegovačkih Muslimana pod austrougarskom upravom — naučnog saradnika dr Nusreta Šehića.

4. Djelatnost bosanskohercegovačkog sabora — naučnog saradnika dr Dževada Juzbašića.

5. Radnički pokret u Bosni i Hercegovini od 1906. do 1909. godine — spoljnog saradnika mr Ilijasa Hadžibegovića.

6. Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u svjetlu razvitka socijalističkog radničkog pokreta i narodnooslobodilačkog rata — spoljnog saradnika dr Envera Redžića.

7. Borba Srba Bosne i Hercegovine za vjersku i školsku autonomiju — spoljnog saradnika Bože Madžara.

8. Bosna i Hercegovina i stvaranje jugoslovenske države — spoljnog saradnika dr Luke Đakovića.

9. Djelatnost HSS u Bosni i Hercegovini do 1929. godine — asistent mr Tomislav Išeka.

10. KPJ u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine — organizacija i političke djelatnosti — višeg naučnog saradnika dr Nikole Babića.

11. Radikalna stranka u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine — spoljnog saradnika mr Tomislava Kraljačića.

12. Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941. godine — višeg naučnog saradnika dr Ahmeda Hadžirovića.

13. Savez zemljoradnika u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine — spoljnog saradnika Milana Gakovića.

14. Nacionalna i socijalna struktura partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini 1941. godine — višeg stručnog saradnika Nevenke Bajić.

15. SKJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. do oslobođenja 1945.godine — naučnog saradnika dr Rasima Hurema.

16. Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine — naučnog saradnika dr Zdravka Antonića.

17. Odnos Trećeg Rajha i Nezavisne Države Hrvatske — višeg stručnog saradnika mr Rafaela Brčića.

18. Istorijski razvoj SSRN Bosne i Hercegovine — višeg stručnog saradnika mr Uroša Nedimovića.

19. Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a — sekretara Instituta Drage Borovčanina.

Radeno je na hronologiji najvažnijih događaja u Bosni i Hercegovini 1945—1963. godine (Budimir Miličić, viši stručni saradnik) istorijsko-biografskoj obradi Glasa Slobode (Mirjana Trninić, viši stručni saradnik); bibliografija Jugoslovenskog lista (Željka Vrdoljaka, bibliotekar) i sređivana pribavljena dokumentacija (Mirsada Muškić), pomoćni dokumentator.

Pored rada na temama i dokumentaciji, Institut je u saradnji sa Pregledom, časopisom za društvena pitanja u Sarajevu, organizovao Okrugli sto na temu »Mlada Bosna«, koji je, povodom 60-godišnjice sarajevskog ađentata, održan 18. juna 1974. godine.

Referat Osvrt na mjesto i ulogu »Mlade Bosne« u istoriji naroda Bosne i Hercegovine podnio je dr Nikola Babić, viši naučni saradnik — direktor Instituta.

Priloge za diskusiju pripremito je 16 učesnika za Okruglim stolom, među kojim pet saradnika Instituta, i to:

1. Mr Uroš Nedimović, Komparacije između akcije »Mlade Bosne« 1914. i »Crvene pomoći« (1921);

3. mr Ibrahim Karabegović, Povodom jedne ocjene;

3. Mirjana Trninić, O karakteristikama omladinskog nacionalno-revolucionarnog pokreta Bosne i Hercegovine do 1914. godine;

4. mr Dubravka Škarica, Napredna bosanskohercegovačka omladina između dva rata prema pokretu »Mlade Bosne«, i

5. dr Dževad Juzbašić, Neki problemi obrade »Mlade Bosne«.

Referati i diskusije sa Okruglog stola objavljene su u Pregledu, časopisu za društvena pitanja, br. 7—8/74.

U Institutu su tokom 1974. godine obavljali i drugi naučni i stručni poslovi. Izdavačka djelatnost Instituta bila je naročito plodna. Tako su tokom godine iz štampe izašle sljedeće knjige:

1. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943), koja sadrži referate i diskusije sa naučnog skupa, koji je u organizaciji Instituta za istoriju održan u Sarajevu novembra 1973. godine. Knjiga je izašla u izdanju Instituta i Izdavačkog preduzeća »Rad« — Beograd, u povodu 30-godišnjice ZAVNOBiH-a i drugog zasjedanja AVNOJ-a.

2. Radničko jedinstvo 1922—1923, faksimilno izdanje svih brojeva ovog lista, koje je pripremio Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik u Institutu, i koje je izašlo kao izdanje Instituta.

3. Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koju je napisao dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta, a izdalo Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1974. godine.

4. Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajevе ere, koju je napisao dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik u Institutu, a izdala, uz učešće Instituta, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u toku 1974. godine.

5. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, broj 9/1, za 1973. godinu, koji sadrže: 10 članaka i rasprava, 6 priloga, 8 prikaza, 2 osvrti i 2 priloga iz Instituta.

Knjiga dr Zdravka Antonića Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941—1942. godine dobila je nagradu »Veselina Masleše« i nagradu »4 juli«.

Jedan broj saradnika Instituta objavio je svoje radove u naučnim časopisima, i to:

1. mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik, objavio je: 1. O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1, Sarajevo 1974; 2. F. V. D. Dikin, Bojeva planina Beograd 1973., prikaz, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1, Sarajevo 1974; 3. Geat Fricke, Kroatien 1941—1944. »Unabhängige Staat« in der Sicht des deutschen Bevollmächtigten Generals, Glaise v. Horstentau, Freiburg 1973, prikaz, Pregled, časopis za društvena pitanja broj 10/74; 4. dr Nikola Babić, Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici SDS Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974, prikaz, Časopis za suvremenu povijest broj 2/74, Zagreb 1974; 5. Mladen Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941. god., Beograd 1974, prikazi, Časopis za suvremenu povijest broj 3/74, Zagreb 1974; 6. Livanjska bitka za slobodu, Oslobođenje, Sarajevo od 12. do 31. oktobra 1974. godine i 7. Revolucionarni lik i djelo Sime Miljuša, Treći program radio Sarajeva — Naše teme, 2. novembra 1974. godine.

2. dr Ahmed Hadžirović, viši naučni saradnik, objavio je: 1. O dosadašnjoj djelatnosti Instituta. Sovjetske slavanovedenie, AN SSSR-a broj 4/74; 2. dr Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1942—1942. godine, prikazi, Godišnjak društva istoričara BiH broj XX/74. 3. dr Nikola Babić, Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici SDS Bosne i Hercegovine, prikaz, Oslobođenje od oktobra 1974. godine i 4. dr Atif Purivatru, Jugoslovenska muslimanska organizacija, prikaz, Oslobođenje od novembra 1974. godine.

3. mr Tomislav Išek, asistent, objavio je članak Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX stoljeća i pogledi Antuna Radića na njihovu društvenu ulogu, Prilozi Instituta za istoriju, broj 9/1, Sarajevo 1974. godine.

4. mr Ibrahim Karabegović, asistent, objavio je: 1. Saradnja Socijalističke radne grupe »Ujedinjenje« (SRG) i Oblasnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu 1925—1929. godine, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1, Sarajevo 1974. godine i 2. Osvrt na IX internacionalnu konferenciju istoričara radničkog pokreta u Lincu, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1, Sarajevo 1974. godine.

5. mr Uroš Nedimović, viši stručni saradnik, objavio je: 1. Fond Zemaljskog izvršnog (Glavnog) odbora Narodno (oslobodilačkog) fronta Bosne i Hercegovine od 1945. do 1953. godine u Arhivu Bosne i Hercegovine, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1 — Sarajevo 1974. godine; 2. dr Dušan Lukač, Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941. godine, Beograd 1972. prikaz. Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1 — Sarajevo 1974. godine; 3. International Review of social History, Amsterdam 1972. prikaz, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1, Sarajevo 1974. godine i 4. Neki momenti iz djelovanja N(O)F-a Bosne i Hercegovini u periodu od 1945. do 1953. godine, Oslobođenje, juli 1974. godine.

6. dr Nusret Šehić, naučni saradnik, objavio je: 1. Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svijetlu programa Zemaljske vlade 1901. godine, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1, Sarajevo 1974. godine; 2. Nacionalističke organizacije u predratnoj Jugoslaviji u ulozi privatne vojske buržoazije 1918—1929. godine. Opredjeljenja, broj 5/74. i 3. Mjere Kalajeva režima na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine broj XX/74.

7. Behija Zlatar objavila je članak Popis vakufa u Bosni i Hercegovini u XVI vijeku, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1, Sarajevo 1974. godine.

8. mr Pavo Živković objavio je članak Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića, Prilozi Instituta za istoriju broj 9/1, Sarajevo 1974. i 2. Kratak prilog istoriji Bosanske Posavine Stopedeseta obljetnica I osnovne škole u Tolisi.

Pored naprijed izloženog, treba kazati da su saradnici Instituta u protekloj godini ispoljili aktivnost i na drugim zadacima koji nisu bili predviđeni njihovim godišnjem programu rada. Tako je jedan broj saradnika Instituta uzeo učešća na međunarodnim i domaćim naučnim skupovima.

Mr Ibrahim Karabegović i dr Ahmed Hadžirović učestvovali su na X konferenciji istoričara radničkog pokreta u Lincu. Oni su podnijeli i zajednički referat pod naslovom Odjek ustanka austrijskih radnika 1934. godine u socijalističkoj i komunističkoj štampi u Jugoslaviji.

Dr Zdravko Antonić, učestvovao je na savjetovanju »Semberija u 1941. godini«, održanom u Bijeljini, gdje je podnio saopštenje Neprijateljska i partizanska dokumenta o ustanku u Semberiji.

Na godišnjoj skupštini Društva istoričara Bosne i Hercegovine održanoj od 20. 9. do 22. 9. 1974. godine u Zenici prisustvovali su: dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, dr Zdravko Antonić, mr Rafael Brčić, Drago Borovčanin, dr Ahmed Hadžirović, mr Tomislav Išek i dr Nusret Šehić. Dr Nikola Babić je u svojstvu predsjednika rukovodio Skupštinom, a na kraju su izabrani: dr Nusret Šehić za potpredsjednika, a mr Tomislav Išek za sekretara Društva.

U redakcijama pojedinih izdanja Instituta radili su:

I. U redakciji knjige AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942—1943. godine radili su: dr Zdravko Antonić, sekretar, dr Nikola Babić, odgovorni urednik, Nevenka Bajić, Drago Borovčanin i dr Rasim Hurem, članovi.

II. U Redakciji Radničko jedinstvo radili su: dr Nikola Babić, odgovorni urednik i dr Ahmed Hadžirović, član, i

III. U Redakciji Priloga Instituta za istoriju u Sarajevu radili su: dr Nikola Babić, odgovorni urednik, dr Zdravko Antonić, dr Ahmed Hadžirović, dr Rasim Hurem, dr Nusret Šehić, članovi i mr Pavo Žavković, sekretar Redakcije.

Više saradnika Instituta bili su angažovani kao recenzenti raznih izdanja od strane izdavačkih kuća u Sarajevu.

Institut je posvetio odgovarajuću pažnju i uzdizanju svojih naučnih kadrova.

Dr Rasim Hurem boravio je od 15. februara do 1. decembra 1974. godine na specijalizaciji na Bečkom univerzitetu, gdje se posvetio izučavanju drugog svjetskog rata s težištem na Jugoslaviji u toku rata.

Na postdiplomskim studijama bila su četiri mlada saradnika, asistenta. Pavo Živković je tokom godine završio postdiplomске studije i odbranio magistarski rad pod naslovom: Brailo Tezalović — bosanski trgovac i diplomata prve polovine XV vijeka na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Behija Zlatar je položila sve ispite iz prve godine postdiplomskog studija i upisala drugu godinu, dok su Boris Nilević i Enes Pelidija upisali prvu godinu postdiplomskog studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Ostvarena je dosta široka saradnja Instituta sa naučnim ustanovama iz Jugoslavije i inostranstva.

Institut je aktivno, posredstvom svojih predstavnika, učestvovao u radu Zajednice instituta za istoriju radničkog pokreta. Ta saradnja omogućila je saradnicima Instituta da lakše i brže dođu do određene arhivske građe i dokumentacije, čime je, svakako, intenziviran rad na obradi određenih problema koje saradnici proučavaju.

Sa Odsjekom za istoriju Filozofskog Fakulteta u Sarajevu razvijena je široka saradnja u nizu pitanja od zajedničkog interesa. Profesori ove Katedre članovi su organa upravljanja u Institutu, Naučnog vijeća, Komisije za izbor kandidata u naučna i stručna zvanja i sl. Profesori ovog fakulteta neposredno učestvuju i u utvrđivanju programa rada Instituta za obradu pojedinih tema iz istorije naroda Bosne i Hercegovine.

S Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu i sa Katedrom za istoriju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu ostvarena je dosta dobra saradnja. Tako mlađi saradnici Instituta završavaju postdiplomске studije na odjeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, prijavljuju doktorske dizertacije i dr.

S Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ostvarena je plodna saradnja. Pet saradnika Instituta: dr Zdravko Antonić, dr Nikola Babić, mr Rafael Brčić, dr Ahmed Hadžirović i dr Rasim Hurem, sarađuju u Petoj potkomisiji — između dva rata, NOR-a i revolucije — i dr Dževad Juzbašić u četvrtoj — austro-ugarski period — potkomisiji Komisije za istoriju Akademije.

Institut je u saradnji sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta i Katedrom za istoriju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu organizovao stručne sastanke, koji se održavaju svakih petnaest dana na kojima se razmatraju određena pitanja. Na tim sastancima su pojedini saradnici Instituta ili pomenutih fakulteta informisali o svojim saznanjima do kojih su došli prilikom istraživanja u pojedinim inostranim naučnim ustanovama i arhivama, o saznanjima do kojih su došli istražujući i obrađujući pojedine probleme iz tema koje rade i sl. Pored kratkih izlaganja saradnika, razmatrana su i konkretna pitanja i vođena je vrlo živa i korisna diskusija.

Institut za istoriju je i član Jugoslovenskog komiteta za istoriju II svjetskog rata, koji je formiran aprila 1968. g. (predstavnik Instituta u ovom Komitetu je dr Rasim Hurem.) Osnovni zadatak ovog Komiteta jeste unapređenje obostrane saradnje sa istoričarima i naučnim ustanovama u inostranstvu, koji se bave izučavanjem istorije II svjetskog rata. Najčešći vid takve saradnje su međunarodni naučni skupovi, koji se organizuju na razne teme iz istorije II svjetskog rata i održavaju u raznim zemljama (među ostalima i u Jugoslaviji). Na nekim od tih skupova učestvovali su i saradnici ovoga Instituta: Babić dr Nikola, Bajić Nevenka, Hurem dr Rasim, Antić dr Zdravko i mr Rafael Brčić. Članovi u Jugoslovenskom komitetu i do sada ispoljeni doprinos u radu Komiteta, kao i doprinos na bazi programa rada Komiteta doprinijeli su proširivanju naučne saradnje Instituta sa naučnim ustanovama i pojedincima u inostranstvu, što olakšava realizaciju njegovih zadataka. Saradnici Instituta u toku 1974. g. nisu učestvovali ni u jednom međunarodnom naučnom skupu na teme iz istorije II svjetskog rata, ali je saradnja Instituta, kroz naučne veze koje stvara Jugoslovenski komitet, u okvirima datih mogućnosti, njegovana i u toku 1974. godine.

Ostvarena je saradnja sa naučnim ustanovama i pojedinim naučnim radnicima iz inostranstva i kroz druge forme.

Dr Nikola Bobić, direktor Instituta, posjetio je Historisches Institut der Universität Graz — Abt. Südosteuropäische Geschichte i sa načelnikom toga Instituta dr Ferdin Hauptmanom vodio razgovore o saradnji našeg i njihovog Instituta na određenim pitanjima. Dr Bobić je tom prilikom posjetio i neke arhivske ustanove u Gracu i interesovao se za arhivske fondove koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu.

Profesor Minc, član Akademije nauka SSSR-a, boravio je u Jugoslaviji, pa je saradnicima Instituta i drugim istoričarima u Sarajevu održao predavanje o njegovom trotomnom djelu istorije oktobarske revolucije.

I prof. Karasjev, šef Katedre za istoriju Južnih Slovena na Moskovskom univerzitetu, prilikom boravka u Jugoslaviji, posjetio je Institut i održao predavanje o istraživanjima istorije jugoslovenskih naroda na njegovoj Katedri i Institutu Slavenovedenie u Moskvi.

Organi upravljanja, izvršni organi, organi rukovođenja i stručni organi Instituta obavljali su redovne poslove prema programu rada i bili vrlo aktivni tokom cijele godine. Tako je radna zajednica održala ukupno trideset sjednica, od kojih četiri u proširenom sastavu. Zahvaljujući aktivnosti samoupravnih organa Institut je tokom 1974. godine prilagodio svoju organizaciju rada novom Ustavu i Zakonu o Institutu za istoriju u Sarajevu. U tom pravcu Radna zajednica Instituta je utvrdila prijedlog, a radnici Instituta donijeli Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju Instituta. Na osnovu ovog Sporazuma, Ustava SR BiH i Zakona o Institutu za istoriju u Sarajevu, Radna zajednica je donijela Statut Instituta za istoriju u kome je utvrdila zadatke, unutrašnju organizaciju, ustanovila organe upravljanja i rukovođenja, kriterije za izbor saradnika u naučna i stručna zvanja i utvrdila druga pitanja od interesa za rad Instituta. Statutom je propisano da nova organizacija Instituta ima:

- Odsjek za istoriju srednjeg vijeka,
- Odsjek za istoriju osmanskog perioda,

- Odsjek za istoriju perioda austrougarske vladavine,
- Odsjek za istoriju naroda BiH između dva rata,
- Odsjek za istoriju naroda BiH u toku NOR-a i revolucije,
- Odsjek dokumentacije i
- Sekretarijat.

Poslije usvajanja Statuta, Radna zajednica je utvrdila, a članovi Radne zajednice su potpisali i ostale samoupravne sporazume kojim se cjelokupni rad Instituta prilagodio novom ustavnom sistemu. Ti sporazumi su:

1. Samoupravni sporazum o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu radnika Instituta,
2. Samoupravni sporazum o raspodjeli dohotka Instituta za istoriju u Sarajevu.
3. Samoupravni sporazum o raspodjeli ličnih dohodaka i drugih ličnih davanja radnicima Instituta za istoriju u Sarajevu,
4. Samoupravni sporazum o raspodjeli stanova, dodjeli kredita za izgradnju stanova radnicima Instituta za istoriju u Sarajevu.

Donošenjem navedenih sporazuma, samoupravno su regulisana sva bitnija pitanja iz djelatnosti Instituta, što ima veliki značaj za njegov dalji rad i razvoj. Pored ranije navedenih sporazuma, Radna zajednica je donijela, odnosno usvojila i niz drugih opštih akata kojim je regulisala određena pitanja značajna za rad Instituta.

Najviši organ upravljanja Institutom je Radna zajednica kao cjelina. Predsjednik Radne zajednice je dr Ahmed Hadžirović, viši naučni saradnik, a zamjenik predsjednika Nevenka Bajić, viši stručni saradnik. Kad Radna zajednica razmatra pitanja od posebnog društvenog interesa, njenoj sjednici prisustvuju i punovažno odlučuju i predstavnici društvene zajednice.

Predstavnike društvene zajednice sačinjavaju:

I. Imenovani od Skupštine SR BiH:

1. Danilo Bilanović, poslanik u Vijeću naroda Savezne skupštine i
2. Dževad Pašić, direktor Zajednice za osnovno obrazovanje Tuzla

II. Delegirani od strane:

- a) Filozofskog fakulteta u Sarajevu — dr Milan Vasić, vanredni profesor
- b) Društva istoričara Bosne i Hercegovine mr Tomislav Kraljačić, asistent Filozofskog fakulteta u Sarajevu i
- c) Republičke zajednice za naučni rad mr Dubravka Škarica, poslanik Vijeća naroda Savezne skupštine.

Radna zajednica ima Izvršni odbor, koji sačinjavaju:

Predsjednik:

mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik,

Članovi:

1. dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta,
2. mr Ibrahim Karabegović, asistent,

3. Nenad Marjanović, visokokvalifikovani radnik i
4. Željka Vrdoljak, bibliotekar.

Institut ima Naučno vijeće od trinaest članova, koji sačinjavaju:

Predsjednik:

dr Nusret Šehić, naučni saradnik

Članovi:

1. dr Zdravko Antonić, naučni saradnik u Institutu,
2. dr Nikola Babić, viši naučni saradnik, direktor Instituta,
3. Nevenka Bajić, viši stručni saradnik,
4. dr Boro Čović, saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu,
5. dr Luka Đaković, direktor NIP »Zadrugar« Sarajevo,
6. Prof. dr Milorad Ekmečić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu.
7. dr Ahmed Hadžirović, viši naučni saradnik u Institutu,
8. dr Adem Handžić, saradnik Orijentalnog Instituta u Sarajevu,
9. dr Dževad Juzbašić, naučni saradnik u Institutu,
10. mr Ibrahim Karabegović, asistent u Institutu,
11. dr Nedim Šarac, direktor Muzeja revolucije u Sarajevu,
12. mr Pavo Živković, asistent u Institutu.

U Institutu radi sljedeći broj saradnika:

I. Na poslovima naučne obrade: u Odsjeku za istoriju srednjeg vijeka 2 asistenta (od kojih jedan magistar), u Odsjeku za istoriju osmanskog perioda 2 asistenta, u Odsjeku za istoriju perioda austrougarske vladavine 2 naučna saradnika, u Odsjeku za istoriju naroda BiH između dva rata 3 saradnika od kojih jedan viši naučni saradnik i dva asistenta — magistra, u Odsjeku za istoriju naroda BiH u toku NOR-a i revolucije 5 saradnika, od kojih 2 naučna saradnika i tri viša stručna saradnika, od kojih dva magistra. Pored ostalih saradnika, na poslovima naučne obrade angažovan je direktor i sekretar Instituta i 7 spoljnih saradnika.

II. U Odsjeku za dokumentaciju četiri saradnika, dva viša stručna saradnika, jedan bibliotekar i jedan arhivski pomoćnik.

III. U Sekretarijatu Instituta radi -4 saradnika, od kojih šest u tehničkoj službi.

Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju u Sarajevu

Domaći časopisi

Acta historico-oeconomica Yugoslaviae. Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije, Zagreb

Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo

Arhivski pregled, Organ Društva arhivskih radnika i arhiva SR Srbije, Beograd

Arhivski vjesnik, Zagreb

Balkanika, godišnjak Instituta za balkanologiju Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd

Bibliografija Jugoslavije — članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim delima. Serija A. Društvene nauke — politika, ekonomija, pravo. Jugoslovenski bibliografski zavod, Beograd

Bibliotekarstvo, Časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Bulletin scientifique. Section B. Sciences humaines, Savjet Akademija nauka i umjetnosti SFRJ, Ljubljana

Časopis za suvremenu povijest, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb

Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne, Tuzla

Forum. Časopis odjela za savremenu književnost JAZU, Zagreb

Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Gledišta. Časopis za društvenu kritiku i teoriju, Beogradski univerzitet i Republička konferencija SSO Srbije, Beograd

Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Godišnjak Pravnog fakulteta, Sarajevo

Istorijski časopis, Istorijski institut, Beograd

Istorijski zapisi, organ Istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore, Titograd

Jugoslovenski istorijski časopis, organ Saveza Društva istoričara Jugoslavije, Beograd

Naše starine, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo

Opredjeljenja. Časopis za teoriju i praksu savremenog društva, Marksistički studijski centar CK SK BiH, Sarajevo

Politička misao. Časopis za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Zagreb

Pregled. Časopis za društvena pitanja, Univerzitet u Sarajevu

Prilozi za istoriju socijalizma, Institut za savremenu istoriju Beograd

Prilozi za orijentalnu filologiju, Orijentalni institut, Sarajevo

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Institut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana

Radovi, Filozofski fakultet, Sarajevo

Radovi, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Socijalizam. Časopis Saveza komunista Jugoslavije, Beograd

Tokovi revolucije. Zbornik istorijskih radova, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd

Vesnik, Vojni muzej, Beograd

Vjetar, Godišnjak Arhiva Kosova, Priština

Vojnoistorijski glasnik, Vojno istorijski institut, Beograd

Zbornik, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod

Zbornik, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split

Zbornik radova, Ekonomski fakultet, Sarajevo

Zbornik radova, Pravni fakultet, Split

Zgodovinski časopis, Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Ljubljana

Strani časopisi

Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. Herausgegeben vom Institut für Marxismus — Leninismus, beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin.

Crtica marxista, Editori Riuniti. Roma.

Einheit, Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus, Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin.

International Review of Social History. Edited by the International Institut voor Sozial Geschiedenis, Amsterdam.

Internatioal Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbevegung, Berlin.

Novaja i novejšaja istorija, Izdatel'stvo »Nauka«, Moskva.

Österreichische Osthefte, Herausgeben Österreichisches Ost.—und. Südosteuropa — Institut, Wien.

Revue bulgare d' Histoire, Akademija nauka Bugarska, Sofija.

Slovansky prehled, Československa-sovetsky institut ČSAV, Praha.

Südost — Forschungen, internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur, und Landeskunde südosteuropas, München.

Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte. Deutsche. Verlag — Astalt, Stuttgart.

Voprosi istorii, Akademija nauka SSSR, Istorijsko odjeljenje, Moskva.

Die Zukunft. Sozialistische Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur, Sozialistischer Verlag Gmbih, Wien.

Bibliografija „Priloga“ 1965—1974

ČLANCI I STUDIJE:

1. Antonić Zdravko, Napori KPJ na sprovođenju politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine — 1969, V, 5, str. 61—95 (Summary).
2. Antonić Zdravko, O ustanku u istočnoj Bosni poslije savjetovanja u Stolicama 1941. godine. — 1972, VIII- 8, str. 187—256 (Summary).
3. Babić Nikola, Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941. godine. — 1967, III, 3, str. 7—45 (Summary).
4. Babić Nikola, Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor. — 1966, IV, 4, str. 633—639 (Summary).
Koreferat na IV internacionalnoj konferenciji istoričara radničkog pokreta u Lincu. 17 — 21. IX 1968
5. Babić Nikola, Osnivanje organizacija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i njihova društveno-politička orijentacija. — 1971, VII, 7, str. 11—47 (Summary).
6. Babić Nikola, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje. — 1972, VIII, 8, str. 33—54 (Summary).
7. Bajić Nevenka, KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. godine. — 1966, II, 2, str. 193—260 (Summary).
8. Basler Đuro, Bosanska crkva za vladavine bana Kulina. — 1973, IX/1, 9/1, str. 13—22 (Summary).
9. Begić Dana, Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine. — 1965, I, 1, str. 137—198 (PEŽIOME)
10. Begić Dana, Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček. — 1966, II, 2, str. 177—191 (PEŽIOME)
11. Begić Dana, Peta Pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu — 1967, III, 3, str. 145—165 (Summary).

12. Borovčanin Drago, Prvi organi narodne vlasti na Romaniji. — 1966, II, 2, str. 261—283 (PG3IOME)
13. Borovčanin Drago, Nastanak, razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941. godine. — 1967, III, 3, str. 199—224 (Summary).
14. Borovčanin Drago, Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. god. — 1969, V, 5, str. 99—126 (Summary).
15. Brčić Rafael, Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920. godine. — 1965, I, 1, str. 29—54 (PG3IOME)
16. Brčić Rafael, Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine. — 1967, III, 3, str. 167—198 (Summary).
17. Brčić Rafael, Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine. — 1969, V, 5, str. 217—259. (Summary).
18. Brčić mr Rafael, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine. — 1973, IX/1, 9/1, str. 301—315 (Summary).
19. Degan Vladimir Đuro, Međunarodnopravno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije. — 1972, VIII, 8, str. 55—104 (Summary).
20. Dimitrijević-Kolar Mira, Rad Ivana Krndelja u gradskom zastupništvu Zagreba od 1925. do 1928. godine. — 1973, IX/I, 9/1, str. 227—241 (Summary).
21. Đurđev dr Branislav, Značaj istorije u našem savremenom društvu. — 1974, X/II, 10/2, str. 11—30 (Summary).
22. Đuretić Veselin, Stvaranje prvih organa narodne vlasti u zapadnoj Bosni. — 1965, I, 1, str. 251—299 (Summary).
23. Đuretić Veselin, Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini uoči Prvog zasjedanja AVNOJ-a. — 1969, V, 5, str. 261—279 (Summary).
24. Đuretić Veselin, Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između I i II zasjedanja ZAVNOBiH-a. — 1970, VI, 6, str. 149—174 (Summary).
25. Gaković Milan, Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918—1921). — 1970, VI, 6, str. 9—116 (Summary).
26. Gaković Milan, Napad na nadnice rudara Kreke krajem XIX vijeka. 1965, I, 1, str. 9—28 (PG3IOME)
27. Hadžibegović Ilijas, Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine. — 1967, III, 3, str. 47—74 (Summary).
28. Hadžibegović Ilijas, Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine. — 1969, V, 5, str. 145—163 (Summary).
29. Hadžijahić dr Muhamed, O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske. — 1974, X/II, 10, str. 55—109.
30. Hadžirović Ahmed, Donošenje »Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnog ugovora, pomirenju i arbitraži,« 13. februara 1937. godine. — 1965, I, 1, str. 97—108 (REZJOME).
31. Hadžirović Ahmed, Borba Komunističke partije Jugoslavije za uticaj u sindikatima u Bosni i Hercegovini uoči drugog svjetskog rata. — 1969, V, 5, str. 87—97 (Summary).

Rad na naučnom skupu »Teorija i praksa KPJ—SKJ u borbi za slamanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva«, Split 29—31. X 1969.

32. Hadžirović Ahmed, Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919—1920. — 1972, VIII, 8, str. 105—156 (Summary).
33. Hadžirović dr Ahmed, Prilog proučavanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata. — 1974, X/II, 10/2, str. 235—266 (Summary).
34. Handžić dr Adem, Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću. — 1974, X/II, 10/2, str. 111—133 (Summary).
35. Handžić dr Adem, Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni. — 1974, X/II, 10, str. 155—162.
36. Hrabak dr Bogumil, Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV, i XVI stoljeću. — 1973, IX/I, 9/1, str. 23—62 (Summary).
37. Hrelja dr Kemal, Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini 1929—1941. godine. — 1966, II, 2, str. 123—161 (PE3IOME)
38. Hurem Rasim, Sporazum o saradnji državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine. — 1966, II, 2, str. 285—325 (Summary).
39. Hurem Rasim, Političke mjere okupatora i ustaša protiv ustanka i NOP u prvoj polovini 1942. godine. — 1970, VI, 6, str. 125—147 (Summary).
40. Išek Tomislav, HRSS prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata Bosne i Hercegovine do 1923. godine. — 1966, II, 2, str. 75—121 (Resume).
41. Išek Tomislav, Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine. — 1967, III, 3, str. 127—143 (Summary).
42. Išek mr Tomislav, Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX stoljeća i pogledi Antuna Radića na njegovu društvenu ulogu — 1973, IX/1, 9/1, str. 79—96 (Résumé).
43. Juzbašić Dževad, O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912—1913. godine. — 1969, V, 5, str. 165—196 (Summary).
Referat na naučnom skupu Radnički pokret u Makedoniji do 1929, Titov Veles, 7—10. V 1969.
44. Juzbašić Dževad, Pitanje željezničke veze Monarhije s Istokom u austrougarskoj politici gradnje priključnih linija u pravcu Bosne poslije Berlinskog kongresa. — 1971, VII, 7, str. 49—82 (Summary).
45. Juzbašić Dževad, Austrougarski planovi gradnje strateških željeznica na Balkanu uoči kretske krize i izgradnja željezničke pruge prema Boki Kotorskoj, Trebinju i Dubrovniku. — 1972, VIII, 8, str. 11—31 (Summary).
46. Kačavenda Petar, Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića (1942). — 1972, VIII, 8, str. 257—270 (Summary).
47. Karabegović Ibrahim, »Glas Slobode« 1909—1929. i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. — 1966, II, 2, str. 27—74 (PE3IOME)

48. Karabegović Ibrahim, Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucijama u Rusiji i Madarskoj do konca 1920. godine. — 1967, III, 3, str. 75—86 (Summary).
49. Karabegović mr Ibrahim, Saradnja socijalističke radničke grupe »Ujedinjenje« i Oblasnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije za BiH (1925—1929). — 1973, IX/1, 9/1, str. 243—269 (Summary).
50. Karabegović mr Ibrahim, Konstituisanje reformističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. godine i početkom 1922. godine. — 1974, X/II, 10/2, str. 267—317 (Summary).
51. Karaman dr Igor, Problemi ekonomske integracije hrvatskih zemalja u Habsburškoj monarhiji 1850—1918.— 1973, IX/1, 9/1, str. 63—77 (Zusammenfassung).
52. Konjević Mile, Mjesto i uloga »Hrvatskog sabora« u ustaškoj politici 1942. godine. — 1971, VII, 7, str. 115—135. (Summary).
53. Konjević Mile, Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine. — 1973, IX/1, 9/1, str. 271—300 (Summary).
54. Kraljačić Tomislav, Narodno radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za ustavotvornu skupštinu. — 1969, V, 5, str. 197—216 (Summary).
55. Kreso mr Muharem, Izmjene u aparatu njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine. — 1970, VI, 6, str. 175—202 (Summary).
56. Lukač Dušan, Banja Luka u prvim danima okupacije. — 1965, I, 1, str. 229—249 (Summary).
57. Miličić Budimir, Političko organizovanje grafičkih radnika BiH 1903—1941. godine. — 1974, X/II, 10/2, str. 215—234 (Summary).
58. Miljanović Mitar, Povodom pedesetogodišnjice Komunističke internacionale. — 1969, V, 5, str. 127—143 (Summary).
59. Morača Pero, Partizanski rat i selo u našem NOR-u — 1971, VII, 7, str. 103—114 (Summary).
Referat na naučnom skupu Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi, Bijeljina 19. XI 1971.
60. Nedimović Uroš, Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine. — 1965, I, 1, str. 55—95 (Summary).
61. Nedimović Uroš, Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu 1921. do 1924. godine. — 1971, VII, 7, str. 83—102 (Summary).
62. Nedimović Uroš, Djelovanje komunista u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine. — 1972, VIII, 8, str. 157—185 (Summary).
63. Oštrić Vlado, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj. — 1969, V, 5, str. 293—314 (Summary).
Referat na znanstvenom skupu o Vasi Pelagiću, Sarajevo 8—9. XII 1969.
64. Purivatra Atif, Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine. — 1967, III, 3, str. 87—126 (Summary).

65. Redžić Enver, Austrijska socijalna demokratija i pitanje Bosne i Hercegovine. — 1966, II, 2, str. 7—25 (Summary).
66. Redžić Enver, Hasan Brkić u svome vremenu. — 1968, IV, 4, str. 619—632 (Summary).
67. Redžić Enver, Komunistička partija Jugoslavije i pitanje Bosne i Hercegovine. — 1969, V, 5, str. 10—26 (Summary).
68. Redžić Enver, Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu. — 1973, IX/1, 9/1, str. 163—226 (Summary).
69. Redžić dr Enver, Nacionalno pitanje u političkoj aktivnosti SDP BiH od II Kongresa do kongresa ujedinjenja. - 1974, X/II, 10/2, str. 163—214 (Summary).
70. Sućeska dr Avdo, Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni. — 1974, X/II, 10/2 str. 135—154 (Summary).
71. Šarac Nedim, Osvrt na politiku SKJ u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine. - 1970, VI, 6, str. 117—124. (Summary).
72. Šarac dr Nedim, Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine. — 1974, X/II, 10, str. 319—330.
73. Šehić Nusret, Neki momenti iz djelatnosti radničkog društva »Prijatelji prirode«. — 1966, II, 2, str. 163—176 (Summary).
74. Šehić Nusret, Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i KPJ u razdoblju između dva rata. — 1969, V, 5, str. 27—60 (Summary).
75. Šehić Nusret, Problem nacizma u istoriografiji Njemačke Demokratske republike. — 1971, VII, 7, str. 137—160 (Summary).
76. Šehić dr Nusret, Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine. — 1973, IX/1, 9/1, str. 97—161 (Summary).
77. Škarica Dubravka, Djelatnost Kluba akademičara Banja Luka pred II svjetski rat. — 1965, I, 1, str. 109—136 (Summary).
78. Škarica Dubravka, Napredna srednjoškolska omladina Bosne i Hercegovine u revolucionarno-demokratskom pokretu 1937—1941. godine. — 1968, IV, 4, str. 593—617 (Summary).
79. Vukomanović Mladen, Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine. — 1965, I, 1, str. 199—228 (REZJOME).
80. Vukomanović Mladen, Delatnost Vase Pelagića na organizovanju radnika u Srbiji devedesetih godina XIX veka. - 1969, V, 5, str. 281—292 (Summary).
81. Živković mr Pavo, Diplomatska služba Braila Tezalovića. — 1974, X/II, 10/2, str. 31—53 (Summary).

P R I L O Z I:

82. Antonić Zdravko, O nekim problemima na realizaciji studijskog projekta »Istorija radničkog pokreta i SKJ« za period od 1941. do 1945. — 1967, III, 3, str. 241—255.

83. Antonić Zdravko, Neki problemi istraživačkog rada na istoriji narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Bosni i Hercegovini. — 1968, IV, 4, str. 681—691.
84. Bojović R. Jovan. — Radoman Jovanović, Obavještenost sovjetske javnosti o smrti Đure Đakovića. — 1969, V,5, str. 317—328.
85. Brčić Rafael, Rad na hronikama u Bosni i Hercegovini. Rezultati i neka iskustva. — 1968, IV, 4, str. 693—702.
86. Čanković Miodrag, Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i u istočnoj Bosni krajem 1941. godine (rekonstrukcija). — 1967, III, 3, str. 257—264.
87. Čanković Miodrag, Partijsko savjetovanje u Ivančićima. — 1968, IV, 4, str. 643—645.
88. Danilović Uglješa, Savjetovanje u Ivančićima. — 1970, VI, 6, str. 253—262.
89. Danilović Uglješa, O knjizi Svetozara Vukmanovića »Revolucija koja teče«. — 1972, VIII, 8, str. 337—362.
90. Đuretić Veselin, referat, Dževad Juzbašić, Božo Jakšić, dr Kemal Hrelja, Duško Otašević, Atif Purivatra, Miodrag Bogičević, Fadil Buturović i Branko Petranović, diskusije o »Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ,« — 1966, 2, str. 395—424.
91. Ekmečić Milorad, Rad Ipolita Terleckoga na ujedinjenju hrišćanskih crkava 1848. godine. — 1972, VIII, 8, str. 273—280.
92. Grbelja Tonči, Nemiri seoskog stanovništva na livanjskom području 1906. godine. — 1973, IX/1, 9/1, str. 365—371.
93. Hadžirović Ahmed, Pregled štrajkova vođenih u Bosni i Hercegovini od 1935—1941. godine. — 1966, II, 2, str. 373—394.
94. Hadžirović dr Ahmed, — Karabegović mr Ibrahim, Odjek ustanka austrijskih radnika u socijalističkoj i komunističkoj štampi Jugoslavije. — 1974, X/II, 10, str. 347—353.
95. Hajdarhodžić Hamdija, Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom 18. vijeka. — 1973, IX/1, 9/1, str. 327—332.
96. Hamović Miloš, O socijalnoj, polnoj i starosnoj strukturi poginulih boraca u NOVJ u bitci na Sutjesci 1943. godine. — 1974, X/II, 10/2, str. 355—372.
97. Humo Avdo, O partijskom savjetovanju u Ivančićima. — 1968, IV, 4, str. 645—651.
98. Hurem Rasim, O rezultatima i problemima rada na istoriji narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. — 1967, III, 3, str. 235—240.
99. Karabegović Ibrahim, — Ilijas Hadžibegović, Uloga Glasa slobode u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine. Prilog izučavanju socijalističke misli u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine. — 1971, VII, 7, str. 183—197.
100. Kovačević Branko, Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima januara 1942. godine. — 1968, IV, 4, str. 662—667.
101. Kraljačić Tomislav — Miodrag Čanković, Memoarska građa kao istorijski izvor i problem njenog prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade. — 1966, II, 2, str. 329—342.

102. Kruševac Todor, Listovi don Franje Miličevića — 1973, IX/I, 9/1, str. 333—363.
103. Levi Moni, Iz revolucionarnog studentskog pokreta u Beču. — 1970, VI, 6, str. 217—243.
104. Levi Moni, U kazamatima Kraljevine Jugoslavije. — 1971, VII, 7, str. 225—266.
105. Mićanović Slavko, O procesu političkog opredjeljivanja u Semberiji posljednjih godina pred rat i u toku rata. — 1971, VII, 7, str. 199—223.
106. Mitrašević Veselin, Principi mikrofilmovanja arhivske građe i druge dokumentacije i problem sređivanja i obrade mikrofilmova. — 1966, II, 2, str. 343—371 (Summary).
107. Mitrašević Veselin, Neka pitanja iz rada na rekonstrukciji i sređivanju fondova građe nastale u institucijama radničkog pokreta, NOP-a, i narodne revolucije u Bosni i Hercegovini. — 1968, IV, 4, str. 669—680.
108. Mitrović Pavle, Iz kulturne istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1918. godine. — 1972, VIII, 8, str. 281—304.
109. Nedimović mr Uroš, Fond Zemaljskog izvršnog (glavnog) odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine 1945—1953. godine, u Arhivu Bosne i Hercegovine. — 1973, IX/I, 9/1, str. 399—410.
110. Oštrić Vlado, Veze i suradnja tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine. — 1971, VII, 7, str. 163—182.
111. Papić Mitar, Šezdeset godina časopisa Pregled. — 1970, VI, 6, str. 205—215.
112. Redžić Enver, Aktuelni problemi istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku. — 1967, III, 3, str. 227—233.
113. Škarica Dubravka, Nekoliko podataka o stradanju komunista iz BiH u staljinskim »čistkama«. — 1969, V, 5, str. 329—335.
114. Škarica Dubravka, Internacionalna omladina — Centralni organ IK KIM-a o omladinskom pokretu u Jugoslaviji 1936—1941. — 1970, VI, 6, str. 245—251.
115. Tadić Katica — Slobodan Kristić, Cenzurom izostavljeni tekstovi u »Glasu Slobode« 1919. godine. — 1973, IX/I, 9/1, str. 373—397.
116. Vojinović Perko, Radničko kulturno-sportsko društvo »Pelagić« u Banjaluci (1928—1941.). — 1972, VIII, 8, str. 305—321.
117. Vukmanović Svetozar, U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941 i početkom 1942. godine. Savjetovanje u Ivančićima. — 1968, IV, 4, str. 651—661.
118. Zlatar Behija, Neki podaci o Sandžak-Begu Mehmed-begu Obrenoviću. — 1974, X/II, 10/2, str. 341—346.
119. Živković Nikola, Eksploatacija železa u Bosni od strane Nemaca u toku drugog svetskog rata. — 1972., VIII, 8, str. 323—336 .
120. Živković Pavo, Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića. — 1973, IX/I, 9/1, str. 319—325.
121. Živković mr Pavo, Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne. — 1974, X/II, 10/2, str. 333—340.

P R I K A Z I
Domaće knjige

122. Lukač dr Dušan: Dr Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Vojnoistorijski institut, Beograd 1973, str. 527. — 1973, IX/1, 9/1, str. 431—434.
123. Huljić dr Veseljko: Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, knjiga I, Beograd 1969. — 1970, VI, 6, str. 270—274.
124. Nikolić Danko: Stevan Belić, Na bojnim poljima Španije, Narodna armija, Beograd 1970, str. 164—1971, VII, 7, str. 277—278.
125. Pribulja Subhija: Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941 — 1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 824. — 1966, II, 2, str. 456—458.
126. Šehić Nusret: Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, Knjiga građe u izdanju Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967. — 1970, VI, 6, str. 265—269.
127. Katica Tadić, Radmila Buzaljko, Bibliografija o SKJ, Marksističke sveske, Sarajevo 1973, III, 1—4, str. 229—465. — 1974, X/II, 10, str. 427—429.
128. Škarica Dubravka: Dr Slavoljub Cvetković, Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928. godine, IDN, Odjeljenje za istorijske nauke, Beograd 1966, str. 284. — 1968, IV, 4, str. 713—714.
129. Jovanović Žarko: Milica Damjanović, Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta, 1919—1929, knj. I, Nolit, Beograd 1966, str. 173. — 1967, III, 3, str. 276—280.
130. Brčić Rafael: F. V. D. Dikin, Bojovna planina, »Nolit«, Beograd 1973, str. 317. — 1973, IX/1, 9/1, str. 435—441.
131. Živković mr Pavo: Dinić-Knežević dr Dušanka, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Posebna izdanja knj. CDLXIX, Odeljenje istorijskih nauka, Beograd 1974. — 1974, X/II, 10/2, str. 381—384.
132. Hadžibegović Ilijas: Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, tom II, knj. I, Sarajevo 1963, str. 649; knj. II, Sarajevo 1966, str. 614 Arhiv SR Bosne i Hercegovine, — 1967, III, 3, str. 267—275.
133. Berić Dušan: Mirjana Gros, Povijest pravaške ideologije, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, serija monografiji, knj. IV, Zagreb 1973, str. 453. — 1974, X/II, 10/2, str. 395—400.
134. Išek Tomislav: Dr Ahmed Hadžirović, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941, Sarajevo, »Svjetlost«, 1972, str. 203. — 1972, VIII, 8, str 373—378.
135. Išek Tomislav: Historiography Yougoslavie (1955—1965) Federation des Societes Historiques de Jugoslavie, Beograd 1965, 525 + (2), — 1966, II, 2, str. 440—443.
136. Šotra Ljiljana: Hronologija oslobodilačke brobe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 1265. — 1966, II, 2, str. 444—445.
137. Hurem Rasim: Istorija na makedonskiot narod, knjiga I—III, NIP »Nova Makedonija«, Skopje 1969. — 1969, V, 5, str. 339—340.

138. Hadžirović Ahmed: Izabrani spisi Moša Pijade, tom I, knj. I—3, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1964. — 1965, str. 1277. — 1966, II, 2, str. 435—439.
139. Išek Tomislav: Janković dr Dragoslav, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine, Beograd, Savremena administracija, 1967, str. 517. — 1968, IV, 4, str. 705—708.
140. Mušeta Vesna: Noviji udžbenici o pomoćnim istorijskim naukama, dr Stjepan Jantoljak, Pomoćne istorijske nauke, Kraljevo 1971. str. 394; Bartol Zmajić, Heraldika, sfragistika, genealogija, Školska knjiga, Zagreb 1971, str. 81; I. Stipišić, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Školska knjiga, Zagreb 1972, str. 227. — 1973, IX/, 9/1, str. 443—448.
141. Isović Kasim: Dr Hamdija Kapidžić, Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (članci i rasprave), Svjetlost, Sarajevo 1968, str. 397. — 1968, IV, 4, str. 709—712.
142. Pelidija Enes: Ešref Kovačević, Granica bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira, »Svjetlost« Sarajevo 1973, str. 325. — 1974, XII, 10, str. 391—393.
143. Đuretić Veselin: Mišo Leković, Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942. godine, Vojnoistorijski institut, Beograd 1965. — 1966, II, 2, str. 446—449.
144. Konjević Mile: Dr Rene Lovrenčić, Geneza politike »novog kursa«, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1972, str. 324. — 1972, VIII, 8, str. 365—367.
145. Nedimović mr Uroš: Lukač dr Dušan, Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941. Institut za savremenu istoriju i NIP Export-Press, Beograd 1972, str. 421. — 1973, IX/I, 9/1, str. 421—429.
146. Hurem Rasim: Dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine, Beograd 1963, str. 571. — 1965, I, 1, str. 440—446.
147. Nedimović Uroš: Dr Petar Milosavljević, Položaj radničke klase u Srbiji 1918—1929. IP »Rad«, Beograd 1972, str. 300. — 1972, VIII, 8, str. 369—372.
148. Lay Ernest: Dva pristupa 27. martu 1941. u našoj istoriografiji (Nikola B. Milovanović: Vojni puč i 27. mart 1941. godine. »Prosveta«, Beograd 1960, str. 301; dr Ferdo Čulinović: Dvadeset sedmi mart, JAZU, Zagreb 1965, str. 364, (sa rezimeom na engleskom) — 1967, III, 3, str. 281—284.
149. Đuretić Veselin: Na marginama dvije sovjetske knjige o postoktobarskom periodu. — 1969, V, 5, str. 344—352.
150. Bajić Nevenka: NOB u Crnoj Gori 1941. do 1945. godine (Hronologija događaja), Titograd 1963, — 1965, I, 1, str. 455—456.
151. Hurem Rasim: Dane Olbina, Ratni dani, Dnevnik, Sarajevo 1972, str. 411 — 1972, VIII, 8, str. 379—381.
152. Lukač dr Dušan: Dr Najdan Pašić, Nacionalno pitanje u savremenoj epohi, Beograd 1973, str. 231. — 1974, X/II, str. 421—425.
153. Tošić Đuro: Nadežda D. Pavlović, Despot Đurađ Branković, »Minerva«, Beograd — Subotica 1973, str. 257. — 1973, IX/I, 9/1, str. 413—416.

154. Zlatar Behija: Toma Popović, Turska i Dubrovnik u XVI veku, Beograd 1973. — 1974, X/II, 10/2 str. 385—389.
155. Nedimović Uroš: Sa nepoznatih stranica. Trgovinski i ugostiteljski radnici BiH u borbi za svoja prava, Sarajevo 1964, str. 362. — 1966, II, 2, str. 450—45.
156. Antonić Zdravko: Spomenica u čast dvadeset i pete godišnjice ZAVNOBiH-a, Djela Jugoslovenske akademije nauka i umjetnosti, knj. 53, Zagreb 1969, str. 203. — 1969, V, 5, str. 341—343.
157. Nilević Boris, Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Radovi III, Zenica, 1973. — 1974, X/II, 10, str. 375—380.
158. Hadžibegović Iljas: Vlado Strugar, jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918. godine, Zagreb 1963, str. 322. — 1965, I, 1, str. 450—454.
159. Čanković Miodrag: Franjo Tuđman, Okupacija i revolucija, Zagreb 1963, str. 290. — 1965, I, 1, str. 446—450.

Strane knjige

160. Lay Ernest: Bert Andréas, Le Manifest Communiste de Marx et Engels (Histoire et Bibliographie, 1848—1918). Feltrinelli Editore Milano, 1963, str. 425 + 23. — 1966, II, 2, str. 430—434.
161. Išek Tomislav: Benedetto Croce, Theorie et histoire de l'historiographie, Paris, Droz 1968, str. 241. — 1971, VII, 7, str. 269—275.
162. Vrdoljak Željka: Georges Haupt. La deuxième internationale 1889—1914. Étude critique des sources essai bibliographique. — 1970, VI, 6, str. 275—277.
163. Knapić-Krihen Cvitka: Gerhard Botz »Die Eingliederung Österreichs in das Deutsche Reich«, Planung und Verwirklichung der politisch administrativen Anschlusses (1938—1940), Linc 1972. — 1973, IX/I, 9/1, str. 417—420.
164. Lay Ernest: Franz Osterrath — Dieter Schuster: Chronik der Deutschen Sozialdemokratie, Izdanje J. H. W. Dietr Nachft. GMBH, Hannover 1963, str. 671. — 1966, II, 2, str. 427—429.
165. Bodrožić Milica: I. I. Ziljberfarb, Ideji i tradiciji Velikoj francuskoj revoluciji u borbe si demokratiji i fašizmu, Izdateljstvo »Nauka«, Moskva 1971, str. 229, — 1972, VIII, 8, str. 383—384.

Časopisi

166. Lay Ernest, Arhivski vjesnik, Zagreb, svezak 1/1958, II/1959, III/1960, IV—V/1962, VI/1963, VII—VIII/1964—1965. — 1967, III, 3, str. 313—318.
167. Brčić Rafael, »Časopis za suvremenu povijest« IHRP Hrvatske, knjiga I, II, 1969, I i 1970. — 1970, VI, 6, str. 281—286.
168. Purivatra Atif. Tri godišnjaka »Glasnik Društva arhivista Bosne i Hercegovine«. — 1965, I, 1, str. 461—466.

169. Pušivatra Atif, »Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine«, God. 1964—1965. Knjiga IV—V, Sarajevo 1965, — 1966, II, 2, str. 479—482.
170. Čanković Miodrag, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, god. 1966, knjiga VI, Sarajevo 1966. — 1967, III, 3, str. 300—304.
171. Čanković Miodrag, »Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine«, god. 1967, knjiga VII, Sarajevo 1967, — 1968, IV, 4, str. 718—720.
172. Gaković Ljiljana, »Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine«, God. X—XI, knjiga X—XI, Sarajevo 1970—1971, str. 575—1971, VII, 7, str. 283—286.
173. Kojović Dušan, Glasnik na institutot za nacionalna istorija«, God. 1968, knjiga I, i II, Skopje 1968. — 1969, V, 5, str. 365—367.
174. Karabegović Ibrahim, »Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine«, God. XV (1964) Sarajevo 1966, str. 343. — 1967, III, 3, str. 290—293,
175. Karabegović Ibrahim, »Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine«. God. XVI (1965), Sarajevo 1967, str. 314. — 1968, IV, 4, str. 715—717.
176. Karabegović Ibrahim, »Godišnjak Društva istoričara Bsonne i Hercegovine«, God. XVII, 1966—1967, Sarajevo 1969, str. 483. — 1969, V, 5, str. 353—354.
177. Karabegović Iorahim »Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine«, God. XVIII, 1968/69, Sarajevo 1970, str. 325. — 1971, VII, 7, str. 279—281.
178. Tepić Ibrahim, »Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine«, XIX, God. 1970—1971, Sarajevo 1973, str. 342. — 1973, IX/1, 9/1, str. 449—452.
179. Išek Tomislav, »Historijski zbornik«. God. XIX—XX, Zagreb 1966—1967, str. 701. — 1969, V, 5, str. 359—364.
180. Šehić Nusret, »Jugoslovenski istorijski časopis«, Organ Saveza društva istoričara Jugoslavie. 1966, br. 1—2. — 1967, III, 3, str. 285—289.
181. Hadžibegović Ilijas, »Jugoslovenski istorijski časopis«, br. 1—2, i 3—4, 1968.—1969, V, 5, str. 355—358.
182. Šehić Nusret: Trinaest brojeva banjalučkog socijalističkog lista »Narodni glas«, 1965, I, 1, str. 471—476.
183. Đuretić Veselin: »Prilozi za istoriju socijalizma«. — 1965, I, 1, str. 467—470.
184. Karabegović Iorahim, »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 6. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1969, str. 593. — 1970, VI, 6 str. 278—280.
185. Antonić dr Zdravko, »Prilozi za istoriju socijalizma« 1—9, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1964—1974. — 1974, X/II, 10. str. 401—407.
186. Antonić Zdravko, »Prispevki za zgodovino delavskega gibanja«, Zbornik razprav in obravnov znanstvenega posvetovanja Osvobodilni fronti slovenskega naroda, Institut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1966, VI, br. 1—2, str. 462. — 1968, IV, 4, str. 721—726.
187. Juzbašić Dževad: »Putove revolucije«, časopis Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1963, god. I, br. 1—2. — 1965, I, 1, str. 457—460.
188. Išek Tomislav, »Putovi revolucije«, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1966, br. 7—8, str. 319. — 1967, III, 3, str. 305—312.
189. Pribuĉlja Subhija, »Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije«, sv. 5, Zagreb 1963, — 1967, III, 3, str. 294—299.

190. Brčić Rafael, »Zbornik Historijskog Instituta Slavonije«, br. 4/1966. str. 387. — 1968, IV, 4, str. 727—731.
191. Nedimović Uroš, »International Review of Social History«, volume XIII, 1968, Part 1—3, International Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. — 1969, V, 5, str. 368—370.
192. Nedimović Uroš, »International Review of Social History«, volume XIV, 1969, Part 1—3. International Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. — 1970, VI, 6, str. 287—289.
193. Nedimović Uroš, »International Review of Social History«, volume XV, 1970, Part 1—3. International Institut voor Sociale Geschiedenis. Amsterdam. — 1971, VII, 7, str. 291—295.
194. Nedimović Uroš, »International Review of Social History«, volume XVI, 1971, Part 1—2. International Institut voor Sociale Geschiedenis. Amsterdam. — 1972, VIII, 8, str. 385—388.
195. Nedimović Uroš, »International Review of Social History«, volume XVII, 1972, Part 1—3. International Institut voor Sociale Geschiedenis. Amsterdam. — 1973, IX/I, 9/1, str. 453—459.
196. Nedimović mr Uroš, »International Review of Social History«, volume XVIII, 1973, Part 1—3. International Institut voor Social Geschiedenis, Amsterdam. — 1974, X/II, 10/2, str. 413—419.
197. Đuretić Veselin, »Novaja i novešaja istorija«, Akademija nauka SSSR-a, Istorijški institut, Moskva 1965. — 1966, II, 2, str. 459—462.
198. Škarica Dubravka, »Novaja i novejšaja istorija«, God 1967, br. 1—6. — 1968, IV, 4, str. 732—733.
199. Đuretić Veselin, »Novaja i novejšaja istorija, Akademija nauka SSSR-a, Institut opšte istorije. 1969, br. 1—5, Moskva. — 1969, V, 5, str. 371—373.
200. Juzbašić Dževad, »Österreichische Osthefte«, * Mitteilungsorgan des Österreichischen ost-und Südosteuropa- Instituts. * Wien, 8. Jahrgang, 1966. 1—2, 9. Jahrgang, 1967, 1—4. — 1967, III, 3, str. 319—325.
201. Efendić Enisa, »Revue l'histoire de la deuxieme guerre mondiale, Paris, 1966, XVI, 63 i 64; 1967, XVII, 65 i 66. — 1967, III, 3, str. 326—330.
202. Vrdoljak Željka: »Revue l'histoire de la deuxieme guerre mondiale, 1970, XX, br. 77—80. — 1971, VII, 7, str. 287—289.
203. Begić Dana, »Voprosi istorii KPSS, 1—12/1965. godina. — 1966, II 2, str. 473—478.
204. Šehić Nusret, Voprosi istorii, u 1965. godini, 1—12. — 1966, II, 2, str. 463—472.
205. Škarica Dubravka, »Voprosi istorii«, 1—12, 1969, Moskva. — 1970, VI, 6, str. 290—292.
206. Škarica mr Dubravka, »Voprosi istorii«, 1974, 1—12, — 1974, X/II, 10/2, str. 409—411.

O S V R T I:

207. Antičić Zdravko, Novi aspekti proučavanja bitaka u dolini Neretve i Sutjeske (Osvrt na naučni skup »Neretva — Sutjeska«), — 1968, IV, 4, str. 749—751.

208. Babić Nikola, Peta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu. — 1969, V, 5, str. 377—380.
209. Babić Nikola, Šesta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu. — 1970, VI, 6, str. 299—301.
210. Butić-Jelić Fikreta, Teorija i praksa KPJ—SKJ u borbi za slamanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva (Naučni skup u povodu 50-godišnjice SKJ, održan u Splitu, 29—31. X 1969). — 1969, V, 5, str. 390—392.
211. Đuretić Veselin, Povodom 20-godišnjice oslobođenja zemlje (Simpozij u organizaciji Povijesnog društva Hrvatske, SUB NOR Hrvatske i Instituta za radnički pokret Hrvatske održan u Zagrebu od 17. do 19. januara 1966. godine). — 1966, II, 2, str. 485—487.
212. Hadžibegović Ilijas, Četvrta međunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu. — 1968, IV, 4, str. 744—748.
213. Hadžibegović Ilijas, Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini (Naučni skup održan u Sarajevu 6. i 7. XI 1969. godine). — 1969, V, 5, str. 393.
214. Hadžibegović Ilijas, Povodom obilježavanja 130-godišnjice rođenja i 70-godišnjice smrti Vase Pelagića. — 1969, V, 5, str. 402—405.
215. Hadžirović Ahmed, Peti kongres istoričara Jugoslavije, Ohrid od 5. do 7. IX 1969. godine. — 1969, V, 5, str. 386—389.
216. Hurem Rasim, Neka zapažanja o radu na novijoj istoriji u NR Poljskoj. — 1966, II, 2, str. 488—491.
217. Išek Tomislav, Savjetovanje jugoslovenskih istoričara o realizaciji studijskog projekta Istorija radničkog pokreta i SKJ za period 1918—1941. godine. — 1967, III, 3, str. 337—339.
218. Išek Tomislav, Djelatnost Saveza arhivskih radnika Jugoslavije u periodu između V i VI kongresa (Cetinje — Kotor, 16—19. X 1968. godine). — 1968, IV, 4, str. 752—754.
219. Išek Tomislav, Planovi, zadaci i realizacija izrade vodiča kroz fondove naših arhivskih ustanova (Savjetovanje u Subotici — maj 1969. godine). — 1969, V, 5, str. 411—413.
220. Išek mr Tomislav, VI kongres istoričara Jugoslavije (Budva, 7—10. oktobra 1973). — 1973, IX/1, 9/1, str. 463—468.
221. Karabegović Ibrahim, Naučni skup »Radnički pokret i KPJ u Srbiji 1919—1941«. — 1969, V, 5, str. 394—397.
222. Karabegović Ibrahim, Drugi (Vukovarski) kongres KPJ 1920. (Simpozijum održan u Vukovaru 22. i 23. juna 1970). — 1970, VI, 6, str. 295—298.
223. Karabegović Ibrahim, Počeci socijalističke štampe na Balkanu (Osvrt na međunarodni naučni skup, održan 20. i 21. XII 1971. u Beogradu). — 1971, VII, 7, str. 299—303.
224. Karabegović Ibrahim — Ahmed Hadžirović, Politika velikih sila na Balkanu uoči i na početku drugog svjetskog rata (Međunarodna konferencija, Sofija 21—26. aprila 1971). — 1971, VII, 7, str. 305—309.

225. Karabegović mr Ibrahim, Deveta internacionalna konferencija historičara radničkog pokreta u Lincu od 11. do 15. septembra 1973. godine. — 1973, IX/1, 9/1, str. 469—474.
226. Kraljačić Tomislav, Glavna izložba Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine. — 1967, III, 3, str. 333—336.
227. Mitrašević Veselin, Savezno savjetovanje arhivskih radnika Jugoslavije u Ohridu, 3. i 4. septembra 1969. godine. — 1969, V, 5, str. 406—410.
228. Mitrašević Veselin, Treće savezno savjetovanje arhivskih radnika Jugoslavije. — 1970, VI, 6, str. 302—305.
229. Nedimović Uroš, Sedma internacionalna konferencija historičara radničkog pokreta u Lincu od 15—18. septembra 1971. — 1971, VII, 7, str. 311—315.
230. Redžić Enver, Raspad Austro-Ugarske monarhije i pojava nasljednih država u svjetlu internacionalnog simpozijuma u Beču od 21. do 25. oktobra 1968. godine. — 1968, IV, 4, str. 737—743.
231. Redžić Enver, Agrarno-socijalni pokreti i promjene u jugoistočnoj Evropi. — 1969, V, 5, str. 381—385.
232. Slipičević Fuad, Osvrt na knjigu: Dr Muhamed Hadžijahić, Od tradicije do identiteta. — 1974, X/II, 10, str. 433—445.
233. Škarica Dubravka, Naučni skup »Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1935—1945«. — 1969, V, 5, str. 398—401.

I Z I N S T I T U T A

234. Borovčanin Drago, O dosadašnjoj djelatnosti Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu, — 1965, I, 1, str. 479—483.
235. Borovčanin Drago, Tematski program Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu. — 1965, I, 1, str. 484—485.
236. Borovčanin Drago, Djelatnost Instituta. — 1967, III, 3, str. 343—346.
237. Borovčanin Drago, Djelatnost Instituta u 1966. g. — 1968, IV, 4, str. 757—760.
238. Borovčanin Drago, Aktivnost Instituta u 1969. g. — 1969, V, 5, str. 417—420.
239. Borovčanin Drago, Djelatnost Instituta u 1970. g. — 1970, VI, 6, str. 309—314.
240. Borovčanin Drago, Djelatnost Instituta u 1971. g. — 1971, VII, 7, str. 319—324.
241. Borovčanin Drago, Djelatnost Instituta u 1972. g. — 1972, VIII, 8, str. 391—396.
242. Borovčanin Drago, Djelatnost Instituta u 1973. g. — 1973, IX/1, 9/1, str. 477—484.
243. Borovčanin Drago, Djelatnost Instituta u 1974. g. — 1974, X/II, 10, str. 449—457.
244. Hurem Rasim, Međunarodna saradnja Instituta i rad saradnika Instituta u inostranstvu u toku akademske 1966/1967. godine. — 1967, III, 3, str. 347—348.
245. Potogija Fahrija, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu. — 1965, I, 1, str. 486—489.

246. Potogija Fahrija, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. — 1967, III, 3, str. 349—352.
247. Potogija Fahrija, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. — 1968, IV, 4, str. 761—762.
248. Potogija Fahrija, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. — 1969, V, 5, str. 421—423.
249. Redžić Enver, Deset godina rada Instituta. — 1969, V, 5, str. 9—16.
250. Vrdoljak Željka, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. — 1970, VI, 6, str. 315—316.
251. Vrdoljak Željka, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. — 1971, VII, 7, str. 325—326.
252. Vrdoljak Željka, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. — 1972, VIII, 8, str. 397—398.
253. Vrdoljak Željka, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju u Sarajevu. — 1973, IX/I, 9/1, str. 485—487.
254. Vrdoljak Željka, Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za istoriju u Sarajevu. — 1974, X/II, 10/2, str. 459—461.
255. Vrdoljak Željka, Bibliografija »Priloga« 1965-1974. 1974, X/II, 10/2, str. 463-480.

REFERAT, KOREFERATI I DISKUSIJE O PREGLEDU ISTORIJE SKJ*)

256. Babić Nikola, O »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«, Referat. — 1965, I, 1, str. 303—312.
257. Šarac Nedim, Prikaz I—V glave »Pregleda istorije SKJ«, (koreferat). — 1965, I, 1, str. 313—322.
258. Hurem Rasim, Osvrt na VI glavu »Priloga istorije SKJ«, (koreferat). — 1965, I, 1, str. 323—328.
259. Đurđev dr Branislav, Potrebna sagledanja kompleksnosti komunističkog pokreta. — 1965, I, 1, str. 329—332.
260. Đurić Mirjana, Osvrt na uvodni dio »Pregleda istorije SKJ«, — 1965, I, 1, str. 333—339.
261. Erić Milivoje, Osvrt na uvod i prvu glavu »Pregleda istorije SKJ«. — 1965, I, 1, str. 340—343.

* Referat, koreferati i diskusije o Pregledu istorije SKJ podneseni na sastanku 26. i 27. II 1964. godine u Sarajevu u organizaciji Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta i Društva istoričara SR Bosne i Hercegovine, objavljeni su u »Prilozima« br. 1, 1965, str. 303—437.

262. Nedimović Uroš, Napomene o obrazovanju SKOJ-a, o donošenju Obznane i obnavljanju organizacija KPJ u prvoj polovini 1921. godine. — 1965, I, 1, str. 344—349.
263. Hadžirović Ahmed, O ocjeni uloge KPJ u formiranju političke svijesti naroda u godinama pred drugi svjetski rat. — 1965, I, 1, str. 350—352.
264. Redžić Enver, Nekoliko napomena o »Pregledu istorije SKJ«. — 1965, I, 1, str. 353—360.
265. Gavrić Milan, Komiterna i KPJ, — 1965, I, 1, str. 361—369.
266. Begić Dana, Sporazum Cvetković-Maček u »Pregledu istorije KPJ«. — 1965, I, 1, str. 370—376.
267. Čemerlić dr Hamdija, »Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana«, 1965, I, 1, str. 377—381.
268. Babić prof. Anto, Kratke primjedbe i predlozi. — 1965, I, 1, str. 382—384.
269. Škarica Dubravka, Uloga napredne studentske i srednjoškolske omladine u revolucionarno-demokratskom pokretu u zemlji u godinama pred II svjetski rat. — 1965, I, 1, str. 385—387.
270. Išek Tomislav, Pitanje kriterija u istorijskom istraživanju. — 1965, I, 1, str. 388—390.
271. Bokan Branko, O mjestu i ulozi Bosanske krajine u narodnoj revoluciji 1941—1945. godine. — 1965, I, 1, str. 391—395.
272. Juzbašić Dževad, Nekoliko primjedaba i mišljenja o »Pregledu istorije SKJ«. — 1965, I, 1, str. 396—400.
273. Lukač Dušan, O potrebi šireg izučavanja uslova koji su doprinijeli različitom odnosu pojedinih slojeva i grupa prema ustanku 1941. godine. — 1965, I, 1, str. 401—404.
274. Purivatra Atif, Tri pitanja iz političkog života BiH. — 1965, I, 1, str. 405—411.
275. Đuretić Veselin, Pitanja političke strukture NOR-a — 1965, I, 1, str. 412—416.
276. Bajić Nevenka, Da li su u 1941—1942. godini postajale organizacije Narodno-oslobodilačkog fronta. — 1965, I, 1, str. 417—420.
277. Brčić Rafael, »Front narodne slobode« u »Pregledu istorije SKJ«. — 1965, I, 1, str. 421—423.
278. Morača Pero, Odgovor na kritiku o »Pregledu istorije SKJ«. — 1965, I, 1, str. 424—426.
279. Dimitrijević Sergije, Odgovor na kritiku »Pregleda istorije SKJ«. — 1965, I, 1, str. 427—437.

ISTORIJSKE PRETPOSTAVKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE*)

280. Riječ redakcije. — 1968, IV, 4, str. 7—8.
281. Bjelajac Stojan, Pozdravna riječ. — 1968, IV, 4, str. 9—10.
282. Đurđev dr Branislav, Pozdravna riječ. — 1968, IV, 4, str. 10—11.

* Materijali sa naučnog skupo »Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine« održanog u Sarajevu od 18—20. XI 1963. godine objavljeni su u »Prilozima« br. 4, 1968, str. 7—590.

283. Čubrilović Vasa, Pozdravna riječ. — 1968, IV, 4, str. 11—12.
284. Redžić Enver, Društveno-istorijski i politički korijeni ZAVNOBiH-a. — 1968, IV, 4, str. 13—22 (Summary).
285. Čubrilović Vasa, Istorijski osnovi republike Bosne i Hercegovine. — 1968, IV, 4, str. 23—42. (Summary).
286. Sućeska Avdo, Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima. — 1968, IV, 4, str. 43—57 (Summary).
287. Kapidžić Hamdija, Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državnopravni odnosi). — 1968, IV, 4, str. 59—81 (Summary).
288. Juzbašić Dževad, O problemu utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom na početku austro-ugarske okupacije. — 1968, IV, 4, str. 83—87 (Summary).
289. Krizman Bogdan, Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. god. — 1968, IV, 4, str. 89—122 (Summary).
290. Šarac Nedim, Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920—1921. god. — 1968, IV, 4, str. 123—155 (Summary).
291. Šehić Nusret, Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine, — 1968, IV, 4, str. 157—183 (Summary).
292. Išek Tomislav, Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. god. — 1968, IV, 4, str. 189—217 (Summary).
293. Babić Nikola, Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine. — 1968, IV, 4, str. 219—240 (Summary).
294. Morača Pero, NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a. — 1968, IV, 4, str. 241—252 (Summary).
295. Sarajlić Abdulah, Bosna i Hercegovina u NOR-u. — 1968, IV, 4, str. 253—265 (Summary).
296. Odić F. Slavko, Vojnopolitički položaj okupatora i kvislinga i njihovih saradnika krajem 1943. god. — 1968, IV, 4, str. 267—285 (Summary).
297. Brčić Rafael, Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u NDH 1942/43. god. (s posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala BiH). — 1968, IV, 4, str. 287—296 (Summary).
298. Jelić-Butić Fikreta, Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u drugoj polovici 1943. god. (s kratkim osvrtom na pitanje BiH). — 1968, IV, 4, str. 297—305 (Summary).
299. Kljaković Vojmir, Jugoslovenska emingradska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine. — 1968, IV, 4, str. 307—315 (Summary).
300. Babić Anto, Mjesto i uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine. — 1968, IV, 4, str. 317—330 (Summary).
301. Čemerlić Hamdija, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH. — 1968, IV, 4, str. 331—350 (Summary).

302. Brajković Bogomir, Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti pravosuđa. — 1968, IV, 4, str. 351—365 (Summary).
303. Krndija Drago, Aktivnost ZAVNOBiH-a u oblasti privrede. — 1968, IV, 4, str. 367—387 (Summary).
304. Zaninović Mate, Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvjete. — 1968, IV, 4, str. 389—412 (Summary).
305. Gajić Milorad, Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini u toku narodno-oslobodilačkog rata. — 1968, IV, 4, str. 413—422 (Summary).
306. Borovčanin Drago, Prilog razmatranju pravnog značaja dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. — 1968, IV, 4, str. 423—436 (Summary).
307. Vražalić Ešref, Dokumenti ZAVNOBiH-a u svjetlu Povelje Ujedinjenih nacija, — 1968, IV, 4, str. 437—446 (Summary).
308. Čulinović Ferdo, Značaj ZAVNOBiH-a za međunacionalne odnose u Jugoslaviji. — 1968, IV, 4, str. 447—455 (Summary).
309. Đuretić Veselin, Neka pitanja iz odnosa nacionalne i klasne komponente NOR-a. — 1968, IV, 4, str. 457—470 (Summary).
310. Lukač Dušan, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a. — 1968, IV, 4, str. 471—490 (Summary).
311. Purivatra Atif, Stav Komunističke partije jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata. — 1968, IV, 4, str. 491—531 (Summary).
312. Hurem Rasim, Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine. — 1968, IV, 4, str. 533—548 (Summary).
313. Mitrašević Veselin, Fond ZAVNOBiH-a kao izvor za proučavanje bosansko-hercegovačke državnosti. — 1968, IV, 4, str. 549—558 (Summary).
314. Diskusija : Nedim Filipović, Branislav Đurđev, Bogdan Krizman, Vojmir Kljaković, Hamdija Čemerlić, Nedim Šarac, Milan Gaković, Nikola Babić, Ešref Vražalić, Enver Redžić, Veselin Đuretić i Atif Purivatra. — 1968, IV, 4, str. 559—590.

Vrdoljak Željka

Prilozi
Instituta za istoriju Sarajevo

Za izdavača:
Nikola Babić

Lektor:
Muris Idrizović

Korektor:
Pavo Živković

Tehnički urednik:
Pavo Živković

Tiraž:
700 primjeraka

Štampa:
Štamparija »DES« — Sarajevo

Za štampariju:
Ljubo M. Slijepčević

Štampanje završeno:
Septembra 1975. godine

U troškovima štampanja ovog broja djelomično je učestvovala i
Republička Zajednica za naučni rad Sarajevo

